

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS DOKTORA PROGRAMI

**TABERÎ TEFSİRİNDE İBN İSHÂK TARİKİYLE NAKLEDİLEN İBN ABBÂS
RİVAYETLERİNİN TEMEL HADİS KAYNAKLARINDA TAHRİC EDİLMEMESİ**

Doktora Tezi

ABDULLAH ÇAN

İstanbul, 2025

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS DOKTORA PROGRAMI

**TABERÎ TEFSİRİNDE İBN İSHÂK TARİKİYLE NAKLEDİLEN İBN ABBÂS
RİVAYETLERİNİN TEMEL HADİS KAYNAKLARINDA TAHRİC EDİLMEMESİ**

Doktora Tezi

ABDULLAH ÇAN

1. Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ayşe Esra ŞAHYAR
2. Üye : Doç. Dr. Rahile KIZILKAYA YILMAZ
3. Üye : Prof. Dr. Süleyman KAYA
4. Üye : Prof. Dr. Mehmet ÖZŞENEL
5. Üye : Doç. Dr. Necmi SARI

İstanbul, 2025

GENEL BİLGİLER

Adı-Soyadı: Abdullah ÇAN

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Programı: Hadis

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ayşe Esra ŞAHYAR

Tez Türü ve Tarihi: Doktora 2025

ÖZET

TABERÎ TEFSİRİNDE İBN İSHÂK TARİKİYLE NAKLEDİLEN İBN ABBÂS RİVAYETLERİNİN TEMEL HADİS KAYNAKLARINDA TAHRİC EDİLMEMESİ

Bu çalışmanın odak noktası, tefsire dair bazı rivayetlerin neden klasik hadis kaynaklarında yer almadığını analiz etmektir. Araştırmanın ana problemi, “Muhaddisler, tefsirle ilgili bazı rivayetleri neden tahrir etmemiştir?” sorusuna cevap aramaktır. Tefsir rivayetlerinin büyük kısmı sahâbî Abdullah b. Abbâs’a (v. 68/687-688) isnad edildiğinden, mesele özel olarak onun rivayetleri çerçevesinde ele alınmıştır. İbn Abbâs’tan nakledilen rivayetlerin bazı meşhur tarikleri bulunmakta, bunlardan bir kısmı zayıf, bazıları ise güvenilir kabul edilmektedir. Güvenilir kabul edilen tariklerden biri pek çok rivayeti hadis ve tefsir kaynaklarında da nakledilen meşhur siyer müellifi Muhammed b. İshâk’a (v. 151/768) nispet edilmektedir. Bu bağlamda tefsir rivayetlerini isnadlı ve sistematik bir şekilde toplayan Taberî’nin (v. 310/923) *Câmiu’l-beyân* adlı tefsirinde İbn İshâk’ın çeşitli yollarla İbn Abbâs’tan aktardığı 244 rivayet tespit edilmiştir. Çalışmada bu rivayetlerin temel hadis kaynaklarında ne oranda yer aldıkları incelenmiş, yer almayanların ise hangi gerekçelerle tahrir edilmediği analiz edilmiştir. Bu karşılaştırmanın hem hadis hem de tefsir alanlarında, rivayetlerin naklinde esas alınan yöntemleri, benzerlik ve farklılıklarıyla ortaya koymaya yardımcı olacağı varsayılmıştır.

Tefsir rivayetlerinin hadis külliyyatına neden dahil edilmediği sorusu, öncelikle bu rivayetlerin senedlerindeki râvilerin güvenilirliğiyle ilişkilendirilebilir. Bu sebepten ötürü tespit edilen rivayetlerin senedlerindeki râvilerin güvenilirliği tetkik edilmiş, ardından rivayetlerin isnad ve metin yönünden analizi yapılarak hadis kaynaklarında izi sürülmüştür. Neticede, 244 rivayetin yalnızca 39’unun (%16) temel hadis külliyyatında bulunduğu belirlenmiştir. 244 rivayetin 180’inin (%73,8) zayıf olduğu dikkate alındığında, muhaddislerin bu haberlerin tahririnde sıhhat merkezli bir tutum benimsedikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte hadis kaynaklarında yer yer zayıf rivayetlere de yer verilmiş olması, bu konuda yalnızca sıhhat kriterinin belirleyici olmadığını; aynı zamanda muhaddislerin tefsir rivayetlerine yönelik temkinli tutumlarının veya tefsir ile hadisi müstakil iki ayrı disiplin olarak ele alan

yaklaşımının da etkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca isrâiliyyât, çelişkili rivayetler ve idrâc gibi metinle ilgili unsurlar da birtakım rivayetlerin hadis kaynaklarında yer almama sebepleri arasında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tefsir, Hadis-Tefsir İlişkisi, Hadis Tahrici, İbn Abbâs, Muhammed b. Ebî Muhammed, İbn İshâk, Taberî

GENERAL INFORMATION

Name-Surname: Abdullah ÇAN

Department: Basic Islamic Sciences

Programme: Hadith

Supervisor: Prof. Dr. Ayşe Esra ŞAHYAR

Degree Awarded and Year: Phd 2025

ABSTRACT

THE ABSENCE of IBN ‘ABBĀS’S NARRATIONS TRANSMITTED by IBN ISHĀQ in al-TABARĪ’S TAFSĪR from the MAJOR HADITH COLLECTIONS

The primary focus of this study is to examine why certain exegetical reports (tafsīr narrations) are absent from the classical hadīth compilations. The central research problem is framed around the question: “Why did the muhaddithūn refrain from transmitting some tafsīr-related reports?” Since the majority of these narrations are attributed to the Companion ‘Abd Allāh b. ‘Abbās (d. 68/687–688), the issue is explored specifically in relation to his transmissions. Several transmission routes are reported from Ibn ‘Abbās; while some are considered weak, others are deemed reliable. Among the latter is the chain attributed to the well-known sīra author Muhammad b. Ishāq (d. 151/768), whose narrations are cited in both hadīth and tafsīr literature. In this context, 244 reports traced back to Ibn ‘Abbās through various routes of Ibn Ishāq were identified in al-Tabarī’s (d. 310/923) *Jāmi‘ al-bayān*, a tafsīr that systematically collects exegetical reports with full isnāds.

The study investigates the extent to which these narrations appear in the major hadīth collections and analyzes the reasons why others were not included. It is argued that such a comparison will help to highlight both the similarities and differences in the methodological principles governing report transmission of in hadīth and tafsīr scholarship. The exclusion of exegetical reports from the hadīth corpus is primarily linked to the reliability of the transmitters within their isnāds. For this reason, the trustworthiness of the narrators identified in these chains was examined, followed by an isnād- and matn-based analysis of the reports, tracing their presence (or absence) in the canonical hadīth sources. The findings indicate that only 39 out of the 244 reports (%16) appear in the major hadīth collections. Considering that 180 of these narrations (%73,8) are weak, it becomes evident that the muhaddithūn adopted a predominantly authenticity-centered approach in their transmission practices. Nevertheless, the occasional inclusion of weak reports in hadīth sources suggest that authenticity alone was not the sole determinant; the cautious stance of the muhaddithūn toward exegetical material, or the view that tafsīr and hadīth constitute two distinct disciplines, also played a significant role. Moreover,

textual issues such as *isrā'īliyyāt*, contradictory reports, and interpolations (*idrāj*) were likewise considered among the reasons for the exclusion of certain narrations from the *hadīth* compilations.

Keywords: Hadith, Tafsīr, Hadīth-Tafsīr Relationship, Takhrij of Hadith, Ibn 'Abbās, Muhammad b. Abī Muhammad, Ibn Ishāq, al-Tabarī

ÖNSÖZ

İslam ilim geleneğinde tefsir ve hadis, tarihsel süreç boyunca birbirini besleyen iki ana disiplini temsil eder. Bu iki ilim sahası arasında özellikle rivayet temelli yorumlarda dikkat çeken geçişkenlik, bazı kavram ve metinlerin hem hadis hem de tefsir kaynaklarında farklı şekillerde yer almasına neden olmuştur. Ancak dikkat çekici olan nokta, tefsire dair birçok rivayetin, temel hadis kaynaklarında sınırlı ölçüde tahrir edilmiş olmasıdır. Bu durum, hadis ve tefsir disiplinlerinin rivayetleri değerlendirme ölçütlerindeki farklılıkları gündeme getirmekte ve “muhaddislerin tefsir rivayetlerinin önemli bir kısmını niçin tahrir etmediği?” sorusunu anlamlı kılmaktadır.

Elinizdeki çalışma, bu sorudan hareketle, özellikle sahâbî Abdullah b. Abbâs’a nispet edilen tefsir rivayetlerinin hadis külliyyatında niçin yer bulmadığını anlamaya yönelik bir çabanın ürünüdür. Bu amaçla, meşhur siyer müellifi Muhammed b. İshâk’ın, İbn Abbâs’tan naklettiği ve Taberî’nin *Câmiu’l-beyân* adlı tefsirinde yer verdiği 244 rivayet tespit edilerek isnad ve metin açısından analiz edilmiştir. Rivayetlerin hadis kaynaklarında izinin sürülmesi, tahrir faaliyetinin hadis usûlü çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi açısından da önemli bir imkân sunmaktadır.

Bu çalışmanın, hadis ve tefsir ilimleri arasındaki tarihsel ve metodolojik sınırların daha iyi anlaşılmasına katkı sunması; ayrıca ilk dönem kaynaklarda yer alan rivayetlerin nasıl ve neden seçildiğine dair ilmî bir bakış geliştirmesi hedeflenmektedir.

Bu tez çalışması, giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Taberî’nin *Câmiu’l-beyân* adlı tefsirinde İbn İshâk tarikiyle nakledilen İbn Abbâs rivayetlerinin isnad yapısı ele alınmakta; bu tariklerde yer alan râvîlerin hadis ilmindeki güvenilirlik durumları değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. İkinci bölüm, tespit edilen rivayetlerin isnad ve metin açısından analizine ayrılmış olup bu rivayetlerin temel hadis kaynaklarında ne ölçüde yer aldığı ortaya konulmaktadır. Üçüncü bölümde ise, söz konusu tefsir rivayetlerinin klasik hadis külliyyatında neden yer almadığı meselesi çeşitli açılardan incelenmekte ve muhtemel sebepler tartışılmaktadır. Ekler kısmında ise, İbn İshâk’ın İbn Abbâs’tan naklettiği rivayetlerin sistematik bir biçimde sunulduğu tablolara yer verilmiştir.

Bu tez çalışmasının şekillenmesinde başından sonuna kadar bilgi, tecrübe ve yönlendirmeleriyle büyük katkı sağlayan, desteğini benden hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli danışmanım Prof. Dr. Ayşe Esra Şahyar’a en içten şükranlarımı sunarım. Tez izleme süreci boyunca yapıcı eleştirileri, teşvik edici yaklaşımları ve kıymetli katkılarıyla çalışmaya yön veren Prof. Dr. Süleyman Kaya ve Doç. Dr. Rahile Yılmaz’a da teşekkür ederim. Ayrıca tez jürisinde yer alarak değerli katkılar ve yapıcı tenkitler sunan Prof. Dr. Mehmet Özşenel ve Doç. Dr. Necmi Sarı’ya müteşekkirim.

Bu çalışmaya konu olan fikrin zihnimde şekillenmesine vesile olan, Dr. Öğr. Üyesi Abdulcabbar Adıgüzel'in Abdullah b. Abbâs hakkında yapmış olduğu sunumun üzerimde önemli bir etkisi olmuştur. Bu vesileyle kendisine özel olarak teşekkür ederim. Tez başlığının revize edilmesi sürecindeki kıymetli katkılarından dolayı Prof. Dr. Ataullah Şahyar'a müteşekkirim.

Tezin çeşitli bölümlerini okuyarak fikir ve önerileriyle katkı sunan değerli dostlarım ve meslektaşlarım Dr. Erkam Görücüoğlu, Arş. Gör. Dr. Muhammed Sadık Özbek, Arş. Gör. Recep Özpınar, Arş. Gör. Mahmut Yıgıcı ve Arş. Gör. Alırıza Farımaş'a gönülden teşekkür ederim.

Eğitim hayatım boyunca üzerimde izleri olan tüm öğretmenlerime ve hocalarıma minnetle teşekkür ederim. Her daim yanımda olan, manevi destekleriyle beni her zaman güçlü kılan annem, babam, kardeşlerim ve bütün aileme kalpten şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca bu süreçte beni destekleyen kıymetli eşimin ailesine de teşekkürü borç bilirim. Son olarak, tez sürecindeki yoğunluk ve sorumluluğu benimle birlikte omuzlayan, çalışmamı baştan sona okuyarak düzeltmeler konusunda bana büyük destek veren kıymetli eşim Ayşegül'e minnettarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xii
ŞEMALAR LİSTESİ	xiii
GRAFİKLER LİSTESİ.....	xiv
TABLolar LİSTESİ.....	xv
GİRİŞ	2
1. KONUSU ve AMAÇ.....	2
2. YÖNTEM.....	10
3. KAYNAKLAR ve LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ	13
BİRİNCİ BÖLÜM	
İBN İSHÂK TARIKİYLE MENKUL İBN ABBÂS RİVAYETLERİNİN TARIKLERİ ..	27
1. Muhammed b. İshâk ve Hadis İlmindeki Yeri	28
1.1. Hayatı	28
1.2. İlmî Kişiliği	30
1.3. Eserleri	34
1.4. Hadis İlmindeki Yeri.....	36
2. İbn İshâk ile İbn Abbâs Arasındaki Tarikler	45
2.1. Muhammed b. Ebî Muhammed Tariki	49
2.1.1. Cerh-Ta'dîl Durumu ve Meğhullük İddiası	50
2.1.2. Rivayetlerinin Musannefâta Dağılımı.....	55
2.1.3. Tarikteki Hocaları	58
2.2. Dâvûd b. Husayn Tariki	60
2.3. Zührî Tariki	64
2.4. İbn Ebî Necîh Tariki.....	74
2.5. Hasan b. Umâre Tariki	78
2.6. Hâris b. Fudayl Tariki	82
2.7. Hakîm b. Cübeyr Tariki	83
2.8. Hasan b. Dînâr Tariki	84
2.9. Kelbî Tariki	89
2.10. Yezîd b. Ziyâd Tariki.....	91
2.11. Munkatı'/Mübhem Tarikler.....	92
2.12. Diğer Tarikler	94
2.13. İbn İshâk-İbn Abbâs Arası Tariklerin Analizi	100
3. Taberî ile İbn İshâk Arasındaki Tarikler	113
3.1. Megâzî'nin Tarikleri	115
3.1.1. Seleme b. Fazl Tariki	116
3.1.2. Yûnus b. Bükeyr Tariki	129
3.1.3. Abdullah b. İdrîs Tariki	141
3.1.4. Yahyâ b. Saîd el-Ümevî Tariki	144
3.1.5. Abde b. Süleymân Tariki	147
3.1.6. Muhammed b. Seleme Tariki.....	149
3.2. Diğer Tarikler.....	152
3.3. Taberî-İbn İshâk Arası Tariklerin Analizi.....	158
İKİNCİ BÖLÜM	
İBN İSHÂK'IN İBN ABBÂS'TAN NAKLETTİĞİ RİVAYETLERİN TAHLİLİ	176
1. Konularına Göre Merfû Rivayetler	177

1.1.	Sebeb-i Nüzûle Dair Rivayetler	177
1.1.1.	Müslümanlar Hakkında İnen Âyetlerin Konuları	178
1.1.1.1.	Resulullah'ın Münafıkların Cenazesine Katılması Nedeniyle Uyarılması	178
1.1.1.2.	Resulullah'a Mutedil Bir Sesle Kur'ân Okumasının Emredilmesi ...	181
1.1.1.3.	Resulullah'ın Kendine Helal Olan Bazı Şeyleri Haram Kılması	183
1.1.1.4.	Abbâs b. Abdülmuttalib'in Bedir Savaşı'nda Esir Alınması	185
1.1.1.5.	Uhud Şehitlerinin Uhrevî Makamı.....	188
1.1.1.6.	Ensârî Bir Sahabînin Çocuklarını İslâm'a Zorlaması	195
1.1.1.7.	Büdeyl b. Ebî Meryem'in Mirasının Gasp Edilmesi.....	196
1.1.1.8.	Bir Müslümanın Savaşta İki Kafirî Yenebileceği	198
1.1.1.9.	Müslümanların Yahudileri Dost Edinmesinin Yasaklanması	199
1.1.2.	Medine Yahudileri Hakkında İnen Âyetlerin Konuları	201
1.1.2.1.	Yahudilerin Hurûf-ı Mukattaa'yı Tevili.....	202
1.1.2.2.	Hiz. Peygamber'den Mucize İstemeleri	205
1.1.2.3.	Hiz. Peygamberin Risâletinin Hakikat Olduğunu Gizlemeleri	208
1.1.2.4.	Hiz. Peygamber'in İslâm'a Davetini Reddetmeleri	218
1.1.2.5.	Hiz. İbrâhîm'in Yahudi Olduğunu İddia Etmeleri	225
1.1.2.6.	Hiz. İsâ'nın Nübüvveti Konusunda Hiz. Peygamberle Tartışmaları ...	227
1.1.2.7.	Âyetlerle Alay Etmeleri	228
1.1.2.8.	Kur'ân'ın Kaynağı Hakkında Şüphe Etmeleri	231
1.1.2.9.	Kıblenin Tahvili Sonrasında Hiz. Peygamberle Tartışmaları	232
1.1.2.10.	İslâm'a Düşmanlık Beslemeleri	235
1.1.2.11.	Cehennem Azabının On Gün Olduğunu İddia Etmeleri.....	235
1.1.2.12.	Kendi Dinlerini Yegane Hakikat Saymaları.....	237
1.1.2.13.	Müşriklerin Dinini İslâm'dan Hayırlı Görmeleri	239
1.1.2.14.	Müslümanları İnfâktan Alıkoymak İstemeleri	241
1.1.2.15.	Hiz. Peygamber ve İslâm'la Alay Etmeleri.....	241
1.1.2.16.	Benî Nadîr ve Benî Kurayza Kabilelerinin Diyet Konusunda İhtilafa Düşmeleri	242
1.1.2.17.	Hiz. Peygamber'e Kıyametin Vaktini Sormaları.....	245
1.1.2.18.	Kendilerine İlimden Az Bir Şey Verildiğini Reddetmeleri	246
1.1.3.	Necrân Hıristiyanları Hakkında İnen Âyetlerin Konuları.....	247
1.1.3.1.	Râfî' b. Hureyme ile Tartışmaları	247
1.1.3.2.	Hiz. İbrâhîm'in Dinî Kimliği Üzerine Yahudilerle Tartışmaları.....	248
1.1.3.3.	Hiz. Peygamber'e Ulûhiyet İsnad Etmeleri.....	249
1.1.4.	Mekke Müşrikleri ve Münafıklar Hakkında İnen Âyetlerin Konuları	252
1.1.4.1.	Hiz. Peygamber'den Mucize İstemeleri	252
1.1.4.2.	Resulullah'ın Nübüvvetini Sınamak İstemeleri	254
1.1.4.3.	Hiz. Peygamber'e Suikast Düzenlemek İstemeleri	256
1.1.4.4.	Velîd b. Muğire Hakkında İnen Âyetler	259
1.1.4.5.	Âyetleri Eskilerin Masalları Olarak Nitelemeleri	259
1.1.4.6.	Münafıkların Recî' Vak'ası'nda Şehit Olanları Tahkir Etmeleri	260
1.2.	Siyer-Megâzîyle Alakalı Rivayetler.....	261
1.2.1.	Resulullah'ın Yakın Akrobalarını İslâm'a Davet Etmesi	262
1.2.2.	Bedir Savaşı Öncesinde Bazı Müslümanların Savaşmaya İsteksiz Olması	264
1.2.3.	Müşriklerin Bedir'e Gösterişli Bir Şekilde Gitmeleri.....	265
1.2.4.	Bedir Günü Meleklerin Savaşması	266
1.2.5.	Bedir'de Abbâs b. Abdülmuttalib'in Esir Alınması	267
1.2.6.	Hiz. Peygamber ve Ensâr'ın Yıldız Kaymasına Şahitliği	269
1.3.	Fıkî Hüküm Bildiren Rivayetler.....	270
1.3.1.	Hiz. Peygamber'in Abdesti Nasıl Aldığı	270
1.3.2.	Ramazân'da Seferîyken Oruç Açmak.....	271
1.3.3.	Hayırlı Eş ile Uyumanın Cevazı.....	280

1.3.4.	Cinsî Münasebetin Sınırları	283
1.4.	Tefsîr-i Nebî	286
1.4.1.	İsrâiloğullarının Allah'ın Emrini Değiştirmeleri ve Alay Etmeleri	286
1.4.2.	Mûsâ-Hızır Kıssası	290
2.	Konularına Göre Mevkûf Rivayetler	291
2.1.	Tefsîr-i İbn Abbâs	292
2.2.	İsrâiliyyât	294
2.3.	Siyer-Megâzîyle Alakalı Rivayetler	298
2.4.	Talâk Fıkhdına Dair Bir Rivayet	298
3.	Rivayetlerin Analizi	299
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM		
TEFSİR RİVAYETLERİNİN İLK DÖNEM MEŞHUR HADİS EDEBİYATINDA		
SINIRLI TAHRİCİNİN SEBEPLERİ		309
1.	İsnad Kaynaklı Sebepler	310
1.1.	Senedlerin Hadis Tekniği Açısından Zayıf Olmasının Sebepleri	310
1.1.1.	Mecrûh Râvi	311
1.1.2.	Meçhul Râvi	313
1.1.3.	Mübhem Râvi	321
1.1.4.	İnkıtâ	322
1.1.5.	Iztırâb	324
1.1.6.	Mevkûfun Ref' Edilmesi	325
1.2.	İbn İshâk'a Ulaşan İsnadların Kaynaklarda Farklılık Arz Etmesi	326
2.	Metin Kaynaklı Sebepler	330
2.1.	İsrâiliyyât Kaynaklı Olması	330
2.2.	Rivayetlerin Çelişmesi	332
2.3.	Muhtevası Sebebiyle Tenkit Edilen Rivayetler	333
3.	İsnad ve Metin Kaynaklı Sebepler	337
3.1.	Teferrüd	337
3.2.	Muhalefet	338
3.3.	İdrâc	342
4.	Muhaddislerin Tefsir Rivayetlerine Yaklaşımı	343
4.1.	Tefsir Rivayetlerinde Tesâhül	347
4.2.	Reyle Tefsirin Zemmi	352
4.3.	İsnadlarından Ötörü Tefsir Rivayetlerinin Tenkidi	353
SONUÇ		358
KAYNAKÇA		365
EKLER		389
Ek-1: Merfû Rivayetler		389
Ek-2: Mevkûf Rivayetler		426

KISALTMALAR

as	: aleyhi's-selâm
b.	: bin
bt.	: binti
bkz.	: bakınız
çev.	: çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: editör
EP	: Encyclopaedia of Islam Second Edition
H.z.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nşr.	: neşreden
r.a.	: radiyallahü anh
s.a.s.	: sallallahü aleyhi ve sellem
thk.	: tahkik eden
ts.	: tarihsiz
v.	: vefat tarihi
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
y.y.	: yayıncı yok
yy.	: yüzyıl

ŞEMALAR LİSTESİ

Şema 1: İbn İshâk-İbn Abbâs Arası Tarikler	48
Şema 2: İbn İshâk'ın Zührî'den Nakillerinin Tarikleri	73
Şema 3: İbn İshâk'ın Hasan B. Umâre'den Nakillerinin Tarikleri.....	82
Şema 4: İbn İshâk'ın Hasan B. Dînâr'dan Nakillerinin Tarikleri	88
Şema 5: Taberî-İbn İshâk Arasındaki Tarikler.....	115
Şekil 6: Resulullah'ın Abdullah b. Übeyy'in Cenazesine İştiraki Rivayetinin Tarikleri	180
Şema 7: Uhud Şehitlerinin Uhrevî Makamı Rivayetinin Tarikleri	190
Şema 8: Şehitlerin Cennetteki Makamı Rivayetinin Tarikleri	194
Şema 9: Ramazan'da Seferiyken Oruç Açmak Rivayetinin Tarikleri	277
Şema 10: Hayızlı Eş ile Uyumanın Cevazı Rivayetinin Tarikleri.....	282
Şema 11: Cinsî Münasebetin Sınırları Rivayetinin Tarikleri	284
Şema 12: İsrâiloğullarının Allah'ın Emrini Değiştirmeleri ve Alay Etmeleri Rivayetinin Tarikleri.....	287

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1: İbn İshâk-İbn Abbâs Arası Tariklerin Sıhhat Hükümü.....	107
Grafik 2: İbn İshâk-İbn Abbâs Arası Tariklerden Nakledilen Rivayetlerin Hükümü	107
Grafik 3: İbn İshâk-İbn Abbâs Arası Güvenilirliklerine Göre Tarik ve Bu Tariklerden Nakledilen Rivayetlerin Sayısal Dağılımı.....	108
Grafik 4: İbn İshâk-İbn Abbâs Arası Râvilerin Bölgelere Göre Güvenilirlik Durumları	109
Grafik 5: İbn İshâk'ın Hocalarının Bölgelere Göre Dağılımı ve Güvenilirlikleri.....	110
Grafik 6: İbn Abbâs'ın Öğrencilerinin Bölgelere Göre Dağılımı ve Güvenilirlikleri.....	111
Grafik 7: İbn Abbâs'ın Öğrencilerinin Naklettiği Rivayet Sayıları	112
Grafik 8: İbn İshâk-Taberî Arası Tariklerin Sıhhat Hükümü.....	168
Grafik 9: İbn İshâk-Taberî Arası Tariklerden Nakledilen Rivayetlerin Hükümü	169
Grafik 10: İbn İshâk-Taberî Arası Güvenilirliklerine Göre Tarikler ve Bu Tariklerden Nakledilen Rivayet Sayıları	170
Grafik 11: İbn İshâk-Taberî Arasındaki Râvilerin Bölgelere Göre Dağılımı ve Güvenilirlikleri	171
Grafik 12: İbn İshâk'ın Öğrencilerinin Bölgelere Göre Güvenilirlik Durumları.....	172
Grafik 13: Taberî'nin Hocalarının Bölgelere Göre Dağılımı ve Güvenilirlikleri.....	172
Grafik 14: Taberî'nin Hocaları ve Rivayet Sayıları	173
Grafik 15: Sayısal Olarak Rivayetlerin Hükümleri (Merfû-Mevkûf-Genel)	300
Grafik 16: Oransal Olarak Rivayetlerin Hükümleri (Genel).....	301
Grafik 17: Merfû Rivayetlerin Konularına Göre Dağılımı	302
Grafik 18: Mevkûf Rivayetlerin Konularına Göre Dağılımı.....	302
Grafik 19: Rivayetlerin Konulara Göre Dağılımı (Genel)	303
Grafik 20: Rivayetlerin Kaynaklarda Tahric Oranı.....	305
Grafik 21: Rivayetlerin Zayıflık Sebepleri	311

TABLÖLÄR LİSTESİ

Tablo 1: İbn İshâk-İbn Abbâs Arasında Yer Alan Tarikler ile Güvenilirlik Durumları ve Bu Tariklerden Nakledilen Rivayetlerin Sayısal Dağılımı	102
Tablo 2: Taberî-İbn İshâk Arasında Yer Alan Tarikler ile Güvenilirlik Durumları ve Bu Tariklerden Nakledilen Rivayetlerin Sayısal Dağılımı	159
Tablo 3: Taberî ile İbn İshâk Arasında Yer Alan Tariklerde İbn İshâk'ın Talebesi Konumunda Olan Râvilerin Güvenilirlikleri Ve Bu Râvilerden Nakledilen Rivayetlerin Sayısal Dağılımı. 163	
Tablo 4: Merfû Rivayetler.....	389
Tablo 5: Mevkûf Rivayetler	426

GİRİŞ
KONU, YÖNTEM, KAYNAKLAR ve LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

GİRİŞ

1. KONU ve AMAÇ

Kur'ân-ı Kerîm'in mesajını doğru, derinlikli ve kapsamlı bir şekilde anlamak, tefsir ilminin temel amacıdır. Bu doğrultuda tefsir ilminin başlıca kaynağı yine Kur'ân'ın kendisidir. Nitekim ayetteki kapalı bir ifade, başka bir ayetle tafsilatlı bir şekilde anlaşılabilir. Bununla birlikte Kur'ân-ı Kerîm'in mesajını doğru anlayabilmek için Hz. Peygamber (s.a.s.), sahâbe ve tâbiînin sözlerine, nüzûl ortamı bilgilerine de ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebeple Resulullah, sahâbe ve tâbiîne isnad edilen rivayetler; Arap dili-belagatı ve şiiri; neseb, sebeb-i nüzûl ve siyer-megazî bilgisi; âlimlerin ayetler hakkındaki yorumları da tefsirin kaynakları arasında zikredilmektedir.

Hız. Peygamber, Kur'ân'ı en iyi bilen ve anlayan kişi olduğu için tefsire dair ondan nakledilen bilgiler önem taşımaktadır. Sahâbe içinde Abdullah b. Abbâs, İbn Mes'ûd (v. 32/652-653), Übeyy b. Ka'b (v. 33/654 [?]) ve Zeyd b. Sâbit (v. 45/665 [?]) tefsir bilgisiyle ön plana çıkmıştır.¹ Tâbiînden ise Saîd b. Cübeyr (v. 94/713 [?]), Mücâhid b. Cebr (v. 103/721), İkrime (v. 105/723), Tâvûs (v. 106/725), Atâ b. Ebî Rebâh (v. 114/732), ve Katâde (v. 117/735) başta olmak üzere birçok şahıs bu alanda temayüz etmiştir.²

Tefsire kaynaklık etmesi bakımından sahâbe arasında İbn Abbâs'ın özel bir konumu vardır. Bu durum, onun genç yaştan itibaren ilme merakı, rivayet toplamadaki gayreti ve sonraki nesillere naklettiğı geniş birikimiyle ilişkilendirilmektedir. Öte yandan Hız. Peygamber "Allah'ım onu dinde fakîh kıl ve ona te'vîli öğret"³ diyerek ona dua etmiştir. O, Resulullah'ın amcasının oğlu ve Peygamber eşlerinden Hız. Meymûne'nin (v. 51/671) yeğeni olması hasebiyle Hız. Peygamber'in yakınında bulunmuş, bu da ona ilmî birikimi hususunda ayırt edici bir konum kazandırmıştır.⁴ Bununla birlikte Hız. Peygamber vefat ettiğinde İbn Abbâs 13⁵ (10, 15 veya 17⁶) yaşında olduğu için müktesebatını büyük ölçüde sahâbenin ileri gelenlerinden tevarüs etmiştir.⁷ Farklı kültüre mensup kişilerden isrâiliyyâta dair bilgiler edinip yeri

¹ Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmî'l-Kur'ân*, thk. Saîd el-Mendûb (Lübnân: Darü'l-Fikr, 1416/1996), 2/493.

² Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî (İbn Teymiyye), *Mukaddimetü fî usûlî't-tefsîr* (Beyrut: Darü Mektebetü'l-Hayât, 1490/1980), 44-45.

³ Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, thk. Hey'et (y.y.: Darü't-Te'sîl, 1435/2014), 6/423.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz.: İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah İbn Abbas ve Tefsir İlmindeki Yeri", *Diyanet İlmî Dergi* 11/2 (1972), 74-83; Mustafa Çetin, "Abdullah İbn Abbas (r.a.) ve Tefsiri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 227-238.

⁵ Ebü Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' (İbn Sa'd), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001), 4/345.

⁶ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Târihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 2/458-460.

⁷ Muhammed Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları Kur'an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri* (İstanbul: İFAV, 2019), 364-366; Mehmet Yaşar, "İbn Abbas'ın Tefsir Kaynakları ve Tefsir Metodunun İncelikleri Üzerine", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/2 (2022), 1515-1518.

geldiğinde âyetleri bu tür bilgilerden de yararlanarak tefsir ettiği bilinmektedir.⁸ İbn Abbâs'ın sahâbe arasında uzun sayılabilecek bir ömür sürmesi, hem ilim tahsilini geniş bir zamana yaymasına hem de sahip olduğu ilmî birikimi sonraki nesillere ulaştırmasına imkân tanımıştır. Bu hususiyetlerinden olsa gerek İbn Abbâs, “Tercümânü'l-Kur'ân” ve “Hibrü'l-Ümme” lakaplarıyla anılmıştır. Tâbiinden tefsir bilgisiyle ön plana çıkan âlimlerin çoğunun İbn Abbâs'ın talebesi olması da onun tefsir alanındaki ilmî otoritesini ve belirleyici rolünü öne çıkarmaktadır.

İbn Abbâs'a atfedilen tefsir rivayetlerinin sayısı hakkında farklı rakamlar zikredilir. Tefsire dair rivayetlerin toplandığı en kapsamlı çalışmalardan biri olan *Mevsûatü't-tefsîri'l-me'sûr* adlı ansiklopedik eserde, İbn Abbâs'tan nakledilen 8.922 rivayet yer almaktadır.⁹ Çalışmanın toplamda 64.384 rivayeti ihtiva ettiği dikkate alındığında, rivayetlerin yaklaşık %13,8'inin İbn Abbâs'a nispet edildiği anlaşılmaktadır. Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân*'ı üzerine yapılan bir incelemede ise 6.375 rivayetin İbn Abbâs'tan nakledildiği tespit edilmiştir. Bu tespite göre, eserdeki rivayetlerin yaklaşık %16,6'sının Abdullah b. Abbâs'a dayandığını ortaya çıkar.¹⁰ Tefsire dair rivayetleri toplayan diğer önemli bir eser İbn Ebî Hâtim'in (v. 327/938) *Tefsîr*'i günümüze eksik ulaşmış olmasına rağmen, mevcut kısımlarında 3.095 rivayetin İbn Abbâs'a isnad edildiği görülmektedir. Bu durum, eserdeki rivayetlerin yaklaşık %18,5'inin İbn Abbâs'a nispet edildiğini gösterir.¹¹ Yukarıdaki veriler İbn Abbâs'ın rivayetlerinin toplam tefsir rivayetleri içerisindeki oranını yansıtmaktadır. Sadece sahâbeye isnad edilen tefsir rivayetleri dikkate alındığında İbn Abbâs'ın tefsire dair birikimi daha anlaşılır olmaktadır. Nitekim İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*'inde sahâbeye dayanan rivayetlerin toplam sayısının 3.900, İbn Abbâs'a isnad edilen rivayetlerin ise 3095 civarında olduğu dikkate alındığında, sahâbeye isnad edilen haberlerin yaklaşık %80'inin İbn Abbâs'a dayandığı ortaya çıkmaktadır.¹² Bu veriler, İbn Abbâs'ın tefsir rivayetleri bağlamında sahip olduğu merkezi konumu rakamsal olarak da açıkça ortaya koymaktadır.

Abdullah b. Abbâs'a atfedilen tefsir malzemesinin sayıca fazla oluşu, birçok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Hz. Peygamber vefat ettiğinde İbn Abbâs'ın küçük yaşta olması, onun adına nakledilen rivayetlerin Resulullah'a ve İbn Abbâs'a isnadı konusunda bazı şüphelerin doğmasına sebep olmuştur. Bu çerçevede, İbn Abbâs'ın tefsirdeki otoritesinin sonradan kurgulanmış olabileceği ileri sürülmüştür. Ayrıca Abbâsî ailesinin atası kabul edilmesi

⁸ Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrailiyyât* (Ankara, 1979), 6-7.

⁹ Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr (ed.), *Mevsûatü't-tefsîri'l-me'sûr* (Cidde-Beyrut: Merkezü'd-Dirâsât-Dâru İbn Hazm, 1439/2017); Ayrıca bkz.: Abdalcabbar Adıgüzel, *Ahmed b. Hanbel'de Tefsirin Mahiyeti ve Meşruiyeti Sorunu* (İstanbul: MÜSBE, Doktora, 2024), 277-278.

¹⁰ Herbert Berg, *The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period* (Londra-New York: Curzon Press, 2000), 142.

¹¹ Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde İlk Dönem Tefsir Faaliyetleri -İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-* (Ankara: Kitâbiyât, 2003), 117.

¹² Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde İlk Dönem Tefsir Faaliyetleri*, 117.

sebebiyle, Kur'ân'ın doğru yorumunun siyasî bir meşruiyet aracı olarak İbn Abbâs'a nispet edildiği görüşü de ortaya atılmıştır. Öte yandan isrâîlî bilgileri nakletmesi sebebiyle İbn Abbâs'a eleştiri yöneltildiğine de işaret etmek gerekir. Bütün bu tenkitlere rağmen İbn Abbâs'ın tefsir sahasındaki birikimi ve ilmî otoritesi göz ardı edilemez. Nitekim söz konusu ithamları dile getiren araştırmacılar dahi onun bu alandaki ilmî yetkinliğini bütünüyle reddetmemiş, aksine çoğu zaman kabul etmek durumunda kalmışlardır.¹³

İbn Abbâs'ın tefsire dair rivayetleri, kimi zaman Hz. Peygamber'den nakillerine (merfû), çoğunlukla ise kendi yorum ve ictihadına (mevkûf) dayanmaktadır. Onun naklettiği rivayetlerin bir bölümü isnadlı olarak tefsir literatürüne intikal etmiştir. Isnadlı rivayetlerin hadisçilerin uzmanlık alanına girmesi sebebiyle, İbn Abbâs'tan nakledilen bu malzemenin hadis kitaplarında da yer alması tabîî görülmelidir. Ancak burada dikkat çekici bir durum söz konusudur: Tefsir külliyyatında İbn Abbâs'a atfedilen rivayetlerin sayısı, yukarıda da belirtildiği üzere, 6.000 ile 9.000 arasında değişirken; hadis külliyyatında ona nispet edilen rivayetlerin toplamı, mükerrerleriyle birlikte sadece 1.660'tır.¹⁴ Bu farklılık, İbn Abbâs rivayetlerinin hadis kaynaklarında sınırlı ölçüde yer bulmasının nedenleri üzerine düşünmeyi gerektirmektedir.

Abdullah b. Abbâs'a isnad edilen tefsir rivayetlerinin hadis eserlerinde sınırlı ölçüde yer almasının muhtemel sebeplerinden biri, bu rivayetlerin büyük çoğunluğunun mevkûf mahiyette olmasıdır. Nitekim *Mevsûatü't-tefsîr* adlı çalışmada, tefsire dair merfû rivayetlerin oranı %4 olarak tespit edilirken, mevkûf rivayetlerin oranı %18 olarak belirlenmiştir. Geri kalan rivayetler ise tâbiîn ve sonraki dönem müfessirlere isnad edilmektedir.¹⁵ Hadis musannefâtında ise genel eğilim, merfû rivayetlerin tahrir edilmesi yönündedir. Bununla birlikte, özellikle *Musannef* türü eserlerde mevkûf rivayetlerin de kayda değer bir yekûn teşkil ettiği göz ardı edilmemelidir. Buna rağmen, tefsir külliyyatındaki İbn Abbâs rivayetleri arasında yer alan merfû rivayetlerin önemli bir kısmının hadis eserlerinde bulunmaması dikkat çekicidir. Bu durum, meselenin yalnızca “mevkûf rivayetlerin ağırlığı” ile açıklanamayacağını göstermekte ve daha derinlemesine bir incelemeyi gerekli kılmaktadır.

¹³ Herbert Berg, “İsnad ve Kültürel Belleğin Üretimi: İbn Abbas Örneği”, çev. Gülbeyaz Çiçek, *Hadis Tetkikleri Dergisi* XXI/1 (2023), 125-144.

¹⁴ Bu rakam İbn Abbâs'a isnad edilen merfû rivayetlerin sayısıdır. Bazı hadis kaynaklarında İbn Abbâs'ın mevkûf rivayetlerinin de tahrir edildiği bilinmektedir. Bu kaynaklar arasında en çok İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde İbn Abbâs'ın mevkûf rivayetlerine yer verilmiştir. Kuramer 2.0 programı üzerinden yaptığımız bir taramada bu eserdeki İbn Abbâs'a isnad edilen mevkûf rivayet sayısını mükerrerleriyle birlikte yaklaşık 1500 olarak tespit ettik. Ancak bu rivayetlerin hepsinin tefsir konulu olmadığına dikkat çekmek gerekir. İbn Abbâs'ın meşhur hadis eserlerindeki tefsir rivayetlerini tespit etmeye yönelik yapılan bir çalışmada 382 rivayet tespit edilmiş ve bu rivayetlerin 279'unun sıhhat kriterlerini karşıladığı ifade edilmiştir. Bkz.: Abdülaziz b. Abdillâh el-Humeydî, *Tefsîru İbn Abbâs ve mervîyyâtühû fi't-tefsîr min kütübî's-sünne* (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.).

¹⁵ Tayyâr, *Mevsûatü't-tefsîri'l-me'sûr*, 1/421; Ayrıca bkz.: Adıgüzel, *Ahmed b. Hanbel'de Tefsirin Mahiyeti ve Meşruiyeti Sorunu*, 283-284.

Bu tez çalışmasında, öncelikle tefsire dair bazı rivayetlerin hadis eserlerinde neden yer almadığı meselesi ele alınacaktır. Ale'l-ebvâb türü hadis kitaplarında genellikle konu esaslı seçmeci bir yaklaşım benimsendiğinden, bu eserlerde tefsir rivayetlerinin büyük çoğunluğunun tahrir edilmemesi tabîî karşılanabilir. Zira tüm hadis musanneflerinde “Tefsîr” bölümü yer almamıştır. Buna karşın ale'r-ricâl türü hadis eserleri, genellikle, bütün rivayetleri derlemek amacıyla kaleme alındığından, bu eserlerdeki eksiklikler izaha muhtaç bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte ale'l-ebvâb türü bazı hadis kitaplarında “Kitâbü't-Tefsîr” başlıklı bölümlere yer verilmiş olduğu da malumdur. Bu bağlamda, tefsir rivayetlerinin güvenilirlik kriterlerini tam olarak taşımadığı ve bu sebeple ale'r-ricâl türü eserlerde zikredilmediği düşünülebilir. Ancak hadis külliyyatında yeri geldikçe pek çok zayıf rivayetin nakledilmiş olması, bu açıklamanın tutarlılığını zayıflatmaktadır. Benzer şekilde, tefsir ve hadis ilimleri arasındaki metodolojik farklılıkların bu duruma yol açtığını söylemek de meseleyi bütünüyle açıklığa kavuşturmamaktadır. Zira tefsir rivayetlerinin önemli bir kısmı isnadlı olarak nakledilmiştir. İsnad sistemi ise bizzat muhaddisler tarafından geliştirilip titizlikle uygulanmış bir yöntemdir. Bu sebeple, isnadlı biçimde aktarılan tefsir rivayetlerinin hadisçiler tarafından bilinmemesi veya dikkate alınmaması beklenmeyen bir durumdur. Dahası, ale'l-ebvâb türü hadis eserlerinde “Kitâbü't-Tefsîr” bölümlerinin bulunması, metodolojik farklılıkların tefsir rivayetlerinin tahrir edilmesine engel teşkil etmediğini göstermektedir. Tüm bu hususlar dikkate alındığında, tefsir rivayetlerinin hadis musannefâtında sınırlı ölçüde tahrir edilmesi, üzerinde durulması gereken bir mesele olarak ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda da değinildiği üzere, tefsir rivayetleri denildiğinde akla ilk gelen isim Abdullah b. Abbâs'tır. Ona yöneltilen eleştiriler doğrudan yahut dolaylı olarak hadis perspektifinden de incelenmeye elverişlidir. Bu sebeple, çalışmanın temel probleminin İbn Abbâs rivayetleri üzerinden tetkik edilmesi uygun görülmüştür. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, İbn Abbâs'a yöneltilen eleştiriler arasında onun tefsir rivayetlerinin hadis eserlerinde göre daha az tahrir edilmesi hususu doğrudan ve müstakil olarak gündeme getirilmemiştir. İşte bu durum, konunun özellikle İbn Abbâs örneği üzerinden incelenmesini daha anlamlı kılan bir diğer gerekçeyi teşkil etmektedir.

Abdullah b. Abbâs'a nispet edilen tefsir rivayetleri oldukça fazladır. Bu sebeple, ona isnad edilen bütün rivayetlerin kapsamlı biçimde tetkik edilmesi bir doktora çalışmasının sınırlarını aşmakta; ancak ansiklopedik mahiyette bir çalışmayla mümkün olabilecek bir incelemeyi gerektirmektedir. Dolayısıyla, araştırmamızda İbn Abbâs rivayetleri içerisinden belirli bir örneklem kümesinin seçilmesi zorunlu hâle gelmiştir.

İbn Abbâs'a atfedilen tefsir rivayetlerinin nakledildiği bazı meşhur tarikler bulunmaktadır. Bunlar; Dahhâk (v. 105/724), Atyye el-Avfî (v. 111/729-730), Süddî el-Kebîr (v. 127/745), Kelbî (v. 146/763) İbn İshâk, İbn Cüreyc (v. 150/767), Mukâtil b. Süleymân (v.

150/767), Muâviye b. Sâlih (v. 158/774) ve Kays b. Müslim (v. ?) tarikleridir. Bu tariklerden Muâviye b. Sâlih, Kays b. Müslim, İbn İshâk ve Süddî el-Kebîr'in rivayetleri genellikle makbul addedilmiş; buna karşılık İbn Cüreyc, Dahhâk, Atıyye, Mukâtil ve Kelbî tariklerinin güvenilir olmadıkları ifade edilmiştir.¹⁶ Hadis eserlerinde rivayetlerin tahricinde râvilerin güvenilirlik kriterlerine tefsir literatürüne nazaran daha fazla dikkat edilmesi, söz konusu tarikler içerisinde özellikle makbul kabul edilenlerden hareket edilmesi hâlinde hadis külliyyatında daha fazla rivayetin tespit edilebileceğini düşündürmektedir. Bu bağlamda, örneklem kümesi olarak belirli bir tarikin ve bu tarik üzerinden nakledilen rivayetlerin seçilmesinin bir başka gerekçesi de tefsir tariklerine dair verilen “sahîh”, “hasen”, “zayıf” veya “uydurma” gibi hükümlerin hadis ilmi kriterleri açısından ne derece isabetli olduğunun araştırılmasıdır. Dolayısıyla bu husus, çalışmamızın ikinci temel meselesini oluşturmaktadır.

İbn Abbâs'a atfedilen ve bazı âlimler tarafından makbul kabul edilen başlıca tarikler, Muâviye b. Sâlih (v. 158/774) → Ali b. Ebî Talha (v. 143/760) → İbn Abbâs; Kays b. Müslim → Atâ b. Sâib (v. 136/753) → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs; İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed (v. ?) → İkrime veya Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs; Süddî → Ebû Sâlih (v. ?) veya Ebû Mâlik (v. ?) → İbn Abbâs tarikleridir. Bu tariklerin en sahîhi olarak değerlendirilen Muâviye b. Sâlih tariki, hadis tekniği açısından munkatı' hükmündedir. Zira Ali b. Ebî Talha ile İbn Abbâs arasında bir likâ tespit edilememiştir. Kays b. Müslim tariki, Kays'ın kimliği konusundaki ihtilaflar ve isnad zincirinde muhtemel inkıtalara sebebiyle hadis ilmi açısından ihtiyatla yaklaşılması gereken bir tarik olarak görülmektedir. Süddî el-Kebîr tariki ise rivayet zincirinde yer alan Ebû Sâlih hakkındaki eleştirilerden ötürü zayıf kabul edilmiştir. Süddî'nin Ebû Mâlik'ten yaptığı rivayetler makbul sayılsa da bunların sayıca az olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, makbul addedilen bu tariklerin tamamının tefsir-hadis ilişkisi bakımından sağlam bir temel oluşturduğu söylenemez.

Mezkûr tarikler arasında özellikle İbn İshâk tariki dikkat çekmektedir. Nitekim İbn Hacer (v. 852/1449) bu tariki güvenilir kabul etmiş, Süyûtî (v. 911/1505) ise hasen mertebesinde değerlendirmiştir. Ayrıca İbn Abbâs'a nispet edilen tarikler arasında, son râvilerinin durumları dikkate alındığında, İbn İshâk'ın rivayetleri; Muâviye b. Sâlih, Kays b. Müslim ve Süddî'ye ait rivayetlere kıyasla hadis literatüründe daha fazla tahric edilmiştir. Bu durum, İbn İshâk'ın rivayetlerinin muhaddisler nezdinde daha fazla kullanıldığını ortaya koymaktadır. Her ne kadar İbn İshâk bazı âlimler tarafından eleştirilmişse de onun ahkâma dair rivayetlerinin genellikle hasen, siyer ve megâziye dair rivayetlerinin ise sahîh ve hüccet kabul

¹⁶ Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali (İbn Hacer el-Askalânî), *el-Ucab fî beyâni'l-esbâb*, thk. Abdulkakîm Muhammed el-Enîs (y.y.: Dârü İbnî'l-Cevzî, ts.), 1/203-207; Süyûtî, *İkân*, 2/495-301; Ayrıca bkz.: Nurdoğan Türk, “Klasik Kaynaklarda Menkûl İbn Abbâs'a Atfedilen Bazı Tarikler Üzerine Bir Değerlendirme (Tefsir İlmi Bağlamında)”, *e-Şarkiyat: İlmî Araştırmalar Dergisi* 12/26 (2020), 194-225.

edildiği ifade edilmiştir.¹⁷ Bu değerlendirmeler, İbn İshâk'ın rivayetleri üzerinden yapılacak bir tahlilin hem hadis hem de tefsir ilimleri açısından daha isabetli olacağını göstermektedir.

Söz konusu gerekçelerle, tefsir rivayetlerinin hadis eserlerinde neden yer almadığı meselesinin İbn İshâk tariki merkezinde incelenmesi uygun görülmüştür. Bu tercihte, İbn İshâk'ın rivayetlerinin hadis kaynaklarında daha çok yer bulmasının yanı sıra, onun günümüze ulaşan müstakil bir eserinin mevcut olması da etkili olmuştur. Ayrıca İbn Abbâs'a atfedilen makbul tarikler üzerine yaptığımız tetkikler neticesinde en fazla merfû rivayetin nakledildiği tarihin İbn İshâk tariki olduğu belirlenmiştir.¹⁸ Hicrî III. asırdan itibaren hadis kaynaklarında merfû rivayetlerin daha çok tahrir edildiği dikkate alındığında, tetkik edilen hususun İbn İshâk tariki üzerinden incelenmesi, problemin çözümüne daha kapsamlı katkı sağlayacak bir yaklaşım olarak görünmektedir. Zira merfû rivayetlerin hadis literatüründe merkezî bir yere sahip olması, İbn Abbâs'a nispet edilen tefsir malzemesinin hadisçiler tarafından ne ölçüde dikkate alındığının tespitinde önemli bir imkân sunmaktadır. Böylelikle araştırmanın hem kaynak açısından sağlam bir temele oturtulması hem de rivayetlerin hadis literatüründeki yansımalarının sağlıklı biçimde tespit edilmesi amaçlanmaktadır.

Abdullah b. Abbâs'a atfedilen tarikler arasında İbn İshâk tariki, İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd b. Cübeyr veya İkrime → İbn Abbâs şeklinde kayıtlanmıştır. Bu isnad zinciri, İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan nakledilen tefsir rivayetlerini elde ettiği temel veya “asıl tarik” olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, İbn İshâk'ın İbn Abbâs'ın tefsir rivayetlerine ulaştığı başka yolların da bulunduğu bilinmektedir. Çalışmada yalnızca tek bir tarik üzerinden yapılacak inceleme, elde edilecek muhtemel sonuçları sınırlandıracaktır. Örneğin asıl tarik olarak isimlendirilen bu zincirdeki râvilerin birinin zayıflığından hareketle, söz konusu tarik üzerinden meşhur hadis eserlerinde fazla rivayetin bulunmadığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Ancak bu tür bir değerlendirme, tefsir rivayetlerinin hadis ilmi açısından konumuna dair tek yönlü ve eksik bir çıkarım olacaktır. Bu sebeple araştırmada yalnızca asıl tarike odaklanmak yerine hem bu tarik hem de İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan naklettiği diğer rivayet yolları dikkate alınacaktır. Böylelikle İbn İshâk aracılığıyla İbn Abbâs'a isnad edilen rivayetlerin tüm tarikleri üzerinden yapılacak mukayeseli bir tetkik, daha kapsamlı değerlendirmelere imkân sağlayacak ve tefsir rivayetlerinin hadis literatüründeki yansımalarını çok boyutlu biçimde ortaya koyacaktır.

İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan naklettiği tefsir rivayetleri hem hadis hem de tefsir külliyatı içerisinde dağınık bir şekilde yer almakla birlikte, özellikle tefsir literatüründe yoğunluk

¹⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ* (Kâhire: Dârü'l-Hadis, 1427/2006), 4/496; Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Ahmed (İbn Hacer el-Askalânî), *Takribü't-Tehzib*, thk. Ebü'l-Eşbâl Sağır Ahmed Şağif el-Pâkistânî (y.y.: Dârü'l-Âsime, ts.), 825.

¹⁸ Nitekim bu çalışmada tetkik edilen 244 rivayetin 119'unun (%48,7) merfû olduğu saptanmıştır.

kazanmıştır. Bu rivayetleri en kapsamlı ve sistematik biçimde derleyen eser ise Taberî'nin *Câmiu'l-beyân*'ıdır. Nitekim diğer tefsir eserleriyle mukayese edildiğinde, İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan aktardığı rivayetler sayıca en fazla bu eserde bulunmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda, Taberî'nin tefsirinde İbn İshâk tarikiyle nakledilen İbn Abbâs rivayetleri ve bunların tarikleri, ele aldığımız problemler çerçevesinde incelenecektir. Araştırmada özellikle şu hususlar tespit edilmeye çalışılacaktır: *Câmiu'l-beyân*'da yer alan bu rivayetlerin hadis literatüründe ne ölçüde yer aldığı ve hadis kaynaklarında bulunmayan rivayetlerin dışarda kalma sebepleri.

Bu çalışmada Taberî tefsirinde İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan naklettiği bütün rivayetler tetkik edilmiştir. Bu rivayetlerin cüzi bir kısmı ahkâm ve siyer-megâzî ile alakalı olup doğrudan tefsir kapsamında değildir. Taberî söz konusu rivayetleri âyetlerdeki fikhî ihtilaflara dikkat çekmek ve âyetlerin hangi ortamda indiğine ışık tutmak amacıyla nakletmiştir. Çalışmada bu rivayetlerin de tetkik edilmesinin sebebi, ahkâm ve siyer-megâzî rivayetleri ile doğrudan tefsir içerikli olan haberlerin hadis kaynaklarında nakledilme oranının değişip değişmediğini tespit etmektir. Böylece rivayetler arasında konu merkezli bir sıhhat değişiminin olup olmadığı da tetkik edilebilecektir.

Taberî sonrası döneme gelindiğinde, özellikle Taberânî (v. 360/971) ve Beyhakî (v. 458/1066) gibi muhaddislerin eserlerinde tefsir rivayetlerinin daha yoğun şekilde tahrir edildiği görülmektedir. Bu durum, büyük ölçüde Taberî'nin ilmî otoritesi ve rivayetleri sistematik şekilde bir araya getirerek sonrakilere kaynaklık etmesi ile ilgili olmalıdır. Bununla birlikte, rivayetlerin izini sürmek amacıyla bütün hadis külliyyatını taramak son derece güçtür. Ancak Taberî sonrasında bazı rivayetlerin hadis literatüründe daha fazla görünür hâle gelmesi, bu rivayetlerin Taberî öncesi ve Taberî'nin çağdaşı olan muhaddisler tarafından ne ölçüde nakledildiğinin ayrıca araştırılmasını gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda incelemeler, özellikle Taberî öncesi ilk dönem ve Taberî ile çağdaş muhaddislerin eserlerine yoğunlaşacaktır. *Kütüb-i Sitte*'nin yanı sıra Abdürrezzâk es-San'ânî (v. 211/826-827) ve İbn Ebî Şeybe'nin (v. 235/849) *Musannef*'leri, Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *Müsned*'i, Bezzâr'ın (v. 292/905) *Müsned*'i, Nesâî'nin (v. 303/915) *es-Sünenü'l-kübrâ*'sı ve Taberî'nin *Tehzîbü'l-âsâr*'ı bu araştırmada öncelikli kaynaklar olarak dikkate alınmıştır. Zira bu eserler hem meşhur hadis külliyyatı içerisinde yer almakta hem de tefsir rivayetlerine diğer hadis derlemelerine nazaran daha geniş ölçüde yer vermektedir. Böylece İbn İshâk tarikiyle gelen rivayetlerin hadis literatüründeki yansımaları, Taberî öncesi ve sonrası dönemler karşılaştırmalı olarak tespit edilmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın temel olarak iki ana amacı bulunmaktadır. Birincisi, tefsire dair nakledilen bazı rivayetlerin hadis eserlerinde niçin yer almadığını tespit etmektir. İkincisi ise, tefsir

tarikleri hakkında ulema tarafından serdedilen hükümlerin hadis ilmi ölçütleri açısından ne derece tutarlı olduğunu ortaya koymaktır.

Bu iki temel meselenin yanı sıra, araştırmanın şu soruların cevaplarına da temas etmesi hedeflenmektedir: Tefsire dair rivayetler hadis eserlerinde hangi oranda nakledilmiştir? Bu rivayetlerin genel sıhhat derecesi hadis ilmi açısından nasıl değerlendirilebilir? İbn Abbâs ve İbn İshâk'a yöneltilen tenkitler ne ölçüde isabetlidir? İbn Abbâs'a yöneltilen eleştirilerin, muhaddislerin rivayetleri tahrir etme tercihleri üzerinde etkisi var mıdır? Ayrıca İbn Abbâs'ın tefsir rivayetleri hangi yollarla kaynaklara intikal etmiştir? Siyer literatürü ile tefsir literatürü arasındaki ilişkiler, özellikle siyerin tefsire kaynaklık etme boyutu nasıl olmuştur? Nihayetinde isnad sistemi hadis, siyer ve tefsir külliyyatında nasıl işlev görmüş hangi ortaklık ve farklılıklarla ortaya çıkmıştır?

Böylelikle çalışmamız, yalnızca İbn Abbâs rivayetleri üzerinden sınırlı bir isnad incelemesi yapmayı değil; aynı zamanda tefsir rivayetlerinin hadis külliyyatıyla ilişkisini, metodolojik farklılıklarını ve bu rivayetlerin ilim geleneğindeki konumunu da bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Öte yandan bu çalışma, ilk dönem İslâm ilim geleneğinde hadis ve tefsir literatürü arasındaki ilişkiyi, özellikle İbn Abbâs'a nispet edilen rivayetler üzerinden ele alması bakımından önem arz etmektedir. Zira hadis ve tefsir kaynaklarının derleme yöntemleri, rivayet seçiminde esas aldıkları ölçütler ve isnad sistemini kullanma biçimleri arasında dikkate değer farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıkların tespitiyle, hem hadis ilminin rivayet kabul kriterlerinin daha iyi anlaşılmasına hem de tefsir literatürünün hadis geleneği içerisindeki yerinin belirlenmesine katkı sağlanması hedeflenmektedir.

İbn Abbâs'ın tefsir rivayetleri, rivayetlerin sayısı, çeşitliliği ve sonraki nesiller üzerindeki etkisi sebebiyle tefsir geleneğinin merkezî bir unsuru hâline gelmiştir. Buna karşılık bu rivayetlerin hadis kaynaklarında aynı yoğunlukta yer almaması, ilimler arası metodolojik yaklaşım farklılıklarını ve muhaddislerin rivayetleri değerlendirmede kendilerine özgü ölçütlerini gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla bu araştırma, hadis ve tefsir literatürlerinin birbirinden bağımsız değil, karşılıklı etkileşim içerisinde geliştiğini ortaya koyarak İslâm ilim geleneğinin bütüncül yapısının anlaşılmasına katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

İbn İshâk tariki özelinde yapılan bu araştırmanın, sadece tefsir rivayetlerinin hadis kaynaklarındaki durumunu aydınlatmakla kalmayıp aynı zamanda siyer, hadis ve tefsir disiplinleri arasındaki aktarım ilişkilerini de görünür kılması arzulanmaktadır. Bu yönüyle araştırmada, hem hadis ve tefsir metodolojilerinin mukayesesini yapabilmek hem de İbn Abbâs'ın İslâmî rivayet geleneğindeki merkezi konumunun yeniden değerlendirilmesine özgün bir katkı sunmak amaçlanmaktadır.

2. YÖNTEM

Bu tezde, Taberî'nin *Câmiu'l-beyân* adlı tefsirinde İbn İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'tan naklettiği rivayetler ve bu rivayetlerin tarikleri hadis ilmi açısından incelenmiştir. Bu amaçla klasik fişleme yöntemi uygulanmış ve eser titizlikle taranarak toplam 244 rivayet tespit edilmiştir. Taramada hata payını artıracak düşüncesiyle ilk olarak bilgisayar programları üzerinden tarama yöntemi kullanılmamış, doğrudan metin üzerinden sistematik kayıt tutulmuştur.¹⁹

Çalışmada öncelikle, bazı tefsir rivayetlerinin hadis kaynaklarında neden yer almadığı sorusu ele alınırken bu durumun özellikle rivayetlerin sened yapısından kaynaklanabileceği ihtimali göz önünde bulundurularak, birinci bölümde rivayetlerin tarikleri ve râvileri ayrıntılı biçimde incelenmiştir. İkinci bölümde rivayetlerin metinleri, senedleriyle birlikte değerlendirilerek hadis ilmi açısından mukayeseli bir analiz yapılmıştır. Üçüncü ve son bölümde ise tefsire dair bazı rivayetlerin hadis eserlerinde yer almamasının muhtemel sebepleri sistematik olarak tartışılmış ve ulaşılan sonuçlar bütüncül bir çerçevede değerlendirilmiştir.

İncelenen rivayetlerin tarikleri ve râvileri, 1) İbn İshâk–Taberî arasındaki rivayet zincirleri ve 2) İbn İshâk–İbn Abbâs arasındaki rivayet zincirleri olmak üzere iki ayrı başlık altında ele alınmıştır. Böyle bir ayrıma gidilmesinin temel amacı, rivayetlerin senedlerinde görülebilecek zayıflığın kaynağını tespit etmektir. Zira söz konusu zayıflık, doğrudan İbn İshâk'ın şahsından, Taberî ile İbn İshâk arasında yer alan râvilerden yahut İbn İshâk ile İbn Abbâs arasındaki halkalardan kaynaklanmış olabilir. Bu metodolojik tasnif sayesinde, rivayetlerin aktarımı özelinde hangi dönemlerde ve hangi isnad halkalarında rivayetlerin daha sağlam ya da daha zayıf intikal ettiği belirlenebilecektir.

Birinci bölümde, öncelikle İbn İshâk'ın hadis ilmindeki konumu ele alınmış, ardından İbn İshâk ile İbn Abbâs arasındaki tarikler ve bu tariklerde yer alan râvilerin güvenilirliği incelenmiştir. İbn İshâk ve hadis ilmindeki yerinin müstakil bir başlık altında incelenmesinin sebebi bu tarikin medar râvisi konumunda olmasıdır. Tariklerin İbn İshâk ile İbn Abbâs arasında yer alan kısmında daha çok hadis naklettiği tespit edilen tarikler müstakil başlıklar altında ele alınırken, munkatı' veya mübhem nitelikteki tarikler ayrı bir başlıkta, az sayıda rivayet ihtiva edenler ise “Diğer Tarikler” başlığı altında tetkik edilmiştir. Akabinde İbn İshâk ile Taberî arasında yer alan tarikler ve râvilerin güvenilirliği incelenmiştir. Taberî ile İbn İshâk arasındaki tarikler ise özellikle İbn İshâk'ın *Megâzî*'sinin râvisi olup olmadıkları dikkate alınarak tahlil

¹⁹ Bilgisayar programları üzerinden yapılan taramalarda şahıs isimlerinin farklı kullanımından kaynaklı araştırdığımız rivayetleri tespit etmek zorlaşmaktadır. Örneğin İbn Abbâs'ın ismi bazen Abdullah, bazen İbnü'l-Abbâs olarak; İbn İshâk'ın ismi ise bazen Muhammed bazen de sehven Ebû İshâk olarak kaydedilmiştir. Klasik fişleme yönteminde, tariklere vukufiyetle birlikte, isimlerin farklı kullanımı ve yapılan sehivler daha anlaşılır olmakta böylece bazı rivayetleri gözden kaçırma olasılığı azalmaktadır.

edilmiştir. Böylece ele alınan rivayetlerin *Megâzî* üzerinden Taberî'ye intikal edip etmediği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu kısımda, özellikle “Seleme b. Fazl (v. 191/807) Tariki” ile “Yûnus b. Bukeyr (v. 199/815) Tariki”, kendilerinden daha fazla hadis nakledilmiş olması sebebiyle müstakil biçimde ele alınmış ve ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Ayrıca, tefsir ve hadis külliyyatı arasında mukayese imkânı sağlaması açısından söz konusu tariklerin hadis eserlerinde ne ölçüde yer aldığına da değinilmiştir.

Metodolojik olarak birinci bölümde; dokümantasyon, veri analizi ve karşılaştırmalı veri analizi yöntemleri birlikte kullanılmış, böylece senedlerin sıhhati ve rivayetlerin intikal süreci daha kapsamlı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Taberî'nin *Câmiu'l-beyân*'ında İbn İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'tan naklettiği rivayetler isnad-metin analizi yöntemiyle incelenmiştir. Bu bölümün temel amacı, söz konusu rivayetlerin ne kadarının hadis eserlerinde yer aldığını tespit etmektir. Bu çerçevede, *Câmiu'l-beyân*'da bulunan rivayetler, ilk dönem meşhur hadis musannefâtı üzerine geriye dönük bir okuma ile taranmış ve izleri sürülmüştür. Bu yöntemin tercih edilmesinin nedeni, daha önce de ifade edildiği üzere, Taberî sonrasında bazı tefsir rivayetlerinin hadis eserlerinde daha yoğun şekilde tahrir edilmiş olmasıdır. Hadis külliyyatındaki taramalarda sadece İbn Abbâs'tan nakledilen rivayetler değil, aynı konuya dair sahâbenin diğer isimlerinden başka bir hadis nakledilip nakledilmediği de dikkate alınmıştır. Bu açıdan rivayetlerin metinlerindeki değişken unsurlar, benzer konularda hadis eserlerinde başka rivayetlerin bulunup bulunmadığı ve rivayetlerin mütâbî' veya şahidlerinin olup olmadığı hususlarına da özen gösterilmiştir.

İkinci bölümde rivayetler merfû ve mevkûf ayrımı yapılarak tasnif edilmiştir. Merfû ve mevkûf rivayetler, konularına göre başlıklandırılarak ele alınmıştır. Bu tasnifin iki temel amacı vardır: Birincisi, rivayetlerin hangi konular etrafında nakledildiğini ortaya koymak; ikincisi ise hangi tariklerden hangi konulara dair rivayetlerin daha yoğun şekilde aktarıldığını belirlemektir. Böylelikle rivayetlerin muhtevasına daha sistematik bir şekilde nüfuz etmek mümkün olmuştur.

Özellikle hicrî III. Asırdan itibaren Hadis külliyyatında daha çok merfû rivayetler tahrir edildiğinden, merfû rivayetlerin hadis eserlerinde tespit edilme ihtimali daha yüksek kabul edilmiştir. Bu nedenle merfû rivayetlerin her biri tek tek incelenerek tez içerisinde ayrıntılı biçimde sunulmuştur. Mevkûf rivayetler hakkında ise genel değerlendirmeler yapılmış, hadis eserlerinde tespit edilebilenler ayrıca analiz edilmiştir. Bununla birlikte tetkik edilen tüm rivayetler, sened ve metin özellikleriyle birlikte, çalışmanın sonunda Ek-1 ve Ek-2'de tablo halinde gösterilmiştir. Bu veriler çerçevesinde, çalışmanın ikinci bölümünde isnad-metin analizi, dokümantasyon ve karşılaştırmalı veri analizi yöntemlerinin birlikte kullanıldığı ifade edilebilir. Ayrıca, bu yaklaşım sayesinde tefsir ve hadis literatürü arasındaki intikal süreçleri

daha açık bir biçimde görünür hale getirilmiş, böylece rivayetlerin hadis külliyyatına dâhil edilme veya edilmeme sebeplerine ilişkin daha kapsamlı ve çok yönlü bir perspektif elde edilmiştir.

Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünde, bazı tefsir rivayetlerinin hadis eserlerinde tahrir edilmemesinin sebepleri, incelediğimiz tarikler özelinde ele alınmıştır. Bu bölüm, ilk iki bölümde ulaşılan bulguların genel bir değerlendirmesi mahiyetindedir. Dolayısıyla, önceki bölümlerde elde edilen veriler sistematik bir şekilde yorumlanmış ve tartışmaya açılmıştır.

Bununla birlikte, ele aldığımız konu hakkında doğrudan yahut dolaylı biçimde kaleme alınmış çalışmalardaki bulgular da dikkate alınmış, bu çalışmada ulaşılan sonuçlarla mukayese edilmiştir. Böylece hem literatürle hem de çalışmamızın verileriyle karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılmıştır. Üçüncü bölümde esas itibarıyla ele aldığımız tarikler ve rivayetlerin genel değerlendirmesi yapılmakla birlikte, bulgular yalnızca incelenen rivayetlerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda diğer bazı meşhur tefsir tarikleri de analize dâhil edilerek konunun daha geniş bir çerçevede aydınlatılmasına çalışılmıştır. Çalışmanın bu bölümünde yoğunlukla karşılaştırmalı veri analizi metodu kullanılmış, böylece rivayetlerin hadis külliyyatına sınırlı ölçüde intikal etmesinin arka planına dair daha tutarlı bir tablo ortaya konulmuştur.

Özetle ifade etmek gerekirse, bu tezde sosyal bilimlerde yaygın biçimde kullanılan nitel analiz yöntemlerinden dokümantasyon ve karşılaştırmalı veri analizi metotları esas alınmıştır. Bunun yanı sıra, elde edilen bulguların daha açık ve görsel şekilde sunulabilmesi için tablo, grafik, şema ve istatistiklerden de yararlanılmış; bu noktada ise nicel analiz yöntemlerinden istatistiksel analiz metodu kullanılmıştır.

Bu çalışmada kullanılan yöntemlerin bazı tabii sınırlılıkları da bulunmaktadır. Öncelikle, rivayetlerin tespitinde klasik fişleme yöntemi esas alınmış, ardından bulgular bilgisayar tabanlı programlarla yapılan taramalarla test edilmiştir. Ancak bu çifte kontrol sürecine rağmen, az da olsa gözden kaçan rivayetlerin bulunması ihtimal dâhilindedir. Ayrıca inceleme, Taberî'nin *Câmiu'l-beyân*'ında İbn İshâk tarikiyle nakledilen ve Abdullah b. Abbâs'a dayanan rivayetlerle sınırlandırılmıştır; dolayısıyla İbn İshâk'ın diğer sahâbîlerden naklettiği rivayetler ve İbn Abbâs'a ulaşmayan diğer haberler kapsam dışında bırakılmıştır. Bunun yanında, hadis ve tefsir külliyyatının tamamının ayrıntılı biçimde taranması mümkün olmadığından, özellikle Taberî sonrası dönemde daha çok hadis kitaplarına intikal eden rivayetler yalnızca örneklem düzeyinde dikkate alınmıştır. Bu sınırlılıkların farkında olarak, rivayetlerin çok yönlü bir şekilde tarandığı vurgulanmakla birlikte, kapsam dâhilinde tutulan bazı hadis eserlerinde yer alan rivayetlerin tespit edilememiş olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Çalışmada sened zincirleri zikredilirken senedin müellif/muharric tarafından (ibtida) başlanarak kronolojik olarak sahabeye doğru (münteha) (ileriden geriye doğru) isnadlar

serdedilmiştir. Şahıs, eser, kavram ve yer isimlerinin yazımında *DĪA* imlâsı esas alınmıştır. Sadece bazı isimlerin yazımında *DĪA*'nın dışına çıkılarak i'râb yapılmıştır. Örneğin "İbn Ebî Necîh" isminin yazımı, *DĪA*'ya göre "İbn Ebû Necîh" iken Arapça dil kuralları (i'râb) dikkate alınarak birinci kullanım tercih edilmiştir. Tez içinde "İlk dönem" kavramı kullanıldığında genellikle Taberî'ye kadar olan zaman dilimi kastedilmiştir. Zira çalışmada rivayetler tetkik edilirken Taberî öncesi ve Taberî'yle çağdaş hadis eserleri taranmıştır. Rivayetlerin tetkiki bağlamı dışında bu kavram zaman zaman, hadis rivayetlerinin genellikle isnadlı bir şekilde nakledildiği hicrî ilk beş asır kastedilerek kullanılmıştır.

Son olarak çalışmada tatbik edilen bu yöntemsel yaklaşım, hadis ve tefsir rivayetlerini birlikte ele alarak, klasik literatürde çoğunlukla ayrı ayrı değerlendirilen iki alan arasında disiplinler arası bir bağ kurmayı amaçlamaktadır. Böylelikle çalışmamız, sadece rivayetlerin sıhhatini veya kaynaklara intikalini incelemekle sınırlı kalmayıp hadis ve tefsir ilimleri arasındaki metodolojik geçişkenliği de ortaya koymayı hedeflemiştir.

3. KAYNAKLAR ve LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

Klasik Kaynaklar

Bu çalışmada kullanılan yöntem ve ulaşılan sonuçların sağlam bir temele oturması, büyük ölçüde başvuru kaynakların niteliğine bağlıdır. Bu sebeple araştırmamızda ricâl, tabakât-terâcim, tefsir, hadis ve siyer literatüründen seçilmiş birincil kaynaklar esas alınmıştır. Söz konusu eserler, hem rivayetlerin isnadlarını ve râvilerinin güvenilirlik durumlarını tespit etmede hem de rivayetlerin hadis ve tefsir külliyyatındaki izdüşümlerini mukayese etmede vazgeçilmez bir başvuru zemini sunmaktadır. Bu çerçevede, çalışmanın her bölümünde kullanılan başlıca kaynakların türleri ve işlevleri aşağıda ayrıntılı biçimde tanıtılmıştır.

Çalışmamızda öncelikle İbn İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'a ulaştığı tarikler incelendiğinden, birinci bölümde ricâl literatürüne dair eserler en fazla başvuru kaynaklar olmuştur. Bu bağlamda İbn Sa'd'ın (v. 230/845) *Tabakât*, Yahyâ b. Maîn'in (v. 233/848) *et-Târîh*, Buhârî'nin (v. 256/870) *et-Târîhü'l-kebîr* ve İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh* ve *t-ta'dîl* adlı eserleri en çok istifade edilen temel kaynaklar arasında yer almaktadır. İncelenen râvilerin önemli bir kısmı *Kütüb-i Sitte* ricâlinden olduğu için Mizzî'nin (v. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl* ve İbn Hacer'in *Takrîbü't-Tehzîb* adlı eserleri en sık atıf yapılan kaynaklar arasında olmuştur. Ayrıca Zehebî'nin (v. 748/1348) *Târîhü'l-İslâm*'ı, tabakât-terâcim literatüründe kapsamlı bir eser olması sebebiyle sıklıkla kullanılmıştır. Tenkide maruz kalmış râviler hakkında değerlendirme yapmak gerektiğinde ise İbn Adî'nin (v. 365/976) *el-Kâmil fi'd-duafâ*'sı ve Zehebî'nin *Mizânü'l-i'tidâl*'inden yararlanılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümü, tez sınırları çerçevesinde belirlenen rivayetlerin tahliline ayrılmıştır. Bu bölümde Taberî'nin *Câmiu'l-beyân*'ı ana kaynak olarak kullanılmış bunun

yanında, rivayetlerin farklı tariklerini ve muhtemel metin farklılıklarını tespit edebilmek için İbn İshâk ve İbn Hişâm'ın (v. 218/833) *Sîre*, İbnü'l-Münzir (v. 318/930 [?]) ve İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*, Ebû Nuaym (v. 430/1038) ve Beyhakî'nin *Delâilü'n-nübüvve* adlı eserleri de taranmıştır. Ayrıca rivayetlerin izdüşümünü görmek ve dönemin tefsir anlayışıyla mukayese etmek amacıyla Mukâtil b. Süleymân'ın *et-Tefsîrü'l-kebîr*, Sa'lebî'nin (v. 427/1035) *el-Kesf ve'l-beyân* ve Vâhidî'nin (v. 468/1076) *Esbâbü'n-nüzûl* adlı eserleri de dikkate alınmıştır.

Çalışmamızın merkezinde, tefsire dair bazı rivayetlerin hadis kaynaklarında sınırlı sayıda tahrir edilmesi meselesi bulunduğundan, incelenen rivayetlerin lafzen veya manen temel hadis kaynaklarında yer alıp almadığı ayrıca araştırılmıştır. Bu bağlamda *Kütüb-i Sitte*'nin yanı sıra Abdürrezzâk ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*, Dârimî'nin (v. 255/869) *Sünen*, Nesâî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ* ve Bezzâr'ın *Müsned* adlı eserleri rivayetlerin izi sürülürken başvurulmuş temel hadis kaynaklarını teşkil etmiştir. Bu eserler üzerinden yapılan mukayeselerle, rivayetlerin hem isnad hem metin açısından hadis külliyatındaki konumları belirlenmeye çalışılmıştır.

Tez kapsamında incelenen meselelerin bir kısmına klasik kaynaklarda temas edildiği görülmektedir. Bu husustaki değerlendirmeler daha ziyade tefsir rivayetlerinin sıhhat ölçütlerini karşılamadığıyla alakalıdır. Bu bağlamda tespit edebildiğimiz kadarıyla, İbn Abbâs'a nispet edilen tefsir rivayetlerinin isnad ve metin açısından birçok problem barındırdığına dikkat çeken ilk müellif Hatîb el-Bağdâdî (v. 463/1071) olup, bu hususu *el-Câmi'* adlı eserinde dile getirmiştir. Onu takiben İbn Teymiyye (v. 728/1328) *Mukaddimetü fî usûli't-tefsîr*'inde, Zerkeşî (v. 794/1392) *el-Burhân*'ında, İbn Hacer *el-Ucab*'ında ve Süyûtî *el-İtkân*'ında benzer problemlere işaret etmişlerdir. Söz konusu âlimler, İmâm Şâfiî'nin (v. 204/820) "İbn Abbâs'a ait tefsir rivayetlerinin ancak yüz kadarı sabittir"²⁰ ve Ahmed b. Hanbel'in "Üç kitabın aslı yoktur: Megâzî, melâhim ve tefsîr"²¹ şeklindeki sözleri üzerinden meseleye yaklaşmış ve bu rivayetlerin güvenilirliğini tartışmışlardır. Özellikle İbn Hacer ve Süyûtî'nin, rivayetlerin tariklerini esas alarak yaptıkları sıhhat merkezli değerlendirmeler, konunun bu çalışmada daha geniş ve sistematik bir çerçevede ele alınmasına zemin hazırlamıştır.

Bu tespitler, çalışmamızda ele alınan problemin klasik ilim geleneğinde de fark edilmiş ve tartışılmış olduğunu göstermektedir. Ancak görebildiğimiz kadarıyla bu tartışmalar

²⁰ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Menâkibü's-Şâfiî*, thk. Ahmer Sakr (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1390/1970), 2/23; Süyûtî, *İtkân*, 2/488.

²¹ Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî'd-duafâi'r-ricâl*, thk. Mâzin Muhammed es-Sîrsâvî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1434/2013), 1/298; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmud Tahhan (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, ts.), 2/162-164; İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 22; Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Bahadır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kurân*, thk. Yusuf Abdurrahman Mar'âşî vd. (Dârü'l-Ma'rife, 1410/1989), 2/292; Süyûtî, *İtkân*, 2/473.

çoğunlukla genel nitelikte kalmış, rivayetlerin isnad ve metin farklılıklarının detaylı bir incelemesine gidilmemiştir. Ayrıca bu âlimler, rivayetlerin problemli olmasına değinmekle birlikte bu problemlerin hadis eserlerinde tefsir rivayetlerinin tahricine etki edip etmediğine değinmemişlerdir. İşte bu noktada çalışmamız, klasik dönemdeki bu değerlendirmeleri esas almakla birlikte, daha ayrıntılı bir analiz ortaya koymayı hedeflemekte ve literatürdeki boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Çağdaş Araştırmalar

Çalışmada kullanılan klasik kaynaklar ve bu kaynakların konumuzla bağlantılarına dair değerlendirmeler sınırlı olmakla birlikte, bazı modern araştırmalarda Abdullah b. Abbâs'ın tefsir rivayetlerine yönelik tahlillerin sistematik biçimde ele alındığı görülmektedir. Ayrıca çağımızda, tefsir-hadis ilişkisine dair dikkate değer bir literatürün geliştiğini de belirtmek gerekir. Bu bağlamda gerek Türkiye'de gerekse Arap dünyasında ve Batı'da yapılan çalışmalar şu şekilde özetlenebilir:

Ülkemizde Abdullah b. Abbâs hakkında yapılan lisansüstü çalışmalar onun hadis, tefsir ve fıkıh ilmindeki konumuyla bağlantılı olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda veri tabanları tarandığında 16 tez çalışmasının yapıldığı üçü hariç geri kalanın yüksek lisans düzeyinde olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmalar arasında Mustafa Cünük'ün *İbn Abbâs Rivayetlerinde İsrailiyat (Sahîfetü Ali b. Ebî Talha ve Taberî Örneği)* başlıklı yüksek lisans tezi, Abdullah b. Abbâs'a nispet edilen isrâiliyyât rivayetlerini Ali b. Ebî Talha sahifesi ile Taberî'nin *Câmiu'l-beyân*'ında yer alan Ali b. Ebî Talha tariki üzerinden incelemiştir.²² Çalışmada ulaşılan sonuçlara göre, İbn Abbâs'ın isrâiliyyâta dair rivayetlerinin toplam rivayetler içerisindeki oranı oldukça sınırlı olup sadece on altı rivayet tespit edilmiştir. Bununla birlikte, Cünük'ün hangi ölçütleri esas alarak rivayetleri "isrâiliyyât" kategorisine dâhil ettiğini açıkça ortaya koymaması, çalışmanın metodolojik açıdan önemli bir eksikliği olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca, Ali b. Ebî Talha tarikiyle İbn Abbâs'a nispet edilen rivayetlerin büyük ölçüde filolojik ve dil merkezli açıklamalar olduğu görülmektedir. Oysa mevcut literatür ışığında, İbn Abbâs'a isnad edilen isrâiliyyât içerikli rivayetlerin daha çok İbn İshâk ve Süddî tarikleri üzerinden intikal ettiği bilinmektedir. Bu durum, söz konusu çalışmada elde edilen bulguların diğer tarikler üzerinden yapılacak karşılaştırmalı analizlerle test edilmesi halinde farklı sonuçlara ulaşılabileceğini göstermektedir.

Erkam Görücüoğlu'nun *İbn Abbas Rivayetlerinin İntikali* başlıklı doktora tezi, Abdullah b. Abbâs'a nispet edilen rivayetlerin hadis kaynaklarına nasıl intikal ettiğini ve bu sürecin

²² Mustafa Cünük, *İbn Abbas Rivayetlerinde İsrailiyat (Sahîfetü Ali b. Ebî Talha ve Taberî Örneği)* (Karabük: Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019).

sıhhatini ele almaktadır.²³ Çalışmada intikal süreci, özellikle İbn Abbâs'ın talebeleriyle sınırlı tutulmuştur. Zira rivayetlerin her tabakada nasıl aktarıldığını ayrıntılı biçimde tespit etmek oldukça güçtür. Görücüoğlu, İbn Abbâs'ın rivayetlerinin bazen sözlü bazen de yazılı yollarla talebelerine intikal ettiği sonucuna ulaşmış ve ilk tabakada güvenilirliğin büyük ölçüde muhafaza edildiğini ortaya koymuştur. Bizim çalışmamızda da Abdullah b. Abbâs'ın talebelerinin genel itibarıyla güvenilir olduğu tespit edilmiştir. Bu bakımdan, elde edilen bulguların Görücüoğlu'nun çalışmasıyla paralellik arz ettiği söylenebilir. Bununla birlikte bizim tespitlerimiz, İbn Abbâs'ın talebelerinden sonraki nesillerde isnadlarda ciddi problemlerin bulunduğunu göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında, en azından ele aldığımız örneklemde tefsir rivayetleri için sağlam bir intikal sürecinden söz etmek güç görünmektedir. Bu durum, İbn Abbâs'a nispet edilen tefsir rivayetleri ile hadis rivayetlerinin intikal süreci arasında dikkate değer farklılıklar bulunduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir. Görücüoğlu'nun çalışması, İbn Abbâs'ın sahâbeden kimlerden hadis rivayet ettiğini ortaya koyması bakımından ciddi bulgular ortaya koymaktadır. Bu çalışmada dijital beşerî bilimlerden yararlanılması da çalışmanın ayırt edici özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mehmet Akif Koç tarafından doktora tezi olarak hazırlanan ve daha sonra *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri: İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi* adıyla yayımlanan eser, erken dönem tefsir nakil anlayışını isnad verileri çerçevesinde inceleyen önemli bir çalışmadır.²⁴ Bu araştırmada İbn Ebî Hâtim'in *Tefsir*'i merkeze alınarak isnadlar üzerinden erken dönem tefsir rivayetlerinin mahiyeti analiz edilmiştir. Koç'un tespitlerine göre İbn Abbâs, sahâbe tabakasında tefsir faaliyetleri açısından merkezi bir konuma sahiptir. Müellif, İbn Abbâs'ın farklı isnad kalıplarına kaynaklık etmesini, ona atfedilen rivayetlerin sayısının artmasının temel sebeplerinden biri olarak değerlendirmektedir. Bu çalışmada konumuz açısından önem arz eden bir diğer bulgu, İbn Abbâs tarikleri içerisinde sıkça tekrar eden bazı rivayet zincirlerinin râvileri olan Ali b. Ebî Talha ve Dahhâk'ın, gerçekte İbn Abbâs ile görüşmemiş olmalarıdır. Bu durum, rivayetlerin nakil sürecine dair ciddi şüpheler doğurmaktadır. Bizim çalışmamızda ulaşılan bulgular da Koç'un bu tespitleriyle uyum göstermekte olup, özellikle isnad problemleri noktasında benzer sonuçlara işaret etmektedir.

Erken dönem tefsir nakil anlayışını konu edinen önemli çalışmalardan biri de Ömer Dinç'in doktora tezi olarak hazırladığı ve daha sonra *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı* adıyla kitaplaştırdığı çalışmadır.²⁵ Dinç, bu eserinde tefsir ilminin ilk safhada hadisten bağımsız bir seyir izlediğini ve kendine özgü bir nakil anlayışına sahip olduğunu; ancak isnad

²³ Erkam Görücüoğlu, *İbn Abbas Rivayetlerinin İntikali* (İstanbul: MÜSBE, Doktora, 2025).

²⁴ Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde İlk Dönem Tefsir Faaliyetleri*.

²⁵ Ömer Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022).

faaliyetlerinin sistemleşmesiyle birlikte tefsir rivayetlerinin de hadisler gibi isnad formuyla nakledilmeye başlandığını ileri sürmektedir. Ona göre, tefsirin isnad formunda aktarılmaya başlamasında ehl-i hadis paradigması belirleyici olmuş, özellikle hicrî ikinci asrın sonlarından itibaren ve bilhassa hicrî üçüncü asırda tefsir rivayetleri isnadlı bir biçimde nakledilmiştir. Dinç, bu noktada Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in ehl-i hadis düşüncesi içerisindeki rolleri ile isnad vurgularına dikkat çekmektedir. Ayrıca, isnada yapılan bu vurgunun tefsir rivayetlerinin isnadlarının “tamamlanmaya çalışılması” sonucunu doğurduğunu ifade etmektedir.

Dinç'in söz konusu çalışması, erken dönem tefsir geleneğinin nakil anlayışını kapsamlı ve sistematik biçimde ortaya koyması bakımından bizim de en çok yararlandığımız kaynaklardan biri olmuştur. Bununla birlikte, ulaştığımız bulgular tefsir rivayetlerinin isnadlı aktarımının Dinç'in işaret ettiği dönemden daha erken bir tarihe, hicrî 150'lere kadar geri götürülebileceğini göstermektedir. Nitekim İbn İshâk'ın ilk öğrencilerine bazı rivayetleri eksik isnadlı veya isnadsız aktardığı, buna karşılık son öğrencileri olan Yûnus b. Bükeyr ve Seleme b. Fazl'ın rivayetlerinde bu haberlerin tam senedli olarak nakledildiği tespit edilmiştir. Bu durum, en azından bizim örneklem kümesi çerçevesinde, tefsir rivayetlerinin isnadlı aktarımının daha erken bir süreçte başladığını ortaya koymaktadır. Dinç'in “belirli bir dönemden sonra tefsir rivayetlerinin isnadlarının tamamlandığı” şeklindeki ifadesi ise kapalı bir değerlendirme olarak dikkat çekmektedir. Eğer bu ifadeden kastedilen, tefsir rivayetlerinde mevcut olan isnadların belirli bir dönemden itibaren düzenli olarak zikredilmeye başlandığı ise, bu tespit bizim bulgularımızla da örtüşmektedir. Nihayetinde, çalışmamızda ulaşılan en önemli sonuçlardan biri, tefsir rivayetlerinin isnadlarında görülen problemlerin büyük ölçüde hicrî 100 ile 140 yılları arasında yaşamış râvilerde yoğunlaştığıdır. Bu açıdan, bizim bulgularımız Dinç'in erken dönem tefsir geleneğinin ehl-i hadisin isnad pratiğiyle tam olarak örtüşmeyen, kendine has bir nakil anlayışına sahip olduğu yönündeki değerlendirmelerini destekler niteliktedir.

Tefsir ilminin nakil geleneğini inceleyen çalışmalardan biri de Ali Karataş'ın “*Tefsir İlminde Rivayet Algısı*” isimli makalesidir.²⁶ Karataş bu çalışmada tefsir ilmindeki rivayet algısı ve şeklinin, hadis ilminden farklılık arz ettiğini ifade eder. Ona göre hadisteki rivayet algısına dayanarak tefsir ilminin rivayet ve dirayet şeklinde ikiye ayrılması anlamsızdır. O, bu durumu tefsirin hadisten bağımsız bir ilim olarak teşekkül ettiğine ve hadisteki isnad pratiğiyle tefsir ilminin uyuşmamasına bağlar. Karataş, ayrıca tefsir rivayetlerinin erken dönemde isnad kaygısından ziyade içerik ve açıklama değerine göre aktarıldığını, bu sebeple sened eksenli hadis metodolojisinin tefsir malzemesine doğrudan uygulanamayacağını vurgular. Karataş'ın bulguları bizim çalışmamızla paralellik arz etmekle birlikte biz onun, tefsir ilminde isnadın

²⁶ Ali Karataş, “Tefsir İlminde Rivayet Algısı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 21-57.

tamamen göz ardı edildiği ve serbest bir bilgi aktarım pratiği olduğu kanaatine katılmamaktayız. Zira bulgularımız isnad faaliyetinin tefsirde kısmen de olsa uygulandığı yönündedir.

Son dönemde ülkemizde yapılan bazı tez çalışmalarında hadis-tefsir ilişkisine dair dikkate değer bir literatürün olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, M. Yasin Akbaş tarafından doktora tezi olarak hazırlanıp daha sonra *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü Teşekkül Döneminde Hadis ve Tefsir* adıyla yayımlanan çalışma zikredilebilir.²⁷ Akbaş, bu eserinde hicrî ilk üç asırda kaleme alınan müstakil *Kitâbü't-Tefsîr*'ler ile hadis kitaplarında bir bölüm olarak yer alan “Tefsîr” bölümlerini, hadis-tefsir ilişkisi çerçevesinde kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Çalışmada, söz konusu eserlerde yer alan rivayetlerin temel özellikleri, tefsir rivayetleri etrafında yürütülen tartışmalar ve bu tartışmaların “Tefsîr” bölümlerine yansımaları detaylı biçimde ele alınmıştır. Bu yönüyle Akbaş'ın çalışması, hadis ve tefsir disiplinleri arasındaki etkileşimleri ortaya koyması bakımından alanda önemli bir boşluğu dolduran nitelikli bir araştırma olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Akbaş'ın “Hadis Kaynaklarındaki Tefsir Bölümlerinin Taberî Tefsiri ile Mukayesesi” isimli makalesi hadis kaynaklarıyla Taberî Tefsiri arasındaki metodolojik farklılıkları ortaya koyan dikkate değer bir çalışmadır.²⁸ Aynı müellifin “Muhaddislerin Hicrî İkinci Asır Müfessirleri Hakkındaki Eleştirileri: Gerekçeler ve Etkiler” ismini taşıyan kitap bölümü, erken dönemde muhaddislerin müfessirlere yönelttiği eleştiriler hususunda istifade edilen bir çalışma olmuştur.²⁹

Muhammed Ezber'in *Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetlerinin Hadis Kaynaklarına İntikali (Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın Tefsîri ve Rivâyetleri Özelinde)* başlıklı doktora tezi, sebab-i nüzûl rivayetlerinin Abdürrezzâk'ın *Tefsîr*'inden hadis kaynaklarına ve Taberî'ye intikalini örnekler üzerinden incelemektedir.³⁰ Çalışmada, Abdürrezzâk'ın *Tefsîr*'inde yer alan sebab-i nüzûl rivayetlerinin büyük bir kısmının Taberî'ye intikal ettiği, buna karşılık hadis kaynaklarında önemli ölçüde yer almadığı tespit edilmiştir. Ezber, bu rivayetlerin hadis kaynaklarına intikal etmemesinin başlıca sebebini maktû' oluşlarına bağlamakta; ayrıca rivayet ağlarındaki değişim ve âlî isnad vurgusunu da tali gerekçeler arasında zikretmektedir.

Ezber'in çalışması konu itibarıyla bizim çalışmamıza benzemekle birlikte, örneklem kümesi, kapsam, yöntem ve ulaşılan sonuçlar bakımından farklılık arz etmektedir. Zira bizim tezimizde konu, İbn Abbâs rivayetleri bağlamında İbn İshâk tariki üzerinden incelenmektedir. Ayrıca bizim yöntemimiz, Taberî'den hareketle temel hadis kaynaklarına doğru “geriye dönük”

²⁷ Mustafa Yasin Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü Teşekkül Döneminde Hadis ve Tefsir* (İstanbul: İFAV, 2025).

²⁸ Mustafa Yasin Akbaş, “Hadis Kaynaklarındaki Tefsir Bölümlerinin Taberî Tefsiri ile Mukayesesi”, *Akif* 54/2 (2024), 347-364.

²⁹ Mustafa Yasin Akbaş, “Muhaddislerin Hicrî İkinci Asır Müfessirleri Hakkındaki Eleştirileri: Gerekçeler ve Etkiler”, *Hicri İkinci Asırda İslâmî İlimler-3*, ed. Hidayet Aydar vd. (Ankara: İksad, 2022), 41-56.

³⁰ Muhammed Ezber, *Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetlerinin Hadis Kaynaklarına İntikali (Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın Tefsîri ve Rivâyetleri Özelinde)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2023).

bir okuma şeklindedir. Bizim çalışmamızda tefsir rivayetlerinin hadis kaynaklarında yer almaması temel problem olarak işlenirken, Ezber'in çalışması daha ziyade intikal sürecine odaklanmaktadır. Buna ek olarak, bizim tetkik ettiğimiz rivayetler merfû ve mevkûf türden olduğu için ulaşılan sonuçlar da farklı olmuştur. Dolayısıyla Ezber'in çalışması, bizim araştırmamızın meseleye farklı bir açıdan yaklaşmasına imkân tanıyan bir nitelik arz etmektedir.

Tefsir-hadis ilişkisinin başka bir boyutunu inceleyen araştırma ise Abdulcabbar Adıgüzel'in *Ahmed b. Hanbel'de Tefsirin Mahiyeti ve Meşruiyeti Sorunu* isimli doktora çalışmasıdır.³¹ Adıgüzel bu çalışmada tefsirin aslı olmadığına dair Ahmed b. Hanbel'e isnad edilen sözü, çok yönlü olarak tetkik etmiştir. Ulaştığı neticeler ise Ahmed b. Hanbel'in tefsiri tamamen yok saymadığı bilakis kendisinin de ciddi bir tefsir birikimine sahip olduğu şeklindedir. Çalışmada Ahmed b. Hanbel'in bu sözü, tefsir rivayetlerinin merfû olmamasıyla ilişkilendirilmiş ve mesele, biyografik ve sayısal veriler üzerinden ortaya konulmuştur. Bizim çalışmamızda yer yer Adıgüzel'in tespitlerinden istifade edilmiştir.

Tefsir-Hadis ilişkisini makale boyutunda inceleyen çalışmalardan biri ise Zışan Türcan'ın "Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahihu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-Tefsîr'i Örneği-" isimli çalışmasıdır.³² Türcan bu çalışmasında Buhârî özelinde hadis kaynaklarında tefsir rivayetlerinin nasıl ele alındığını ve bu hususun tefsir geleneği ile ayrışan noktalarını ele almıştır.

Aynı şekilde Süleyman Kaya, "Üç Sahîfe Üzerinden Tefsir-Hadis İlişkisine Dair Bir Değerlendirme" isimli makalesinde Ali b. Ebî Talha, Abdullah b. Amr b. Âs (v. 65/684-685) ve Hemmâm b. Münebbih'e (v.132/750) isnad edilen sahifeler üzerinden erken dönem tefsir-hadis ilişkisine dair dikkate değer bilgiler sunmaktadır.³³ Müellif bu sahifelerin orijinal şekliyle günümüze ulaşmadığını ve sonraki dönem kaynaklarda yer alan rivayetlerden müteşekkil olduğunu iddia etmektedir. Kaya, Ali b. Ebî Talha sahifesinde hadisin, diğer iki sahifede ise âyetin bulunmamasını rivayet kültürü ve ilimlerin tedvin süreciyle ilişkilendirir ve söz konusu durumun tedvin süreciyle uyumlu olduğuna işaret eder. Bu çalışmada, söz konusu makalenin tefsir ilminin gelişim süreci ve hadis ilminden ayrıldığı noktalara dair değerlendirmelerinden istifade edilmiştir. Kaya *Erken Dönem Kitap Tasavvuru -Tefsir-* isimli kitabında tefsire ait yazılı malzeme ve kitaplar bağlamında erken dönemdeki kitap algısını tetkik etmiştir.³⁴ Müellifin bulgularına göre erken dönemdeki kitap algısı günümüzdeki kitap tasavvurundan farklılık arz

³¹ Abdulcabbar Adıgüzel, *Ahmed b. Hanbel'de Tefsirin Mahiyeti ve Meşruiyeti Sorunu* (İstanbul: MÜSBE, Doktora, 2024).

³² Zışan Türcan, "Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahihu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-Tefsîr'i Örneği-", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (2010), 249-282.

³³ Süleyman Kaya, "Üç Sahîfe Üzerinden Tefsir-Hadis İlişkisine Dair Bir Değerlendirme", *Dergiabant* 10/2 (2022), 302-323.

³⁴ Süleyman Kaya, *Erken Dönem Kitap Tasavvuru -Tefsir-* (İstanbul: İFAV, 2023).

etmektedir. Kaya, kitapların oluşum süreci ve uğradığı değişimlerden ötürü erken döneme nispet edilen tefsire dair yazılı malzemenin bir kısmının sonradan oluşturulmuş olabileceğine dikkat çekmiştir. Kaya'nın değindiği bir diğer nokta ise İbn Abbâs ve talebelerine isnad edilen yazılı malzemenin sonraki dönemlerin ürünü olduğudur. Bu açıdan Kaya ve Görücüoğlu'nun tespitlerinin karşılaştırılmalı bir şekilde ele alınması gerekmektedir.

Nurdoğan Türk, "Klasik Kaynaklarda Menkûl İbn Abbâs'a Atfedilen Bazı Tarikler Üzerine Bir Değerlendirme (Tefsir İlmi Bağlamında)" isimli makalesinde İbn Abbâs'a atfedilen meşhur tefsir tarikleri hakkında kayda değer bilgiler sunmaktadır.³⁵ Müellif bu makalesinde İbn Abbâs'a isnad edilen meşhur İbn İshâk tarikini de incelemekte ve bu tarikin güvenilir olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Ancak Türk'ün değerlendirmeleri kısıtlı veri ve analizlere dayanmaktadır. Bizim tez çalışmamızda bu tarik kapsamlı bir şekilde incelenmiş ve sıhhat şartlarını taşımadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Benzer şekilde Fatih Özaktan'ın *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Siyerin Rolü* isimli çalışmasında İbn Abbâs tarikleri bağlamında İbn İshâk tarikin güvenilir bir tarik olduğu ifade edilmiştir.³⁶ Bu çalışmanın ana odak noktası tefsir tarikleri olmadığı için tarikler hakkında yapılan değerlendirmeler isnad ve metin analizleri yerine biyografik kaynaklara dayandırılmıştır. Bu sebepten söz konusu husus bağlamında ulaşılan neticenin sınırlı verilere bina edildiği ifade edilebilir.

Mesut Kaya'nın *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları* isimli çalışmasında Taberî'nin tefsir metodu ve eserinde yararlandığı kaynaklar kapsamlı bir şekilde incelenmiştir.³⁷ Çalışmanın bir bölümü İbn İshâk'ın *Megâzî*'sinin Taberî tefsirine kaynaklığına hasredilmiştir. Bizim çalışmamızda da benzer şekilde *Megâzî*'nin Taberî'nin aslî kaynaklarından biri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kaya, çalışmasının sınırlarından ötürü söz konusu durumu biyografik veriler ve kısıtlı sayıda örnek üzerinden incelemekten bizim tez çalışmamızda da bu durum 244 rivayet üzerinden kapsamlı bir şekilde incelenmiştir.

Magomet (Muhammed) Batchaev'in *Sîret-i İbn İshak'ta Tefsir Rivayetleri* isimli yüksek lisans çalışmasında İbn İshâk'ın *Sîre*'sindeki (*Megâzî*) tefsir rivayetleri tetkik edilmiştir.³⁸ Ancak bu çalışmadaki tetkikin yüzeysel kaldığını ifade etmek gerekir. Nitekim tespit edilen rivayetler hakkında çok fazla yorum yapılmamış, rivayetlerin kaynaklara dağılımı, isnad-metin analizi göz ardı edilmiştir. Bununla birlikte çalışmada İbn İshâk'ın tefsirci yönüne ve *Sîre*'deki tefsir rivayetlerinin varlığına işaret edilmesi önemlidir.

³⁵ Türk, "Klasik Kaynaklarda Menkûl İbn Abbâs'a Atfedilen Bazı Tarikler Üzerine Bir Değerlendirme (Tefsir İlmi Bağlamında)".

³⁶ Fatih Özaktan, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Siyerin Rolü* (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017).

³⁷ Mesut Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları* (İstanbul: İFAV, 2022).

³⁸ Batchaev Magomet (Muhammad), *Sîret-i İbn İshak'ta Tefsir Rivayetleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2013).

Arap dünyasında tez çalışmamızla doğrudan örtüşen bir araştırmaya rastlanmamakla birlikte, ele aldığımız meselelerle irtibatlı ciddi bir literatürün mevcut olduğu görülmektedir. Bu bağlamda en fazla istifade edilen araştırma, Abdülazîz Humeydî'nin *Tefsîru İbn Abbâs ve mervîyyâtühû fi't-tefsîr min kütübî's-sünne* adlı çalışmasıdır.³⁹ Müellif bu eserinde, temel hadis kaynaklarında İbn Abbâs'a nispet edilen tefsir rivayetlerini taramış ve toplamda on beş kitapta 382 rivayet tespit etmiştir. Bu rivayetlerden 279'unun sıhhat kriterlerini karşıladığını ifade etmektedir. Söz konusu bulgular, bizim çalışmamızda ulaşılan sonuçlarla mukayese edildiğinde rivayet tahririnde hadis ve tefsir ilimlerinin hangi noktalara dikkat ettikleri daha net biçimde ortaya çıkmaktadır. Nitekim bizim tetkik ettiğimiz 244 rivayetin %73,8'inin sıhhat kriterlerini taşımadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bundan dolayı İbn Abbâs'a isnad edilen tefsir rivayetlerinin tahririnde, hadis ve tefsir literatürü arasında sıhhat merkezli bir fark olduğu söylenebilir.

Abdullah b. Abbâs'ın hayatı ve tefsir ilmindeki yerine dair Hasan Ali Âdil'in *Abdullah b. Abbâs hayatûhû ve tefsîruhû* isimli çalışması Arap dünyasında ilgili bağlamda temayüz etmiş çalışmalar arasındadır.⁴⁰ Eser, daha ziyade biyografik ve derleyici mahiyettedir. İbn Abbâs'ın hayatı, ilmî kişiliği, talebeleri ve rivayetleri üzerinden tefsir geleneğindeki konumu ortaya konulmaktadır. Bu yönüyle eser, İbn Abbâs'ın tefsirdeki merkezi rolünü bütüncül bir şekilde değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bununla birlikte çalışma, isnad tenkidi boyutuna fazla girmemekte, rivayetlerin sıhhati hususunda hadis usûlü kriterlerini derinlemesine işlememektedir.

Râşid Reccâl'in *Tefsîru İbn Abbas el-müsemmâ sahîfetü Ali b. Ebî Talha* isimli çalışması Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbâs'tan naklettiği rivayetleri sonraki kaynaklar üzerinden derleyen bir eserdir.⁴¹ Müellif eserin girişinde İbn Abbâs'ın tefsir ilmindeki yeri, tarikleri ve bu tariklerin güvenilirliği hakkında kayda değer bilgiler zikretmektedir. Onun tespitlerine göre İbn Abbâs'a isnad edilen tefsir rivayetlerinin çoğu isnad açısından problemlidir ve hadisçilerin sıhhat kriterlerini karşılamamaktadır. Bizim bulgularımız da Reccâl'in tespitlerini doğrular niteliktedir.

Tefsir-hadis ilişkisini makale boyutunda inceleyen Hâmid Ferîh, "el-Alâka beyne ulûmî'l-hadîs ve usûlû't-tefsîr" isimli makalesinde hadis ve tefsir usûlünü karşılaştırarak tefsir rivayetlerinin değerlendirmesinde her iki ilimin de metotlarının kullanılabileceğini ifade etmiş ve bazı rivayetler örneğinde ele aldığı meseleyi tetkik etmiştir.⁴² Onun bulguları ve önerdiği

³⁹ Abdülazîz b. Abdillâh el-Humeydî, *Tefsîru İbn Abbâs ve mervîyyâtühû fi't-tefsîr min kütübî's-sünne* (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.).

⁴⁰ Hasan Ali Âdil, *Abdullah b. Abbâs (ra): hayatuhu ve tefsîruhu* (Kahire: Müessesetü'l-muhtâr, 2005).

⁴¹ Râşid Abdülmün'im Reccâl, *Tefsîru İbn Abbas el-müsemmâ sahîfetü Ali b. Ebî Talha* (Beyrut: Müessesetü's-Sekafiyye, 1991).

⁴² Hâmid Ya'kûb Ferîh, "el-Alâka beyne ulûmî'l-hadîs ve usûlû't-tefsîr", *Mecelletü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye* 2 (2014), 91-128.

metot, tefsir rivayetlerinin hadis ilmi kriterlerince elenmesi ve tefsir sahasında sahîh rivayetlerle ihticâc edilmesine dairdir. Bu yaklaşım, tefsir ilminin bağımsız gelişim sürecini ve ilk dönemlerdeki rivayet algısının hadis ilmiyle tam olarak örtüşmediğini göz ardı ettiği için indirgemeci bir sonuç doğurmaktadır. Zira ilk dönem tefsir rivayetlerinin önemli bir kısmı isnad sistematığı tam olarak yerleşmeden nakledilmiş olup bu sebeple onları yalnızca hadis usûlü kriterleriyle değerlendirmek çoğu zaman yanıltıcı olmaktadır. Bununla birlikte Ferîh'in çalışması, tefsir rivayetlerinin sahîhlik ölçütleri bağlamında hadis ilmiyle ilişkilendirilmesi gerektiğine dikkat çekmesi açısından kayda değerdir. Ancak ulaştığı sonuç, hadis usûlünü mutlak belirleyici kılmakta ve tefsir rivayetlerinin tarihsel bağlamdaki nakil pratiklerini yeterince dikkate almamaktadır.

Çağdaş dönem Arap dünyasında, tefsir rivayetlerinin değerlendirilmesine yönelik metodolojik bir çerçeve sunan çalışmalardan biri de Muhammed Sâlih'in "Menhecû'l-muhaddisîn fi nakdi merviyâtî't-tefsîr" isimli makalesidir.⁴³ Çalışmada, çağdaş literatürde ileri sürülen "müfessirlerin rivayet anlayışının muhaddislerden tamamen farklı olduğu" iddiasının tarihî bir temele dayanmadığı ifade edilmekte, erken dönemde müfessirlerin tamamen bağımsız bir yöntem geliştirmediği vurgulanmaktadır. Müellif, tefsir rivayetlerinin sıhhat ve anlam boyutu ile birlikte, rivayeti nakleden müellifin maksadının da dikkate alınması gerektiğini belirterek bu üç unsurun birlikte değerlendirilmesinin zorunlu olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, rivayetlerin eleştirisinde dikkate alınması gereken genel esaslara işaret edilmiş ve klasik müfessirlerin bu rivayetlerle ilgili uygulamalarından örnekler sunulmuştur. Müellifin çalışması konuyu sistemli bir şekilde ele almasından ötürü dikkate değerdir. Bununla birlikte tatbik ettiği örneklerin sınırlı olması çalışmanın bağlayıcılığı noktasında soru işaretlerini de beraberinde getirmektedir.

Mücahid el-Hût ise "et-Tefsîru fi kütübî'l-hadîsî's-sitteti (Dirâse Tahliliyye)" isimli makalesinde *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin tefsir rivayetlerine yaklaşımlarını incelemiştir.⁴⁴ Araştırmada *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin hangilerinin eserlerinde müstakil tefsir bölümlerini açtığı hangilerinin açmadığı ve müstakil tefsir bölümü açmayan müelliflerin tefsir rivayetlerini hangi bağlamda îrad ettikleri ele alınmıştır. Çalışma ele alınan sınırlar çerçevesinde istifadeye açık olsa da tefsir rivayetlerinin *Kütüb-i Sitte*'deki mahiyetini daha çok yüzeysel bir tasnif üzerinden değerlendirmektedir. Müelliflerin tefsir rivayetlerine yaklaşımı, yalnızca bölüm düzenlemeleri ve rivayetlerin hangi bablarda yer aldığı bağlamında incelenmiş; ancak bu rivayetlerin isnad yapıları, metin farklılıkları ve sıhhat durumları ayrıntılı bir şekilde ele

⁴³ Muhammed Sâlih Muhammed Süleymân, "Menhecû'l-muhaddisîn fi nakdi merviyâtî't-tefsîr", *Mecelletü Ma'hedi'l-İmâmi's-Şâtibî* 21 (2015), 135-228.

⁴⁴ Mücahid Hût, "et-Tefsîru fi kütübî'l-hadîsî's-sitteti (Dirâse Tahliliyye)", *Mecelletü'l-Külliyeti'l-İslâmiyyeti'l-Câmia* 2/70 (2023), 52-70.

alınmamıştır. Bu yönüyle söz konusu makale, *Küttüb-i Sitte*'deki tefsir rivayetlerinin varlık ve konumunu göstermesi açısından faydalı olsa da rivayetlerin güvenilirlik derecelerine ve hadis-tefsir ilişkisinin metodolojik boyutuna dair daha derinlikli bir analiz sunmamaktadır.

Arap dünyasında İbn Abbâs ve tefsir-hadis ilişkisine dair yapılan mezkûr çalışmaların dışında Mutâ' et-Tarâbişî'nin *Ruvâtü Muhammed b. İshâk fi'l-Megâzî ve's-Siyer ve sâiri'l-mervîyyât* isimli eseri İbn İshâk'ın siyer ve hadis ilmindeki yerine odaklanmıştır.⁴⁵ Bu çalışma İbn İshâk'ın öğrencileri ve rivayetlerin musannefâta dağılımı hususunda en kapsamlı ve sistematik çalışmalardan biri olarak değerlendirilebilir. *Megâzî*'nin râvileri ve İbn İshâk'ın hadis ilmindeki yeri hususunda çalışmadan istifade edilmiştir. Eserin bizim açımızdan eksik yönü ise İbn İshâk'ın tefsir rivayetlerini ve bu sahadaki yetkinliğinin göz ardı edilmesidir.

Türkiye ve Arap dünyasında konumuzla irtibatlı olan çalışmaların serencamı yukarıdaki gibiyken bazı Batılı araştırmacılar da İbn Abbâs'ın tefsir rivayetlerinin niteliğine ve tefsir-hadis ilişkisine değinmiştir. Bu bağlamda Goldziher *Mezâhibü't-Tefsîri'l-İslâmî* isimli eserinde İbn Abbâs'ı ve rivayetlerini pek çok yönden tenkit etmiştir.⁴⁶ Bu tenkitler arasında konumuzla irtibatlı olanı müellifin İbn Abbâs'a nispet edilen uydurma rivayetlerden ve tariklerden hareketle bütün rivayetlerinin geçersiz olduğu sonucuna ulaşmasıdır. Goldziher'in bu genellemesinin sağlam bir temele dayanmadığını ifade etmek gerekir. Nitekim çalışmamızda zayıf, çok zayıf yahut hadis uydurmakla itham edilen bazı râvilerin rivayetlerinin dahi mütâbi' ve şâhidi olduğu tespit edilebilmiştir. Bundan dolayı İbn Abbâs'ın tefsire dair rivayetleri ve tarikleri hakkında genelleyici bir tavrın ilmî kriterlerle bağdaşmadığını ifade etmek gerekir.

Rippin'in "Tafsir Ibn 'Abbas's and Criteria for Dating Early Tafsir Text" isimli makalesi, erken dönem tefsir rivayetlerinin tarihlendirilmesini İbn Abbâs'a nispet edilen malzeme üzerinden incelemiştir.⁴⁷ Araştırmada, İbn Abbâs'a atfedilen tefsir malzemesinin önemli bir kısmının ona aidiyetinin şüpheli olduğu, bu rivayetlerin çoğunlukla öğrencileri ve daha sonraki râviler tarafından kaydedilip kendisine isnad edildiği sonucuna ulaşılmıştır. Bizim çalışmamızda ise, tetkik edilen rivayetlerin bir bölümünün hem zayıf hem de ferd olması dikkate alınarak, İbn Abbâs'a nispet edilen malzemenin ona aidiyet ihtimaline ihtiyatla yaklaşılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte hem erken hem de klasik dönemde incelenen rivayet ve râvilerin çoğu hakkında "uydurma" veya "sonradan oluşturulma" yönünde ciddi bir tenkidin bulunmaması, rivayetlerin sonradan isnad edildiği yönündeki iddialara temkinle yaklaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

⁴⁵ Mutâ' Tarâbişî, *Ruvâtü Muhammed b. İshâk fi'l-Megâzî ve's-Siyer ve sâiri'l-mervîyyât* (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1414).

⁴⁶ Ignaz Goldziher, *Mezâhibü't-Tefsîri'l-İslâmî*, çev. Abdulhalîm en-Neccâr (Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1955).

⁴⁷ Andrew Rippin, "Tafsir Ibn 'Abbas's and Criteria for Dating Early Tafsir Text", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 19 (1994), 38-83.

Benzer şekilde Berg de “İsnad ve Kültürel Belleğin Üretimi: İbn Abbas Örneği” adıyla tercüme edilen makalesinde, İbn Abbâs’a nispet edilen rivayetlerin aidiyeti konusunda şüpheli bir yaklaşım sergilemektedir.⁴⁸ Bununla birlikte Berg, bu rivayetlerin tamamının uydurma olduğu görüşünde değildir. Ona göre söz konusu rivayetler, erken dönem Müslüman toplumunun kültürel belleğini ve dinî geleneğini temsil etmektedir. Müellif ayrıca, isnad mekanizması vasıtasıyla tefsirdeki İbn Abbâs figürünün pekiştirilmeye çalışıldığını ve bu durumun Abbâsî otoritesinin fikrî temellerini güçlendirme işlevi gördüğünü ifade etmektedir. Ancak bizim tetkik ettiğimiz rivayetler, hicrî 120’li yıllara tarihlendirilebilme imkânı sunmaktadır. Dolayısıyla İbn Abbâs’ın tefsir birikiminin yalnızca Abbâsî dönemine indirgenemeyeceği, bilakis Emevîler dönemine kadar geri götürülebileceği kanaatine ulaşılmıştır. Zira bulgularımıza göre hicrî 120 yılından önce de bu rivayetlerin dolaşımında olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda Berg’in İbn Abbâs ve tefsir rivayetlerine aşırı şüpheli yaklaştığı diğer bir çalışması ise “The Needle in the Haysack: Islamic Origins and the Nature of the Early Sources” isimli makalesidir.⁴⁹ Bu çalışmada İbn Abbâs’a isnad edilen rivayetlerin isnad ve metin açısından tutarlı bir yapı arz etmediğini ifade eden Berg, rivayetlerin erken döneme tarihlendirilmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Aşağıda da değinileceği üzere Berg’in bu fikirlerine Motzki karşı çıkmaktadır.

Çalışmamızda asıl tarik olarak ele alınan tarik ve râvileri üzerine bazı Batılı araştırmacıların değerlendirmeleri bulunmaktadır. Bu bağlamda tarikin râvilerinden İbn İshâk’ın hocası, Muhammed b. Ebî Muhammed’in meçhul olmasını değerlendiren Muranyi, “İbn Ishâq’s Kitâb al-Maghâzî in der Riwāya von Yûnus b. Bukayr” isimli makalesinde İbn İshâk’tan nakledilen bazı bilgilerin İbn Hişâm’ın *Sîre*’sinde Muhammed b. Ebî Muhammed’e isnad edilmeksizin aktarıldığını vurgular ve ayrıca *Megâzî*’nin Utaridî rivayetlerinde ona sıkça atıfta bulunulduğunu belirtir.⁵⁰ Muranyi’ye göre bu durum, söz konusu isnadın sonradan oluşturulduğunu göstermektedir. Benzer bir yaklaşımı paylaşan Schöller, *Exegetisches Denken und Prophetenbiographie: Eine quellenkritische Analyse der Sira-Überlieferung zu Muhammads Konflikt mit den Juden* isimli çalışmasında İbn İshâk’ın *Sîre*’sinde zayıf bir isnadla yahut tamamen isnadsız nakledilen bazı rivayetlerin, Şâfiî sonrası dönemde –hicrî üçüncü yüzyıldan itibaren– isnadlı bir biçimde aktarılmaya başladığını ileri sürer.⁵¹ Schöller, bu bağlamda İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs

⁴⁸ Berg, “İsnad ve Kültürel Belleğin Üretimi”.

⁴⁹ Herbert Berg, “The Needle in the Haysack: Islamic Origins and the Nature of the Early Sources”, *The Coming of the Comforter: When, Where, and to Whom?: Studies on the Rise of Islam and Various Other Topics in Memory of John Wansbrough*, ed. Carlos A. Segovia vd. (New Jersey: Gorgias Press, 2012), 271-302.

⁵⁰ Miklos Muranyi, “İbn Ishâq’s Kitâb al-Maghâzî in der Riwāya von Yûnus b. Bukayr. Bemerkungen zur frühen Überlieferungsgeschichte”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 14 (1992), 214-275.

⁵¹ Marco Schöller, *Exegetisches Denken und Prophetenbiographie: Eine quellenkritische Analyse der Sira-Überlieferung zu Muhammads Konflikt mit den Juden* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1998).

şeklindeki isnadı örnek olarak verir. Ona göre bu isnad, *Sîre (Megâzî)*'deki bilgileri sahîh rivayet hüviyetine dönüştürmek amacıyla kurulmuştur. Bu bağlamda Muhammed b. Ebî Muhammed'in isnadda yer alan hayalî bir şahsiyet olabileceği sonucuna ulaşır. Schöller'in diğer bir görüşü ise Muhammed b. Ebî Muhammed'in aslında Kelbî olduğudur. Ona göre İbn İshâk, zayıf olan Kelbî'nin adını değiştirerek ondan rivayette bulunmuş böylece rivayetlerinin meşruiyetini artırmayı amaçlamıştır.⁵²

Motzki, *Reconstruction of a Source of Ibn Ishâq's Life of the Prophet and Early Qur'ân Exegesis: A Study of Early Ibn 'Abbâs Traditions* isimli eserinde Berg, Muranyi ve Schöller'in görüşlerine karşı çıkar.⁵³ O, bu çalışmada erken dönem İbn Abbâs tefsir geleneğini İbn İshâk rivayetleri üzerinden incelemektedir. Onun bulguları İbn Abbâs'ın tefsire dair rivayetlerinin erken dönemlere hicrî (100-120) yıllarına tarihlendirilebileceği yönündedir. Bu yönüyle Berg'in görüşlerine karşı çıkar. Muranyi ve Schöller'in görüşlerini de değerlendiren Motzki, Muhammed b. Ebî Muhammed'in hayali bir karakter olduğu düşüncesinin karşı tezini savunur ve ilgili tarikin (bu çalışmada asıl tarik olarak isimlendirilen tarik) isnad yapısının otantik olmasını göz önüne alarak isnad zincirinin uydurma olmadığını belirtir.

Bizim çalışmamız, ele aldığı konu itibarıyla Motzki'nin araştırmasıyla benzerlik arz etmektedir. Nitekim Motzki de İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs tarikiyle nakledilen rivayetleri incelemiştir. Ancak onun çalışmasının temel amacı, erken dönem tefsir geleneğinin nakil anlayışını tefsir rivayetlerinin tarihlendirilmesi bağlamında ele almaktır. Çalışmamızda bu hususa temas edilmiş olmakla birlikte, asıl odak noktamız farklıdır. Bununla beraber ulaştığımız bazı bulgular, özellikle rivayetlerin tarihlendirilmesi ve Muhammed b. Ebî Muhammed'in gerçek bir şahsiyet oluşu, Motzki'nin tespitleriyle paralellik arz etmiş ve bu bağlamda söz konusu çalışmadan istifade edilmiştir. Öte yandan Motzki'nin ele aldığı rivayetleri eksik saydığı, ayrıca isnadların tamamını tek tek tahlil etmediği görülmektedir. Müellif, tarik içindeki meçhul râvi Muhammed b. Ebî Muhammed'in kimliği hakkında bazı önemli tespitler ortaya koymuşsa da bazı isnadlarda konuyu aydınlatmaya katkı sağlayacak malzemeyi fark edememiştir. Ayrıca onun kaynak kullanımının sınırlı olduğu, bazı rivayetleri mevcut oldukları halde farklı kaynaklarda tespit edemediği de söylenebilir. Özetle ifade etmek gerekirse bizim çalışmamız amaç, kapsam ve yöntem itibarıyla Motzki'nin çalışmasından farklıdır. Bununla birlikte mezkûr eserden istifade edilmiş ve ele aldığı konu bağlamındaki bulguları farklı yönlerden desteklenmiştir.

⁵² Marco Schöller, "Sîra and Tafsîr: Muhammad al-Kalbî on the Jews of Medina", *The Biography of Muhammad: The Issue of the Sources*, thk. Harald Motzki (Leiden: Brill, 200M.S.), 18-48.

⁵³ Harald Motzki, *Reconstruction of a Source of Ibn Ishâq's Life of the Prophet and Early Qur'ân Exegesis: A Study of Early Ibn 'Abbâs Traditions* (New Jersey: Gorgias Press, 2017).

Çalışmada istifade edilen diğer bir araştırma ise Horst'un "Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetler" ismiyle tercüme edilen, doktora tezinden üretilmiş makalesidir.⁵⁴ Horst bu çalışmada Taberî'nin *Tefsîr*'indeki isnad ağlarını yapısal açıdan analiz etmiş ve tefsir rivayetlerinde İbn Abbâs'ın merkezi konumda olduğuna değinmiştir. Ona göre İbn Abbâs'a ulaşan tariklerin sadece ikisinin güvenilirdir. Müellif sistemli isnad kullanımının hicrî ikinci yüzyılda başladığını belirtir. Ancak çalışmamızdaki bulgular bu hususun daha erken tarihlere çekilebileceğini göstermektedir. Horst'un özellikle İbn Abbâs'a ulaşan ve tekrar eden isnadlardan kaç rivayet vârid olduğuna dair bulguları değerlidir. Bizim çalışmamızda da bu sayısal verilerden azami ölçüde istifade edilmiştir. Bununla birlikte Horst'un zaman zaman eksik sayım yaptığını da ifade etmek gerekir. Nitekim Horst İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs tarikiyle Taberî'de 79 rivayetin yer aldığını ifade eder. Ancak bizim sayımımıza göre bu tarikle mükerrerleriyle birlikte 151, tekrarsız 130 rivayet vârid olmuştur. Müellifin diğer önemli bir tespiti ise İbn İshâk'ın rivayetlerinin Taberî'ye *Megâzî* üzerinden intikal ettiğidir. O, bu bulguya sınırlı sayıda rivayetin isnad incelemeleriyle ulaşmıştır. Bizim çalışmamızda da aynı bulguya ulaşmakla birlikte bu noktada hem biyografik eserler hem de kapsamlı isnad analizleri kullanılmıştır.

Özetle ifade etmek gerekirse, gerek ülkemizde gerekse yurtdışında İbn Abbâs'ın tefsir ilmindeki konumu ve tefsir-hadis ilişkisine dair kayda değer bir literatür oluşmuştur. Bizim çalışmamızda bu iki husus hem isnad analizleri hem metin analizleri bağlamında 244 rivayet üzerinden kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Bu sebeple bu alanlara çalışmamızla sunulan katkı, yöntem ve kapsam açısından yukarıda değinilen çalışmalardan farklılık arz etmektedir.

Tefsire dair rivayetlerin hadis kaynaklarında sınırlı sayıda yer alışı hususunda Ezber tarafından bazı bulgular ortaya konmuşsa da bu bulgular İbn Abbâs rivayetleri merkeze alınarak incelenmemiştir. Örneklem kümesi, yöntem ve kapsam farklı olduğu için Ezber'in çalışmasında ulaşılan sonuçlar ile bizim çalışmamızda ulaşılan sonuçlar farklılık arz etmektedir. Çalışmamızla doğrudan alakalı Motzki'nin kaleme aldığı eser, meşhur İbn İshâk tarikini ele alması açısından önem arz etmektedir. Bununla birlikte Motzki'nin çabası İbn Abbâs rivayetlerinin otantikliği ve tarihlendirilmesi ile alakalıyken bizim çalışmamızda, mezkûr tarik üzerinden; tefsir rivayetlerinin hadis kaynaklarında yer almaması ve İbn Abbâs'a atfedilen tefsir tarikleri hakkında verilen hükümlerin hadis ilmi kriterlerine uyumlu olup olmaması konuları tetkik edilmiştir.

⁵⁴ Heribert Horst, "Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetler", çev. Sabri Çap, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 309-328.

BİRİNCİ BÖLÜM
İBN İSHÂK TARİKİYLE MENKUL İBN ABBÂS RİVAYETLERİNİN
TARİKLERİ

Çalışmanın bu bölümünde *Câmiu'l-beyân*'da Muhammed b. İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'tan naklettiği rivayetlerin tarikleri ve tariklerdeki râvilerin güvenilirlik durumları incelenecektir.

İbn İshâk'ın *Câmiu'l-beyân*'da yaklaşık 1000 adet rivayeti tahrir edilmiştir. Onun bu eserde çeşitli vasıtalarla Abdullah b. Abbâs'tan naklettiği ve çalışmamıza konu edindiğimiz toplam 244 rivayeti tahrir edilmiştir. İlgili rivayetlerin tariklerinin İbn İshâk ile İbn Abbâs ve İbn İshâk ile Taberî arasındaki tarikler şeklinde bölünerek ele alınmasının uygun olduğu düşünülmüştür. Bunun sebebi İbn İshâk'ın naklettiği rivayetlerde, İbn İshâk'tan sonraki (İbn İshâk-Taberî arası) râvilerin hadis ve tefsir külliyyatında büyük ölçüde aynı olmasıdır. İbn İshâk'tan önceki râviler (İbn İshâk-İbn Abbâs arası) iki literatürde farklılık arz eder. Örneğin hadis literatüründe İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan naklettiği rivayetler büyük ölçüde İbn İshâk'ın hocası Zührî'den naklediliyorken, tefsir literatüründe bu kişi Muhammed b. Ebî Muhammed olmuştur. Ayrıca tefsir literatüründe, isnadlarda Muhammed b. İshâk'tan önce yer alan bazı râviler hadis musannefâtında bu tarik özelinde hiç yer almamıştır. Bu durum bazı tefsir rivayetlerinin hadis musannefâtında yer almamasının İbn İshâk-İbn Abbâs arası râvilerden kaynaklı olduğunu düşündürmektedir. Bu tarik ayrımının diğer bir sebebi ise İbn İshâk'ın *Megâzî*'si vasıtasıyla Taberî'ye kaynaklık ettiği iddiasının tetkik edilmesidir.

1. Muhammed b. İshâk ve Hadis İlmindeki Yeri

Bu çalışmada Taberî'nin *Tefsîri'nde* Muhammed b. İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'tan naklettiği rivayetler konu edinilmiştir. Bu rivayetlerin tariklerinde medâr râvi İbn İshâk'tır. Bundan dolayı bu başlık altında İbn İshâk, ilmî kişiliği, eserleri ve hadis ilmi açısından güvenilirliği müstakil olarak ele alınacaktır.

1.1. Hayatı

Tam ismi Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî el-Medîni'dir. Künyesinin Ebû Bekr olduğu da aktarılmaktadır.⁵⁵ Dedesi Yesâr, Irak bölgesinde yer alan ve Hâlid b. Velîd (v. 21/642) tarafından fethedilen Aynu't-temr'den esir alınmış ve Medine'ye getirilmiştir. Akabinde Kays b. Mahreme'nin (v. ?) mevâlîsinden olmuştur.⁵⁶

⁵⁵ Künyesi hakkındaki çeşitli rivayetler için bkz.: Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Bağdâdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), 2/9-11. İbn İshâk'ın künyesinin en eski tarihli kaydı "Ebû Abdillâh" olarak İbn Sa'd'a aittir (*Tabakât*, 7, 552). İbn Sa'd'ın bu bilgileri İbn İshâk'ın oğlundan alması muhtemeldir. Hem erken tarihli olması hem de bilgilerin doğrudan İbn İshâk'ın oğlundan gelme ihtimalinden dolayı künyesinin Ebû Abdillâh olması daha olası gözükmektedir.

⁵⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/552; Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Bustî et-Temîmî, *Meşâhiru ulemai'l-emsâr ve a'lami fukahâi'l-aktâr*, thk. Merzûk Ali İbrahim (Mansûriyye: Dârü'l-Vefâ, 1411/1991), 222; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed el-İrbilî (İbn Hallikân), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü Sâdir, 1415/1994), 4/276; Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 24/405-406; Carl Brockelmann, "İbn İshâk", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978), 5/2/757.

İbn İshâk'ın doğum tarihi hakkında birden çok görüş vardır. Kaynaklarda hicrî 80 yılında Medine'de doğduğu⁵⁷ yahut 80 yılından sonra doğmuş olduğu⁵⁸ zikredilmektedir. Bunun dışında Brockelmann ve Jones, onun doğum tarihinin hicrî 85 olduğunu belirtmiştir.⁵⁹ Horovitz de onun yaklaşık hicrî 85 yılında doğduğunu ifade edenler arasındadır. Bu tarihlendirmenin sebebi, İbn İshâk'ın rivayette bulunduğu Medineli ilk hocalarının hicrî 100 yılı civarında vefat etmesidir. Ona göre eğer 80 yılında doğmuş olsaydı hicrî doksanlı yıllarda vefat eden hocalarının da olması mümkündür.⁶⁰ Batılı araştırmacıların yaptığı bu tarihlendirmelerin birer varsayım olduğu göz önünde bulundurulmalıdır zira onlar, bu hususta kaynaklardan nakille bir çıkarım yapmamaktadırlar. Nitekim İbn İshâk çocuk yaştayken de hadis işitip bunu erişkinlik döneminde nakletmiş olabilir.

İbn İshâk'ın sahâbeden Enes b. Mâlik (v. 93/711-712) ve tâbiînin önde gelen isimlerinden Saîd b. el-Müseyyeb'i (v. 94/713) gördüğü aktarılır. Enes'i gördüğü için tâbiînden sayılmaktadır.⁶¹ Hicrî 115 senesinde İskenderiye'ye gitmiş, burada hadis tahsil etmiş ve nakletmiştir.⁶² Kaynaklarda Muhammed'in Medine'den yola çıkarak Kûfe, Cezîre, Rey ve Bağdat'a gittiği ve Bağdat'ta vefat ettiği kaydedilmektedir.⁶³ Buna göre onun İskenderiye'den Medine'ye döndüğü ve Irak yolculuğunu da Medine üzerinden yaptığı söylenebilir. Ancak onun İskenderiye'den doğrudan Irak bölgesine seyahat ettiği de iddia edilmiştir.⁶⁴ Bundan dolayı Alfred Guillaume onun Medine'den ne zaman ayrıldığının tam olarak tespitini mümkün görmemektedir.⁶⁵

İbn İshâk'ın, Halife Mansûr'un (136-158/754-775) kardeşi Abbâs b. Muhammed'in (v. ?) Cezîre valiliği döneminde Abbâs'ın yanında olduğu bilinmektedir. İbn Sa'd'ın aktardığına göre daha sonra Halife Mansûr'un emriyle Kûfe bölgesinde yer alan Hire'ye gelmiş ve Halife için *Megâzî*'yi yazmıştır. Akabinde Rey bölgesine gittiği nakledilmektedir.⁶⁶ Brockelmann ise İbn İshâk'ın Rey bölgesine Halife Mehdî'nin hilafeti döneminde gittiğini zikretmektedir.⁶⁷ Öz, Halife Mehdî'nin (159-169/775-785) hicrî 158 yılında hilafete geldiğini ve bu tarihte İbn

⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, 6/492.

⁵⁸ Ahmed b. Ebî'l-Ya'kûb b. Ca'fer el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dârü Sâdır, 1412/1992), 2/363.

⁵⁹ Carl Brockelmann, *Kitâbu't-târîhi'l-edebi'l-Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî vd.. (Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1993), 2/11; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, *Kitâbü'l-megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dârü'l-Alemî, 1409/1989), 1/25 (Muhakkikin önsözü).

⁶⁰ Josef Horovitz, *el-Megâzî 'l-ülâ ve müellifühâ*, çev. Hüseyin Nassâr (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001), 92.

⁶¹ Ebû'l-Hasen Ali b. Amr ed-Dârekutnî, *Zikru esmai't-tâbiîn ve men ba'dehum mimmen sahhat rivâyetühû anî's-sikâti 'inde'l-Buhârî ve Müslim*, thk. Bûrân ed-Danâvî- Kemâl Yusuf el-Hût (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1406/1985), 1/439; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/277; Mizzî, *Tehzîb*, 24/411.

⁶² Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus el-Mısri* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 2/192.

⁶³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/552; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali (İbn Hacer el-Askalânî), *Tehzîbü't-Tehzîb* (y.y.: Dârü'l-Fikr, 1404/1984), 9/39.

⁶⁴ Mustafa Fayda, "İbn İshak", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999), 20/94.

⁶⁵ Alfred Guillaume, *The Life of Muhammad-Translation of Ibn Ishak's Sirat Rasul Allah* (Karaçi: Oxford University Press, 1995), XIII (Önsöz).

⁶⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/552.

⁶⁷ Brockelmann, *Kitâbu't-târîhi'l-edebi'l-Arabî*, 2/12.

İshâk'ın vefat etmiş olduğunu söyleyerek Brockelmann'ın bu fikrine karşı çıkar. Ona göre İbn İshâk, Mehdî'nin hilafeti zamanında değil, veliahtlığı döneminde Rey şehrinde bulunmuştur.⁶⁸ Öz'ün bu tespiti daha isabetli gözükmektedir.

İbn İshâk'ın vefat tarihi konusunda da ihtilaf vardır. Nitekim onun 150⁶⁹, 151⁷⁰, 152⁷¹ veya 153⁷² senesinde Bağdat'ta vefat ettiğine dair görüşler bulunmaktadır. Muhammed b. İshâk nispeten erken dönemde yaşayan bir âlim olması hasebiyle vefat tarihi için farklı görüşlerin belirtilmiş olması normal karşılanmalıdır. 150 yılında vefat ettiğine dair görüşü İbn Sa'd, Muhammed b. İshâk'ın oğlundan aktarmıştır. İbn Sa'd'ın eseri diğerlerine nazaran daha erken tarihli olması ve bilgiyi doğrudan İbn İshâk'ın oğlundan aktarması 150 yılında vefat etmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. 151 yılında vefat ettiği görüşü ise diğer görüşlere nazaran daha çok eserde kendine yer bulmuştur. 152 ve 153 tarihleri ise daha az sayıda ve daha geç tarihli kaynaklarda zikredilmektedir. Buna göre Muhammed b. İshâk'ın 150 senesinin sonları ya da 151 senesinin başında vefat etmiş olduğu söylenebilir.

1.2. İlmî Kişiliği

İbn İshâk yazdığı eser ile siyer ilminin öncülerinden kabul edilmektedir. Kendisinden önce siyere dair eser telif edenler olmakla birlikte⁷³ eksik de olsa günümüze ulaşan ilk siyer eserini o kaleme almıştır. Vâkıdî'nin (v. 207/823) kâtibi İbn Sa'd'a göre megâziyi ilk cmeden İbn İshâk olmuştur.⁷⁴ İbn İshâk'tan sonra megâzî-siyer alanında günümüze ulaşan bir eser telif eden Vâkıdî'nin, eserinde İbn İshâk'tan bahsetmemesi dikkat çekicidir. Zira her ikisi de aynı coğrafyada yaşamıştır. Bazı batılı araştırmacılar Vâkıdî'nin her ne kadar İbn İshâk'ı eserinde zikretme de onun “kâlû/dediler ki” ifadesi ile aktardığı rivayetlerin İbn İshâk'tan nakil olduğunu ifade etmişlerdir. Bu tarz nakillerde İbn İshâk ile Vâkıdî'nin metinlerinin büyük

⁶⁸ Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2006), 271.

⁶⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/552; Ebû Hafs Amr b. Ali el-Fellâs, *et-Târih*, thk. Muhammed et-Taberânî (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal, 1436/2015), 262; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 222; Muhammed b. Abdillâh Ebû Süleyman er-Rab'î, *Târihu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim*, thk. Abdullâh Ahmed Süleyman el-Hamd (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1410/1989), 1/352; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîb*, 825.

⁷⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, thk. Hâşim en-Nedvî (y.y.: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/40; Ebû Yusûf Ya'kub b. Süfyân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve'l-târih*, thk. Ekrem Ziya Ömerî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981), 1/137; Ebû Süleyman er-Rab'î, *Târih*, 1/355; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/277; Muhammed b. Ahmed b. Abdi'l-hâdî ed-Dimeşkî, *Tabakâtü ulemâ'l-hadis*, thk. Ekrem el-Bûşî-İbrahim ez-Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996), 1/269; Zehebî, *Târih*, 4/7.

⁷¹ Ebû Amr Halife b. Hayyât el-Ufûrî, *Tabakâtü Halife b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkâr (y.y.: Dâru'l-Fikr, 1414/1993), 612; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî, *es-Sikât*, thk. Şerefü'd-Din Ahmed (y.y.: Dâru'l-Fikr, 1395/1975), 7/380; Ebû Abdullâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Muhammed Rıdvân vd. (Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009), 4/151.

⁷² Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 612.

⁷³ İbn İshâk'tan önce Mûsâ b. Ukbe ve Ebû'l-Mu'temir Süleyman b. Tarhâr et-Teymî'nin siyere dair birer eser telif ettiği bilinmektedir. Ancak bu iki eser günümüze ulaşmamıştır. Bkz.: Ömer Sabuncu, “Siyer Eserleri”, *İslam Tarihi Kaynakları*, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Mana Yayınları, 2019), 20.

⁷⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/552.

oranda örtüşmesini de bu duruma dayanak göstermişlerdir.⁷⁵ Vâkıdî'nin eserini tahkik eden Marsden Jones ise bu fikre karşı çıkar. Ona göre “kâlû” ifadesi ile Vâkıdî kollektif isnatlardan⁷⁶ alıntı yapmıştır. Yani İbn İshâk ile Vâkıdî'nin beslendiği kaynaklar aynı olduğu için Vâkıdî onun ismini zikretme gereği hissetmemiştir.⁷⁷ Bu durumun sebebi kanaatimizce, İbn İshâk gibi Medineli bir müellif olan Vâkıdî'nin, İbn İshâk'ın Medine'deki kötü şöhretinden çekinmiş olmasıdır. Medineli bazı âlimlerin İbn İshâk'ı tenkit etmelerinden dolayı Vâkıdî, eserinde ondan bahsedecek olursa İbn İshâk ile aynı muameleyi görmekten kaçınmış olabilir. Jones bu ihtimali, Vâkıdî'nin İbn İshâk Medine'den ayrıldıktan sonra doğduğunu gerekçe göstererek zayıf bulmaktadır.⁷⁸ Ancak bu gerekçe kanaatimizce yersizdir. Çünkü Vâkıdî her ne kadar İbn İshâk Medine'den ayrıldıktan sonra doğmuş olsa da İbn İshâk, Medine ulemâsı hatta İslâm ulemâsı arasında yaşadığı dönemde ve sonrasında çok meşhurdur. Bu sahada bir eser telif eden bir şahsiyetin İbn İshâk'ı kasıtsız olarak görmezden gelmesi beklenemez. Bu durumun başka bir sebebi olarak Vâkıdî'nin kendi eserini gölgede bırakmasından çekindiği için İbn İshâk'ı eserinde zikretmediği düşünülebilir.⁷⁹

Resmî hadis tedvin faaliyetini başlatan ve aynı zamanda İbn İshâk'ın hocası olan İbn Şihâb ez-Zührî onun hakkında “İbn İshâk hayatta olduğu sürece ilim zâil olmaz” demiştir.⁸⁰ Ayrıca Zührî onun megâzî alanındaki yetkinliğine vurgu yaparak “Kim megâzîye dair rivayet elde etmek isterse Kays b. Mahreme'nin mevlası (İbn İshâk) ona yeter” cümlesini sarf etmiştir.⁸¹ İbn İshâk ile Zührî arasındaki bu kuvvetli hoca-talebe ilişkisi, İbn İshâk'ın Zührî'den rivayetlerinde öne çıkmasında da etkili olmuştur. Hatta Zührî'nin öğrencilerinin onun rivayetlerinde ihtilafa düştüklerinde İbn İshâk'a danıştıkları nakledilmiştir.⁸² Hammad b. Seleme (v. 167/784), İbn İshâk hakkındaki ithamlara dikkat çektikten sonra “Eğer mecbur olmasaydım ondan hadis yazmazdım”⁸³ diyerek hadis/siyer/megâzî öğrenmek isteyen kişilerin İbn İshâk'tan mahrum kalamayacağını belirtir. Ebû Hâtim er-Râzî (v. 277/890) de her ne kadar

⁷⁵ Julius Wellhausen, *Muhammed In Medina: Das Ist Vakidi's Kitab Almaghazi In Verkürzter Deutscher Wiedergabe (1882)* (Montana: Kessinger Publishing, 2010), 11; Josef Horovitz, “The Earliest Biographies of the Prophet and Their Authors”, *Islamic Culture* 2 (1928), 518.

⁷⁶ Kollektif isnad, râvinin birden çok hocasından işittiği bir rivayetin senedindeki hocaları kısmını birleştirerek aktarmasıdır. Genellikle tarihçi kimliği ile bilinen râviler tarafından uygulanmıştır.

⁷⁷ J.M.B Jones, “Ibn Ishâq and al-Wâqidî: The Dream of 'Âtika and the Raid to Nakhlâ in Relation to the Charge of Plagiarism”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 22/1(3) (1959), 50-51.

⁷⁸ Vâkıdî, *Megâzî*, 1/30. (Muhakkikin önsözü)

⁷⁹ Konuyla alakalı ayrıntılı bilgi için bkz.: Hacı Ateş, “Vâkıdî'nin İbn İshâk'tan İntihal Yapıp Yapmadığına Dair Bir Değerlendirme”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 27 (2019), 420-454.

⁸⁰ Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Maîn, *Târihu İbn Maîn (Rivâyetü'd-Dûrî)* (Kâhire: Dârü'l-Fârûk, 1434/2013), 1/191; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî (İbn Ebî Hâtim), *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Haydarâbâd-Beyrut: Tab'atü Meclisi Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye-Dârü lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1371/1952), 7/191; Mizzî, *Tehzîb*, 24/412.

⁸¹ Buhârî, *Târih*, 1/40; Mizzî, *Tehzîb*, 24/412-413.

⁸² İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4/276.

⁸³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/193; İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/28.

İbn İshâk'ı eleştiren âlimlerden biri olsa da Medine'de ilim ve tasnif yönünden kimsenin ona denk olamayacağını ifade eder.⁸⁴

İbn Hibbân (v. 354/965) hadislerin siyakı ve metinlerin ortaya konması konusunda İbn İshâk'ın en yetkin kişi olduğuna vurgu yapar.⁸⁵ Onun bu hususiyeti muhtemelen salt muhaddis gibi değil bir tarihçi gibi rivayetleri toplayıp olay örgüsünü bütüncül bir şekilde ortaya koymasından kaynaklanıyor olmalıdır. Hatîb el-Bağdâdî, meşhur eseri *Târihu Bağdâd*'ı âlimlerin isim sıralamasına göre tertib etmiş ve Hz. Peygamber'in ismi olması hasebiyle eserini Muhammed ismiyle başlatmıştır. Kendi ifadesiyle eserin aslında Muhammed b. Ahmed ismiyle başlaması gerekirken o, eserini Muhammed b. İshâk ile başlatmıştır. Bunun sebebini Medine ve çevresinde (kendi dönemi dikkate alınarak) yaşı en büyük, senetleri en âlî ve metinleri en önde⁸⁶ kişinin İbn İshâk olmasına bağlamaktadır.⁸⁷ O, bu tasnif şekliyle İbn İshâk'ı tebcil etmekte ve kendi nezdinde onun önemini gözler önüne sermektedir. Zehebî'ye göre Medine'de ilmi ilk tedvin⁸⁸ eden kişi İbn İshâk'tır. Zira ona göre İbn İshâk, İmâm Mâlik (v. 179/796) ve çevresindekilerden önce eserini yazmıştır. Ayrıca Zehebî İbn İshâk'ın ilim deryası bir şahsiyet olduğuna dikkat çeker.⁸⁹ Zehebî ve İbn Hacer, Muhammed b. İshâk'ın megâzide imâm mertebesinde olduğunu özellikle belirtirler.⁹⁰ Zira İbn İshâk her ne kadar bazı hadisçiler tarafından eleştirildiyse de megâzî sahasında öncü ve rivayetlerine son derece itibar edilen bir âlim olmuştur. Onun hakkında bu başlık altında zikredilen siyer/megâzî alanındaki üstünlüğüne dair diğer âlimlerin görüşleri de bu kanaati destekler niteliktedir.

İbn İshâk tâbiîn neslinde isnadların kendisinde toplandığı medâr râvilerden biri olarak nitelendirildiği için siyer, tarih, hadis, tefsir gibi çoğunlukla rivayete dayalı eserlerin isnad zincirlerinde ismi zikredilmektedir. Onun medâr bir râvi olduğunu İbn Mende (v. 395/1005), Ali b. el-Medîni'den (v. 234/ 848-849) naklen şöyle açıklamaktadır:

İsnadlara baktığımda onların şu altı kişide toplandığını gördüm: Medine'de Zührî, Mekke'de Amr b. Dînâr (v. 126/744) ve Yahyâ b. Ebî Kesîr (v. 129/747), Basra'da Katâde b. Diâme, Kûfe'de Ebû İshâk Amr b. Abdillâh es-Sebîl (v. 127/745) ve A'meş (v. 148/765). Sonra bu altı kişinin ilmini 12 kişi almıştır ki bunlar eser tasnif eden ilk musanniflerdendir. Bunlar: Medine'de Mâlik b. Enes ve İbn İshâk -bunlar Zührî'nin ashâbındandır-, Mekke'de İbn Cüreyc ve Süfyân b. Uyeyne (v. 198/814), Basra'da Saîd b. Ebî Arûbe (v. 156/773), Hammad b. Seleme, Ebû Avâne

⁸⁴ İbn Hibbân, *Sikât*, 7/383.

⁸⁵ İbn Hibbân, *Meşâhir*, 222; İbn Hibbân, *Sikât*, 7/383.

⁸⁶ Bu ifadeyle Hatîb muhtemelen İbn İshâk'ın senetlerin yanı sıra rivayetlerin metinlerini muhaddislere nazaran daha fazla önde tutmuş olduğunu kastetmektedir. "En önde" denilerek rivayetlerin metinlerini ortaya koyma bakımından en iyisi olduğu anlaşılmaktadır.

⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târih*, 2/7.

⁸⁸ Burada tedvinden kasıt tasniftir. Zira İbn İshâk'tan önce rivayetleri toplama (tedvin) faaliyeti başlamıştı.

⁸⁹ Zehebî, *Siyer*, 4/492.

⁹⁰ Zehebî, *Siyer*, 4/496; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîb*, 825.

(v. 176/792, Şu'be (v. 160/776) ve Ma'mer b. Râşid (v. 153/770), Kûfe'de Süfyân es-Sevrî (v. 161/778), Şam'da Evzâî' (v. 157/774), Vâsıt'ta Hüseyim b. Beşîr (v. 183/799).⁹¹

İbn İshâk'ın medâr râvilerden biri olarak zikredilmesi onun ilmî yetkinliğini göstermesi açısından önemlidir. Onun siyer-megâzî ilminin öncülerinden olması, hadis ve tefsir ilminde ondan gelen rivayetlere sıkça başvurulması İbn İshâk'ın medâr râvilerden biri olarak kabul edilmesini haklı çıkarmaktadır. Nitekim tespitlerimize göre Taberî'nin meşhur tefsiri *Câmiu'l-beyân*'da 35.000 kûsür rivayetin yaklaşık 1000 tanesi İbn İshâk'tan nakille aktarılmıştır. Bu da eserdeki rivayetlerin yaklaşık %3'nün ondan nakledildiği anlamına gelir. Aynı şekilde en kapsamlı hadis eserlerinden biri olan Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde 28000 kûsür rivayetin yaklaşık 600'ü İbn İshâk'tan nakledilmiştir. Bu da eserin %2 civarında İbn İshâk'tan nakiller ile oluştuğunu ortaya koyar. *Kütüb-i Sitte*'de Buhârî istişhâd kabilinden, Müslim (v. 261/875) ise mütâbaat olarak İbn İshâk'tan hadis rivayet etmiştir. Geri kalan dört *Sünen*'de rivayetleri bulunmaktadır.⁹²

Muhammed b. İshâk'ın görece fazla sayılabilecek hoca ve öğrencisi ilişki vardır. Bu da onun medâr râvilerden biri olduğunun diğer bir göstergesidir. Bu durum ayrıca onun önemli bir ilim adamı olduğuna işaret eder. İbn İshâk'ın râvilerine dair ansiklopedik bir eser kaleme alan Tarâbîşî, onun öğrencilerinin sayısının 131 olduğunu belirtir.⁹³

Hadis aldığı başlıca hocaları şunlardır: İsmâîl b. Ümeyye, Eyyûb es-Sahtiyânî (v. 131/749), Dâvûd b. Husayn, Sâlih b. Keysân (v. 145/763), Şu'be b. el-Haccâc, Ebû'z-Zinâd (v. 130/748), İbn Ebî Necîh, Atâ, İkrime, Nâfi' (v. 117/735), Muhammed b. Ebî Muhammed, Ebû Temîle (v. ?), Yezîd b. Ebî Habîb (v. 128/745), Yezîd b. Zürey' (v. 182/798), Yezîd b. Hârûn, Zührî, Mekhûl (v. 112/730), Hişâm b. Urve (v. 146/763), Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (v. 143/760), Fâtıma bt. el-Münzir (v. ?).⁹⁴

Ondan hadis rivayet eden bazı talebeleri ise şunlardır: İbrâhîm b. Sa'd (v. 183/799), Cerîr b. Hâzim (v. 170/787), Cerîr b. Abdilhamîd (v. 188/804), Hafs b. Gıyâs (v. 194/810), Hammâd b. Seleme, Şu'be, İmâm Şâfiî, Muhammed b. Seleme, Hüseyim b. Beşîr, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Seleme b. el-Fazl, Yûnus b. Bükeyr, Abde b. Süleymân, Bekkâî (v. 183/799).⁹⁵

⁹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk (İbn Mende), *Risâle fî fadli'l-ahbâr ve mezâhibi ehl'l-âsâr ve hakikatü's-sünen*, thk. Abdurrahman Abdulcebbâr el-Ferivâî (Riyad: Dârü'l-Müslim, 1414/1993), 35-38.

⁹² Mizzî, *Tehzîb*, 24/429. *Câmiu'l-hâdimi'l-haremeyn* programı üzerinden yapılan bir taramada İbn İshâk'tan tahrir edilen rivayetlerin sayısı şu şekildedir: Ahmed b. Hanbel 638, Buhârî 1, Müslim 7, İbn Mâcê 83, Ebû Dâvûd 173, Tirmizî 53, Nesâî 41.

⁹³ Tarâbîşî, *Ruvâtü Muhammed b. İshâk*, 22.

⁹⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 24/406-410; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 9/34-35.

⁹⁵ Mizzî, *Tehzîb*, 24/410-411; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 9/35.

1.3. Eserleri

İbn İshâk'ın en meşhur hatta onu İslâm âlimleri içerisinde ayrı bir konuma taşıyan eseri *Kitâbü'l-megâzî* olmuştur. Eserin isimlendirilmesi hususunda birden çok görüş vardır. İbn Sa'd eserin ismini *el-Megâzî* olarak zikreder.⁹⁶ en-Nedîm (v. 385/995 [?]) ise bu eseri *Kitâbü's-sîre ve'l-mübtede'* ve *'l-megâzî* olarak kaydetmiştir.⁹⁷ Hatîb ve İbn Hayr (v. 575/1179) ise *el-Megâzî ve's-siyer* olarak eserden söz ederler.⁹⁸ Kâtib Çelebi (v. 1067/1657), eserin ismini zikretmemekle birlikte İbn İshâk'ın siyere dair telifinin olduğuna ve megâzînin reisi konumunda bulunduğu işaret eder.⁹⁹ Fuad Sezgin eserin ismini *Kitâbü'l-megâzî* olarak kaydetmekle birlikte kitabın mübtede', meb'as ve megâzî olarak üç ana bölümden oluştuğuna dikkat çeker. Sezgin'in ifadelerine göre İbn İshâk, eserini çağdaşı Mûsâ b. Ukbe (v. 141/758) gibi kronolojik değil, hadisçiler gibi konularına göre tasnif etmiştir.¹⁰⁰ Bu eser tam olarak günümüze kadar ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan kısımları Muhammed Hamidullah ve Süheyl Zekkâr tarafından gün yüzüne çıkartılmış ve incelenerek basılmıştır. Eserin isminin net olmaması bu baskılara da yansır. Hamidullah bu eseri *Sîretü İbn İshâk el-müsemma bi Kitâbi'l-mübtede'* ve *'l-meb'as ve'l-megâzî* başlığıyla basarken, Zekkar ise *Kitâbü's-siyer ve'l-megâzî* başlığı ile basmıştır. İbn İshâk'ın bu eseri, büyük ölçüde İbn Hişâm'ın *es-Sîre*'si içerisinde günümüze ulaşmaktadır. Ancak günümüze ulaşan kısmının *Megâzî* bölümünden mündemiç olduğuna dikkat çekmek gerekir. Zira İbn Hişâm mübtede' ve meb'as kısımlarını büyük oranda eksik nakletmiş ayrıca eserin genelinde ekleme ve çıkarmalar da yapmıştır.¹⁰¹ Bu ekleme ve çıkarmalar olmasa klasik yazım geleneğine göre eserin İbn İshâk'a ait olduğu ifade edilebilirdi.

İbn Sa'd ve Hatîb el-Bağdâdî'nin aktardıklarına göre İbn İshâk bu eseri Halife Mansûr'un isteği üzerine yazmıştır.¹⁰² Şöyle ki, Mansûr bir gün yanında oğlu Mehdi de varken İbn İshâk'tan Hz. Adem'den günümüze kadar olan biten tarihî olayları yazmasını ister. Bunun üzerine İbn İshâk bu eserini kaleme alır. Akabinde Halife bu eseri çok uzun bulur ve kısaltmasını ister. Eserin ilk uzun hali ise Halifenin kütüphanesine konulur. Bu olaylardan sonra, yıllar içinde eserin uzun halinin kırtaslar vasıtası ile Seleme b. Fazl'a geçtiği ve Seleme'nin de bundan dolayı *Megâzî*'nin diğer râvilerine göre daha üstün olduğu

⁹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/552.

⁹⁷ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak el-Bağdâdî Nedîm, *el-Fihrist.*, thk. İbrahim Ramadân (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1417), 121.

⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/25; Ebû Bekir Muhammed b. Ömer el-İşbili İbn Hayr, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbili*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009), 218.

⁹⁹ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. (Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, 1941), 2/1012.

¹⁰⁰ Fuad Sezgin, *Târîhü't-türâsi'l-Arabî(el-Ulûmü's-şer'iyye)*, çev. Mahmûd Fehmi Hicâzî (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411), 2/87.

¹⁰¹ Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 296-297, 430-445.

¹⁰² İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/552; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/16-17. (Rivayetin aslında İbn İshâk'tan eser yazmasını isteyen kişi Halife Mehdi'dir. Ancak Hatîb'in de dikkat çektiği üzere Mehdi o dönemde henüz halife olmadığı için bu bir hata olsa gerektir.)

nakledilmiştir.¹⁰³ Son aktarılan bu bilgiye şüphe ile yaklaşmak yerinde olacaktır. *Megâzî*'nin râvilerinin rivayetleri incelendiğinde Seleme'nin İbn İshâk'tan diğer râvilere nazaran daha çok rivayet aktardığı bilgisi doğrudur. Tespitlerimiz de bu durumu doğrulamaktadır. Nitekim Taberî'de İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan naklettiği toplam 244 rivayetin 172 tanesi Seleme kanalıyla nakledilmiştir. Ancak bunun sebebi, Seleme'nin İbn İshâk'a ait kırtaslara vakıf olması değil, İbn İshâk'ın eserini zaman içinde oluşturmaya¹⁰⁴ ve vefatına yakın Rey'e giderek Rey'de eserinin son halini Seleme'ye aktarmış olmasıdır. Yahyâ b. Maîn'den aktarılan Seleme nüshasının en tam nüsha olduğu ve Seleme'nin Rey bölgesinde İbn İshâk'tan *Megâzî*'yi alan son kişi olduğu rivayetleri¹⁰⁵ de bu kanaatimizi güçlendirmektedir. Hatîb'in aktardığı kırtas rivayeti ise başka eserlerde kendine yer bulamamıştır.

Fück *Megâzî*'nin Bağdat'ta değil Medine'de yazıldığını belirtir. Ona göre İbn İshâk Bağdat'a gelmeden önce Medine'de eserini yazmıştır. Fück bu görüşünü İbn İshâk'ın eserinde nakilde bulunduğu râvilerin Medineli ve Mısırlı olmasına dayandırır. Eğer İbn İshâk, bu eserini Bağdat'ta yazmış olsaydı onun, Bağdat gibi ilim merkezi bir yerden de muhtelif rivayetleri toparlayıp eserine alması gerekirdi.¹⁰⁶ Ancak İbn İshâk'ın eserinde çoğunlukla Medineli râvilerden tahammül ettiği rivayetlerin yer almasından hareketle eserini Medine'de oluşturduğunun ileri sürülmesi isabetli gözükmemektedir. Zira İbn İshâk Bağdat bölgesine geçtiğinde en iyi ihtimalle 40 yaşını geçkindi ve hadis öğrenecek değil öğretecek bir konumdaydı. Bundan dolayı Bağdat bölgesinde rivayet elde etmeye çalışmak yerine artık eser tasnifi ve öğrenci yetiştirmek ile meşgul olması beklenir. Bağdat'ta Halife'nin emri ile eser yazmaya başlaması da onun zaten ilmî olarak yetkin bir seviyede olduğunu gösterir. Ayrıca Medine'nin ilim merkezi olması ve hac vb. yolculuklar vasıtası ile Bağdat bölgesindeki âlimlerin rivayetlerinin İbn İshâk'ın Medineli hocalarında toplanmasından dolayı da İbn İshâk'ın, zaten bu bölgenin rivayetlerine vâkıf olduğu ifade edilebilir. Fück'ün haklı olduğu nokta ise İbn İshâk'ın Medine'de iken megâzî ve siyere dair rivayetlere özel ilgi duyması ve bu rivayetleri cemetmeye başlamış olmasıdır. Hatta eserinin megâzî kısmını Medine'de iken yazmış olduğu veya yazmaya başladığı da ifade edilebilir. Zira İbn İshâk'ın Medineli öğrencilerinden İbrâhîm b. Sa'd *Megâzî*'nin râvilerinden sayılmaktadır. İbrâhîm'in ömrünün son yıllarını Bağdat'ta geçirdiği bilinmektedir.¹⁰⁷ Onun hicrî 183 yılında vefat ettiği dikkate alındığında, Bağdat'ta bulunduğu, İbn İshâk vefat etmiş olmalıdır. Eğer kitabet yoluyla İbn İshâk'tan eseri almadıysa -ki rivayet lafızlarına bakıldığında buna dair bir ipucu yoktur- ya da

¹⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/16-17.

¹⁰⁴ Benzer değerlendirmeler için bkz.: Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 299-301.

¹⁰⁵ Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Maîn, *Suâlatü İbni'l-Cüneyd*, thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1428/2007), 235; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/169.

¹⁰⁶ Johann Fück, *Muhammad Ibn Ishâq: literarhistorische Untersuchungen* (Frankfurt: Uitgever Niet Vastgesteld, 1925), 30-34.

¹⁰⁷ Ali Toksarı, "İbrahim b. Sa'd", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000), 21/349.

İbn İshâk Medine bölgesine bir ziyarette bulunmadıysa -ki böyle bir durum olsa kaynaklarda zikredilmesi beklenirdi- İbn İshâk Medine’de iken eserini yazmaya başlamış olmalıdır. Yukarıda geçtiği üzere onun Medine’de ilk eser telif eden kişi olduğuna dair rivayetler de bu çıkarımı destekler. Ancak eserin tam halinin Medine’de iken kaleme alınmış olduğu iddiasını destekleyen tutarlı bir argüman bulunmamaktadır. Fück’ün zikretmiş olduğu argümanın ise eleştirilebilir olduğu ortadadır.

İbn İshâk’a yukarıdaki eseri/eserleri dışında *Târîhu’l-hulefâ*, *Kitâbü’l-fütûh* ve *Kitâbü’s-sünne* isimli eserler nispet edilmektedir. *Târîhu’l-hulefâ* isimli eserin *Mübtede’*, *Meb’as* ve *Megâzî*’nin bir bölümü olduğu da ifade edilmiştir.¹⁰⁸ Bunun yanı sıra İbn İshâk’a ait bir tefsir eseri veya bu alandaki rivayetleri topladığı yazılı materyallerinin olması mümkündür. Zira İbn İshâk tefsire dair rivayetleri İbn Abbâs’tan nakilleri (244 rivayet) ile sınırları değildir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Taberî’nin eserinde 500 kadar İbn İshâk’ın şahsî görüşünü yansıtan tefsir rivayeti bulunmaktadır. Ayrıca bu eserde onun, İbn Abbâs dışındaki diğer sahâbe ve tâbiinden 250 civarında nakli mevcuttur. Dolayısıyla sadece Taberî’nin *Tefsîr*’inde İbn İshâk’a dayanan veya onun râvi konumunda olduğu yaklaşık 1000 rivayetinden söz edilebilir. Bu sebepten olsa gerek Sâysis ve Sezgin, İbn İshâk’ı erken dönem müfessirleri arasında zikretmektedirler.¹⁰⁹ Çağdaş araştırmacılardan Koç ve Batchaev de İbn İshâk’ın tefsire dair bir eseri olmasını muhtemel görmektedirler.¹¹⁰

1.4. Hadis İlmindeki Yeri

Kaynaklarda Muhammed b. İshâk’ın hadis ilmindeki güvenilirliğine dair lehinde ve aleyhinde pek çok görüş aktarılmıştır. İlk hadis münekkitlelerinden Şu‘be b. el-Haccâc, İbn İshâk hakkında “emîru’l-mü’minine fi’l-hadis” ve “sadûk” ifadelerini kullanmış¹¹¹ ve bir soru üzerine de “Eğer elimde bir yetki olsaydı İbn İshâk’ı hadisçilere (hoca, yönetici) tayin ederdim.”¹¹² cevabını vermiştir. Şu‘be’nin müteşeddîd hadis münekkitlelerinden biri olduğunu göz önüne alındığında¹¹³ İbn İshâk’ın güvenilir bir râvi olduğu kanaati önem kazanmaktadır. Ayrıca onu “emiru’l-mü’minin” olarak nitelendirmesi de dikkat çekicidir. Zira bu ifade hadis ilminde güvenilirlik bakımından zirvede bulunan râviler için kullanılmaktadır.¹¹⁴ Abdullah b. el-Mübârek’e (v. 181/797) İbn İshâk sorulduğunda üç kere “sıkadır” diyerek onun güvenilirliğine

¹⁰⁸ Öz, *İlk Sıyer Kaynakları ve Müellifleri*, 306-309.

¹⁰⁹ Muhammed Ali Sâysis, *Târîhu’l-fıkhi’l-İslâmî* (Beyrut: Dârü’l-Fıkr, ts.), 87; Sezgin, *Târîh*, 1/58.

¹¹⁰ Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde İlk Dönem Tefsir Faaliyetleri*, 62; Magomet (Muhammad), *Siret-i İbn İshak’ta Tefsir Rivayetleri*, 147-148.

¹¹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 1/152; İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/38; Mizzi, *Tehzib*, 24/417.

¹¹² İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/38. Bu söz Yezîd b. Hârûn’a da nispet edilmiştir. (Zehebî, *Sıyer*, 6/505.) Ancak doğrusu bu sözün Yezîd b. Hârûn’dan nakille Şu‘be’ye ait olduğudur. Bkz. Zehebî, *Mizân*, 4/49)

¹¹³ İbrahim Hatiboğlu, “Şu‘be b. Haccâc”, *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), 39/225.

¹¹⁴ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2013), 65.

vurgu yapmıştır.¹¹⁵ Mekkeli hadis âlimi Süfyân b. Uyeyne “Medine’de onu itham eden görmedim”¹¹⁶ diyerek İbn İshâk’ı tevsik etmiştir.

Bir rivayete göre, hadis ilminin önde gelen münekkitlerinden Yahyâ b. Maîn, İbn İshâk hakkında “*leyse bihi bes*” ifadesini kullanmış, ancak onun Zührî’den rivayetlerinde zayıf olduğunu söylemiştir.¹¹⁷ Yahyâ’dan aktarılan başka bir görüşte o, İbn İshâk’ın sika ve güvenilir olduğunu ancak hüccet olmadığını ifade etmiştir.¹¹⁸ Diğer bir görüşe göre ise Yahyâ onu sika ve hasenü’l-hadis olarak tavsif etmiştir.¹¹⁹ Yahyâ’nın ferâiz¹²⁰ (dînî hüküm bildiren) konularında İbn İshâk’tan hadis yazmaya çekindiği¹²¹ hatta onun İbn İshâk’ı zayıf kabul ettiği de aktarılmıştır.¹²² İbn Maîn’in çağdaşı Ali b. el-Medînî ise İbn İshâk’ı tevsik eden âlimlerdendir.¹²³ İbnü’l-Medînî’nin İbn İshâk’ın tüm rivayetlerini inceledikten sonra onun sadece iki rivayetinin münker olduğu sonucuna ulaştığı nakledilmiştir.¹²⁴ Onun tespitlerine göre İbn İshâk, Ebü’z-Zinâd’dan (v. 130/748) naklettiği rivayetlerinde bazen “haddesenî” bazen de “zekera” ifadelerini kullanmıştır. Bazen de o, Ebü’z-Zinâd’dan başka bir kişi vasıtası ile nakilde bulunmuştur. Bu da onun güvenilir olduğunun ispatıdır.¹²⁵ Çünkü İbn İshâk güvenilirmez yahut dikkatsiz bir râvi olsaydı bazen “zekera” ifadesini kullanmazdı yahut bazen başka bir kişi vasıtası ile nakletmezdi, tüm rivayetlerinde doğrudan sema veya kiraate delalet eden “haddesenî vb.” ifadeleri kullanırdı. Ahmed b. Hanbel’den de İbn İshâk hakkında farklı kanaatler aktarılmıştır. Bir rivayete göre onu hasenü’l-hadis kabul etmiş¹²⁶ başka bir rivayete göre ise megâzî rivayetlerini kastederek “ondan bu hadisler yazılabilir”¹²⁷ demiştir. Ahmed b. Hanbel’in ahkâma dair konularda İbn İshâk’tan rivayetlerinin sınırlı olması da bu kanaatini destekler niteliktedir. İbn Hanbel’in İbn İshâk’ı eleştirdiği nokta ise hadiste tedlîs yapmasıdır. Bundan dolayı Ahmed b. Hanbel, İbn İshâk’ın “semi‘tu” ve “ahberenî” lafızlarını kullandığı hadislerini incelemektedir.¹²⁸

¹¹⁵ İbn Hibbân, *Sikât*, 7/383.

¹¹⁶ Buhârî, *Târîh*, 1/40; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 37-38; Mizzî, *Tehzîb*, 24/416.

¹¹⁷ Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn (Rivâyetü’l-d-Dârimî)*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf (Dımaşk: Darü’l-Me’mûn, ts.), 43.

¹¹⁸ Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh (Rivâyetü’l-d-Dûrî)*, 1/199; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 7/192; İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/31; Mizzî, *Tehzîb*, 24/423.

¹¹⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 24/411.

¹²⁰ Buradaki ferâizden kasıt miras hükmü olarak da anlaşılabilir. Ancak ileride de değinileceği üzere başka münekkitlerin sünen yani hüküm bildiren konularda İbn İshâk’tan hadis yazılamayacağını ifade etmesi buradaki ferâiz lafzından kastın, hüküm bildiren konular olduğuna dair bir ipucu vermektedir.

¹²¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 7/194.

¹²² Yahyâ b. Maîn, *Suâlât*, 172.

¹²³ İbn Hibbân, *Sikât*, 7/384.

¹²⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-Muğni fi’l-duâfâ*, thk. Nureddin İtr (Haleb: y.y., ts.), 1/553. Bu rivayette yer alan “iki rivayet” lafzı bazı eserlerde “dört rivayet” olarak zikredilmektedir. Bkz.: Mizzî, *Tehzîb*, 24, 248; Zehebî, *Siyer*, 6/499.

¹²⁵ Mizzî, *Tehzîb*, 24/420.

¹²⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 24/414.

¹²⁷ Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh (Rivâyetü’l-d-Dûrî)*, 1/98; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 7/193.

¹²⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 7/194; Mizzî, *Tehzîb*, 24/421.

Buhârî *et-Târihu'l-kebir*'inde Muhammed b. İshâk hakkında âlimlerin olumlu kanaatlerini zikreder¹²⁹ ancak kendi kanaatini belirtmez. Buhârî'nin onu *Duafâ*'sında zikretmemesi ve *el-Câmiu's-sahîh*'inde istişhâd kabîlinden de olsa ondan rivayette bulunması ile onun hakkında müsbet kanaatleri eserine alması, İbn İshâk hakkında olumlu bir kanaate sahip olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Buhârî'nin önde gelen öğrencilerinden Tirmizî (v. 279/892), Muhammed b. İshâk'ı güvenilir birkaç râvî arasında sayar ancak bazı hadislerinde hıfz (zabt) yönünden hatalarının olduğunu ifade eder. Tirmizî buna rağmen önde gelen hadis âlimlerinin bu râvilerden rivayette bulunduğunu vurgulamayı ihmal etmez.¹³⁰ Buna göre Tirmizî nezdinde İbn İshâk'ın rivayetlerinin hasen mertebesinde olduğu söylenebilir. İbn İshâk'ın sadûk, rivayetlerinin ise hasen mertebesinde olduğunu ifade eden diğer bir kişi Zühli'dir (v. 258/872).¹³¹ Cüzcanî (v. 259/873), Muhammed b. İshâk'ın rivayetlerine insanların çok rağbet ettiğini fakat onun kaderilikle itham edildiğine belirtir.¹³² Ebû Zür'a er-Râzî (v. 264/878) İbn İshâk'ı sadûk kabul etmekte, Ebû Hâtim er-Râzî ise "leyse bi'l-kaviyy" diyerek cerh etmektedir. Ebû Hâtim onu zayıf bulmakla birlikte ondan gelen hadislerin yazılabileceğine işaret eder.¹³³ Bunların dışında Nesâî ve Dârekutnî (v. 385/995) İbn İshâk'ı zayıf kabul eden âlimler arasındadır.¹³⁴

Güvenilir râvileri derleyen İbn Hibbân, İbn Şâhin (v. 385/996) ve Zehebî, eserlerinde Muhammed b. İshâk'ı da zikretmişlerdir.¹³⁵ Bunun yanı sıra hakkındaki ithamlardan dolayı İbn İshâk, *duafâ* literatüründe de yer almıştır. Nesâî, Ukaylî (v. 322/934), İbn Adî ve Zehebî bu literatüre dair yazmış olduğu eserlerde İbn İshâk'ı da zikretmektedirler.¹³⁶ İbn Adî ile Zehebî onun ismini eserlerinde anmakla birlikte İbn İshâk hakkındaki ithamların yersiz olduğunu belirtirler. Nitekim Zehebî, güvenilir olmasına rağmen hakkında itham bulunan râvilere hasrettiği eserinde de İbn İshâk'ı zikreder.¹³⁷ Bu da ona göre aslında İbn İshâk'ın güvenilir olduğunun bir göstergesidir. Sadece hakkında itham bulunduğundan dolayı onun ismini zikretmiş olmalıdır.

¹²⁹ Buhârî, *Târih*, 1/40.

¹³⁰ Ebû İshâ Muhammed b. İshâ et-Tirmizî, *el-İlelû's-sağîr*, thk. 'İsâm Mûsa Hâdî (Cübeyl: Darü's-Sıddîk, 1434/2013), 1155.

¹³¹ Zehebî, *Siyer*, 6/495.

¹³² Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî Cüzcanî, *Ahvâlû'r-ricâl*, thk. Subhî es-Sâmerrâî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1984), 136; İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/31.

¹³³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/192, 194.

¹³⁴ Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb el-Horâsânî en-Nesâî, *ed-Duafâ ve'l-metrûkûn*, thk. Bûrân ed-Danâvî-Kemâl Yusuf el-Hût (Beyrut: Müessesetü's-Sekafiyye, 1405/1985), 211; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dârü l-Hyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 1/173.

¹³⁵ İbn Hibbân, *Sikât*, 7/380; Ebû Hafs Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî İbn Şâhin, *Târihu esmâi's-sikât* (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1430/2009), 265; Zehebî, *Tezkire*, 1/172.

¹³⁶ Nesâî, *ed-Duafâ*, 211; Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *ed-Duafâü'l-kebir*, thk. Hey'et (y.y.: Dârü't-Te'sîl, 2013), 3/426; İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/29; Zehebî, *el-Muğnî*, 552.

¹³⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Zikrû esmâi men tüküllime fihî ve hüve müvessak*, thk. Muhammed Şekûr (Zerka: Mektebetü'l-Menâr, 1406/1986), 159.

Çoğu terâcim-tabakât eserinde Muhammed b. İshâk'a yöneltilen eleştiriler arasında Hişâm b. Urve ve İmâm Mâlik'in tenkitleri yer almaktadır. Hatta İbn İshâk'ın Medine'yi terk edip Irak bölgesine yerleşmesinin sebebi olarak bu tenkitler gösterilmiştir. Onun Medine'yi terk edişi bazı nakillerde kovulma olarak da zikredilir.¹³⁸

Hişâm b. Urve'nin Muhammed b. İshâk'ı tekzib etmesinin sebebi, İbn İshâk'ın Hişâm'ın eşi Fâtıma bt. el-Münzir'den hadis yazdığı iddiasıdır. Hişâm, İbn İshâk'ın bu iddiası üzerine "ben Fâtıma ile evlendiğimde dokuz yaşındaydım ve hiçbir erkek o zamandan beri onu görmedi"¹³⁹ diyerek İbn İshâk'ı tekzib etmiştir. Anlaşılan o ki Hişâm b. Urve, İbn İshâk ile Fâtıma bt. el-Münzir arasındaki hoca-talebe ilişkisini reddetmektedir. Bunun sebebi ilmî olmaktan çok kıskançlık olarak da açıklanabilir. Zira Hişâm'ın eşini başka bir erkeğin görmediğini vurgulaması şahsî kıskançlığın bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bazı araştırmacılar bunun sebebini İbn İshâk'ın mevâlî kökenli olmasına bağlar. Süheyl Zekkâr, İbn İshâk mevâlîden olduğu için Hişâm'ın onu küçümsediğini ve eşiyle bir mevâlînin hoca-talebe ilişkisi içerisinde olmayacağını düşündüğünden Hişâm'ın İbn İshâk'ı tekzib etmiş olabileceğini belirtir.¹⁴⁰ Kaynaklarda bu düşünceyi destekleyebilecek bir argüman tespit edilmemiştir. Bundan dolayı bu düşünce iddianın ötesine geçmez.

Hişâm'ın İbn İshâk'ı tekzib etmesine birçok âlim karşı çıkmış ve onun bu eleştirisini yersiz bulmuştur. Ali b. el-Medîni'ye göre Hişâm'ın onu tekzib etmesi kabul edilemez. Ona göre İbn İshâk çocuk yaşta iken Fâtıma'dan hadis dinlemiş olabilir.¹⁴¹ Buna göre İbn İshâk çocukken Fâtıma bt. Münzir'den dinlediği bazı rivayetleri erişkinlik çağına geldiğinde aktarmaya başlamıştır. Bu aktarım da muhtemelen Hişâm tarafından garipsenmiş yahut yanlış anlaşılmış olmalıdır. Ali b. el-Medîni, İbn İshâk'ın Fâtıma'dan kitabetle (mektuplaşarak) yahut perde arkasından ilim tahsil ederek de hadis öğrenmiş olabileceğine değinir.¹⁴²

Ahmed b. Hanbel de Hişâm'ın İbn İshâk'a yönelttiği eleştiriler hususunda İbn İshâk'a destek çıkan âlimlerdendir. İbn Hanbel'den nakledilen bir rivayete göre İbn İshâk, Fâtıma bt. el-Münzir'den izin isteyerek onun yanına girip çıkıyor ve hadis alıyor olmalıydı.¹⁴³ Başka bir rivayete göre ise Ahmed b. Hanbel bu duruma Ali b. el-Medîni gibi açıklık getirmektedir. Ona göre Hişâm'ın buradaki tavrı yersizdir. İbn İshâk çocukken yahut mescitte veya perde arkasından Fâtıma'dan hadis almış olabilir. Ahmed b. Hanbel, Fâtıma bt. el-Münzir'in İbn İshâk'a göre epey yaşlı olmasını gerekçe göstererek bu durumda garipsenecek bir şey

¹³⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 7/193.

¹³⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/29; Zehebî, *Mizân*, 4/47.

¹⁴⁰ Süheyl Zekkâr, "İbn İshâk'ın Hayatı", çev. Mustafa Sabri Küçükaşçı, *ÖNERİ: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/4 (1996), 182-183.

¹⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/27.

¹⁴² İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 9/42.

¹⁴³ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 9/41.

olmadığını savunur.¹⁴⁴ Hişâm'ın hicrî 61 yılında doğduğu ve Fâtîma'nın Hişâm'dan 13 yaş büyük olduğu bilgisi¹⁴⁵ dikkate alındığında Fâtîma'nın hicrî 48 yılı dolaylarında doğduğu söylenebilir. İbn İshâk da yaklaşık hicrî 80 yılında doğduğuna göre Fâtîma ondan yaklaşık 32 yaş büyük olmaktadır. Bu durumda İbn İshâk eğer çocukken Fâtîma bt. Münzir'den hadis dinlemiş ve bu hadisleri erişkinlik çağında edâ etmişse bu durum normal karşılanmalıdır. Eğer İbn İshâk erişkinlik çağında Fâtîma'dan hadis dinlemişse -ki buna göre Fâtîma'nın yaşlı bir kadın olduğu düşünülmelidir- bu da Ahmed b. Hanbel'in Hişâm'a yönelttiği eleştirileri haklı çıkarır.

Ebû Hatim er-Râzî her ne kadar İbn İshâk'ı hadiste çok kuvvetli bulmasa da Hişâm'ın bu eleştirilerinin bir cerh sebebi sayılmayacağını söyler. Ebû Hâtim, tâbiünden Esved (v. 75/694), Alkame (v. 62/682), Ebû Seleme (v. 94/712-713), Atâ gibi birçok âlimin Hz. Aîşe'den arada bir perde olacak şekilde ilim/hadis öğrenmesini bu duruma örnek gösterir. Ona göre İbn İshâk ile Fâtîma bt. el-Münzir arasındaki hoca-talebe ilişkisi de bu şekilde yahut arada bir duvar olacak şekilde gerçekleşmiş olabilir.¹⁴⁶ Fâtîma'nın büyük teyzesinin Hz. Âişe (v. 58/678) olduğu düşünüldüğünde onu örnek alarak bu şekilde ilim öğretmiş olması muhtemeldir. Zehebî de bu olay üzerine Hişâm b. Urve'ye şiddetle karşı çıkan âlimler arasındadır. O İbn İshâk'a bu konuda yöneltilen tenkitler ve bazı âlimlerin bu tenkitlere verdiği karşılıkları ortaya koyduktan sonra şöyle bir değerlendirme yapar:

Bir adam (İbn İshâk) Fâtîma'yı gördü diye Hişâm'a ne oluyor? İlim erbabı bir kimsenin buna dayanarak yalancılıkla suçlanmasına itimat mı edeceğiz? Bu kabul edilemez. Kaldı ki Fâtîma'dan sadece İbn İshâk değil Muhammed b. Sûka (v.. ?) da rivayet etmiştir. Çünkü Fâtîma'nın Ümmü Seleme'den (v. 62/681) ve ninesi Esmâ bt. Ebî Bekir'den (v. 73/692) rivayetleri vardı...¹⁴⁷

Zehebî'nin bu eleştirilerinde haklılık payı vardır. Zirâ tabakât-terâcim türü eserlerde Fâtîma'dan hadis rivayet edenler arasında Hişâm ve İbn İshâk ile birlikte Muhammed b. Sûka da zikredilmektedir.¹⁴⁸ Öyle görünüyor ki Fâtîma bt. el-Münzir'in Peygamber eşlerinden Ümmü Seleme'den ve Esmâ bt. Ebî Bekir'den naklettiği rivayetler dönemin âlimleri tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Zira eşi Hişâm da bu bilgilerden mahrum kalmamak için ondan birçok hadis nakletmiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/37; Zehebî, *Mizân*, 4/47.

¹⁴⁵ Mizzî, *Tehzîb*, 35/265; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 12/394.

¹⁴⁶ İbn Hibbân, *Sikât*, 7/381.

¹⁴⁷ Zehebî, *Mizân*, 4/47.

¹⁴⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 35/264; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 12/394.

¹⁴⁹ Tespitlerimize göre Hişâm b. Urve'nin, eşi Fâtîma bt. Münzir'den *Kütüb-i Sitte*'nin hepsinde rivayeti bulunmaktadır. Buhârî bu senedle 24; Müslim 10; İbn Mâce 5; Ebû Dâvûd 3; Tirmizî 3; Nesâî ise 10 hadis nakletmiştir. Bazı rivayetler için bkz.: Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar*, thk. Muhammed Zühayr en-Nâsir (Beyrut: Dârü Tavki'n-Necât, 1422/2011), "İlim", 24; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar bi nakli'l-adli ani'l-adl ilâ Rasûlillah*, thk. Hey'et (Kâhire: Dârü't-Te'sîl, 1435/2014), "Tahâret", 110; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (İbn Mâce), *es-Sünen*, thk. Hey'et (Kâhire: Dârü't-Te'sîl, 1435/2015), "Tahâret", 118; Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî

Hişâm'ın bu eleştirilerine rağmen Muhammed b. İshâk, başta *Megâzî*'si olmak üzere Hişâm'dan birçok hadis nakletmiştir. Bu da onun ilim konusundaki iştiağını ortaya koyar. Ayrıca şahsî duyguları ilim için feda etmeyip kendisini eleştiren -hatta bu eleştiriler sonucu Medine'den kovulduğu göz önüne alındığında- bir kimseden hadis rivayet edip senetlerde onun ismini anması takdire şâyân bir durumdur.¹⁵⁰ Bu, İbn İshâk'ın döneminin ilim anlayışının kurallarını koruması açısından önemlidir ayrıca onun hadis rivayetinde dikkatli olduğunun da bir göstergesi kabul edilebilir.

Muhammed b. İshâk'ı cerh eden bir diğer âlim ise İmâm Mâlik'tir. Kaynaklarda İmâm Mâlik'in İbn İshâk'ı cerh etmesinin sebebi olarak birden çok neden zikredilmektedir. Bunlardan birine göre Muhammed b. İshâk, Mâlik'i Zûasbah kabilesinin mevâlîlerinden zannediyordu. Mâlik de İbn İshâk'ı Zûasbah kabilesinin mevalisinden zannediyordu. Aslında ikisi de bu kabileye mensup değildi. Birbirleri hakkındaki bilgi eksikliğine dayanan bu iddialardan dolayı araları açılmıştı.¹⁵¹ İmâm Mâlik *Muvatta*'ı yazdığında İbn İshâk, “Onu bana getirin, ben onun baytarıyım”¹⁵² deyince Mâlik “O deccâllerden bir deccaldır, Yahudilerden rivayet ediyor” diyerek karşılık vermiştir. Bunun üzerine ikisi arasında tartışma daha da büyümüştür. İbn İshâk'ın Medine'yi terk etmesinin sebebi olarak Hişâm b. Urve ve İmâm Mâlik ile yaşadığı bu tartışmaların etkili olduğu yönünde yorumlar yapılmıştır.¹⁵³ İmâm Mâlik'in burada eleştirdiği nokta İbn İshâk'ın Yahudilerden rivayet ediyor olmasıdır. İbn Hibbân bu hususta İbn İshâk'ı savunur tarzda açıklamalar yapmıştır. Ona göre İbn İshâk Yahudilerden değil onların sonradan Müslüman olmuş oğul ve torunlarından Hayber, Kurayza ve Nadîroğulları olaylarına dair bilgiler alıyordu. Bunları da hadis aktarmak için değil bu konularda bildiği hadisleri pekiştirmek ve bu olaylara şahit olmuş kişilerin en yakınlarının gözünden olayları dinlemek için topluyordu.¹⁵⁴ İmâm Mâlik sadece güvenilir kişilerden hadis almakla tanınan ve bu hususta müteşeddîd davranan âlimler arasındadır.¹⁵⁵ Bundan dolayı İbn İshâk'ın rivayetlerini güvenilir bulmaması anlaşılabilir. İbn İshâk ise biraz da tarihçi nosyonundan kaynaklı olarak hadis rivayet

Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Âdil Muhammed-Ammâr Abbâs (Kâhire: Dârü't-Te'sîl, 1436/2015), “Savm”, 23; Ebû İshâ Muhammed b. İshâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Hey'et (Kâhire: Dârü't-Te'sîl, 1435/2015), “Tıbb”, 255; Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb el-Horâsânî en-Nesâî, *el-Müctebâ (es-Sünenü's-suğrâ)*, thk. Hey'et (Kâhire: Dârü't-Te'sîl, 1433/2012), “Hayz”, 24.

¹⁵⁰ Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî İbn İshâk, *Siretu İbn İshak fi'l-Mübtedei ve'l-Meb'asi ve'l-Megâzî*, thk. Muhammed Hamidullah (Konya: Hayra Hizmet Vakfı, 1401/1981), Mukaddime, kt. (Muhakkikin Önsözü); Abdullah Ünal, “İbn İshak ve Hadis Rivayetindeki Yeri”, *Şarkiyat: İlmî Araştırmalar Dergisi* I/2 (2009), 106.

¹⁵¹ İbn Hibbân, *Sikât*, 7/382-383.

¹⁵² Burada İbn İshâk baytar lafzını kullanarak İmâm Mâlik'i küçümsemektedir. Baytar kelime anlamı olarak veteriner, nallamak, yarmak, tedavi etmek manasına gelmekle birlikte burada “uzman” şeklinde de anlaşılabilir. Buna göre İbn İshâk'ın *Muvatta*'daki rivayetleri ayıklayayım, eksik-yanlışlarını size açıklayayım demeyi kastettiği ifade edilebilir. Bkz.: Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî (İbn Manzûr), *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dârü Sâdir, 1414/1993), 4/69-70.

¹⁵³ İbn Hibbân, *Sikât*, 7/382-383; Zehebî, *Siyer*, 6/492-493.

¹⁵⁴ İbn Hibbân, *Sikât*, 7/382.

¹⁵⁵ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *el-Müsnedü'l-müstahrec alâ Sahîhi'l-İmâm Müslim*, thk. Muhammed Hasan eş-Şâfiî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/51; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 9/40.

ettiği kişilerin kimlikleri veya güvenilirlik durumları ile alakalı mütesahil davranmakta, bilgileri zâyi etmeme yolunu tutmaktadır.

Hatîb el-Bağdâdî, İmâm Mâlik'in çağdaşı bazı âlimleri güvenilir olmasına rağmen cerh ettiğini ve bundan dolayı da eleştirildiğini ifade eder.¹⁵⁶ Zehebî de Mâlik b. Enes'in bu eleştirilerine karşı çıkmıştır. İbn İshâk'ın güvenilir ilim adamlarından biri olduğunu söyleyen Zehebî, bir kişiyi cerh etmek için gerekçe sunulması gerektiğini belirtir. İlim adamlarının onun güvenilir olduğuna işaret ettiğine değinen Zehebî, hakkında sitayişle bahsedilen böyle bir kimsenin gerekçesiz olarak cerh edilemeyeceğini vurgular. O, ayrıca Hz. Peygamber'in "Benî İsrâîl'den rivayet ediniz ..." hadisine işaret edip Yahudi ve Hristiyanlar'dan bilgi nakletmenin caiz olduğunu ifade ederek Mâlik'in bu eleştirisinin yersiz olduğunu söyler.¹⁵⁷ Leknevî (v. 1886), *er-Ref' ve't-tekmil*'de taassub, düşmanlık veya şahsî nefretten kaynaklı cerhlerin kabul edilemeyeceğini söyledikten sonra Mâlik'in Muhammed b. İshâk'ı cerh etmesini bu tarz cerhlere örnek olarak gösterir.¹⁵⁸ İbn Hibbân her ne kadar Mâlik ile İbn İshâk arasında bu tartışmalar meydana gelmişse de Muhammed b. İshâk, Irak'a yolculuğa çıkacağı vakit ikisinin barıştığını hatta Mâlik'in ona 50 dinâr gibi o zaman için ciddi bir meblağ tutan para verdiğini aktarmaktadır. İbn Hibbân'a göre de Malik b. Enes'in onu cerh etmesinin sebebi güvenilirlik yönünden değil hadis almadaki teşeddüdünden kaynaklanmaktaydı.¹⁵⁹

Mâlik'in eleştirilerine binaen bazı araştırmacılar İbn İshâk'ın büyük dedesinin Hristiyan olabileceğine, onun Süryanice ve İncil'i iyi derecede bilmesinin nedeni olarak büyük dedesinin bu kimliğine işaret eder.¹⁶⁰ Bazı araştırmacılar ise bunun sebebini İbn İshâk'ın çeşitli ilim merkezlerinde bulunmasına bağlar.¹⁶¹ Muhammed Hamidullah da onun İncili iyi bildiğini kabul eder ama bunu çağdaşı âlimler vasıtası ile öğrendiğine vurgu yapar.¹⁶² Gerek cerh ta'dîl literatürü gerekse İbn İshâk'ın muhtelif kaynaklarda yer alan rivayetleri incelendiğinde İbn İshâk'ın İslâm dışı unsurlardan bazı bilgiler rivayet ettiği doğrulanabilir. Örneğin İbn İshâk bir bilgi naklederken "bunu sika birinden işittim" dediğinde o mecliste bulunan bir kişi bu bilgiyi kimden duyduğunu öğrenmek isteyince "Ya'kûb el-Yahûdî" cevabını vermiştir.¹⁶³ Nedîm ve Yâkût el-Hamevî (v. 626/1229), Muhammed b. İshâk'ın bazı Yahudi ve Hristiyanları ilim ehli olarak isimlendirip ondan hadis yazdığını belirtir.¹⁶⁴ Hatta Yâkût bu sebepten ötürü onu zayıf

¹⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/20.

¹⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, 496, 504.

¹⁵⁸ Ebû'l Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed el-Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdulfettah Ebû Ğudde (Haleb: y.y., 1407/1986), 409-411.

¹⁵⁹ İbn Hibbân, *Sikât*, 7/382-383.

¹⁶⁰ Fayda, "İbn İshâk", 20/93.

¹⁶¹ Mustafa Öztürk, "Mevâlî Râviler ve Geçmiş Kültürlerin Hadislere Etkisi: Hicrî İlk İki Asır", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 4/1 (2006), 33.

¹⁶² İbn İshâk, *Sîretu İbn İshak fi'l-Mübtedei ve'l-Meb'asi ve'l-Megâzî*, yh. (Muhakkikin girişi)

¹⁶³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/31.

¹⁶⁴ Nedîm, *el-Fihrist*, 121; Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-udebâ'*, thk. Ahmed Ferid Rıfâî (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1357/1938), 18/8.

saymıştır. *Taberî Tefsîr*'inde de İbn İshâk'ın sonradan Müslüman olan bazı kişilerden hadis aldığını gösteren rivayetler yer almaktadır.¹⁶⁵

Yahyâ b. Saîd el-Kattân (v. 198/813) da Hişâm b. Urve ve Mâlik ile yaşadığı tartışmalardan dolayı İbn İshâk'ı cerh etmiştir. Ebû Dâvûd (v. 275/889), Yahyâ'ya niçin İbn İshâk'ı cerh ettiğini sorduğunda şu cevabı almıştır:

Bana Vüheyb b. Hâlid (v. 165/781) onun yalancı olduğunu söylemişti ben de Vüheyb'e niçin onu yalanla itham ediyorsun diye sordum o da bana Mâlik'in onu yalancılıkla itham ettiğini söyledi ve kendisi de Mâlik'e niçin onu yalanla itham ettiğini sormuş Mâlik de ona Hişâm'ın onu yalancı olarak nitelediğini söylemiş, Mâlik de Hişâm'a niçin onu yalanla itham ettiğini sormuş Hişâm da kendisinin 9 yaşında iken eşiyle evlendiğinde o zamandan beri eşini hiçbir erkeğin görmemesine rağmen İbn İshâk'ın eşinden hadis aldığı iddiasından dolayı onu yalancı kabul ettiğini söylemiş.¹⁶⁶

Bu nakle göre Yahyâ'nın onu cerh etmesinin sebebi Hişâm ile yaşadığı tartışmada Hişâm'ı haklı bulmasıdır. Bu bilgi dikkate alınacak olursa Mâlik'in İbn İshâk'ı cerh etmesinde de Hişâm'ın ifadelerinin etkili olduğu söylenebilir. İbn İshâk'ı haklı ya da haksız, gerekçe göstererek cerh eden meşhur isimlerin hemen hemen hepsinin bu nakilde toplandığı göz önüne alındığında¹⁶⁷ Hişâm ile yaşadığı sürtüşmenin İbn İshâk'ın güvenilirliğini zedeleyecek ana unsur oluşturduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Kaynaklarda İbn İshâk'a yöneltilen diğer eleştiriler teşeyyu, kader, tedlîs, münker ve munkatı' rivayetlerinin olması ve bazı asılsız rivayetleri aktarması ile alakalıdır.¹⁶⁸ İbn Adî onun lehinde ve aleyhinde birçok rivayeti aktardıktan sonra şöyle bir değerlendirme yapar:

İbn İshâk'ın hiç fazileti yok diyecek olursa bile yöneticileri (boş işlerle ilgilenmekten) alıkoyup Hz. Peygamber'in megâzisi, yaratılışın başlangıcı (mübtede) ve meb'as ile ilgilenmeye sevk etmesi ona yeter. Bu İbn İshâk'ın faziletidir. Sonra İbn İshâk'tan sonra gelenler (megâzi konusunda) onun yerini tutamadılar. (Bu eleştirilere rağmen kaldı ki) ben onun çoğu rivayetini inceledim ve zayıf hükmü verebilecek bir şey bulamadım. Başkalarının da olduğu gibi onun da hatası veya vehmi olmuş olabilir. (Bu hata ve vehimlere rağmen) güvenilir kişiler ve hadis ilminin imamları ondan hadis almaktan geri durmadılar. Bana göre onda bir beis yoktur.¹⁶⁹

İbn Seyyidinnâs (v. 734/1334), Muhammed b. İshâk hakkındaki görüşleri toparlayıp bir değerlendirmeye tâbi tutan ilk âlimlerdendir. Onun değerlendirmesine göre İbn İshâk hakkında ta'dîline delalet eden ifadeler, cerhine delalet edenlerden daha çoktur. Cerh ifadeleri ise

¹⁶⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Âmülî et-Taberî, *Câmiu'l- beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (y.y.: Dârü'l-Hicr, 1422/2001), 14/502.

¹⁶⁶ Ukaylî, *ed-Duafâ*, 3/426-427; İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/29; Zehebî, *Târih*, 4/197.

¹⁶⁷ Zehebî, İbn Mehdî'den nakille sadece dört kişinin İbn İshâk'ı cerh ettiğini ifade eder. Bu nakle kendi tespitlerini de ekleyen Zehebî bu isimleri 5 kişi olarak şu şekilde sıralamıştır: Süleymân et-Teymî, Hişâm, Mâlik ve Yahyâ el-Kattân. Bkz.: Zehebî, *el-Muğnî*, 1/553.

¹⁶⁸ Zehebî, *Siyer*, 4/496; Zehebî, *Mizân*, 4/46; İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîb*, 825.

¹⁶⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/48.

müfesser değildir. Eğer açıkça ta'diline işaret eden âlimler olmasaydı bu müfesser olmayan cerhler dikkate alınabilirdi. Ancak ta'dili açık, cerhi ise müfesser olmayan bu gibi durumlarda ta'dil edilmesi evladır.¹⁷⁰ İbn İshâk hakkındaki tüm kanaatleri serdettikten sonra Zehebî, onun megâzî konusundaki rivayetlerinin sahîh ve bu konuda "imâm" mertebesinde olduğunu ifade eder. Sünnet (hüküm) bildiren konularda ise Muhammed'in sahîh derecesinden hasen derecesine düştüğünü, tek kaldığı rivayetlerde ise münker olabileceğinden dolayı ihtiyatlı davranılması gerektiğini söyler.¹⁷¹ İbn Hacer de hakkındaki tüm ithamlara rağmen onun megâzide imâm, genel olarak sadûk mertebesinde olduğuna kanaat getirmiştir.¹⁷²

İbn İshâk hakkında aktarılan bu görüşleri sıraladıktan sonra bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır. Nispeten ilk dönemde yaşamış II/VIII. asır âlimlerinden Zührî, Şu'be, Abdullah b. Mübârek ve Süfyân b. Uyeyne'nin onu tevsik etmesi önemlidir. Zira bu isimler hadis ve cerh-ta'dil ilminin önemli kişileridir. Aynı dönemde yaşayan ve İbn İshâk'ı cerh eden önemli iki âlim ise Hişâm b. Urve ve İmâm Mâlik'tir. Hişâm ve Mâlik'in cerh ifadelerini tenkit eden isimlerin kanaatleri isabetli addedilebilir. Zira Hişâm'ın tenkidi İbn İshâk'ın eşinden hadis almış olduğu iddiasına, Mâlik'in tenkitleri ise Hişâm'ın görüşünü desteklemesine ve İbn İshâk'ın Yahudilerden rivayet ediyor olmasına dayanmaktadır. Her ikisi de İbn İshâk'ın güvenilirliğine yahut hadislerinin sâbit olmadığına dair bir eleştiri yöneltmemiştir.

Hadise dair eserlerin daha sistemli bir şekilde kaleme alınmaya başlandığı ve cerh-ta'dilin daha sistematik bir vecheye büründüğü III/IX. asırda, İbn İshâk'ın rivayetlerinin hasen mertebesinde olduğu, megâzide ise güvenilir bulunduğu kanaatinin hâkim olduğu göze çarpmaktadır. Bu kanaat sonraki dönemlerde Hatîb el-Bağdâdî, Zehebî ve İbn Hacer gibi isimlerin eserlerinde de kendine yer bulmuştur. Nitekim Yahyâ b. Maîn onun güvenilir olduğuna dikkat çekerken bir yandan da rivayetlerinin hüccet olmadığını söyleyebilmiştir. Benzer görüşleri Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim de paylaşmaktadır. Bu husus dikkat çekicidir. Bunun muhtemel sebebi, tedvin edilen hadislerin sistemli bir şekilde tasnife başlanıldığı III/IX. asırda İbn İshâk'ın bazı konulardaki rivayetlerinin başka âlimler tarafından aktarılan rivayetlere göre şâz veya münker olarak değerlendirilmiş olmasıdır. Bu ihtimalden dolayı da İbn İshâk'ın rivayetleri genel olarak sahîh değil hasen olarak kabul görmüştür. Hişâm ve Mâlik'in İbn İshâk'a yönelttiği eleştirinin bu hususta etkili olmadığı anlaşılmaktadır. Zira dönemin önde gelen âlimi Ahmed b. Hanbel bile bu konularda Muhammed b. İshâk'ı savunmuş ve hakkındaki eleştirilerin yersiz olduğunu ifade etmiştir. Özetle İbn İshâk'ın mevsûkiyetinde bir problem

¹⁷⁰ Ebû'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî (İbn Seyyidinâs), *Uyûnü'l-eser fî fûnûni'l-Megâzî ve 'ş-Şemâil ve 's-Siyer*, thk. İbrahim Muhammed Ramadân (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1414/1993), 15-20; Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdurrahim Arslan, "Uyûnü'l-Eser Yazarı İbn Seyyidi'n-Nâs'a Göre İbn İshâk'ın Güvenirliği", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2016), 1-22.

¹⁷¹ Zehebî, *Siyer*, 4/496. Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Kâşif*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dârü'l-Kible, 1413/1992), 2/156

¹⁷² İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîb*, 825.

olmamakla birlikte o bazı rivayetlerinin genel kanaatlerle örtüşmemesi hasebiyle bu dönemde eleştiriye uğramış ve hasenü'l-hadîs olarak tavsif edilmiştir.¹⁷³ II/VIII. asırda yaşayan âlimlerin onun hakkındaki kanaatlerinin en üst derecede olumlu olması da görüşümüzü destekleyen başka bir argümandır. İbn İshâk'ın isnadı kullanışındaki bazı noktalarda muhaddisler gibi davranmaması da ona yöneltilen eleştirilerin bir diğer sebebi olarak dikkate alınmalıdır.¹⁷⁴

Taberî'nin *Tefsîr*'inde aktarılan İbn İshâk rivayetleri ise ayrı bir değerlendirmeye tâbi tutulmalıdır. Çünkü bu rivayetler çoğunlukla Seleme b. Fazl ve Yûnus b. Bükeyr gibi *Megâzî*'nin râvileri vasıtası ile Taberî'ye ulaşmaktadır. Bazı muhaddislerin de ifade ettiği gibi İbn İshâk'ın megâzîye dair rivayetleri hüsnü kabul ile görmüştür.

2. İbn İshâk ile İbn Abbâs Arasındaki Tarikler

Câmiu'l-beyân'da İbn İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'tan naklettiği rivayetlerde İbn İshâk ile İbn Abbâs arasında 35 ayrı tarik bulunmaktadır. Bu tariklerin 18'i İkrime, Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, Tâvûs ve Atâ gibi İbn Abbâs'ın önde gelen öğrencilerine dayanır. 35 tarikten beşinde mübhem bir râvi yer almaktadır. Bir tarik ise telfik usûlü nakledilen rivayetlerdendir. Bunun dışında İbn İshâk'ın doğrudan İbn Abbâs'tan naklettiği belâğ tarzı rivayetler, ayrı bir tarik olarak değerlendirilmiştir.

Telfik ve belâğ tarzının kullanıldığı iki tarik sayılmazsa, 33 tarikin ikisinde İbn İshâk ile İbn Abbâs arasında tek râvi; 20'sinde iki râvi; 10'unda üç râvi; birinde dört râvi yer almaktadır. İleride de değinileceği üzere bu tariklerinden bazılarında inkıtâ olduğu, bazılarındaysa olabileceği tespit edilmiştir. Bundan dolayı yukarıdaki değerlendirmenin isnadların zâhirine bakılarak yapıldığı akılda tutulmalıdır. Ancak bu değerlendirmeye göre İbn İshâk'ın genellikle iki râvi aracılığıyla İbn Abbâs'ın rivayetlerine ulaştığı ifade edilebilir.

Bu bölümde yer alan tarikler İbn İshâk'ın hocaları esas alınarak başlıklandırılmıştır. Bunun sebebi İbn İshâk'ın bazı hocalarında 3 veya 4 tarikin toplanmasıdır. Böylelikle tarikler bütüncül olarak değerlendirilmiş olacaktır. İbn İshâk'ın en çok atıf yaptığı hocaları ayrı bir başlık olarak sunulmuş, az atıf yaptığı hocaları ise diğer tarikler başlığı altında ele alınmıştır. Mübhem râvilerin yer aldığı veya zahiren munkatî' tarikler ayrı bir başlık altında incelenmiştir. İbn İshâk ile İbn Abbâs arasında yer alan tariklerin sened zincirleri şu şekildedir:

İbn İshâk ile İbn Abbâs Arasındaki Tarikler

- 1- Muhammed b. Ebî Muhammed (v. ?) → İkrime veya Saîd (146 Rivayet)

¹⁷³ Cerh-ta'dîl hükümlerinin büyük ölçüde râvilerin rivayetlerinin mukabele ve mukayese ile oluştuğuna dair bkz.: Muhammed Enes Topgöl, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* (İstanbul: İFAV, 2019).

¹⁷⁴ İbn İshâk'ın isnadı nasıl kullandığına dair bkz.: James Robson, "İbn İshak'ın İsnad Kullanışı", çev. Talat Koçyiğit, *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1962), 117-126.

- 2- Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime (4 Rivayet)
- 3- Muhammed b. Ebî Muhammed → Racül (1 Rivayet)
- 4- Dâvûd b. Husayn (v. 135/752-752) → İkrime (13 Rivayet)
- 5- Zührî (v. 124/742) → Ubeydullah b. Abdillâh (v. 98/716) (6 Rivayet)
- 6- Zührî → Urve (v. 94/713) → Nûdbe (v. ?) (1 Rivayet)
- 7-Zührî → Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin (v. 94/712) (1 Rivayet)
- 8- Abdullâh b. Ebî Necîh (v. 131/749) → Mucâhid (5 Rivayet)
- 9-Abdullâh b. Ebî Necîh → Atâ (2 Rivayet)
- 10-Hâris b. Fudayl (v. ?) → Mahmud b. Lebîd (v. ?) (6 Rivayet)
- 11-Hakîm b. Cübeyr (v. ?) → Saîd b. Cübeyr (5 Rivayet)
- 12-Yezîd b. Ziyad (v. ?) → Abdullâh b. Ebî Seleme (v. 106/725) → Saîd b. Cübeyr (4 Rivayet)
- 13-Hasan b. Umâre (v. 153/770) → Hakem b. Uteybe (v. 115/733) → Saîd b. Cübeyr (4 Rivayet)
- 14-Hasan b. Umâre → Hakem b. Uteybe → Miksem (v. 101/720) (2 Rivayet)
- 15-Hasan b. Umâre → Hakem b. Uteybe → Miksem → Mucâhid (1 Rivayet)
- 16-Hasan b. Umâre → Umâre (v. ?) → İkrime (1 Rivayet)
- 17-Hallâd b. Atâ (v. ?) → Atâ → Tâvûs (2 Rivayet)
- 18- Hallâd → Tâvûs ve Mucâhid (1 Rivayet)
- 19-Ebân b. Sâlih (v. 110/729 [?]) → Mucâhid (3 Rivayet)
- 20-Kelbî → Ebû Sâlih (6 Rivayet)
- 21-Leys b. Ebî Süleyym (v. ?) → Tâvûs (1 Rivayet)
- 22-İsmâîl b. Ümeyye (v. 138/756) → Ebû'z-Zübeyr el-Mekkî (v. 127/745) (2 Rivayet)
- 23-Muhammed b. Talha (v. ?) → Ubeydullah el-Havlânî (v. ?) (2 Rivayet)
- 24-Hasan b. Dînâr (v. ?) → Ali b. Zeyd (v. ?) → Yûsuf b. Mihrân (v. ?) (1 Rivayet)
- 25-Hasan b. Dînâr → Katâde → Ebû Bîşr Ca'fer b. İyâs (v. 123/741) (1 Rivayet)
- 26-Hasan b. Dînâr → Hakem b. Uteybe → Saîd b. Cübeyr (1 Rivayet)
- 27-Abdulğaffâr b. el-Kâsım (v. ?) → Minhâl b. Amr (v. ?) → Abdullâh b. Hâris (v. ?) (1 Rivayet)

28-Atâ (1 Rivayet)

29-Abdullah b. Ebî Bekr (v. 130/747-748) (1 Rivayet)

30-Zühri, Âsım b. Ömer (v. 120/738), Abdullah b. Ebû Bekir, Yezîd b. Rûmân (v. 130/748)
→ Urve ve ğayrihim (3 Rivayet)

31-Şeyh min Mısır → İkrime (3 Rivayet)

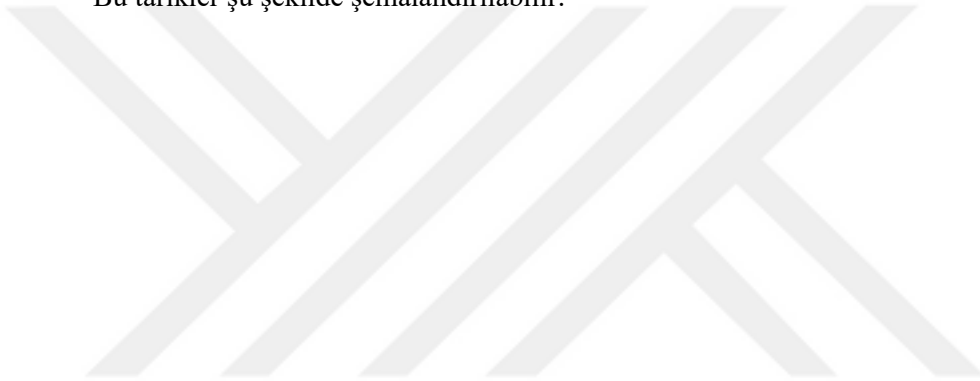
32-Ba‘zu ehli’l-ilm → Vehb b. Münebbih (v. 114/732) (1 Rivayet)

33-Racül → Mücâhid (1 Rivayet)

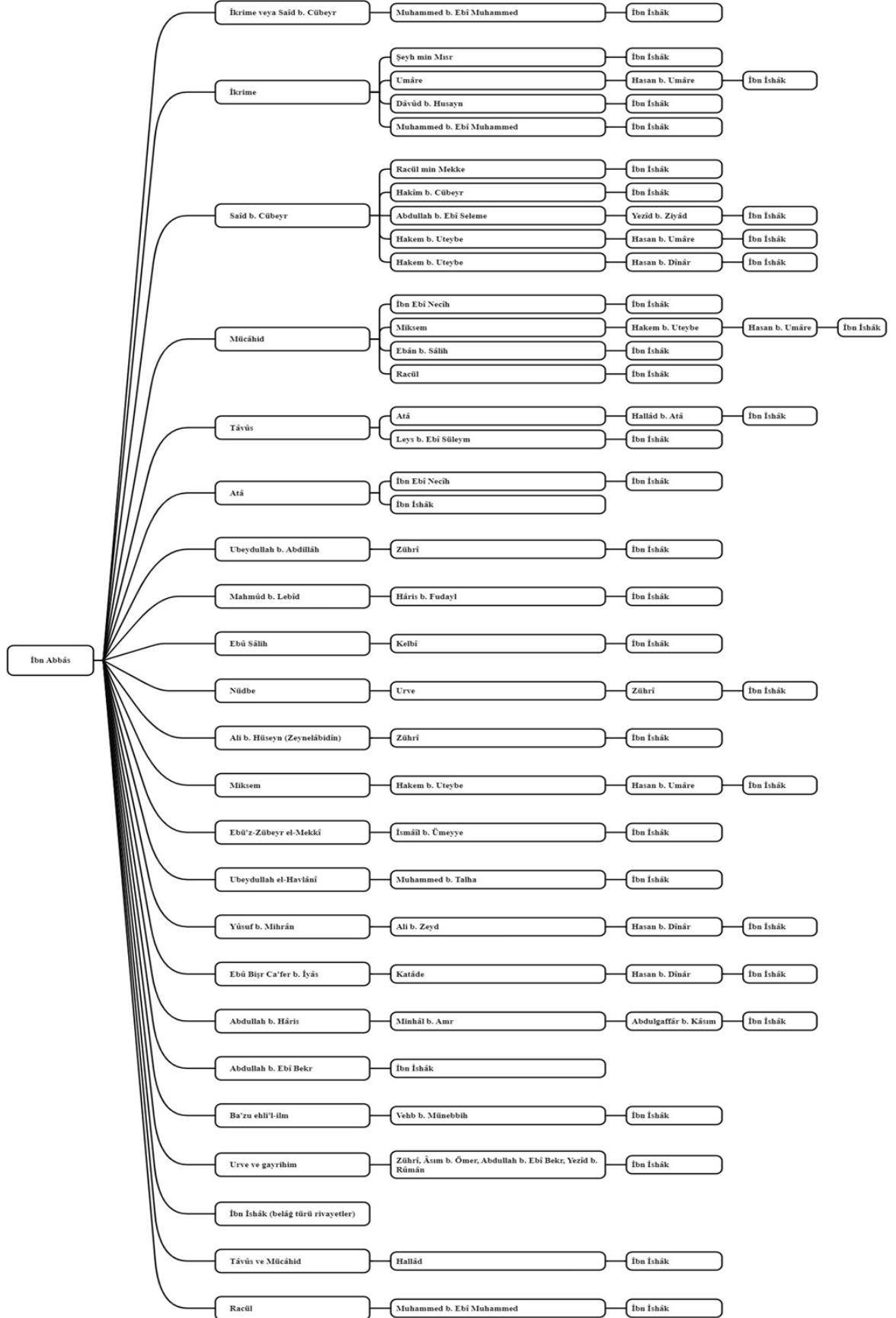
34-Racul min ehli Mekke → Saîd (1 Rivayet)

35-İbn Abbâs’tan Belâğ (11 Rivayet)

Bu tarikler şu şekilde şemalandırılabilir:

Şema 1: İbn İshâk-İbn Abbâs Arası Tarikler

2.1. Muhammed b. Ebî Muhammed Tariki

Câmiu'l-beyân'da İbn İshâk ile İbn Abbâs arasında yer alan tariklerde en çok atıf yapılan tarik, İbn İshâk'ın hocası konumunda olan Muhammed b. Ebî Muhammed'e dayanmaktadır. Nitekim İbn İshâk 244 rivayetin 151'ini Muhammed b. Ebî Muhammed aracılığıyla nakletmiştir.

Muhammed b. Ebî Muhammed'in künye bilgisi kaynaklarda zikredilmemektedir. Nerede doğduğu, nerede ve ne zaman vefat ettiği de bilinmemektedir. Zeyd b. Sâbit'in mevlâsı¹⁷⁵ veya Zeyd ailesinin mevlâsı¹⁷⁶ olduğu kaydedilmiştir. el-Harâşî¹⁷⁷ ve el-Kureşî¹⁷⁸ nisbeleri ile anılmıştır.¹⁷⁹ Nisbesinin el-Harâşî şeklinde noktalanması sehiv olmalıdır.¹⁸⁰ Aşağıda da değinileceği üzere Mısırlı olmasından dolayı bu nisbe büyük ihtimalle el-Harâşî'dir. Haras, Mısırın doğusunda yer alan bir köydür.¹⁸¹ Nereli olduğu ve nerede doğduğu hakkında kaynaklarda bir bilgi olmamakla birlikte el-Harâşî nisbesinden ve İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan menkul bazı rivayetlerinde "bunu İkrime'den nakille Mısırlı, kırk küsur sene önce gelen bir âlim bana tahdis etti"¹⁸² ifadelerinden dolayı aslen Mısır'ın Haras kasabasından olduğu söylenebilir. İbn İshâk'ın mübhem olarak kaydettiği bu kişinin Muhammed b. Ebî Muhammed olması muhtemeldir.¹⁸³ Zira o, İbn Abbâs rivayetlerinde İkrime aracılığıyla en çok Muhammed'den istifade etmiştir. Ayrıca onun İkrime aracılığıyla İbn Abbâs'ın rivayetlerine ulaştığı -bilinen- iki hocası daha vardır. Bunlar Dâvûd b. Husayn ve Hasan b. Umâre'dir. Bu ikisinin de Mısırlı olmadığı göz önüne alındığında¹⁸⁴ bu mübhem kişinin Muhammed b. Ebî Muhammed olma ihtimali ağır basmaktadır. İbn İshâk yukardaki rivayeti öğrencisi Yûnus b. Bükeyr'e nakletmiştir. Daha önce de değinildiği üzere Yûnus ile mülaki olması Rey'de gerçekleşmiştir.

¹⁷⁵ Buhârî, *Târîh*, 1/225; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/88.

¹⁷⁶ Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî, *es-Sîre (Kitâbü's-siyer ve'l-megâzî*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1398/1978.) 314; Abdülmelik b. Hişâm el-Hımyerî (İbn Hişâm), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakka vd. (Mısır: Mektebetü Mustafa, 1375/1995), 1/544.

¹⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/547-548.

¹⁷⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14/147.

¹⁷⁹ Bu nisbeler terâcim-tabakât literatüründe yer almaz ancak Taberî'nin *Tefsîr*'inde Muhammed b. Ebî Muhammed'in râvisi İbn İshâk'ın kayıtları vasıtasıyla bu nisbelere ulaşılmıştır.

¹⁸⁰ el-Harâşî nisbesi ile anılan bazı kişiler kaynaklarda zikredilmiştir. Ancak bu nisbe el-Harâşî b. Ka'b b. Rebîa b. Âmir'e nisbetle el-Harâşî şeklinde kayıtlanmıştır. Bu kabile büyük ölçüde Basra'da mukimdir. Bkz.: Ebû Sa'd Abdulkerim b. Muhammed el-Mervezî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1998), 2/202. Mevâliden olan Muhammed b. Ebî Muhammed'in Mısırlı olma ihtimali ağır bastığı için bu kabileye nisbeti uzak bir ihtimaldir. Muhammed'in mevlâsı Zeyd b. Sâbit'in de bu kabileden olmadığı bilinmektedir. Bu bilgileri dikkate alarak el-Harâşî nisbesinin noktalamadan kaynaklı bir hatadan dolayı el-Harâşî şeklinde kayıtlandığı düşünülmektedir.

¹⁸¹ Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1995), 2/240.

¹⁸² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/87, 15/143.

¹⁸³ İbn Kesîr'in tespitleri de bu yöndedir. Bkz.: Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer ed-Dîmeşkî (İbn Kesîr), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (y.y.: Dâru Hicr, 1418/1997), 4/127.

¹⁸⁴ Dâvûd b. Husayn ve ailesi mevâliden olmakla birlikte babası zamanında Medine'ye yerleşmişler ve el-Medenî nisbesiyle anılmışlardır. Bkz.: Mizzî, *Tehzîb*, 8/379-382. Ayrıca bkz. Mustafa Zeki Terzi, "Dâvûd b. Husayn", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994), 9/28-29.

Hasan b. Umâre Becile kabilesinin mevlâlarından olup el-Becelî, el-Kûfî nisbeleri ile anılmaktadır. Ebû Ca'fer el-Mansûr'un döneminde Bağdâd'da kadılık yapmıştır. Bkz.: Mizzî, *Tehzîb*, 6/265-277.

Kırk kûsür sene öncesinden bahsettiği için Mekke/Medine’de bulunduğu esnada Muhammed b. Ebî Muhammed’e talebe olduğu ifade edilebilir. el-Kureşî nisbesi ile anılması da muhtemelen bir hatadır. Zira kendisi de mevlâsı olan Zeyd b. Sâbit de Kureyş’ten değildir.¹⁸⁵ Nitekim o, Zeyd b. Sâbit’in mevlâsı olması hasebiyle el-Ensârî el-Medenî nisbelerini almıştır.¹⁸⁶ Bu durum muhtemelen el-Harasî nisbesinin el-Kureşî şeklinde okunabilme ihtimalinden kaynaklı bir sehiv olsa gerektir. Muhammed b. Ebî Muhammed, Motzki’nin tespitlerine göre, Mekke’de yaşamıştır. Motzki bu durumu İbn İshâk’ın naklettiği bazı rivayetlerde “racûl min Mekke an Saîd b. Cübeyr” lafzını kullanmasına bağlar. Zira bu ifadeyi kullanarak aktardığı birkaç rivayet bazı eserlerde Muhammed b. Ebî Muhammed kanalıyla aktarılmıştır.¹⁸⁷ Motzki’nin bu tespitleri isabetli gözükmemektedir.¹⁸⁸

2.1.1. Cerh-Ta’dîl Durumu ve Meçhullük İddiası

Terâcim-tabakât türü eserlerde İkrime ve Saîd b. Cübeyr, Muhammed b. Ebî Muhammed’in hocaları olarak zikredilir. Kendisinden sadece Muhammed b. İshâk hadis rivayet etmiştir.¹⁸⁹ Muhammed b. Ebî Muhammed’in cerh-ta’dîl durumu hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Buhârî *et-Târîhu’l-kebîr*’inde onun ismini ve ondan nakledilen bir rivayeti zikreder ancak güvenilirlik durumu hakkında bir yorum yapmaz.¹⁹⁰ İbn Ebî Hâtim de *el-Cerh ve’t-ta’dîl*’de onun ismini zikreder ancak bir cerh-ta’dîl değerlendirmesi aktarmaz.¹⁹¹ İbn Hibbân’ın *es-Sikât*’da zikretmesi güvenilir bir râvi olduğu izlenimini uyandırmaktadır.¹⁹² Zehebî, *Mizân*’da onun hakkında “lâ yu’raf” ifadesini kullanarak meçhul olduğunu belirtmektedir.¹⁹³ İbn Hacer de *Tehzîb*’inde Zehebî’nin bu ifadesini tekrarlar, *Takrîb*’inde ise onun meçhul olduğunu, İbn İshâk’ın ondan rivayette teferrüd ettiğini belirtir.¹⁹⁴

Buhârî ve İbn Ebî Hâtim, Muhammed b. Ebî Muhammed’i eserlerinde zikredip hakkında bir cerh ya da meçhuliyet ifadesi kullanmamışlardır. Bu durum, onun hakkında müsbet bir kanaate sahip olduklarını ya da en azından ikisine göre mecruh olmadığını

¹⁸⁵ Zeyd b. Sâbit Hazrec kabilesinin Neccâroğulları koluna mensuptur. Bundan dolayı el-Hazrecî en-Neccârî el-Medenî ve el-Ensârî nisbeleri ile anılmıştır. Ebû’l-Fazl Ahmed b. Ali (İbn Hacer el-Askalânî), *el-İsâbe fî temyîzi’s-Sahâbe*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Mısır: Dârü Hicr, 1429/2008), 4/73.

¹⁸⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 26/382.

¹⁸⁷ Motzki, *A Study of Early Ibn ‘Abbâs Traditions*, 43-49.

¹⁸⁸ İbn İshâk’tan nakledilen bir rivayetin senedi kendi eserinde “Kırk kûsür sene önce gelen, Mekke’den bir şeyh İkrime’den nakille..” şeklindeyken Taberî’de ise “Mısırlı, kırk kûsür sene önce gelen bir şeyh İkrime’den nakille..” şeklindedir. Bu rivayeti her iki eserde de İbn İshâk’tan Yûnus b. Bûkeyr nakletmiştir. Yûnus’un *Megâzi*’yi nakleden râvisi Utâridî’ye ilgili kişiyi Mekkeli, Taberî’ye ulaşan râvisi Ebû Küreyb’e ise Mısırlı şeklinde aktarmış olması mümkündür. Ya da Utâridî veya Ebû Küreyb, Muhammed b. Ebî Muhammed’i tanıdıkları için kendileri bu râviyi iki farklı şekilde tavsif etmiş olabilirler. Motzki’nin tespitleriyle birlikte bu durumda dikkate alındığında Muhammed b. Ebî Muhammed’in aslen Mısırlı olduğu ancak Mekke’de ikamet ettiği ifade edilebilir. Bahse konu olan rivayetler için bkz.: İbn İshâk, *Sîre* (Süheyl Zekkâr neşri), 197; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 15/87.

¹⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/88; Mizzî, *Tehzîb*, 26/382.

¹⁹⁰ Buhârî, *Târîh*, 1/225.

¹⁹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/88.

¹⁹² İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/392.

¹⁹³ Zehebî, *Mizân*, 4/257.

¹⁹⁴ Sırasıyla bkz.: İbn Hacer, *Tehzîb*, 9/384; *Takrîb*, 894.

düşündürmektedir. Zehebî'nin bazı râvileri, haklarındaki cehalet ithamlarından dolayı *Muğnî* ve *Divân*'da zayıf olarak niteleyip¹⁹⁵ Muhammed b. Ebî Muhammed'i zayıf râvilerin derlendiği bu eserlerde zikretmemesi, onu meçhul olarak değerlendirse de zayıf addetmediğine hamledilebilir. Aynı şekilde İbn Hacer'in *el-Ucab*'da İbn İshâk'ın Muhammed b. Ebî Muhammed'den naklettiği tefsirdeki İbn Abbâs tarikini, sahîh/ceyyid(hasen) senedlerden biri olarak zikretmesi, Muhammed hakkında olumlu bir kanaate sahip olduğu şeklinde yorumlanabilir.¹⁹⁶ Süyûtî de bu tariki hasen olarak değerlendiren âlimlerdendir.¹⁹⁷ *Câmiu'l-beyân*'ın muhakkiklerinden Ahmed Şâkir, Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olduğu fikrine karşı çıkar. Ona göre Buhârî, İbn Ebî Hâtim ve İbn Hibbân'ın onu eserlerinde zikretmesi Muhammed'in meçhul olmadığını göstermesi açısından yeterlidir.¹⁹⁸ Şuayb el-Arnaût ise İbn Hacer'in *Takrîb*'deki kanaatini esas alarak onun meçhul olduğuna hükmetmiştir.¹⁹⁹

Meçhul terimi, kimliği veya kişiliği/ilmî durumu bilinmeyen râviler hakkında kullanılmıştır. Hadis âlimleri meçhul râvileri iki başlık altında sınıflandırır. Bunlardan birincisi, tek râvisi olan yani adı belli olduğu halde hadis tahsiline dair yeterli bilgi olmayan anlamında meçhûl'l-ayn'dır. Diğeri ise iki veya daha fazla râvisi olmasına rağmen cerh-ta'dîline dair bilgi bulunmayan manasındaki meçhûl'l-hâl'dir.²⁰⁰ Meçhul olduğu iddia edilen râvilerden kaç kişinin hadis nakletmesi durumunda haklarındaki cehalet vasfının kalkacağı tartışma konusudur. Hanefîlerin çoğunluğunun güvenilir tek râvinin, meçhulden rivayetinin cehaleti ortadan kaldıracağı görüşünde olduğu nakledilir. Şâfiî âlimlerinin ekserisinin ise bu görüşe karşı çıktığı aktarılır. Yahyâ b. Maîn, Şa'bî (v. 104/722) ve İbn Sîrîn (v. 110/729) gibi meşhur âlimlerin meçhul râviden nakilde bulunmasının cehaleti ortadan kaldıracağını ifade etmiştir. Ahmed b. Hanbel de Mâlik ve İbn Mehdî (v. 198/813-814) gibi sadece sika râvilerden hadis rivayet etmekle maruf âlimlerin, meçhullerden rivayetiyle ihticâc edileceği görüşündedir. Tirmizî, sika olan bir kişinin, meçhulden naklini cehaletin ortadan kalkması için yeterli görmez.²⁰¹ İbn Hibbân ve hocası İbn Huzeyme'ye (v. 311/924) göre meşhur bir âlimin rivayeti bu hususta

¹⁹⁵ Bazı örnekler için bkz.: Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Divânü 'd-duafâ ve 'l-metrûkîn ve halkun mine'l-mechûlîn ve sikâtun fihim lîn*, thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî (Mekke: Mektebetü'n-Nahdeti'l-Hadîse, 1387/1967), 373; Zehebî, *el-Muğnî*, 2/630-631.

¹⁹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Ucab*, 1/205, 1/351.

¹⁹⁷ Süyûtî, *İtkân*, 2/497.

¹⁹⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân* (nşr. Ahmed Şâkir), 1/219.

¹⁹⁹ Ebû Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb Arnaût (Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Harâc" 22. (Muhakkikin dipnotu); Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (İbnü'l-Cevzî), *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-Tefsîr*, thk. Muhammed Zühayr vd. (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1404/1983), 1/514 (Muhakkikin dipnotu).

²⁰⁰ Emin Aşıkutlu, "Meçhul", *DİA* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003), 28/286-287.

²⁰¹ Ebû'l-Ferec Zeynuddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî (İbn Receb), *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Hümâm Abdurrahîm Saîd (Zerka: Mektebetü'l-Menâr, 1407/1987), 376-377.

yeterlidir.²⁰² Buna göre İbn Hibbân'ın Muhammed b. Ebî Muhammed'i sika addetmesi bu kriterinden kaynaklanmış olmalıdır.

Mütekkaddimûn döneminde meçhullüğün ortadan kalkması için kaç kişinin rivayetinin yeterli olacağına dair mezkûr ihtilaflar mevcutken müteahhirûn döneminde ise genellikle iki kişinin rivayet ediyor olması şart koşulmuştur. Hatîb el-Bağdâdî, İbnü's-Salâh (v. 643/1245) ve Nevevî (v. 676/1277) gibi meşhur hadis usûlü âlimleri bazı küçük farklılıklar olmakla birlikte bu görüştedirler.²⁰³ İbn Hacer ise uzlaşmacı bir tavır izleyerek meçhul râvi hakkında şu ifadeleri kullanır:

Eğer râvinin ismi zikredilmişse ve râviden sadece bir kişi nakletmişse meçhûlü'l-ayn diye isimlendirilir, mübhem gibi rivayeti kabul edilmez. Ancak meçhul kişiden teferrüd eden râvi haricinde başka bir kişi daha meçhul zâtı tevsik etmişse ya da meçhulden rivayet eden kişi müteahhil (hadiste otorite) ise o zaman rivayeti kabul edilir. İki kişi veya fazlası rivayet eder ancak tevsikine dair görüş bildirmezse bu meçhûlü'l-hâl/mestûr diye isimlendirilir. Bu râvilerin rivayetini bir grup âlim şartsız kabul eder, cumhur ise reddeder. Doğru olan görüş ise ne şartsız kabul etmek ne de toptan reddetmektir. Bu rivayetler araştırılmak üzere bırakılır.²⁰⁴

İbn Hacer'in bu görüşleri, Sehavî (v. 902/1497) gibi kendisinden sonra gelen bazı âlimler tarafından benimsenmiştir.²⁰⁵

Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olduğu iddiası bu bilgiler muvacehesinde değerlendirilecek olursa; Öncelikle o, hadis âlimlerinin meçhûlü'l-ayn tanımına uymaktadır. Terâcim-tabakât literatüründe ve Muhammed b. Ebî Muhammed'in hadis musennefâtı ile tefsir koleksiyonlarındaki rivayetleri incelendiğinde kendisinden rivayet eden tek kişi İbn İshâk'tır. Bu bağlamda İbn Hibbân'ın onu sika kabul etmesi kendi kriterleri açısından uyumludur. Zira o, tek kişinin rivayetini cehaletin ortadan kalkması için yeter görmektedir. Tespitlerimize göre Hanefîlerin geneli ve İbn Hibbân ile İbn Huzeyme dışında bu hususta tek râvinin rivayetinin yeterli olacağını ifade eden olmamıştır. Yahyâ b. Maîn meçhulden teferrüd edenin meşhur bir âlim olma, Ahmed b. Hanbel ise sadece sikalardan rivayetle malum bir râvi olma, İbn Hacer ise müteahhil (hadiste otorite) olma şartıyla meçhulünün rivayetinin kabul edilebileceğini belirtmiştir. Meçhulden rivayette teferrüd eden râvi konumundaki İbn İshâk, sadece İbn Maîn'in

²⁰² Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed (İbn Hacer el-Askalânî), *Lisânü'l-Mizân* (Beyrut: Müessesetü'l-Alemî, 1390/1971), 1/209.

²⁰³ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, thk. Mâhir Yasin el-Fahl (ed-Demmâm: Darü İbnî'l-Cevzî, 1432/2011), 1/246; Ebû Amr Osman b. Abdurrahman Takiyyüddin (İbnü's-Salâh), *Ma'rîfetü envâi ulûmi'l-hadîs (Mukaddime)*, thk. Nureddin İtr (Suriye-Beyrut: Dârü'l-Fikr- Dârü'l-Fikri'l-Muâsir, 1406/1986), 112-113; Ebû Zekerîyya Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rîfeti Süneni'l-beşîri'n-nezîr fî usûli'l-hadîs*, thk. Muhammed Osmân el-Huşî (Beyrut: Darü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985), 50.

²⁰⁴ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali (İbn Hacer el-Askalânî), *Nüzhetü'n-nazar fî tavlîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Nureddin İtr (Dımaşk: Matbaatü's-Sabâh, 1421/2000), 101-102.

²⁰⁵ Şemsuddîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehavî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*, thk. Ali Huseyn Ali (Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003), 2/49-52.

meşhur olma şartını karşılar. İbn İshâk, Ahmed b. Hanbel'in sikalarından rivayetle malum olma şartını taşımaz. Nitekim o Kelbî gibi muhaddisler tarafından zayıf görülen birçok râviden nakilde bulunmuştur.²⁰⁶ O, İbn Hacer'in hadis otoritesi olma şartını da haiz değildir. Zira bir âlimin hadiste otorite kabul edilebilmesi için hadis ilminin pek çok alanında söz sahibi olması beklenir. Ancak İbn İshâk ile, cerh-ta'dîl gibi hususlarda yetkin değildir. Buna göre Muhammed b. Ebî Muhammed, hadis âlimlerinin cumhuruna göre meçhul hükmündedir. Bu açıdan bakıldığında onun rivayetleri hadis tekniği açısından zayıftır.

Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul addedilmesi ve ondan sadece İbn İshâk'ın rivayet ediyor olması bazı batılı araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. Muranyi, İbn İshâk'tan nakledilen bazı bilgilerin İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde Muhammed b. Ebî Muhammed'e isnad edilmeden aktarıldığına dikkat çeker. Muhammed b. Ebî Muhammed'e *Megâzî*'nin Utarîdî rivayetlerinde sıkça atfı yapıldığını belirtir. Ona göre bu durumun sebebi bu isnadın sonradan oluşturulmasıdır.²⁰⁷ Benzer kanaatleri paylaşan Schöller, İbn İshâk'ın *Sîre*'sinde zayıf bir isnadla yahut isnadsız aktarılan bazı rivayetlerin Şâfiî sonrası dönemde, hicrî üçüncü yüzyılda isnadlı bir şekilde aktarılmaya başlandığını belirtir. Buna örnek olarak da İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs isnadını zikreder. Ona göre bu isnad *Sîre (Megâzî)*'deki bilgileri sahîh kabul edilen rivayetlere dönüştürmek için kullanılmıştır. Bu isnaddaki Muhammed b. Ebî Muhammed de hayali bir karakterdir.²⁰⁸

Motzki, bu isnadın uydurma ve Muhammed b. Ebî Muhammed'in hayalî bir karakter olduğu fikrine karşı çıkar. Ona göre bu isnad eğer uydurulmuş olsaydı şüphe bildiren “İkrime veya Saîd” değil de kesinlik ifade eden sadece “İkrime” veya sadece “Saîd” şeklinde revize edilmesi gerekirdi.²⁰⁹ Hicrî üçüncü yüzyılda isnad faaliyetlerinin sistematize edilmiş olması Motzki'yi haklı çıkarmaktadır. Eğer bu isnad hicrî üçüncü asırda oluşturulmuş olsaydı üçüncü asrın teamüllerine uygun olacak şekilde içinde bir şüphe ifadesi bulundurmazdı. Muranyi'nin İbn Hişâm'ın Muhammed b. Ebî Muhammed'e atfı yapmadığı iddiası ise gerçeği yansıtmamaktadır. Tespitlerimize göre İbn İshâk'ın *Megâzî*'sinde bu isme üç kere atfı yapılmıştır. Bunların ikisinde isnad kaydı isim açık olacak şekilde “Muhammed b. Ebî Muhammed mevlâ Zeyd b. Sâbit'tir. Diğerinde ise isim olmadan “mevlâ li âli Zeyd b. Sâbit”

²⁰⁶ Bazı örnekler için bkz.: Tirmizî, “Tefsîr”, 6; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/186.

²⁰⁷ Muranyi, “İbn Ishâq's Kitâb al-Maghâzî in der Riwâya von Yûnus b. Bukayr. Bermerkungen zur frühen Überlieferungsgeschichte”, 234.

²⁰⁸ Schöller, *Exegetisches Denken und Prophetenbiographie*, 167-168. Benzer mülâhazaları Nâfi' hakkında Juynboll da ifade etmiştir. Bkz.: Juynboll, G.H.A., “İbn Ömer'in Azadlı Kölesi Nâfi' ve Onun Hadis Literatüründeki Yeri”, *İsnad Analiz Yöntemleri*, çev. Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 99-140. Ayrıca bkz.: Juynboll, G.H.A., “Nâfi”, *EI2* (Leiden-New York: Brill, 1993), 876-878.

²⁰⁹ Motzki, *A Study of Early Ibn 'Abbâs Traditions*, 35-37, 72-73.

şeklindedir.²¹⁰ İbn Hişâm'ın eserinde de bu isme “mevlâ li âli Zeyd b. Sâbit” kaydıyla üç kere atıf yapılmıştır.²¹¹

Aşağıda da değinileceği üzere Muhammed b. Ebî Muhammed'den nakledilen rivayetlerin sayısı tefsir literatüründe çok daha fazladır. Bu noktada İbn İshâk ve İbn Hişâm'ın eserlerinde bu isme az atıf yapılıyorken tefsir literatüründe niçin çok atıf yapıldığı sorgulanabilir. Bunun kuvvetle muhtemel sebebi İbn İshâk'ın eserinin günümüze eksik intikal etmiş olmasıdır. Kitabının megâzî kısmının eksik intikal ettiğine, mübtede' ve meb'as kısmının ise günümüze ulaşmadığına işaret edilmişti. İbn Hişâm'ın eserinde Muhammed b. Ebî Muhammed'e az atıf yapılıyor olmasının sebebi ise İbn Hişâm'ın isnad kullanımı ile alakalıdır. O İbn İshâk'tan naklettiği rivayetlerin isnadını nadiren tam olarak verir. Çoğunlukla “kâle İbn İshâk” diyerek ondan gelen rivayetleri tahrir etmiştir. Nitekim çalışmanın ikinci bölümde *Câmiu'l-beyân*'da bu tarikten tahrir edilen rivayetlerin önemli bir kısmının İbn Hişâm'ın eserinde “kâle İbn İshâk” denilerek aktarıldığı tespit edilmiştir. İlaveten İbn Hişâm'ın, İbn İshâk'tan siyer-megâzîye dair nakledilen tüm rivayetleri eserine almak gibi bir zorunluluğunun olmadığını da söylenebilir.²¹²

Muhammed b. Ebî Muhammed, İbn Hacer tarafından *Takrîb*'de meçhul olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca Muhammed, İbn Hacer'in *Nüzhe*'deki meçhul tanımına uymaktadır. Bununla birlikte *el-Ucab*'da İbn Abbâs'tan menkul tefsir tariklerinde İbn İshâk tariki, İbn Hacer tarafından sahîh/ceyyid (hasen) olarak değerlendirilmişti. Bu değerlendirme ilk bakışta İbn İshâk'ın rivayetlerinin muhaddislerin çoğu tarafından hasen kabul edilmesinden kaynaklı gibi gözükebilir. Ancak İbn Hacer bu tariki, İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs şeklinde kayıtlamıştır.²¹³ Buna göre tarihin İbn İshâk'a nispetle hasen olarak değerlendirilmesi isabetli gözükmemektedir. İbn Hacer'in meçhul kabul ettiği bir râvinin ismini zikrettiği tariki, hasen olarak değerlendirmesi tenakuza düştüğü intibasını gündeme getirir. Bu durum iki şekilde açıklanabilir. Birincisi, İbn Hacer ilgili tarik hakkında kullandığı ceyyid ifadesiyle hasenin terim anlamını değil sözlük anlamını kastetmiş olabilir. Buna göre kullandığı ifade, “bu tarik, tefsir rivayetleri içerisinde iyi bir tariktir” manasında anlaşılır. Çelişki gibi görünen bu duruma ikinci bir yorum daha getirilecek olursa; Hadis âlimleri siyer-megâzî türü rivayetleri değerlendirirken hüküm bildiren rivayetler kadar titiz davranmamış ve bu rivayetler ve isnadları hakkında hüküm verirken bazen mütesahil bir

²¹⁰ İbn İshâk, *es-Sîre* (Süheyl Zekkâr neşri), 150, 299, 314.

²¹¹ İbn Hişâm, *es-Sîre*, 1/544, 2/47, 2/174.

²¹² Benzer değerlendirmeler için bkz.: Ramazan Akın, “Siyer Yazıcılığında İbn İshâk'ın Sîre'si Özelinde Rivayet Nakli ve Aidiyeti Sorunu”, *Siyer Araştırmaları Dergisi* 8 (2020), 194-195.

²¹³ İbn Hacer, *el-Ucab*, 1/205-206

tavır sergilemişlerdir.²¹⁴ Tespitlerimize göre İbn İshâk'ın Muhammed b. Ebî Muhammed'den naklettiği rivayetler de büyük ölçüde siyer-megâzî bağlamında sebep-i nüzûl rivayetleridir. Bu tesâhülünden dolayı İbn Hacer, bu tarikten ahkâma dair çok fazla rivayet nakledilmemiş olmasını ve bu tarikten aktarılan rivayetlerin siyer-megâzî içerikli olmasını dikkate alarak sahîh/hasen hükümünü vermiş olmalıdır. Bu bilgiler ışığında hadis âlimlerinin tefsir rivayetleri hakkında hüküm verirken siyer-megâzî rivayetleri gibi değerlendirdikleri söylenebilir.

Bu tenakuzun benzerini İbn İshâk hakkında da müşahede etmek mümkündür. Nitekim İbn Hacer, İbn İshâk'ı *Tabakâtü'l-müdekkisîn* adlı eserinde dördüncü tabakada zikreder. Bu tabakada zikredilen râviler İbn Hacer'e göre zayıf ve meçhul kişilerden çokça tedlîs yapmışlardır. Bundan dolayı bu râvilerin rivayetlerine, semâya delalet eden lafızlar kullanmadıkları müddetçe itibar edilmez.²¹⁵ Bununla birlikte İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*'nin mukaddimesinde ise İbn İshâk'ın naklettiği bir rivayeti Buhârî ve Müslim'de tahrir edilen başka bir rivayete tercih eder. Bunu da “Muhammed b. İshâk megâzîde hüccettir ve buradaki rivayeti başkalarının rivayetine tercih edilir” diyerek İbn İshâk'ın megâzîde otorite olmasına bağlar.²¹⁶ Buna göre hadis âlimlerinin râvi ve rivayet hakkında hüküm verirken siyer-megâzî türü rivayetler ve bu rivayetlerle meşgul olmuş âlimler hakkında, ahkâm rivayetleri ve râvileri gibi titiz yahut müteşeddîd davranmadıklarını söylemek mümkündür.²¹⁷

2.1.2. Rivayetlerinin Musannefâta Dağılımı

Muhammed b. Ebî Muhammed'in iki rivayeti, *Kütüb-i Sitte*'de sadece Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde tahrir edilmiştir. Ebû Dâvûd bu rivayetleri, *Kitâbü'l-Harâc*'da “Yahudilerin Medine'den Çıkarılmaları Nasıldı?” bâb başlığı altında peş peşe zikretmiştir.²¹⁸ Bu rivayetlerin senedinin birisi Musarrif b. Amr (v. 240/854) → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs şeklindedir. Diğer rivayeti senedi ise şöyledir: Musarrif → Yûnus → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Bint Muhayyisa (v. ?) → Muhayyisa (v. ?) Ebû Dâvûd'un zikrettiği ikinci senedin muntehasının Bint

²¹⁴ Çalışmanın “Muhammed b. İshâk ve Hadis İlmindeki Yeri” başlığı altında da zikredildiği gibi Ahmed b. Hanbel, İbn İshâk'ın helal-haram konularındaki rivayetlerine itibar edilemeyeceğini ancak siyer-megâzî konusunda hadislerinin yazılabileceğini ifade etmiştir. Bkz.: İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 7/193. Benzer kanaatleri paylaşan Zehebî ve İbn Hacer, İbn İshâk'ın rivayetlerini genel olarak hasen kabul etmiş ancak siyer-megâzî sahasında onu hüccet/otorite kabul etmiştir. Bkz.: Zehebî, *Siyer*, 4/496; İbn Hacer, *Takrib*, 825.

²¹⁵ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali (İbn Hacer el-Askalânî), *Tabakâtü'l-müdekkisîn*, thk. Âsım el-Karyûtî (Ammân: Mektebetü'l-Menâr, 1983), 51.

²¹⁶ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali (İbn Hacer el-Askalânî), *Fethu'l-bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhibbuddîn el-Hatîb (Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1379/1959), 1/370-371. Ayrıca bkz.: Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali (İbn Hacer el-Askalânî), *İthâfû'l-mehera bi'l-fevâidi'l-mübtakira min etrâfi'l-Aşera*, thk. Merkezü Hidmeti's-Sünne ve's-Sîreti'n-Nebeviyye (Müşrif: Züheyr b. Nâsir) (Medine: el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye Vizârutü's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1415/1994), 14/649.

²¹⁷ Benzer değerlendirmeler Ali b. Ebî Talha hakkında da yapılabilir. O, İbn Abbâs'a mülaki olmamasına rağmen ondan birçok hadis nakletmiştir. Hadis tekniği açısından naklettiği rivayetler munkatı' olmasına rağmen İbn Hacer bu tarihi sahîh tariklerden biri olarak değerlendirmiştir. Bkz.: İbn Hacer, *el-Ucab*, 1/206-207.

²¹⁸ Ebû Dâvûd, “Harâc”, 22.

Muhayyisa → Muhayyisa şeklinde zikredilmesi ise bir hatadır. Zira diğer rivayetlerde senedin bu kısmı İkrime veya Saîd → İbn Abbâs şeklindedir. Bu hata muhtemelen Ebû Dâvûd'dan kaynaklanmaktadır. O, rivayette bazı ihtisar ve taktî' yaparak aslında tek rivayeti ikiye bölmüştür. Bu esnada rivayette İbn Abbâs'ın Muhayyisa'nın kızından naklettiği kısmı, Muhayyisa'nın kızından ayrı bir rivayet olarak tahrir etmiştir. Terâcim literatüründe Muhammed b. Ebî Muhammed'in hocası olarak Bint Muhayyisa'nın zikredilmemesi de bu durumun bir hata olduğunu doğrular. Muhammed b. Ebî Muhammed'in *Kütüb-i Sitte* dışında Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-kebîr*'inde üç, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında bir adet rivayeti mevcuttur.²¹⁹ Bu rivayetlerde de Muhammed'in hocası konumunda İkrime veya Saîd, öğrencisi konumunda ise İbn İshâk vardır.

Tefsir literatüründe Muhammed b. Ebî Muhammed'in rivayetleri Taberî dışında İbnü'l-Münzir (v. 318/830), İbn Ebî Hâtim ve İbn Kesîr'in (v. 774/1373) eserlerinde de yer almıştır.²²⁰ Ondan nakille İbnü'l-Münzir iki, İbn Ebî Hâtim yüz otuz civarında, İbn Kesîr ise elli civarında rivayet tahrir etmiştir. Bu rivayetlerin hepsinde Muhammed b. Ebî Muhammed'den nakleden kişi İbn İshâk'tır. İbnü'l-Münzir zikredilen iki rivayeti İbn İshâk'ın öğrencisi İbrâhîm b. Sa'd aracılığıyla nakletmiştir. İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*'i günümüze eksik ulaşmasına rağmen²²¹ bu tarikle 130 civarında rivayeti serdetmesi ilgi çekicidir. Yarısı günümüze intikal eden eserde²²² İbn Ebî Hâtim yaklaşık 19.000 rivayete yer vermiştir. Buna göre İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*'inde İbn İshâk'ın Muhammed b. Ebî Muhammed'den naklettiği rivayetlerin sayısının Taberî'ye göre daha fazla olduğu söylenebilir. Zira Taberî'nin günümüze eksiksiz intikal eden eserinde yaklaşık 35.000 rivayet bulunmaktadır. Bunların 151 tanesi Muhammed b. Ebî Muhammed'den nakledilmiştir. İbn Ebî Hâtim'in bu tarikle nakledilen rivayetlerin çoğuna Taberî'nin de en çok atıf yaptığı İbn İshâk'ın öğrencisi Seleme b. Fazl vasıtasıyla ulaştığı görülmektedir. Buna göre İbn Ebî Hâtim'in elinde Taberî gibi *Megâzî*'nin Seleme nüshasının yer aldığı ifade edilebilir. İbn Kesîr ise ilgili rivayetleri doğrudan İbn İshâk'tan nakletmektedir. O, İbn İshâk ile İbn Abbâs arasındaki senedlere yer verir ancak rivayetlerin İbn İshâk'tan kendisine ulaşan isnad bilgisini zikretmez.

²¹⁹ Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed eş-Şâmî et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdilmecîd (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1983), 2/87, 12/67, 12/68; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdullah et-Türkî (Kahire: Merkezü Hicr, 1432/2011), 19/9.

²²⁰ Bazı örnekler için bkz.: Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbü'rî (İbnü'l-Münzir), *Kitâbü Tefsîri'l-Kur'an*, thk. Sa'd b. Muhammed (Medine: Dârü'l-Meâsir, 1423/2002), 1/107, 1/291; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî (İbn Ebî Hâtim), *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke-Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1998), 1/35, 1/37; Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer ed-Dîmeşkî (İbn Kesîr), *Tefsîru İbn Kesîr*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Dârü Tayyibe: y.y., 1420/1999), 3/130, 5/117.

²²¹ İsmail Cerrahoğlu, "İbn Ebi Hatim ve Tefsiri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1-4 (1970), 38; Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde İlk Dönem Tefsir Faaliyetleri*, 12.

²²² Koç'un tespitleri bu yöndedir. Bkz.: Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde İlk Dönem Tefsir Faaliyetleri*, 12.

Muhammed b. Ebî Muhammed, İbn İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'a isnad edilen tefsir rivayetlerine ulaştığı en önemli kaynağıdır. Tespitlerimize göre bu tarikle Taberî, *Tefsîr*'inde 151 rivayet tahrir etmiştir.²²³ Muhammed b. Ebî Muhammed, İkrime veya Saîd vasıtasıyla İbn Abbâs'ın rivayetlerini İbn İshâk'a tahdis etmiştir. Bu isnadda dikkat çeken husus Muhammed b. Ebî Muhammed'in İbn Abbâs'tan rivayetleri aktarırken "İkrime veya Saîd'den/İkrime veya Saîd bana tahdis etti" ifadelerini kullanmasıdır. Bu şüphe ifadelerinin Muhammed b. Ebî Muhammed'e ait olması mümkündür. Bununla birlikte İbn İshâk, Taberî yahut İbn İshâk ile Taberî arasındaki râvilerin bu ifadeleri oluşturduğu da düşünülebilir. Eğer bu ifadeleri İbn İshâk'ın oluşturduğu düşünülürse o, Muhammed b. Ebî Muhammed'e İbn Abbâs'tan ulaşan rivayetlerin munkatı' olduğunu görmüş ve senedi tamamlamak/mükemmelleştirmek için İkrime ile Saîd'i araya eklemiş olmalıdır. Ancak Motzki'nin de ifade ettiği gibi İbn İshâk'ın senedleri mükemmelleştirmeye yönelik bir çabası olsaydı bu senedi "İkrime veya Saîd" şeklinde değil de şüpheyne mahal bırakmayacak şekilde sadece İkrime veya sadece Saîd şeklinde oluşturması gerekirdi. İbn İshâk'ın, Muhammed b. Ebî Muhammed'den tahdis ettiği rivayetlerdeki inkıtâyı görüp "o, bu rivayetleri İkrime veya Saîd'den dinlemiş olmalı" gibi -bilgiye dayalı- bir düşünceyle senedi bu şekilde oluşturduğu da düşünülebilir. Zira İbn İshâk, Muhammed b. Ebî Muhammed'den çok hadis rivayet ettiği için uzunca bir müddet ona talebelik yapmış ve hocasının rivayetlerindeki kaynaklarına hâkim olmuştur. Ama bu düşünce İbn İshâk'ın hadis rivayetindeki genel tavrına ters düşer. O, birçok rivayetin senedini, inkıtâlar ve meçhul kişileri zikrederek nakletmiş, eserine almıştır.²²⁴

Tarikteki şüphe/şekk ifadelerinin İbn İshâk'ın öğrencileri tarafından oluşturulduğu da dikkate alınabilir. Ancak İbn İshâk'ın farklı bölgelerde yaşayan birden çok talebesinin ve talebelerinin öğrencilerinin bu seneddeki aynı şüphe ifadesini kullanması bu ihtimali zayıflatmaktadır.²²⁵ Taberî'nin bu ifadeleri oluşturması ise çok mümkün gözükmemektedir. Zira aynı şüphe ifadeleri hem Buhârî hem Ebû Davûd hem de İbnü'l-Münzir ve İbn Ebî Hâtim tarafından da kaydedilmiştir.²²⁶

Kanaatimizce bu ifadeler Muhammed b. Ebî Muhammed'e aittir. O, İkrime veya Saîd'den dinlediği rivayetleri ezberlemiş yahut not etmiş ancak hangi rivayeti kimden dinlediğini tam olarak kaydetmemiş olmalıdır. Onun öğrencilik yaptığı muhtemel yıllarda (hicrî ilk asır) isnad faaliyetleri sistematik olarak henüz yaygınlaşmadığı için rivayetleri bu şekilde

²²³ Horst'a göre bu sayı 79'dur. Bkz.: Horst, "Taberî'nin Kur'an Tefsiri'ndeki Rivayetler", 323-324. Motzki ise bu tarikle 119 rivayet tahrir edildiğini ifade eder. Bkz.: Motzki, *A Study of Early Ibn 'Abbās Traditions*, 35.

²²⁴ Bazı örnekler için bkz.: Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/483, 15/371.

²²⁵ Bu şüphe ifadelerini kaydeden İbn İshâk'ın öğrencilerinden Nüfeylî için bkz.: İbn İshâk, *Sîre* (Süheyl Zekkâr neşri), 314. Bekkâî için bkz.: İbn Hişâm, *Sîre*, 1/538. Yûnus b. Bükeyr için bkz.: Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/533. Seleme için bkz.: İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 2/183.

²²⁶ Bazı örnekler için bkz.: Buhârî, *Târih*, 1/225; Ebû Dâvûd, "Harâc", 22; İbnü'l-Münzir, *Tefsîr*, 1/35; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 2/183.

kaydetmiş olması olağan karşılanmalıdır. Ancak bu rivayetleri İbn İshâk'a aktarırken muhtemelen İbn İshâk bu rivayetlerdeki kaynağını sormuş ve Muhammed b. Ebî Muhammed de "İkrime veya Saîd" cevabını vermiş olmalıdır. Buradaki şüphe ifadesi İkrime ve Saîd'in de güvenilir kişiler olmasından dolayı bu rivayetlerin sıhhatini zedelemeyiz. Bu ikisinden biri zayıf bir râvi olsaydı, rivayeti aktaran kişinin hangisi olduğu bilinmediği için bu rivayetlere itimad edilmemesi yahut şüphe ile yaklaşılması gerekirdi. Kanaatimizce bu rivayetlerin sıhhatini zedeleyen ve hadis tekniği açısından zayıf olarak değerlendirilmesini gerektiren husus Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olmasıdır.

2.1.3. Tarikteki Hocaları

Bu isnad kümesinde Muhammed b. Ebî Muhammed'in hocası konumunda bulunan iki râvi vardır. Bu râvilerden biri Saîd b. Cübeyr'dir. Onun tam ismi Ebû Abdillâh Saîd b. Cübeyr el-Kûfî'dir. Esedoğullardan Vâlibe kolunun mevâlîsi olduğu için el-Esedî ve el-Vâlibî nisbeleriyle de anılmıştır. Abdullah b. Abbâs'ın önde gelen talebelerinden biri kabul edilen Saîd b. Cübeyr, bir müddet Kûfe kadılığı yapmıştır. İbnü'l-Eş'as (v. 67/686-687) isyanına katıldığı ve destek verdiği için bir süre kaçak hayatı yaşamış daha sonra Mekke'de tespit edilerek hicrî 94 veya 95 yılında 49 yaşındayken idam edilmiştir. Saîd b. Cübeyr kaynaklarda fakih, âlim, zâhid ve verâ sahibi bir zât olarak tanımlanmaktadır.²²⁷ *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında rivayetleri yer alan Saîd b. Cübeyr'in hadis aldığı başlıca sahâbîler arasında Abdullah b. Abbâs, Enes b. Mâlik ve Ebû Saîd el-Hudrî (v. 74/693-694) yer almaktadır. Kendisinden hadis nakleden bazı öğrencileri A'meş, Zührî ve Muhammed b. Ebî Muhammed'dir.²²⁸ İbn Hibbân, Saîd b. Cübeyr'i güvenilir bir râvi olarak değerlendirmiştir.²²⁹ Onun ilmi birikimi ve güvenilirliğine, kaynaklarda sıklıkla atıf yapılmaktadır.²³⁰ İbn Hacer de onun hakkında sika hükmünü vermiştir.²³¹

Bu tarikte Muhammed b. Ebî Muhammed'in hocası olarak zikredilen diğer râvi İkrime'dir. Abdullah b. Abbâs'ın kölesi olan İkrime'nin tam ismi Ebû Abdillâh İkrime el-Berberî'dir. Câbir (v. 78/697), Abdullah b. Abbâs ve Hz. Ali (v. 40/668) hadis aldığı başlıca sahâbîlerdir. Eyyûb es-Sahtiyânî, Zührî ve Muhammed b. Ebî Muhammed kendisinden rivayette bulunan bazı kişilerdir.²³² *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında rivayetleri yer almaktadır. Müslim'in ondan rivayetleri makrûnendir. Vefat tarihi olarak hicrî 104, 105, 106 ve 107 tarihleri zikredilmiştir. Bu tarihler arasında hicrî 105 yılı daha çok şöhret bulmuştur.²³³

²²⁷ İbn Hibbân, *Sikât*, 4/275-276.

²²⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 10/358-361.

²²⁹ İbn Hibbân, *Sikât*, 4/275-276.

²³⁰ Bkz.: Mizzî, *Tehzîb*, 10/365-379; Zehebî, *Târîh*, 2/1101-1103.

²³¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 374. Saîd b. Cübeyr'in hayatı ve hadisçiliğine dair ayrıntılı bilgi için bkz.: Aziz Elçi, *Saîd b. Cübeyr ve Hadis İlmindeki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019).

²³² Mizzî, *Tehzîb*, 20/264-269.

²³³ Mizzî, *Tehzîb*, 20/291-292.

İkrime, İbn Abbâs'ın öğrencileri arasında ön plana çıkan bir âlim olmuştur. İbn Abbâs'ın kölesi olması ve diğer öğrencilerine göre onunla daha çok vakit geçirmesi muhtemelen bu durumda etkili olmuştur. Meşhur muhaddis Şu'be b. Haccâc, İkrime'yi İbn Abbâs'ın ashâbı içerisinde tefsir bilgisi en iyi olan ve en âlim kişi olarak tanımlamıştır.²³⁴

Terâcîm-tabakât literatüründe ilmiyle ön plana çıkan ve ilmî birikimi övülen İkrime, hadis münekkitlerinin çoğu tarafından güvenilir kabul edilmekle birlikte bazı âlimler tarafından cerh edilmiştir. Öğrencisi Eyyûb es-Sahtiyânî'ye onun güvenilir olup olmadığı sorulduğunda “Sika olmasaydı ondan hadis yazmazdım” cevabını vermiştir. Yahyâ b. Maîn de onu tevsik eden âlimlerdendir. Ebû Hâtîm onu güvenilir kabul etmiştir. İbn Ebî Hâtîm, babasının İkrime'yi güvenilir kabul etmesine şaşırması olmalı ki “Peki, onunla ihticâc edilip hadisleri yazılır mı?” diye sormuş ve “Evet” cevabını almıştır. Ebû Hâtîm, İkrime'nin zayıf bir râvî olmadığını, ondan nakledilen bazı rivayetlerdeki problemlerin İkrime kaynaklı değil, ondan nakilde bulunan bazı öğrencilerinin zayıf olmasından kaynaklandığını ifade etmiştir.²³⁵ Buhârî ile Nesâî de onu güvenilir kabul etmişlerdir. Buhârî, hadis ehlinin hemen hepsinin İkrime'den rivayette bulunduğunu da belirterek onun güvenilirliğini pekiştirecek bir yaklaşım sergilemiştir.²³⁶

İkrime'yi tenkit edenler arasında Saîd b. el-Müseyyeb, Muhammed b. Sîrîn, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Mâlik ve İbn Sa'd bulunur. Bu isimlerden ilk üçü İkrime'yi kizb ile itham etmiştir. Eyyûb es-Sahtiyânî'ye Yahyâ b. Saîd'in İkrime'yi kizb ile itham ettiği bildirildiğinde buna şiddetle karşı çıkmış hocasının bu ithamlardan berî olduğunu vurgulamıştır.²³⁷ İmâm Mâlik'in ona yönelttiği tenkitler ise İkrime'nin Hâriciliğe mensubiyeti ile alakalıdır.²³⁸ İbn Sa'd onun ilim deryası bir âlim olduğunu ifade eder ancak ona göre hakkında söylenenlerden dolayı İkrime'nin rivayetleriyle ihticâc edilemez. Bu ithamları değerlendiren Zehebî, İkrime'nin güvenilirlik yönünden değil mezhebî tutumlarından dolayı tenkit edildiği sonucuna varmaktadır. Ona göre âlimlerin çoğu, onu tevsik etmiş ve onun rivayetleri hemen her hadis eserinde kendine yer bulmuştur.²³⁹ İbn Hacer de onun hakkında “sika, sebt, tefsir âlimi” ifadelerini kullanmış ve İkrime'ye isnad edilen kizb ve bidatçılık ithamlarının sabit olmadığını dile getirmiştir.²⁴⁰

Goldziher, Abdullah b. Abbâs'ın İkrime'yi zaman zaman zincire vurup bağladığına dair bir rivayeti dikkate alarak, İkrime'nin Abdullah b. Abbâs adına yalan söylediğini ve bundan dolayı cezalandırıldığını iddia etmiştir.²⁴¹ Ancak ilgili rivayette Abdullah b. Abbâs'ın derslerine devam etmesi ve özen göstermesi için İkrime'ye böyle muamele ettiği bahsedilir. Hatta bu

²³⁴ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/9; Mizzî, *Tehzîb*, 20/272.

²³⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/8-9.

²³⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 20/289.

²³⁷ Zehebî, *Mizân*, 3/103-105.

²³⁸ Zehebî, *Siyer*, 5/388.

²³⁹ Zehebî, *Mizân*, 3/103.

²⁴⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 687-688.

²⁴¹ Goldziher, *Mezâhibü't-Tefsîri'l-İslâmî*, 94-95.

rivayeti bizzat İkrime'nin kendisi aktarmıştır. Onun bu rivayeti nakletme sebebi muhtemelen ilme iştiağını, tefsire vukûfiyetini ve İbn Abbâs'la olan kuvvetli hoca-talebe ilişkisini ihsas etmektir.²⁴² O dönemde bu uygulamanın bir ceza değil, eğitim-öğretimde disiplini sağlamak üzere yapılan bir uygulama olması da ihtimal dahilindedir. Netice itibariyle, kendisine muhtelif tenkitler yöneltilmekle birlikte cerh-ta'dîl otoritelerinin çoğu tarafından ta'dil edilmesinden ve rivayetlerinin başta *Sahîhayn* olmak üzere çoğu hadis eserinde aktarılmasından dolayı İkrime'nin güvenilir bir râvi olduğu ifade edilebilir.²⁴³

Muhammed b. Ebî Muhammed tarikiyle alakalı yapılan bu değerlendirmeler neticesinde, Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olmasından dolayı hadis eserlerinde bu tarikle çok fazla rivayet nakledilmediği söylenebilir. İlk dönem hadis eserlerinde bu tarikten menkul Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde iki, Tahâvî'nin (v. 321/933) *Şerhu müşkili'l-âsâr*'ında ise bir rivayet tahrir edilmiştir. Ebû Dâvûd'un meçhul olmasına rağmen ondan nakilde bulunmasının sebebi muhtemelen ilgili bâb başlığındaki kronolojiyi ortaya koymaktır. Tahâvî ise sebeb-i nüzûl konusundaki çelişkili rivayetleri açıklamak ve aralarındaki ihtilafı gidermek için Muhammed b. Ebî Muhammed'in naklettiği bir rivayetle ihticâc etmiştir.

2.2. Dâvûd b. Husayn Tariki

Künyesi Ebû Süleymân olup, babası Husayn (v. ?), Hz. Osman'ın (v. 35/656) oğlu Amr'ın (v. ?) mevâlilerindendir. Medine'de yaşadığı için el-Medînî nisbesi ile de anılmıştır.²⁴⁴ Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Hicrî 135 yılında vefat ettiği kaydedilmiştir. Hadis aldığı başlıca hocaları arasında A'rec (v. 117/735), babası Husayn, Nâfi' ve İkrime yer almaktadır. Kendisinden ise İbn İshâk ve İmâm Mâlik gibi meşhur isimler rivayette bulunmuştur. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında tahrir edilmiştir.²⁴⁵

Dâvûd b. Husayn'ın cerh-ta'dîl durumuna dair görüşler farklılık arz etmektedir. Meşhur muhaddis Süfyân b. Uyeyne, Dâvûd'un güvenilirliği konusunda ihtiyatlı davranılması gerektiğini belirtmiştir.²⁴⁶ Yahyâ b. Maîn, onun sika olduğunu ve güvenilir râvilerden hadis nakletmesiyle tanınan İmâm Mâlik'in de kendisinden rivayette bulunduğunu aktarmıştır. Bununla birlikte Yahyâ, İmâm Mâlik'in Dâvûd'un İkrime'den rivayet etmesini uygun görmediğini, zira Mâlik'in İkrime'den ve onun rivayetlerinden hoşlanmadığını dile getirmiştir. Yahyâ'nın bu görüşlerini aktaran Abbâs ed-Dûrî (v. 271/885), hocasının Dâvûd hakkındaki

²⁴² Zehebî, *Târîh*, 3/106.

²⁴³ Benzer değerlendirmeler ve İkrime'nin cerh-ta'diline dair ayrıntılı bilgi için bkz.: Muhammed Ersöz, "Bir Tâbiün Müfessiri İkrime Hakkındaki İthamların Değerlendirilmesi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Ocak 2011), 87-102.

²⁴⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 8/379.

²⁴⁵ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 451; Fellâs, *Târîh*, 252; Mizzî, *Tehzîb*, 8/379-380.

²⁴⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/409.

kanaatini öğrenene kadar onu zayıf kabul ettiğini belirtmiştir.²⁴⁷ Ali b. Medîni ise Dâvûd'un İkrime'den rivayetlerinin münker olduğunu, ancak İmâm Mâlik'in Dâvûd'un İkrime dışındaki hocalarından aktardığı rivayetleri güvenilir kabul ettiğini ifade etmektedir.²⁴⁸ Bu değerlendirmeye dayanarak İbnü'l-Medîni'nin, Dâvûd'u genel olarak güvenilir kabul ettiğini söylenebilir.

Ebû Hâtim, Dâvûd hakkında "leyse bi'l-kaviyy" (hadiste sağlam değildir) hükmünü vermiş ve Mâlik ondan rivayette bulunmasaydı, hadislerinin tamamen terk edeceğini belirtmiştir.²⁴⁹ Ebû Dâvûd da benzer bir görüşü paylaşarak onun İkrime'den aktardığı rivayetlerin münker, ancak diğer hocalarından naklettiği hadislerin sağlam olduğunu vurgulamıştır. Nesâî ise onun hakkında "leyse bihi be's" (ondan rivayet etmekte bir sakınca yoktur) ifadesini kullanmaktadır.²⁵⁰ Cüzcanî, Dâvûd'un hadislerinin çok güvenilir kabul edilmediğini ifade eden âlimler arasındadır. Ona göre, İmâm Mâlik Dâvûd'un güvenilirliği konusunda bazı tartışmalar olmasına rağmen ondan rivayet nakletmiştir.²⁵¹

Güvenilir râvileri derleyen eserlerin müelliflerinden İclî (v. 261/875), İbn Hibbân ve İbn Şâhîn, Dâvûd b. Husayn'ı da eserlerinde zikretmişlerdir.²⁵² Bununla birlikte onun ismi duafâ literatüründe de yer almaktadır. Ukaylî ve İbn Adî bu literatürde kaleme aldığı eserlerine onu da dahil etmişlerdir.²⁵³ Ukaylî, onun hakkındaki değerlendirmeleri aktarmakla yetinirken İbn Adî, "sâlihu'l-hadîs" (hadisleri kabul edilir) hükmünü vermektedir. Ona göre Dâvûd b. Husayn'ın bazı rivayetlerdeki zayıflık kendisinden değil, öğrencilerinden kaynaklanmaktadır. Zayıf bir râvi Dâvûd'dan hadis naklettiğinde, rivayet de zayıf kabul edilmekte, ancak bu durum genellikle yanlış bir şekilde Dâvûd'un kendisine atfedilmektedir. Bununla birlikte, ondan güvenilir öğrencilerin naklettiği hadisler sahîh hükmünü almaktadır.²⁵⁴

Zehebî Dâvûd b. Husayn hakkında "sadûk" değerlendirmesini yapmıştır.²⁵⁵ İbn Hacer ise onun genel olarak güvenilir olduğunu ancak İkrime'den naklettiği rivayetleri hariç tuttuğunu ifade etmektedir.²⁵⁶ İbn Hacer'in bu kanaate ulaşmasında İmâm Mâlik'in tutumunun etkili olduğu düşünülebilir.

İbn Hibbân, Dâvûd b. Husayn'ın Hâricîlerin Şürât koluna nispet edildiğini ve bundan dolayı eleştirildiğini kaydetmektedir. Ona göre, Dâvûd'un bu görüşe sahip olduğu iddiaları

²⁴⁷ Yahyâ b. Maîn, *Târîh (Rivâyetü'd-Dûri)*, 1/169.

²⁴⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 8/379.

²⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/409.

²⁵⁰ Zehebî, *Mizân*, 2/7.

²⁵¹ Cüzcanî, *Ahvâlü'r-Ricâl*, 140.

²⁵² Sırasıyla bkz.: Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh el-Kûfî el-İclî, *es-Sikât*, thk. Abdülâlim Abdülazîm el-Bestevî (Medine: y.y., 1405/1985), 340; İbn Hibbân, *Sikât*, 6/284; İbn Şâhîn, *Sikât*, 124.

²⁵³ Sırasıyla bkz.: Ukaylî, *Duafâ'*, 2/8; İbn Adî, *Kâmil*, 4/440.

²⁵⁴ İbn Adî, *Kâmil*, 4/440.

²⁵⁵ Zehebî, *Muğnî*, 217.

²⁵⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 305.

doğrudur, ancak o, mezhebinin dâîsi olmamıştır. Ayrıca mutkin (güvenilir) bir râvi olduğu için rivayetlerinin terk edilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Nitekim hocası İkrime de Hâricî olmasına rağmen rivayetleri hadis literatüründe tahrir edilmiştir.²⁵⁷ Kaynaklarda, Dâvûd b. Husayn'ın Kaderîlikle de itham edildiği kaydedilir.²⁵⁸ Bu ithamın Hâricî olmasından kaynaklandığı düşünülebilir.²⁵⁹ Benzer eleştiriler daha önce de değinildiği üzere hocası İkrime hakkında da dile getirilmiştir.

Dâvûd b. Husayn'a yöneltilen eleştiriler iki ana noktada yoğunlaşmaktadır: İkrime'den rivayet etmesi ve Hâricîliğe mensubiyeti. Bunun dışında, birçok hadis otoritesi tarafından güvenilir addedilmiştir. Mevcut veriler ışığında İkrime'den rivayette bulunmasını eleştiren ilk kişinin İmâm Mâlik olduğu anlaşılmaktadır. Mâlik'in eleştirileri sonrasında diğer münekkitler de bu hususu dikkate alarak İkrime'den rivayetlerini ayrı bir kategoride değerlendirmişlerdir. Bu noktada İmâm Mâlik'in İkrime'nin Hâricî olmasından dolayı ondan nakledilen rivayetlere temkinli yaklaştığı düşünülebilir. Ancak, Dâvûd b. Husayn'ın da hocası İkrime gibi Hâricîliğe nispet edildiği göz önüne alındığında İmâm Mâlik'in Dâvûd'un tüm rivayetlerini terk etmesi gerekirdi. Bu durum, Mâlik b. Enes'in eleştirilerinin mezhep aidiyetinden kaynaklandığı görüşünü zayıflatmaktadır. Bununla birlikte, bazı kaynaklarda İkrime'nin İmâm Mâlik tarafından Hâricîlerin Sufriyye koluna nispet edildiği ve bundan dolayı onun rivayetlerini terk ettiği iddiası da mevcuttur.²⁶⁰ Çelişkili gibi gözüken bu bilgiler ışığında, İmâm Mâlik'in niçin onu tenkit ettiğini anlamak güçtür. Mâlik'e göre İkrime, Hâricilik görüşünün dâîsi olarak değerlendirilmiş olabilir yahut onun mezhebî tutumlarının Dâvûd b. Husayn'a göre daha sert olduğu da düşünülebilir. Zira İkrime'nin hayatının son zamanlarında yöneticiler tarafından Hâricilik sebebiyle arandığı, Dâvûd b. Husayn'ın evine gizlendiği ve burada vefat ettiği bilgisi²⁶¹ dikkate alınarak Dâvûd'un mezhebî tutumlarının İkrime kadar şiddetli olmadığı söylenebilir. Eğer Dâvûd da bu hususta ileri gitmiş olsaydı muhtemelen yönetim tarafından aranıyor olurdu. Ayrıca bu bilgi ikisi arasındaki hoca-talebe ilişkisinin çok sıkı olduğunu gösterir.

Dâvûd b. Husayn'a yönelik bir diğer eleştiri noktası ise Hâricilik mezhebine mensubiyetidir. İbn Hibbân, bu tenkitleri yersiz bularak onun doğru sözlü bir râvi olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, mezhebinin propagandasını yapmadığı için rivayetleri çoğu müellif tarafından tahrir edilmiştir. Ayrıca, yalan söylemek büyük günahlardan biri olup Hâricilik'te

²⁵⁷ İbn Hibbân, *Sikât*, 6/284. Ayrıca bkz.: Mizzî, *Tehzîb*, 8/381.

²⁵⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 8/381; Zehebî, *Mizân*, 2/7.

²⁵⁹ Hâriciler, kader konusunda Mutezile-Kaderiyye'ye yakın bir tavır sergilemişlerdir. Bkz.: Ebü'l-Hasan Eş'arî, "Hâricîlerin Temel Görüşleri", çev. Harun Yıldız, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1997), 352. Nitekim bazı râviler hem kaderî olmakla hem de Hâricî olmakla itham edilmiştir. Bkz.: İbn Adî, *Kâmil*, 6/241; Zehebî, *Târîh*, 4/433.

²⁶⁰ Zehebî, *Siyer*, 5/388.

²⁶¹ Zehebî, *Târîh*, 3/640.

büyük günah işleyenlerin tekfir edildiği düşünülduğünde hadis âlimleri, bu mezhebe mensup râvilere diğer bidat ehli râvilere kıyasla daha ılımlı yaklaşmıştır.²⁶² Birkaç isim dışında Hâricîlik'e aidiyeti bilinen râviler tenkit edilmemiştir.²⁶³ Dâvûd b. Husayn'ın kaderle itham edilmesi ise muhtemelen Hâricîlik görüşünde olmasından kaynaklanmaktadır. İbn Hacer'in kaydettiği bir rivayete göre Mâlik'e kader hakkındaki görüşlerine rağmen niçin Dâvûd'dan (ve onun gibi bazı kaderî kimselerden) rivayette bulunduğu sorulduğunda “Onlar, yalan söylemek yerine gökyüzünden yere düşmeyi yeğlerler.” cevabı vermiştir.²⁶⁴ Bu bilgi dikkate alınarak İmâm Mâlik nezdinde Dâvûd b. Husayn'ın son derece güvenilir bir râvi olduğu ve kader konusunda bu görüşün dâisi olmadığı ifade edilebilir. Gerek İmâm Mâlik'in İkrime'den rivayetlerini eleştirmesi gerekse hakkındaki Hâricîlik ithamları çoğu hadis eseri müellifi nazarında çok fazla karşılık bulmadığından olsa gerek Dâvûd b. Husayn'ın rivayetleri *Kütüb-i Sitte* ve *Muvatta* dahil olmak üzere birçok hadis eserinde tahrir edilmiştir. Nitekim Dâvûd b. Husayn'ın İkrime'den rivayetlerinin münker olduğuna dikkat çeken Ebû Dâvûd bile *Sünen* 'inde, üçü İkrime tarikiyle yedi rivayet tahrir etmiştir.²⁶⁵ Bunun dışında Dâvûd b. Husayn'ın İkrime'den rivayetleri çoğu hadis eserinde yer almaktadır.²⁶⁶

Taberî *Câmiu'l-beyân* 'da sahâbî râvisi İbn Abbâs olmak üzere Muhammed b. İshâk → Dâvûd b. Husayn tarikiyle toplamda 13 rivayet tahrir etmiştir. Bu rivayetlerin tamamında Dâvûd b. Husayn ile İbn Abbâs arasındaki râvi İkrime'dir. İkrime hakkındaki bilgiler “Muhammed b. Ebî Muhammed Tariki” başlığı altında yukarıda zikredilmişti. Meşhur hadis kaynaklarında sahâbî râvisi İbn Abbâs olmak üzere İbn İshâk'ın Dâvûd'dan naklettiği hadisler şunlardır:

- Hz. Peygamber'in kızı Zeyneb'i (v. 8/629) Ebû'l-Âs (v. 12/634) Müslüman olduktan sonra tekrar nikah yapmadan geri Ebû'l-Âs'a geri vermesi rivayeti. Bu rivayeti İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel, İbn Mâce (v. 273/887), Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Dârekutnî nakletmiştir.²⁶⁷

²⁶² Muhammed Acâc el-Hatîb, *es-Sünnetü kable't-tedvîn* (Kahire: y.y., 1383/1963), 204-205; Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler* (İstanbul: İFAV, 2015), 34-35.

²⁶³ Metin Tekin, *Ana Hatlarıyla Hâriciler ve Hadis* (Kahramanmaraş: Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2018), 29.

²⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzib*, 2/29.

²⁶⁵ Ebû Dâvûd, “Talak”, 25; “Akdiyye”, 10; “Hudûd”, 28.

²⁶⁶ Bazı örnekler için bkz.: Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Sa'd b. Nâsır eş-Şetrî (Riyad: Dâru Kunûzi İşbilyâ, 1436/2015), 13/157; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Hey'et (y.y.: Cem'iyetü'l-Meknez, 1431/2010), 1/2480; İbn Mâce, “Hudûd”, 13; Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 29; Tirmizî, “Tahâre”, 110; Nesâî, “Salâtü'l-havf”, 1.

²⁶⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 20/234; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/1957, 1/2458, 2/196; İbn Mâce, “Nikâh”, 60; Ebû Dâvûd, “Talak”, 24; Tirmizî, “Nikâh”, 43; Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer el-Bağdâdî ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004), 4/373. Ebû Dâvûd bu rivayeti ilgili bâb başlığı altında asıl rivayet olarak tahrir etmiştir. Tirmizî ise bu konudaki amelin İbn İshâk'ın değil Amr b. Şuayb'ın rivayetine göre olduğunu ifade etmiştir. Amr'ın rivayetine göre Hz. Peygamber, kızı Zeyneb'i yeniden nikahlamış ve yeni bir mehir tayin etmiştir. Tirmizî, Amr'ın rivayetini isnadında problem olmasına rağmen tercih eder. İbn İshâk'ın naklettiği rivayetin isnadında ise bir hata görmez. Ancak Dâvûd b. Husayn'ın hıfzında hata olabileceğinden dolayı rivayeti yanlış nakletmiş olabileceğine işaret eder. Buna göre Tirmizî'nin İbn İshâk'ın naklettiği rivayeti hatalı olduğuna

- Mâide sûresi 42. âyetin sebep-i nüzûlüne dair rivayet. Bu rivayeti Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd ve Nesâî nakletmiştir.²⁶⁸

- Salâtü'l-havf'ın nasıl kılınacağına dair rivayet. Bu rivayeti Ahmed b. Hanbel ve Nesâî tahrir etmiştir.²⁶⁹

- Allah katında en sevimli dinin Haniflik olduğuna dair rivayet. Bu rivayeti sadece Ahmed b. Hanbel zikretmiştir.²⁷⁰

-Bir mecliste üç talakla boşamanın tek talak sayılacağına dair rivayet. Bu rivayeti de sadece Ahmed b. Hanbel eserine almıştır.²⁷¹

Meşhur hadis eserleri üzerinde yapılan bir taramada Dâvûd b. Husayn → İkrime → İbn Abbâs tarikiyle 29 kayıt bulunduğu, bu 29 kaydın hemen hemen yarısının (15 tanesinin) Muhammed b. İshâk kanalıyla nakledildiği tespit edilmiştir.²⁷² Bu tespit ilgili tarikten nakledilen rivayetlerin çoğunun İbn İshâk tarafından aktarıldığını ve müelliflerin bu tarik özelinde İbn İshâk'ın rivayetlerine itimat ettiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Her ne kadar başta Buhârî ve Müslim olmak üzere muhaddisler bu tarikte yer alan İkrime ve Dâvûd b. Husayn'ın rivayetlerini tahrir etmiş olsa da İmâm Mâlik, Süfyân b. Uyeyne ve Ali b. Medîni gibi münekkitlerin Dâvûd'u eleştirdiği dikkate alınarak onun rivayetlerine özellikle İkrime'den rivayetlerine ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini söylemek yerinde olacaktır. Nitekim Buhârî ve Müslim hem İkrime'nin hem Dâvûd b. Husayn'ın rivayetlerini eserlerine almışken Dâvûd b. Husayn → İkrime tarikiyle rivayet tahrir etmemişlerdir. Bu da Dâvûd b. Husayn'a yöneltilen ilgili eleştirilerin Buhârî ve Müslim özelinde karşılık bulunduğunu göstermektedir.

2.3. Zührî Tariki

Tam ismi Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî el-Medîni el-Kuraşî'dir.²⁷³ Kureyşin Zühre oğulları koluna mensub olduğu için el-Kuraşî, ez-Zührî nisbelerini almıştır. Medine'de doğduğu için de el-Medîni nisbesiyle anılır. Büyük dedesine nispetle ez-Zührî yahut İbn Şihâb ez-Zührî nisbesi/ismiyle meşhur olmuştur. Tâbiîn tabakasına mensup olan Zührî, İbn

işaret etmek için tahrir ettiği ifade edilebilir. Tirmizî'nin aksine Dârekutnî, Amr'ın rivayetini değil İbn İshâk'ın rivayetini tercih etmektedir. Ona göre Amr'ın naklettiği rivayetin senedindeki Haccâc b. Ertâ ile ihticâc edilemez. Dârekutnî görüşünü temellendirmek için İbn İshâk'ın rivayetine Mâlik'in Zührî'den naklettiği başka bir hadisin mütâbaat ettiğini belirtmektedir. Buna göre onun da İbn İshâk'ın naklettiği rivayeti bu konudaki asıl rivayet olarak gördüğü söylenebilir. İbn Mâce ise rivayet hakkında açıklama yapmamıştır.

²⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/345; Ebû Dâvûd, "Akdiyye", 10; Nesâî, "Kasâme" 9. Ebû Dâvûd rivayeti asıl rivayet olarak tahrir etmiştir.

²⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2475; Nesâî, "Salâtü'l-havf", 1.

²⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2194.

²⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2480.

²⁷² İlgili tarama Hadis Veri Tabanı'ndan (www.hadisveritabani.info) ve Kuramer Zehebiyye 2.0 programı üzerinden yapılmıştır.

²⁷³ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/429; Mizzî, *Tehzîb*, 26/419-420; Zehebî, *Târîh*, 3/499.

Ömer'i (v. 73/693) görüp ondan iki hadis nakletmiş ve bu durum onun meziyetlerinden biri olarak kabul edilmiştir.²⁷⁴ Hicrî 124 senesinde 66 yaşında vefat etmiştir.²⁷⁵ Buna göre hicrî 58 yılı civarında doğduğu söylenebilir.

Babası ve ailesi Abdullah b. Zübeyr (v. 73/692) isyanına destek verdiği için divandan kayıtları silinmiş ve geçim sıkıntısına düşmüştür. Öğrencilik yıllarının geçim sıkıntısı içinde geçtiği aktarılmaktadır. Medine'den sonra Dımaşk'a gitmiş ve burada ilmiyle ön plana çıkarak yöneticilerin dikkatini çekmiştir. Halife Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) ile tanışıp takdir görmüş ve yeniden divana kaydı yapılarak maddi sıkıntıları çözülmüştür. Zührî'nin Emevî yöneticileri ile olan iyi ilişkileri Abdülmelik'in oğlu Hişâm zamanında da devam etmiştir. Hatta Hişâm (105-125/724-743) ve Ömer b. Abdülazizle (98-101/717-720) birlikte hacca gittiği de nakledilmektedir.²⁷⁶

Zührî'ye asıl şöhretini kazandıran hadislerin tedvininde oynadığı roldür. Bizzat kendisi Halife Ömer b. Abdülaziz'in emriyle sünneti/hadisleri kayıt altına aldığını ve bu kayıtların İslâm dünyasının her tarafına gönderildiğini nakletmektedir.²⁷⁷ Her ne kadar Zührî'den önce hadislerin tedvin faaliyeti bireysel olarak başlamış olsa da Zührî'yi bu hususta ön plana çıkaran husus, tedvin faaliyetinin resmen başlamasına öncülük etmesidir.²⁷⁸

Zührî, hadis tarihinin ön önemli hadisçilerinden biri olarak kabul edilir. Kendi döneminde ve sonrasında onun ilmî yetkinliği övülmüştür. İbn Sirîn, İmâm Mâlik, Sa'd b. İbrâhîm (v. 125/742) gibi otoriteler tarafından onun ilmî birikimi ve hıfzı methedilmektedir.²⁷⁹ Ali b. Medînî, onu hadislerin kendilerinde toplandığı medâr râvilerden biri kabul eder.²⁸⁰ Ali b. Medînî, Zührî'nin 2000 civarı hadis yazdığını, Ebû Dâvûd ise 2100 hadis yazdığını nakletmektedir.²⁸¹ Bazı hadisçilerin bir milyona yakın hadis bildiği kaydedilmiş olsa da Zührî'nin yaşadığı dönem itibarıyla 2000 civarı hadisi kayıt altına almış olması önemli bir sayıdır. İsnadlar alt kollara ayrılıp yaygınlaşmadığı için 2000 civarı rakamın hicrî 2. Asrın başlarında ciddi bir yekûn olduğu söylenebilir. Zührî'nin hadis tarihi açısından önemli bir şahsiyet kabul edilmesi esahhu'l-esânîd (en sahîh isnadlar) konusunda da karşımıza çıkmaktadır. Zührî → Ali b. Hüseyin → Hz. Hüseyin isnadı ile Zührî → Sâlim → İbn Ömer

²⁷⁴ Zehebî, *Târîh*, 3/500.

²⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/438; Fellâs, *Târîh*, 257.

²⁷⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/429-435.

²⁷⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Salâh b. Fethi Hilal (Kahire: Fârukü'l-Hadisi li't-Tab'ati ve'n-Neşr, 1427/2006), 4/247.

²⁷⁸ Halit Özkan, "Tedvin Tarihinde Emevi Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüşası", *Divân* 17/32 (2012), 12. Zührî'nin tedvin faaliyetlerinde oynadığı rol için ayrıca bkz.: Nurullah Erdoğan, *Hadiste Tedvin Faaliyetleri ve İbn Şihâb ez-Zührî'nin Tedvindeki Rolü* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

²⁷⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/434; Buhârî, *Târîh*, 1/220.

²⁸⁰ Zehebî, *Târîh*, 3/509.

²⁸¹ Zehebî, *Târîh*, 3/500.

isnadları en sahîh isnadlardan ikisi olarak kabul edilmiştir.²⁸² İbn Hacer bu iki isnad içerisinde Zührî → Sâlim → İbn Ömer isnadını ön plana çıkarmıştır.²⁸³

Zührî'nin hadis tahsil ettiği başlıca hocaları Enes b. Mâlik, Saîd b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Sâlim b. Abdillâh'tır (v. 106/725). Kendisinden Atâ b. Ebî Rebâh, Muhammed b. İshâk, Ma'mer b. Râşid, İmâm Mâlik ve Süfyân b. Uyeyne gibi meşhur âlimler hadis nakletmiştir. Zührî'nin rivayetleri başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere meşhur hadis eserlerinin çoğunda tahrir edilmiştir.²⁸⁴

İbn Şihâb ez-Zührî, hadis münekkithleri tarafından imâm, hafız gibi üst dereceden güvenilirliğe delalet eden lafızlarla ta'dîl edilmiş olsa da²⁸⁵ yöneticilere yakınlığı, mürsel hadisleri ve tedlîs ile ithamı sebebiyle tenkit konusu da olmuştur. Yöneticilere yakınlığını sebebiyle onu tenkit eden âlimlerden biri Mekhûl'dür.²⁸⁶ Bu tenkitler sebebiyle "yöneticilerin mendili", "sultânî" gibi ithamlara maruz kalmıştır. Öğrencisi İmâm Mâlik de dahil olmak üzere pek çok âlim umerâyâ yakın durup bunu kazanç kapısı olarak görmesini eleştirmiştir.²⁸⁷ Bununla birlikte Zehebî, onun yöneticilere yakınlığını hadis konusundaki yetkinliğini ve güvenilirliğini zedelemeyeceğini ifade eder.²⁸⁸ Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Zührî'nin naklettiği mürsel hadisleri mürselin en şerlisi olarak tavsif eder.²⁸⁹ Bunun sebebi muhtemelen Zührî'nin güvenilir bir râvi olmasıdır. Güvenilir olduğu için onun irsalleri hadis ilminin inceliklerini bilmeyenler için makbul zannedilebilir. Bulunduğu tabaka itibarıyla genellikle hadis naklettiği sahâbîlerle kendisi arasında iki râvi yer aldığı ve bu iki râviyi birden düşürdüğü için de Yahyâ b. Saîd tarafından eleştirilmiş olabilir. Onun irsallerini Yahyâ b. Saîd dışında Şâfiî, Yahyâ b. Maîn ve Ali b. Medînî de eleştiri konusu edinmiştir.²⁹⁰ Zehebî *Mizân*'da onun nadir olarak tedlîs yaptığına işaret eder.²⁹¹ Ancak hakkında tenkit bulunmasına rağmen güvenilir olduğuna kanaat getirdiği râvileri derlediği eserinde Zührî'yi de zikrediyor olması,²⁹² bu tedlîs eleştirisinin nadiren vukû bulduğunu ve bunun Zührî'nin güvenilirliğini zedelemeyecek bir durum olduğunu gösterir. Zührî hakkında özellikle yöneticilere yakınlığı eleştiri konusu olmuşken hemen hemen

²⁸² Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs*, thk. Züheyr Şakîk el-Kebbî (y.y.: Dârü İhyâi'l-Ulûm, 1416/1996), 101; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 82.

²⁸³ İbn Hacer, *Nüzhe*, 60.

²⁸⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 26/420-431.

²⁸⁵ Zehebî, *Târîh*, 3/499; İbn Hacer, *Takrîb*, 896.

²⁸⁶ Zehebî, *Târîh*, 3/515.

²⁸⁷ Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir, *ez-Zührî*, thk. Şükrullah b. Nimetullah el-Kucânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982), 16, 154-162.

²⁸⁸ Zehebî, *Siyer*, 6/75.

²⁸⁹ Zehebî, *Târîh*, 3/515.

²⁹⁰ İbn Asâkir, *ez-Zührî*, 157-160.

²⁹¹ Zehebî, *Mizân*, 4/269.

²⁹² Zehebî, *Zikrû esmâ'*, 169.

bütün hadis külliyyatında onun rivayetlerinin tahrir edilmesi, bu eleştirilerin çok da karşılığının olmadığını göstermektedir.²⁹³

Zührî hadis ilminin önde gelen isimlerinden biri olmakla birlikte aynı zamanda o, siyer/megâzî ilminin de öncülerinden kabul edilmiştir. Siyer-megâzî alanında ilk eser telif edenlerden biri olduğu nakledilmektedir.²⁹⁴ Ona nispet edilen eser, günümüze çeşitli eserlerin içerisinde parça parça ulaşmıştır. Örneğin Süheyl Zekkâr'ın *el-Megâzî'n-nebeviyye* ismiyle Zührî'ye nispetle neşrettiği eser, Abdurrezzâk'ın *Musannef*'i içerisinde Ma'mer'in Zührî'den siyer/megâziye dair naklettiği rivayetlerden oluşturulmuştur.²⁹⁵ Zührî, tarih yazıcılığındaki etkisinden dolayı bazı araştırmacılar tarafından Medine tarih ekolünün kurucularından kabul edilmiştir. Siyere dair rivayetlerde salt muhaddis gibi davranmamış, çeşitli rivayetlerden bir olay örgüsü oluşturarak rivayetlerin metinlerini ve isnadlarını birleştirmiştir. Telfik olarak isimlendirilen bu durum, Zührî'nin tarih yazıcılığında sıkça başvurduğu yöntemlerden biri olmuştur. Zührî, bu tavrıyla Medineli öğrencileri Mûsâ b. Ukbe ile İbn İshâk ve diğer önemli bir siyer müellifi olan Medine'li Vâkîdî üzerinde etkili olmuştur.²⁹⁶

Taberî'nin *Tefsîr*'inde Muhammed b. İshâk'ın Zührî'den naklettiği ve sahâbî râvisi İbn Abbâs olan rivayetlerin sayısı 11'dir. Meşhur hadis koleksiyonlarında aynı tarikle nakledilen rivayetler aşağıdaki gibidir.

Siyer/Megâzî ile ilgili olanlar:

- Hz. Peygamber'in insanların en cömerti olduğuna dair rivayet. Bu rivayeti İbn Ebî Şeybe eserinde zikretmiştir.²⁹⁷
- Hz. Peygamber'in Ramazan ayında Kur'ân-ı Kerîm'i Cebrâîl'e arz ettiği rivayeti. Bu rivayeti İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel tahrir etmiştir.²⁹⁸
- Mekke'nin fethi günü Hz. Peygamber'in Ebû Süfyân'ın evine girenlere eman verdiğine dair rivayet. Bu rivayeti İbn Ebî Şeybe ve Ebû Dâvûd tahrir etmiştir.²⁹⁹
- Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethi için Ramazan'ın 10. Günü sefere çıktığı rivayeti. Bu rivayeti İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel eserine almıştır.³⁰⁰

²⁹³ Zührî'nin hayatı ve ilmi kişiliği hakkında detaylı bilgi almak için bkz.: İbn Asâkir, *Zührî*; Sedat Özçelik, *İbn Şihab ez-Zührî'nin Hayatı ve Hadisçiliği* (Ankara: AÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, 2001); Halit Özkan, "Zührî", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2013) 44/544-549.

²⁹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li beyânî meşhûri kütübi sünneti'l-müşerrefe*, thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî (y.y.: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2001), 107.

²⁹⁵ Özkan, "Zührî", 44/549.

²⁹⁶ Abdülazîz ed-Dûrî, "İbn Şihâb ez-Zührî ve İslâm Tarih Yazıcılığının Başlamışındaki Rolü", çev. Casim Avcı, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2002), 69, 76. Ayrıca bkz.: Özkan, "Zührî", 44/549.

²⁹⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 14/512.

²⁹⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 16/469; 17/489; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2126.

²⁹⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 21/57; Ebû Dâvûd, "Harâc", 25. Ebû Dâvûd'un rivayet ve bâb başlığı altındaki diğer hadisler hakkında bir değerlendirme yapmaması bu bâb başlığı altındaki rivayetleri asıl olarak tahrir ettiğini düşündürmektedir.

- Hz. Peygamber'in Abdullah b. Übeyy'in cenaze namazını kılması üzerine Allah tarafından uyarılması rivayeti. Rivayeti Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî eserine almıştır.³⁰¹
- Resulullah'ın Mekke'nin fethi için Medine'den çıkışı ve izlediği güzergâh konulu rivayet. Bu rivayeti Ahmed b. Hanbel aktarmaktadır.³⁰²
- Hz. Peygamber'in cam kâse kullandığına dair rivayet. Bu rivayeti İbn Mâce eserine almıştır.³⁰³
- Hz. Peygamber'in vefatından önce kıldırıldığı son namazda Mürselât sûresini okuduğu rivayeti. Bu rivayeti Tirmizî nakletmiştir.³⁰⁴

Hâricîlerin önde gelenlerinden Necde'nin İbn Abbâs'a sorularıyla ilgili olanlar:

- Hâricî Necde b. Âmir'in Hızır kıssasından yola çıkarak bazı çocukların öldürülmesinin cevazına dair sorusu üzerine İbn Abbâs'ın Necde'yi azarladığı ve Hz. Peygamber'in çocukların öldürülmesini nehyettiğine dair rivayet. Bu rivayeti İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel zikretmiştir.³⁰⁵
- Necde'nin Hz. Peygamber döneminde kadınların savaşa katılıp katılmadığına dair İbn Abbâs'a sorusu ve İbn Abbâs'ın kadınların savaşa katıldığını bildirmesi konulu rivayet.³⁰⁶ Bu rivayeti İbn Ebî Şeybe ve Ebû Dâvûd nakletmiştir.
- Necde'nin zi'l-kurbâ'nın kim olduğuna dair sorusu ve İbn Abbâs'ın cevabı konulu rivayet. Bu rivayet mevkûftur. İlgili rivayeti İbn Ebî Şeybe ve Nesâî nakletmiştir.³⁰⁷

Ahkâma dair rivayetler:

- Hz. Peygamber'in Mekke fethedildikten sonra Mekke'de 15 gün kadar ikamet ettiği ve bu sürede namazları seferî olarak kıldığı rivayeti. Bu hadisi İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel, İbn Mâce ve Ebû Dâvûd eserlerine almıştır.³⁰⁸
- Hacda hedy kurbanın farziyetine dair rivayet. Bu rivayeti Ahmed b. Hanbel tahrir etmiştir.³⁰⁹

³⁰⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 21/65; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2985

³⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/107, 1/2126; Tirmizî, "Tefsîr", 10. Tirmizî bu rivayet hakkında "hasen garîb sahîh" ifadelerini kullanmaktadır.

³⁰² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2485.

³⁰³ İbn Mâce, "Eşribe", 27.

³⁰⁴ Tirmizî, "Salât", 118. Tirmizî ilgili bâb başlığında sadece bu rivayeti ve Hz. Peygamber'in akşam namazında genellikle ne okuduğuna dair âlimlerin görüşünü aktarmıştır. Bundan dolayı Tirmizî'nin ilgili hadisi asıl olarak tahrir ettiği ifade edilebilir.

³⁰⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 18/378; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/205.

³⁰⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 18/403, 18/524; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 145.

³⁰⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 18/469; Nesâî, "Kâsemü'l-fey", 1.

³⁰⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/279, 21/62; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2985; İbn Mâce, "İkâmetü's-salât", 76; Ebû Dâvûd, "Salât", 281.

³⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2452.

- Hz. Peygamber'in cuma günü gusül almayı emrettiği rivayeti. Bu rivayeti Ahmed b. Hanbel zikretmiştir.³¹⁰
- Müşriklerin evlerine gece baskını yapıldığında müşriklerin çocuklarına ne yapılacağına dair rivayet. Bu rivayeti Ahmed b. Hanbel nakletmiştir.³¹¹
- Hz. Peygamber'in eşleri hayızlı iken onlarla uyuduğu rivayeti. Bu rivayeti Ahmed b. Hanbel tahrir etmiştir.³¹²

Mevkûf haberler:

- Hz. Ömer'in Hz. Ebû Bekir'in hilafetine karşı çıkanlara çıkışmasına dair mevkûf rivayet. Bu rivayeti İbn Ebî Şeybe zikretmektedir.³¹³

Meşhur hadis eserlerinde İbn İshâk'ın Zührî'den naklettiği ve sahâbî râvisi Abdullah b. Abbâs olan rivayetlerin sayısı mükerrerleriyle birlikte 24'tür. Tekrarsız hadis metni sayısı ise 17'dir. Bunun dışında İbn İshâk'ın, Zührî'den nakilleri hadis koleksiyonlarında ciddi bir yekûn tutmaktadır.³¹⁴ Bu rivayetler genellikle siyer-megâzî ile alakalıdır. Rivayetlerin hemen hepsinde Zührî ile İbn Abbâs arasında Taberî'nin de bu tarikte en çok başvurduğu Ubeydullah b. Abdillâh vardır. Sadece Necde ile alakalı rivayetler Muhammed b. Ali (v. ?) ve Yezîd b. Hüzmûz (v. ?) vasıtasıyla nakledilmiştir.

Zührî ile İbn İshâk arasındaki kuvvetli hoca-talebe ilişkisi dikkat çekmektedir. Zührî'nin öğrencisinin megâzî alanındaki yetkinliğine dikkat çekerek "Kim megâzî isterse ona İbn İshâk yeter" dediği nakledilmiştir.³¹⁵ Ayrıca İbn İshâk, Zührî'nin rivayetlerine vukufiyeti ile bilinen bir şahıs olmuştur. Zührî'nin öğrencilerinin onun rivayetlerine dair bir ihtilafa düştüklerinde İbn İshâk'a başvurdukları aktarılmaktadır.³¹⁶ Bununla birlikte Yahyâ b. Maîn'in İbn İshâk'ı genel olarak güvenilir bulmakla birlikte Zührî'den nakillerinde zayıf olduğuna işaret ettiği rivayet edilmiştir. Bu rivayeti aktaran İbn Maîn'in öğrencisi Dârimî, Zührî'nin talebeleri arasında öne çıkan İbn Cüreyc, Ma'amer, Evzâî ve Mâlik gibi âlimleri Zührî'den rivayetlerindeki durumlarını hocasına sormuştur.³¹⁷ İbn İshâk'ın da bu isimlerle birlikte anılması Zührî'nin öğrencileri arasında temayüz ettiğini göstermektedir. Yahyâ b. Maîn'in İbn İshâk'ı Zührî'den rivayetlerinde zayıf bulması ise muhtemelen İbn İshâk'ın isnad kullanımıyla alakalıdır. Zira o, Zührî'den naklettiği bazı rivayetleri özellikle siyer-megâzîye dair olanları hocası Zührî gibi telfik usûlüyle

³¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2476.

³¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/1082

³¹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9/2059.

³¹³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 21/138.

³¹⁴ Sadece Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i üzerine yaptığımız bir taramada bu sayıyı mükerrerleriyle birlikte 50 civarı olarak tespit ettik.

³¹⁵ Buhârî, *Târîh*, 1/40.

³¹⁶ İbn Hallikân, *Vefâyât*, 4/276.

³¹⁷ Yahyâ b. Maîn, *Târîh (Rivâyetü'd-Dârimî)*, 43; Zehebî, *Târîh*, 3/515-518.

aktarmıştır.³¹⁸ Telfik usûlüyle nakledilen rivayetlerin isnadları bazı hadisçiler nazarında zayıf kabul edildiği yahut hoş karşılanmadığı için³¹⁹ Yahyâ b. Maîn, İbn İshâk'ı bu açıdan eleştirmiş olabilir.

Taberî'de bu tarikle tahric edilen rivayetlerde Zührî ile İbn Abbâs arasında "Ubeydullah b. Abdullah", "Ali b. Hüseyin" ve "Urve → Nüdbe/Nedbe" bulunmaktadır. "Ubeydullah" kanalıyla altı, "Ali b. Hüseyin" ve "Urve → Nüdbe" kanallarıyla birer rivayet bulunmaktadır. Bunun dışında *Câmiu'l-beyân*'da İbn İshâk'ın telfik usûlüyle aktardığı ve içinde Zührî'yi de zikrettiği, sahâbî râvisi İbn Abbâs olan üç rivayet yer almaktadır.

Zührî'nin kendisi vasıtasıyla İbn Abbâs'tan altı rivayet naklettiği Ubeydullah b. Abdillâh'ın tam ismi Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Abdillâh b. Utbe b. Mes'ûd el-Hüzelî el-Medîni'dir. Hüzeyl kabilesine mensuptur. Medine'de yaşadığı için el-Medîni nisbesi ile anılmaktadır. Dedesi Utbe meşhur sahâbî Abdullah b. Mes'ûd'un kardeşidir. Kaynaklarda âmâ olduğu ifade edilmiştir. Tâbiîn'in önde gelenlerinden olup Medineli meşhur yedi fakihten (fukahâ-yi seb'a) biri olarak addedilmiştir. Hicrî 98 yılında vefat ettiği aktarılmaktadır.³²⁰ Vefat tarihinin hicrî 94, 95 ve 99 yıllarında olduğuna dair bazı kayıtlar da mevcuttur.³²¹ Ubeydullah'ın hadis aldığı başlıca sahâbîler Hz. Âişe, İbn Ömer, İbn Abbâs ve Ebû Hüreyre'dir (v. 58/678). Tâbiîn'den Urve b. Zübeyr'den de rivayetleri bulunmaktadır. Zührî, Ebû'z-Zinâd ve Sâlih b. Keysân önde gelen talebelerindendir. *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri tahric edilmiştir.³²² Ubeydullah b. Abdillâh hadis münekkittleri tarafından güvenilir bir râvi kabul edilmiştir. Yahyâ b. Maîn'e "İbn Abbâs'tan rivayetlerinde İkrime mi yoksa Ubeydullah mı daha sağlamdır?" diye sorulduğunda "Her ikisi de sağlamdır" cevabını vermiştir. Ebû'z-Zür'a da onun güvenilir bir râvi olduğunu belirtmiştir.³²³ İbn Hacer'in Ubeydullah hakkındaki kanaati de güvenilir olduğu yönündedir.³²⁴ Ubeydullah'ın ilmi birikimini büyük oranda Abdullah b. Abbâs'a borçlu olduğu ve onun önde gelen talebelerinden biri olduğu bilinmektedir. *Kütüb-i Tis'a*'da Ubeydullah aracılığıyla İbn Abbâs'tan 56 rivayet nakledilmiştir.³²⁵ Tespitlerimize göre İbn İshâk'ın Ubeydullah b. Abdillâh aracılığıyla İbn Abbâs'tan naklettiği rivayetler hem *Câmiu'l-beyân*'da

³¹⁸ Bazı örnekler için bkz.: Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/41, 11/173.

³¹⁹ Telfik hakkında âlimlerin görüşleri için bkz.: Bünyamin Erul, "Telfik", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011); Fuat İstemi, *Hadis ve Tarih Metodolojilerinin Karşılaştırılması (Hicret Rivayetleri Örneği)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2016), 114-120; Süleyman Doğanay, "Hadiste Telfik: Metin Eksenli Bir Araştırma", *Bilimname: Düşünce Platformu* 1 (2016), 27-50. Öznur Civelek, *Hadis İlminde Telfik Yöntemi Ve Sahih-i Buhârî'de Telfikli Rivayetler* (İstanbul: MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, 2023) 43-48. Örneğin Leys b. Ebî Süleym Mücâhid, Tâvûs ve Atâ'nın rivayetlerini birleştirerek aktardığı için tenkit edilmiştir. Bkz.: Zehebî, *Târîh*, 3/955-956.

³²⁰ İbn Hibbân, *Sikât*, 5/63; Mizzî, *Tehzîb*, 19/73-76.

³²¹ Mizzî, *Tehzîb*, 19/76.

³²² Mizzî, *Tehzîb*, 19/73-74.

³²³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/320; Mizzî, *Tehzîb*, 19/75.

³²⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 640.

³²⁵ Hafize Yazıcı, *Ubeydullah b. Abdillâh ve Hadis İlmindeki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2015), 24-26.

hem de meşhur hadis eserlerinde sadece Zührî aracılığıyla menkuldür.³²⁶ Yukarıda da işaret edildiği üzere meşhur hadis eserlerinde bu tarikle nakledilen çoğu rivayetin senedinde Zührî ile İbn İshâk arasında Ubeydullah bulunmaktadır.

İncelediğimiz tarik özelinde Zührî'nin bir diğer kaynağı Ali b. Hüseyin (Zeynelâbidîn)'dir. *Câmiu'l-beyân*'da İbn İshâk → Zührî → Ali b. Hüseyin tarikiyle İbn Abbâs'tan bir rivayet tahrir edilmiştir. Ali b. Hüseyin'in tam ismi Ebü'l-Hüseyin Ali b. el-Hüseyin el-Kureşî el-Hâşimî'dir. Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin'in oğludur. Zeynelâbidîn lakabıyla meşhur olmuştur. Künyesinin Ebü'l-Hasen, Ebû Muhammed ya da Ebû Abdullah olduğu da nakledilmiştir. Hicrî 94 yılında vefat etmiştir. Vefat tarihi hakkında hicrî 95, 99 ve 100 kayıtları da bulunmaktadır.³²⁷ Zeynelâbidîn'in hadis aldığı başlıca sahâbîler Hz. Hüseyin (v. 61/680), İbn Abbâs, İbn Ömer ve Hz. Âişe'dir. Kendisinden Zührî, Süfyân b. Uyeyne ve Nâfi' gibi meşhur tâbiîler rivayette bulunmuştur. Naklettiği hadisler *Kütüb-i Sitte*'nin hepsinde yer almaktadır.³²⁸ Zührî, hocasını döneminin en fakih âlimi olarak tanımlar, ancak az hadis rivayet ettiğini ifade eder. Güvenilir bir râvi kabul edilen Zeynelâbidîn'in ismi en sahîh isnadlar içerisinde yer alır. Zührî → Ali Zeynelâbidîn → Hz. Hüseyin isnadı bu kabildendir. İcâ de onun güvenilir olduğunu belirtmiştir.³²⁹ İbn Hacer de onun hakkında "sika" ve "sebt" ifadelerini kullanmıştır.³³⁰ Muhammed b. İshâk → Zührî → Ali b. Hüseyin isnadıyla meşhur hadis eserlerinde iki rivayet nakledilmiştir. Bu rivayetlerin sahâbî râvisi ise Hz. Ali'dir.³³¹

Ele aldığımız tariklerde Zührî'nin son kaynağı Urve b. Zübeyr'dir. İbn İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'tan Zührî aracılığıyla naklettiği bir rivayetin isnadında Zührî ile İbn Abbâs arasında Urve yer almaktadır. Urve ilgili rivayeti Abdullah b. Abbâs'ın mevâlilerinden Nüdbe aracılığıyla aktarmıştır. Urve b. Zübeyr'in tam ismi Ebû Abdullah Urve b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm el-Esedî el-Kureşî'dir. Meşhur sahâbî Zübeyr b. Avvâm'ın oğludur. Annesi Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ'dır.³³² Hicrî 94 yılında vefat etmiştir. Vefat tarihi hicrî 95, 97, 99, 100 veya 101 olarak da kaydedilmiştir.³³³ Hz. Âişe, İbn Ömer, İbn Abbas ve Ebû Hüreyre hadis aldığı başlıca sahâbîlerdir. Kendisinden oğlu Hişâm, Sâlih b. Keysân ve Zührî gibi meşhur âlimler rivayette bulunmuştur. *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri tahrir edilmiştir.³³⁴ Urve b. Zübeyr hadis

³²⁶ Bazı örnekler için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/579; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2126; Tirmizî, "Salât", 118; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/200.

³²⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/209-218; Mizzî, *Tehzîb*, 20/282-383.

³²⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 20/383-384.

³²⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 20/386-388.

³³⁰ İbn Hacer, *Takrib*, 693.

³³¹ Rivayetler için bkz.: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/755; Nesâî, "Kıyâmü'l-leyl", 5.

³³² İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/177; Buhârî, *Târîh*, 7/31.

³³³ Mizzî, *Tehzîb*, 20/24.

³³⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 20/10-15

münekkitleri tarafından güvenilir kabul edilmiştir. Ayrıca Medineli meşhur yedi fakîhten biridir.³³⁵ İbn Hacer onu fakîh ve güvenilir bir âlim olarak nitelemektedir.³³⁶

İlgili rivayette Urve ile İbn Abbâs arasında bulunan Nüdbe hakkında kaynaklarda yeteri kadar bilgi yoktur. İbn Sa'd, Nüdbe'nin İbn Abbâs ailesinin mevâlîlerinden olduğunu ifade edip onun Urve'den naklettiği bir rivayeti aktarmakla yetinmiştir.³³⁷ İbn Hibbân *Sikât* isimli eserinde Nüdbe'yi de zikretmiş ve Hz. Peygamber'in eşi Meymûne'nin mevâlîlerinden olduğunu belirtmiştir.³³⁸ Ebû Nuaym ile İbn Hacer onu sahâbî saymışlar ve Hz. Meymûne'nin mevâlîsi olduğunu zikretmişlerdir.³³⁹ Mizzî de Nüdbe'yi Hz. Meymûne'nin mevâlîsi olarak olarak kaydeder. Hadis rivayet aldığı tek kişinin mevlâsı Meymûne olduğunu ve kendisinden de sadece Urve'nin mevlâsı Habîb el-A'ver'in (v. ?) rivayette bulunduğunu ifade eder.³⁴⁰ Nitekim Zehebî, kendisinden Habîb teferrüd ettiği için Nüdbe'yi *Mizânü'l- i 'tidâl'*inde zikretmiştir.³⁴¹ Taberî'nin bu tarikle tahrir ettiği rivayet, Hz. Peygamberin eşleri hayızlı iken kendileriyle uyuduklarına dairdir. Bu rivayetin İbn Abbâs'la alakalı olan kısmı ise mevkûftur. Ayrıca rivayetin senedinin İbn Şihâb ez-Zührî → Urve → Nüdbe şeklinde aktarılması ise muhtemelen bir hatadır. Rivayetin diğer tarikleri ve ilgili muhtemel hata ikinci bölümde detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Câmiu'l-beyân'da İbn İshâk'ın Zührî'den naklettiği, sahâbî râvisi İbn Abbâs olan rivayetlerin tarikleri aşağıdaki şemada gösterilmiştir.

³³⁵ İbn Hibbân, *Sikât*, 5/195.

³³⁶ İbn Hacer, *Takrib*, 674.

³³⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/458.

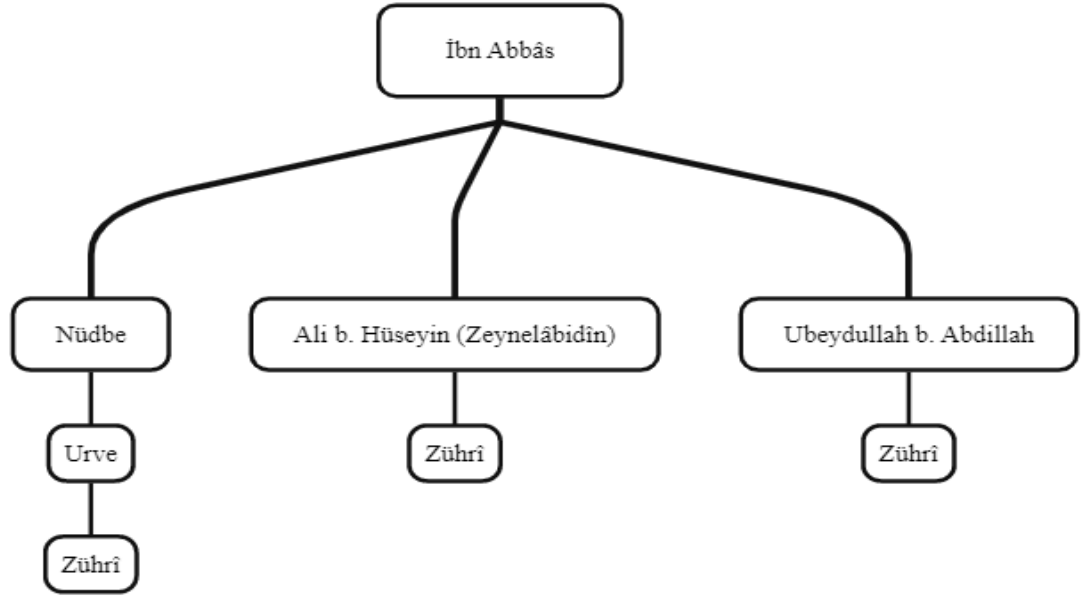
³³⁸ İbn Hibbân, *Sikât*, 5/487.

³³⁹ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Ma'rîfetü's-sahâbe*, thk. Âdil b. Yusuf (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1419/1998), 6/3457; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 14/241.

³⁴⁰ Mizzî, *Tehzib*, 35/315.

³⁴¹ Zehebî, *Mizân*, 5/323.

Şema 2: İbn İshâk'ın Zührî'den Nakillerinin Tarikleri

Bu tariklerde yer alan bütün râviler güvenilirdir. İbn İshâk'ın Zührî kanalıyla naklettiği rivayetler, hadis eserlerinde görece daha çok tahrir edilmiştir. Bundan dolayı İbn İshâk rivayetlerinde Zührî tarikinin diğer tariklere göre daha sağlam ve tercihe şâyân olduğu ifade edilebilir.

Bu tariklerin dışında İbn İshâk telfik yaparak üç rivayeti “Bu rivayeti Abdullah b. Abbâs’tan Urve b. Zübeyr ve diğer bazı alimlerimiz vasıtasıyla Zührî, Âsım b. Ömer, Abdullah b. Ebî Bekr ve Yezîd b. Rûmân aktarmıştır.” diye nakletmiştir. İbn İshâk tarihçiler arasında meşhur olan bazı rivayetlerin senedlerini olay örgüsünü de birleştirerek bu şekilde aktarmıştır. Bahse konu olan üç rivayet de bu kabildendir. Bu senedde yer alan Âsım b. Ömer’in tam ismi Ebû Ömer Âsım b. Ömer b. Katâde el-Evsî el-Medînî’dir. İbn Hacer’e göre sikadır ve hicrî 120 yılında vefat etmiştir. Megâzî ilminin önde gelen isimlerinden birisidir. Telfikli isnadda yer alan diğer bir âlim Yezîd b. Rûmân’ın tam ismi Ebû Ravh Yezîd b. Rûmân el-Medînî’dir. Güvenilir bir râvi olup hicrî 130 yılında vefat etmiştir.³⁴² Isnadda yer alan Abdullah b. Ebî Bekr hakkındaki bilgiler bu bölümde “Diğer Tarikler” başlığı altında yer almaktadır. Bu aktarım tarzına göre İbn İshâk’ın siyer-megâzî ilmiyle meşhur olmuş kişilerden naklettiği bu tarz bazı rivayetleri telfik yaparak naklettiği ifade edilebilir. Senedde yer alan bütün râvilerin güvenilir kabul edilmesi İbn İshâk’ın rivayet(ler)in senedini birleştirerek nakletmeye sevk etmiş olabilir.

³⁴² Âsım b. Ömer için bkz.: İbn Hacer, *Takrîb*, 473. Yezîd b. Rûmân için bkz.: İbn Hacer, *Takrîb*, 1074.

2.4. İbn Ebî Necîh Tariki

İbn İshâk'ın Abdullah b. Abbâs rivayetlerindeki bir diğer kaynağı İbn Ebî Necîh'tir. *Câmiu'l-beyân*'da bu tarikle yedi rivayet tahrir edilmiştir. Yedi rivayetin beşinin senedinde İbn Ebî Necîh ile İbn Abbâs arasında Mücâhid; ikisinde ise Atâ yer almıştır.

İbn Ebî Necîh'in tam ismi Ebû Yesâr Abdullah b. Ebî Necîh es-Sekafî el-Mekkî'dir. Babasının ismi Yesâr olmakla birlikte Ebû Necîh künyesi ile meşhur olmuştur. Sekîfe kabilesinin mevâlilerindendir. Hicrî 131 veya 132 yılında vefat ettiği nakledilmiştir.³⁴³

Hadis aldığı başlıca hocaları Tâvûs, İkrime, Amr b. Dînâr, Mücâhid ve Atâ'dır. Kendisinden Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Şu'be ve İbn İshâk gibi meşhur âlimler hadis rivayet etmiştir. *Kütüb-i Sitte* 'nin tamamında rivayetleri mevcuttur.³⁴⁴

İbn Ebî Necîh, Yahyâ b. Maîn tarafından güvenilir bir râvi kabul edilmiştir. Ancak İbn Maîn, onun kaderle itham edildiğini ifade eder.³⁴⁵ Ebû Hâtim, onu "sâlihu'l-hadîs" olarak tavsif eder. Ebû Zûr'a ise sika olduğunu belirtmiştir.³⁴⁶ Ahmed b. Hanbel ve Nesâî ise onun güvenilir olduğunu zikretmektedirler.³⁴⁷ İbn Ebî Necîh'e yöneltilen tenkitler genellikle kaderîlik görüşünde olmasıyla alakalıdır. Yahyâ b. Maîn, Ali b. Medîni ve Buhârî, onu Kaderiyye ve Mu'tezile ile ilişkilendirmişlerdir. Hatta Ali b. Medîni, Yahyâ el-Kattân'dan nakille onun kader görüşünün önde gelenlerinden biri olduğunu nakletmiştir. Bu bilgiyi aktaran İbnü'l-Medîni, bid'at görüşlerine rağmen onun hadis rivayetinde güvenilir olduğunu vurgulamıştır. Ahmed b. Hanbel, İbn Ebî Necîh'in son zamanlarında itikadının bozulduğunu belirtir. Mu'tezilenin önde gelenlerinden Amr b. Ubeyd (v. 144/761) ile arkadaşlık etmesi, Kaderîlik ve Mutezile ile ilişkilendirilmesinin sebeplerinden biri olmuştur. Zehebî, İbn Ebî Necîh gibi Kaderîlik ile itham edilen birkaç kişinin ismini sayarak bunların güvenilir kişiler olduğunu ve rivayetlerine itimat edildiğini ifade eder.³⁴⁸ İbn Hacer de onun hakkında sika hükmünü verir, ancak kaderle itham edildiğini ve bazen tedlîs yaptığını dile getirir.³⁴⁹ *Kütüb-i Sitte* 'nin tamamında rivayetlerinin tahrir ediliyor olması, kader konusunda eleştirilmesine rağmen güvenilir bir râvi olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

İbn Ebî Necîh, tefsir rivayetleri açısından öne çıkan bir âlim olmuştur. Hadis tahsil ettiği başlıca hocaları arasında Mücâhid, İkrime, Tâvûs ve Atâ yer almaktadır. Bu âlimler İbn Abbâs'ın tefsirle meşhur önde gelen öğrencilerindendir. Süfyân b. Uyeyne, İbn Ebî Necîh'in

³⁴³ Mizzî, *Tehzîb*, 16/215-216.

³⁴⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 16/216.

³⁴⁵ Yahyâ b. Maîn, *Târîh (Rivâyetü'd-Dûri)*, 1/106

³⁴⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/203.

³⁴⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 16/217.

³⁴⁸ Zehebî, *Mizân*, 2/458.

³⁴⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, 552.

tefsir rivayetlerini sahîh kabul etmiştir.³⁵⁰ Yahyâ b. Maîn onun Mücâhid'den naklettiği tefsiri, Mücâhid'in diğer öğrencilerinden nakledilenlere tercih etmiştir.³⁵¹ Bununla birlikte onun Mücâhid'den naklettiği rivayetlerin bazılarını ondan işitmediği de nakledilmiş ve bu açıdan eleştirilmiştir. Zehebî onun Mücâhid'den nakil konusunda özel bir konumda olduğunu ifade edip bu eleştirilere karşı çıkmıştır.³⁵² İbn Hacer'in yukarıda zikredilen tedlîs eleştirisi de muhtemelen bu nakle dayanmaktadır. İlâveten Zehebî, İbn Ebî Necîh'i "sâhibü't-tefsîr/tefsir sahibi" olarak nitelemiştir.³⁵³ Zehebî'nin bu ifadesi İbn Ebî Necîh'in bir tefsir eseri olduğu şeklinde anlaşılabilir.³⁵⁴ Ancak kaynaklarda İbn Ebî Necîh'e nispet edilen bir tefsir eseri tespit edilememiştir. İbn Hacer, meşhur âlimlere nispet edilen eserleri derlediği eserinde İbn Ebî Necîh'in Mücâhid'in *Tefsîr*'inin râvisi olduğunu ifade eder.³⁵⁵ Buna göre Zehebî'nin onu "sâhibü't-tefsîr" şeklinde nitelemesi muhtemelen Mücâhid'e nispet edilen eserin râvisi olmasından kaynaklanmaktadır.

Çalışmamızın sınırları içerisinde İbn Ebî Necîh'in İbn Abbâs'tan naklettiği beş rivayetin senesinde bu ikisi arasında Mücâhid bulunmaktadır. Mücâhid'in tam ismi Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mahzumî el-Mekkî'dir. Mahzûmoğullarının mevâlilerindendir. Hicrî 103 yılında 83 yaşındayken vefat ettiği nakledilmiştir.³⁵⁶ Abdullah b. Abbâs, İbn Mes'ûd, Câbir ve İbn Ömer başlıca hocalarındandır. Kendisinden İbn Ebî Necîh, İbn Cüreyc ve A'meş gibi meşhur isimler hadis nakletmiştir. *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri mevcuttur.³⁵⁷ Mücâhid, İbn Abbâs'ın öğrencileri içerisinde tefsir bilgisiyle ön plana çıkan bir isim olmuştur.³⁵⁸ İbn Abbâs'la birlikte 30 kere Kur'ân'ı baştan sona okudukları nakledilmiştir.³⁵⁹ Başka bir rivayette ise İbn Abbâs'a üç kere Kur'ân'ı arz ettiği ve her âyetten sonra ayetle alakalı soru sorduğu aktarılmıştır.³⁶⁰ Kaynaklarda kendisine bir tefsir eseri nispet edilmesine karşılık bu eserin Mücâhid'e nispeti şüphelidir.³⁶¹

³⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/203.

³⁵¹ Yahyâ b. Maîn, *Târîh (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 2/194.

³⁵² Zehebî, *Siyer*, 6/274.

³⁵³ Zehebî, *Mizân*, 2/458.

³⁵⁴ Nitekim bazı araştırmacılar Zehebî'nin bu kaydı ve Dâvûdî'nin İbn Ebî Necîh'i *Tabakâtü'l-müfessirîn* isimli eserinde zikretmesinden dolayı ona bir tefsir eseri nispet etmişlerdir. Bkz.: Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü*, 63.

³⁵⁵ Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Mu'cemü'l-müfessres ev Tecrîdü'l-esânidi'l-küttübi'l-meşhûra ve'l-eczâi'l-menşûra*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdinî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 110.

³⁵⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/28; Halife b. Hayyât, *Tabakât*, 491; İbn Hibbân, *Sikât*, 8/419.

³⁵⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 27/229-232.

³⁵⁸ İbn Abbâs'ın öğrencileri içerisinde yapılan bir karşılaştırmada talak konusunu en iyi bilen Saîd b. Müseyyeb; Hac konularına en hâkim olanın Atâ; helal-haram konusunda en bilgin kişinin Tâvûs, tefsir konularında en âlim olanın ise Mücâhid; hepsini kendinde toplayanın ise Saîd b. Cübeyr olduğu aktarılmıştır. Bkz.: Buhârî, *Târîh*, 7/411.

³⁵⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/27.

³⁶⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 16/496; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahman et-Temîmî ed-Dârimî, *el-Müsned (Sünen)*, thk. Hey'et (Kahire: Dârü't-Te'sîl, 1436/2015), "Hayz", 112.

³⁶¹ İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (1978), 31-50.

Mücâhid b. Cebr hadis ilminde güvenilir bir râvi kabul edilmiştir. Yahyâ el-Kattân onun sika olduğunu belirtir.³⁶² Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zür'a er-Râzî onu tevsik eden münekkitlerdendir.³⁶³ Kaynaklarda ehl-i kitaptan rivayet ettiği için onun rivayetlerinden çekinildiği aktarılmaktadır.³⁶⁴ Ayrıca Hz. Âişe ve Hz. Ali'den naklettiği rivayetlerin mürsel olduğu, ikisinden de semâsı olmadığı kaydedilmiştir.³⁶⁵ Hadis rivayetinde müteşeddît olmasıyla tanınan Yahyâ el-Kattân, Mücâhid'in mürsellerini Atâ'nın mürsellerine tercih etmiştir.³⁶⁶ Buna göre onun naklettiği mürsel hadislerin çok fazla problem teşkil etmediği söylenebilir. Bu eleştirileri değerlendiren Zehebî, ümmetin Mücâhid'in önde gelen bir âlim olduğu ve onun rivayetleriyle ihticâc edildiği konusunda icmâ ettiğini ifade etmiştir.³⁶⁷ İbn Hacer de onun hakkında sika hükmünü vermiş ve tefsirde/ilimde imâm olduğunu dile getirmiştir.³⁶⁸

Meşhur hadis eserlerinde Taberî'nin de hadis tahrir ettiği Muhammed b. İshâk → İbn Ebî Necîh → Mücâhid → İbn Abbâs senediyle bazı rivayetler zikredilmiştir. Bu rivayetler konularına göre şu şekildedir:

- Hz. Peygamber'in ihramdan çıkarken saçlarını kazıtanlara dua etmesi. Bu rivayeti İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel ve İbn Mâce tahrir etmiştir.³⁶⁹
- Hz. Peygamber'in Mekke fethinden sonra Kabe'ye girdiğinde iki sütün arasında dua etmesi. Bu hadisi sadece Ahmed b. Hanbel eserine almıştır.³⁷⁰
- Hz. Peygamber'in Veda Haccında 100 deve kurban etmesi. Bu rivayeti sadece Ahmed b. Hanbel tahrir etmiştir.³⁷¹ Rivayetin senedinde İbn İshâk ile İbn Ebî Necîh'in arasında "racul" kaydıyla meçhul bir râvi bulunmaktadır.
- Hz. Peygamber'in Bedir savaşında ele geçirilen Ebû Cehil'in devesini Hudeybiye'den sonra hedy kurbanı olarak göndermesi. Bu rivayeti Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd eserlerinde zikretmiştir.³⁷²
- Hz. Peygamber'in ihramlı iken Hz. Meymûne ile evlenmesi. Bu rivayeti Ahmed b. Hanbel eserine almıştır.³⁷³ Buhârî'nin bu senedle muallak olarak naklettiği rivayette

³⁶² İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/28.

³⁶³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/319; Mizzî, *Tehzib*, 27/233.

³⁶⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/28; Zehebî, *Mizân*, 4/19.

³⁶⁵ Hz. Âişe için bkz.: Mizzî, *Tehzib*, 27/233. Hz. Ali için bkz.: Zehebî, *Mizân*, 4/19.

³⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/319.

³⁶⁷ Zehebî, *Mizân*, 4/19.

³⁶⁸ İbn Hacer, *Takrib*, 921.

³⁶⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 7/121, 20/544; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/217; İbn Mâce, "Menâsik", 71.

³⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/1880.

³⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2451.

³⁷² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2454; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 12. Ebû Dâvûd ilgili rivayeti asıl olarak nakletmektedir.

³⁷³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2486.

ise Hz. Peygamber'in kaza umresi esnasında Hz. Meymûne ile nikahlandığı aktarılmıştır.³⁷⁴

- Hz. Peygamber'in kaza umresinde üç gün Mekke'de ikamet etmesi. Bu rivayeti meşhur musanniflerden sadece Ebû Dâvûd tahrir etmiştir.³⁷⁵

Buna göre bu tarikle meşhur hadis koleksiyonlarında mükerrerleriyle birlikte 11 rivayet tahrir edilmiştir. Sadece metin esas alındığında bu tarikle aktarılan metin sayısı altıdır. İbn İshâk'ın İbn Ebî Necîh → Mücâhid senediyle naklettiği rivayetlerin çoğunun sahâbî râvisinin İbn Abbâs olması dikkat çekicidir. Ahmed b. Hanbel'in bu senedle tahrir ettiği dokuz rivayetin beşinde sahâbî râvi İbn Abbâs'tır. Bu durum Mücâhid'in İbn Abbâs'ın önde gelen râvilerinden biri olduğunu göstermektedir. Senedde yer alan İbn Ebî Necîh ve Mücâhid'in hadis rivayetinde güvenilir kabul edilmesi, bu tarikle aktarılan rivayetlerin meşhur hadis eserlerine intikal etmesinin sebeplerinden biri kabul edilebilir. Buhârî'nin muallak kabilinden de olsa bu senedle aktarılan bir rivayeti tahrir etmesi, bu senedi diğer sened zincirlerinden ayıran bir özelliktir.

Muhammed b. İshâk'ın İbn Ebî Necîh'ten naklettiği iki rivayetin senedinde İbn Ebî Necîh ile İbn Abbâs arasında Atâ yer almaktadır. Atâ b. Ebî Rebâh'ın tam ismi Ebû Muhammed Atâ b. Ebî Rebâh el-Fihri/el-Cumahî'dir. Babası Ebû Rebâh'ın ismi Eslem'dir. Fihri veya Cumah kabilesinin mevâlîlerinden olduğu nakledilmiştir.³⁷⁶ Mekke'de yaşamış ve orada vefat etmiştir. Hicrî 114, 115 yahut 117 yıllarında vefat ettiği nakledilmiştir. Bu tarihler arasında genellikle hicrî 114 tercih edilmektedir.³⁷⁷ İbn Abbâs, İbn Ömer ve Hz. Âişe gibi sahâbenin önde gelenlerinden ilim tahsil etmiştir. Kendisinden Ebû Hanîfe (v. 150/767), Evzâî, İbn Cüreyc ve İbn İshâk gibi meşhur âlimler hadis nakletmiştir. *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri mevcuttur.³⁷⁸

Atâ b. Ebî Rebâh hadis münekkithlerince genel olarak güvenilir kabul edilmiştir. İclî onun hakkında "sika ve Mekke'nin müftüsü" ifadelerini kullanır.³⁷⁹ Ebû Hanîfe dahil pek çok âlim onun güvenilirliği ve ilmiyle ön plana çıkan bir şahsiyet olduğunu ifade eder.³⁸⁰ Özellikle haccın hükümlerine vukûfiyeti ile tanınmıştır.³⁸¹ Atâ'ya yöneltilen eleştiriler onun irsalleri ile alakalıdır. Ali b. el-Medîni ile Ahmed b. Hanbel onu bu yönden eleştirmişlerdir. Hatta onun irsallerinin tâbiîn içerisinde en çok sakınılması gereken irsaller olduğu belirtilmektedir. Bunun sebebi Atâ'nın güvenilir kişiler yanı sıra mecrûh kişilerden de hadis rivayet etmesidir.³⁸² Bu

³⁷⁴ Buhârî, "Megâzî", 41.

³⁷⁵ Ebû Dâvûd, "Menâsik", 81. Ebû Dâvûd bu rivayeti asıl olarak nakletmektedir.

³⁷⁶ Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 491; Mizzî, *Tehzîb*, 20/69-70.

³⁷⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 20/85.

³⁷⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 20/70-75.

³⁷⁹ İclî, *Sikât*, 135.

³⁸⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 20/78-80.

³⁸¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 2/332; Buhârî, *Târîh*, 7/411.

³⁸² Zehebî, *Mizân*, 3/77.

duruma dikkat çeken İbn Hacer onun güvenilir olduğunu ancak çok fazla ırsal yaptığını dile getirir.³⁸³ Taberî'nin bu tarikle tahrir ettiği iki rivayet mürsel değildir.

Hadis kaynaklarında mebzûl miktarda İbn İshâk'ın Atâ'dan rivayetleri mevcuttur. İleride de ele alınacağı üzere İbn İshâk, zaman zaman hocası Atâ'dan vasıtasız rivayet ederken bazen de İbn Ebî Necîh ve başka isimler aracılığıyla da ondan hadis rivayet etmiştir. Meşhur hadis eserlerinde İbn Ebî Necîh kanalıyla sahâbî râvisi İbn Abbâs olmak üzere şu rivayetler tahrir edilmiştir:

- Ganimetlerin taksimi ile alakalı inen bir ayetin tefsiri. Bu rivayet tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk dönem hadis kaynaklarında sadece İshâk b. Râhûye'nin (v. 238/853) eserinde bulunmaktadır.³⁸⁴
- Resulullah'ın (s.a.s.) Kabe'de iki sütun arasında dua etmesi.³⁸⁵
- Hz. Peygamber'in ihramlı iken Hz. Meymûne ile evlenmesi.³⁸⁶ Son iki rivayet Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almaktadır.
- Resulullah'ın kaza umresi sırasında Meymûne ile nikahlanması. Rivayet Buhârî tarafından tahrir edilmiştir.³⁸⁷
- Hz. Peygamber'in akabe cemresi bitene kadar telbiye getirmesi. Bu rivayeti sadece Bezzâr tahrir etmiştir.³⁸⁸

Bu bilgiler muvacehesinde meşhur hadis eserlerinde bu tarikle beş rivayetin bulunduğu söylenebilir. Bu rivayetlerin çoğunun senedinde Mücâhid ile Atâ'dan telif yapılmış olması ise dikkat çekicidir.

2.5. Hasan b. Umâre Tariki

İbn İshâk'ın İbn Abbâs rivayetlerindeki bir diğer kaynağı Hasan b. Umâre'dir. Taberî bu tarikle yedi rivayet tahrir etmiştir. Hasan b. Umâre üç ayrı tarikle İbn Abbâs'ın rivayetlerini nakletmiştir. Bunlar Hasan b. Umâre → Hakem b. Uteybe → Saîd b. Cübeyr; Hasan b. Umâre → Hakem b. Uteybe → Miksem; Hasan → Babası Umâre → İkrime tarikleridir.

³⁸³ İbn Hacer, *Takrîb*, 677. Atâ'nın hayatı ve ilmî kişiliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Hızır Yağcı, "Atâ b. Ebû Rebâh ve Hadis İlmindeki Yeri", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi [Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 7/1 (2021), 825-854.

³⁸⁴ Ebû Ya'kûb İshâk b. Râhûye el-Mervezî, *Müsnedü İshâk b. Râhûye*, thk. Heyet (Kahire: Darü't-Te'sîl, 1437/2016), 2/503.

³⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/1180.

³⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2486. Bu rivayetler, yukarıda da işaret edildiği üzere Mücâhid aracılığıyla da nakledilmiştir. İbn İshâk rivayetlerin senedini telif yaparak nakletmiş ve bu iki rivayet telifli bir şekilde bu esere intikal etmiştir.

³⁸⁷ Buhârî, "Megâzî", 41. Bu rivayetin senedi de Mücâhid ve Atâ'dan telifli bir şekilde intikal etmiştir.

³⁸⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Atekî el-Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr (Müsned)*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah vd. (Medine: Mektebetü'l-Ülûm ve'l-Hikem, 1988), 6/96. Rivayetin senedinde telif yapılmıştır. İbn İshâk hocaları "İbn Ebî Necîh ve Ebân b. Sâlih" ile onların hocaları "Mücâhid ve Atâ'dan" diyerek rivayeti nakletmektedir. Bezzâr rivayeti aktardıktan sonra bu rivayetin İbn Ebî Necîh ve Ebân'dan sadece İbn İshâk tariki ile nakledildiğini belirtmiştir.

Hasan b. Umâre'nin tam ismi Ebû Muhammed Hasan b. Umâre el-Becelî'dir. Becîle kabilesinin mevâlîlerindendir.³⁸⁹ Ebû Ca'fer'in hilafeti döneminde Bağdat kadılığı yapmıştır.³⁹⁰ Hicrî 153 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.³⁹¹ Hakem b. Uteybe, A'meş ve Zührî hadis aldığı başlıca hocalarıdır. Kendisinden rivayet edenler arasında Cerîr b. Abdilhamîd, Süfyân b. Uyeyne ve İbn İshâk bulunmaktadır. Buhârî (muallak olarak), Tirmîzî ve İbn Mâce onun rivayetlerini eserlerinde zikretmişlerdir.³⁹²

Hasan b. Umâre hadis rivayetinde zayıf, hatta metrûk bir râvi kabul edilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla onu cerh eden ilk kişi Şu'be olup, yalancılıkla itham etmiş ve bu ithamına sebebiyet veren durumu şu şekilde izah etmiştir: Şu'be Hasan'ın hocası Hakem'den rivayet ettiği Hz. Peygamber'in Uhud şehitlerine namaz kıldığı rivayetini Hakem'e sormuş ve Hakem "Bunu ben rivayet etmedim" cevabını vermiştir. Bunun üzerine Hasan'ın Hakem'den naklettiği yedi rivayeti daha sormuş ve bunların da Hakem tarafından nakledilmediğini öğrenmiştir.³⁹³ Hakem'in nakletmediği rivayetleri sanki ondan tahdis ediyormuş gibi aktardığı için Şu'be onun yalancı olduğuna kanaat getirmiş olmalıdır. Nitekim Ebû Hâtim de bu duruma dikkat çekerek zayıf kişilerin mevzû rivayetlerini, sika hocalarına nispet ederek tedlîs yaptığını ifade etmektedir. Yahyâ b. Maîn onu "leyse bi şey'/hadis rivayetinde bir şey değildir" diyerek cerh etmiştir.³⁹⁴ Ahmed b. Hanbel'den onun hakkındaki görüşü "metrûk/rivayetleri terkedilmiş" olduğu yönündedir.³⁹⁵ Ayrıca o, Hasan b. Umâre'nin Hakem'den naklettiği 70 kadar rivayetin aslı olmadığını belirtir.³⁹⁶ İbn Hacer onun hakkında metrûk hükmünü vermiştir.³⁹⁷ Buhârî'nin ondan muallak kabilinden hadis rivayet etmesi dikkat çekicidir. Bu durumu değerlendiren İbn Hacer, Mizzî'nin Hasan b. Umâre hakkında "Buhârî'de muallak rivayeti vardır" hükmüne karşı çıkmıştır. Ona göre Buhârî, ilgili hadisin zayıflığını ortaya koymak için eserinde zikretmiştir.³⁹⁸

Hasan b. Umâre'nin rivayette bulunduğu Hakem b. Uteybe'nin tam ismi Ebû Muhammed Hakem b. Uteybe el-Kindî el-Kûfî'dir. Künyesinin Ebû Abdillâh yahut Ebû Ömer olduğu da nakledilmiştir. Kinde kabilesinin mevâlîlerindendir. Hicrî 115 yılında vefat etmiştir. Hadis tahsil ettiği meşhur hocaları Nehâî (v. 86/714), Atâ, Miksem ve Nâfî'dir. Kendisinden rivayette bulunanlar arasında A'meş, Şu'be ve Haccâc b. Ertât (v. 145/762) vardır. *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında rivayetleri tahrir edilmiştir.³⁹⁹

³⁸⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/488; Buhârî, *Târîh*, 2/303.

³⁹⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 6/266.

³⁹¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/488; Buhârî, *Târîh*, 2/303.

³⁹² Mizzî, *Tehzîb*, 6/266-267.

³⁹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/137-138.

³⁹⁴ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 5/274.

³⁹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/115.

³⁹⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 6/268.

³⁹⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 240.

³⁹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/397.

³⁹⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 7/114-120.

Hakem b. Uteybe hadis münekkittlerince genellikle güvenilir bir râvî olarak değerlendirilmiştir. Şu'be "onun gibisini görmedim" diyerek hocasının güvenilirliğine işaret eder ve teşeyyu' ile itham edilmesine rağmen güvenilir olduğunu belirtir.⁴⁰⁰ İbn Sa'd onun hakkında "sika, ârif, fakîh, kesîrû'l-hadîs/hadisi çoktur" ifadelerini kullanmıştır.⁴⁰¹ İbnü'l-Mehdî, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel onu güvenilir kabul eden otoriteler arasındadır.⁴⁰² Hakem, özellikle Nehaî'nin ashâbı içerisinde güvenilirliği ile dikkat çeken bir âlim olmuştur.⁴⁰³ İbn Hacer onun sika olduğunu ancak nadiren tedlîs yaptığını ifade etmiştir.⁴⁰⁴

Bu tarikte Hakem'in hocası konumunda Saîd b. Cübeyr bulunmaktadır. Saîd b. Cübeyr ile alakalı değerlendirmeler çalışmanın "Muhammed b. Ebî Muhammed Tariki" başlığı altında zikredilmiştir. Taberî'nin *Tefsîr'inde* Hasan b. Umâre → Hakem b. Uteybe → Saîd b. Cübeyr tariki ile sahâbî râvisi İbn Abbâs olmak üzere dört rivayet tahrir edilmiştir. Meşhur hadis musannefâtında ise bu tarikle bir rivayet tespit edilememiştir. Bu durumun muhtemel sebebi tarikte bulunan Hasan b. Umâre'nin zayıf kabul edilmesidir. Zira Hakem b. Uteybe'nin Saîd b. Cübeyr aracılığıyla İbn Abbâs'tan naklettiği rivayetler başta Buhârî ve Müslim olmak üzere çoğu hadis eserinde yer almaktadır.⁴⁰⁵

İlgili tarikte Hakem'in hocası konumundaki bir diğer isim Miksem'dir. Miksem'in tam ismi Ebü'l-Kâsım Miksem b. Becera'dır. Künyesinin Ebû Abbâs olduğu da nakledilmiştir. Abdullah b. Hâris'in mevâlîsindendir. İbn Abbâs ile olan hoca-talebe ilişkisinden dolayı zaman zaman İbn Abbâs'ın mevlâsı olarak da anılmıştır. İbn Abbâs, Abdullah b. Amr b. Âs ve Hz. Âişe hadis naklinde bulunduğu başlıca hocalarıdır. Kendisinden İbn İshâk'ın babası İshâk b. Yesâr (v. ?), Hakem b. Uteybe ve Yezîd b. Ebî Ziyâd gibi âlimler rivayette bulunmuştur. Hicrî 101 yılında vefat etmiştir. Müslim hariç *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri tahrir edilmiştir.⁴⁰⁶ Ebû Hâtim Miksem hakkında "sâlih" hükmünü vermiştir. İclî de onu güvenilir râvileri derlediği eserinde zikreder.⁴⁰⁷ Zehebî, İbn Hazm (v. 456/1064) tarafından onun tenkit edildiğini ancak birçok kişi tarafından güvenilir kabul edildiğini belirtir. Zehebî'nin aktardığına göre Buhârî, onu zayıf râvileri ele aldığı *Duafâ*'sında zikretmiş ancak *Sahîh*'inde ondan hadis rivayet etmiştir. Zehebî bu durumu anlaşılması güç bir problem olarak değerlendirir.⁴⁰⁸ Bu iki eser üzerinde bir tarama yapıldığında Buhârî'nin *Sahîh*'inde Miksem'den hadis tahrir ettiği tespit edilebilmektedir. Ancak *Duafâ*'da Miksem'e dair bir kayıt tespit edilememiştir. Muhtemelen

⁴⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/139

⁴⁰¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/450.

⁴⁰² Mizzî, *Tehzîb*, 7/117-119.

⁴⁰³ İclî, *Sikât*, 312. Ahmed b. Hanbel "O, Nehaî'nin ashâbı içerisinde en güvenilir olanıdır diyerek Hakem'in bu özelliğine dikkat çekmiştir. Bkz.: Mizzî, *Tehzîb*, 7/119.

⁴⁰⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 263.

⁴⁰⁵ Bazı örnekler için bkz.: Buhârî, "İlim", 41; Müslim, "Savm", 155; Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 84.

⁴⁰⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 28/461-463.

⁴⁰⁷ Sırasıyla bkz.: İclî, *Sikât*, 295; Mizzî, *Tehzîb*, 28/462.

⁴⁰⁸ Zehebî, *Mizân*, 4/377.

Zehebî'nin elinde *Duafâ*'nın günümüze ulaşmayan bir nüshası mevcuttur. Aksi taktirde bu hususta Zehebî'nin yanlışlığını ifade etmek yerinde olacaktır. İbn Hacer, Miksem hakkında “sadûk” hükmünü vermiş ancak zaman zaman irsal yaptığına değinmiştir.⁴⁰⁹

Bu tarik Hasan b. Umâre hakkındaki eleştirilerden dolayı zayıf hükmündedir. Hasan b. Umâre'nin özellikle Hakem'den naklettiği rivayetler zayıf hatta uydurma kabul edildiği için bu tarikten nakledilen rivayetlere itibar edilemez. İlâveten Hakem'in Miksem'den hac ve oruç gibi konularda semâi olmadığı sadece dört hadisi Miksem'den işittiği geri kalanını ise kitâbet yoluyla aldığı ifade edilmiştir.⁴¹⁰ Bu da tarike itibar edilmemesini ya da ihtiyatla yaklaşılması gerektiğinin ikinci bir sebebidir.

Taberî bu tarikle iki rivayet tahrir etmiştir. Hadis eserleri tarandığında İbn İshâk → Hasan b. Umâre → Hakem b. Uteybe → Miksem → İbn Abbâs tarikiyle bir rivayet tespit edilememiştir. Ancak İbrâhîm b. Tahmân (v. 163/780) ve Abdürrezzâk'ın eserlerinde Hasan b. Umâre → Hakem b. Uteybe → Miksem → İbn Abbâs senediyle birer tarik bulunmaktadır. İkisi de rivayeti doğrudan İbn Umâre'den nakletmiştir. İbrâhîm b. Tahmân'ın naklettiği rivayet, Harise b. Nu'mân'ın (v. ?) faziletiyle; Abdürrezzâk'ın kaydettiği rivayet ise Hz. Peygamber'in Hayber'de kırk gün kalıp seferî namazı kıldığınıyla alakalıdır.⁴¹¹

İncelediğimiz rivayetlerin tariklerinden biri de Hasan b. Umâre → Hakem b. Uteybe → Miksem → Mücâhid → İbn Abbâs'tır. Mücâhid ile alakalı bilgiler çalışmanın “İbn Ebî Necîh Tarihi” başlığı altında ele alınmıştır. Taberî, İbn İshâk vasıtasıyla, bu tarikle bir rivayet tahrir etmiştir. Meşhur hadis eserlerinde ise bu tarikle nakledilen bir rivayet tespit edilememiştir. Bunun muhtemel sebebi tarikte yer alan Hasan b. Umâre'nin zayıf bir râvi olmasıdır. Ayrıca Miksem'in Mücâhid'den hadis naklettiği ve ikisi arasında bir hoca-öğrenci ilişkisinin var olduğu da ifade edilemez. Nitekim gerek terâcim-tabakât literatüründe gerekse hadis eserlerinde bu durum doğrulanamamaktadır. Ancak İbn Abbâs'tan nakledilen bazı rivayetlerin hem Miksem hem de Mücâhid'den telif yapılarak aktarıldığı vâkidir.⁴¹² Bu bilgiler çerçevesinde Taberî'nin naklettiği rivayetin senedinin de “Miksem an Mücâhid” değil de “Miksem ve Mücâhid” olması daha muhtemel gözükmemektedir.

İbn İshâk'ın Hasan b. Umâre vasıtasıyla hadis naklettiği son sened şu şekildedir: Hasan b. Umâre → Umâre → İkrime → İbn Abbâs. Taberî'de bu tarikle bir rivayet tahrir edilmiştir. Bu senedde yer alan Umâre hakkında kaynaklarda bir bilgi zikredilmemiştir. Ayrıca hadis

⁴⁰⁹ İbn Hacer, *Takrib*, 969.

⁴¹⁰ Mizî, *Tehzîb*, 28/462.

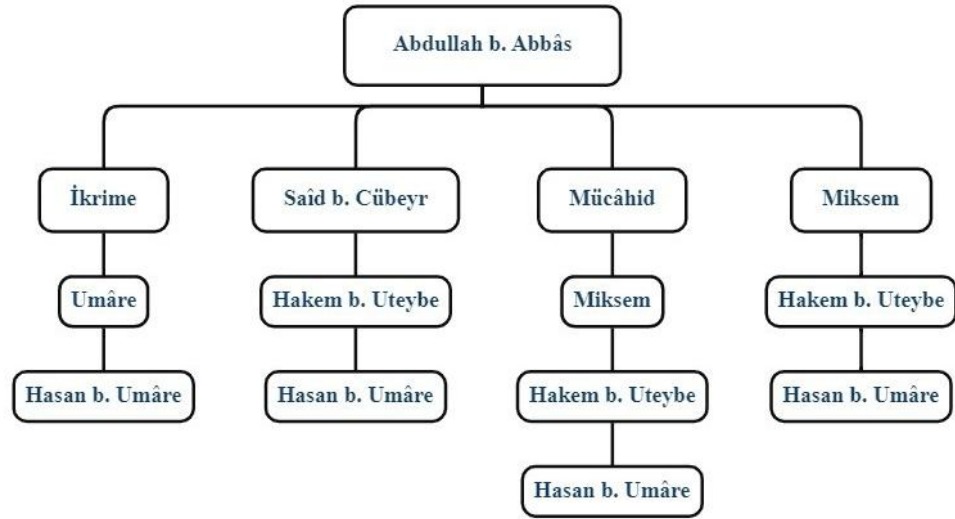
⁴¹¹ Ebû Saîd İbrâhîm b. Tahmân el-Horâsânî, *Meşyahatü İbn Tahmân*, thk. Muhammed Tahir Mâlik (Dimaşk: Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, 1403/1983), 192; Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'anî, *el-Musannef*, thk. Heyet (Kahire: Darü't-Te'sîl, 1435/2015), 2/504.

⁴¹² Bazı örnekler için bkz.: İbn Ebî Şeybe *Musannef*, 5/171; Bezzâr, *Müsned*, 11/166; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 11/62.

eserlerinde “Hasan b. Umâre →(babası) Umâre” şeklinde bir sened veya bu senedle aktarılan bir rivayet tespit edilememiştir. Bundan dolayı Umâre’nin meçhul olduğu, bu tarikin ise zayıf olduğu ifade edilebilir. Nitekim İbn Kesîr, Taberî’nin de bu tarikle aktardığı rivayeti zikrettikten sonra, bu rivayetin Hasan b. Umâre’den dolayı zayıf olduğunu, ayrıca onun babasının da meçhul olduğunu belirtmiştir.⁴¹³ Ayrıca rivayetin senedi “Hasan an Umâre” şeklinde olduğu için seneddeki “an/ondan naklen” ifadesinin aslında “bin/oğlu” şeklinde olduğu sehven “an” şeklinde kayıtlandığı da düşünebilir. Bu takdirde rivayetin senedi, Hasan b. Umâre → İkrime → İbn Abbâs şeklinde olacaktır. Ancak Hasan b. Umâre’nin doğrudan İkrime’den naklinin bulunduğu dair bir bilgi tespit edilemediğinden dolayı bu ihtimal zayıftır.

İbn İshâk’ın Hasan b. Umâre tarikiyle naklettiği rivayetlerin isnadları şu şekilde şemalandırılabilir:

Şema 3: İbn İshâk’ın Hasan b. Umâre’den Nakillerinin Tarikleri

Hasan b. Umâre’ye dayanan tariklerden hadis eserlerinde çok az rivayet nakledilmesi büyük ihtimalle Hasan’ın zayıf/metrûk bir râvi olmasından kaynaklanmaktadır. İlaveten ona isnad edilen tariklerdeki bazı hoca-talebe ilişkilerinin şüpheli olması ve babası Umâre’nin meçhul bir râvi olarak değerlendirilmesi bu tariklerdeki diğer kusurlar addedilebilir.

2.6. Hâris b. Fudayl Tariki

Taberî’nin İbn İshâk vasıtasıyla tahric ettiği altı rivayet Hâris b. Fudayl → Mahmud b. Lebîd → İbn Abbâs senediyle nakledilmiştir. Hâris b. Fudayl hakkında kaynaklarda yeterince

⁴¹³ İbn Kesîr, *et-Tefsîr*, 5/188; Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *ed-Dürü’l-mensûru fi’t-Tefsîri bi’l-me’sûr* (Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1433/2011), 5/431; Muhammed b. Ali el-Yemenî eş-Şevkânî, *Fethu’l-kadîr* (Dimaşk-Beyrut: Dârü’l-Kelimi’t-Tayyib, 1419/1998), 3/362.

bilgi yer almamaktadır. Tam ismi Ebû Abdillâh el-Hâris b. Fudayl el-Ensârî el-Medînî'dir.⁴¹⁴ Vefat tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Zehebî hicrî 121-130 tarihleri arasında vefat ettiğini ifade etmektedir.⁴¹⁵ Zührî ve Mahmûd b. Lebîd hadis aldığı başlıca hocalarıdır. Kendisinden Sâlih b. Keysân ve İbn İshâk rivayette bulunmuştur. Müslim, İbn Mâce, Ebû Dâvûd ve Nesâî tarafından rivayetleri tahrir edilen Hâris b. Fudayl, Yahyâ b. Maîn ve Nesâî tarafından güvenilir bir râvi olarak değerlendirilmiştir. Bunun dışında tevsiki yahut cerhine dair görüş aktarılmamıştır.⁴¹⁶ İbn Hacer de Hâris hakkında sika hükmünü vermiştir.⁴¹⁷

Hâris'in rivayette bulunduğu Mahmûd b. Lebîd'in tam ismi Ebû Nuaym Mahmûd b. Lebîd el-Eşhelî el-Ensârî'dir.⁴¹⁸ Begavî ve İbn Hibbân tarafından sahâbî olduğu ifade edilmiştir.⁴¹⁹ Öte yandan İbn Sa'd ve İclî'ye göre Hz. Peygamber zamanında doğmuş ancak küçük yaşta olduğundan dolayı onu görmemiştir. Bu iki isim onu tâbîi addeder ve sika olduğunu ifade ederler.⁴²⁰ Hz. Ömer ve Hz. Osman'dan hadis rivayet etmiştir. Zührî ve Âsım b. Ömer başlıca öğrencilerindendir. Rivayetleri Buhârî hariç *Kütüb-i Sitte*'de tahrir edilmiştir. Hicrî 96, 97 yahut 99 yılında vefat ettiği kaydedilmiştir.⁴²¹

Meşhur hadis eserlerinde bu tarikle iki rivayet nakledilmiştir. İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel'in tahrir ettiği rivayet, şehitlerin cennetteki makamı ile alakalıdır.⁴²²

2.7. Hakîm b. Cübeyr Tariki

Ele aldığımız sınırlar çerçevesinde İbn İshak → Hakîm b. Cübeyr → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs tarikiyle beş rivayet tahrir edilmiştir. Hakîm b. Cübeyr'in tam ismi Hakîm b. Cübeyr el-Esedî el-Kûfî'dir. Kaynaklarda hayatı hakkında yeterince bilgi kaydedilmemiştir. Başlıca hocaları arasında Nehâî, Saîd b. Cübeyr ve Mücâhid zikredilmektedir. Kendisinden Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne ve A'meş rivayette bulunmuştur. Dört *Sünen*'de de rivayetleri mevcuttur.⁴²³ Vefat tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Zehebî, hicrî 121-130 tarihleri arasında vefat ettiğini belirtmektedir.⁴²⁴

Hakîm b. Cübeyr hadis münekkithlerince zayıf bir râvi kabul edilmiştir. Zekat konusundaki münker rivayetleri tartışma konusu olmuş, bu sebepten ötürü Şu'be onu cerh

⁴¹⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 5/271.

⁴¹⁵ Zehebî, *Târîh*, 3/392.

⁴¹⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 5/271-272.

⁴¹⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 213.

⁴¹⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 27/309-310

⁴¹⁹ Ebû'l-Kâsım Abdillâh b. Muhammed el-Begavî, *Mu'cemü's-sahâbe*, thk. Muhammed Avd el-Menkûş-İbrahim İsmail el-Kâdî (Kuveyt: Mibretü'l-Âl ve'l-Âshâb, 1432/2011), 4/462; İbn Hibbân, *Sikât*, 3/397.

⁴²⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/80; İclî, *Sikât*, 2/266.

⁴²¹ Mizzî, *Tehzîb*, 27/309-312.

⁴²² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 11/13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2483.

⁴²³ Mizzî, *Tehzîb*, 7/165-166.

⁴²⁴ Zehebî, *Târîh*, 3/398.

etmiş, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve İbnü'l-Mehdî de Şu'be'nin bu görüşüne iştirak etmişlerdir.⁴²⁵ Yahyâ b. Maîn “leyse bi şey/hadis rivayetinde bir değeri yoktur” diyerek Hakîm'i tenkit etmiştir.⁴²⁶ Ahmed b. Hanbel de onu zayıf ve muzdaribü'l-hadîs olarak nitelendirmiştir.⁴²⁷ Buhârî, Nesâî ve Dârekutnî onu zayıf kabul eden münekkittlerdendir.⁴²⁸

Hakîm b. Cübeyr'in rivayette bulunduğu Saîd b. Cübeyr ile alakalı değerlendirmeler bu çalışmanın “Muhammed b. Ebî Muhammed Tariki” başlığı altında zikredilmiştir. Hakîm ile Saîd'in baba isimleri aynı olmasına rağmen kaynaklarda kardeş olduklarına dair bir bilgi yer almamaktadır. Hadis literatüründe İbn İshâk'ın Hakîm b. Cübeyr'den naklettiği bir rivayet tespit edilememiştir. Terâcim-tabakât literatüründe de ikisi arasında bir hoca-talebe ilişkisinden söz edilmemektedir. Ancak ikisinin görüşmüş olması tarihsel olarak mümkündür. Hakîm → Saîd → İbn Abbâs senediyle Bezzâr ve Taberânî'nin eserlerinde rivayet tahrir edilmiştir.⁴²⁹ Ele aldığımız sınırlar çerçevesinde meşhur hadis eserlerinde bir rivayet tahrir edilememiş olmasının muhtemel iki sebebi vardır. Birincisi Hakîm b. Cübeyr'in hadis otoritelerince zayıf kabul edilmesi; ikincisi ise Muhammed b. İshâk ile Hakîm arasında bir hoca-talebe ilişkisinin olmaması, varsa da çok kısıtlı bir ilişkinin olmasıdır.

2.8. Hasan b. Dînâr Tariki

Câmiu'l-beyân'da İbn İshâk, Hasan b. Dînâr vasıtasıyla Abdullah b. Abbâs'tan üç rivayet nakletmiştir. Bu rivayetlerin birisinde Hasan ile İbn Abbas arasında Ali b. Zeyd → Yûsuf b. Mihrân; diğerinde Katâde → Ca'fer b. İyâs; son olarak ise Hakem b. Uteybe → Saîd b. Cübeyr yer almaktadır.

Hasan b. Dînâr'ın tam ismi Ebû Saîd el-Hasan b. Dînâr et-Temimî el-Basrî'dir. Üvey babasına nispetle İbn Dînâr şeklinde anılır. Öz babasının ismi ise Vâsıl'dır. Hasan el-Basrî (v. 110/728) ve İbn Sîrîn meşhur hocalarıdır. Kendisinden Sevrî ve İbn İshâk rivayette bulunmuştur. Vefat tarihi net olmamakla birlikte hicrî 161-170 tarihleri arasında vefat ettiği kaydedilmiştir.⁴³⁰

Hasan b. Dînâr hadis münekkittlerince zayıf bir râvi olarak değerlendirilmiştir. Zehebî onun zayıf olduğu hususunda icmâ olduğunu belirtir.⁴³¹ Bir rivayete göre Şu'be ile aynı mecliste bulunduklarında Hasan, Mücâhid'in Ömer'den rivayeti tarikiyle bir hadis aktarmış, bunu işiten Şu'be Mücâhid'in Ömer'den semâî olup olmadığını sormuştur. Bunun üzerine Hasan meclisi

⁴²⁵ Buhârî, *Târîh*, 3/16; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/139-140.

⁴²⁶ Yahyâ b. Maîn, *Târîh (Rivâyetü'd-Dûrî)*, 1/238. Yahyâ b. Maîn bu terimi çoğunlukla cerh ettiği râviler hakkında bazen de hadis rivayeti az olan râviler hakkında kullanmıştır. Bkz. Aydın, *İstılahları Sözlüğü*, 164.

⁴²⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-İlâle ve ma'rîfetü'r-ricâl*, thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1434/2013), 1/208.

⁴²⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 7/168.

⁴²⁹ Bazı örnekler için bkz.: Bezzâr, *Müsned*, 11/289; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11/327.

⁴³⁰ Zehebî, *Târîh*, 4/332.

⁴³¹ Zehebî, *Târîh*, 4/332.

terk etmiştir. Bu olaydan sonra Şu'be'nin onu cerh ettiği nakledilir.⁴³² Buhârî, Vekî' ile İbnü'l-Mübârek'in Hasan'ın rivayetlerini terk ettiğini nakledip onu *Duafâ* isimli eserinde zikretmiştir.⁴³³ İbn Hibbân da Hasan'ı *Mecrûhîn*'de kaydederek Vekî' ile İbnü'l-Mübârek'in yanı sıra Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in de onu cerh ettiğini ifade etmiştir.⁴³⁴ İbn Sa'd da Hasan b. Dînâr'ı tenkit eden âlimler arasındadır.⁴³⁵ Muhtemelen bu tenkitlerden ötürü *Kütüb-i Sitte* 'de rivayetleri yer almamıştır.

Hasan b. Dînâr'ın hocası konumunda olan Ali b. Zeyd'in tam ismi Ebû'l-Hasen Ali b. Zeyd el-Basrî'dir. Aslen Mekke'li olup doğuştan kör olduğu aktarılmıştır. Hadis naklettiği başlıca hocaları arasında Enes b. Mâlik, Sâlim b. Abdillâh ve Yûsuf b. Mihrân yer almaktadır. Kendisinden İbn Uleyye, Hammâd b. Seleme ve Hammâd b. Zeyd (v. 179/795) hadis rivayet etmiştir. Buhârî hariç *Kütüb-i Sitte* 'de rivayetleri yer almaktadır. Müslim'in ondan rivayetleri istişhad kabilindendir.⁴³⁶ Hicrî 127 yılından sonra yahut 129 senesinde vefat ettiği aktarılmaktadır.⁴³⁷

Ali b. Zeyd'in de talebesi Hasan b. Dînâr gibi zayıf bir râvi olduğu nakledilmiştir. Onu cerh edenler arasında Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Buhârî, Ebû Hâtîm, Ebû Zûr'a ve Nesâî yer almaktadır.⁴³⁸ İbn Hibbân onu büyük bir âlim olarak tavsif eder. Ona göre Ali'nin cerh edilmesinin sebebi hadis rivayetinde çok hata yapması ve münker rivayetlerinin azımsanamayacak derecede olmasıdır. Bu sebepten ötürü onunla ihticâc edilemeyeceğini ifade etmiştir.⁴³⁹ İbn Hacer de onun hakkında zayıf hükmünü vermiştir.⁴⁴⁰

Bu isnad zincirinde Ali b. Zeyd ile İbn Abbâs arasında Yûsuf b. Mihrân yer almaktadır. Tam ismi Yûsuf b. Mihrân el-Basrî'dir. Künye bilgisi kaynaklarda zikredilmemektedir. Câbir b. Abdillâh (v. 78/697), İbn Abbâs ve İbn Ömer hadis rivayet ettiği hocalarıdır. Kendisinden sadece Ali b. Zeyd hadis nakletmiştir. *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden sadece Tirmizî onun rivayetlerini tahrir etmiştir. Vefat tarihi bilinmemektedir.⁴⁴¹ İbn Sa'd, Yûsuf b. Mihrân'ın güvenilir bir râvi olduğunu ifade eder.⁴⁴² Ahmed b. Hanbel ise "la yu'raf" denilerek meçhul olduğuna işaret eder. Ebû Hâtîm hadislerinin müzakere için yazılabileceğini belirtir, Ebû Zûr'a ise sika olduğunu ifade eder.⁴⁴³ İbn Hacer açıkça zayıf yahut güvenilir olduğunu belirtmez

⁴³² İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/140.

⁴³³ Buhârî, *Duafâ*, 41.

⁴³⁴ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 5/276.

⁴³⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/279.

⁴³⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 20/434-437.

⁴³⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 20/434.

⁴³⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 20/435-438.

⁴³⁹ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 9/78.

⁴⁴⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 696.

⁴⁴¹ Mizzî, *Tehzîb*, 32-462-463.

⁴⁴² İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/221.

⁴⁴³ Mizzî, *Tehzîb*, 32-462-463.

ancak kendisinden sadece Ali b. Zeyd'in hadis rivayet ettiğini dile getirir.⁴⁴⁴ İbn Hacer'e göre tek kişinin rivayet ettiği râvi meçhul ve meçhul de zayıf hükmünde olduğu için⁴⁴⁵ “ondan sadece Ali rivayet etmiştir” ifadesi ile Yûsuf b. Mihrân'ın zayıf olduğunu imâ ettiği söylenebilir. Kendisinden sadece Ali b. Zeyd rivayette bulunduğu için meçhul hükmünde olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır.

Hasan b. Dînâr → Ali b. Zeyd → Yûsuf b. Mihrân senediyle hadis eserlerinde tahrir edilen bir rivayet tespit edilememiştir. Bunun sebebi muhtemelen Hasan b. Dînâr'ın zayıf bir râvi olmasıdır. Nitekim Ali b. Zeyd'in talebelerinden Hammâd b. Seleme vasıtasıyla, Yûsuf b. Mihrân aracılığıyla Abdullah b. Abbâs'tan hadis tahrir edilmiştir.⁴⁴⁶

Hasan b. Dînâr'ın tek hadis rivayet ettiği senedde, hocası konumunda, Katâde yer almaktadır. Katâde'nin tam ismi Ebû'l-Hattâb Katâde b. Diâme es-Sedûsî el-Basrî'dir. Ailesi bedevî asıllı olup Basra'ya yerleşmiştir. Enes b. Mâlik'i gördüğü ve ondan hadis işittiği için tâbiinden kabul edilir. Tercih edilen görüşe göre hicrî 117 yılında vefat etmiştir. Bazı rivayetlerde hicrî 118 yılında vefat ettiği nakledilmiştir.⁴⁴⁷ Hadis naklettiği başlıca hocaları Enes b. Mâlik, Hasan el-Basrî ve Saîd b. Müseyyeb'tir. Kendisinden Saîd b. Ebî Arûbe, A'meş ve Hammad b. Seleme rivayette bulunmuştur. *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri tahrir edilmektedir.⁴⁴⁸

Tâbiîn müfessirlerinin önde gelenlerinden kabul edilen Katâde hadis münekkitlerince genellikle güvenilir bir râvi olarak değerlendirilmiştir. Saîd b. Müseyyeb ve İbn Sîrîn onun hıfzını övmüştür. Yahyâ b. Saîd, İbnü'l-Mehdî, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim ve Ebû Zûr'a onu güvenilir kabul eden otoritelerdir. Ahmed b. Hanbel onun hakkında “hâfız” ifadesini kullanmış, tefsir, fıkıh ve fikhî ihtilafları en iyi bilen kişilerden biri olduğuna dikkat çekmiştir. Katâde, Hasan el-Basrî'nin ashâbı içerisinde en güvenilir kişilerden biri olarak temayüz etmiştir.⁴⁴⁹ Katâde'nin tenkit edildiği hususlardan biri irsal yapmasıdır. Ancak irsal yaptığı “kâle” vb. ayırt edici bir tahammül sîgası kullandığı için, onun irsalleri çok fazla problem teşkil etmemiştir.⁴⁵⁰ Tenkit edildiği diğer bir nokta ise Kaderîlikle itham edilmesidir. Zehebî, bu ithamlara rağmen hadis ehlinin onunla ihticâc ettiğini ifade ederek bu ithamların

⁴⁴⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 1096.

⁴⁴⁵ İbn Hacer, *Nüzhe*, 100-101.

⁴⁴⁶ Bazı örnekler için bkz.: İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 19/97; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2297.

⁴⁴⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/229-230.

⁴⁴⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 29/498-506.

⁴⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/133-134.

⁴⁵⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/229-230; Zehebî, *Mîzân*, 3/383.

yersiz olduğunu belirtmektedir.⁴⁵¹ İbn Hacer, onun hakkında “sika” ve “sebt” ifadelerini kullanarak onun güvenilir bir râvi olduğuna işaret etmektedir.⁴⁵²

Bu sened zincirinde Katâde’nin hocası konumunda Ca’fer b. İyâs bulunmaktadır. Onun tam ismi Ebû Bişr Ca’fer b. İyâs el-Yeşkurî el-Vâsî’tî’dir. Ebû Bişr künyesi ile meşhur olmuştur. Babası İyâs da künyesi Ebû Vahşiyye ile daha çok anılmaktadır. Ailesi aslen Basralı olup Vâsî’tî’ye yerleşmiştir. Hicrî 123 yahut 124 yılında vefat ettiği zikredilmiştir.⁴⁵³ Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, Tâvûs ve Nâfi’ hadis aldığı başlıca hocalarıdır. Kendisinden A’mes, Şu’be ve Hüseyim b. Beşîr gibi âlimler hadis nakletmiştir. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*’nin tamamında yer almaktadır.⁴⁵⁴

Ebû Bişr hadis otoritelerince genellikle güvenilir bir râvi kabul edilmiştir. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ebû Hâtim ve Ebû Zür’a onu tevsik eden âlimlerdendir.⁴⁵⁵ Hakkındaki olumlu kanaatlerin yanı sıra Şu’be b. Haccâc, Ebû Bişr’in Habîb b. Sâlim ve Mücâhid’den naklettiği rivayetleri zayıf kabul etmiştir.⁴⁵⁶ Tespit edebildiğimiz kadarıyla onun hakkındaki tek olumsuz kanaat de budur. İbn Hacer onun hakkında sika hükmünü vermiş ayrıca Saîd b. Cübeyr’in öğrencileri arasında en güvenilir kişi olduğunu belirtmiştir.⁴⁵⁷ Ebû Bişr’in hadis aldığı hocaları arasında İbn Abbâs yer almamaktadır. Ayrıca sahâbeden yalnızca Enes b. Mâlik’i gördüğü ifade edilmiştir. Bundan dolayı bu tarikle nakledilen rivayetin senedinde Ebû Bişr ile İbn Abbâs arasında bir râvinin düştüğü yahut düşürüldüğü söylenebilir. Senedde yer almayan kişinin Ebû Bişr’in İbn Abbâs rivayetlerinde en çok nakilde bulunduğu Saîd b. Cübeyr olması muhtemeldir. Sened bu haliyle munkatı’ hükmündedir.

Bu tarikle hadis eserlerinde bir rivayet tahrir edilmemiştir. Terâcim-tabakât literatürü tarandığında Katâde ile Ebû Bişr arasında bir hoca-talebe ilişkisi tespit edilememiştir. Meşhur hadis eserleri içerisinde Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde Hammâd b. Seleme’nin naklettiği bir rivayeti Hammâd, hem Katâde’den hem de Ebû Bişr’den dinlediğini aktarmıştır.⁴⁵⁸ Bu bilgiler ışığında bu tarikle bir rivayet tespit edilememiş olmasının muhtemel sebepleri: Hasan b. Dînâr’ın zayıf bir râvi olması, Katâde ile Ebû Bişr arasında bir hoca-talebe ilişkisinin olmaması ve Ebû Bişr’in İbn Abbâs’tan semâsı olmaması şeklinde sıralanabilir.

⁴⁵¹ Zehebî, *Mizân*, 3/383.

⁴⁵² İbn Hacer, *Takrîb*, 798. Katâde’nin hayatı ve hadisçiliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Nurdan Genç - Bekir Özüdoğru, “İsnad Ağı, Otorite Alanı ve Rivayetleri Bağlamında Katâde b. Diâme (öl. 117/735)”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2023), 79-110.

⁴⁵³ Buhârî, *Târîh*, 2/186; İbn Hibbân, *Sikât*, 6/133.

⁴⁵⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 5/4-7.

⁴⁵⁵ Mizzî, *Tehzîb*, 5/7.

⁴⁵⁶ Zehebî, *Mizân*, 1/58; İbn Hacer, *Takrîb*, 198.

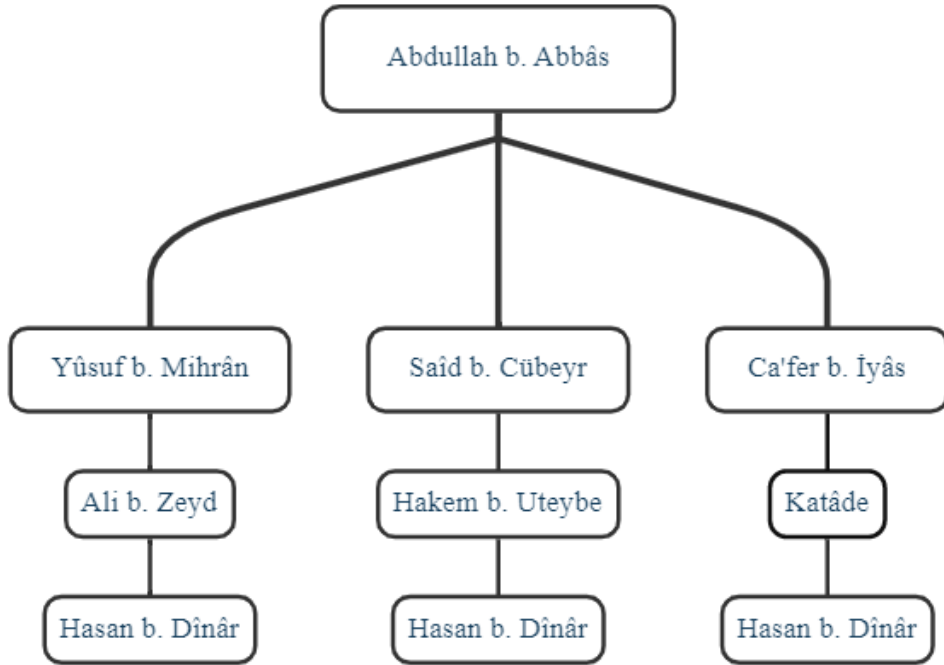
⁴⁵⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 198.

⁴⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/3216.

Hasan b. Dînâr tarikinden nakledilen bir rivayet Hasan b. Dînâr → Hakem b. Uteybe → Saîd b. Cübeyr senediyle nakledilmiştir. Hakem b. Uteybe ve Saîd b. Cübeyr ile alakalı değerlendirmeler çalışmanın “Hasan b. Umâre Tariki” ve “Muhammed b. Ebî Muhammed Tariki” başlığı altında yer almaktadır. Meşhur hadis eserlerinde bu isnad ile bir rivayet tespit edilememiştir. Kaynaklarda Hasan b. Dînâr ile Hakem b. Uteybe arasında bir hoca-öğrenci ilişkisinden söz edilmemiştir. Hem Hasan’ın zayıf bir râvi olması hem de Hakem’den naklettiği bir rivayetin tespit edilememiş olması bu tarikten hadis tahrir edilmemesine sebebiyet vermiş olmalıdır.

Bu tarikten İbn İshâk’ın naklettiği rivayetler şu şekilde şemalandırılabilir:

Şema 4: İbn İshâk’ın Hasan b. Dînâr’dan Nakillerinin Tarikleri

Bu tarikler hakkında genel bir değerlendirme yapılacak olursa şunları söylemek mümkündür: Bu tariklerin hepsi Hasan b. Dînâr’ın zayıf olması nedeniyle zayıf hükmündedir. Ayrıca birinci senedde yer alan Ali b. Zeyd de zayıftır. İkinci senedde Hasan ile Hakem arasında bir hoca-talebe ilişkisi tespit edilememiştir. Senedin munkatı’ olması muhtemeldir. Son tarikte ise Katâde ile Ca’fer arasında da likâ tespit edilememiştir. Bu tariklerdeki râvilerin çoğunun Basra’da mukim olması ise dikkat çekicidir. Bu durum Hasan b. Dînâr’ın çok fazla rihle yapmadığını düşündürmektedir. Ayrıca İbn İshâk’ın İbn Abbâs’ın Basralı öğrencilerinin rivayetlerine ulaştığı tarikler Hasan b. Dînâr vasıtasıyla olmuştur.

2.9. Kelbî Tariki

Kelbî tariki İbn İshâk'ın Abdullah b. Abbâs rivayetlerine ulaştığı tefsir tariklerinden biridir. Bu tarikte Taberî'nin *Tefsîr*'inde altı rivayet tahrir edilmiştir. Bu tarikte Kelbî ile İbn Abbâs arasında Ebû Sâlih Bâzân/Bâzâm bulunmaktadır.

Kelbî'nin tam ismi Ebü'n-Nadr Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî el-Kûfî'dir. Nisbesi Kelbî ile meşhur olmuştur. Şa'bî ve Ebû Sâlih rivayette bulunduğu hocalarıdır. Kendisinden İbn İshâk, Sevrî, Süfyân b. Uyeyne ve Şu'be rivayette bulunmuştur. İbn Mâce ve Tirmizî onun rivayetlerine eserlerinde yer vermiştir. Hicrî 146 yılında vefat etmiştir.⁴⁵⁹

Kelbî hadis münekkitlerince zayıf hatta yalancı bir râvi olarak değerlendirilmiştir. Sevrî'nin aktardığına göre bizzat Kelbî'nin kendisi Ebû Sâlih → İbn Abbâs senediyle aktardığı tüm rivayetlerin yalan olduğunu ifade etmiştir. Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim onu güvenilir kabul etmemişlerdir. Ahmed b. Hanbel'e onun hadis değil de tefsir rivayetlerindeki durumu sorulduğunda “Onlara bakmak bile helal değildir” cevabını vermiştir. Ebû Hâtim onu kizb ile itham etmiştir. Ona göre ne Kelbî Ebû Sâlih'i ne de Ebû Sâlih İbn Abbâs'ı görmüştür. Kendisinin Râfızîlerin Sebeî koluna mensup olduğu da iddia edilmiştir.⁴⁶⁰ Buhârî onun hakkında “zayıf”,⁴⁶¹ Nesâî de “metrûk” hükmünü vermiştir.⁴⁶²

Hakkındaki ithamlardan olsa gerek Kelbî'den hadis rivayet eden Sevrî ve İbn İshâk, onun meşhur nisbesi yerine künyesi Ebü'n-Nadr yahut ismi Muhammed b. Sâib'i kullanmışlardır.⁴⁶³ Sevrî'ye niçin ondan rivayet ettiği sorulduğunda “ben onun aktardıklarından yalan ile doğru olanı ayırt edebiliyorum”⁴⁶⁴ cevabını vermiştir. İbn Adî, hakkındaki ithamları ve naklettiği bazı rivayetleri aktardıktan sonra Kelbî ile ilgili dikkat çekici bir değerlendirme sunar. Ona göre Kelbî'nin zayıf rivayetlerinin yanı sıra aslı olan/sahih rivayetleri de vardır. Tefsir'de meşhur bir isimdir ve bu alandaki rivayetlerinden istifade edilebilir. Hadiste münker olmakla birlikte tefsir rivayetlerinin yazılabileceğini belirtmiştir. Bu değerlendirmelere ek olarak İbn Adî, Kelbî'yi Mukâtil'den daha üstün tutmaktadır.⁴⁶⁵ İbn Hacer, Kelbî'nin yalancılıkla ve Râfızîlikle itham edildiğini belirtmiş ve zayıf olduğuna işaret etmiştir.⁴⁶⁶ İbn Abbas'a dayanan tarikler içerisinde Kelbî tariki, İbn Hacer ve Süyûtî tarafından en zayıf tariklerden kabul edilmiştir.⁴⁶⁷

⁴⁵⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 25/246-247. Her ne kadar İbn Mâce'nin ondan rivayet tahrir ettiği ifade edilse de İbn Mâce'nin eserinde Kelbî'ye nispet edilen bir rivayet tespit edemedik.

⁴⁶⁰ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 15/262-264; İbn Adî, *Kâmil*, 9/52-55.

⁴⁶¹ Buhârî, *Duafâ*, 121.

⁴⁶² İbn Adî, *Kâmil*, 9/54.

⁴⁶³ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 15/262.

⁴⁶⁴ İbn Adî, *Kâmil*, 9/53; Zehebî, *Mizân*, 4/125.

⁴⁶⁵ İbn Adî, *Kâmil*, 9/56.

⁴⁶⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 847.

⁴⁶⁷ İbn Hacer, *Ucab*, 1/209-210; Süyûtî, *İtkân*, 2/497-498.

Bu isnad kümesinde Kelbî'nin hocası konumunda olan Ebû Sâlih'in ismi Bâzân yahut Bâzâm'dır. Kûfe'li olup Hz. Ali'nin kız kardeşi olan Ümmü Hânî'nin (v. ?) mevlâsıdır.⁴⁶⁸ Hayatı ve babasının ismine dair kaynaklarda yeteri kadar bilgi yer almamaktadır. Abdullah b. Abbâs, İkrime, Hz. Ali, Ümmü Hânî ve Ebû Hüreyre'den hadis rivayet etmiştir. Kendisinden Sevrî, A'meş ve Kelbî rivayette bulunmuştur. Dört *Sünen*'de rivayetleri tahrir edilmektedir.⁴⁶⁹ Vefat tarihi net olarak bilinmemekle birlikte Zehebî hicrî 111-120 tarihleri arasında vefat ettiğine işaret etmektedir.⁴⁷⁰

Ebû Sâlih bazı münekkitlece eleştirilse de bu eleştiriler talebesi Kelbî'ye yöneltilenler kadar şiddetli olmamıştır. Şa'bî'nin onun meclisine gidip kulağından tutarak “daha Kur'ân'ı düzgün okuyamıyorsun, tefsir yapmaya yelteniyorsun” dediği nakledilir.⁴⁷¹ Mücâhid'in ona Kur'ân'ı tefsir etmeyi yasakladığı aktarılmıştır. İbnü'l-Mehdî ondan hadis rivayetini terk etmiştir.⁴⁷² Hatta İbn Abbâs'tan naklettiklerinin uydurma olduğu ve onları rivayet etmemesini Süfyân es-Sevrî'ye Ebû Sâlih'in bizzat kendisinin de söylediği nakledilmiştir.⁴⁷³ Yahyâ b. Maîn, Kelbî'nin ondan naklettiklerini hariç tutarak Ebû Sâlih'ten rivayet edilmesinde bir beis görmemiştir. Ona göre Kelbî, aynı bilgiyi bazen kendi görüşü bazen hocasının görüşü bazen de Ebû Sâlih'in İbn Abbâs'tan naklettiği bir görüş olarak aktarmıştır. Bundan dolayı Kelbî'nin Ebû Sâlih'ten naklettiklerine itibar etmemiştir. Ebû Hâtim ise onun hakkında “sâlih” hükmünü vererek hadislerinin yazılabileceğini ancak onlarla ihticâc edilemeyeceğini ifade etmiştir. Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın naklettiğine göre Zâide ve Şu'be dahil hadis ehlinde kimse ondan rivayeti terk etmemiştir.⁴⁷⁴ İbn Adî, talebesi Kelbî'nin aksine Ebû Sâlih hakkında olumlu bir intiba uyandıran değerlendirme yapmamıştır. Ona göre Ebû Sâlih'in tefsiri müsned değildir ve tefsir ehli ona itibar etmemiştir.⁴⁷⁵ İbn Hacer'e göre Ebû Sâlih zayıf bir râvidir ve irsalleri vardır.⁴⁷⁶

İbn Hacer'in bahsettiği irsallerin Ebû Sâlih'in İbn Abbâs'tan naklettiği haberler olması mümkündür. Nitekim Ebû Hâtim'in de işaret ettiği üzere Ebû Sâlih, İbn Abbâs'a mülaki olmamıştır. Buna rağmen Ebû Hâtim'in Ebû Sâlih hakkında onunla ihticâc edilemeyeceğini söyleyip onun hakkında “sâlih” hükmünü vermiş olması ise anlaşılabilir değildir.⁴⁷⁷ Bu durumda

⁴⁶⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/413; Buhârî, *Târîh*, 2/144; Mizzî, *Tehzîb*, 4/6.

⁴⁶⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 4/6.

⁴⁷⁰ Zehebî, *Târîh*, 3/211.

⁴⁷¹ İbn Adî, *Kâmil*, 2/527.

⁴⁷² Buhârî, *Daqîqâ*, 34, İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/432.

⁴⁷³ İbn Adî, *Kâmil*, 2/524-526.

⁴⁷⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/432; Mizzî, *Tehzîb*, 4/7.

⁴⁷⁵ İbn Adî, *Kâmil*, 2/529.

⁴⁷⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 163.

⁴⁷⁷ İbn Ebî Hâtim'in eserinde Ebû Sâlih hakkında Ebû Hâtim'in sarfettiği “Ebû Sâlih Bâzân sâlihu'l-hadîstir, hadisleri yazılır ancak ihticâc edilemez” ifadeleri nakledilmişken, Mizzî'nin eserinde ise sadece “hadisleri yazılır ancak ihticâc edilemez” dediği kaydedilmiştir. Bkz.: İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/432; Mizzî, *Tehzîb*, 4/7. Bu durumda Mizzî'nin “sâlihu'l-hadîs” ibaresini muhtasar bir anlatı sunmak için düşürdüğü düşünülebilir. Bununla birlikte İbn Ebî Hâtim'in eserinde kaydedilen “sâlihu'l-hadîs” ibaresinin Ebû Sâlih'in künyesindeki “Sâlih”

onun Kelbî hakkında Ebû Sâlih'e mülâki olmadığı iddiasına/nakline ihtiyatla yaklaşmak yerinde olacaktır. Nitekim aynı sebepten ötürü Ebû Hâtim, Kelbî'yi kizb ile itham edip Ebû Sâlih hakkında "sâlih" hükmünü vermesi tenakuz ihtimalini gündeme getirir. Ebû Hâtim'den başka kimse bu üç kişi arasında likânın sabit olmadığını iddia etmediği için bu iddianın yersiz olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Kelbî'nin Ebû Sâlih'ten naklettiği ve sahâbî râvisi İbn Abbâs olan rivayetler bazı hadis eserlerinde yer almaktadır.⁴⁷⁸ İbn İshâk'ın bu tarikle hadis musannefâtında naklettiği tek rivayet ise Tirmizî tarafından tahrir edilmiştir.⁴⁷⁹ İlgili rivayetin konusu vasiyyet ayetinin tefsiri ile alakalıdır. Tirmizî bu rivayet hakkında zayıf hükmünü vermiştir. Yukarıda da işaret edildiği üzere İbn İshâk bu rivayette, meşhur olan Kelbî nisbesi yerine Ebû'n-Nadr künyesini kullanmıştır. Ebû Sâlih yerine ise Bâzân ismini kullanmıştır. Bu tavrıyla İbn İshâk'ın bu iki ismin zayıf olduğunu gizlemeye çalıştığı söylenebilir. Nitekim Kelbî, Taberî'nin bu tarikle naklettiği dört rivayetin birinde Ebû'n-Nadr, birinde Muhammed b. Sâib şeklinde anılmaktadır.⁴⁸⁰ Yâkût el-Hamevî her ne kadar Taberî'nin *Tefsîr*'inde Kelbî'den rivayet tahrir edilmediğini iddia etse de⁴⁸¹ bazı tespitlere göre bu eserde onun 55 rivayeti tahrir edilmiştir.⁴⁸² Bu rivayetlerin çoğu Kelbî'nin şahsi görüşüdür. Taberî'de Kelbî'nin Ebû Sâlih kanalıyla, İbn Abbâs'tan naklettiği rivayetlerin yarısının İbn İshâk'tan tahrir edilmesi ise dikkat çekicidir.⁴⁸³ Aynı şekilde bu *Kütüb-i Sitte* içerisinde sadece Tirmizî'nin Kelbî'nin rivayetine yer vermesi ve bunun da İbn İshâk vasıtasıyla nakledilen bir rivayet olması dikkate değer bir husustur.

2.10. Yezîd b. Ziyâd Tariki

İbn İshâk'ın İbn Abbâs rivayetlerindeki bir diğer kaynağı Yezîd b. Ziyâd'dır. *Câmiu'l-beyân*'da İbn İshâk → Yezîd b. Ziyâd → Abdullah b. Ebî Seleme → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs senediyle dört rivayet tahrir edilmiştir.

ibaresinden kaynaklanmış olması ve eserin muhakiklerinin bu ibareleri sehven bu şekilde kaydetmiş olması da ihtimal dahilindedir.

⁴⁷⁸ Ebû Osmân Saîd b. Mansûr el-Horasânî, *es-Sünen*, thk. Heyet (Riyad: Darü'l-Elûke, 2012), 5/249; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/341.

⁴⁷⁹ Tirmizî, "Tefsîr". 6.

⁴⁸⁰ Sırasıyla bkz.: Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/186, 13/62. Râvinin rivayette bulunduğu hocasının bilinen adını gizlemek için bilinmeyen yahut az bilinen ismiyle ondan rivayette bulunması, hadis ilminde tedlîsü's-şüyûh olarak isimlendirilmektedir. Tedlîsin bu türü diğer tedlîs çeşitlerine göre daha az eleştirilmiştir. Bkz. İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 158-163; Nevevî, *Takrib*, 39.

⁴⁸¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-udebâ*, 18/64-65. Ayrıca bkz.: İsmail Cerrahoğlu, "el-Kelbî, Muhammed b. Sâib", *DİA* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi), 25/205-206. Taberî'nin kendisi de *Câmiu'l-beyân*'da bu tariki ihtacâca elverişli görmemiştir. Bkz.: Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/61. Yâkût'un değerlendirmesi muhtemelen Taberî'nin ilgili ifadelerine dayanmaktadır.

⁴⁸² Burhan Yazıcı, *Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin Tefsirciliği* (Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2024), 55.

⁴⁸³ Tespit edilebildiği kadarıyla Ebû Sâlih → Kelbî → İbn Abbâs senediyle *Câmiu'l-beyân*'da 13 rivayet tahrir edilmiştir. Bu nakillerin altısı İbn İshâk tarikiyle, altısı başka tariklerle, biri ise senedin Kelbî'den Taberî'ye intikal eden tariki zikredilmeksizin tahrir edilmiştir.

Yezîd b. Ziyâd hakkında kaynaklarda yeterince bilgi yer bulunmaz. Künye bilgisi bilinmemektedir. Mahzumoğullarının mevâlîlerinden olduğu için el-Mahzûmî; Medine’de yaşadığı için el-Medenî nisbesi ile anılır. Abdullah b. Râfî‘ ve Muhammed b. Ka‘b’dan rivayetleri bulunmaktadır. Kendisinden Enes b. Mâlik ile İbn İshâk hadis tahsil etmiştir. Rivayetleri Tirmizî ve Nesâî’de tarafından tahrir edilmiştir. Nesâî ve İbn Hibbân onu tevsik eder.⁴⁸⁴ Vefat tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Zehebî, hicrî 131 ile 140 tarihleri arasında vefat ettiğini belirtmektedir.⁴⁸⁵ İbn Hacer de onun hakkında güvenilir hükmünü vermiştir.⁴⁸⁶

Yezîd b. Ziyâd’ın hocası konumunda olan Abdullah’ın tam ismi Abdullah b. Ebî Seleme et-Teymî el-Medînî el-Kuraşî’dir. Teym kabilesinin mevâlîlerindendir. Babası Ebû Seleme, Mâcişûn lakabıyla da bilinmektedir. Abdullah b. Ömer ve Urve’den rivayetleri mevcuttur. İbn İshâk ve Yahyâ b. Saîd el-Ensârî başlıca öğrencileridir. Nesâî ve İbn Hibbân onu tevsik etmiştir. Rivayetleri Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî tarafından tahrir edilmiştir. Hicrî 106 yılında vefat ettiği nakledilmektedir.⁴⁸⁷ İbn Hacer de onun hakkında sika hükmünü vermiştir.⁴⁸⁸

Kaynaklarda Yezîd b. Ziyâd ve Abdullah b. Ebî Seleme arasında ve Abdullah ile Saîd b. Cübeyr arasında hoca-talebe ilişkisi tespit edilememiştir ancak bu ilişkiler tarihsel olarak mümkündür. Hadis musannefâtında da bu ilişkiler ve bu senedle vârid olan bir rivayet tespit edilememiştir.

2.11. Munkatı‘/Mübhem Tarikler

İbn İshâk’ın Abdullah b. Abbâs’tan naklettiği bazı rivayetlerin senedlerinde inkıtâlar yahut müphem râviler yer almaktadır. Munkatı‘ olan isnadların en bâriz olanları belâğ türü rivayetlerdir. İbn İshâk, belâğ tarzını kullanarak İbn Abbâs’tan toplamda dokuz rivayet nakletmiştir.

Dokuz rivayetin ikisinin senedi şu şekildedir: “فِيمَا بَلَّغْنَا عَنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ أَهْلِ التَّوْرَةِ وَغَيْرِهِمْ مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْعَبَّاسِ وَغَيْرِهِ Bize Ehl-i Kitaptan Tevrat ehlinde ve diğer ilim ehlinde nakille Abdullah b. Abbâs ve diğerlerinden ulaştığına göre...” Bu iki rivayet, Taberî tarafından mükerrer olarak tahrir edilmiştir. Rivayetin konusu Hz. Âdem ile Hz. Havvâ’nın yaratılışı ile alakalıdır.⁴⁸⁹ İlgili rivayet, hadis eserlerinde yer almaz. Rivayetin isrâiliyyât kabilinden olması ve müphem/munkatı‘ bir tarikle aktarılması, muhtemelen hadis musannefâtında tahrir edilmemesine sebebiyet vermiştir.

⁴⁸⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 32/132-133.

⁴⁸⁵ Zehebî, *Târîh*, 3/754.

⁴⁸⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 1078.

⁴⁸⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 15/55-57.

⁴⁸⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 512.

⁴⁸⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1/549, 6/341-342.

Diğer yedi rivayetin isnadı ise şöyledir: “عن ابن إسحاق فيما بلغه، عن ابن عباس، وعن كعب، وعن” İbn İshâk’a İbn Abbâs, Ka’b el-Ahbâr (v. 32/652-653) ve Vehb b. Münebbih’ten (v. 114-732) ulaştığına göre...” Bu rivayetler Yâsîn Sûresi 13-27. âyetlerin tefsiri mahiyetindedir ve isrâiliyyâtla alakalıdır.⁴⁹⁰ Bu rivayetlerin aynı konuda nakledilmesi aslında tek bir rivayet ya da olay örgüsünün bölünerek (taktî‘) aktarıldığı izlenimini uyandırmaktadır. Bu rivayetler ve söz konusu belâğ tariki de hadis eserlerinde yer almamaktadır. Bu durumun sebebi muhtemelen yukarıda zikredilen kanaatlerle aynıdır.

Belâğ ifadelerinin bulunduğu rivayetler hadis tekniği açısından zayıf kabul edilir.⁴⁹¹ Bunun sebebi isnadda belâğ sığasının kullanıldığı iki kişi arasında kimin yahut kimlerin düştüğünün bilinmemesidir. Örneğin İbn İshâk’ın yukarıda kullandığı birinci ifadeye göre ilgili rivayeti İbn Abbâs’tan, Tevrat ehli ve diğer ilim ehlerinden bazı kişiler nakletmiştir. Bu kişi/kişilerin kimliği, hatta râvinin adaleti için temel şart olan Müslüman olup olmadıkları bilinmediği için rivayetler hadis usûlü açısından zayıf olarak değerlendirilir. İbn İshâk’ın belâğ tarzını kullanarak naklettiği bu rivayetlerin isrâiliyyât içerikli olması ise dikkat çekicidir. Bu rivayetlerde İbn İshâk’ın İbn Abbâs’la arasındaki kişileri açıkça zikretmemesi, İbn İshâk’ın isnad kullanımında kendine has bir tutum sergilemesinden kaynaklanmış olmalıdır.⁴⁹² İbn İshâk’ın tam isnad vermemesi muhtemelen rivayetlerin isrâiliyyât içerikli olması ile ilişkilidir.

İbn İshâk üç rivayetin senedinde “ثنا شيخ من أهل مصر، قدم منذ بضع وأربعين سنة، عن عكرمة، عن” / ابن عباس Mısır’lı, 40 küsur sene önce gelen bir şeyh İkrime vasıtasıyla İbn Abbâs’tan bize tahdis etti” ifadelerini kullanmıştır. Çalışmanın “Muhammed b. Ebî Muhammed Tariki” başlığı altında da ele alındığı üzere bu isnadda bulunan mübhem kişinin Muhammed b. Ebî Muhammed olması kuvvetle muhtemeldir. Zira İbn İshâk İkrime kanalıyla en çok Muhammed’den rivayet nakletmiştir ve ilgili başlıkta da işaret edildiği üzere Muhammed b. Ebî Muhammed büyük ihtimalle Mısırlıdır.

Bunların yanı sıra İbn İshâk’ın naklettiği birer rivayetin senedleri “Ba’zu ehli’l-ilm → Vehb b. Münebbih”, “Racül → Mucâhid” ve “Racül min ehli Mekke → Saîd” şeklindedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Câmiu’l-beyân*’da İbn İshâk’ın Vehb b. Münebbih’ten 80 civarı rivayeti bulunmaktadır. Bu rivayetlerden sadece bir tanesinin sahâbî râvisi İbn Abbâs’tır. Geri kalan rivayetler, İbn İshâk’ın Vehb’in görüşlerini aktarması kabilindendir. İbn İshâk ile Vehb b. Münebbih arasında bir hoca-talebe ilişki tespit edilememiştir. Onun Vehb’den rivayetleri bu açıdan munkatı‘ olmalıdır.⁴⁹³ Nitekim İbn İshâk, zaman zaman “an” lafzıyla doğrudan ondan

⁴⁹⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 19/413-421.

⁴⁹¹ Hâkim, *Ma’rife*, 58; Nevevî, *Takrîb*, 36.

⁴⁹² Benzer mülahazalar için bkz.: Robson, “İbn İshak’ın İsnad Kullanışı”, 118-119.

⁴⁹³ Vehb b. Münebbih’in hayatı ve hadisçiliğine dair ayrıntılı bilgi için bkz.: Saliha Ünal, *Hemmâm b. Münebbih ve Vehb b. Münebbih’in Hadis İlmindeki Yeri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans,

rivayet ediyorken, bazen ise “ba‘zu ehli’l-ilm an Vehb/ilim ehli bazı kişiler aracılığıyla Vehb’den” ya da “ba‘zu ehli’l-Yemen an Vehb/bazı Yemenliler aracılığıyla Vehb’den” veya “men lâ ettehimü an Vehb/Vehb’den rivayette itham etmediğim bir kişi aracılığıyla” şeklinde rivayette bulunmuştur.⁴⁹⁴ Bu da doğrudan rivayetlerinin aslında munkatı‘ olduğunu gösteren başka bir delil kabul edilebilir. Vehb aracılığıyla nakledilen rivayetlerin hemen hemen hepsinin isrâiliyyât içerikli olması İbn İshâk’ı sened kullanımında gevşek bir tutum sergilemeye itmiş olabilir.⁴⁹⁵

Munkatı‘ olan diğer bir tarikte Mücâhid’den nakleden kişinin İbn Ebî Necîh, Ebân b. Sâlih yahut Hallâd olduğu düşünülebilir. Zira İbn İshâk, bu üçü vasıtasıyla Mücâhid’den rivayet nakletmektedir. Racül min ehli Mekke → Saîd isnadındaki Mekkeli kişinin, çalışmanın “Muhammed b. Ebî Muhammed Tariki” başlığı altında da ele alındığı üzere, Muhammed b. Ebî Muhammed olması kuvvetle muhtemeldir. İbn İshâk’ın niçin bazı senedleri mübhem bıraktığı anlaşılması güç bir durumdur.⁴⁹⁶ Yaşadığı dönemde isnad faaliyetlerinin tam olarak sistematize edilmemiş olmaması, daha çok bir hadisçi gibi değil de tarihçi gibi rivayetlere yaklaşması veya bu şekilde naklettiği rivayetleri zayıf yahut uydurma kabul etmesi senedi tam olarak zikretmemesine sebebiyet vermiş olabilir.

2.12. Diğer Tarikler

İbn İshâk’ın İbn Abbâs rivayetlerine ulaştığı tariklerden biri **Hallâd → Atâ → Tâvus**, diğeri **Hallâd b. Atâ → Tâvûs ve Mücâhid** şeklindedir. Taberî birinci tarikte iki, ikinci tarikte bir rivayet tahrir etmiştir.

Kaynaklarda Hallâd b. Atâ isminde iki şahsın zikredildiği görülmektedir. Bunlardan biri Atâ b. Ebî Rebâh’ın oğlu, diğeri ise Hallâd b. Atâ b. Şîc’tir. Birincisinin yalnızca babasından nakilleri bulunurken, ikincisinin Tâvûs ve Amr b. Şuayb’dan (v. 118/736) rivayetleri mevcut olup ayrıca İbn Cüreyc’in hocasıdır.⁴⁹⁷ Kaynaklarda her iki şahıs hakkında yer alan bilgiler bunlarla sınırlıdır. Bununla birlikte, her iki ismin İbn İshâk’la hoca-talebe ilişkisinin olup olmadığı bilinmemektedir. Buhârî, Hallâd b. Atâ b. Şîc hakkında yukardaki bilgileri zikrettikten

2008); Erhan Turan, *Vehb b. Münebbih ve Rivâyetleri* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora, 2024).

⁴⁹⁴ “An” lafzına örnek için bkz.: Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 4/483. “Ba‘zu ehli’l-ilm” lafzına örnek olarak bkz.: Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 4/418. “Ba‘zu ehli’l-Yemen ibaresine örnek olarak bkz.: Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1/553. “Men lâ ettehimü” lafzına örnek olarak bkz.: Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 15/371. İbn İshâk’ın kullandığı “men lâ ettehimü” lafzıyla alakalı değerlendirmeler için ayrıca bkz.: Taha Çelik - Mustafa Yasin Akbaş, “Hadiste Müphem Tevsik: ‘İtham Etmediği Kişi’ İfadesine İlişkin Değerlendirmeler”, *Bilimname : Düşünce Platformu* 48 (Şubat 2022), 389-428.

⁴⁹⁵ Vehb b. Münebbih hadis otoritelerince genellikle güvenilir bir râvi olarak kabul edilmiştir. Hayatı ve hadisteki güvenilirliğine dair bkz.: İbn Hacer, *Takrîb*, 1045; Mahmut Demir-Mehmet Emin Özafşar, “Vehb b. Münebbih”, *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012), 42/608-610.

⁴⁹⁶ Robson bu amaca matuf faaliyetleri beyhude bir çaba olarak görmektedir. Bkz.: Robson, “İbn İshak’ın İsnad Kullanışı”, 118.

⁴⁹⁷ Buhârî, *Târîh*, 3/186; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/366.

sonra, İbn İshâk'ın onun hakkında “Şamlı’dır” dediğini nakletmiştir.⁴⁹⁸ Bu sebeple, İbn İshâk'ın hadis rivayet ettiği şahsın Hallâd b. Atâ b. Şîc olması daha kuvvetli bir ihtimal olarak değerlendirilmektedir. Eğer İbn İshâk'ın hadis rivayet ettiği zât bu ise Hallâd → Atâ isnadının hatalı olduğu düşünülebilir. Zira bu iki şahıs arasındaki “bin/oğlu” ibaresinin “an/ondan nakletmiştir” şeklinde okunma ihtimali söz konusudur. Bu doğrultuda, isnadın Hallâd b. Atâ → Tâvûs olarak değerlendirilmesi daha isabetli görünmektedir. Nitekim yukarıda da işaret edildiği üzere, üç rivayetten biri bu şekilde nakledilmiştir. Bunlara ek olarak Hallâd b. Şîc ile Tâvûs arasındaki hoca-talebe ilişkisi kaynaklarda zikredilmektedir. Bu durumda, iki rivayetin senedinin Hallâd → Tâvûs, bir rivayetinse Hallâd → Tâvûs ve Mücâhid şeklinde kayıtlanması uygun olacaktır. Öte yandan Hallâd'ın güvenilirliğine dair herhangi bir cerh/ta’dîl değerlendirmesine rastlanmamaktadır.

Bu isnad kümesinde Hallâd'ın hocası konumunda Tâvûs bulunmaktadır. Tam ismi Ebû Abdîrrahman Tâvûs b. Keysân el-Yemânî'dir. Sahâbeden Câbir b. Abdillâh, Zeyd b. Sâbit ve İbn Abbâs hadis rivayet ettiği başlıca hocalarıdır. Kaynaklarda, 50 kadar sahâbîye yetiştirdiği aktarılmıştır. Kendisinden Hakem b. Uteybe, İbn Ebî Necîh ve Mücâhid rivayette bulunmuştur. *Kütüb-i Sitt*e’de rivayetleri mevcuttur. Tâvûs, özellikle tefsir rivayetlerinde İbn Abbâs'ın önde gelen öğrencilerinden biri kabul edilmiştir. Başta Yahyâ b. Maîn ve İbn Ebî Hâtim gibi pek çok hadis otoritesi tarafından güvenilir kabul edilmiştir. Bununla birlikte teşeyyü’ ile itham edildiği de nakledilmiştir. Hicrî 106 yahut 101 yılında vefat ettiği rivayet olunmuştur.⁴⁹⁹

Hallâd'ın rivayette bulunduğu bir diğer hocası Mücâhid ile ilgili değerlendirmeler çalışmanın “İbn Ebî Necîh Tariki” başlığı altında ele alınmıştır. Bu tarikten aktarılan tek rivayetin senedinde, Hallâd'ın hocası konumunda hem Tâvûs hem Mücâhid yer almaktadır. Ancak Hallâd ile Mücâhid arasında bir hoca talebe ilişkisi olup olmadığı bilinmemektedir. Hadis musannefâtında bu tariklerden rivayet tahrir edilmemiştir. Bu durum Hallâd'ın çok tanınan bir âlim olmamasıyla açıklanabilir.

İbn İshâk iki rivayete **Ebân b. Sâlih** → **Mücâhid** → **İbn Abbâs** senediyle ulaşmıştır. Ebân'ın tam ismi Ebû Bekr Ebân b. Sâlih el-Medîni'dir. Kureyş'in mevâlîilerindendir. Enes b. Mâlik, Atâ ve Mücâhid hadis rivayet ettiği başlıca âlimlerdir. Kendisinden İbn Uleyye ve İbn İshâk gibi meşhur şahsiyetler hadis rivayet etmiştir. Rivayetleri Müslim hariç *Kütüb-i Sitt*e’de yer almaktadır. Buhârî'nin ondan naklettiği rivayetler istişhâd kabilindendir. Başta Yahyâ b. Maîn olmak üzere çoğu münekkit tarafından güvenilir bulunmuştur. Hicrî 110 yılı civarında vefat etmiştir.⁵⁰⁰ İbn Hacer onun hakkında “sika” hükmünü vermiş ve İbn Abdilberr ile İbn

⁴⁹⁸ Buhârî, *Târîh*, 3/186

⁴⁹⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 13/357-373.

⁵⁰⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 2/9-11.

Hazm'ın Ebân'ı eleştirmesine karşı çıkmıştır.⁵⁰¹ Bu isnadda Ebân'ın hocası konumunda olan Mücâhid hakkındaki değerlendirmeler, çalışmanın “İbn Ebî Necîh Tariki” başlığı altında mevcuttur. Meşhur hadis eserlerinde bu tarikten Hz. Peygamber'in ihramlı iken Hz. Meymûne ile evlendiği,⁵⁰² Resulullah'ın kaza umresi esnasında üç gün Mekke'de kaldığı,⁵⁰³ Bakara sûresi 223. âyetin sebab-i nüzûlü⁵⁰⁴ ve Mücâhid'in İbn Abbâs'a Kur'ân'ı üç kere arz ettiğine⁵⁰⁵ dair rivayetler nakledilmiştir.

İbn İshâk bu çalışmanın sınırları çerçevesinde **Leys b. Ebî Süleym → Tâvûs** senediyle İbn Abbâs'tan bir rivayet nakletmiştir. Leys'in tam ismi Ebû Bükeyr Leys b. Ebî Süleym el-Kûfi el-Kuraşî'dir. İkrime, Tâvûs ve Mücâhid hadis rivayet ettiği başlıca âlimlerdir. Kendisinden Şu'be, Sevrî ve İbn Uleyye rivayette bulunmuştur. Buhârî onun rivayetlerini istişhâd, Müslim mukâran olarak tahrir etmiştir. Dört *Sünen*'de rivayetleri bulunmaktadır. Yahyâ b. Maîn ondan rivayet etmekte bir beis görmemiştir (lâ be'se bih). Ahmed b. Hanbel onun hakkında “muzdaribü'l-hadîs” hükmünü vermiştir. Ebû Zûr'a ise onu zayıf kabul eder. Dârekutnî onun aslında güvenilir bir râvi olduğunu, ancak Atâ, Mücâhid ve Tâvûs'tan nakledilen birden fazla rivayeti birleştirerek naklettiği için muhaddisler tarafından eleştirildiğini belirtmiştir. Hicrî 138 yahut 143 tarihinde vefat ettiği aktarılmaktadır.⁵⁰⁶ İbn Hacer onun hakkında sadûk hükmünü vermiş ancak çok fazla rivayeti karıştırdığını ifade etmiştir.⁵⁰⁷ Leys'in rivayette bulunduğu Tâvûs hakkındaki değerlendirmeler yukarıda zikredilmiştir.

Kaynaklarda Leys ile İbn İshâk arasında hoca-öğrenci ilişki tespit edilememiştir. Ancak tarihsel olarak bu ilişkinin mümkün olduğu değerlendirilebilir. Meşhur hadis eserlerinde İbn İshâk → Leys → Tâvûs → İbn Abbâs senediyle yahut İbn İshâk'ın Leys'ten herhangi bir rivayeti tespit edilememiştir. Bu durumda Leys ile İbn İshâk arasında hoca-öğrenci ilişkisi şüphe uyandırmaktadır. Öte yandan Leys'in Tâvûs vasıtasıyla İbn Abbâs'tan naklettiği bazı rivayetler ise hadis eserlerinde tahrir edilmiştir. Bu rivayetler genellikle Leys'in öğrencilerinden Sevrî ve Şu'be vasıtasıyla bu eserlere aktarılmıştır.⁵⁰⁸ Musannifler, İbn İshâk'a göre görece daha güvenilir kabul edilen Şu'be ve Sevrî vasıtasıyla Leys'ten nakledilen rivayetlere ulaşabildikleri için İbn İshâk tarikini tercih etmemiş olabilirler. Diğer bir ihtimal ise Leys ile İbn İshâk arasında bir rivayet alışverişinin vâki olmamasıdır.

⁵⁰¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 103.

⁵⁰² İshâk b. Râhûye, *Müsned*, 2/497.

⁵⁰³ Buhârî, “Megâzî”, 41; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 81.

⁵⁰⁴ Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 485.

⁵⁰⁵ Dârimi, “Tahâret”, 113.

⁵⁰⁶ Zehebî, *Târîh*, 3/955-956.

⁵⁰⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 818.

⁵⁰⁸ Bazı örnekler için bkz.: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2224, 1/1654; Tirmizî, “Hacc”, 12. İbn Ebî Şeybe'nin naklettiği bir rivayet onun eserinde Abdullah b. İdrîs → Leys → Tâvûs → İbn Abbâs senediyle tahrir edilmiştir. İbn Ebî Şeybe ilgili rivayeti İbn İshâk'ın öğrencisi olan Abdullah b. İdrîs'ten tahrir etmiştir. Rivayet İbn İshâk'tan nakledilmiş olsa bile âli isnad elde etme çabasıdan dolayı İbn Ebî Şeybe tarafından doğrudan Abdullah b. İdrîs tarikiyle tahrir edilmiş olabilir. Bkz.: İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 8/143.

Tek rivayet tahrir edilen bir diğerk tarik ise **İsmâîl b. Ümeyye → Ebü'z-Zübeyr el-Mekkî → İbn Abbâs** senedir. İsmâîl b. Ümeyye el-Emevî el-Kuraşî nisbeleri ile anılmaktadır. Çocuğı olmadığı için künye almamıştır. İkrime, Ebü'z-Zübeyr ve Zührî başlıca hocalarıdır. Sevrî, Süfyân b. Uyeyne ve İbn İshâk ondan rivayette bulunmuştur. *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında rivayetleri mevcuttur. İsmâîl b. Ümeyye, hadis münekkitlerince güvenilir kabul edilmektedir. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ebü Zür'a, Ebü Hâtim ve Nesâî onu tevsik eden başlıca otoritelerdendir. Hicrî 138 senesinde vefat ettiğı ifade edilmiştir.⁵⁰⁹

İsmâîl b. Ümeyye'nin nakilde bulunduğı Ebü'z-Zübeyr'in tam ismi Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim el-Mekkî'dir. Sahâbeden Câbir, İbn Abbâs ve Abdullah b. Zübeyr'den rivayetleri mevcuttur. Kendisinden İsmâîl b. Ümeyye, Şu'be, Mâlik ve Zührî gibi meşhur âlimler hadis nakletmiştir. *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri mevcuttur. Buhârî, makrûnen ondan rivayet etmiştir. Ahmed b. Hanbel onun hakkında "lâ be'se bih/ ondan rivayet etmekte bir beis yoktur" ifadesini kullanır. Yahyâ b. Maîn ve Nesâî onu tevsik etmiştir. Ebü Hâtim hadislerinin yazılabileceğini ancak ihticâc edilemeyeceğini ifade etmiştir. Hakkındaki değerlendirmeleri aktaran İbn Adî, onun güvenilir bir râvi olduğunu, hakkındaki eleştirilerinin kendisinden rivayette bulunan zayıf öğrencilerden kaynaklandığını belirtmiştir. Ona göre, Ebü'z-Zübeyr'in güvenilir kabul edilmesi için Mâlik'in ondan rivayet etmiş olması yeterlidir. Zira Mâlik sadece güvenilir râvilerden hadis nakletmiştir. Hicrî 127 senesinde vefat ettiğı belirtilmektedir.⁵¹⁰ İbn Hacer onun hakkında sadûk hükmünü vermiş, ancak bazen tedlîs yaptığını dile getirmiştir.⁵¹¹

İbn İshâk'ın bu senedle naklettiğı bir rivayet; İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel ve Ebü Dâvûd tarafından tahrir edilmiştir. Rivayet, şehitlerin cennetteki makamıyla alakalıdır.⁵¹²

İbn İshâk'ın bir rivayet naklettiğı diğerk bir tarik ise **Muhammed b. Talha → Ubeydullah el-Havlânî → İbn Abbâs** şeklindedir. Muhammed b. Talha'nın künyesi bilinmemektedir. Mekkeli ve Kureys'e mensup olduğu kaydedilmiştir. Ubeydullah el-Havlânî, İkrime ve Amr b. Dînâr hadis naklettiğı başlıca kişilerdir. Kendisinden Amr b. Dînâr ve İbn İshâk hadis nakletmiştir. İbn Mâce, Ebü Dâvûd ve Nesâî onun rivayetlerine eserlerinde yer vermişlerdir. Yahyâ b. Maîn ve İbn İshâk onun güvenilir bir râvi olduğunu ifade ederler.⁵¹³ Vefat tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Zehebî, hicrî 101-110 tarihleri arasında vefat ettiğini belirtmiştir.⁵¹⁴ İbn Hacer de onun hakkında güvenilir hükmünü vermiştir.⁵¹⁵ Muhammed b. Talha'nın rivayette bulunduğı hocası Ubeydullah b. Esved el-Havlânî Hz. Peygamber'in eşi

⁵⁰⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 3/45-49.

⁵¹⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 26/402-410.

⁵¹¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 895.

⁵¹² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 11/19; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2481; Ebü Dâvûd, "Cihâd", 25.

⁵¹³ Mizzî, *Tehzîb*, 25/241-242.

⁵¹⁴ Zehebî, *Tarih*, 3/160.

⁵¹⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 857.

Meymûne'nin evlatlığıdır. İbn Abbâs, Hz. Osman ve Meymûne'den hadis rivayet etmiştir. Kendisinden Âsım b. Ömer b. Katâde ve Muhammed b. Talha hadis nakletmiştir. Rivayetleri; Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî tarafından tahrir edilmiştir. İbn Hibbân onu güvenilir addeder.⁵¹⁶ İbn Hacer de onun hakkında sika hükmünü vermiştir.⁵¹⁷ Zehebî, vefat tarihi olarak hicrî 81-90 arasına işaret etmiştir.⁵¹⁸ Hadis eserlerinde bu tarikle, abdestin nasıl alınacağına dair bir rivayet vârid olmuştur. Rivayeti meşhur musanniflerden Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd ve Bezzâr tahrir etmiştir.⁵¹⁹

Câmiu'l-beyân'da İbn İshâk'ın İbn Abbâs rivayetlerine ulaştığı tariklerden biri de **Abdülğaffâr b. Kâsım → Minhâl b. Amr → Abdullah b. Hâris** şeklindedir. Bu tarikle bir rivayet tahrir edilmiştir. Abdülğaffâr b. Kâsım'ın künyesi Ebû Meryem olup Kûfi nisbesi ile de anılmaktadır. Atâ, Nâfi', Hakem b. Uteybe ve Minhâl'den hadis rivayet etmiştir. Kendisinden Şu'be hadis nakletmektedir. Abdülğaffâr b. Kâsım Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medîni, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim gibi münekkitlerce zayıf hatta hadis uyduran bir râvi kabul edilmiştir. Hicrî 161 ile 170 tarihleri arasında vefat ettiği kaydedilmiştir.⁵²⁰ Zehebî onun hakkında "Râfizîdir, güvenilir değildir" değerlendirmesinde bulunmuştur.⁵²¹ Bu senedde, Abdülğaffâr b. Kâsım'ın hocası olan Minhâl b. Amr da Kûfe'lidir. Enes b. Mâlik, Saîd b. Cübeyr ve Abdullah b. Hâris'ten hadis işitmiştir. Kendisinden Haccâc b. Ertât ve Hasan b. Umâre gibi râviler hadis nakletmektedir. Yahyâ b. Maîn, İclî, Nesâî ve Dârekutnî onu güvenilir addetmiştir. Bununla birlikte, Şu'be'nin onun evinden şarkı sesi duyduğu için ondan rivayet etmeyi terk ettiği aktarılmaktadır. Müslim hariç *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri tahrir edilmiştir.⁵²² Vefat tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte hicrî 111 ile 120 tarihleri arasında vefat ettiği nakledilmiştir.⁵²³ İbn Hacer, onun zaman zaman hata yaptığını ancak sadûk olduğunu ifade etmektedir.⁵²⁴ Minhâl'in hocası Abdullah b. Hâris'in künyesi Ebû'l-Velid olup, aslen Mekke'li olmakla birlikte Basralı'da yaşamıştır. Enes b. Mâlik, İbn Abbâs ve Ebû Hüreyre'den hadis işitmiştir. Eyyûb es-Sahtiyânî ve Âsım el-Ahvel (v. 142/759) başlıca öğrencileridir. Hadis otoritelerince güvenilir kabul edilmiştir. *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri mevcuttur.⁵²⁵ İbn Hacer de onun güvenilir bir râvi olduğunu ifade ederek hicrî 79 yahut 84 tarihlerinde vefat ettiğine dair görüşleri aktarmıştır.⁵²⁶

⁵¹⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 19/6-7.

⁵¹⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 635.

⁵¹⁸ Zehebî, *Târîh*, 2/976.

⁵¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/671; Ebû Dâvûd, "Taharet", 50; Bezzâr, *Müsned*, 2/110.

⁵²⁰ Zehebî, *Târîh*, 4/442.

⁵²¹ Zehebî, *Mizân*, 2/558.

⁵²² Mizzî, *Tehzîb*, 28/568-572.

⁵²³ Zehebî, *Târîh*, 3/324.

⁵²⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, 974.

⁵²⁵ Mizzî, *Tehzîb*, 14/400-401.

⁵²⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 498.

Hadis musannefâtında bu tarikle sadece Bezzâr tarafından bir rivayet tahrir edilmiştir. Bu rivayette, “*Yakın akrabalarını da uyar*”⁵²⁷ âyetinin nüzûlü sonrası Resulullah’ın girişimleri aktarılmaktadır. Bunun dışında Minhâl’in Abdullah b. Hâris’ten naklettiği rivayetlerin birçoğu hadis eserinde yer almaktadır.⁵²⁸ Ancak bu rivayetler, Abdülğaffâr b. Kâsım tarafından nakledilmemiştir. Abdülğaffâr’ın zayıf bir râvi olarak değerlendirilmesinin bu durumda etkili olduğu söylenebilir.

Çalışmanın sınırları çerçevesinde İbn İshâk’ın **Abdullah b. Ebî Bekr** ve **Atâ** vasıtasıyla birer rivayet naklettiği tespit edilmiştir. Abdullah b. Ebî Bekr’in tam ismi Ebû Muhammed Abdullah b. Ebî Bekr el-Ensârî el-Medînî’dir. Enes b. Mâlik, Sâlim ve Zührî gibi önemli şahsiyetler onun hocaları arasındadır. Kendisinden İmâm Mâlik, Süfyân b. Uyeyne ve İbn İshâk gibi tanınmış âlimler hadis rivayet etmiştir. *Kütüb-i Sitte*’nin tamamında rivayetleri mevcut olup Mâlik, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Nesâî tarafından tevsik edilmiştir. Hicrî 135 yılında vefat ettiği nakledilmiştir.⁵²⁹

İbn Hacer de Abdullah b. Ebî Bekr hakkında “sika” hükmünü vermiştir.⁵³⁰ Zehebî, kendisini “İbn İshâk’ın hocası ve *Megâzî* sahibi” olarak tanımlamıştır. Bu değerlendirme çerçevesinde kendisinin siyer/megâzî sahasında bir eser telif etmiş olduğu düşünülebilir. Nitekim çalışmada ele aldığımız üç rivayetin senedinde İbn İshâk, telif yaparak şu ifadeleri kullanmıştır: “Bu rivayeti Abdullah b. Abbâs’tan Urve b. Zübeyr ve diğer bazı alimlerimiz vasıtasıyla Zührî, Âsım b. Ömer, Abdullah b. Ebî Bekr ve Yezîd b. Rûmân aktarmıştır.” Bu isnad kümesinde yer alan bütün râvilerin siyer/megâzî ilminin önde gelen isimleri olması ve İbn İshâk’ın kullandığı “diğer bazı âlimlerimiz” ifadesiyle bu sahadaki âlimleri kastetmiş olabileceği ihtimalinden hareketle, Abdullah b. Ebî Bekr’in de siyer/megâzî ilminin önde gelen isimlerinden biri olduğu söylenebilir.

Abdullah b. Ebî Bekr ile Abdullah b. Abbâs arasında likâ tespit edilememiştir. Dolayısıyla Taberî’nin tahrir ettiği rivayetin senedinde bu ikisinin arasında bir inkıtâ olduğu söylenebilir. Zira senedde Abdullah b. Ebî Bekr’den sonra “*أنه حَدَّثَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ*”/İbn Abbâs’tan ona tahdis edilmiştir” ifadesi bulunmaktadır.⁵³¹ Bu senedde de yer alan “huddise” ibaresinin kullanıldığı rivayetler, bazı hadis usûlü âlimlerince muttasıl kabul edilmemiştir.⁵³² Ayrıca, ilgili tarikle hadis eserlerinde bir rivayet tespit edilememiştir. Ancak, İbn İshâk’ın Abdullah b. Ebî Bekr’den rivayet ettiği ve sahâbî râvisi İbn Abbâs olan bazı rivayetler hadis literatüründe

⁵²⁷ eş-Şuarâ 26/214.

⁵²⁸ Bazı örnekler için bkz.: İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 13/254; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/104; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 200.

⁵²⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 14/349-351.

⁵³⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 495.

⁵³¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/22.

⁵³² Hâkim, *Ma'rife*, 58; Süyûtî, *Tedrib*, 1/200.

kendine yer bulmuştur. Bu rivayetlerde Abdullah b. Ebî Bekr ile İbn Abbâs arasında Zührî → Ubeydullah b. Abdullah, İkrime, Ali b. Abdillâh b. Abbâs yer almaktadır.⁵³³ Bu durumda, Abdullah b. Ebî Bekr'in doğrudan İbn Abbâs'tan rivayetinin tespit edilememesi, aralarındaki likânın sabit olmamasından kaynaklanıyor olmalıdır.

İbn İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'a bir râvi vasıtasıyla ulaştığı diğer tarikte ikisi arasında Atâ b. Ebî Rebâh bulunmaktadır. Atâ hakkındaki değerlendirmeler çalışmanın "İbn Ebî Necîh Tariki" başlığı altında zikredilmiştir. İlgili kısımda da işaret edildiği üzere Atâ, İbn Abbâs'ın öğrencileri, İbn İshâk'ın ise hocaları arasında zikredilmektedir.⁵³⁴ Bu bağlamda senedde bir inkıtâ olmadığı görülmektedir. Ancak hadis eserlerinde İbn İshâk → Atâ → İbn Abbâs senediyle bir rivayet tespit edilememiştir. Hadis musannefâtında tahrir edilen rivayetlerde İbn İshâk ile Atâ arasında genellikle bir râvi yer almaktadır.⁵³⁵ Sadece Ebû Dâvûd'un tahrir ettiği bir rivayet, İbn İshâk'ın doğrudan Atâ'dan rivayeti şeklindedir. Lakin, bu rivayetin sahâbî râvisi İbn Abbâs değildir.⁵³⁶ Abdullah b. Ebî Bekr ile İbn Abbâs arasında gerçekte bir yahut iki râvinin yer alabileceğini göz önünde bulundurarak İbn İshâk'ın Abdullah b. Abbâs rivayetlerine ulaştığı en âli senedin, Atâ vasıtasıyla naklettiği tek rivayetin senedi olduğu ifade edilebilir.

2.13. İbn İshâk-İbn Abbâs Arası Tariklerin Analizi

Taberî'nin eserinde İbn İshâk ile İbn Abbâs arasında yer alan tarikler ve bu tariklerdeki râvilerin bazılarında hadis musannefâtında rivayet tahrir edilmişken, bazılarında hiç rivayet tahrir edilmemiştir. Bu bağlamda en dikkat çekici husus, çalışmamızda dikkate alınan sınırlar çerçevesinde, Taberî'de Muhammed b. Ebî Muhammed'den nakille -açıkça- 151 rivayet yer alırken meşhur hadis eserlerinde sadece iki rivayet yer almasıdır. Mükerrerlerle birlikte 244 rivayetin 151'i yani %61,8'i bu tarikle nakledilmiştir. Bundan dolayı, isnadların bu kısmına göre, İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan naklettiği rivayetlerin çoğunun zayıf hükmünü alması Muhammed b. Ebî Muhammed kaynaklıdır. Bu durumun sebebi kuvvetle muhtemel Muhammed b. Ebî Muhammed'in hadis musanniflerince meçhul dolayısıyla zayıf bir râvi kabul edilmesidir.

Meşhur hadis eserlerinde çalışmanın sınırları çerçevesinde belirlenen İbn İshâk ile İbn Abbâs arasındaki tariklerden nakledilen rivayetlerin toplam sayısı mükerrerleriyle birlikte 64'tür. Bunların arasında en çok rivayet aktarılan tarikler Zührî, Dâvûd b. Husayn ve İbn Ebî Necîh'e dayanmaktadır. Bu tariklerden sırasıyla 17, 15 ve 11 rivayet nakledilmiştir. Hadis eserlerinde rivayet tahrir edilen diğer tarikler ve rivayet sayıları ise Ebân b. Sâlih → Mucâhid (beş rivayet), İsmâil b. Ümeyye → Ebû'z-Zübeyr (üç rivayet), Muhammed b. Talha →

⁵³³ Sırasıyla bkz.: İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 21/138; Bezzâr, *Müsned*, 4/121, 11/403.

⁵³⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 20/70-75.

⁵³⁵ Bazı örnekler için bkz.: İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 15/340; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/1880.

⁵³⁶ Ebû Dâvûd, "Diyât" 18.

Ubeydullah (üç rivayet), Hâris b. Fudayl → Mahmûd b. Lebîd (üç rivayet), Kelbî → Ebû Sâlih (bir rivayet) ve Abdulgaffar → Minhâl → Abdullah b. Hâris (bir rivayet) şeklindedir.

Hadis külliyatında kendisinden rivayet tahrir edilen tariklerden Muhammed b. Ebî Muhammed, Kelbî ve Abdulgaffâr tariki hariç hepsi sika ya da saduk râvilerden oluşmaktadır. Bu üç tarikten toplamda üç rivayet tahrir edildiği dikkate alındığında geri kalan 61 rivayetin 58'i sahîh, üçü hasen hükmünü almaktadır. Buna göre hadis musanniflerinin, ilgili tarikler muvacehesinde, rivayet tahririnde sıhhat eksikli bir metot takip ettiğî söylenebilir.

Sika yahut sadûk hükmünü alıp hiç rivayet tahrir edilmeyen beş tarik vardır. Bunlar Zührî → Zeynelâbidîn, Yezîd → Ebû Seleme → Saîd, Leys → Tâvûs, doğrudan Atâ'dan ve Zührî-Âsım b. Ömer-Abdullah b. Ebî Bekr-Yezîd → Urve ve diğerleri şeklindedir. Bu beş tarikte toplamda 10 rivayet Taberî tarafından tahrir edilmiştir. Bunlar içerisinde Yezîd b. Ziyâd ve Leys tariklerinden hadis eserlerinde hiç rivayet tahrir edilmemesinin sebebi, tariklerde işaret edilen muhtemel inkıtâlar olabilir. İbn İshâk, Zührî → Zeynelâbidîn tarikinden vârid olan rivayetlere muhtemelen çok vâkıf olmadığı için bu tarikte çok rivayet nakletmemiş olmalıdır. Onun Atâ'dan doğrudan nakilleri de sınırlı olduğu için hadis eserlerinde Atâ kanalıyla rivayetleri tahrir edilmemiş olabilir. Telfik usûlüyle naklettiğî rivayetler de bu usûlün hadis eserlerinde çok fazla kullanılmamasından kaynaklı tahrir edilmemiş denilebilir.

Taberî'nin *Câmiu'l-beyân*'ında İbn İshâk'ın ile Abdullah b. Abbâs arasında yer alan tarikler, tariklerdeki râvilerin güvenilirliğı, tariklerin ilgili kısımlarını dikkate alarak nakledilen rivayetlerin hükümleri ve bu tariklerden nakledilen rivayetlerin *Câmiu'l-beyân* ile meşhur hadis musannefâtındaki sayısal dağılımına dair bilgiler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 1: İbn İshâk-İbn Abbâs Arasında Yer Alan Tarikler ile Güvenilirlik Durumları ve Bu Tariklerden Nakledilen Rivayetlerin Sayısal Dağılımı

Tarik	Cerh-Ta'dîl Durumu⁵³⁷ (Sırasıyla)	Bu Tarikle Nakledilen Rivayetlerin Hükümü	Taberî'de Tahric Edilme Sayısı (Sahâbî Râvisi İbn Abbâs Olmak Üzere)	Bu Tarikin Meşhur Hadis Eserlerinde Yer Alış Miktarı (Sahâbî Râvisi İbn Abbâs Olmak Üzere)
1- Muhammed b. Ebî Muhammed →İkrime veya Saîd b. Cübeyr	Meçhul (Zayıf)→ Sika-Sika	Zayıf	146	1
2- Muhammed b. Ebî Muhammed →İkrime	Meçhul (Zayıf)→ Sika	Zayıf	4	0
3- Muhammed b. Ebî Muhammed →Racül	Meçhul (Zayıf)	Zayıf	1	0
4- Dâvûd b. Husayn→İkrime	Sika → Sika	Sahîh	13	15
5- Zührî → Ubeydullah b.	Sika → Sika	Sahîh	6	17

⁵³⁷ Râvilerin güvenilirliğine dair verilen hükümlerde İbn Hacer'in *Takrîb*'deki kanaati esas alınmıştır.

Abdillah				
6- Zührî →Urve→ Nüdbe/Nedbe	Sika → Sika → Sika	Sahîh	1	0
7-Zührî→ Zeynelâbidîn	Sika → Sika	Sahîh	1	0
8- Abdullah b. Ebî Necîh→ Mücâhid	Sika → Sika	Sahîh	5	11
9- Abdullah b. Ebî Necîh→Atâ	Sika → Sika	Sahîh	2	5
10- Hasan b. Umâre →Hakem b. Uteybe →Saîd b. Cübeyr	Zayıf → Sika → Sika	Zayıf	4	0
11- Hasan b. Umâre → Hakem b. Uteybe →Miksem	Zayıf → Sika → Sika	Zayıf	2	0
12- Hasan b. Umâre → Hakem b. Uteybe →Miksem → Mücâhid	Zayıf → Sika → Sika → Sika	Zayıf	1	0

13- Hasan b. Umâre → Umâre → İkrime	Zayıf → Meçhul (Zayıf) → Sika	Zayıf	1	0
14- Hâris b. Fudayl → Mahmûd b. Lebîd	Sika → Sika	Sahîh	6	2
15- Hakîm b. Cübeyr → Saîd b. Cübeyr	Zayıf → Sika	Zayıf	5	0
16- Hasan b. Dînâr → Ali b. Zeyd → Yûsuf b. Mihrân	Zayıf → Zayıf → Meçhul (Zayıf)	Zayıf	1	0
17- Hasan b. Dînâr → Katâde → Ebû Bişr Ca'fer b. İyâs	Zayıf → Sika → Sika	Zayıf	1	0
18- Hasan b. Dînar → Hakem b. Uteybe → Saîd b. Cübeyr	Zayıf → Sika → Sika	Zayıf	1	0
19- Kelbî → Ebû Sâlih	Zayıf → Zayıf	Zayıf	6	1
20- Yezîd b. Ziyâd → Abdullah b. Ebî	Sika → Sika	Sahîh	4	0

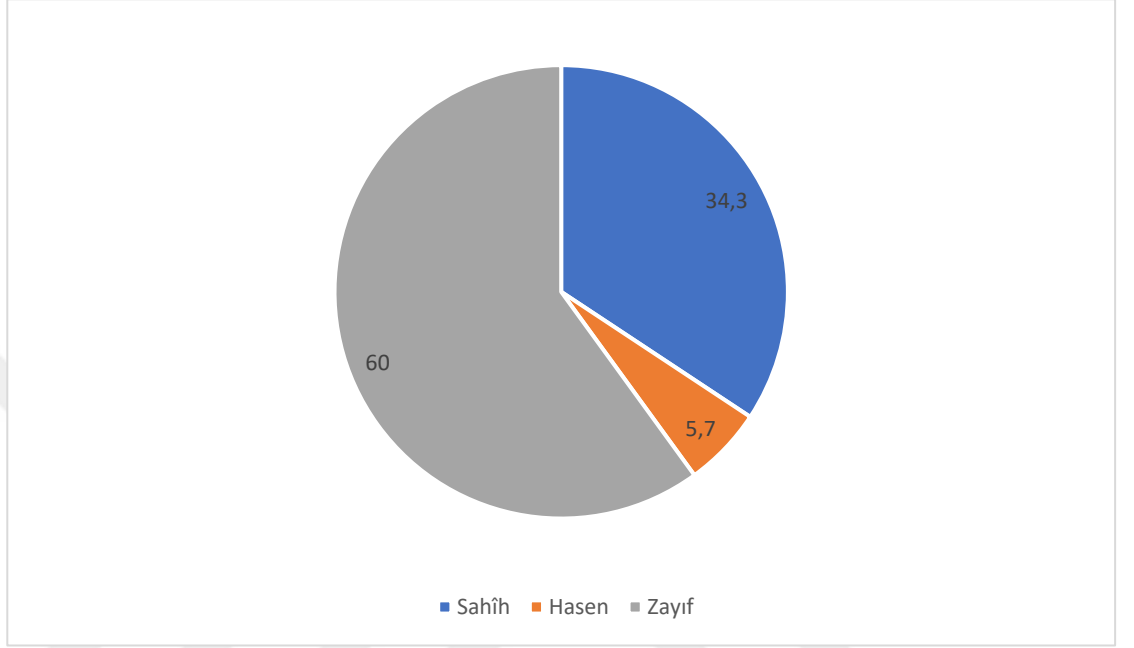
Seleme→Saîd b. Cübeyr				
21- Hallâd b. Atâ→ Tâvûs	Zayıf (Meçhul) → Sika	Zayıf	2	0
22- Hallâd b. Atâ→ Tâvûs ve Mücâhid	Zayıf (Meçhul) → Sika → Sika	Zayıf	1	0
23- Ebân b. Sâlih→ Mücâhid	Sika → Sika	Sahîh	3	5
24- Leys b. Ebî Süleym→ Tâvûs	Sadûk → Sika	Hasen	1	0
25- İsmâîl b. Ümeyye→Ebü'z-Zübeyr el-Mekkî	Sika → Sadûk	Hasen	2	3
26- Muhammed b. Talha→Ubeydullah el-Havlânî	Sika → Sika	Sahîh	2	3
27- Abdulgaffâr b. Kâsım→Minhâl b. Amr→Abdullah b. Hâris	Zayıf → Sadûk → Sika	Zayıf	1	1

28- Abdullah b. Ebî Bekr	Sika	Zayıf ⁵³⁸	1	0
29-Atâ	Sika	Sahîh	1	0
30- Zührî, Asım b. Ömer, Abdullah b. Ebû Bekir, Yezîd b. Rûmân→ Urve ve ğayrihim	Hepsi sika	Sahîh	3	0
31- Şeyh min Mısır →İkrime	Mübhem → Sika	Zayıf	3	0
32- Ba‘zu ehl’l-ilm →Vehb b. Münebbih	Mübhem → Sika	Zayıf	1	0
33- Racül →Mücâhid	Mübhem → Sika	Zayıf	1	0
34- Racül min ehli Mekke→Saîd b. Cübeyr	Mübhem → Sika	Zayıf	1	0
35- İbn Abbâs’tan Belâğ		Zayıf	11	0

⁵³⁸ Bu tarikte Abdullah b. Ebî Bekr ile İbn Abbâs arasında düşürülen bir veya daha fazla râvi olduğu için (munkatı’), bu senedle nakledilen rivayet zayıf hükmünü almıştır.

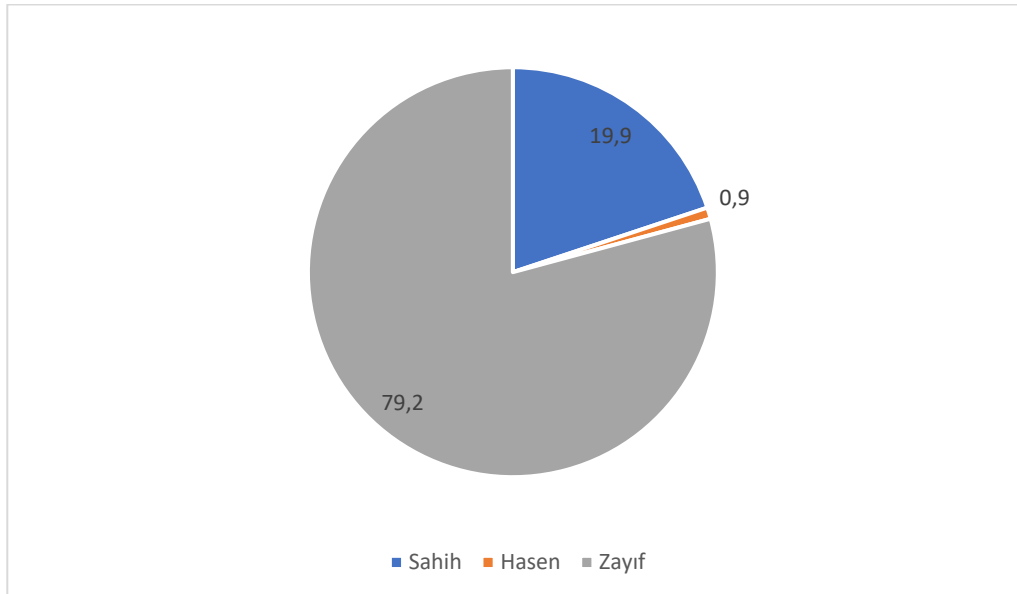
İncelenen 35 tarikin 21'i yani %60'ı zayıf hükmünü almıştır. Sahîh hükmünü alan tariklerin sayısı ise 12'dir, bu da %34,3'e tekabül etmektedir. Hasen hükmünde ise 2 tarik vardır, bu da genele oranla %5,7'dir. Dolayısıyla tariklerin %40'ı ihticâca elverişliyken, %60'ı ile ihticâc edilemeyeceği söylenebilir.

Grafik 1: İbn İshâk-İbn Abbâs Arası Tariklerin Sıhhat Hükmü

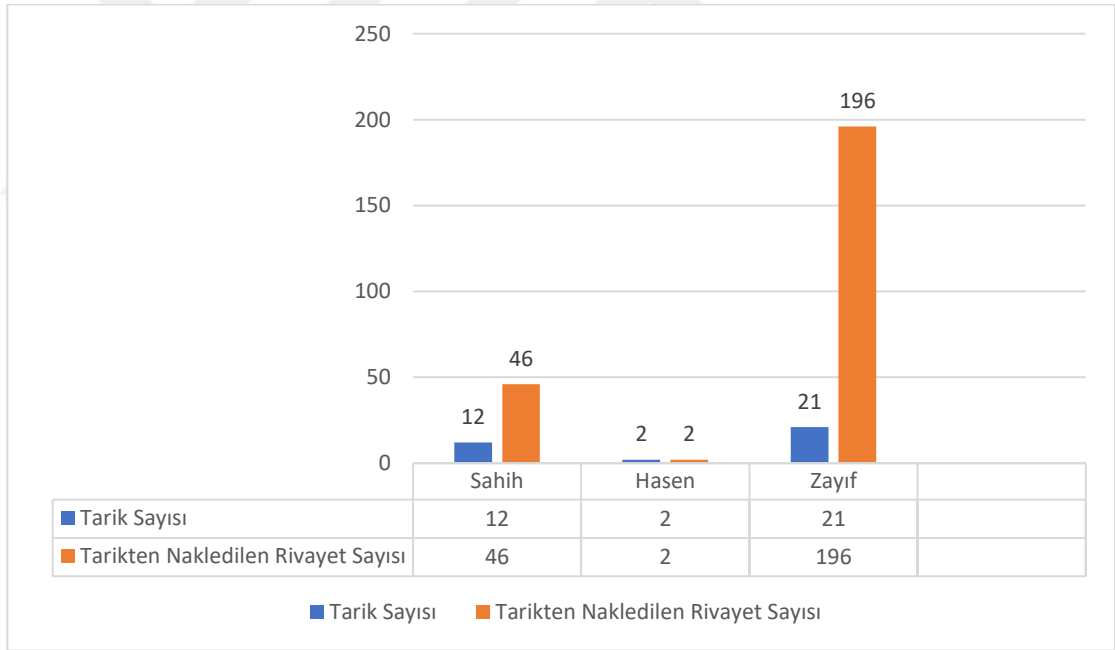
Tariklerin hükümleri hakkındaki tespitler yukardaki gibiyken bu tariklerden vârid olan rivayetlerin oranları ise şu şekildedir: %79,2'si zayıf, %19,9'u sahîh, %0,9'u ise hasen. İbn Abbâs ile İbn İshâk arasındaki râvilerin güvenilirlik durumlarına göre rivayetlerin çoğunun zayıf hükmünde olduğu ifade edilebilir.

Grafik 2: İbn İshâk-İbn Abbâs Arası Tariklerden Nakledilen Rivayetlerin Hükmü

Tariklerin güvenilirlik durumlarına göre zayıf tarik sayısının oranı %60 iken zayıf rivayet sayısının oranının %79,2'ye yükselmesinin sebebi, zayıf olarak kabul edilen tariklerden daha çok hadis rivayet edilmesidir. Aşağıdaki grafikte de işaret edildiği üzere Taberî'de 21 zayıf tarikten 196 rivayet tahrir edilmişken 14 sahîh-hasen tarikten 48 rivayet nakledilmiştir. Bu durumun diğer spesifik bir sebebiyse zayıf kabul ettiğimiz Muhammed b. Ebî Muhammed tarikiyle rivayetlerin %61,5'unun naklediliyor olmasıdır. Eğer Muhammed b. Ebî Muhammed güvenilir bir râvî kabul edilseydi, 244 rivayetten sadece 45'i zayıf hükmünü alacak; geriye kalan 199 rivayet sahîh-hasen kapsamında değerlendirilebilecek ve rivayetlerin %81,5'inin ihticâca elverişli olduğu ifade edilebilecekti. Ancak bizim de kabul ettiğimiz genel kanaate göre Muhammed b. Ebî Muhammed meçhul/zayıf bir râvidir. Bununla birlikte İbn Hibbân ve Ahmed Muhammed Şâkir gibi onu güvenilir kabul etme eğiliminde olan âlimlerin kriterlerine göre tariklerin bu kısma nisbetle rivayetlerin %82,25'inin güvenilirlik şartlarını karşıladığını söylemek yerinde olacaktır.

Grafik 3: İbn İshâk-İbn Abbâs Arası Güvenilirliklerine Göre Tarik ve Bu Tariklerden Nakledilen Rivayetlerin Sayısal Dağılımı

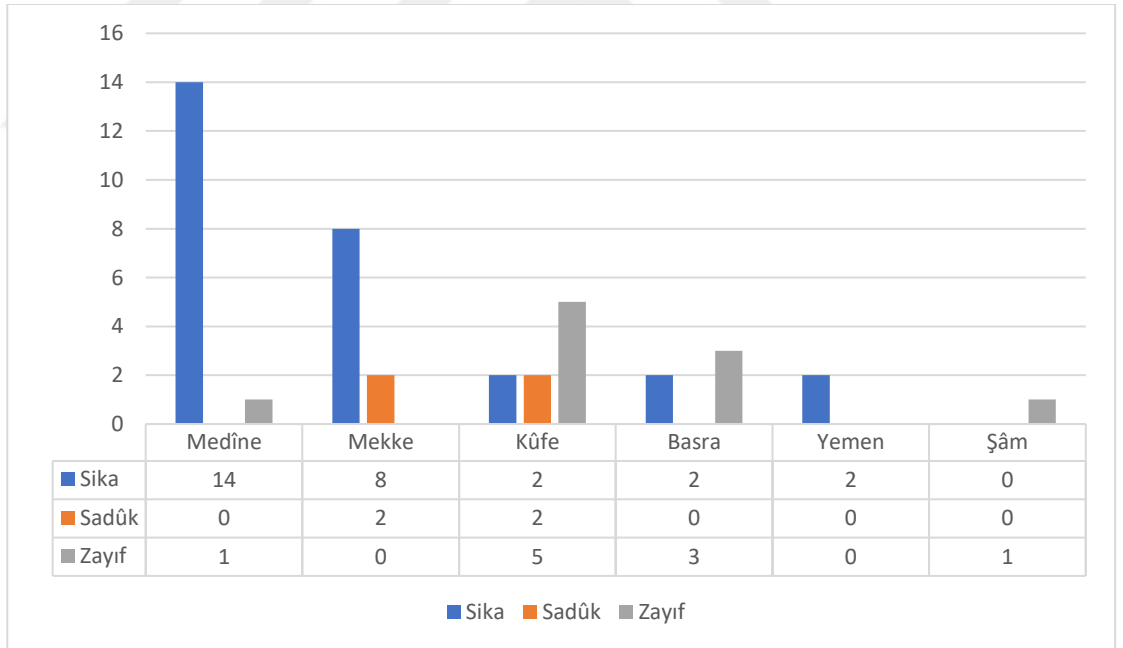

Bu tariklerde yer alan 42 râviden 28'i sika, 4'ü sadûk, 10'u ise zayıf hükmünü almıştır. Bu da sırasıyla %65.7, %9.5 ve %23.8'e tekabül etmektedir. Bir sonraki başlık altında (İbn İshâk-İbn Abbâs Arasındaki Tarikler) ele alınan râvilerin hepsi sıhhat kriterlerini taşıırken bu bölümde yer alan râvilerin %23.8'inin zayıf kategorisinde değerlendirilmesi dikkat çekicidir. Buna göre ele aldığımız rivayetlerdeki zayıflık probleminin İbn İshâk ile İbn Abbâs arası râvilerden kaynaklı olduğu düşünülebilir. Nitekim İbn İshâk-İbn Abbâs arası oransal olarak %23.8'e tekabül eden zayıf râviden nakledilen rivayetlerin genel rivayetlere oranı %79,2 olmuştur.

Bu tariklerde yer alan râviler içerisinde ismi ve nisbesi açıksa zikredilenlerin sayısı 42'dir. Nisbeler dikkate alınarak 42 râviden 15'inin Medineli, 10'unun Mekkeli, dokuzunun Kûfeli, beşinin Basralı, ikisinin Yemenli ve birinin Şam'lı olduğu tespit edilmiştir. Buna göre bir oranlama yapılacak olursa; râvilerin %35,7'si Medineli, %23,8'i Mekkeli, %21,4'ü Kûfeli, %11,9'u Basralı, %4,8'i Yemenli, %2,4'ü ise Şamlıdır. Râvilerin %59,5'unun Hicaz merkezli olması ise dikkat çekmektedir.

Bu bilgiler ışığında dikkat çeken diğer bir durum ise bölgelere göre râvilerin güvenilirlik durumlarının değişken olmasıdır. Medineli 14 râviden sadece biri zayıf geri kalanı ise sikadır; Mekkeli 10 râviden sekizi sika, ikisi ise sadûktur. Kûfeli dokuz râvinin ikisi sika, ikisi sadûk, beşi ise zayıftır. Basralı beş râviden ikisi sika, üçü zayıf hükmündedir. Yemenli iki râvi sika, Şamlı tek râvi ise zayıftır. Buna göre Mekke-Medine yani Hicaz merkezli 25 râvinin 24 tanesinin güvenilir olduğu, buna karşın Kûfe-Basra yani Irâk merkezli 14 râvinin sekizinin zayıf olduğu ifade edilebilir. Bu tespitler Hicaz bölgesinde yer alan râvilerin, Irâk bölgesine nisbetle daha güvenilir olduğu izlenimini bırakmaktadır. Râvilerin bölgelere göre dağılımı ve güvenilirlik durumları aşağıdaki grafikte yer almaktadır.

Grafik 4: İbn İshâk-İbn Abbâs Arası Râvilerin Bölgelere Göre Güvenilirlik Durumları

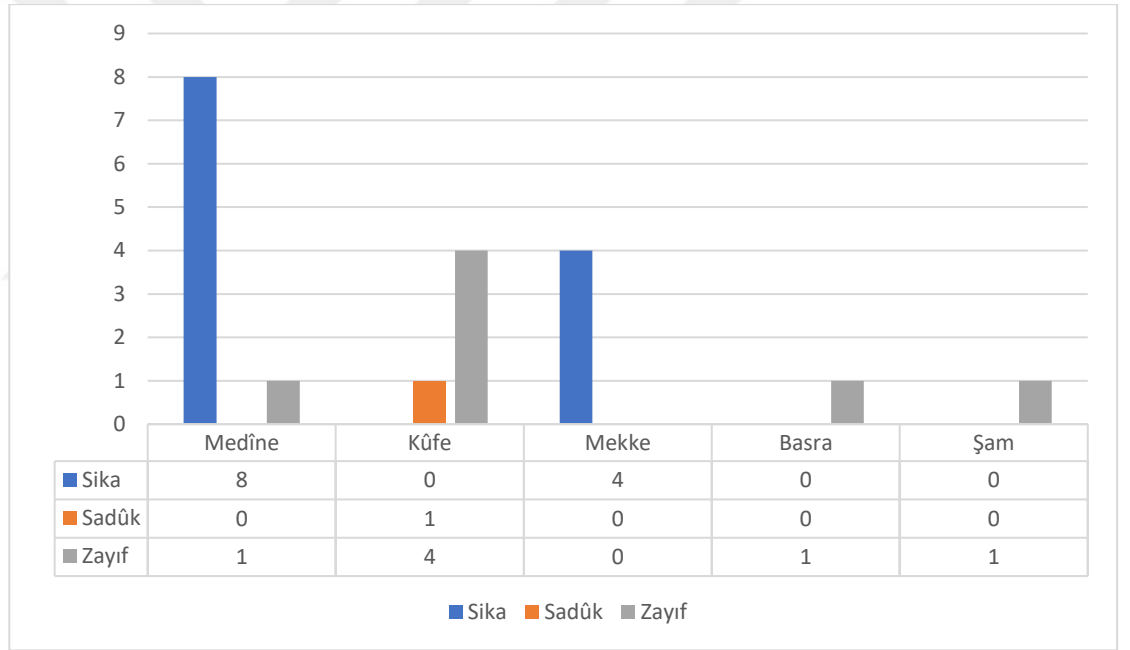
İncelenen tariklere göre İbn İshâk'ın hocalarının sayısı 20'dir. Bunların 12'si sika, biri sadûk, yedisi ise zayıf hükmünü almıştır. Bu sayılar oranlanacak olursa sırasıyla %60, %5, ve %35 şeklindedir.

20 hocasından dokuzu Medineli, beşi Kûfeli, dördü Mekkeli, birer tanesi ise Basra ve Şamlıdır. Oranlama yapıldığında Medineli hocalarının oranı %45, Kûfelilerin oranı %25, Mekkelilerin oranı %20, Basralıların oranı %5, Şamlıların oranı %5'tir. Bir sonraki ana başlıkta,

incelediğimiz rivayetlerin büyük oranda İbn İshâk *Megâzî*'si vasıtasıyla Taberî'ye intikal ettiği tespit edilmişti. Daha önce de değinildiği üzere Fück, *Megâzî*'nin Bağdat'ta değil Medine'de yazıldığı iddia etmiştir. Bu iddiasını da nakilde bulunduğu hocalarının Medineli olmasına bağlamıştır.⁵³⁹ Ancak tespitlerimiz İbn İshâk'ın Mekke-Medine (Hicaz) merkezli hocaları yanı sıra muhtelif bölgelerde bulunan hocalarından da istifade ettiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Hicaz merkezli hocalarından daha çok istifade ettiği de belirtilmelidir.

Aşağıdaki grafikte de işaret edildiği üzere İbn İshâk'ın dokuz Medineli hocasından sekizi sika biri ise zayıftır. Kûfeli beş hocasının ise dördü zayıf biri sadûk hükmünü almıştır. Mekke'li hocalarının hepsi sikadır. Basralı tek hocası zayıf, Şamlı bir hocası zayıftır. Buna göre 20 hocasının 12'sinin sika, birinin sadûk, yedisinin ise zayıf olduğu tespit edilmiştir. Bu tespitlerde Hicaz merkezli râvilerin genel olarak güvenilir olduğu, Irak merkezli râvilerin ise Hicaz'a nispetle güvenilirlik kriterlerini daha az taşıdığı izlenimini pekiştirmektedir.

Grafik 5: İbn İshâk'ın Hocalarının Bölgelere Göre Dağılımı ve Güvenilirlikleri

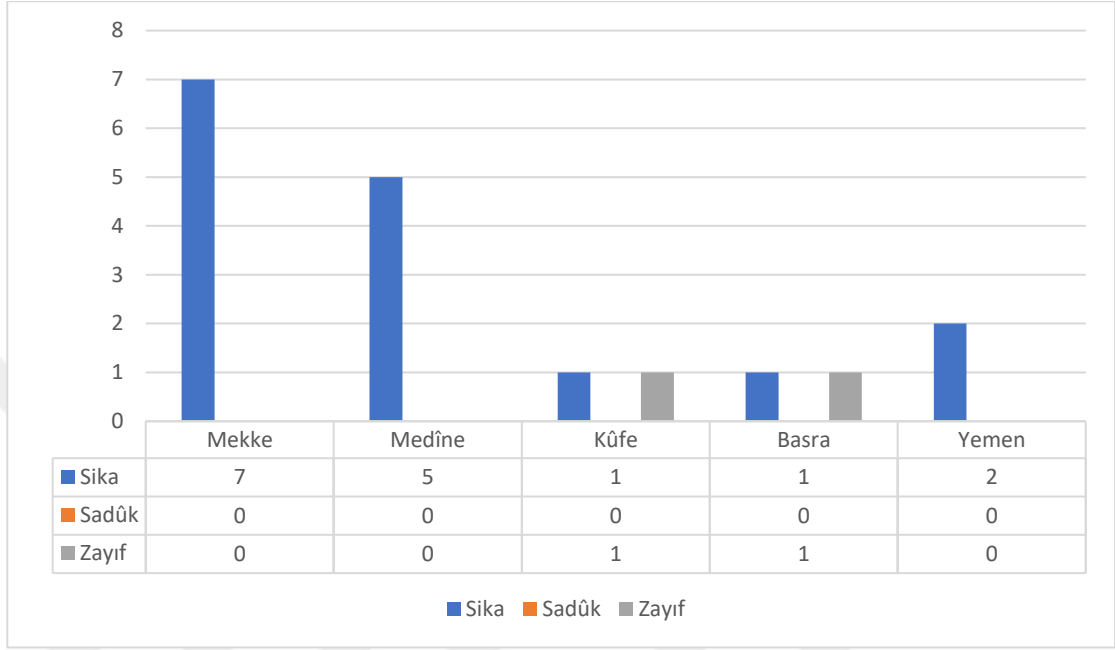

Tariklerin ele aldığımız bu kısımda İbn Abbâs'ın 18 öğrencisi tespit edilmiştir. Bunların yedisi Mekke, beşi Medine, ikişer tanesi ise Kûfe, Basra ve Yemenli olarak kayıtlanmıştır. 18 öğrencisinin sadece ikisi zayıf hükmünü almıştır. Bunlar da Ebû Sâlih ile Yûsuf b. Mihrân'dır. Ebû Sâlih'in de doğrudan İbn Abbâs'ın öğrencisi olmadığı, ondan naklettiği rivayetlerde kendisi ile İbn Abbâs arasındaki hoca/hocalarını düşürdüğü bilinmektedir. Yûsuf b. Mihrân'ın zayıf kabul edilmesinin sebebi ise meçhul olmasıdır. İbn Abbâs'ın geri kalan 16 öğrencisi sika olarak addedilmiştir. Ebû Sâlih ve Yûsuf b. Mihrân'ın

⁵³⁹ Fück, *Muhammad Ibn Ishâq*, 30-34.

senedlerde yer aldığı rivayet sayısının toplamda sekiz olduğu dikkate alınacak olursa geri kalan 236 rivayetin İbn Abbâs'ın güvenilir kabul edilen öğrencileri tarafından nakledildiği ifade edilebilir. Bu da ele aldığımız tarikler özelinde İbn Abbâs'ın öğrencilerinin büyük oranda güvenilir olduğuna işaret etmektedir.

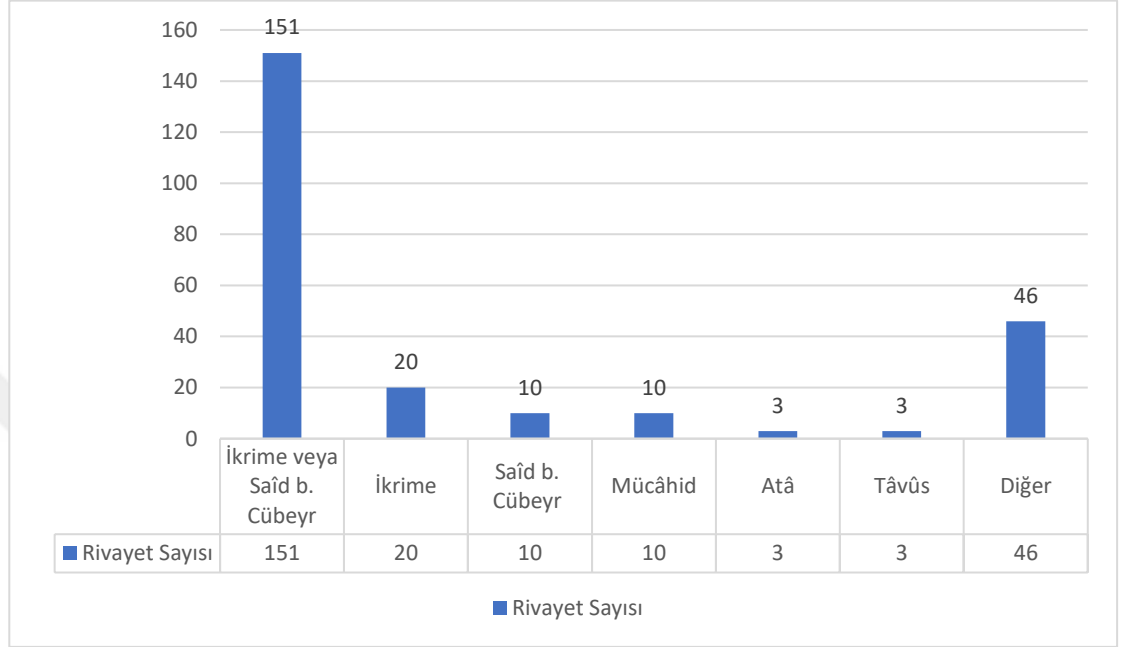
Grafik 6: İbn Abbâs'ın Öğrencilerinin Bölgelere Göre Dağılımı ve Güvenilirlikleri

Tariklerin bu kısmına göre aktarılan 244 rivayetin 151'i Abdullah b. Abbâs'ın öğrencileri içerisinde İkrime veya Saîd b. Cübeyr'e dayanmaktadır. Bunun dışında 20 rivayet (sadece) İkrime'ye, onar rivayet (sadece) Saîd b. Cübeyr ile Mücâhid'e, üçer rivayet ise Tâvûs ile Atâ'ya nispet edilmiştir. Geri kalan 47 rivayet ise İbn Abbâs'ın muhtelif öğrencilerine dayanmaktadır. İkrime, Saîd, Mücâhid, Tâvûs ve Atâ'nın İbn Abbâs'ın önde gelen talebeleri (ashâbü İbn Abbâs) kabul edilmesi,⁵⁴⁰ tespitlerimizle paralellik arz etmiştir. Zira rivayetlerin %80'i bu kanallardan tahrir edilmiştir.

⁵⁴⁰ Ashâbü İbn Abbâs kavramının tespit edebildiğimiz ilk kullanımı, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ile Ahmed b. Hanbel'e dayanmaktadır. İkisi de bu kavram çerçevesinde Saîd b. Cübeyr, Tâvûs, Mücâhid, İkrime, Atâ ve Câbir b. Zeyd'i zikretmektedirler. Bkz.: İbn Ebî Hayseme, *Târîh*, 3/202; Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, thk. Ömer b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995), 41/96; Mizzi, *Tehzib*, 20/273, 28/463; Hâlid er-Rabât-Seyyid İzzet, *el-Câmi' li ulûmi'l-imâm Ahmed* (Mısır: Darü'l-Felâh, 1430/2009), 17/401.

Grafik 7: İbn Abbâs'ın Öğrencilerinin Naklettiği Rivayet Sayıları

İncelediğimiz rivayetler özelinde tariklerin bu kısmında bulunan (İbn İshâk-İbn Abbâs arası) râvilerin bir sonraki başlıkta ele alınan kısımda yer alan (İbn İshâk-Taberî arası) râvilere göre sıhhat şartlarını daha az sağladığını söylemek mümkündür. Ayrıca bir sonraki kısımda ele alınan râviler içerisinde tek zayıf râvi Muhammed b. Humeyd'dir. İbn Humeyd zayıf kabul edilmesine rağmen onun rivayetleri, hadis eserlerinde çok denilebilecek sayıda tahrir edilmektedir. İncelediğimiz rivayetler içinde İbn Humeyd'e mütâbaat sağlayan başka tarikler de yer almaktadır.⁵⁴¹ Bu bölümde incelenen râvilerden ise 10 tanesi zayıftır. Bu isimler şunlardır: Muhammed b. Ebî Muhammed, Hasan b. Umâre, Hakîm b. Cübeyr, Hasan b. Dînâr, Ali b. Zeyd, Yûsuf b. Mihrân, Kelbî, Ebû Sâlih, Hallâd b. Atâ ve Abdulgaffâr b. Kâsım. Bu âlimlerin 7'si İbn İshâk'ın hocası konumundadır. Ele aldığımız rivayetlerin çoğunun kendisinden nakledildiği Muhammed b. Ebî Muhammed de bunlardan biridir. Dolayısıyla bu çalışmada ele alınan rivayetlerin Taberî tarafından tahrir ediliyorken hadis musannifleri tarafından tahrir edilmemesinin isnad merkezli kuvvetle muhtemel sebebinin, İbn İshâk ile İbn Abbâs arası râvilerin zayıf kabul edilmesi olduğu söylenebilir. Bu durum spesifik olarak ise çoğunlukla İbn İshâk'ın hocalarından kaynaklanmaktadır.

⁵⁴¹ Çalışmanın ikinci bölümünde "Rivayetlerin Analizi" başlığında İbn Humeyd'e %78,6 oranında mütâbaat sağlandığı tespit edilmiştir.

İsnad merkezli diğer bir sebep olarak tariklerin bu kısmında inkıtâların bulunması, mübhem râvilerin yer alması ve belâğ tarzı rivayetlerin nakledilmesi de zikredilebilir. Açıkça munkatı' olduğu bilinen tek isnad Abdullah b. Ebî Bekr tarikidir. Bunun yanında tariklerde Hakem → Miksem, Miksem → Mücâhid, Hakîm b. Cübeyr → Saîd b. Cübeyr, Ebû Bişr → Saîd b. Cübeyr, Katâde → Ebû Bişr, Hasan b. Dînâr → Hakem b. Uteybe, Ebû Sâlih → İbn Abbâs, Yezîd b. Ziyâd → Abdullah b. Ebî Seleme, Hallâd → Mücâhid ve Leys b. Ebî Süleym → İbn İshâk arasında hoca-öğrenci ilişkisi tespit edilememiştir. Ancak bu ilişkilerin tarihsel olarak mümkün olduğunu ifade etmek gerekir. Bunların yanı sıra İbn İshâk belâğ tarzını kullanarak 11 rivayet nakletmiştir. Bu rivayet tarzı da hadis alimlerince muteber kabul edilmemektedir. Tariklerin bu kısmıyla nakledilen altı rivayetin senedinde ise mübhem kişiler yer almaktadır. Bu durum da ilgili rivayetlerin zayıf kabul edilmesine sebebiyet vermiştir. Ayrıca İbn Abbâs-İbn İshâk arası tariklerde yer alan dört râvinin (Muhammed b. Ebî Muhammed, Umâre, Hallâd, Yûsuf b. Mihrân) hadis münekkittelerince meçhul addedilmesi, bunların aktardığı rivayetlerin zayıf hükmünü almasına neden olmuştur. Bunlardan biri de İbn İshâk'ın en çok atıfta bulunduğu Muhammed b. Ebî Muhammed'dir.

3. Taberî ile İbn İshâk Arasındaki Tarikler

Taberî ile İbn İshâk arasında 16 ayrı isnad kümesi yer almaktadır. Ele alınan rivayetlerin bazıları *Megâzî*'nin râvileri vasıtası ile Taberî'ye ulaşmıştır. Bundan dolayı bu kısımdaki tarikler ve râviler incelenirken *Megâzî*'nin râvisi olup olmaması dikkate alınarak başlıklar oluşturulmuştur.⁵⁴² Bu ayrımın sebebi Taberî'nin İbn İshâk rivayetlerinde *Megâzî*'yi yazılı bir kaynak olarak kullanıp kullanmadığının tespit edilmesidir. Seleme b. Fazl ve Yûnus b. Bükeyr'den gelen rivayetlerin sayısı görece daha fazla olduğu için bu tariklerin üzerinde nispeten daha çok durulmuştur. Bu tariklerin isnad zincirleri şu şekildedir:

Taberî ile İbn İshâk arasındaki tarikler:

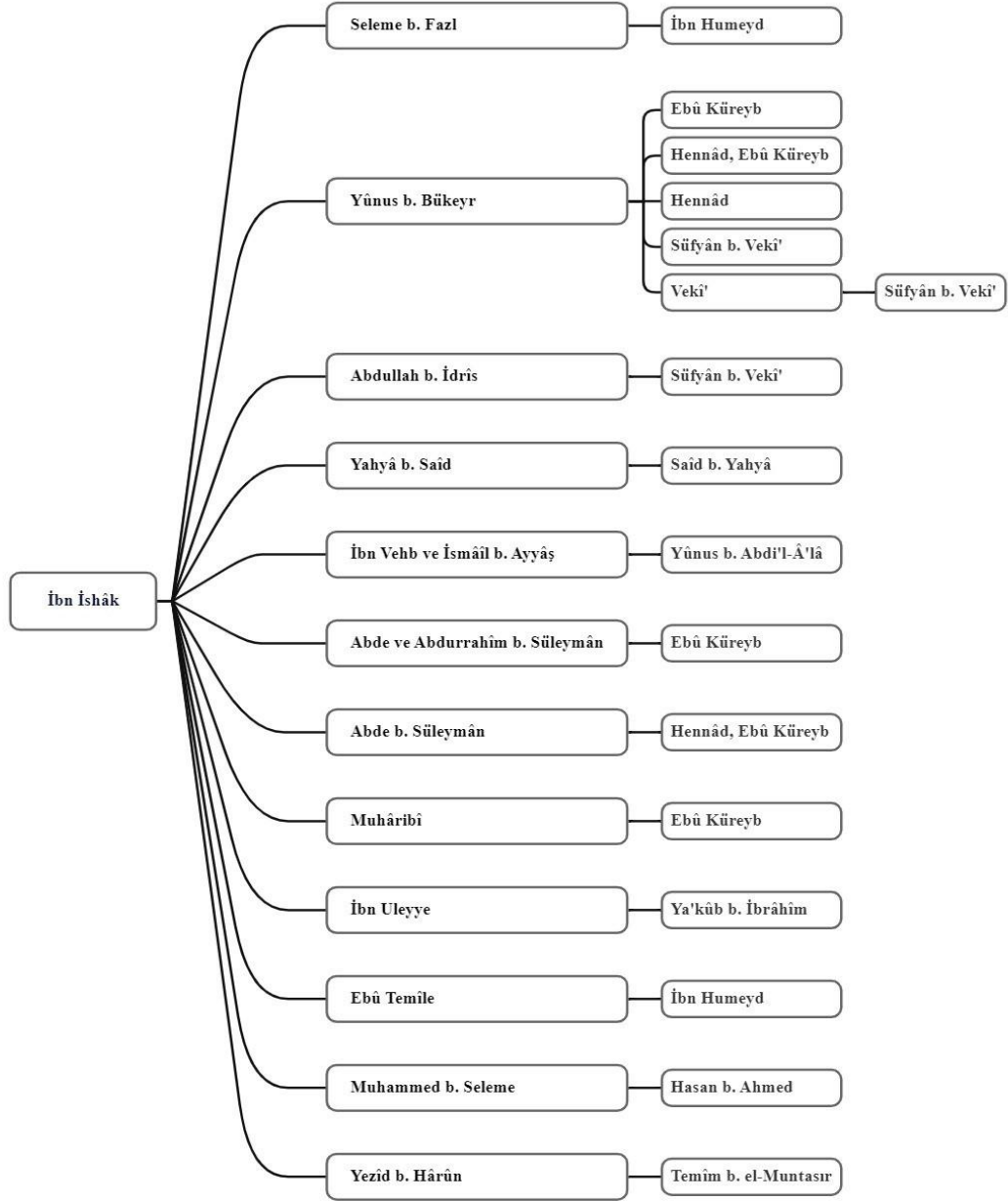
- 1- İbn Humejd (v. 248/862) → Seleme (172 Rivayet)
- 2- Ebû Küreyb (v. 248/862) → Yûnus b. Bükeyr (44 Rivayet)
- 3- Hennâd (v. 243/857), Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr (5 Rivayet)
- 4- Hennâd → Yûnus b. Bükeyr (1 Rivayet)
- 5- İbn Vekî' (v. 247/861) → İbn İdrîs (v. 192/808) (4 Rivayet)
- 6- Saîd b. Yahyâ (v. 249/863) → Yahyâ b. Saîd el-Ümevî (v. 194/810) (4 Rivayet)

⁵⁴² *Megâzî*'nin râvilerinin ayrıntılı listeleri için bkz.: Fück, *Muhammad Ibn Ishâq*, 44; Tarâbişî, *Ruvâtü Muhammed b. İshâk*, 51-53; Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 303-305.

- 7- Yûnus b. Abdila‘lâ (v. 264/878) → İbn Vehb (v. 197/813), İsmâîl b. Ayyâş (v. 181/797) (2 Rivayet)
- 8- Süfyân b. Vekî‘ → Yûnus b. Bükeyr (2 Rivayet)
- 9- Ebû Küreyb → Abde b. Süleymân (v. 187/803 [?]) ve Abdurrahim b. Süleymân (v. 187/803) (2 Rivayet)
- 10- Hennâd, Ebû Küreyb → Abde b. Süleymân (1 Rivayet)
- 11- Ebû Küreyb → Muhâribî (v. 195/811) (1 Rivayet)
- 12- Ya‘kûb b. İbrâhîm (v. 252/866) → İbn Uleyye (v. 193/809) (2 Rivayet)
- 13- İbn Humeyd → Ebû Temîle (v. ?) (1 Rivayet)
- 14- Hasan b. Ahmed (v. 250/864) → Muhammed b. Seleme el-Harrânî (v. 191/807) (1 Rivayet)
- 15- Temîm b. el- Muntasır (v. 244/859) → Yezîd b. Hârûn (v. 206/821) (1 Rivayet)
- 16- Süfyân b. Vekî‘ → Vekî‘ (v. 197/812) → Yûnus b. Bükeyr (1 Rivayet)

Bu bilgiler aşağıdaki gibi şemalandırılabilir:

Şema 5: Taberî-İbn İshâk Arasındaki Tarikler

3.1. Megâzî'nin Tarikleri

Taberî'nin İbn İshâk'tan nakilde bulunduğu râvilerin bir kısmının *Megâzî*'nin râvisi konumunda olmaları dikkat çekicidir. Bu durum Taberî'nin bu rivayetlerde yazılı kaynaklara dayandığının başka bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ayrıca İbn İshâk'ın *Megâzî*'deki rivayetleri ile Taberî *Tefsîr*'indeki aynı konuya dair İbn İshâk'tan nakledilen bilgilerin büyük oranda eşleşiyor olması, bu çıkarımı destekleyen başka bir argümandır.

3.1.1. Seleme b. Fazl Tariki

Seleme b. Fazl'a dayanan rivayetler Taberî'ye İbn Humeyd'den intikal etmiştir. Bu tarihin isnad zinciri Taberî → Muhammed b. Humeyd → Seleme b. Fazl → İbn İshâk şeklindedir. Seleme'ye dair klasik kaynaklarda aktarılan bilgiler şu şekildedir:

Tam ismi Ebû Abdillâh Seleme b. el-Fazl el-Ensârî er-Râzî, lakabı ise el-Ebraş'tır.⁵⁴³ Ebraş lakabını almasının sebebi muhtemelen alaca hastalığından muzdarip olmasıdır. Seleme'nin doğum tarihi hakkında kaynaklarda bilgi zikredilmemektedir. Ancak İbn Sa'd'ın aktardığına göre Seleme 110 yıl ömür sürmüştür.⁵⁴⁴ Aşağıda da değinildiği üzere 191 yılında vefat ettiği göz önüne alındığında 81 yılında doğmuş olabilir. Zehebî bu durum hakkında -bu bilginin doğru olması halinde- kendisinin sahâbeden bazılarına yetişmiş olabileceğine işaret eder.⁵⁴⁵ Hayatı ile alakalı çok fazla bilgi olmamasına rağmen Rey şehrinde yaşadığı⁵⁴⁶ ve bir müddet bu şehrin kadılığını yaptığı bilinmektedir.⁵⁴⁷ Kadılık görevinden önce bir müddet muallimlik de yapmıştır.⁵⁴⁸

Seleme'nin huşu ile namaz kıldığı ve duyduğu şeyleri tek seferde ve çok hızlı bir şekilde ezberlediği aktarılmaktadır.⁵⁴⁹ Hocası Haccâc b. Ertât'dan beş hadis dinlemiş, hocasının kendisine tekrar etmesini istemesi üzerine bu beş hadisi eksiksiz olarak hocasına arz etmiştir. Bu durum karşısında hocası onun zeka ve anlama kabiliyetine hayran kalmıştır.⁵⁵⁰ Buhârî ve İbn Hibbân'a göre 190 yılından sonra⁵⁵¹ Zehebî'ye göre ise 191 yılında⁵⁵² vefat etmiştir. Buna göre 191 yılında vefat etmiş olması daha muhtemeldir. Rey şehrinde vefat ettiği ifade edilmektedir.⁵⁵³

Eymen b. Nâbil (v. ?), Haccâc b. Ertât, Amr b. Ebî Kays (v. 146/763), Süfyân es-Sevrî ve İbn İshâk hadis rivayet aldığı başlıca hocalarıdır. Seleme b. Fazl'dan hadis rivayet eden başlıca öğrencileri ise şunlardır: Abdullah b. Muhammed el-Müsnedî (v. 229/844), Osman b. Ebî Şeybe (v. 239/853), Yahyâ b. Maîn, Yûsuf b. Mûsâ el-Kattân (v. ?) ve İbn Humeyd.⁵⁵⁴ Ayrıca Ali b. el-Medîni de kendisinden hadis yazdığını belirtmiştir.⁵⁵⁵

⁵⁴³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dil*, 4/168; Zehebî, *Târih*, 4/1118.

⁵⁴⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/385; Zehebî, *Târih*, 4/1118.

⁵⁴⁵ Zehebî, *Târih*, 4/1118.

⁵⁴⁶ Ebû Zûr'a Ubeydullah b. Abdülkerîm er-Râzî, *ed-Duaî ve ecvîbetü Ebî Zûr'a alâ suâlâtî'l-Berzâi*, thk. Muhammed b. Ömer el-Ezherî (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2009), 107.

⁵⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dil*, 4/1118; Zehebî, *Mizân*, 2/180; Zehebî, *Târih*, 4/1118.

⁵⁴⁸ Zehebî, *Mizân*, 2/180.

⁵⁴⁹ Zehebî, *Târih*, 4/1118.

⁵⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dil*, 4/169-170.

⁵⁵¹ Buhârî, *Târih*, 4/84; İbn Hibbân, *Sikât*, 8/287.

⁵⁵² Zehebî, *Mizân*, 2/180.

⁵⁵³ Zehebî, *Târih*, 4/1027.

⁵⁵⁴ Zehebî, *Târih*, 4/1118.

⁵⁵⁵ Ukaylî, *ed-Duaî*, 2/175.

Seleme'nin hadis rivayetindeki güvenilirliği konusunda cerh-ta'dîl âlimlerinin fikir birliği yoktur. Bazı münekkitler tarafından cerh edilmekte kimileri tarafından güvenilir olduğu belirtilmektedir. *et-Tabakât* müellifi İbn Sa'd'a göre Seleme el-Ebraş güvenilir bir râvidir.⁵⁵⁶ Cerh-ta'dîl ilminin önde gelen isimlerinden olan Yahyâ b. Maîn, Seleme hakkında bir yerde "sika"⁵⁵⁷ başka bir yerde ise "la be's bih"⁵⁵⁸ ifadesini kullanmaktadır. Bu lafız normalde rivayetleri itibar için yazılabilecek râviler hakkında kullanılır. Ancak Yahyâ b. Maîn'in bu sîgayı kendi nezdinde sika olan râviler için kullandığı bilinmektedir.⁵⁵⁹ Ricâl tenkidinin önde gelen bir başka ismi Ali b. el-Medîni, Seleme hakkında "Seleme'nin hadislerini atmadan Rey'den çıkmadık" ifadelerini kullanmaktadır.⁵⁶⁰ Onun kullandığı bu ifade muhtemelen Seleme'yi tenkit maksadıyladır. Seleme'nin bazı rivayetlerinde problem görüp bu ifadeleri kullanmış olabilir. Onu tenkit edenlerden biri de İshâk b. Râhûye'dir.⁵⁶¹ Ahmed b. Hanbel'e Seleme sorulduğunda "hakkında hayırdan başka bir şey bilmiyorum" diyerek onu tevsik etmiştir.⁵⁶² Ebû Zûr'a er-Râzî "(itikadi konulardaki bazı) haksız görüşlerinden dolayı ona rağbet edilmezdi" diyerek Seleme'yi tenkit etmiştir.⁵⁶³ Başka bir rivayete göre ise İbn Maîn, Seleme'nin rivayetlerinde bir beis görmemekle birlikte onu teşeyyu' ile itham etmektedir.⁵⁶⁴ Bundan dolayı Ebû Zûr'a'nın "haksız görüş" şeklinde ifade ettiği tutumun teşeyyu' olması muhtemeldir.

Diğer önemli bir cerh-ta'dîl âlimi Ebû Hâtim er-Râzî ise "Sâlihtir, sadûk mertebesindedir. Hadislerinde münker olanlar vardır. (Bundan dolayı) hadis ilminde çok kuvvetli kabul edilmemiştir. Dilim bundan ötesini söylemeye geçmez, hadisleri yazılır ancak itibar edilmez" ifadelerini kullanmıştır.⁵⁶⁵ Buhârî, Seleme b. Fazl hakkında "onun münker rivayetleri vardır" demekte ve "fihî nazar" ifadesini kullanmaktadır.⁵⁶⁶ Irâkî (v. 806/1404), Süyûtî ve genel kanaate göre Buhârî, bu lafzı yalancı yahut hadis uyduran râviler için kullanmıştır.⁵⁶⁷ Zehebî ise Buhârî'nin bu lafzı "genellikle" rivayeti terk edilecek râviler için

⁵⁵⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 9/385; Zehebî, *Târih*, 4/1118.

⁵⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/169.

⁵⁵⁸ Yahyâ b. Maîn, *et-Târih (Rivâyetü'd-Dûri)*, 2/236; Yahyâ b. Maîn, *Suâlât*, 235.

⁵⁵⁹ Nevevî, *Takrîb*, 52. Ayrıca bkz.: Aydın, *Hadis Islahları Sözlüğü*, 159.

⁵⁶⁰ Ukaylî, *ed-Duafâ*, 2/175.

⁵⁶¹ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Tertîbü ilelû't-Tirmizî'l-kebîr*, thk. Subhî es-Sâmerrâi vd. (Beyrut: Alemü'l-Kütüb-Mektebetü'n-Nahdeti'l-Arabiyye, 1409/1988), 38; Zehebî, *el-Muğnî*, 1/275; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 4/136.

⁵⁶² İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 4/136.

⁵⁶³ Ebû Zûr'a er-Râzî, *ed-Duafâ ve'l-ecbîve*, 107.

⁵⁶⁴ Yahyâ b. Maîn, *et-Târih (Rivâyetü'd-Dûri)*, 2/236; Ukaylî, *ed-Duafâ*, 2/175.

⁵⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/169.

⁵⁶⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *ed-Duafâü's-sağîr*, thk. Ebû Abdillâh Ahmed b. İsmail b. Ebî'l-Ayneyn (y.y.: Mektebetü İbn Abbas, 1426/2005), 71.

⁵⁶⁷ Ebû'l-Fazl Zeynüddin Abdurrahim b. el-Hüseyn el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-idâh şerhu Mukaddimeti İbn Salâh*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (y.y.: Mektebetü's-Selefiyye, 1389/1969), 163; Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbü'n-Nevâvî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Mektebetü Kevser, 1415/1995), 1/410; Emin Aşıkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), 7/7/398.

kullandığına işaret eder.⁵⁶⁸ Buna göre Buhârî'nin bazen bu lafzı rivayeti terk edilemeyecek râviler için de kullandığı düşünülebilir. Nitekim Buhârî, Seleme hakkında münkerü'l-hadis tabiri yerine “onun münker rivayetleri vardır” lafzını kullanmıştır. Bu da münkerlik konusunda Buhârî'ye göre Seleme'nin çok aşırı olmadığına dair bir izlenim uyandırmaktadır. Ayrıca Tirmizî'nin aktardığına göre kendisi Seleme'nin naklettiği bir rivayeti Buhârî'ye sorar. Buhârî de “Seleme'yi bilmiyorum. İshâk (b. Râhûye) onu eleştiriyordu. (Bundan dolayı) Ondan rivayet etmedim.” cevabını verir.⁵⁶⁹ Bu bilgi de Buhârî'nin eleştirilerinin hocası İshâk b. Râhûye'den mülhem olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Buhârî, Seleme b. Fazl hakkında “fihî nazar” ifadesini kullanmakla birlikte bu kullanımın Buhârî nezdinde Seleme'nin mutlak manada rivayetleri terk edilecek veya yalancı râvi konumunda olmadığını göstermektedir. Ebû Dâvûd'un onun hakkında görüşü güvenilir bir râvi olduğu yönündedir.⁵⁷⁰ Nesâî ise Seleme'yi zayıf kabul etmiştir.⁵⁷¹

İbn Hibbân Seleme'yi *es-Sikât* adlı eserinde zikretmekle birlikte hadis rivayetinde zaman zaman hata yaptığına ve muhalif/münker rivayetleri olduğuna işaret eder.⁵⁷² Ukaylî, İbn Adiy ve İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201) ise zayıf râvilere yer verdikleri eserlerinde Seleme b. Fazl'ı da zikretmişlerdir.⁵⁷³ Ukaylî ve İbnü'l-Cevzî, Seleme'nin güvenilirliğine dair rivayetleri aktarmakla yetinirken İbn Adiy rivayetleri aktardıktan sonra kendi değerlendirmesine de yer verir. Ona göre Seleme'nin İbn İshâk'tan ve başka şeyhlerinden *Megâzî* dışında da rivayetleri de vardır. Bu rivayetlerin içerisinde garîb ve ferd olanlar yer alır. Ancak rivayetleri mutlak manada münker sayılacak konumda değildir ve sahîh rivayetlere yakındır.⁵⁷⁴ *Kütüb-i Sitte* içerisinde Tirmizî ve Ebû Dâvûd, Seleme tarikiyle gelen rivayetlere eserlerinde yer vermişlerdir.⁵⁷⁵

Seleme'nin hadis rivayetindeki güvenilirliğine dair aktarılan rivayetler göz önüne alındığında ilk dönem ricâl âlimlerinden İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd'un onu güvenilir kabul ettiği; Ali b. el-Medînî, İshâk b. Râhûye, Buhârî, Ebû Zür'a, Ebû Hâtim ve Nesâî'nin Seleme'yi tenkit ettiği söylenebilir.

Seleme b. el-Fazl'ın bir hadis râvisi olarak açıkça tenkit edildiği iki husus vardır. Bunlardan biri teşeyyu' diğeri ise münker/muhalif rivayetleri olmasıdır. Onu teşeyyu' ile itham eden kişiler açık bir şekilde Yahyâ b. Maîn ve üstü kapalı bir şekilde Ebû Zür'a'dır. Yahyâ'nın

⁵⁶⁸ Zehebî, *Mizân*, 2/374.

⁵⁶⁹ Tirmizî, *İlelü'l-kebîr*, 38.

⁵⁷⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 4/136.

⁵⁷¹ Nesâî, *ed-Duâfâ*, 118.

⁵⁷² İbn Hibbân, *Sikât*, 8/287.

⁵⁷³ Ukaylî, *ed-Duâfâ*, 2/175; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/403-405; Cemalüddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (İbnü'l-Cevzî), *ed-Duâfâ ve'l-metrûkûn*, thk. Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1406/1985), 2/11.

⁵⁷⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/405; Zehebî, *Mizân*, 2/180.

⁵⁷⁵ Mizzî, *Tehzîb*, 11/309.

ona bu ithamı yöneltmekle birlikte onu güvenilir bir râvi kabul etmesi, bu görüşünün dâîsi olmadığı dolayısıyla teşeyyu‘ konusunda ileri gitmediğinin bir göstergesi olabilir.⁵⁷⁶

Seleme'nin münker/muhelif rivayetleri olması konusunda eleştiri yöneltenler ise Buhârî, Ebû Hâtîm, İbn Hibbân ve İbn Adî'dir. Ebû Hâtîm ise münker rivayetleri olmakla birlikte itibar için rivayetlerinin yazılabileceğine işaret etmektedir. İbn Hibbân da aynı eleştiriye yöneltir ancak güvenilir râvileri ele aldığı eserinde Seleme'yi de zikrederek -kendisine göre- onun münkerlik noktasında kabul edilemeyecek durumda olmadığını göstermiştir. İbn Adî ise açıkça onun rivayetlerindeki nekâretin kabul sınırında olduğunu ifade eder. Ebû Hâtîm, İbn Hibbân ve İbn Adî'in bu tutumları Seleme b. Fazl'ın hadis rivayetindeki hatalarının kabul edilemeyecek derecede olmadığını göstermektedir. Bir râvinin rivayetlerinde münker hadislerin yer alması, onun adaleti (güvenilirliği) ile alakalı bir problem değil, zabtı (rivayetlerinde hata yapmaması) ile alakalıdır. Nekaret hususunda onun hakkında “münkerü'l-hadis” vb. ağır cerh ifadeleri kullanılması bunların yerine “onun münker rivayetleri vardır” vb. şeyler söylenmesi de burada zikredilen kanaati güçlendirmektedir.⁵⁷⁷ Özetle Seleme b. Fazl güvenilir bir râvi olmakla birlikte zaman zaman rivayetlerinde hata yapmıştır. Ancak bu hatalar onun rivayetlerinin terk edilmesi gerektiği yahut metrûk bir râvi olduğu anlamını taşımaz.

Seleme b. Fazl'ın hadis ilmindeki güvenilirliğinin yanı sıra özel olarak İbn İshâk ile ilişkisi ve ondan rivayetleri hususu konumuz açısından önem arz etmektedir. Zira Taberî'nin *Tefsîr*'inde İbn İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'tan naklettiği 172 rivayet Taberî'ye Seleme vasıtası ile ulaşmıştır. Konu edindiğimiz mükerrer ve tahvilli rivayetlerle birlikte 244 rivayetten 172'sinin Seleme tariki ile naklediliyor olması Taberî'nin İbn İshâk rivayetlerinde başlıca kaynağının İbn Humeyd → Seleme tariki olduğunu gösterir. Seleme tarikinden gelen ve bu çalışmada ele alınan rivayetlerin toplam rivayetler içerisindeki dağılımı %69,9'dur. Bu sebepten ötürü Seleme'nin İbn İshâk'la arasındaki hoca-öğrenci ilişkisi ve ondan aldığı rivayetlerin mevsukiyeti son derece önemlidir.

Tespit edilebildiği kadarıyla Seleme b. Fazl'ın İbn İshâk'ın önde gelen öğrencilerinden biri olduğunu ilk nakleden kişi Cerîr b. Abdillâh (v. 188/804)'tır. O bu durumu şu şekilde ifade eder: “Bağdat'tan Horasan'a İbn İshâk'tan rivayet hususunda Seleme'den daha sağlam olanı

⁵⁷⁶ Teşeyyu' kavramının erken dönem ile sonraki dönem kullanımları arasında bazı farklılıklar vardır. Özellikle hicrî ilk iki asırda yaşayan bazı râviler hilafetteki tafdil tartışmaları sebebiyle teşeyyu' ile itham edilebilmektedir. Teşeyyu' konusunda aşırıya giden râviler ise genellikle râfizilik ile itham edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Muhammed Enes Topgöl, “Bir Cerh Sebebi Olarak Teşeyyu' (Şîlik Eğilimi) Kavramına Tarihsel Bir Bakış”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (2012), 74-76.

⁵⁷⁷ Münkerlik hususunda râvinin münker rivayetleri çok ve rivayetlerinin terk edilmesi gerektiğine işaret etmek üzere genellikle “münkerü'l-hadis” terimi bir cerh ifadesi olarak kullanılmaktadır. Bununla birlikte “onun münker rivayetleri vardır” vb. anlamlara gelen ifadeler zayıf ve metrûk râviler için kullanılabildiği gibi güvenilir ve rivayetleri yazılabilecek düzeyde olan râviler için de kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmet Yücel, “Cerh Lafızlarından ‘Münkerü'l-Hadis’ ve Farklı Kullanımları”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15 (1997), 205-206.

yoktur.”⁵⁷⁸ Seleme’nin hicrî 191 Cerîr’in ise 188 yılında vefat ettiği göz önüne alındığında Seleme’nin henüz hayatta iken İbn İshâk’tan rivayette tebarüz ettiği anlaşılmaktadır. Erken dönem Tabakât literatürünün öncüsü sayılan İbn Sa’d onun Muhammed b. İshâk’tan *el-Megâzî* ve *el-Mübtede*’yi naklettiğini belirtmiştir.⁵⁷⁹

İbn İshâk’tan rivayetleri hususunda Seleme’nin ayrıcalıklı bir konumda olduğunu ifade eden ise öğrencisi ve ricâl ilminin önde gelen ismi Yahyâ b. Maîn’dir. Ona göre *Megâzî*’nin nüshaları içerisinde Seleme b. Fazl’ın nüshasından daha tam olanı yoktur.⁵⁸⁰ İbn İshâk’tan *Megâzî*’yi önce Harrânlılar sonra Kûfeliler en son ise Rey’de Seleme dinlemiştir.⁵⁸¹ Yahyâ’nın bu ifadeleri İbn İshâk’ın eserini sürekli güncellediğini ve son/tam halini Seleme’ye naklettiğini gösterir. Çalışmamızda konu edindiğimiz rivayetlerin bazılarının günümüzde elimizde olan İbn İshâk’ın *Megâzî* nüshalarında yer almayıp Seleme vasıtası ile Taberî Tefsîr’inde yer alıyor olması da İbn Maîn’in dile getirdiklerini doğrular niteliktedir. Bu durum eserin Mübtede’ ve Meb’as kısımlarının da Seleme’ye intikal ettiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Seleme b. Fazl’ın *Megâzî*’yi İbn İshâk’tan nasıl aldığını bir diğer öğrencisi olan Züneyc (v. 240/855 [?]) şu şekilde nakleder: “İbn İshâk Rey şehrine geldiğinde ondan *Megâzî*’yi üç kişi yazdı. Bunlar Ali b. Mücâhid (v. ?), Abdullah et-Tayâlisî (v. ?) ve Seleme’ydi. Seleme onun yanına gidip *Megâzî*’yi yazmak istediğini söyledi ve ondan bir nüsha çıkarttı. Daha sonra bu nüshayı İbn İshâk’a arz etti.”⁵⁸² Züneyc’tan nakledilen başka bir rivayete göre ise Seleme *Megâzî*’yi İbn İshâk’tan iki kere dinlemiş ayrıca *Megâzî* dışında da İbn İshâk’tan başka hadisler almış ve aynı *Megâzî*’yi yazdığı gibi bunları da yazmıştır.⁵⁸³ Bu nakilde Züneyc’in bahsettiği iki kere dinleme durumu muhtemelen önce *Megâzî*’yi İbn İshâk’tan yazıp sonra ona arz etmesidir. İbn İshâk’tan *Megâzî* dışında başka hadisler alıp yazdığını ifade etmesi de Taberî’de Seleme tarikinden çok fazla rivayet naklediliyor olmasını açıklar niteliktedir.

Seleme b. Fazl’ın genel olarak güvenilirliği hususunda farklı kanaatlerin serdedilmesi özel olarak ise İbn İshâk’tan rivayette çok güvenilir olduğunun vurgulanması Zehebî’nin de dikkatini çekmiş olmalı ki bir yerde “Kendisi ile ihticâta muhtelif görüşler vardır ancak İbn İshâk’tan rivayetleri sağlamdır”⁵⁸⁴ cümlesini kullanmış başka bir yerde ise “*Megâzî*’de güvenilir”⁵⁸⁵ demiştir. Seleme’nin İbn İshâk’tan rivayetlerinde özel bir konumda olduğunu vurgulayan kişilerin ricâl ilminin önde gelen isimlerinden Cerîr b. Abdullah ve Yahyâ b. Maîn

⁵⁷⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 11/307.

⁵⁷⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 9/385.

⁵⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 4/169; Zehebî, *Mizân*, 2/180.

⁵⁸¹ Yahyâ b. Maîn, *Suâlât*, 235.

⁵⁸² İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/404.

⁵⁸³ Zehebî, *Mizân*, 2/180.

⁵⁸⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehebî, *el-İber fî haberi men ğaber*, thk. Ebû Hâcîr Muhammed Zağlul (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 1/238.

⁵⁸⁵ Zehebî, *Siyer*, 7/503.

olması ayrıca Yahyâ b. Maîn ile -İbn İshâk'tan Seleme'ye *Megâzî*'nin naklinin şeklini açıklayan- Züneyc'in Seleme b. Fazl'ın öğrencisi olması Seleme b. Fazl'ın İbn İshâk'tan rivayetlerinde güvenilir olduğunu ve *Megâzî*'nin önde gelen râvilerinden biri olduğu kanaatini güçlü kılmaktadır. İbn Sa'd ile Zehebî ifadeleri de bu kanaati desteklemektedir.

Taberî ile İbn İshâk arasındaki en yaygın tarikin ikinci râvisi olan İbn Humeyd'e dair şu bilgiler aktarılabilir:

Tam ismi Ebû Abdillâh Muhammed b. Humeyd b. Hayyân er-Râzî et-Temîmî'dir. Cerîr b. Abdülhamîd, (v. 188/804), Seleme b. Fazl, Tayâlîsî, (v. 204/819) Abdullah b. Mübârek, Ebû Temîle Yahyâ b. Vâdîh (v. ?) ve Ya'kûb b. Abdillâh el-Kummî (v. ?) başlıca hocalarıdır. Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mace, Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, (v. 290/903) Yahyâ b. Maîn, Zühîlî ve Taberî öğrencileri arasındadır. Reyli olup ilim tahsili için Bağdat'a seyahat ettiği bilinmektedir.⁵⁸⁶ Hicrî 160 yılı dolaylarında doğduğu⁵⁸⁷ ve hicrî 248 senesinde vefat ettiği ifade edilmektedir.⁵⁸⁸

İbn Humeyd cerh-ta'dîl ilminin öncülerinden Yahyâ b. Maîn'in hocasıdır. Ya'kûb el-Kummî'nin rivayetlerini Ahmed b. Hanbel ile birlikte Bağdat'ta İbn Humeyd'den dinlemiş ve bir daha mülâkî olmamışlardır. Ahmed b. Hanbel'e İbn Humeyd sorulduğunda onun güvenilir ve ilim deryası bir şahsiyet olduğunu söylemiştir. Ebû Hâtîm'in aktardığına göre Muhammed b. Humeyd yaşlandığında telkine uğramıştır. Kendisine ait rivayetler değiştirilerek kendisine okunduğunda bu değişiklikleri hemen kabul eder, rivayetlerini kendisine söylenenlere göre tekrar tanzim ederdi. Ebû Hâtîm bu durumu Yahyâ b. Maîn'e anlattığında Yahyâ bunun muhaddisler için çok kötü bir durum olduğuna işaret etmiş ve onun bu durumuna üzülmüştür. Yine Ebû Hâtîm'in aktardığına göre Avn b. Cerîr (v. ?) ile birlikte İbn Humeyd'in huzurunda bulundukları bir vakit İbn Humeyd, Avn'ın babası Cerîr'den bir rivayet nakletmiş ve rivayetin içinde bir şiiri de Peygamberin sözü olarak zikretmişti. Avn, şiirin rivayetin aslında bulunmadığını bilakis onun babasının sözü olduğunu söyleyerek İbn Humeyd'i düzeltmiştir. Ebû Hâtîm bu olayı İbn Humeyd'in gafletine bağlamaktadır.⁵⁸⁹ Ebû Hâtîm'in aktardığı bu olayın da İbn Humeyd'in yaşlılık zamanlarında gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Yahyâ b. Maîn'den aktarılan başka bir rivayete göre Yahyâ, Muhammed b. Humeyd'in sika olduğunu ancak tedlîs yaptığını ifade etmiştir. O bu durumu şöyle açıklar: "İbn Humeyd sikadır. Ancak bu hadislerin kaynağı kendisi değildir, o kendi bölgesinin hocalarından aldığı rivayetleri aktarır."⁵⁹⁰ Bu bilgiye göre Muhammed b. Humeyd, Rey bölgesindeki hocalarından aldığı bazı rivayetleri hocalarının

⁵⁸⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 25/97-99; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 9/111-112.

⁵⁸⁷ Zehebî, *Siyer*, 9/397.

⁵⁸⁸ Buhârî, *Târîh*, 1/68; Zehebî, *Târîh*, 5/1221.

⁵⁸⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/232.

⁵⁹⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 25/101.

ismini zikretmeksizin bir üst tabakadan (hocalarının hocalarından) aktararak rivayet etmiştir. Hadis ilminde tedlîs yahut mürsel-i hafî⁵⁹¹ olarak isimlendirilen bu uygulamaya rağmen Yahyâ b. Maîn'in onu güvenilir bir râvi olarak kategorize etmesi açıklanması gereken bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Tedlîsin hükmü hakkında hadis âlimlerinin fikir birliği olmamasına rağmen cumhurun görüşüne göre tedlîsi yapan râvi güvenilirse ve tedlîs yaptığı rivayetlerde semaya delalet eden lafızlar yerine tedlîse işaret eden “an” gibi lafızlar kullanıyorsa bu tür râvilerden sâdır olan tedlîsler kabul edilmektedir.⁵⁹² Yahyâ b. Maîn, İbn Humeyd'in tedlîsine dair açıklama yapmayıp onu müdellîs olmasına rağmen güvenilir kabul etmesi onun yaptığı tedlîslerin -kendisine göre- kabul edilebilir düzeyde olmasından kaynaklanıyor olabilir. Muhammed b. Humeyd'in Basra ve Kûfe bölgesinden aldığı hadisleri Rey'deki hocalarına nispet ederek rivayet ettiği de aktarılmıştır.⁵⁹³

Ebû Zür'a ve Muhammed b. Müslim (İbn Vâre) (v. 270/884) kendisinden çok hadis yazmış ancak daha sonra ondan rivayeti terk etmişlerdir.⁵⁹⁴ Bu da onun durumunun yaşlandıkça değiştiğini gösteren bir başka argüman olabilir. Ebû Zür'a ve İbn Vâre'nin İbn Humeyd'i yalancılıkla itham ettiği de kaynaklarda zikredilmektedir. İkiisi Bağdat'ta bulundukları bir vakit Ahmed b. Hanbel'in yanına gitmişler ve sohbet esnasında Muhammed b. Humeyd'i hadis ilminde nasıl bulduğunu sormuşlardır. Ahmed b. Hanbel de “İrâklılar'dan rivayeti sağlamdır ancak kendi beldesinin (Rey) hocalarından rivayetlerinde maruf olmayan münker rivayetler bulunmaktadır.” diyerek cevaplamıştır. Bunun üzerine Ebû Zür'a ile İbn Vâre, Ahmed b. Hanbel'in görüşüne katılmış ve İbn Humeyd'in yalancı olduğunu ilave etmişlerdir.⁵⁹⁵ İbnü'l-Cevzî de muhtemelen bu bilgilere dayanarak Ebû Zür'a ile İbn Vâre'nin İbn Humeyd'i yalancılıkla itham ettiğini dile getirmiştir.⁵⁹⁶ Ebû Zür'a'dan nakledilen başka bir rivayete göre, kendisine Muhammed b. Humeyd sorulduğunda ağzına işaret etmiş, “onun yalancı mı olduğunu kastediyorsun?” diye sorulduğunda ise “evet” cevabını vermiştir. İbn Humeyd'in yalancılıkla itham edilmesini garipseyen Ebû Zür'a'nın yeğeni “O belki tedlîs yapıyordur” dediğinde ise Ebû Zür'a “Hayır o bunu bilerek yapıyordu” şeklinde karşılık vermiştir.⁵⁹⁷ Her ne kadar Ebû

⁵⁹¹ Râvinin mülâki olduğu hocasından yaptığı bu tarz rivayetler tedlîs, aynı asırda yaşayıp mülâki olmadığı kişilerden yaptığı rivayetler ise mürsel-i hafî olarak isimlendirilmektedir. Bkz.: İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhe*, 104.

⁵⁹² İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 75; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhe*, 104; Süyûtî, *Tedrib*, 1/263. Tedlîsin hükmü ve müdellîs olmasına rağmen rivayetleri kabul edilen râviler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Haydar Güngör, “Hadis Usûlünde Yer Alan Tedlîs Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”, *İSLARA Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi (12 Şubat 2022) Bildiriler Kitabı*, ed. Erdem Can Öztürk-Mahmud Esad Erkaya (Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları İslara Kitaplığı: 3, 2022), 407-416.

⁵⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 3/62; Mizzî, *Tehzîb*, 25/105.

⁵⁹⁴ Ukaylî, *ed-Duafâ*, 3/462.

⁵⁹⁵ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *el-Mecrûhin mine'l-muhaddisîn ve'd-duâfâi ve'l-metrûkîn*, thk. Hamdî Abdulmecîd (Riyad: Darü's-Sem'i, 1420/2000), 2/321. Benzer mülâhazalar için bkz.: İbn Şâhîn, *es-Sikât*, 274.

⁵⁹⁶ Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (İbnü'l-Cevzî), *el-İlelü'l-mütenâhiye fî ehâdisi'l-vâhiye*, thk. İrşâdü'l-Hakki'l-Eserî (Faysalâbâd: İdâretü'l-Ulûmî'l-Esriyye, 1401/1981), 1/212.

⁵⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 3/165; Mizzî, *Tehzîb*, 25/104.

Zür'a'dan İbn Humeyd'in aleyhinde bu rivayetler aktarılmış olsa da o, "İbn Humeyd'den ilim tahsil etmeyen on bin hadisi kaçırmıştır"⁵⁹⁸ demektedir.

Ahmed b. Hanbel'in sünnete olan bağlılığından dolayı Muhammed'e muhabbet beslediği de aktarılmıştır.⁵⁹⁹ Bunun sebebi muhtemelen Kur'an'ın yaratılmışlığı tartışmaları etrafında cereyan eden mihne olayları sırasında İbn Humeyd'in Kur'an yaratılmış olduğunu reddetmesidir.⁶⁰⁰ Muhammed'in güvenilirliği hakkında Ahmed b. Hanbel'in oğlundan aktarılan başka bir olayda, Muhammed'in Bağdat'a geldiği başka bir zamanda Ahmed b. Hanbel şehir dışında bulunmaktadır. İbn Hanbel döndüğünde öğrencilerini Muhammed'i tartışırken bulur ve bunun sebebini sorar. Oğlu, İbn Humeyd'in kendilerine geldiğini ve hadis rivayetinde bulunduğunu, Ahmed'in öğrencilerinin ise bu hadisleri garipsediğini (münker bulduğunu) anlatır. Bunun üzerine Ahmed b. Hanbel oğluna onun hadislerini yazıp yazmadığını sorar, müspet cevap alması üzerine hadisleri kontrol etmek üzere oğlundan alır. Kontrolleri sonrası İbn Humeyd'in Cerîr ve İbnü'l-Mübârek'ten rivayetlerinin sahîh olduğunu ancak kendi bölgesindeki hocalarından rivayetlerini İbn Humeyd'in daha iyi bildiğini söyler.⁶⁰¹ Burada İbn Hanbel'in Muhammed b. Humeyd'in Rey âlimlerinden tahdis ettiği rivayetlerin kendisine de garip geldiğinden dolayı "o daha iyi bilir" ifadesini kullandığını söylemek mümkündür. Zira yukarıda da işaret edildiği üzeri Ebû Zür'a ile İbn Vâre'ye hitaben Muhammed'in kendi bölgesindeki hocalarından münker rivayetleri olduğu Ahmed b. Hanbel tarafından dile getirilmişti. Ahmed b. Hanbel'den nakledilen başka bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel onun hakkında "İbn Humeyd hayatta olduğu sürece Rey'de ilim zail olmaz"⁶⁰² demektedir.

Ebû Bekir es-Sâgânî ile Zühîlî, Muhammed'i tevsik eden âlimlerdendir. Zühîlî'ye - muhtemelen- İbn Humeyd'in hadis rivayetindeki yanlışlıkları göz önünde bulundurularak neden ondan hadis rivayet ettiği sorulduğunda "Niçin ondan rivayet etmeyeyim ki? Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn (bile) ondan rivayet ediyor" şeklinde karşılık vermiştir.⁶⁰³ İbn Huzeyme'ye Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn'in İbn Humeyd'den övgü ile bahsetmesine rağmen niçin ondan hadis rivayet etmediği sorulduğunda ise "Eğer onlar İbn Humeyd'i bizim bildiğimiz gibi bilselerdi ondan hadis rivayet etmezlerdi" demiştir.⁶⁰⁴ Bu açıklamaya göre Muhammed b.

⁵⁹⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 25/100; Zehebî, *Târih*, 5/1221.

⁵⁹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/392.

⁶⁰⁰ Muhammed b. Harb → İbn Humeyd → Cerîr → A'meş → Ebû Sâlih → Ebû Hüreyre isnadı aktarılan merfû bir rivayete göre "Kur'an ne yaratandır ne de yaratılmıştır bunun aksini iddia eden kafirdir". Süyûtî bu rivayeti uydurma hadisleri ele aldığı eserinde zikretmiş ve rivayetin râvilerinden Muhammed b. Harb ile İbn Humeyd'in yalancı olduğunu belirtmiştir. Her ne kadar rivayetin uydurma olduğu iddia edilse de rivayetin râvileri arasında mihne olaylarına tanıklık eden tek kişinin İbn Humeyd olması İbn Humeyd'in Kur'an'ın yaratılmışlığı konusundaki tavrını ortaya koyması açısından bizlere fikir vermektedir. Bkz.: Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-Leâliü'l-masnûa'*, thk. Salah b. Muhammed b. Uveydâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/12.

⁶⁰¹ Mizzî, *Tehzîb*, 25/100.

⁶⁰² İbn Şâhin, *es-Sikât*, 273.

⁶⁰³ Mizzî, *Tehzîb*, 25/100-101; Zehebî, *Târih*, 5/1221.

⁶⁰⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 25/108; Zehebî, *Mizân*, 4/102.

Humeyd, Bağdat'a gittiği ve Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn ile mulâkî olduğu zamanlarda güvenilir bir râvi kabul edilmekteydi. Ancak sonraları Rey'e döndüğünde güvenilirliğini yitirmiş gibi gözükmektedir. Muhtemelen Ebû Hâtim ve İbn Vâre onun durumunu Rey'de tetkik etmiş, kendilerinde oluşan zayıflık kanaatini Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'le paylaşmışlardır. Bundan dolayı ikisi, onun hakkındaki kanaatlerini değiştirmiş gözükmektedirler.

Buhârî, İbn Humeyd'i "fihî nazar" ifadesi ile cerh etmektedir. Buhârî'ye onun neden cerh edildiği sorulduğunda "Nefsine çok yükleniyordu" diyerek cevaplamıştır.⁶⁰⁵ Buhârî bu ifade ile İbn Humeyd'in çok hadis rivayet etme gayesiyle hadis ilminin kurallarına uymayarak bazı hatalara düştüğünü kastetmiş olabilir. İbn Humeyd'e yöneltilen diğer eleştirilere bakıldığında bunu söylemek mümkündür. Ebû Zür'a, İbn Humeyd'in Buhârî tarafından terkedildiğini söylemiş ve bu haber Buhârî'ye ulaştığında "O bize eskiden güvenilir gelmekteydi" demiştir.⁶⁰⁶ Tirmizî de Buhârî'nin önceleri İbn Humeyd hakkında olumlu kanaate sahip olduğunu, daha sonra ise onu tad'if ettiğini belirtmiştir.⁶⁰⁷ Tirmizî *Süneni*'nde İbn Humeyd'den naklettiği bir hadisin hükmü hakkında Buhârî'nin "hasen" ifadesini kullandığını da söylemektedir.⁶⁰⁸ Bu açıklama dikkate alındığında Buhârî'nin İbn Humeyd'i tekzip etmediği ancak zabtıyla alakalı bazı problemlerden dolayı rivayetlerinin onun nezdinde hasen seviyesinde değerlendirilebileceği söylenebilir. Ayrıca Tirmizî de hocası Muhammed b. Humeyd'den naklettiği bazı rivayetler hakkında hasen hükmünü vermektedir.⁶⁰⁹ Bu da Tirmizî'nin onun hakkında olumlu bir kanaate sahip olduğunu gösterir niteliktedir. Cûzcânî de Muhammed'i cerh edenler arasındadır.⁶¹⁰

Hâfız Sâlih Cezere (v. 293/906), İbn Humeyd'i tedlîs, hadisleri kalb etmek ve yalancılıkla itham etmiştir. Onun tedlîsle alakalı ifadeleri şu şekildedir: "İbn Humeyd, Süfyân'dan naklettiği hadisleri Ali b. Mihrân'dan (v. ?); Mansûr'dan (v. ?) naklettiği hadisler Amr b. Ebî Kays'tan (v. ?); Ameş'ten naklettikleri Süfyân, Amr ve Anbese'den (v. ?) almıştır. Biz, İbn Humeyd'in tahdis ettiği her rivayeti itham edecek bir şey bulurduk". Ayrıca Sâlih Cezere, İbn Humeyd'in hocalarından aldığı rivayetleri değiştirmekte (kalb etmekte) çok mahir olduğunu ifade etmiştir. Bunların yanı sıra Sâlih onu yalancılıkla da itham etmiştir. Ona göre tanıdığı râviler içerisinde en yalancı olanları Süleymân eş-Şâzekûnî (v. 234/845) ve Muhammed b. Humeyd'dir. Bu ikisi hadisleri ezberler ancak ezberlediği hadisler nedensiz bir şekilde her

⁶⁰⁵ Buhârî, *Târîh*, 1/69.

⁶⁰⁶ Buhârî, *Târîh*, 9/114.

⁶⁰⁷ Tirmizî, "Cihâd", 7.

⁶⁰⁸ Tirmizî, "Libâs", 16.

⁶⁰⁹ Örnekler için bkz.: Tirmizî, "Cum'a", 18; "Sıfatü'l-kıyâme", 37, 40.

⁶¹⁰ Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, 207.

gün artardı.⁶¹¹ Sâlih'in cerh-tadile dair görüşlerine her ne kadar itibar edilse de⁶¹² İbn Humeyd'i cerh eden müfesser ifadeleri yalandan çok tedlîs ve hadis hırsızlığı ile alakalıdır. Muhammed b. İlsâ ed-Dâmeğânî (v. ?) de İbn Humeyd'in ezberlediği hadislerin nedensiz bir şekilde arttığı ithamında bulunmuştur. Onun ifadelerine göre Hârûn b. Muğîre (v. ?) öldüğünde İbn Humeyd'in ondan yazdığı hadis sayısı 360 küsürdü. Daha sonra İbn Humeyd, Hârûn'dan 10.000'lerce hadis aktarmıştır.⁶¹³ Zehebî de muhtemelen bu örneklere dayanarak Muhammed b. Humeyd'i sâriku'l-hadis (hadis hırsızı) olmakla itham edildiğini dile getirmektedir.⁶¹⁴

Ukaylî, İbn Hibbân ve İbn Adî zayıf râvîlere yer verdikleri eserlerinde Muhammed b. Humeyd'i de zikretmişlerdir. Ukaylî, İbn Humeyd hakkında şahsi fikrini belirtmemiş, onun hakkında bir kısmı yukarıda ele alınmış olan âlimlerin ifade ettiği görüşleri aktarmıştır. İbn Hibbân ise onun maktûb bazı rivayetlerde sika râvîlerden tek kaldığını ifade etmiş, bu durumun özellikle kendi yaşadığı coğrafyanın hocalarından yaptığı rivayetlerde gerçekleştiğini belirtmiştir. İbn Adî onunla ilgili âlimlerin görüşlerini aktardıktan sonra münker rivayetlerinin çok olduğuna hükmetmiştir.⁶¹⁵ İbn Şâhîn sika râvîlere yer verdiği eserine İbn Humeyd'i de almış ve onun hakkında Yahyâ b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'den nakledilen olumlu kanaatleri aktarmıştır.⁶¹⁶ Bu kanaatleri aktarıp herhangi bir değerlendirme yapmaması onun da bu kanaatlere zımnen katıldığını gösteriyor olabilir. İbn Humeyd'i sika olarak değerlendiren bir başka âlim ise Ca'fer b. Ebî Osman et-Tayâlisî'dir (v. 282/895).⁶¹⁷ *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce'nin eserlerinde rivayetleri bulunmaktadır.⁶¹⁸ Rivayetlerin sayıları mükerrerleriyle birlikte İbn Mâce'de altı, Ebû Dâvûd'da bir, Tirmizî'de ise 28'dir. Sadece Tirmizî iki rivayeti İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk tarikiyle aktarmıştır. İbn Abdî'l-Hadî İbn Humeyd'in "hafız" olarak nitelendirmekle birlikte rivayetlerinde çok fazla münker olması sebebiyle "kendisiyle ihticâc edilmez" diyerek onun durumunu özetlemektedir.⁶¹⁹

Zehebî güvenilir râvîlere yer verdiği *Tezkiratü'l-huffâz* isimli eserinde Muhammed b. Humeydi de zikretmektedir. Onun ilim deryası bir şahsiyet olduğunu söylemekle birlikte çok fazla münker rivayeti olduğundan dolayı kendisine itimad edilmediğini ifade etmektedir.⁶²⁰

⁶¹¹ Mizzî, *Tehzîb*, 25/102-103.

⁶¹² Salih Karacabey, "Sâlih Cezere", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), 36/37.

⁶¹³ Mizzî, *Tehzîb*, 25/104.

⁶¹⁴ Zehebî, *Mizân*, 4/102. Hadis hırsızlığı "Bir ravinin muteber olmayan bir yolla aldığı bir hadisi, çoğunlukla onda birtakım değişiklikler yaparak, bir başkasına rivayet etmesidir." şeklinde tarif edilmiştir. Bkz.: Ali Kuzudışlı, "Hadis Hırsızı (Sâriku'l-Hadis): Bir Cerh Teriminin Anlattıkları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8, 43 60, 2015, 45-46.

⁶¹⁵ Ukaylî, *ed-Duafâ*, 3/462; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 2/321; İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/390-393.

⁶¹⁶ İbn Şâhîn, *es-Sikât*, 273-274.

⁶¹⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 25/101.

⁶¹⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 25/97-98; Zehebî, *Tezkire*, 2/490-491.

⁶¹⁹ İbn Abdî'l-Hadî, *Tabakât*, 2/157.

⁶²⁰ Zehebî, *Tezkire*, 2/490-491.

Zehebî'nin ona hem güvenilir râvilerle hasrettiği *Tezkire*'sinde hem de hakkında itham bulunan râvileri ele aldığı *Mizânü'l-i 'tidâl*'inde yer vermesinin⁶²¹ sebebi de İbn Humeyd hakkındaki hem lehinde hem de aleyhinde farklı görüşlerin ortaya atılmasından olsa gerektir. O diğer bir eseri *Siyerü 'alâmi'n-nübelâ*'da Muhammed'in rivayetlerinin senedlerinin âli olmasından ve muhtemelen onun hakkındaki olumlu kanaatlerin de göz ardı edilemeyeceğinden dolayı "İnsanın onun rivayet ettiği hadisleri terk etmesine gönlü el vermiyor"⁶²² diyerek nispeten olumlu bir kanaat sunmuştur. İbn Hacer el-Askalânî de Muhammed b. Humeyd hakkında farklı görüşleri aktardıktan sonra onu hafız olarak nitelendirmekte ve "(hadis rivayetinde) zayıftır" demektedir.⁶²³ Onun bu ifadeleri Muhammed b. Humeyd hakkında aktarılan farklı kanaatlerin özeti niteliğindedir. İbn Hacer hafız diyerek onun hadis rivayetlerine çok hâkim olmasına⁶²⁴ ve onun hakkındaki olumlu kanaatlere; zayıf diyerek de hakkındaki cerh ifadelerine işaret etmiştir. İbn Hacer'in Zehebî'nin *Mizân*'ı üzerine yazdığı *Lisânü'l-Mizân* adlı zayıf râvileri ele aldığı eserinde onun hakkında sadece Yahyâ b. Maîn'den gelen "sika ve ilim deryası" ifadelerine yer vermesi⁶²⁵, İbn Hacer'in onun hakkında olumlu bir kanaate sahip olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Onu bu eserinde zikretmesi ise muhtemelen hakkındaki ithamlardan kaynaklıdır.

Süyûtî, İbn Humeyd'i kizble itham etmektedir.⁶²⁶ Bununla birlikte o, güvenilir râvilerle yer verdiği bir başka eserinde de onu zikretmiş ve hakkında hem İbn Hanbel ve İbn Maîn'den gelen tevkisine dair görüşleri hem de Nesâî ve Cüzcânî'den gelen tad'îfine dair görüşleri aktarmıştır.⁶²⁷ Bu tearuz da muhtemelen Muhammed b. Humeyd'in güvenilirliğine dair farklı görüşlerden kaynaklanmaktadır.

Muâsır âlimlerden Albânî, Muhammed b. Humeyd'in hıfzına rağmen zayıf kabul edildiğini işaret eder. Zahid el-Kevserî'nin İbn Humeyd tarikiyle gelen bir rivayetle ihticâc etmesi üzerine Albânî, Muhammed hakkındaki cerh ifadelerinin sarîh olması hasebiyle müfesser cerhin ta'dîle takdim edileceğini söyleyerek onun rivayet ettiği bir hadisle ihticâc etmenin uygun olmadığını ifade etmiş ve Kevserî'ye şiddetli eleştirilerde bulunmuştur.⁶²⁸ Albânî, şiddetli eleştirilerine rağmen yer yer sahîh veya hasen rivayetleri desteklemek niyetiyle İbn

⁶²¹ Zehebî, *Mizân*, 4/102.

⁶²² Zehebî, *Siyer*, 9/399.

⁶²³ İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîb*, 839.

⁶²⁴ Hafız unvanı hadis ilmine ileri seviyede vâkıf olan râviler hakkında kullanılmaktadır. Bu unvana sahip bir muhaddisin çok sayıda hadis bildiği kabul edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 109.

⁶²⁵ İbn Hacer, *Lisân*, 7/492.

⁶²⁶ Süyûtî, *el-Leâli*, 1/12.

⁶²⁷ Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1982), 216.

⁶²⁸ Ebû Abdurrahman Muhammed Albânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-daîfe ve'l-mevzûa' ve eserühe's-seyyi' fi'l-ümme* (Riyad: Dârü'l-Meârif, 1412/1992), 1/92-93.

Humeyd tarikinden gelen rivayetleri kullanmıştır.⁶²⁹ Bu da Muhammed b. Humeyd hakkındaki kizb iddialarının Albânî tarafından kabul görmediğini gösterir niteliktedir. Zira yalancılıkla maruf bir râvinin rivayetlerinin takviye niyetiyle de olsa kullanılması uygun görülmemiştir.

İbn Humeyd'in güvenilirliğinde konumuz açısından asıl önem arz eden husus Seleme b. Fazl'dan naklettiği rivayetlerin durumudur. Bu noktada özellikle İbn İshâk'ın *Megâzî'si*'nin nakline dair şüphe uyandıracak bazı rivayetler mevcuttur. İshâk b. Mansûr el-Kevsec'in (v. 251/865) aktardığına göre Muhammed b. Humeyd, İshâk b. Mansûr'a Seleme'den nakille İbn İshâk'ın *Megâzî'si*'ni aktarmıştır. Aradan bir müddet zaman geçtiğinde İshâk b. Mansûr, Ali b. Mihrân'ı Seleme'den naklederek *Megâzî*'yi okurken görmüş ve kendisinin de bu eseri Muhammed b. Humeyd'den dinlediğini aktarmıştır. Ali b. Mihrân bu duruma şaşırarak ve Muhammed b. Humeyd'in *Megâzî*'yi Seleme'den değil kendisinden işittiğini ifade etmiştir. İshâk b. Mansûr'dan aktarılan bir başka rivayete göre İshâk, yemin ederek Muhammed b. Humeyd'in yalancı olduğunu vurgulamıştır.⁶³⁰ Onun, İbn Humeyd'i yalancı olarak nitelendirmesinde mezkûr olayın etkisi olduğu söylenebilir.

İbn Humeyd'in Seleme'den nakille *Megâzî* ve İbn İshâk'ın diğer rivayetlerini Muhammed b. Züheyr'den aldığı da aktarılmıştır.⁶³¹ Yukarıda da zikredildiği üzere terâcim, tabakât literatüründe Muhammed b. Humeyd, Seleme b. Fazl'ın önde gelen öğrencileri içerisinde sayılmıştır. Hatta İbn Humeyd'i eleştirenler de onun Seleme b. Fazl'ın öğrencisi olduğunu doğrulamaktadır. Öyle ki Zehebî, İbn Humeyd'in hocalarını saydıktan sonra onun en çok Seleme'den hadis rivayet ettiğine işaret etme ihtiyacı duymuştur.⁶³² Buradaki tearuz durumu İbn Humeyd'in *Megâzî* rivayetlerinin bazılarını doğrudan Seleme'den aldığı bazılarını ise Seleme'nin diğer öğrencilerinden alarak Seleme'den aktarmış gibi yaptığı şeklinde açıklanabilir. Nitekim Muhammed b. Humeyd'in en çok itham edildiği hususlardan biri kendi bölgesinin hocalarından müdelles rivayetler aktarmasıdır. Zira Ali b. Mihrân da onun aktardığı *Megâzî* rivayetlerinin yalan olduğunu değil, bu rivayetleri kendisinden aldığını ifade etmiştir. Onun Seleme b. Fazl'dan *Megâzî*'ye dair aktardığı rivayetler *Megâzî*'nin diğer tariklerden ve Seleme'nin diğer öğrencilerinden nakledilen rivayetleriyle⁶³³ karşılaştırıldığında Seleme'den naklettiği rivayetlerin güvenilirlik durumu ortaya çıkacaktır.

⁶²⁹ Örnekler için bakınız: Ebû Abdîrrahman Muhammed Albânî, *Silsiletü'l-ehâdi's-sahîha ve şeyun min fikhihâ ve fevâidihâ* (Riyad: Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1415/1995), 1/305, 2/429, 2/448.

⁶³⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 25/102-103; Zehebî, *Mizân*, 4/102.

⁶³¹ Mizzî, *Tehzîb*, 25/107.

⁶³² Zehebî, *Târih*, 5/1221.

⁶³³ İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*'i bu bağlamda ciddi bir mukayese imkânı sunmaktadır. Zira o, İbn İshâk'tan nakledilen rivayetleri büyük ölçüde Seleme b. Fazl tarihiyle nakletmiştir. O, Seleme'den nakledilen rivayetlere Seleme'nin öğrencileri olan Ebû Ğassân Muhammed b. Amr Züneyc ve Abdurrahmân b. Seleme aracılığıyla tahrir eder. Bu ikisi vasıtasıyla eserinde yaklaşık 290 civarı rivayeti serdedir. Bu da Taberî'deki İbn Humeyd → Seleme tarihiyle nakledilen rivayetleri ve bu bağlamda İbn Humeyd'in tutarlılığını test etmede ciddi bir karşılaştırma imkânı sunar.

Muhammed b. Humeyd hakkındaki cerh-ta'dîl görüşlerinin tearuz etmesi, onun tarikiyle gelen rivayetlerin sıhhati hususunda bir değerlendirme yapılmasını gerektirmektedir. Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, Zühîl, İbn Şâhîn ve Tayâlisî onu tevsik eden başlıca âlimlerdir. Buhârî, Ebû Hâtîm, Ebû Zûr'a, Salih Cezere, Nesâî, İbn Huzeyme ve Cüzcanî ise Muhammed'i cerh eden önde gelen isimlerdendir. Bunlardan bazıları İbn Humeyd'i kizb ile itham etseler de gerekçe olarak sundukları argümanlar yalancılıktan çok tedlîs ve hadis hırsızlığı ile alakalıdır. Bu âlimlere göre tedlîs ve hadis hırsızlığı, yalancılık gibi değerlendiriliyor da olabilir. Nitekim bazı çağdaş araştırmacılar tedlîs, hadis hırsızlığı ve kizb arasında bir alaka bulunduğunu ifade etmektedir.⁶³⁴ Ancak cumhur ulema bu üç cerh sebebini ayrı tutmuşlardır. Bu bakımdan İbn Humeyd'e yöneltilen kizb ithamları mutlak anlamda kabul edilemez. Nitekim İbn Mâce, Ebû Dâvûd ve Tirmizî de bu kizb ithamlarını yersiz bulmuş olmalılar ki eserlerine ondan gelen bazı rivayetleri almışlardır. Ancak onun hakkında cerhe delalet eden ifadelerin müfesser olması hasebiyle tam anlamıyla güvenilir bir râvî olduğu da söylenemez.

Bu bilgiler çerçevesinde İbn Humeyd'in rivayetlerine ihtiyatla yaklaşılması gerektiği ve bu ihtiyat prensibine binaen İbn Humeyd tarikiyle gelen rivayetlerin başka tariklerinin araştırılması, tek kaldığı rivayetlerde ise tevakkuf edilmesi gerektiği ifade edilecekken çalışmamız neticesinde İbn Humeyd'in rivayetlerine %78,6 oranında mütâbaat sağlandığı tespit edilmiştir.⁶³⁵ Bu oran İbn Humeyd'in en azından Seleme → İbn İshâk tarikiyle nakledilen rivayetlerde büyük ölçüde güvenilir olduğunu göstermektedir.

Ele alınan tarikten -sahâbî râvisi İbn Abbâs olmak üzere- *Câmiu'l-beyân*'da 172 rivayet vârid olmuştur. Seleme → İbn İshâk tarikiyle Taberî öncesi hadis musannefâtındaki rivayetlerin sayısal dağılımı şu şekildedir: Ahmed b. Hanbel'de on, Dârimî'de iki, Tirmizî'de iki, Ebû Dâvûd'da on dört.⁶³⁶ Ahmed b. Hanbel her iki rivayeti de İshâk b. İbrâhîm er-Râzî (v. 200/815) aracılığıyla nakletmiştir. Dârimî ve Tirmizî ise bu rivayetleri Muhammed b. Humeyd vasıtasıyla eserlerinde naklediler. Ebû Dâvûd ise on üç rivayeti Muhammed b. Amr er-Râzî (Züneyc), bir rivayeti ise Yûsuf b. Mûsâ (v. ?) tarikiyle eserine almıştır. Bu tarikte gelen ve sahâbî râvisi İbn Abbâs olan rivayetler beş tanedir. Bu minvalde Dârimî'nin naklettiği tek rivayet meşhur Dîmâm b. Sa'lebe hadisidir.⁶³⁷ Ebû Dâvûd ise bu tarikte üç rivayet tahric etmiştir. Bunlardan birinin konusu Hz. Peygamber'in kızı Zeynep ile Ebû'l-Âs'ın nikahlarının durumunu anlatan rivayet, diğeri meşhur Dîmâm rivayeti, sonuncusu ise Mekke'nin fethi günü Ebû Süfyân'ın evine

İbn Ebî Hâtîm'in eserinden ilgili tariklerle nakledilen bazı rivayetler için bkz.: İbn Ebî Hâtîm, *et-Tefsîr*, 1/243, 2/455, 3/705, 5/1508.

⁶³⁴ Jonathan A.C. Brown, *Hadith Muhammad's Legacy* (Oxford: A One World Book, 2011), 75; Betül Yılmazörnek, *Hicrî İlk Üç Asırda Râvî Tekzibi* (İstanbul: MÜSBE, Doktora, 2023), 220-276. Yılmazörnek, çalışmasının işaret edilen ilgili kısmında semâ iddiası yahut hadis hırsızlığı sebebiyle tekzip edilen râvilerin mufassal listesini vermekte ve ayrıntılı incelemeye tâbi tutmaktadır.

⁶³⁵ Ayrıntılı bilgi için bu çalışmanın ikinci bölümündeki "Rivayetlerin Analizi" başlığına bkz.

⁶³⁶ Bazı örnekler için bkz.: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/490, 6-367; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 114; Tirmizî, "Tahare", 44.

⁶³⁷ Dârimî, "Tahâret", 1.

girenin güvende olduğunu aktaran rivayettir.⁶³⁸ Tirmizî ise bu tarikle Mekke'nin fethi günü Hz. Peygamberin sahâbeyi savaşa hazırlamasına dair bir hadis tahrir etmiştir.⁶³⁹ Bu dağılımda dikkat çeken husus -belirtilen sınırlar çerçevesinde- sadece Dârimî ve Tirmizî'nin İbn Humeyd vasıtasıyla aktarılan rivayetleri eserlerinde tahrir etmesidir. Ebû Dâvûd, İbn Humeyd yerine Muhammed b. Amr tarikinden ilgili rivayetleri aktarmaktadır. Diğer dikkat çeken durum ise Seleme'nin meşhur hadis eserlerinde tahrir edilen rivayetlerinin hepsinin İbn İshâk'tan naklediyor olmasıdır. Bu da onun hakkında bazı ithamlar olmasına rağmen İbn İshâk'tan rivayetlerinde güvenilir kabul edilmesinden kaynaklı olmalıdır.

Hadis literatüründe bu tarikten az sayıda hadis vârid olmasının muhtemel sebepleri olarak Muhammed b. Humeyd ve Seleme hakkında bazı muhaddislerin tenkitleri, muhaddislerin İbn İshâk rivayetlerinde ileride ayrıca ele alınacağı üzere İbrâhîm b. Sa'd tariki başta olmak üzere başka tariklere daha çok güvenmeleri, Seleme'den aktarılan *Megâzî* nüshasının Rey bölgesi dışına çıkamaması gibi nedenler sıralanabilir. Çünkü hadis literatüründe İbn İshâk'ın toplamda 1000'e yakın rivayeti bulunmaktadır. Bu rivayetlerin bir kısmının tefsir eserlerinde olduğu gibi hadis eserlerinde de bu tarikten gelmesi beklenebilirdi.

3.1.2. Yûnus b. Bükeyr Tariki

Câmiu'l-beyân'da Muhammed b. İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'tan naklettiği rivayetlerde İbn İshâk'tan dağılan senetler içerisinde İbn Humeyd → Seleme tarikinden sonra en çok atıf yapılan tarik, Yûnus b. Bükeyr'e dayanan Ebû Küreyb → Yûnus tarikidir. Yûnus b. Bükeyr'e isnad edilen diğer üç tarik ise Hennâd b. es-Serî → Yûnus, İbn Vekî' → Yûnus ve Süfyân → Vekî' → Yûnus şeklindedir.

Yûnus b. Bükeyr'in tam ismi Ebû Bekr Yûnus b. Bükeyr el-Kûfî'dir, Şeybân kabilesinin mevâlilerindedir. Bundan dolayı eş-Şeybânî nisbesi ile de anılmaktadır.⁶⁴⁰ Künyesinin Ebû Bükeyr olduğu da zikredilmiştir.⁶⁴¹ Yûnus'un hayatı ve ilmî kişiliği hakkında kaynaklarda fazla bilgi olmamakla birlikte Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'nin (v. 187/803) mezâlim mahkemelerinin başında bulunduğu nakledilmektedir.⁶⁴² Cafer'in Hârûn Reşîd (140-193/786-809) zamanında devletin çeşitli kademelerinde yöneticilik yaptığı ve hicrî 186'da Halife tarafından idam edildiği dikkate alındığında⁶⁴³ hicrî 170 ile 186 arasındaki bir zaman diliminde bu görevi deruhte etmiş

⁶³⁸ Ebû Dâvûd, "Salât", 23; "Talâk", 23; "Harâc", 22.

⁶³⁹ Tirmizî, "Cihâd", 7.

⁶⁴⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/552; Buhârî, *Târîh*, 8/411; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/236.

⁶⁴¹ Mizzî, *Tehzîb*, 32/494.

⁶⁴² Mizzî, *Tehzîb*, 32/496; Zehebî, *Siyer*, 8/27.

⁶⁴³ Hayrüddîn b. Mahmûd ed-Dimeşkî Ziriklî, *el-A'lâm* (y.y.: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 2/130. Ayrıca bkz.: Hakkı Dursun Yıldız, "Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), 7/4

olduğu söylenebilir. Yûnus b. Bûkeyr tercih edilen görüşe göre hicrî 199 yılında Kûfe’de vefat etmiştir.⁶⁴⁴

Yûnus b. Bûkeyr’in hadis aldığı başlıca hocaları şunlardır: Hâlid b. Dînâr (v. ?), İbn Ebî Zâide (v. 182/798), Talha b. Yahyâ, Ömer b. Zer (v. ?), Muhammed b. İshâk, Matar b. Meymûn (v. ?), Nadr Ebî Ömer el-Hazzâz (v. ?) ve Hişâm b. Urve. Süfyân b. Vekî‘, İbn Yaîş (v. ?), İbn Nûmeyr (v. 234/849), Hennâd b. Serî, Yahyâ b. Maîn, Ebû Küreyb, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe ve Ahmed b. Abdilcebbâr el-Utâridî başlıca öğrencileri arasındadır.⁶⁴⁵

Klasik kaynaklarda İbn Bûkeyr’e *Megâzî* isimli bir eser nispet edilmektedir. Tabakât müellifi İbn Sa’d, Yûnus b. Bûkeyr hakkında İbn İshâk’ın sâhibi (dostu), megâzî sahibi ifadelerini kullanır. İbn Abdilhâdî *Tabakâtü’l-huffâz* isimli eserinde İbn Bûkeyr’e dair bilgiler serdetmeden önce onu hâfız, müerrih (tarihçi) ve megâzî sahibi olarak tavsif etmektedir. Zehebî de aynı şekilde onu imâm, hâfız, sadûk, siyer ve megâzî sahibi olarak tebcil eder.⁶⁴⁶ Zehebî onu siyer ve megâzî sahibi olarak zikretmekle birlikte başka bir eserinde onun İbn İshâk’ın *Megâzî*’sinin râvisi olduğu belirtir.⁶⁴⁷ Aslında tenakuz gibi görünen bu durumun sebebi Yûnus b. Bûkeyr’in İbn İshâk’ın *Megâzî*’sini aktarırken hocasının rivayetlerinin yanı sıra başka âlimlerin *Megâzî*’ye dair rivayetlerine yer vermesinden kaynaklanır. İbn İshâk’ın *Megâzî*’si olarak Muhammed Hamidullah tarafından neşredilen eserin *Megâzî*’nin Yûnus b. Bûkeyr rivayeti olduğu dikkate alındığında bu eserdeki rivayetlerin üçte birinden fazlasının İbn Bûkeyr’e ait olması bu durumu açıklar niteliktedir.⁶⁴⁸ Özetle bu durumun klasik yazım geleneğinden kaynaklandığı söylenebilir. Hocasının rivayetlerine öğrencisi başka rivayetler ekleyip kitap şeklini verdiğinde eserin kime nispet edilmesi gerektiği tartışma konusu olmuştur.⁶⁴⁹ Eserdeki rivayetlerin çoğunluğu İbn İshâk’a ait olduğu için bu eserin İbn İshâk’a nispet edilmesinin daha doğru olduğu söylenebilir.⁶⁵⁰ Bununla birlikte Yûnus b. Bûkeyr’in *Megâzî* ilminin öncülerinden biri olduğu da dikkate alınmalıdır.

Yûnus b. Bûkeyr’in *Megâzî*’nin başında “Bu eserde İbn İshâk’ın rivayetlerinden olan her şeyi ya bana yazdırmış ya bana okumuş ya da bana okutmuştur” diyerek İbn İshâk’tan yaptığı nakillere ve eserin güvenilirliğine dikkat çekmiştir.⁶⁵¹ Tarih-tabakât türü eserlerde de Muhammed b. İshâk ile Yûnus b. Bûkeyr arasındaki hoca-talebe ilişkisi açık bir şekilde ortaya konmuş, Yûnus’un İbn İshâk’ın önde gelen talebelerinden biri olduğu ifade edilmiştir. İbn

⁶⁴⁴ İbn Sa’d, *Tabakât*, 8/522; Zehebî, *Siyer*, 8/28.

⁶⁴⁵ Mizzî, *Tehzîb*, 32/494-495

⁶⁴⁶ İbn Sa’d, *Tabakât*, 8/522; İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü’l-huffâz*, 1/174; Zehebî, *Siyer*, 8/27.

⁶⁴⁷ Zehebî, *Târîh*, 4/1056.

⁶⁴⁸ Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 426.

⁶⁴⁹ Benzer mülâhazalar ve *Kitabü’l-âsâr* ile *Muvatta*’nın İmam Muhammed eş-Şeybânî’ye nisbet edilmesine dair tartışmalar için bkz.: Muhammed Abdürreşid Nu’mânî, “Kitabü’l-âsâr Mukaddimesi”, çev. Mehmet Özşenel, *SÜİFD* 1 (1996), 250-251.

⁶⁵⁰ Akın, “Siyer Yazıcılığında İbn İshâk’ın Sîre’si Özelinde Rivayet Nakli ve Aidiyeti Sorunu”, 196-197.

⁶⁵¹ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshak fi’l-Mübtedei ve’l-Meb’asi ve’l-Megâzî*, 2.

Bükeyr'in Muhammed b. İshâk'a nerede ve ne zaman öğrencilik yaptığına dair kaynaklarda yeteri kadar bilgi yoktur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Zehebî, Rey şehrinde Bekkâî ile birlikte *Megâzî*'yi İbn İshâk'tan dinlediğini aktarmaktadır.⁶⁵²

Cerh-ta'dîl literatüründe Yûnus b. Bükeyr'in güvenilirliği hususundaki görüşler farklılık arz eder. Bu literatürün önde gelen isimlerinden Yahyâ b. Maîn onun hakkında "sika",⁶⁵³ "sadûk"⁶⁵⁴ ve "leyse bihî be's"⁶⁵⁵ ifadelerini kullanmıştır. Yahyâ onu bu ifadelerle tevsik etmekle birlikte yöneticilere yakınlık ve ircâ ile itham etmektedir.⁶⁵⁶ Bu ithamlar İbn Maîn'in nezdinde onun güvenilirliğini zedeleyecek nitelikte olmadığından dolayı muhtemelen o, Yûnus b. Bükeyr'i güvenilir bulmuş olmalıdır. Ali b. el-Medîni, İbn Bükeyr'den seması olduğunu ifade etmiş ancak "ondan hadis tahdis etmem" demiştir.⁶⁵⁷ Onun kullandığı bu ifadeler İbn Bükeyr'in zımnen cerhine delalet ediyor gibi gözükse de Sâcî'ye (v. 307/920) göre İbn Bükeyr, Ali b. el-Medîni ve çağdaşları tarafından ehl-i sıdk olarak görülmekteydi.⁶⁵⁸ Sâcî ile Ali b. el-Medîni arasında herhangi bir hoca-talebe ilişki olmadığı için bu kanaate ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Zira İbnü'l-Medîni, Yûnus b. Bükeyr hakkındaki ithamlardan dolayı ondan hadis yazmamış olabilir. Hadis ilminin önde gelen simalarından Ahmed b. Hanbel, Yûnus b. Bükeyr hakkında "İnsanların en zâhidi de en nefret edilecek olanı da değildir, ben ondan hadis yazdım" demiştir.⁶⁵⁹ Buna göre Ahmed b. Hanbel nezdinde onun rivayetlerinin sahîh ile zayıf arasında hasen mertebesinde olduğu söylenebilir.

Cûzcânî, İbn Bükeyr hakkındaki itikâdi eleştirilerden dolayı onun durumunun araştırılması gerektiğine işaret ederek tevakkuf eder.⁶⁶⁰ Ebû Zür'a er-Râzî'ye Yûnus b. Bükeyr hakkındaki eleştirilerin nedeni sorulduğunda "onun niçin tenkit edildiğini bilmiyorum" cevabını vermiştir. Ebû Hâtîm er-Râzî'ye göre ise İbn Bükeyr sadûk mertebesinde.⁶⁶¹ Zekerîyya es-Sâcî, Yûnus'un sadûk olduğunu ifade etmekle birlikte İbn Maîn gibi yöneticilere yakınlık ve ircâ yönünden onu tenkit etmektedir. İbn Yaîş ve Yûnus b. Bükeyr'in önde gelen talebelerinden

⁶⁵² Zehebî, *Muğnî*, 2/765.

⁶⁵³ Yahyâ b. Maîn, *et-Târih (Rivâyetü'd-Dârimî)*, 222; Yahyâ b. Maîn, *et-Târih (Rivâyetü'd-Dürî)*, 1/230; Mizzî, *Tehzîb*, 32/496.

⁶⁵⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 32/495.

⁶⁵⁵ Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Maîn, *Târihu İbn Maîn (Rivâyetü İbn Muhriz)*, thk. Muhammed Kâmil el-Kassâr (Dimaşk: Mu'cemü'l-Lügati'l-Arabiyye, 1405/1985), 1/81.

⁶⁵⁶ Yahyâ b. Maîn, *et-Târih (Rivâyetü İbn Muhriz)*, 1/156-157; Zehebî, *Siyer*, 8/28.

⁶⁵⁷ Ebû'l-Hasan Ali b. Abdillâh el-Basrî (Ali b. el-Medîni), *Suâlatü İbn Ebî Şeybe*, thk. Muvaffak Abdullah Abdulkâdir (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1404/1983), 148.

⁶⁵⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 9/383.

⁶⁵⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 9/383.

⁶⁶⁰ Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, 85.

⁶⁶¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/236; Mizzî, *Tehzîb*, 32/496-497; Zehebî, *Siyer*, 8/28.

İbn Nümejr, Yûnus'u tevsik eden âlimlerdendir.⁶⁶² İbn Ammar (v. 242/856) ise ashâb-ı hadise göre İbn Bükeyr'in sika olduğuna dair genel bir kanaat serdedir.⁶⁶³

Kütüb-i Sitte müelliflerinden Ebû Dâvûd, Yûnus b. Bükeyr'in hüccet olmadığı ve Yûnus tarafından İbn İshâk'ın görüşlerinin, hadis şeklinde aktarıldığını ifade eder. Nesâî de İbn Bükeyr'i güvenilirlik yönünden zayıf bulan âlimlerdendir.⁶⁶⁴ Buhârî'nin Yûnus b. Bükeyr'in güvenilirliğine dair bir açıklaması olmamasına rağmen Tirmizî, İbn Bükeyr'in rivayet ettiği bir hadisi Buhârî'ye sormuş, Buhârî de hadisin tarikleri hakkında bazı açıklamalar yapmıştır. Tirmizî bunun üzerine İbn Bükeyr'in aktardığı rivayetin Buhârî tarafından hasen olarak değerlendirildiği yorumunu yapmaktadır.⁶⁶⁵ Buhârî'nin *Sahîh*'inde muallak kabilinden Yûnus b. Bükeyr'den aktarılan rivayete yer vermesi Tirmizî'nin bu yorumunu güçlendirmektedir. Dârimî, Yûnus'u sika kabul eden âlimlerdendir.⁶⁶⁶ *Kütüb-i Sitte*'de Nesâî hariç rivayetleri bulunmaktadır. Buhârî ondan muallak olarak hadis rivayet etmiştir.⁶⁶⁷ Bunun dışında Ahmed b. Hanbel, Dârimî gibi başlıca hadis âlimleri de eserlerinde onun rivayetlerine yer vermiştir.

İclî sika râvileri topladığı eserinde Yûnus b. Bükeyr'i de zikreder ancak onun zayıf olduğuna işaret eder. Bunun sebebi İclî'nin eserinde genellikle sika râvilere yer vermekle birlikte yer yer zayıf râvileri de eserine almasından kaynaklanmış olabilir. İbn Hibbân ve İbn Şâhin de güvenilir râvileri derlediği eserlerine Yûnus b. Bükeyr'i almışlardır. İbn Şâhin, eserinde Yûnus'u zikretmekle birlikte onun hakkındaki teşeyyu' ithamlarına dikkat çeker. Zehebî ile Süyûtî de güvenilir olarak değerlendirdikleri râvileri topladıkları eserlerinde Yûnus b. Bükeyr'i zikretmektedirler.⁶⁶⁸

Ukaylî duafâ literatürüne dair yazmış olduğu eserde Yûnus b. Bükeyr'i zikreder ve Yahyâ b. Maîn'den aktarılan sadûk olduğu ancak teşeyyu' ve ircâ ile itham edilmesine dair görüşleri aktarır, kendisi bir değerlendirme yapmaz. İbn Adî, Yûnus hakkındaki çeşitli görüşleri aktardıktan sonra onun bazı garip/münker rivayetlerine yer verir. Akabinde bu tarz garip rivayetlerinin olduğunu ancak Yahyâ b. Maîn ile İbn Nümejr gibi bazı âlimlerin onu tevsik

⁶⁶² İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 9/383.

⁶⁶³ İbn Şâhin, *es-Sikât*, 335; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 9/383. Yûnus b. Bükeyr'in güvenilirliğine dair Ali b. el-Medîni'den aktarım yapan Zekerîyya es-Sâcî de "Ali ve çağdaşları tarafından Yûnus ehl-i sıdk olarak görülmekteydi" diyerek İbn Ammar gibi genel kanaat arz eden diğer bir isimdir. Bkz.: İbn Hacer, *Tehzîb*, 9/383.

⁶⁶⁴ Ebû Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Suâlâtü Ebî Ubeydi'l-Âcurrî li Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1431/2010), 47; Mizzî, *Tehzîb*, 32/497; Zehebî, *Siyer*, 8/28.

⁶⁶⁵ Tirmizî, *İlelû'l-kebîr*, 381.

⁶⁶⁶ Ebû Saîd Osman b. Saîd es-Sicistânî ed-Dârimî, *et-Târih*, thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1429/2008), 199.

⁶⁶⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 32/497.

⁶⁶⁸ İclî, *Sikât*, 377; İbn Hibbân, *Sikât*, 7/651; İbn Şâhin, *es-Sikât*, 329; Zehebî, *Tezkire*, 1/328-329; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 42.

ettiğine dair görüşleri yineler.⁶⁶⁹ İbn Adî'in bu tavrı Yûnus b. Bukeyr hakkında olumlu bir kanaate sahip olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Yûnus b. Bukeyr'i cerh eden âlimlerden biri Yahyâ el-Himmânî'dir. Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe, Yahyâ el-Himmânî'den (v. 228/843) nakille Yûnus b. Bukeyr'den rivayet etmenin caiz olmadığı görüşünü aktarmıştır. Zehebî ise buna şiddetle karşı çıkarak İbn Bukeyr'in Himmânî'den çok daha güvenilir olduğunu belirtir.⁶⁷⁰

Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe'nin mecrûh bir âlimden⁶⁷¹ nakille Yûnus'un cerhine dair görüş aktarması düşündürücüdür. Nitekim Yahyâ b. Maîn'den aktarılan bir rivayete göre Muhammed b. Osman Ebî Şeybe'nin Yûnus b. Bukeyr'i cerh etmesinin altında başka bir sebep yatıyor olabilir. Bu rivayete göre İbn Maîn'e bir adam gelmiş ve Yûnus b. Bukeyr'in zındıklıkla itham edildiğini dile getirmiştir. Bunun üzerine Yahyâ bu iddiayı yalanlayarak Ebû Şeybe'nin iki oğlunun (Abdullah ve Osman -yukarıda zikredilen Muhammed'in babası-)⁶⁷² Yûnus b. Bukeyr'e giderek ondan bir kitap istediklerini, Yûnus'un da kitabı vermemesi üzerine bu iki âlimin Yûnus b. Bukeyr'in ilmî kişiliği aleyhinde konuşmaya başladığını ifade etmiştir.⁶⁷³ Bu rivayet, Yûnus b. Bukeyr hakkındaki zındıklık ithamının yersiz olduğunu göstermesi ve cerhta'dıl ilminin önde gelen isimlerinden Yahyâ b. Maîn'in onu savunması açısından önemlidir.

Ayrıca bu rivayet, Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe'nin Yûnus b. Bukeyr'in güvenilirliğine dair aktarmış olduğu görüşlerin mevsukiyetine ve kendisinin İbn Bukeyr hakkındaki görüşünün isabetine gölge düşürmektedir. Zira Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe, Yûnus'tan kitap isteyen ve reddedilen Osman b. Muhammed b. Ebî Şeybe'nin oğludur. Babasının ve amcasının Yûnus b. Bukeyr aleyhinde yaymış olduğu söylentilerden etkilenmiş ve bu hususta onların yolunu takip etmiş olabilir. Bu itibarla İbn Ebî Şeybe'nin Ali b. el-Medîni'den aktardığı görüşlere de ihtiyatla yaklaşılması yerinde olacaktır. Yukarıda da ifade edildiği üzere Ali b. el-Medîni'nin Yûnus b. Bukeyr hakkında söylediği "ondan hadis yazmam" ifadelerini Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe aktarmıştır. İbnü'l-Medîni'nin ricâle dâir

⁶⁶⁹ Ukaylî, *ed-Duafâ*, 4/314; İbn Adî, *el-Kâmil*, 10/478-482.

⁶⁷⁰ Zehebî, *Mizân*, 5/200.

⁶⁷¹ Yahyâ el-Himmânî bazı âlimler tarafından tevsik edilmekle birlikte Ali b. el-Medîni, Ahmed b. Hanbel, Nesâî, Ziyâd b. Eyyûb ve İbn Nümeir tarafından cerh edilmekte, Buhârî'de onun hakkındaki olumsuz görüşleri aktararak zımnen cerh eder bir tavır sergilemektedir. Zehebî onun hakkındaki tüm görüşleri değerlendirip zayıf olduğu sonucuna ulaşmış ve aşırı Şîilikle onu itham etmiştir. İbn Hacer de onun hadis hırsızlığı ile itham edildiğini belirtmiştir. Cerhine dair görüşlerin tevsikine dair görüşlerden daha fazla olduğu söylenebilir. Bkz.: Zehebî, *Mizân*, 5/130, İbn Hacer, *Takrîb*, 593.

⁶⁷² Bunlar meşhur musannef sahibi Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe ve Osman b. Muhammed b. Ebî Şeybe olmalıdır. Zira bu iki âlim Yahyâ b. Maîn ile aynı dönemde yaşamıştır. Yahyâ'nın onlardan bahsederken "Ebû Şeybe'nin iki oğlu" ifadesini kullanması bu iki âlimin genellikle dedelerine nispet edilmesinden kaynaklanmış olsa gerektir. Ebû Şeybe'nin oğulları, torunları ve torunlarının oğulları da İbn Ebî Şeybe olarak anılmaktadır. Nitekim Himmânî'den nakilde bulunan Muhammed b. Osman da İbn Ebî Şeybe olarak anılmaktadır. Ancak o, Osman b. Muhammed b. Ebî Şeybe'nin oğludur yani Ebû Şeybe'nin 3. kuşaktan torunudur.

⁶⁷³ Yahyâ b. Maîn, *Suâlât*, 84; Mizzî, *Tehzîb*, 32/496; Zehebî, *Siyer*, 8/27.

görüşleri büyük ölçüde İbn Ebî Şeybe'nin kaleme aldığı eser sayesinde günümüze ulaşmıştır.⁶⁷⁴ Bu itibarla Muhammed b. Osman tarafından Yûnus b. Bükeyr hakkında aktarılan Ali b. el-Medîni ve Himmânî'nin sözlerine ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

Zehebî'nin Yûnus'un güvenilirliğine dair verdiği hüküm hasenü'l-hadis olduğu yönündedir.⁶⁷⁵ İbn Hacer onun sadûk ama zaman zaman hata yaptığı hükmüne varmıştır.⁶⁷⁶

Yûnus b. Bükeyr'e yöneltilen eleştiriler genellikle mürciilik ve onun yöneticilere yakınlığı ile alakalıdır. İbn Bükeyr'i ircâ ile itham eden âlimlerin onu güvenilir bulması, bu hususta aşırıya gitmemesi yani görüşünün dâisi olmadığını ya da hadisçiler tarafından cerhe tâbi tutulmayan bir ircâ görüşüne sahip olduğunu düşündürmektedir. Nitekim hadisçilerin cerhe konu ettiği ircâ, ameli imanin içerisinde değerlendirmemek olarak tespit edilmiştir.⁶⁷⁷ Yöneticilere yakınlık ise mütekaddimûn dönemi hadis âlimleri tarafından eleştirilmekle birlikte bununla itham edilen râvilerin rivayetlerini terk etmek için yeter bir sebep sayılmamıştır. Öyle ki yöneticilere yakın olmakla itham edilen pek çok râvinin rivayeti sahîh sayılmıştır. Müteahhirûn dönemi âlimler de yöneticilerle irtibattan dolayı yapılan tenkitleri yersiz bulmuşlar ve bu tarz tenkitleri önemsememişlerdir.⁶⁷⁸

İbn Bükeyr'e yöneltilen eleştiriler arasında konumuz açısından önem arz eden tenkit, Ebû Dâvûd'un yönelttiğidir. Yukarıda da ele alındığı üzere Ebû Dâvûd, İbn Bükeyr'i hüccet kabul etmemekte ve İbn İshâk'ın görüşlerini, hadis olarak aktarmakla itham etmektedir. Tespitlerimize göre Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde Yûnus b. Bükeyr'e ait toplam yedi rivayet bulunmaktadır. Bu yedi rivayetin altısı Yûnus'un İbn İshâk'tan naklettiği rivayetlerdir.⁶⁷⁹ Bu durum dikkate alındığında Ebû Dâvûd'un eleştirilerine rağmen niçin İbn Bükeyr'in rivayetlerini özellikle de eleştiriye konu ettiği İbn İshâk'tan nakillerini eserine almış olduğu akıllarda soru işareti olarak kalmaktadır. Görünüşte tenakuz gibi görünen bu durumun pek çok açıklaması olabilir.

Muhtemelen Ebû Dâvûd, İbn Bükeyr'in hangi rivayetleri karıştırdığını tespit etmiş olup bunun dışında kalan rivayetlerde bir beis görmemiş olmalıdır. Rivayetlerin muaraza yoluyla tariklerini karşılaştırıp hangilerinde problem olduğunu tespit etmek o dönemde sıkça kullanılan bir yöntemdir. Buna göre Ebû Dâvûd'un Yûnus hakkında kullandığı "hüccet değildir" ifadesi

⁶⁷⁴ Bkz.: Ali b. el-Medîni, *Suâlât*, 148.

⁶⁷⁵ Zehebî, *Mizân*, 5/200.

⁶⁷⁶ İbn Hacer, *Takrib*, 1098.

⁶⁷⁷ Hüseyin Kahraman, *Hadis İlminde Bir Cerh Terimi Olarak İrcâ ve Mürciî Râviler* (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 138. İtikadî bir mezhep olan Mürcie'ye atfedilen iki tanım vardır. Mürcie'nin birinci tanımı büyük günah işleyenlerin durumunu Allah'a bırakanlar; ikinci tanımı ise amelin imana bir zarar vermediği yahut imanin bir parçası olmadığıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Sönmez Kutlu, "Mürcie", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2006), 32/41-45.

⁶⁷⁸ Abdullah Çelik, "Bir Cerh Kriteri Olarak Yöneticilere Yakınlık ve Devlet Görevi Almak", *Mütefekkir* 11/21 (2024), 192.

⁶⁷⁹ Ebû Dâvûd, "Salât", 118, 119; "Menâsik", 49; "Hâtem", 5; "Harâc", 22, 22, 30.

mutlak manada hüccet olmadığına değil karıştırdığı rivayetlerde hüccet olmadığına hamledilebilir. Zira hadis ilminin önde gelen isimlerden Ebû Dâvûd'un mutlak olarak hüccet kabul etmediği bir kişiden eserinde rivayette bulunması makul değildir. Nitekim Ebû Dâvûd, *Sünen*'ini tanıtmak için Mekkelilere yazdığı *Risale*'sinde, *Sünen*'de metruk râvilerin rivayetlerine yer vermediğini açıklamıştır.⁶⁸⁰ Buna göre de Ebû Dâvûd nezdinde Yûnus b. Bukeyr'in en azından metruk olmadığı söylenebilir. Bu hususta tenakuz gibi görünen durumun ikinci bir açıklaması da Ebû Dâvûd'un Yûnus b. Bukeyr'den naklettiği rivayetlerin güvenilir bir asıllarının bulunmasıdır. Son olarak Ebû Dâvûd, İbn Bukeyr'den naklettiği rivayetleri asıl olarak zikrettiği ve daha güvenilir bulduğu rivayetleri takviye amacıyla eserine almış da olabilir.⁶⁸¹

Ebû Dâvûd'un eleştirilerini göz önünde bulundurarak Yûnus b. Bukeyr'in İbn İshâk'tan naklettiği rivayetlerin o konuda başka tariklerden nakledilen rivayetlerle karşılaştırılması yerinde olacaktır. Böylelikle İbn Bukeyr'in gerçekten hadislerle İbn İshâk'ın sözlerini karıştırıp karıştırmadığı tespit edilebilir. Eğer Yûnus, İbn İshâk'tan rivayette tek kalmışsa bu tarz rivayetlere ihtiyatla yaklaşılması isabetli olacaktır.

Taberî ile İbn İshâk arasındaki en yaygın ikinci tarikin Yûnus b. Bukeyr'den sonraki ikinci râvisi Ebû Küreyb'tir. Tam ismi Ebû Küreyb Muhammed b. el-Ala' el-Hemedânî el-Kûfî'dir, künyesi ile meşhur olmuştur.⁶⁸² Hicrî 161 yılında doğmuş, 87 yaşında hicrî 248 yılında vefat etmiştir.⁶⁸³ Kaynaklarda Ebû Küreyb'in yaşamı, rihleleri ve vefat yeri ile alakalı bilgi tespit edilememiştir. Hemedânî nisbesini muhtemelen Hemedân'da doğduğu yahut aslen oralı olduğu için, Kûfî nisbesini ise Kûfe'de yaşadığı için almış olmalıdır.

Ebû Küreyb'in hadis aldığı başlıca hocaları Hüseyim b. Beşîr, Abdullah b. Mübârek, İbn Uleyye, Süfyân b. Uyeyne, Hafs b. Ğıyâs, Abdullah b. İdrîs, Abde b. Süleymân, Mu'temir b. Süleymân (v. 187/803) ve Yûnus b. Bukeyr'dir. Ondaki hadis rivayet öğrencileri ise şunlardır: *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin hepsi, Zühlî, Ebû Zûr'a, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Huzeyme, Taberî, Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî (v. 307/919-920). *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri bulunmaktadır.⁶⁸⁴

Ebû Küreyb cerh-ta'dîl âlimlerine göre güvenilir bir râvi kabul edilmiştir. Kaynaklarda onu cerh edecek bir ifade tespit edilmemiştir. Hadis ilminin önde gelen simalarından Ahmed b. Hanbel "Eğer mihneye icabet eden birisinden hadis rivayet edecek olsaydım Ebû Ma'mer (v. ?)

⁶⁸⁰ Ebû Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke fî vasfî Sünenihî*, nşr. Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ (Riyad: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1417/1997), 33.

⁶⁸¹ Nitekim Ebû Dâvûd metrukü'l-hadis olarak cerh edilen ve yer yer kendisinin de metruk kabul ettiği bazı râvilerin rivayetlerini takviye amacıyla ya da güvenilir asılları bulunduğu için *Sünen*'ine almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Zühal Karakaya, "Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde Metruk veya Metrukü'l-hadis Râviler ve Rivayetleri", *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 3/2 (2017), 9-54.

⁶⁸² İbn Hacer, *Takrîb*, 885.

⁶⁸³ Zehebi, *Siyer*, 9/325.

⁶⁸⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 26/243-246.

ve Ebû Küreyb'den rivayet ederdim"⁶⁸⁵ diyerek Ebû Küreyb'in hadis ilmindeki yerine vurgu yapar. Buhârî *Târîhu'l-kebîr*'inde hocası Ebû Küreyb'in güvenilirliğine dair bir açıklama yapmamasına rağmen *Sahîh*'inde ondan pek çok rivayette bulunması, onu güvenilir kabul ettiğini ortaya koyar.⁶⁸⁶ Cerh-ta'dîl ilminin önde gelen imâmlarından Ebû Hâtîm er-Râzî onu sadûk kabul etmiştir.⁶⁸⁷ Nesâî bir yerde onun hakkında "lâ be's" başka bir yerde ise sika ifadelerini kullanmıştır.⁶⁸⁸

Ebû Küreyb Kûfe/İrak bölgesinde hıfzı ve hadislerinin çokluğu ile ön plana çıkmıştır. İbn Nümeyr "İrak'ta ondan daha fazla hadis bilen yoktur" sözleri ile hocasının bu özelliğine işaret eder. Ayrıca onun Ahmed b. Hanbel'den sonra Irak bölgesinin en çok hadis bilen kişisi olduğu da rivayet edilmiştir. Sadece Kûfe bölgesinde rivayet ettiği hadis sayısının 300.000 olduğu aktarılmaktadır.⁶⁸⁹ Ahmed b. Hanbel gibi büyük bir hadis âlimi ile kıyaslanması, onun hadis ilmindeki yerini göstermesi açısından önemlidir.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Küreyb'i "hadis ilminin doğru sözlü imâmlarından" diyerek tebciil etmektedir.⁶⁹⁰ Zehebî de onun hakkında hâfız, sika, imâm, şeyhu'l-muhaddisîn unvanlarını kullanmaktadır.⁶⁹¹ İbn Hacer de Zehebî gibi onun hakkında hafız, sika ifadelerini tekrarlamaktadır.⁶⁹² İbn Hibbân ile Zehebî güvenilir râvileri derledikleri eserlerinde Ebû Küreyb'i de zikretmişlerdir.⁶⁹³

Ebû Küreyb'in İbn İshâk'ın *Megâzî*'sinin râvilerinden olduğuna işaret eden birtakım bilgiler mevcuttur. Yukarıda da işaret edildiği üzere o, tabakât-terâcîm türü eserlerde Yûnus b. Bükeyr'in önde gelen talebelerinden biri olarak zikredilir. Hüseyin b. Humeyd er-Rebî'nin (v. 282/895) aktardığına göre Ebû Küreyb, kendilerine Yûnus b. Bükeyr'in *Megâzî*'sini okumaya başlamıştı. Bir-iki oturumdan sonra o mecliste bulunan bazı öğrencileri hata yapınca Ebû Küreyb bu duruma çok öfkelenmiş ve bir daha onlara *Megâzî*'den hadis okumamaya yemin etmiştir. Talebeleri *Megâzî* rivayetlerine muttali olmakta ısrar edince Ebû Küreyb onları Yûnus b. Bükeyr'den *Megâzî*'yi beraber dinledikleri Abdülcebbâr el-Utâridî'ye yönlendirmiştir. Utâridî'nin ölmüş olma ihtimaline binaen de Utâridî'nin oğlu Ahmed'in de İbn Bükeyr'in meclisinde hazır bulunduğunu, isterlerse ondan da *Megâzî*'yi alabileceklerini talebelerine dikte etmiştir. Nitekim bu olayı anlatan Hüseyin b. Humeyd, Abdülcebbâr el-Utâridî'nin öldüğünü ve

⁶⁸⁵ Mizzî, *Tehzîb*, 26/246; Zehebî, *Siyer*, 9/326.

⁶⁸⁶ Tespitlerimize göre Buhârî Ebû Küreyb'den 51 hadis rivayet etmiştir. Bazı rivayetleri için bkz.: Buhârî, "Mevâkîf", 17; "Enbiya", 1; "İtisâm", 2.

⁶⁸⁷ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/52; Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef Bâcî, *et-Ta'dîl ve'tercîh li men hurrice lehu el-Buhârîyyu fi'l-Câmi'i's-sahîh*, thk. Ebû Lübâbe Hüseyin (Riyad: Darü'l-Livâ', 1406/1986), 2/672.

⁶⁸⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 26/247.

⁶⁸⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 26/246-247; Zehebî, *Siyer*, 9/326.

⁶⁹⁰ Hatîb, *Târîh*, 5/438.

⁶⁹¹ Zehebî, *Siyer*, 9/325.

⁶⁹² İbn Hacer, *Takrîb*, 885.

⁶⁹³ İbn Hibbân, *Sikât*, 9/105; Zehebî, *Tezkire*, 2/497.

Megâzî'yi onun oğlundan işittiklerini ilave eder.⁶⁹⁴ Bu menkıbe Ebû Küreyb'in *Megâzî*'nin râvilerinden biri olduğunu hatta bu konuda meşhur olduğunu gösterir. Sadece *Megâzî* rivayetlerini aktarmak üzere bir meclis kurmuş olması onun bu alanda uzmanlaştığına işaret eden bir delil kabul edilebilir.

Taberî'nin de hocası olan Ebû Küreyb'ten *Câmiu'l-beyân*'da Abdullah b. Abbâs'ın rivayetlerine dair Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → Muhammed b. İshâk senediyle toplamda 52 rivayet nakledilmiştir. Bu rivayetlerin 44'ü sadece Ebû Küreyb vasıtasıyla sekizi ise hem Ebû Küreyb hem de Hennâd b. es-Serî vasıtasıyla Taberî'ye ulaşmıştır. Taberî öncesi hadis eserleri incelendiğinde Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → Muhammed b. İshâk senediyle İbn Mâce'de üç; Tirmizî'de ise dört rivayet tespit edilmiştir.⁶⁹⁵ Ancak bu rivayetlerin sahâbî râvisi Abdullah b. Abbâs değildir.

Ebû Küreyb'in *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin hocası olmasına rağmen bu senedle çok fazla hadis rivayet edilmemiş olması dikkat çekicidir. Hadis eserlerinde Muhammed b. İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'tan naklettiği rivayetlerde Yûnus b. Bükeyr kanalıyla gelen sadece dört rivayet vardır. Bunlardan birincisi İbn Mâce'de İbn Nümeir → Yûnus b. Bükeyr → Muhammed b. İshâk → İbn Ebî Necîh → Mücâhid → İbn Abbâs senediyle vârid olmuştur. İkinci rivayet ise Abdullah b. Saîd → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → es-Salt b. Abdillâh → İbn Abbâs senediyle Ebû Dâvûd tarafından nakledilmiştir. Üçüncü rivayet el-Musarrif b. Amr → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd b. Cübeyr veya İkrime → İbn Abbâs senediyle Ebû Dâvûd tarafından tahrir edilmiştir. Dördüncü rivayeti ise Tirmizî, Hennâd → Yûnus b. Bükeyr → Muhammed b. İshâk → Dâvûd b. Husayn → İkrime → İbn Abbâs senediyle aktarmıştır.⁶⁹⁶

İbn Mâce'nin naklettiği rivayet Hz. Peygamber'in ihramdan saçlarını kazıtarak çıkanlara duasıyla, Ebû Dâvûd'un naklettiği rivayetler Hz. Peygamber'in Bedir savaşı dönüşünde Yahudilere hitabı ve Hz. Peygamber'in yüzük kullandığıyla, Tirmizî'nin tahrir ettiği rivayet ise Hz. Peygamber'in kızı Zeyneb'in Ebû'l-Âs ile nikahlarının durumuyla alakalıdır. Bu dört rivayette de Ebû Küreyb yerine müelliflerin hocası konumunda başka isimler yer almaktadır. Bunun birden çok sebebi olabilir. Müelliflerin bu rivayetleri Ebû Küreyb yerine başka kişilerden alması normal karşılanmalıdır. Onlar, Ebû Küreyb'in tüm rivayetlerine muttali olmamış olabilirler. Yine eser sahipleri bu rivayetleri Ebû Küreyb kanalıyla işitmiş de olabilirler ancak birden fazla kanaldan işittikleri rivayetleri kendilerince çeşitli sebeplerden ötürü başka tariklerden aktarılan hadislere tercih de edebilirler. Son olarak hadis kaynaklarındaki menkul bu

⁶⁹⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 1/381.

⁶⁹⁵ Bazı örnekler için bkz.: İbn Mâce, "İkâmetü's-salât", 187; Tirmizî, "Sıfatü'l-cenne", 9.

⁶⁹⁶ Rivayetler için bkz.: İbn Mâce, "Menâsik", 71; Ebû Dâvûd, "Hâtem", 5, "Harâc", 22; Tirmizî, "Nikâh", 43.

rivayetleri Ebû Küreyb'in Yûnus b. Bükeyr'den işitmemiş olması da düşünülebilir. Ayrıca hadis musannefâtında İbn İshâk rivayetlerinde genel olarak İbrâhîm b. Sa'd tarikinın tercih edilmesi de bu durumun sebepleri arasında gösterilebilir.

Yûnus b. Bükeyr'e dayanan diğer tarikin ikinci râvisi Hennâd b. es-Serî'dir. Tam ismi Ebû's-Serî Hennâd b. es-Serî el-Kûfî'dir. Kaynaklarda hayatı ve ilmi seyahatleri ile alakalı fazla bilgi yer almamaktadır. Hicrî 152 yılında doğduğu ve 243 yılında vefat ettiği aktarılmaktadır.⁶⁹⁷ Hennâd'ın zâhid bir zât olduğu, zühdüden dolayı da Kûfe'nin rahibi lakabını aldığı zikredilmektedir.⁶⁹⁸ Günümüze ulaşan *Kitâbü'z-zühd* adlı bir eseri vardır.⁶⁹⁹

Hadis tahsil ettiği başlıca hocaları şunlardır: İsmâîl b. Ayyâş, Hafs b. Ğyâs, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. İdrîs, Abdullah b. Mübârek, İbn Nümeyr, Abde b. Süleyman, Ali b. Müshir (v. 189/805), Yahyâ b. Maîn ve Yûnus b. Bükeyr. Kendisinden *Kütüb-i Sitte* müellifleri, Ebû Hâtîm ve Ebû Zür'a, Ahmed b. Mansûr ve Taberî rivayette bulunmuştur. Buhârî hariç *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri tahrir edilmiştir. Buhârî de *Halku efâli ibâd* adlı eserinde onun rivayetlerine yer vermiştir.⁷⁰⁰

Hennâd b. Serî kaynaklarda güvenilir bir râvi olarak addedilmektedir. Ahmed b. Hanbel'e "Kûfe'de kimden hadis yazılır?" diye sorulduğunda "Size Hennâd yeter" şeklinde mukabelede bulunmuştur. Ebû Hatim er-Râzî de onun sadûk bir râvi olduğunu ifade etmiştir.⁷⁰¹ Ebû Dâvûd'un aktardığına göre Kuteybe b. Saîd (v. 240/855), Vekî'in Hennâd kadar kimseye tazim etmediğini belirtmiştir.⁷⁰² Nesâî'ye göre Hennâd güvenilir bir râvidir.⁷⁰³

İbn Hibbân güvenilir râvileri derlediği eserinde Hennâd'ı zikretmektedir. *Tabakât* müellifi İbn Abdilhâdi onu zâhid, hâfız, kudve gibi güvenilirliğine işaret eden ifadelerle tavsif eder. Zehebî de güvenilir râvileri ele aldığı eserinde Hennâd'a yer verir. İbn Hacer de onun sika olduğunu ifade eder.⁷⁰⁴ Bu veriler çerçevesinde Hennâd b. Serî'in hadis âlimleri tarafından makbul bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.

Hennâd b. Serî'in Yûnus b. Bükeyr'den *Megâzî*'nin hepsini işittiğine ya da kitabın râvisi olduğuna dair bir bilgiye kaynaklarda rastlanılmamıştır. Ele aldığımız tarik çerçevesinde Taberî'ye Hennâd vasıtası ile toplamda yedi rivayet ulaşmıştır. Bu rivayetlerin altısına Taberî

⁶⁹⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 30/311-313.

⁶⁹⁸ İbn Abdilhâdi, *Tabakât*, 2/178; Zehebî, *Târîh*, 5/1277.

⁶⁹⁹ İbn Hayr, *Fehrese*, 241, 341; Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1422; İsmail b. Muhammed el-Bağdâdî (Bağdatlı İsmail Paşa), *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (İstanbul: Vekâletü'l-Meârif, 1958), 2/511; Sezgin, *Târîh*, 1/211.

⁷⁰⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 30/311-312.

⁷⁰¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/120; Mizzî, *Tehzîb*, 30/312.

⁷⁰² Ebû Dâvûd, *Suâlat*, 36.

⁷⁰³ Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb el-Horâsânî en-Nesâî, *Meşyhatü'n-Nesâî (Tesmîyetü's-şuyûh)*, thk. Şerîf Hâtîm el-Avnî (Mekke: Dârü 'Alemlî'l-Fevâid, 1423/2002), 62.

⁷⁰⁴ Sırasıyla bkz.: İbn Hibbân, *Sikât*, 9/246; İbn Abdilhâdi, *Tabakât*, 2/177; Zehebî, *Tezkire*, 9/372; İbn Hacer, *Takrîb*, 9/246.

hem Hennâd hem Ebû Küreyb vasıtası ile ulaşmıştır. Hadis musannefâtında Hennâd vasıtası ile Yûnus b. Bükeyr'in Muhammed b. İshâk'tan naklettiği üç rivayet tahrir edilmiştir. Bu rivayetler Tirmizî'nin *Sünen*'inde yer almaktadır. Bu üç rivayetten sadece birinin sahâbî râvisi Abdullah b. Abbâs'tır.⁷⁰⁵ Bunun dışında Taberî ile aynı dönemde yaşamış olan Serrâc'ın eserinde ele aldığımız tarik çerçevesinde bir rivayet tahrir edilmiştir.⁷⁰⁶

Yûnus b. Bükeyr'e dayanan bir diğer tarikin ikinci râvisi meşhur muhaddis Vekî' b. Cerrâh'ın oğlu Süfyân'dır. Tam ismi Ebû Muhammed Süfyân b. Vekî' b. el-Cerrâh er-Rûâsî el-Kûfî'dir.⁷⁰⁷ Hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Hicrî 247 yılında vefat etmiştir.⁷⁰⁸

Süfyân b. Vekî'in hadis aldığı başlıca hocaları Ahmed b. Beşîr el-Kufî, İbn Uleyye, Cerîr b. Abdilhamid, Hafs b. Ğıyâs, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. İdrîs, İbn Nümeyr, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, babası Vekî' ve Yûnus b. Bükeyr'dir. Kendisinden Tirmizî, İbn Mâce, Sâcî, Taberî ve İbn Vâre hadis rivayetinde bulunmuştur.⁷⁰⁹

Süfyân b. Vekî'in güvenilirliği hakkında tartışmalar mevcuttur. Buhârî onun hakkında bazı tenkitlerin olduğunu ve telkine uğradığını ifade eder.⁷¹⁰ Ebû Zûr'a ondan hadis yazmış daha sonra ondan rivayeti terk etmiştir. Süfyân'ı terk etmesinde onun hakkındaki telkin iddiaları etkili olmuştur. Ebû Hâtîm de onun hakkında "leyyin" ifadesini kullanarak onun zayıflığına işaret etmektedir.⁷¹¹ Nesâî de "leyse bi şey" diyerek onu cerh etmektedir.⁷¹²

İbn Hibbân ve İbn Adî zayıf râvileri ele aldıkları eserlerinde Süfyân'ı da zikretmişlerdir. İbn Hibbân onun aslında sadûk olduğunu ancak telkine uğrayıp bunda ısrar ettiği için terk edildiğini ifade eder. İbn Adî de onun telkin sonucu mevkûfu merfû, mürseli müsned yaptığını ve seneddeki bazı râvileri değiştirdiğini belirtir.⁷¹³ İbn Şâhin güvenilir râvileri derlediği eserine İbn Vekî'i de almış ve onun güvenilir olduğuna işaret etmiştir.⁷¹⁴

Zehebî tenkid edilen râvileri derlediği eserinde Süfyân b. Vekî'ye yer verir. Süfyân hakkındaki eleştirilere değinen Zehebî, onun rivayet ettiği bir hadisi Tirmizî tarafından hasen görüldüğüne işaret eder.⁷¹⁵ Nitekim *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden sadece Tirmizî ve İbn Mâce ondan gelen bazı rivayetleri eserlerine almışlardır. İbn Hacer onun aslında sadûk bir râvi

⁷⁰⁵ Tirmizî, "Nikâh", 43.

⁷⁰⁶ Ebû'l-Abbâs Muhammed b. İshâk el-Horâsânî (Serrâc), *Hadîsü's-Serrâc*, thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukkâse (y.y.: el-Fârûk'ü'l-Hadise, 1425/2004), 2/248.

⁷⁰⁷ İbn Adî, *Kâmil*, 5/562; Zehebî, *Siyer*, 9/512.

⁷⁰⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 11/203; Zehebî, *Siyer*, 9/512.

⁷⁰⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 11/200-202.

⁷¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *et-Târihu'l-evsat*, thk. Teysir b. Sa'd-Yahyâ b. Abdillâh (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005), 4/1055.

⁷¹¹ Ebû Zûr'a er-Râzî, *ed-Duaîf ve'l-ecbive*, 140; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/231-232.

⁷¹² Nesâî, *ed-Duaîf*, 132.

⁷¹³ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 9/455-456; İbn Adî, *el-Kâmil*, 5/565.

⁷¹⁴ İbn Şâhin, *Sikât*, 156.

⁷¹⁵ Zehebî, *Mizân*, 2/163.

olduğunu ancak hadisleri yazdığı evraklarına hadislerinde olmayan bazı ilaveler yaptığını ve kendisine bu yanlışlıklar söylendiğinde hatalarını düzeltmediğini belirtir. Bundan dolayı onun hadislerine itibar edilmediğini vurgular.⁷¹⁶ İbn Hacer'in bahsettiği ilaveler muhtemelen Buhârî ve Ebû Zûr'a'nın da bahsettiği telkin sonucu hadislerine derç ettiği ziyadeler olmalıdır.

Süfyân b. Vekî'in İbn İshâk rivayetlerindeki güvenilirliği yahut Yûnus b. Bükeyr ile arasındaki hoca-talebe ilişkisinin derinliği hususunda kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmamıştır. Sadece Yûnus b. Bükeyr'in öğrencilerinden olduğu zikredilir ancak onun *Megâzî*'nin râvisi olduğuna dair de bir bilgi bulunmamıştır. Tirmizî ve İbn Mâce'de çokça rivayeti olmasına rağmen Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk tarikiyle sadece İbn Mâce'de üç tane rivayeti vardır.⁷¹⁷ Bu rivayetin de sahâbî râvisi Ebû Hüreyre'dir. Çalışmamızda konu edindiğimiz rivayetlerde ise Taberî'ye Süfyân → Yûnus b. Bükeyr tarikiyle iki rivayet ulaşmıştır.

Ele aldığımız rivayetler çerçevesinde Taberî'ye hocası Süfyân b. Vekî'nin Yûnus b. Bükeyr tariki dışında İbn İdrîs tarikiyle dört rivayeti ulaşmıştır. Bu tarik ve rivayetler ilerde ele alınacaktır.

Yûnus b. Bükeyr'e dayanan son tarik şu şekildedir. Süfyân → Vekî' → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs. Bu tarikten sadece bir rivayet nakledilmiştir.⁷¹⁸ Taberî ile İbn İshâk arasında önceki tarike göre değişen tek husus, bu tarikte Süfyân ile Yûnus b. Bükeyr arasında Süfyân'ın babası Vekî' b. el-Cerrâh vardır.

Vekî' b. el-Cerrâh hadis ilminde otorite kabul edilen nadir kişilerden biridir. *Kütüb-i Sitte*'de onun rivayetlerine çokça yer verilmiştir. Hakkında şîlik ithamı olmasına rağmen⁷¹⁹ cerh-ta'dîl âlimlerinin çoğuna göre güvenilir bir râvidir. Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'e göre Irak bölgesinde hadis ilmine en çok vakıf olan üç kişiden biri kabul edilmektedir.⁷²⁰ İbn Hacer de onu hafız olarak nitelendirmiştir.⁷²¹

Kaynaklarda Vekî' ile Yûnus b. Bükeyr arasında hoca-talebe ilişkisi olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. İkisi de aynı dönemde ve Kûfe bölgesinde yaşamış olup benzer kişilere öğrencilik veya hocalık yapmışlardır.⁷²² Hadis eserlerinde de Vekî'in Yûnus'tan naklettiği bir rivayet tespit edilememiştir. Sadece İbn Nümeir'in rivayet ettiği bir hadisin senedinde İbn

⁷¹⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, 395

⁷¹⁷ İbn Mâce, "İkâmetü's-salât", 135, "Hudûd", 18.

⁷¹⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/421.

⁷¹⁹ Zehebî, *Mizân*, 7/125-126.

⁷²⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 30/474.

⁷²¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 1037. Vekî' b. el-Cerrâh'ın hayatı ve ilmi kişiliği ile alakalı detaylı bilgi için bkz.: Mizzî, *Tehzîb*, 30/461-484. Mehmet Emin Özafşar, "Vekî' b. Cerrâh", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013), 43/8-9.

⁷²² Örnekler için bkz.: Mizzî, *Tehzîb*, 26/245; 26/301; 29/394.

Nümeyr, hadisi aldığı iki kişi olarak Vekî ile Yûnus'u zikretmiştir.⁷²³ Süfyân b. Vekî'in hem babasından hem de Yûnus b. Bükeyr'den hadis tahsil ettiği dikkate alındığında ele aldığımız tarikten vârid olan rivayetin senedinin Süfyân → Vekî ve Yûnus şeklinde olduğu söylenebilir. Senedin Süfyân → Vekî → Yûnus şeklinde kaydedilmesi ise zikrettiğimiz bilgiler doğrultusunda hatalı olabilir. Bu hata ya Taberî'den ya da Süfyân'dan kaynaklanmış olmalıdır.

Yûnus b. Bükeyr'e dayanan isnad kümelerini zikrettikten sonra ele aldığımız tarikler çerçevesinde hadis eserlerinde niçin daha fazla rivayet yer almadığına dair bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır. Yûnus'un İbn İshâk'tan naklettiği rivayetlerin meşhur hadis koleksiyonlardaki sayısal dağılımı şu şekildedir: Ahmed b. Hanbel bir, Dârimî beş, İbn Mâce dokuz, Ebû Dâvud yedi, Tirmizî on üç.⁷²⁴ Bunlardan sahâbî râvisi İbn Abbâs olan bir hadis İbn Mâce, iki hadis Ebû Dâvud ve bir hadis Tirmizî tarafından tahrir edilmiştir. Yukarıda da değinildiği üzere İbn Bükeyr'in Nesâî hariç *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri mevcuttur. Buhârî de ondan muallak olarak hadis nakletmiştir. Yûnus'un iki öğrencisi Ebû Küreyb'in *Kütüb-i Sitte*'nin hepsinde, Hennâd'ın ise Buhârî hariç diğerlerinde rivayetleri mevcuttur. Bu tablo İbn Humeyd → Seleme tarikine göre daha müspet bir izlenim sunmaktadır. Ancak ele aldığımız tarik çerçevesinde Taberî öncesi hadis eserlerinde tüm bu isnad kümelerinden sadece bir; Taberî ile çağdaş bir eserde de sadece bir rivayet, toplamda iki rivayet aktarılmış olması düşündürücüdür. Yûnus b. Bükeyr, Ebû Küreyb ve Hennâd'ın hadisçiler tarafından güvenilir addedilmesinden dolayı bu tariklerden daha fazla rivayet tahrir edilmesi beklenebilirdi. Bu da yukarıda da değinildiği üzere hadisçilerin İbn İshâk'tan rivayetlerinde başka tariklerden istifade etmesinin bir sonucu olduğunu doğrular niteliktedir.

3.1.3. Abdullah b. İdrîs Tariki

Taberî'nin *Tefsîr*'inde Muhammed b. İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'tan naklettiği rivayetlerin bir diğer tariki Abdullah b. İdrîs'e dayanmaktadır. Bu tarikte Muhammed b. İshâk ile Taberî arasında İbn İdrîs ve meşhur muhaddis Vekî'in oğlu Süfyân yer almaktadır. Bu tarik ile dört rivayet nakledilmiştir.

İsnad kümesinin ilk râvisi Abdullah'ın tam ismi Ebû Muhammed Abdullah b. İdrîs el-Evdî el-Kûfî'dir.⁷²⁵ Hierî 115 yılında yahut 120 yılında doğduğu ifade edilmiştir.⁷²⁶ Bağdât'a geldiği⁷²⁷ hatta Hârûn Reşîd'in kendisine kadılık teklifi ettiği ve bunu reddettiği zikredilir.⁷²⁸ Kûfe'de Medine ehlinin fetvasına göre fetva vermesinden ve *Muvatta*'nın râvilerinden olup

⁷²³ Müslim, "İmân", 350.

⁷²⁴ Bazı örnekler için bkz.: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/652; Dârimî, "Tahâret", 113; İbn Mâce, "Menâsik", 28; Ebû Dâvud, "Harâc", 22; Tirmizî, "Cenâiz", 40.

⁷²⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/8; Mizzî, *Tehzîb*, 14/293-294.

⁷²⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 14/299; Zehebî, *Siyer*, 7/499.

⁷²⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 14/294.

⁷²⁸ Zehebî, *Tezkire*, 1/206, Zirikî, *A'lâm*, 4/71.

İmâm Mâlik'in yakın arkadaşı olarak zikredilmesinden dolayı⁷²⁹ bir dönem Medine'de bulunduğu anlaşılmaktadır. Kadılık teklifi alması ve fetva vermesinden yola çıkarak fıkıh ilminde de derinleştiği söylenebilir. İbn İdrîs'in zâhid ve ibadete düşkün bir zât olduğu aktarılır.⁷³⁰ Hadis ve fıkıh ilminin yanında kıraat ilmiyle de ilgilenmiş ve döneminin meşhur kârileri arasında sayılmıştır.⁷³¹ Kaynaklarda hicrî 192 yılında vefat ettiği ifade edilmektedir.⁷³²

Hadis aldığı başlıca hocaları A'meş, babası İdrîs b. Yezîd (v. ?), Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. el-Haccâc, İmâm Mâlik, İbn İshâk ve Hişâm b. Urve'dir. Ondan Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye, Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, İmâm Mâlik, İbn Sa'd, Ebû Küreyb, Hennâd b. Serî ve Yahyâ b. Maîn hadis rivayet etmiştir.⁷³³ Burada sayılan isimlerin hemen hepsinin hadis ilminin önde gelen isimleri olması dikkat çekicidir. Bu aynı zamanda İbn İdrîs'in ilmi yetkinliğini ortaya koyan bir argüman olarak da değerlendirilebilir. Diğer dikkate değer husus ise İmâm Mâlik'e talebelik etmiş olup yaşı küçük olmasına rağmen Mâlik'in de ondan hadis rivayet etmesidir.

Abdullah b. İdrîs Irak bölgesinin meşhur muhaddislerindendir. Hadisçiler tarafından güvenilir bir râvi sayılmaktadır. Cerh-ta'dîl ilminin önde gelen münekkitlerinden Yahyâ b. Maîn, hocasını güvenilir bir râvi olarak tavsif eder. Ali b. Medîni'ye göre de o, güvenilir bir râvidir. Meşhur muhaddis Ahmed b. Hanbel de hocasını "O her türlü ayıptan münezzehtir" diyerek tebcil eder. Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Zûr'a da onun güvenilir kabul ederler.⁷³⁴ Nesâî de onun sika bir râvi olduğunu vurgular.⁷³⁵

Ebû Hâtim ve Ebû Zûr'a'ya Muhammed b. İshâk'tan rivayetlerinde Yûnus b. Bükeyr'in mi Abde b. Süleymân'ın mı yoksa Seleme b. Fazl'ın mı daha güvenilir olduğu sorulduğunda her ikisi de soruda belirtilmeyen Abdullah b. İdrîs'in daha güvenilir olduğu cevabını vermişlerdir.⁷³⁶ Ehl-i hadisin iki önemli isminden aktarılan bu rivayet, Abdullah b. İdrîs'in özellikle İbn İshâk'tan rivayetlerinde hadisçiler tarafından ön plana çıkarıldığını gösterir. Burada sayılan isimlerin hepsi *Megâzî*'nin râvisi konumundadır. Kaynaklarda Abdullah b. İdrîs'in *Megâzî*'nin râvisi olduğunu gösteren açık bir veri tespit edilememiştir. Ancak Ebû Hâtim ve Ebû Zûr'a *Megâzî*'nin râvilerinden hangisinin daha güvenilir olduğu sorusuna verdikleri cevap Abdullah b. İdrîs'in de eserin râvilerinden biri olduğuna dair güçlü bir kanaat vermektedir.

Meşhur zâhid Bişrû'l-Hafî "Fıratın suyundan içip doğru yolda olan bir tek Abdullah b. İdrîs'i gördüm"⁷³⁷ demiştir. Onun bu sözü Kûfe gibi hadis uydurma faaliyetlerinin yoğun olduğu

⁷²⁹ Mizzî, *Tehzîb*, 14/297; Zehebî, *Tezkire*, 1/206.

⁷³⁰ İclî, *Sikât*, 2/21; Mizzî, *Tehzîb*, 14/297-298.

⁷³¹ Zehebî, *Siyer*, 7/499.

⁷³² Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 290; Buhârî, *Târîh*, 5/47.

⁷³³ Mizzî, *Tehzîb*, 14/294-296.

⁷³⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/9; Mizzî, *Tehzîb*, 14/296-297.

⁷³⁵ Mizzî, *Tehzîb*, 14/299.

⁷³⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/9.

⁷³⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 14/297; Zehebî, *Tezkire*, 1/206.

bir bölgede İbn İdrîs'in güvenilirliğine vurgu yaptığı anlamında yorumlanabilir. Nitekim onun hakkında "Kûfe'nin en faziletlisi" ifadeleri de kullanılmıştır. Yine o, meşhur Kûfeli muhaddis Hafs b. Ğıyas ile karşılaştırılmış ve Hafs'ın rivayetlerinin çokluğuna rağmen İbn İdrîs'in daha güvenilir olduğu ifade edilmiştir. İmâm Mâlik'in *Muvatta'* da doğrudan Hz. Ali'den naklettiği rivayetleri İbn İdrîs'ten tahdis ettiği aktarılmaktadır.⁷³⁸ Bu da Mâlik gibi hadis rivayetinde müteşeddid sayılan bir âlimin, Kûfe bölgesinde Hz. Ali'den nakledilen rivayetlerde Abdullah b. İdrîs'e güvendiğini göstermesi bakımından önem arz eder. Bu rivayetler onun Kûfe bölgesinde meşhur bir muhaddis olduğunu ve güvenilirliği ile temayüz ettiğini ortaya koymaktadır.

İclî ve İbn Hibbân güvenilir râvileri derlediği eserlerinde Abdullah b. İdrîs'i zikretmişler ve onun güvenilir olduğuna vurgu yapmışlardır.⁷³⁹ İbn Abdilhâdî ve Zehebî onu imâm, kudve gibi kavramlarla tavsif etmişlerdir.⁷⁴⁰ İbn Hacer de onu sika, âbid ve fakîh olarak nitelendirmiştir.⁷⁴¹

Abdullah b. İdrîs'in İbn İshâk'tan naklettiği Abdullah b. Abbâs'a isnat edilen rivayetler, Taberî'nin *Tefsîr*'ine Süfyân b. Vekî' tarikiyle ulaşmıştır. Bu tarikten dört rivayet aktarılmaktadır. İbn İdrîs, Süfyân'ın hocaları arasında zikredilmektedir.⁷⁴² Bu açıdan rivayetlerde bir inkıtâ yoktur. Ancak Taberî'nin Hennâd b. Serî ve Ebû Küreyb gibi görece daha güvenilir öğrencileri varken Abdullah b. İdrîs'ten gelen rivayetlerde niçin Süfyân tarikini seçtiği izâha muhtaç görünmektedir. Yukarıda da değinildiği gibi Taberî, İbn Vekî' aracılığıyla Yûnus b. Bükeyr'den rivayetler aktarmıştır ve Süfyân'ın güvenilirliğine dair birtakım şüpheler bulunmaktadır. Taberî, Abdullah b. İdrîs'ten gelen rivayetleri hem Hennâd hem Ebû Küreyb hem de Süfyân'dan dinlemiş olduğu ancak sadece Süfyân'a nispet etmiş olabileceği mantıklı bir yorum gibi gözüксе de bu, Taberî'nin *Tefsîr*'inde takip ettiği usûl ile uyumsuz. Çünkü Taberî tahvil usûlünü sık sık kullanmakta ve bir bilgiyi olabildiğince fazla kişiden işittiğini göstermeye çalışmaktadır. Akla gelen bir başka yorum ise Taberî'nin bahse konu olan dört rivayete sadece Süfyân aracılığı ile ulaşabildiğidir. Bu takdirde Abdullah b. İdrîs her ne kadar güvenilir olsa da bu rivayetlere ihtiyatla yaklaşmak yerinde olacaktır. Çünkü İbn İdrîs'in öğrencisi Süfyân hakkında telkine uğramış olduğuna dair iddialar mevcuttur ve hadisçilerin geneli onun rivayetlerine ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini vurgulamışlardır.

İbn İdrîs'in *Kütüb-i Sitte* başta olmak üzere çoğu hadis kitabında rivayeti bulunmaktadır. Taberî'nin aksine onun İbn İshâk'tan naklettiği rivayetler, hadis eserlerine Süfyân b. Vekî' vasıtası ile değil, İbn Ebî Şeybe başta olmak üzere başka kanallardan ulaşmıştır.

⁷³⁸ Bkz.: Mizzî, *Tehzîb*, 14/297-298.

⁷³⁹ İclî, *Sikât*, 2/21; İbn Hibbân, *Sikât*, 7/59.

⁷⁴⁰ İbn Abdilhâdî, *Tabakât*, 1/408; Zehebî, *Tezkire*, 1/206.

⁷⁴¹ İbn Hacer, *Takrîb*, 491. Abdullah b. İdrîs'in hayatı ve ilmi kişiliğiyle alakalı detaylı bilgi almak için bkz. Talat Koçyiğit, "Abdullah b. İdrîs", *DİA* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998), 1/110.

⁷⁴² Mizzî, *Tehzîb*, 11/201.

Bu minvalde İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde İbn İdrîs → İbn İshâk →... → Abdullah b. Abbâs senediyle dört rivayet, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde iki rivayet, Abd b. Humeyd'in (v. 249/863) *Müntehab*'ında bir rivayet, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde iki rivayet yer almaktadır. Bunların dışında hadis külliyyatında İbn İdrîs'in Muhammed b. İshâk'tan naklettiği, ancak sahâbe râvisi Abdullah b. Abbâs olmayan çokça rivayet tahrir edilmiştir.

Taberî'nin bu sınırlar çerçevesinde naklettiği rivayetler şehitlerin cennetteki makamı, 'Arâf sûresi 163. âyette söz edilen deniz kenarındaki yerleşimin neresi olduğu, yine 'Arâf sûresi aynı âyet Yahudilerin imtihanının ne olduğu ve Enfâl Sûresi 67. âyette belirtilen Peygamberin küfrün belini kırmadıkça kimseyi esir almaması gerektiği hususlarını tefsir mahiyetindedir.⁷⁴³ İbn Ebî Şeybe'nin doğrudan Abdullah b. İdrîs'ten naklettiği rivayetler seferde namazın kısaltılması, velinin izni olmadan nikâhın geçerliliği, şehitlerin cennetteki makamı ve fetih günü Ebû Süfyân'ın evinin güvenli ev olarak işaret edilmesi konularındadır.⁷⁴⁴ Ahmed b. Hanbel'in Osmân b. Ebî Şeybe ve Yahyâ b. Âdem vasıtasıyla Abdullah b. İdrîs'ten nakille tahrir ettiği rivayetler ise cennette şehitlerin durumu ve seferde orucun kısa tutulması ile alakalıdır.⁷⁴⁵ Abd b. Humeyd cennette şehitlerin makamı ile alakalı rivayetleri Yûsuf b. Behlûl (v. 218/833) aracılığıyla İbn İdrîs'ten eserine almıştır.⁷⁴⁶ Ebû Dâvûd, Osman b. Ebî Şeybe tarikiyle Abdullah'tan şehitlerin cennetteki makamı ve Ebû Süfyân'ın evine girenlerin güvende olacağı rivayeti nakletmiştir.⁷⁴⁷ Bu minvalde şehitlerin cennetteki makamı ile alakalı rivayetin hem hadis koleksiyonlarında hem de Taberî'de Abdullah b. İdrîs'ten nakledildiği tespit edilmiştir.

3.1.4. Yahyâ b. Saîd el-Ümevî Tariki

Taberî'nin İbn İshâk rivayetlerine ulaştığı bir diğer tarik Yahyâ b. Saîd'e dayanan tarikittir. Bu tarikte Taberî ile İbn İshâk arasında Yahyâ b. Saîd ve oğlu Saîd vardır. Taberî, Yahyâ'nın oğlu Saîd vasıtası ile Muhammed b. İshâk'tan sahâbî râvisi İbn Abbâs olan dört adet rivayet nakletmiştir.

Yahyâ b. Saîd'in tam ismi Ebû Eyyûb Yahyâ b. Saîd el-Ümevî el-Kûfî'dir.⁷⁴⁸ Hayatı hakkında kaynaklarda Bağdat'ta yaşadığı ve lakabının cemel/deve olduğu dışında dikkate değer bilgi yoktur. Hicrî 194 yılında 80 yaşındayken Bağdat'ta vefat ettiği⁷⁴⁹ dikkate alındığında yaklaşık olarak hicrî 114 yılında doğduğu söylenebilir.

⁷⁴³ Sırasıyla bkz.: Taberî, *Câmi'*, 6/230, 10/507, 10/520, 11/284.

⁷⁴⁴ Sırasıyla bkz.: İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/279, 9/174, 11/19, 21/57.

⁷⁴⁵ Sırasıyla bkz.: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2482, 1/2985.

⁷⁴⁶ Ebû Muhammed Abdülhamîd b. Humeyd (Abd b. Humeyd), *el-Müntehab min Müsnedi Abd bin Humeyd*, thk. Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrâhîm (Mansûriyye: Dârü İbn Abbâs, 1430/2009), 2/179.

⁷⁴⁷ Sırasıyla bkz.: Ebû Dâvûd, "Cihâd", 27; "Harâc", 25.

⁷⁴⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/521; İbn Hibbân, *Meşâhir*, 277; Mizzî, *Tehzîb*, 31/322; Zehebî, *Siyer*, 7/558.

⁷⁴⁹ İbn Hibbân, *Meşâhir*, 277; Mizzî, *Tehzîb*, 31/322

Kütüb-i Sitte'nin hepsinde rivayetleri bulunan Yahyâ'nın hadis aldığı başlıca hocaları şunlardır: A'meş, Süfyân es-Sevrî, İbn Cüreyc, İbn İshâk, Mis'ar b. Kidâm (v. 155/772), Hişâm b. Urve ve Yahyâ b. Saîd el-Ensârî. Ondan hadis rivayet edenlerin başlıcaları ise şunlardır: Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye, oğlu Saîd b. Yahyâ ve Yahyâ b. Maîn.⁷⁵⁰

Terâcim-tabakât literatüründe Yahyâ b. Saîd, genel olarak sadûk bir râvi olarak tavsif edilmektedir. Öğrencisi Ahmed b. Hanbel bir yerde onun hakkında sadûk,⁷⁵¹ başka bir yerde ise "leyse bihî be's" ifadelerini kullanmıştır. Ahmed b. Hanbel, A'meş'ten garip rivayetler aktardığı için onu tenkit etmiştir.⁷⁵² Bir diğer talebesi Yahyâ b. Maîn onu, ehl-i sıdk, "leyse bihî be's" ve sika olarak betimler. Onun hakkında "leyse bihî be's" ifadesini kullanan diğer iki isim Ebû Dâvûd ve Nesâî'dir. O, Dârekutnî'ye göre sikadır.⁷⁵³ İbn Hibbân ve Zehebî güvenilir râvileri derledikleri eserlerinde Yahyâ b. Saîd'i de zikretmektedirler.⁷⁵⁴ İbn Hacer'in onun güvenilirliğine dair vermiş olduğu hüküm "sadûktur ancak garip rivayetleri vardır" şeklindedir.⁷⁵⁵ İbn Hacer muhtemelen Ahmed b. Hanbel'in eleştirilerine binaen bu hükmü vermiş olmalıdır. Nitekim Ukaylî de Ahmed b. Hanbel'in eleştirilerini göz önünde tutarak onu *Duafâ*'sında zikretmiştir.⁷⁵⁶ Zehebî de Ukaylî *Duafâ*'sında zikrettiği için güvenilir bulduğu Yahyâ'yı *Mîzânü'l-i'tidâl*'ine almıştır. O, *Siyer* ve *Tezkire*'sinde İbn Saîd hakkında sika ifadesini kullanırken⁷⁵⁷ *Mîzân*'da "sâlihu'l-hadîs" ifadesini kullanmakta ve A'meş'ten bazı garip rivayetleri olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁵⁸

Cerh-ta'dîl âlimlerinden aktarılan bu bilgilere göre Yahyâ b. Saîd'in genel olarak güvenilir bir râvi olduğu ancak A'meş'ten rivayetlerine dikkat edilmesi gerektiği söylenebilir. Onun hocası İbn İshâk ile ilişkisine dair kaynaklarda yeterli bir bilgi yoktur. O, kaynaklarda İbn İshâk'ın öğrencileri arasında kabul edilmekte ve *Megâzî*'nin râvisi olduğu açıkça zikredilmektedir. Yahyâ'nın *Megâzî*'yi İbn İshâk'tan dinlediği bilgisini öğrencisi İbn Sa'd ve Hatîb el-Bağdâdî aktarmaktadır.⁷⁵⁹ Bu bilgiyi sadece Bağdat'ta yaşayan iki âlimin aktarmasını göz önünde bulundurarak Yahyâ b. Saîd'in *Megâzî*'yi İbn İshâk Bağdat'ta iken dinlemiş olabileceği düşünülmektedir.

⁷⁵⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 31/319.

⁷⁵¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 9/152.

⁷⁵² Mizzî, *Tehzîb*, 31/321.

⁷⁵³ Mizzî, *Tehzîb*, 31/321.

⁷⁵⁴ İbn Hibbân, *Sikât*, 7/599; Zehebî, *Tezkire*, 1/325.

⁷⁵⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 1055.

⁷⁵⁶ Bkz. Ukaylî, *Duafâ*, 4/244-245.

⁷⁵⁷ Zehebî, *Siyer*, 7/558; *Tezkire*, 1/325.

⁷⁵⁸ Zehebî, *Mîzân*, 5/120.

⁷⁵⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/521; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 16/199.

Bu isnad kümesinin ikinci râvisi olan Saîd b. Yahyâ'nın tam ismi Ebû Osman Saîd b. Yahyâ b. Saîd el-Ümevî el-Kûfî'dir. Kaynaklarda hayatı ve kişiliği hakkında fazla bilgi yoktur. Bağdat'ta yaşamış ve hicrî 249 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.⁷⁶⁰

Hadis aldığı başlıca hocaları Abdullah b. İdrîs, İbnü'l-Mübârek, Vekî' ve babası Yahyâ b. Saîd'dir. Kendisi, İbn Mâce hariç bütün *Kütüb-i Sitte* imamlarının ve Bezzâr, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel ile Ebû Hâtim er-Râzî'nin hocasıdır. İbn Mâce hariç *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri bulunmaktadır.⁷⁶¹

Buhârî'nin ondan hadis rivayet etmesini göz önünde bulundurarak onu güvenilir kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ali b. el-Medîni onu babasından daha güvenilir addetmektedir.⁷⁶² Nesâî de hocası Saîd'i güvenilir kabul eden âlimlerdendir.⁷⁶³ Ebû Hatim er-Râzî onun hakkında sadûk yorumunu yapmaktadır.⁷⁶⁴ Sâlih el-Cezere sadûk olduğunu ifade etmekle birlikte onun bazen hata yaptığını vurgulamaktadır.⁷⁶⁵ İbn Hibbân'da onu güvenilir râvileri derlediği eserinde zikretmekle birlikte muhtemelen yukardaki eleştiriye binaen bazen hata yaptığını ifade etmiştir.⁷⁶⁶ İbn Hacer de aynı şekilde onun sadûk olduğunu ifade etmiş ancak bazen hata yaptığını belirtmiştir.⁷⁶⁷

Saîd b. Yahyâ'nın babasından *Megâzî*'yi işiterek eserin râvilerinden biri olduğunu gösteren bazı deliller mevcuttur. Ebû'l-Kâsım el-Begavî (v. 317/929) dedesi Ahmed b. Menî' (v. 244/858-859) ile birlikte Saîd b. Yahyâ'nın yanına gidip onun, babasından naklettiği *Megâzî*'nin birinci cüzünü istinsah etmek üzere aldığını nakleder.⁷⁶⁸ Hicrî 660 yılında vefat eden İbnü'l-Adîm, Saîd b. Yahyâ'nın naklettiği *Megâzî* nüshasını okuduğu ifade ederek ondan nakillerde bulunmuştur.⁷⁶⁹ Bu durum VII/XIII. yüzyıl'da Saîd b. Yahyâ'nın naklettiği *Megâzî* nüshasının halen tedavülde olduğunu gösterir.

Saîd b. Yahyâ'nın babasından rivayetlerini hemen hemen bütün hadis kitaplarında görmek mümkündür. Saîd'in babası Yahyâ'dan, onun da İbn İshâk'tan naklettiği hadislerin dağılımı tespitlerimize göre şöyledir: Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde iki hadis, Tirmizî'nin *Sünen*'inde iki hadis, İbn Huzeyme'nin *Sahîh*'inde iki hadis ve Serrâc'ın eserinde bir hadis.⁷⁷⁰

⁷⁶⁰ İbn Hibbân, *Sikât*, 8/270; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 10/128-129.

⁷⁶¹ Mizzî, *Tehzîb*, 11/104-105.

⁷⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 10/128; Mizzî, *Tehzîb*, 11/105.

⁷⁶³ Nesâî, *Meşyaha*, 88; Ebû Bekr Muhammed b. İsmâil el-Endelüsî (İbn Halfûn), *el-Mu'lim bi şîyuhu'l-Buhârî ve'l-Müslim*, thk. Ebû Abdülbârî Ridâ Ebû Şâme el-Cezâirî (y.y.: y.y., 1425/2004), 523.

⁷⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-tadîl*, 4/74.

⁷⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, 10/129; Mizzî, *Tehzîb*, 11/106.

⁷⁶⁶ İbn Hibbân, *Sikât*, 8/270.

⁷⁶⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 390.

⁷⁶⁸ Zehebî, *Siyer*, 11/275.

⁷⁶⁹ Kemaluddin Ömer b. Ahmed (İbnü'l-Adîm), *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1988), 10/4649.

⁷⁷⁰ Bazı örnekler için bkz.: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/404; Tirmizî, "Tefsîr", 22; Serrâc, *Hadîs*, 2/279; İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1/311.

Bu rivayetlerin hiçbirinin sahâbî râvisi Abdullah b. Abbâs değildir. Dolayısıyla Taberî’de nakledilen ele aldığımız isnadlarla bu rivayetlerin isnadları ortak değildir. Taberî’de belirttiğimiz sınırlar çerçevesinde bu isnatla dört hadis nakledilmiş olması, Taberî’nin İbn İshâk’ın İbn Abbâs’tan naklettiği rivayetlerde çoğunlukla Seleme b. Fazl tarikini kullandığından kaynaklanıyor olabilir. Kaynaklarda Saîd b. Yahyâ, Taberî’nin hocası olarak zikredilmemektir. Ancak Taberî, Saîd b. Yahyâ’dan naklettiği rivayetleri, “haddesenâ” yahut “haddesenî” gibi doğrudan sema veya kıraate işaret eden rivayet lafızlarıyla nakletmiştir. Taberî’nin Saîd’den naklettiği rivayetlerin sayısının az olması, terâcim-tabakât literatüründe onun Saîd’in hadis naklettiği öğrencileri arasında zikredilmemesine sebebiyet vermiş olmalıdır. Ayrıca bu durum Taberî’nin elinde Saîd’den nakledilen *Megâzî* nüshasının yer almadığı ve ona kısa bir süre öğrencilik yaptığı şeklinde de yorumlanabilir. Eğer nüsha Taberî’nin elinde bulunsaydı -onun *Tefsir*’ine hadis alma usûlüne göre- Saîd’den daha fazla hadis nakledebileceği beklenirdi.

3.1.5. Abde b. Süleymân Tariki

Taberî’nin Muhammed b. İshâk’ın Abdullah b. Abbâs’tan naklettiği rivayetlere ulaştığı bir diğer tarik Abde b. Süleymân’a dayanır. Ele aldığımız sınırlar içerisinde Abde’den üç rivayet aktarılmıştır. Bunların ikisi Ebû Küreyb → Abde ve Abdürrahîm b. Süleymân → İbn İshâk vechiyle, diğeri ise Hennâd ve Ebû Küreyb → Abde → İbn İshâk tarikiyle nakledilmiştir. Ebû Küreyb’in doğrudan Abde’den rivayeti mevcutken iki rivayeti diğer hocası Abdurrahim b. Süleyman’dan da nakletmesi onun güvenilirliğini teyit eden bir husus olarak değerlendirilebilir. Zira isnad kullanma hususunda keyfî davransaydı rivayetleri doğrudan Abde’ye nispet edebilirdi. Ayrıca bu durum Taberî’nin rivayetleri eserine alırken dikkatli davrandığına işaret eden bir delil de kabul edilebilir.

Abde b. Süleymân’ın asıl ismi Abdurrahmân olmakla birlikte Abde lakabıyla meşhur olmuştur. Kaynaklarda onun tam ismi Ebû Muhammed Abde b. Süleyman el-Kilâbî el-Kûfî olarak sunulmaktadır.⁷⁷¹ Kûfe de yaşadığı dışında hayatı hakkında fazla bilgi yer almamaktadır. 187⁷⁷² yahut 188⁷⁷³ yılında Kûfe’de vefat ettiği bilinmektedir.

Saîd b. Ebî Arûbe, Süfyân es-Sevrî, A’miş, Muhammed b. İshâk, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî ve Hişâm b. Urve hadis aldığı başlıca hocalarıdır. Kendisinden hadis tahsil eden önde gelen öğrencileri Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, Osman b. Ebî Şeybe, Hennâd b. Serî ve Ebû Küreyb’dir. *Kütüb-i Sitte*’nin hepsinde rivayeti mevcuttur.⁷⁷⁴

⁷⁷¹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 8/513; Mizzî, *Tehzîb*, 18/530-531.

⁷⁷² Zehebî, *Tezkire*, 1/312; İbn Hacer, *Takrîb*, 635.

⁷⁷³ İbn Sa’d, *Tabakât*, 8/513; Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 291.

⁷⁷⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 18/531-534.

İbn Sa'd Abde'nin güvenilir bir râvi olduğunu ifade etmiştir.⁷⁷⁵ Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel de onu sika kabul eden âlimlerdendir.⁷⁷⁶ İclî, İbn Şâhin ve Zehebî güvenilir râvileri topladıkları eserlerinde Abde'ye yer vermişlerdir.⁷⁷⁷ İbn Hacer onun hakkında "sika sebt" ifadelerini kullanarak üst dereceden güvenilirliğine vurgu yapmıştır.⁷⁷⁸

Abde b. Süleymân kaynaklarda Muhammed b. İshâk'ın öğrencisi olarak zikredilmekle birlikte onun *Megâzî*'nin râvisi olduğuna dair bir kayıt tespit edilememiştir. Ebû Zûr'a ve Ebû Hâtîm'e Muhammed b. İshâk'tan rivayetlerinde Abde, Seleme ve Yûnus b. Bukeyr arasında bir karşılaştırma yapmaları istendiğinde her ikisi de önce Abde sonra Seleme cevabını vermiştir.⁷⁷⁹ Bu rivayet Abde'nin *Megâzî* râvisi olduğunu düşündürür. Çünkü Seleme ile Yûnus *Megâzî*'nin önde gelen râvilerindendir. Abde'nin de bu isimler arasında zikredilmesi onun *Megâzî*'nin râvisi olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Nitekim bazı araştırmacılar muhtemelen bu bilgiye dayanarak onu *Megâzî*'nin râvileri içerisinde değerlendirmişlerdir.⁷⁸⁰

Ebû Küreyb zikredilen isnadlardan gelen üç rivayetin ikisini Abde'nin yanı sıra Abdurrahîm b. Süleymân'a da dayandırmaktadır. Abdurrahîm b. Süleymân'ın tam ismi Ebû Ali Abdurrahîm b. Süleymân el-Mervezî el-Kûfî'dir. Kûfe'de yaşadığı aktarılır. Âsım el-Ahvel, Hişâm b. Urve, Zekeriyâ b. Ebû Zâide hadis aldığı başlıca hocalarıdır. Kendisinden ise Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, Hennâd ve Ebû Küreyb gibi bazı âlimler hadis rivayet etmiştir. İbn Maîn, Ebû Davûd onu tevsik eder. Ebû Hâtîm ise onun hakkında "sâlih" ifadesini kullanır. Ali b. el-Medîni onun için "la be'se bih", Nesâî ise "leyse bihi be's" ifadelerini kullanır. İclî, İbn Hibbân ve İbn Şâhin sika râvileri topladıkları eserlerinde onun rivayetlerine yer vermişlerdir. Cerh-ta'dîl âlimleri tarafından genel olarak güvenilir bir râvi olarak tavsif edilen Abdurrahîm b. Süleymân'a yöneltilen tek eleştiri Osman b. Ebî Şeybe'den gelmiştir. O, Abdurrahîm'in güvenilir olduğunu ifade etmekle birlikte onun hüccet olmadığına dikkat çeker.⁷⁸¹ Müfesser

⁷⁷⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/513.

⁷⁷⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 18/533.

⁷⁷⁷ Sırasıyla bkz.: İclî, *Sikât*, 108; İbn Şâhin, *Sikât*, 243; Zehebî, *Tezkire*, 1/227.

⁷⁷⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 635.

⁷⁷⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/89. Benzer bir rivayet, çalışmanın "Abdullah b. İdrîs Tariki" başlığında zikredilmişti. O rivayette Ebû Hâtîm ve Ebû Zûr'a'ya Muhammed b. İshâk'tan rivayetlerinde Seleme, Yûnus ve Abde arasında hangisinin daha sağlam olduğu sorulmuş ve her ikisi zikredilen isimler arasında olmayan Abdullah b. İdrîs cevabını vermiştir. Bkz.: İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/9. Aktarılan bu iki rivayet birbirine muhalif gibi görünmektedir. Ancak iki rivayeti birbirinin devamı şeklinde düşünmek daha makul olacaktır. Bu durumda rivayet şu şekilde anlaşılabilir: Kendilerine bu isimler arasında hangilerinin daha güvenilir olduğu sorulduğunda listede olmayan Abdullah b. İdrîs cevabını vermişler daha sonra listede olan Abde ve Seleme'yi zikretmişlerdir. Alıntı yaptığımız eseri meydana getiren İbn Ebî Hâtîm cevabın ilk bölümünü Abdullah b. İdrîs kısmında devamını ise Abde b. Süleymân kısmında esere yerleştirmiş olabilir. Taktî' denilen bu usûl hadis rivayetlerinde sıkça karşımıza çıkar, burada da bir cerh-ta'dîl eserinde aktarılan bir rivayetin taktî'ye uğradığını ifade etmek yerinde olacaktır.

⁷⁸⁰ Fück, *Muhammad Ibn Ishâq*, 44.

⁷⁸¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 6/274.

olmayan bu açıklama izaha muhtaçtır. *Kütüb-i Sitte*'nin hepsinde rivayeti bulunan Abdurrahîm b. Süleymân hicrî 187 yılında vefat etmiştir.⁷⁸²

Kaynaklarda Abdurrahîm b. Süleymân'ın Muhammed b. İshâk'tan hadis naklettiğine ve aralarında hoca-talebe ilişki olduğuna dair bir bilgi mevcut değildir. Ancak Abdurrahîm b. Süleyman'dan ilgili rivayetleri nakleden kişi Ebû Küreyb'tir. Ebû Küreyb'in Abdurrahîm b. Süleymân'ın kardeşi⁷⁸³ ve güvenilir bir râvi olduğu dikkate alındığında Muhammed b. İshâk'tan seması olduğu ifade edilebilir. Zira o kardeşinin rivayetlerine daha hâkimdir. Terâcim-tabakât kitaplarında Muhammed b. İshâk ile Abdurrahîm arasında bir hoca-talebe ilişkisine dikkat çekilmemiş olması da muhtemelen ikisi arasında hoca-talebe ilişkisinin kısa süreli olmasından ya da Abdurrahîm'in İbn İshâk'tan daha az hadis nakletmiş olmasından kaynaklı olmalıdır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Taberî Abde'nin ilgili rivayetlerine Ebû Küreyb ve Hennâd aracılığıyla; Abdurrahîm'in rivayetlerine ise Ebû Küreyb vasıtasıyla ulaşmıştır. Ebû Küreyb ve Hennâd'ın güvenilir râviler olduğuna çalışmanın Yûnus b. Bükeyr başlığında işaret edilmiştir.

İbn İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'tan naklettiği rivayetler özelinde Abde kanalıyla İbn Ebi Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Dârimî, Müslim, Tirmizî, ve Ebû Ya'lâ'nın (v. 307/919) eserlerinde birer rivayet tahrir edilmiştir. İbn Ebi Şeybe doğrudan Abde'den; Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. Muhammed aracılığıyla; Dârimî, Muhammed b. İshâ aracılığıyla; Müslim ve Tirmizî Hennâd vasıtasıyla; İbn Ebi Âsım (v. 287/900), İbn Ebi Şeybe tarikiyle; Ebû Ya'lâ ise İbn Ebi Şeybe ve Abdullah b. Ömer (v. ?) aracılığıyla bu rivayetlere eserlerinde yer vermişlerdir. Taberî'nin ilgili tarikle naklettiği rivayetlerin ikisi şehitlerin cennetteki makamı diğeri ise Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethi için yola çıktığında oruçlu olmasıyla alakalıdır.⁷⁸⁴ İbn Ebi Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Dârimî ve Ebû Ya'lâ'nın eserlerinde tahrir ettiği rivayet ise, Hz. Peygamber'in bir şiirin bir kısmını tasdik ettiği ile ilgilidir.⁷⁸⁵ Müslim, rükûda kıraatin caiz olmadığı, Tirmizî ise Hz. Peygamber'in vefatından önce kıldırıldığı son namazda Mürselât sûresini okuduğuna dair birer rivayet nakletmişlerdir.⁷⁸⁶

3.1.6. Muhammed b. Seleme Tariki

Taberî, Muhammed b. İshâk'ın naklettiği İbn Abbâs'tan gelen rivayetlere, *Megâzî*'nin bir diğeri râvisi Muhammed b. Seleme'ye dayanan isnadla da ulaşmıştır. Hasan b. Ahmed →

⁷⁸² Mizzî, *Tehzîb*, 18/39.

⁷⁸³ Zehebî, *Siyer*, 7/350. Ebû Küreyb'in babasının ismi el-'Ala, Abdurrahîm'in ise Süleyman olduğu dikkate alındığında ikisinin anne bir kardeş olduğu söylenebilir.

⁷⁸⁴ Sırasıyla bkz.: Taberî, *Câmi'*, 2/702, 3/200, 4/230.

⁷⁸⁵ İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, 14/326; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2407; Dârimî, "İsti'zân", 67; Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali el-Mevsilî, *Müsnedü Ebû Ya'lâ*, thk. Hey'et (Kahire: Darü't-Te'sil, 1438/2017), 3/54.

⁷⁸⁶ Müslim, "Salât", 213; Tirmizî, "Salât". 118.

Muhammed b. Seleme → İbn İshâk tarikiyle Taberî’de sahâbî râvisi Abdullah b. Abbâs olan bir rivayet nakledilmiştir.

Bu tarikin ilk râvisi Muhammed b. Seleme’nin tam ismi Ebû Abdillâh Muhammed b. Seleme el-Harrânî’dir. Hayatı hakkında fazla bilgi zikredilmemiştir. Hicrî 191 yılında Harran’da vefat ettiği bilinir.⁷⁸⁷ Muhammed b. İshâk, Muhammed b. Aclân (v. 148/765), Hişam b. Hasan (v. ?) hadis aldığı başlıca hocalarıdır. Kendisinden Ahmed b. Hanbel, Hasan b. Ahmed, ve Nüfeylî (v. 234/848) hadis rivayet etmiştir. *Kütüb-i Sitte*’de Buhârî dışında rivayetleri mevcuttur. Buhârî *el-Edebü’l-müfred*’inde ve *el-Kırae halfe’l-imâm*’ında Muhammed b. Seleme’den nakledilen hadisleri tahrir etmiştir.⁷⁸⁸

İbn Sa’d, Muhammed b. Seleme’yi sika olarak niteler.⁷⁸⁹ Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim onun güvenilir olduğuna işaret eder.⁷⁹⁰ Nesâî de onu sika kabul eden âlimlerdendir.⁷⁹¹ İclî ve İbn Hibbân sika râvileri derledikleri eserlerinde İbn Seleme’yi de zikretmişlerdir.⁷⁹² İbn Hacer onun hakkında sika hükmü vermektedir.⁷⁹³

Muhammed b. Seleme’nin *Megâzî*’nin râvisi olduğuna dair bir bilgi biyografik eserlerde tespit edilememiştir. Sadece Ebû Hâtim ve Ebû Zür’a’nın Muhammed b. İshâk’tan rivayette kimin daha sağlam olduğu kıssası Muhammed b. Seleme’nin *Megâzî*’nin râvisi olduğu izlenimini uyandırmaktadır. İlâveten onun rivayet ettiği *Megâzî* nüshasının küçük bir bölümü günümüze ulaşmış ve Hamidullah tarafından neşredilen *Siretü İbn İshâk*’ın içerisinde yayımlanmıştır.⁷⁹⁴ Tarâbişî de Muhammed b. Seleme’yi eserin râvileri arasında zikretmiştir.⁷⁹⁵

Taberî, Muhammed b. Seleme’den nakledilen bir rivayeti Hasan b. Ahmed vasıtasıyla eserine almıştır. Hasan b. Ahmed’in tam ismi Ebû Müslim Hasan b. Ahmed el-Enevî el-Harrânî’dir. Harran’da doğmuş ve Bağdat’a yerleşmiştir. Hicrî 250 yılında vefat etmiştir. Hadis aldığı başlıca hocaları babası Ahmed (v. ?), dedesi Ebû Şuayb (v. ?) ve Muhammed b. Seleme’dir. Kendisinden Dârimî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Tirmizî hadis rivayet etmiştir. Müslim ve Tirmizî’de rivayetleri bulunmaktadır. Ebû Dâvûd ise *Kitâbü’l-Merasil*’inde ondan hadis nakletmiştir.⁷⁹⁶

İbn Hibbân, Ali b. Hasan el-Harrânî ve Hatîb el-Bağdâdî, Hasan b. Ahmed’i güvenilir kabul etmişlerdir. İbn Hibbân onu güvenilir kabul etmekle birlikte bazı garîb rivayetleri

⁷⁸⁷ İbn Sa’d, *Tabakât*, 9/491; Buhârî, *Tarih*, 1/270.

⁷⁸⁸ Mizzî, *Tehzîb*, 25/289-290.

⁷⁸⁹ İbn Sa’d, *Tabakât*, 9/491

⁷⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 8/276.

⁷⁹¹ Mizzî, *Tehzîb*, 25/290.

⁷⁹² Sırasıyla bkz.: İclî, *Sikât*, 2/239; İbn Hibbân, *Sikât*, 9/40.

⁷⁹³ İbn Hacer, *Takrib*, 849.

⁷⁹⁴ Ramazan Topal, “İbrâhim b. Sa’d (183/799) ve Kitâbü’l-Mübtade’ ve’l-Meb’as ve’l-Megâzî Rivayetinin Ahmed b. Hanbel’in Müsned’ine Yansıması”, *Akademik Siyer Dergisi* 3/6 (2022), 76.

⁷⁹⁵ Tarâbişî, *Ruvâtü Muhammed b. İshâk*, 57-58.

⁷⁹⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 6/49-50.

olduğuna işaret eder.⁷⁹⁷ İbn Hacer muhtemelen İbn Hibbân'ın kanaatine binaen onun güvenilir olduğunu ancak bazı garîb rivayetleri olduğu dile getirir.⁷⁹⁸

Muhammed b. Seleme'nin *Megâzî* nüshası Hasan b. Ahmed'den değil Nüfeylî'den nakledilmiştir.⁷⁹⁹ Hasan b. Ahmed'in elinde bir *Megâzî* nüshası olup olmadığına dair kaynaklarda bir bilgi yer almadığı için Taberî'nin Hasan b. Ahmed vasıtası ile *Megâzî*'yi elde ettiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Bu tarik ile sadece bir rivayet nakledilmiş olması da bunu teyit eder niteliktedir. Nitekim Hasan b. Ahmed'in oğlu Ebû Şuayb Ahmed b. Hasan (v. 295/908), Nüfeylî vasıtasıyla Muhammed b. Seleme'nin naklettiği nüshanın râvilerinden biri olmuştur.⁸⁰⁰ Eğer babasının elinde bir *Megâzî* nüshası bulunsaydı ondan rivayet etmesi beklenebilirdi.

Hadis literatüründe Muhammed b. Seleme'nin İbn İshâk'tan naklettiği rivayetlere sıkça rastlanır. Bu rivayetlerden sahâbî râvisi Abdullah b. Abbâs olanların sayısal dağılımı şu şekildedir: Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde üç, Dârimî'nin *Müsned*'inde bir, İbn Mâce'de iki, Ebû Dâvûd'da altı, Tirmizî'de bir, Nesâî'de bir. Ahmed b. Hanbel ilgili rivayetleri doğrudan Muhammed b. Seleme'den naklederken Dârimî, el-Hakem b. el-Mübârek (v. 213/829) vasıtasıyla; İbn Mâce, Ebû Yûsuf es-Saydalânî (v. 246/860) aracılığıyla; Ebû Dâvûd, Nüfeylî (beş), Abdulaziz b. Yahyâ el-Harrânî (v. 235/849) (bir) tarikiyle; Tirmizî, Hasan b. Ahmed aracılığıyla; Nesâî ise Muhammed b. Vehb (v. ?) tarikiyle Muhammed b. Seleme'den nakletmişlerdir. İlgili taramalarda dikkat çeken bir husus Ebû Dâvûd'un Nüfeylî → Muhammed b. Seleme → İbn İshâk aracılığıyla toplamda 24 hadis nakletmiş olmasıdır. Bu, Ebû Dâvûd'un elinde Nüfeylî'nin naklettiği *Megâzî* nüshası bulunduğu şeklinde yorumlanabilir. Ebû Dâvûd ayrıca Abdulaziz b. Yahyâ → Muhammed b. Seleme → Muhammed b. İshâk senediyle 11 hadis daha aktarmıştır.⁸⁰¹ Bu da onun, İbn İshâk rivayetlerinde en çok Muhammed b. Seleme tarikiyle aktarılan rivayetleri eserinde tahrir ettiğini gösteren başka bir delildir. Dikkat çeken bir diğer husus ise sadece Tirmizî'nin Hasan b. Ahmed tarikiyle gelen rivayetleri eserine almış olmasıdır. O, toplamda Hasan → Muhammed b. Seleme → İbn İshâk tarikiyle üç hadis nakletmiştir. Bunlardan sadece bir tanesinin sahâbî râvisi Abdullah b. Abbâs'tır.

Taberî'nin naklettiği rivayet vasiyet esnasında iki şahidin hazır bulunması gerektiğine dair Mâide sûresi 106. âyetinin tefsiri mahiyetindedir. İbn Abbâs bu rivayette Temîm ed-Dârî'den bir kıssa nakleder.⁸⁰² Hadis eserlerinde ilgili tarikle nakledilen rivayetler ise İslâm'da

⁷⁹⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 6/50.

⁷⁹⁸ İbn Hacer, *Takrib*, 234.

⁷⁹⁹ Bkz.: Tarâbîşî, *Ruvâtü Muhammed b. İshâk*, 57-58.

⁸⁰⁰ Tarâbîşî, *Ruvâtü Muhammed b. İshâk*, 57-58.

⁸⁰¹ Nüfeylî ve Abdulaziz'den nakledilen bazı örnekler için bkz.: Ebû Dâvûd, "Tahâret, 32, "Cenâiz", 1; "Sünne", 11.

⁸⁰² Taberî, *Câmî*, 9/88.

lanetli bazı kimseler,⁸⁰³ Hz. Peygamber'in kızı Zeyneb ile Ebü'l-Âs'ın nikahının hükmü,⁸⁰⁴ Mâide 42. âyetin tefsiri,⁸⁰⁵ Mekke'nin fethi esnasında namazların seferî kılındığı,⁸⁰⁶ namazda hangi rekatta olduğunu unutan kişinin durumu,⁸⁰⁷ el kesme haddinin sınırı,⁸⁰⁸ Hudeybiye yılı Hz. Peygamber'e Ebû Cehil'in devesinin hediye edilmesi,⁸⁰⁹ Hz. Ali'den nakille abdestin tertibi,⁸¹⁰ Mücâhid'in İbn Abbâs'a Kur'an'ı üç kere arz ettiğini belirtmesi⁸¹¹ rivayetleridir. Tirmizî'nin naklettiği rivayet ise Taberî'nin bu tarikle naklettiği rivayetin aynısıdır.⁸¹²

3.2. Diğer Tarikler

Taberî, Muhammed b. İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'tan naklettiği rivayetlerde *Megâzî*'nin râvileri dışında başka kanallardan elde ettiği hadisleri de eserine almıştır. Bu tariklerin Taberî ile İbn İshâk arasında kalan kısımları şu şekildedir:

- 1- Yûnus b. Abdila'lâ → İbn Vehb, İsmâil b. Ayyâş
- 2- Ya'kûb b. İbrâhîm Tariki → İbn Uleyye
- 3- Ebû Küreyb → Muhâribî
- 4- İbn Humeyd → Ebû Temîle
- 5- Temîm b. el- Muntasır → Yezîd b. Hârûn

İsnad kümelerinden **birincisinde** Muhammed b. İshâk'tan hadis nakledenler İbn Vehb ve İsmâil b. Ayyâş'tır. Tam ismi Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb el-Kureşî el-Fihri el-Mısri olan İbn Vehb, İmâm Mâlik, Leys b. Sa'd (v. 175/791), Süfyân b. Uyeyne gibi hadis ilminin önde gelen isimlerinden hadis tahdis etmiştir. Kendisinden ise Rebî' b. Süleyman (v. 270/884), Yûnus b. Abdî'l-A'lâ ve aynı zamanda hocaları olan İmâm Mâlik ile Leys b. Sa'd rivayette bulunmuştur. *Kütüb-i Sitte*'nin hepsinde rivayeti mevcuttur.⁸¹³ Hafız ve fakîh olarak nitelendirilen İbn Vehb'i Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zûr'a gibi önemli cerh-ta'dîl âlimleri tevsik etmiştir.⁸¹⁴ İbn Hacer de onun hakkında sika hükmünü vermiştir. Hicrî 197 yılında vefat eden İbn Vehb'in 72 yıl ömür sürdüğü dikkate alındığında hicrî 125 yılı dolayında

⁸⁰³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/1556.

⁸⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/357; Ebû Dâvûd, "Talâk", 25.

⁸⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/345; Ebû Dâvûd, "Akdiyye", 10.

⁸⁰⁶ İbn Mâce, "İkâme", 76; Ebû Dâvûd, "Salâtü's-Sefer", 10.

⁸⁰⁷ İbn Mâce, "İkâme", 132.

⁸⁰⁸ Ebû Dâvûd, "Hudûd", 11; Nesâî, "Kat'ü's-Sânk", 10.

⁸⁰⁹ Ebû Dâvûd, "Menâsik", 12.

⁸¹⁰ Ebû Dâvûd, "Taharet", 51.

⁸¹¹ Dârimî, "Hayz", 112.

⁸¹² Bkz.: Tirmizî, "Tefsîr", 6.

⁸¹³ Mizzî, *Tehzib*, 16/277-282.

⁸¹⁴ Mizzî, *Tehzib*, 16/282-284.

doğduğu söylenebilir.⁸¹⁵ Kaynaklarda Muhammed b. İshâk ile hoca-talebe ilişkisine dair bir bilgi yoktur. Ancak tarihsel olarak aynı dönemde yaşadıkları için görüşmüş olmaları muhtemeldir.

İsmâîl b. Ayyâş'ın tam ismi Ebû Utbe İsmâîl b. Ayyâş el-Ansî el-Hımsî'dir. Zeyd b. Eslem (v. 136/754), Mûsâ b. Ukbe ve Yahyâ b. Saîd el-Ensârî hadis aldığı başlıca hocalarıdır. Kendisinden ise A'meş, Süfyân es-Sevrî, İbn İshâk, İbnü'l-Mübârek ve Yahyâ b. Maîn rivayette bulunmuştur. Şam bölgesinin hadislerini en iyi bilen kişi olarak temayüz etmiştir. Cerh-ta'dîl âlimleri onun güvenilirliği hususunda ihtilafa düşmüştür. Bunun sebebi Hicaz ve Kûfe bölgesinde tahammül ettiği hadis sahifelerinin/cüzlerinin zayi olmasıdır. Bu duruma dikkat çeken Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel onun güvenilir bir kişi olduğunu ifade etmekle birlikte Hicaz ve Kûfe âlimlerinden aktardığı rivayetlere ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini belirtirler. Şam bölgesinden aktardığı rivayetler ise o bölgenin en güvenilir ve sağlam rivayetleri olarak dikkat çeker.⁸¹⁶ İbn Hacer de Şam bölgesinden rivayetlerinde sadûk olduğunu diğer beldelerden aktardığı rivayetlerde ise hadisleri karıştırdığını vurgulayarak onun güvenilirlik durumunu özetler. İsmâîl b. Ayyâş hicrî 181 yılında vefat etmiştir. 70 küsur sene ömür sürdüğü dikkate alındığında hicrî 110 yılı civarında doğduğu söylenebilir.⁸¹⁷ İsmâîl b. Ayyâş'ın hocaları arasında Muhammed b. İshâk yer almazken, kendisinden hadis rivayet edenler arasında İbn İshâk'ın yer alması dikkat çekicidir. Aynı zamanda yaşadıkları ve en azından İbn İshâk'ın ondan hadis rivayet ettiği bilindiği için bu hoca-talebe ilişkisi sırasında İsmâîl b. Ayyâş'ın da ondan hadis almış olması muhtemeldir. İbn İshâk'ın Şam bölgesine yolculuk yaptığına dair bir kayıt bulunmadığı için onların karşılaşmaları muhtemelen Hicaz yahut Kûfe'de olmuştur. Tarihi verilere göre bu karşılaşmanın Kûfe bölgesinde olması daha muhtemel gözükmektedir. Zira İbn İshâk hicrî 115 yılında Mısır'a gitmiş ve akabinde Kûfe bölgesine yerleşmiş ve orada vefat etmişti.⁸¹⁸ İsmâîl b. Ayyâş'ın bu yıllarda çocuk yaşta olması onların karşılaşmalarının Kûfe'de olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. İsmâîl b. Ayyâş'ın Hicaz ve Kûfe bölgesinde tahdis ettiği rivayetlere ihtiyatla yaklaşılması gerektiği vurgulandığı için bu rivayetlerin araştırılması yerinde olacaktır.

Mezkûr tarikle nakledilen iki rivayeti İbn Vehb ve İsmâîl b. Ayyâş'tan aktaran kişi Yûnus b. Abdila'lâ'dır. Tam ismi Ebû Mûsâ Yûnus b. Abdila'lâ es-Sadeî el-Mısırî'dir. Hicrî 170 yılında doğduğu ve hicrî 264 yılında vefat ettiği nakledilmektedir. Süfyân b. Uyeyne, İbn Vehb ve İmâm Şâfiî başlıca hocalarıdır. Kendisinden İbn Huzeyme, Taberî, İmâm Müslim,

⁸¹⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 556. İbn Vehb hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Saffet Köse, "İbn Vehb", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999), 20/441-442.

⁸¹⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 3/163-175.

⁸¹⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 142-143. İsmail b. Ayyâş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Salahattin Polat, "İsmâîl b. Ayyâş", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2001), 23/85.

⁸¹⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/552; İbn Yûnus, *Târîh*, 2/192.

Nesâî ve İbn Mâce ilim tahsil etmiştir. İmâm Şâfiî'den bazı hadislerde teferrüd ettiği nakledilmekle birlikte genel olarak güvenilir bir râvi olarak nitelendirilir. Ebû Hâtim ve Nesâî onu tevsik etmiştir.⁸¹⁹ İbn Hacer de onun hakkında güvenilir hükmünü vermiştir.⁸²⁰ Hicrî 181 yılında vefat eden İsmâîl b. Ayyâş ile görüşme imkânı zor gözükmektedir. Nitekim terâcim-tabakât literatüründe İsmâîl b. Ayyâş'tan hadis tahsil ettiğine dair bir bilgi yoktur.

Yûnus'un İbn Vehb'ten bazı rivayetleri hadis literatüründe tespit edilebiliyorken Yûnus → İbn Vehb → İbn İshâk senediyle nakledilen bir rivayet tespit edilememiştir. Bu da Yûnus ile İbn Vehb'in hoca-talebe ilişkisini doğrular ancak buna göre İbn İshâk ile İbn Vehb'in hoca-talebe ilişkisini tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Gerek terâcim-tabakât eserleri gerekse hadis literatüründe bu hoca-talebe ilişkisi yer almadığından dolayı aralarındaki böyle bir ilişkinin varlığından bahsedilemez ya da aralarında bir ilim alışverişi varsa bu çok azdır denilebilir. Bu noktada İbn Vehb'in İbn İshâk'ın rivayetlerini kitabet yoluyla almış olabileceği akla gelse de biyografik eserlerde veya rivayet lafızlarında buna delalet eden bir kayda rastlanılmamıştır. Hadis musannefâtında Yûnus'un İsmâîl b. Ayyâş'tan rivayeti tespit edilememiştir. Bu da değindiğimiz hoca-talebe ilişkisinin tarihsel olarak çok mümkün gözükmemesini doğrular niteliktedir. Özetle ifade edilecek olursa İbn İshâk ile İbn Vehb hoca-talebe ilişki kuşkuludur, İbn İshâk ile İsmâîl b. Ayyâş ilişkisi sabittir. İbn Vehb ile Yûnus arasındaki hoca-talebe ilişkisi mümkündür ancak İsmâîl b. Ayyâş ile Yûnus b. Abdilâ'lâ ilişkisi mümkün gözükmemektedir. İsmâîl b. Ayyâş'ın Muhammed b. İshâk'tan naklettiği bazı rivayetler Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, İbn Mâce ve Tirmizî'de yer almaktadır.⁸²¹ Ancak bunların sahâbî râvisi İbn Abbâs değildir. Taberî'de Yûnus → İbn Vehb → İbn İshâk senediyle Abdullah b. Abbâs'tan iki rivayet nakledilmişti. Bunlardan biri İbn Vehb'in İsmâîl b. Ayyâş'tan nakli şeklindedir. Hadis literatüründe bu sened ile aktarılan bir rivayetin tespit edilememiş olması senedde yer alan hoca-talebe ilişkilerindeki problemleri haklı çıkarmaktadır. Bu rivayetlerde ya Taberî tarafından ya da Taberî'nin hocası Yûnus tarafından bir hata yapıldığı düşünülebilir, bu durum rivayetlerin aidiyetine dair kuşku uyandırmaktadır.

İkinci tarikte Muhammed b. İshâk'tan rivayette bulunan kişi İbn Uleyye'dir. Tam ismi Ebû Bişr İsmâîl b. İbrâhîm el-Basrî'dir. Aslen Kûfe'li olup Basra'da yaşamıştır. Annesi veya ninesine nispetle İbn Uleyye diye anılıp bu isimle meşhur olmuştur. Şu'be, İbn Ebî Necîh, İmâm Mâlik başlıca hocalarıdır. Kendisinden ise hocası Şu'be, Ahmed b. Hanbel, İbn Ebî Şeybe, Yahyâ b. Maîn ve Ya'kûb b. İbrâhîm ed-Devrakî hadis tahdis etmiştir. *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri mevcuttur. Hicrî 110 yılında doğmuş ve hicrî 193 yılında vefat etmiştir.⁸²² Şu'be b.

⁸¹⁹ Zehebî, *Târîh*, 6/559.

⁸²⁰ İbn Hacer, *Takrîb*, 1098.

⁸²¹ Bazı örnekler için bkz.: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/984; İbn Mâce, "Edâhî", 1; Tirmizî, "Da'vât" 93.

⁸²² Mizzî, *Tehzîb*, 3/23-31.

Haccâc, İbn Uleyye'yi "seyyidü'l-muhaddisîn" olarak niteler. İbn Sa'd, Ebû Dâvûd ve Nesâî onu sika kabul eden başlıca münekkitlerdir.⁸²³ Terâcim-tabakât literatüründe İbn Uleyye ile Muhammed b. İshâk arasında hoca-talebe ilişkisinden bahsedilmez. Ancak tarihsel olarak böyle bir ilişki mümkün gözükmemektedir.

Ele aldığımız tarihte İbn Uleyye'den hadis tahdis edip Taberî'ye aktaran kişi Ya'kûb b. İbrâhîm'dir. Tam ismi Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm ed-Devrakî el-Kaysî el-Bağdâdî'dir. Hicrî 160 yılında doğmuş ve hicrî 252 yılında vefat etmiştir. Hadis aldığı başlıca hocaları İbn Uleyye, Cerîr b. Hâzim, Yahyâ b. Maîn'dir. Kendisinden *Kütüb- Sitte* müellifleri, Bezzâr, Ebû Hâtim ve Taberî rivayette bulunmuştur. Ya'kûb ed-Devrâkî cerh-ta'dîl âlimlerine göre güvenilir bir râvi kabul edilmiştir. Ebû Hâtim onun için sadûk, Nesâî sika, Hatîb el-Bağdâdî sika, hafız ifadelerini kullanmıştır. İbn Hibbân da onu *Sikât* adlı eserinde zikretmiştir.⁸²⁴

Taberî Ya'kûb b. İbrâhîm → İbn Uleyye → İbn İshâk tarikiyle eserinde iki rivayet tahrir etmiştir. Bunlardan birisi hayız ile ilgili bir ayetin tefsiri diğeri ise abdestin tertibi ile alakalıdır.⁸²⁵ Ya'kûb b. İbrâhîm'in İbn Uleyye'den rivayetlerini hemen her hadis koleksiyonunda tespit etmek mümkündür. İbn Uleyye'nin Muhammed b. İshâk'tan rivayetlerini de kısıtlı örneklerle bazı hadis eserlerinde tespit edilmiştir. Dolayısıyla tabakât-terâcim literatüründe ikisi arasında bir hoca-öğrenci ilişkisi olduğu belirtilmese de tarihsel olarak mümkün gözükken bu irtibat hadis eserlerine de yansımıştır. Yapılan taramalar neticesinde İbn Uleyye'nin Muhammed b. İshâk'tan naklettiği ve sahâbî râvisi İbn Abbâs olan bir rivayet tespit edilmiştir. İbn Huzeyme'nin *Sahîh*'inde naklettiği bu rivayet, Taberî'de zikredilen abdestin tertibi ile alakalı rivayettir.⁸²⁶ İbn Huzeyme'nin de hadisi tahrir ettiği hocası Taberî gibi Ya'kûb b. İbrâhîm ed-Devrakî'dir.

İsnad kümelerinden **üçüncüsünde** Muhammed b. İshâk'tan nakilde bulunan el-Muhâribî'nin tam ismi Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed el-Muhâribî el-Kûfî'dir. Haccâc b. Ertât, Leys b. Sa'd ve İbn İshâk başlıca hocalarıdır. Kendisinden Ahmed b. Hanbel, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, Hennâd ve Ebû Küreyb rivayette bulunmuştur. Yahyâ b. Maîn ve Nesâî onu güvenilir bulmuştur. Ebû Hâtim onu güvenilir bulmakla birlikte meçhul kişilerden bazı ferd rivayetleri olduğuna dikkat çeker. İbn Hibbân da onu sika râvileri derlediği eserinde zikreder. *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri tahrir edilmiştir.⁸²⁷ İbn Hacer onun hakkında "la be'se bih" ifadesini kullanır ve bazen tedlîs yaptığını vurgular. Hicrî 195 yılında vefat etmiştir.⁸²⁸ Muhâribî

⁸²³ Mizzî, *Tehzîb*, 3/28-31.

⁸²⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 32/311-314.

⁸²⁵ Sırasıyla bkz.: Taberî, *Câmi'*, 3/178, 8/180.

⁸²⁶ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk en-Nîsâbûrî (İbn Huzeyme), *Muhtasarü'l-muhtasar mine'l-Müsnedi's-Sahih*, thk. Hey'et (Kâhire: Darü't-Te'sîl, 1435/2014), 1/195.

⁸²⁷ Mizzî, *Tehzîb*, 17/386-390.

⁸²⁸ İbn Hacer, *Takrîb*, 598.

kanalıyla ilgili sınırlar çerçevesinde Taberî bir rivayet tahrir etmiştir. O rivayette Muhâribî'den nakilde bulunan kişi daha önce zikredilen ve güvenilir olduğu ifade edilen Ebû Küreyb'tir. Hadis eserlerinde Muhâribî'nin İbn İshâk'tan naklettiği pek çok rivayet bulunmaktadır. Bunlardan sahâbî râvisi Abdullah b. Abbâs olanların dağılımı Bezzâr'ın *Bahr*'ında iki tane, Ebû Ya'lâ'nın *Müsned*'inde bir tanedir. Bezzâr bu rivayetlerin birine Muhammed b. İsmâil b. Semûra vasıtasıyla diğerine ise Müemmel b. Hişâm aracılığıyla ulaşmıştır. Ebû Ya'la ise Abdullah b. Ömer b. Ebân vasıtasıyla bu rivayete ulaşmıştır.

Taberî'nin Ebû Küreyb vasıtasıyla naklettiği rivayette İbn Abbâs'tan nakilde bulunan Mücâhid, Kur'ân-ı Kerîm'i üç kere İbn Abbâs'a arz ettiğini ve her seferinde ayetlerle alakalı soru sorduğunu, ta ki "*Kadınlar sizin tarlanızdır..*" ayetinin sebep-i nüzûlü ile alakalı İbn Abbâs'ın sözlerini işitene kadar bu durumun devam ettiğini belirtmiştir. Akabinde Mücâhid ayetin sebep-i nüzûlünü nakletmektedir.⁸²⁹ Bezzâr'ın naklettiği ilk rivayette İbn Abbâs, Hz. Ali'nin abdesti nasıl aldığını aktarmakta ve abdestin tertibi ile alakalı bilgi vermektedir. İkinci rivayette ise Abdullah b. Abbâs, Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Peygamber'den naklettiği namazda rekat sayısında kuşku duyanın ne yapması gerektiği ile alakalıdır.⁸³⁰ Ebû Ya'lâ'nın tahrir ettiği rivayet ise zimmîlere de içki satmanın haramlığı ile alakalıdır.⁸³¹ Dolayısıyla mezkûr tarik vasıtasıyla Taberî ile hadis literatüründe nakledilen rivayetlerin aynı olduğu söylenemez.

Taberî'nin ihticâc ettiği **dördüncü** tarikte İbn İshâk'tan rivayette bulunan kişi Ebû Temîle'dir. Tam ismi Ebû Temîle Yahyâ b. Vâdih el-Ensârî el-Mervezî'dir. Evzâi ve İbn İshâk hadis aldığı başlıca hocalarıdır. *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri mevcuttur. Kendisinden Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye, Muhammed b. Humeyd rivayette bulunmuştur. Ebû Temîle, İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtim gibi münekkitler tarafından güvenilir kabul edilmiştir.⁸³² Zehebî de onu hâfiz olarak nitelendirmektedir. Vefat tarihi hakkında net bilgi bulunmamakla birlikte Zehebî onu hicrî 191 ile 200 yılları arasında vefat edenler kısmında zikretmektedir.⁸³³ Ebû Temîle'den nakledilen tek rivayet Seleme b. Fazl'ın meşhur öğrencisi İbn Humeyd vasıtası ile Taberî'ye ulaşmıştır. Bu rivayet yukarıda zikredilen Ya'kûb ed-Devrakî'nin naklettiği abdestin tertibi ile alakalı rivayettir. Taberî, rivayetin senedin tahvil yaparak İbn İshâk'tan İbn Humeyd → Ebû Temîle tarikiyle de nakledildiğini göstermiştir. Hadis koleksiyonlarında Ebû Temîle → İbn İshâk tarikiyle bazı rivayetler yer alsa da bunların sahâbî râvisi İbn Abbâs olmamıştır.

Beşinci tarikte İbn İshâk'tan hadisi rivayet eden kişi meşhur muhaddis Yezîd b. Hârûn olmuştur. Tam ismi Ebû Hâlid Yezîd b. Hârûn es-Sülemî el-Vâsıtî'dir. Şu'be, İmâm Mâlik ve

⁸²⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/755.

⁸³⁰ Sırasıyla bkz.: Bezzâr, *Müsned*, 2/110, 3/209.

⁸³¹ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 3/49.

⁸³² Mizzî, *Tehzib*, 32/22-25

⁸³³ Zehebî, *Târih*, 4/1264.

İbn İshâk meşhur hocaları arasındadır. Kendisinden Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Temîm el-Muntasır dahil olmak üzere pek çok isim hadis rivayetinde bulunmuştur. *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri mevcuttur. Ali b. el-Medînî, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Zûr'a gibi meşhur münekkitler tarafından güvenilir kabul edilmiştir.⁸³⁴ İbn Hacer de onun hakkında sika hükmünü vermiştir. Yezîd b. Hârûn hicrî 206 senesinde vefat etmiştir.⁸³⁵

İlgili tarikte Yezîd b. Harun'dan rivayeti aktaran kişi Ebû Abdillâh Temîm b. el-Muntasır el-Vâsıtî'dir. Süfyân b. Uyeyne, İshâk b. Yûsuf el-Ezrak (v. 117/735) ve Yezîd b. Hârûn başlıca hocalarıdır. Kendisinden ise Nesâî, İbn Mâce ve Ebû Dâvûd hadis rivayet etmiştir.⁸³⁶ İbn Hacer onun hakkında sika ve hafız ifadelerini kullanmıştır. Temîm b. el-Muntasır hicrî 244 yılında vefat etmiştir.⁸³⁷

Bu tarikle Taberî, Hz. Peygamber'in, eşleri hayırlı iken onlarla birlikte uyuduğuna dair bir rivayet nakletmiştir⁸³⁸ Meşhur hadis eserlerinde Yezîd b. Hârûn'un İbn İshâk'tan naklettiği çok sayıda rivayet mevcuttur. Hatta İbn Ebî Şeybe bu tarikle 41, Ahmed b. Hanbel ise 103 rivayet tahrir etmiştir. Tespitlerimize göre bunların sahâbî râvisi İbn Abbâs olanların dağılımı şu şekildedir: İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde üç, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde altı, Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred*'inde bir, İbn Mâce, Tirmizî ve Nesâî'nin *Sünenler*'inde birer tane. İbn Ebî Şeybe'nin naklettiği rivayetlerin konusu Hanîfliğin Allah katında en sevimli din olması, Hz. Peygamber'in kızı Zeynep ile Ebû'l-Âs'ın nikahlarının durumunu değerlendirmesi ve Hudeybiye günü saçını kazıtanlara Hz. Peygamber'in dua etmesine dairdir.⁸³⁹ Ahmed b. Hanbel de bu üç rivayetin yanı sıra ana babasını öldüren çocuğun mirastan durumu, Ebû'l-Yeser'in Abbâs b. Abdilmuttalib'i esir edişi ve Hz. Peygamber'in eşleri hayırlı iken onlarla uyuduğuna dair hadisleri tahrir etmiştir.⁸⁴⁰ Buhârî Hanîfliğin Allah katında en sevimli din olması konulu rivayeti,⁸⁴¹ İbn Mâce ve Ebû Dâvûd Hz. Peygamber'in kızı Zeynep ile Ebû'l-Âs'ın nikahlarının durumunu değerlendirmesi rivayetini,⁸⁴² Tirmizî ise karısıyla birlikte Müslüman olan bir adamın nikahının sabit kaldığı hadisini eserlerine almışlardır.⁸⁴³ Nesâî, yakın akrabaların mirastan payıyla alakalı bir rivayeti eserinde zikretmiştir.⁸⁴⁴ İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel ilgili rivayetleri doğrudan Yezîd b. Hârûn'dan nakletmiştir. Buhârî, Sadaka (v. 223/838) aracılığıyla; İbn Mâce, Ebû Bekr b. Hallâd (v. ?) ve Yahyâ b. Hakîm (v. ?) vasıtasıyla; Ebû Dâvûd, Hasan b.

⁸³⁴ Mizzî, *Tehzîb*, 32/261-267.

⁸³⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 1068.

⁸³⁶ Mizzî, *Tehzîb*, 4/334-335.

⁸³⁷ İbn Hacer, *Takrîb*, 182.

⁸³⁸ Taberî, *Câmî*, 3/724.

⁸³⁹ Sırasıyla bkz.: İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 8/121, 20/234, 20/544.

⁸⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/217, 2/196, 1/2194, 2/205, 2/216, 9/2059.

⁸⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thk. İ'sâm Mûsa Hâdî (Cübeyl: Dârü's-Sâdık, 1434/2013), 123.

⁸⁴² İbn Mâce, "Nikâh", 60; Ebû Dâvûd, "Talâk" 25.

⁸⁴³ Tirmizî, "Nikâh", 43.

⁸⁴⁴ Nesâî, "Kasmü'l-fey", 1.

Ali (v. ?) aracılığıyla; Tirmizî Abd b. Humeyd vasıtasıyla; Nesâî ise Amr b. Ali (v. ?) aracılığıyla Yezîd'in naklettiği rivayetleri tahrir etmişlerdir.

3.3. Taberî-İbn İshâk Arası Tariklerin Analizi

Taberî ile İbn İshâk arasındaki tariklerde hadis eserlerinde kendisinden hadis tahrir edilmeyecek kadar zayıf olan bir râvî yoktur. Bu tarikler arasında Seleme'nin öğrencisi İbn Humeyd zayıf kabul edilebilir. Bununla birlikte onun Seleme'den naklettiği rivayetlerin büyük ölçüde yazılı materyallere dayandığına dair güçlü kanıtlar mevcuttur. Ayrıca tetkik ettiğimiz rivayetlerde İbn Humeyd'in nakillerine %78,6 oranında mütâbaat sağlandığı tespit edilmiştir. Bu durum onun Seleme'den naklettiği İbn İshâk'ın *Megâzî* nüshası hakkında güvenilir bir râvî olduğunu gösterir.⁸⁴⁵ İlâveten Muhammed b. Humeyd hakkında verilen hüküm zayıf olsa bile onun rivayetlerinin, bazı meşhur hadis eserlerinde de tahrir edildiği görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Tirmizî onun aracılığıyla 28, Dârimî 27 haber nakletmişken Bezzâr yedi, İbn Mâce altı rivayet kaydetmiş, Ebû Dâvûd ise kendisinden sadece bir hadis rivayet etmiştir. Buna göre İbn Humeyd'in, hadisleri tahrir edilemeyecek düzeyde zayıf bir râvî olmadığı ifade edilebilir.

İbn İshâk ile Taberî arasında yer alan tarikler, bu tariklerin güvenilirlikleri ve sahâbî râvisi İbn Abbâs olmak üzere bu tariklerden nakledilen rivayetlerin meşhur hadis eserleri ve Taberî'deki sayısal dağılımı aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

⁸⁴⁵ İlgili tespitler için bkz.: Bu çalışmanın ikinci bölümündeki "Rivayetlerin Analizi" başlığı.

Tablo 2: Taberî-İbn İshâk Arasında Yer Alan Tarikler ile Güvenilirlik Durumları ve Bu Tariklerden Nakledilen Rivayetlerin Sayısal Dağılımı

Tarik	Cerh-Ta'dîl Durumu (Sırasıyla)⁸⁴⁶	Bu Tarikle Nakledilen Rivayetlerin Hükümü	Bu Tarikin Meşhur Hadis Eserlerinde Yer Alış Miktarı (Sahâbî Râvisi İbn Abbâs Olmak Üzere)	Taberî'de Tahric Edilme Sayısı (Sahâbî râvisi İbn Abbâs Olmak Üzere)
1- İbn Humeyd→ Seleme b. Fazl	Sadûk→ Sadûk	Hasen	Dârimî→1 Tirmizi→1	172
2- Ebû Küreyb→ Yûnus b. Bükeyr	Sika→ Sadûk	Hasen	-	47
3- Ebû Küreyb ve Hennâd→ Yûnus b. Bükeyr	Sika→Sika→Sadûk	Hasen	-	6
4- Hennâd→Yûnus b. Bükeyr	Sika→ Sadûk	Hasen	Tirmizî →1	1
5- Süfyân b. Vekî'→ Yûnus b. Bükeyr	Sadûk→ Sadûk	Hasen	-	2

⁸⁴⁶ Cerh-ta'dîl durumuyla alakalı genellikle İbn Hacer'in kanaatleri esas alınmakla birlikte zaman zaman tariklerdeki kendi değerlendirmelerimiz de tabloya yansıtılmıştır. Örneğin İbn Hacer'e göre zayıf bir râvi olan İbn Humeyd tetkik edilen rivayetlerdeki bulgularımız dikkate alınarak sadûk hükmünde olduğu değerlendirilmiştir.

6- Süfyân → Vekî' → Yûnus b. Bûkeyr	Sadûk→ Sika→ Sadûk	Hasen	-	1
7- Süfyân→ Abdullah b. İdrîs	Sadûk→ Sika	Hasen	-	4
8- Saîd b. Yahyâ → Yahyâ b. Saîd	Sadûk→ Sadûk	Hasen	-	3
9- Ebû Küreyb →Abde, Abdurrahîm b. Süleymân	Sika→ Sika→ Sika	Sahîh	-	2
10- Hennâd veya Ebû Küreyb →Abde	Sika→ Sika→ Sika	Sahîh	Müslim→1 Tirmizî→1	1
11- Hasan b. Ahmed →Muhammed b. Seleme	Sika→ Sika	Sahîh	Tirmizî→1	1
12- Yûnus b. Abdila'lâ→ İsmâîl b. Ayyâş, İbn Vehb	Sika→ Sadûk→ Sika	Hasen	-	2
13- Ebû Küreyb→ Muhâribî	Sika → Sadûk	Hasen	-	1
14- Ya'kûb b. İbrâhîm→ İbn Uleyye	Sika→ Sika	Sahîh	İbn Huzeyme→1	1

15- İbn Humejd→ Ebû Temîle	Sadûk→ Sika	Hasen	-	1
16- Temîm el-Muntasır→ Yezîd b. Hârûn	Sika→ Sika	Sahîh	-	1

Bu tabloda da belirtildiği gibi İbn Humeyd → Seleme b. Fazl ve Hennâd ve Ebû Küreyb → Abde tarikleri ile ikişer; Hennâd → Yûnus b. Bükeyr, Hasan b. Ahmed → Muhammed b. Seleme ve Ya'kûb b. İbrâhîm → İbn Uleyye tarikleri ile birer, toplamda 7 rivayetin hadis eserlerinde tahrir edildiği tespit edilmiştir. Ancak tariklerin tam hali esas alınarak yapılan bu tespitler, eksik yahut hatalı çıkarımlar yapmaya sevk edebilir. Zira İbn İshâk'tan nakledilen rivayetlerin, meşhur hadis musannifleri ile Taberî'ye ulaşan tariklerinin farklılık arz etmesi normal bir durumdur. Çünkü İbn İshâk'ın yüzlerle ifade edilen öğrencisi ve öğrencilerinin de bir o kadar daha talebesi bulunmaktadır. Bundan dolayı her musannif başka tariklerle İbn İshâk'ın rivayetlerine ulaşma imkânına sahiptir. Bu sebepten ötürü, ele aldığımız rivayetler çerçevesinde, sadece İbn İshâk'ın öğrencilerinden nakledilen rivayetlerin sayısal dağılımı aşağıdaki tabloda ele alınmıştır.⁸⁴⁷

⁸⁴⁷ Tablo 2'nin yanı sıra bu tablonun da yapılmasının sebebi Taberî ve meşhur hadis musanniflerinin, İbn İshâk'ın öğrencilerinden nakledilen rivayetlere doğal olarak başka vasıtalarla ulaşmalarıdır.

Tablo 3: Taberî ile İbn İshâk Arasında Yer Alan Tariklerde İbn İshâk'ın Talebesi Konumunda Olan Râvilerin Güvenilirlikleri ve Bu Râvilerden Nakledilen Rivayetlerin Sayısal Dağılımı

İbn İshâk'ın Talebesi Olan Râvi	Râvinin Cerh-Ta'dîl Durumu	Râvinin Meşhur Hadis Eserlerinde İbn İshâk'tan Toplam Rivayet Sayısı	Râvinin Meşhur Hadis Eserlerinde İbn İshâk'tan Rivayet Sayısı (Sahâbî Râvisi İbn Abbâs Olmak Üzere)
1- Seleme	Sadûk	Ahmed b. Hanbel →10 Dârimî→2 Ebû Dâvûd→14 Tirmizî→2	Dârimî→1 Ebû Dâvûd→3 Tirmizî→1
2-Yûnus b. Bükeyr	Sadûk	Ahmed b. Hanbel →1 Dârimî→5 İbn Mâce→9 Ebû Dâvûd→7 Tirmizî→13	İbn Mâce→1 Ebû Dâvûd→2 Tirmizî→1
3-İbn İdrîs	Sika	İbn Ebî Şeybe→ 35 Ahmed b. Hanbel → 10	İbn Ebî Şeybe→4 Ahmed b. Hanbel→2

		Dârimî→2 İbn Mâce →3 Ebû Dâvûd→10 Tirmizî →1	Ebû Dâvûd→2
4-Yahyâ b. Saïd	Sadûk	Ahmed b. Hanbel →2 Tirmizî→2	0
5-Abde	Sika	İbn Ebî Şeybe→18 Ahmed b. Hanbel → 10 Müslim→2 İbn Mâce→ 5 Ebû Dâvûd→ 10 Tirmizî→ 9 Nesâî 1	İbn Ebî Şeybe→ 1 Ahmed b. Hanbel → 1 Dârimi→1 Müslim→1 Tirmizî→1
6-Muhammed b. Seleme	Sika	Ahmed b. Hanbel →33 Dârimî→4 İbn Mâce→9	Ahmed b. Hanbel →3 Dârimi→1 İbn Mâce→2

		Ebû Dâvûd→35 Tirmizî→4 Nasâî→4	Ebû Dâvûd→6 Tirmizî→1 Nesâî→1
7-İbn Vehb, İsmâîl b. Ayyâş	Sika, Sadûk	Ahmed b. Hanbel →2 İbn Mâce→3 Tirmizî→1	0
8-Muhâribî	Sadûk	İbn Ebî Şeybe→1 İbn Mâce→2 Dârimi→1 Bezzâr→3 Ebû Ya‘lâ→1	Bezzâr→2 Ebû Ya‘lâ→1
9-İbn Uleyye	Sika	İbn Ebî Şeybe→15 İbn Mâce→1 İbn Huzeyme→9	İbn Huzeyme→1
10-Ebû Temîle	Sika	İbn Ebî Şeybe→4	0

		İbn Mâce→4 Ebû Dâvûd→1	
11-Yezîd b. Hârûn ⁸⁴⁸	Sika	İbn Ebî Şeybe→41 Ahmed b. Hanbel →103 Dârimî→9 İbn Mâce→5 Ebû Dâvûd→1 Tirmizî→3 Nesâî→2	İbn Ebî Şeybe→3 Ahmed b. Hanbel →6 İbn Mâce→1 Tirmizi→1 Nesâî→1

⁸⁴⁸ Meşhur muhaddislerden hem Yezîd b. Hârûn hem de Yezîd b. Zürey‘, İbn İshâk’tan birçok hadis nakletmiştir. Hadis eserlerinde İbn İshâk’tan nakledilen rivayetlerin bazıları sadece “Yezîd” ismiyle nakledilmektedir. Bu rivayetlerin hangi Yezîd’e ait olduğunu kesinleştirmek ayrı bir çalışmanın konusu olabilir. Burada verilen rakamlar kuvvetle muhtemel Yezîd b. Hârûn’dan nakledildiğini düşündüğümüz rivayetlerin sayısıdır.

Yukarıda da işaret edildiği üzere Taberî’de bu tariklerden nakledilen rivayetlerin tarikleriyle hadis eserlerinde menkul rivayetlerin tariklerinin farklı olması musanniflerin ilmî birikimleri, yaşadıkları coğrafya ve dönemle alakalıdır. Bu farklılık öncelikle senetlerin uzun ya da kısa olmasında kendini gösterir. Örneğin İbn Ebî Şeybe doğrudan Yezîd b. Hârûn aracılığıyla İbn İshâk’ın rivayetlerini naklediyorken Taberî, bu rivayetleri Temîm el-Muntasır → Yezîd senediyle nakletmektedir. Bunun sebebi bu iki müellifin arasında yaklaşık 65 yaş olmasıdır.⁸⁴⁹ Bu yaş farkından dolayı İbn Ebî Şeybe tek kişi aracılığıyla, Taberî ise iki kişi aracılığıyla İbn İshâk’ın rivayetlerine ulaşabilmektedir.

İsnadların İbn İshâk’tan sonra farklılaşmasının diğer bir sebebi, müelliflerin yaşadıkları coğrafyayla ilgilidir. Taberî’nin *Câmiu’l-beyân*’ında yer alan İbn İshâk’ın rivayetlerinin büyük ölçüde Seleme b. Fazl tarikine dayandığına işaret edilmişti. Bu durum Taberî’nin İbn Humeyd vasıtasıyla Seleme’den nakledilen rivayetleri ve İbn İshâk’ın eserinin icazet hakkını, muhtemelen Rey şehrinde tahammül etmesinden kaynaklanmaktadır. Ahmed b. Hanbel ise İbn İshâk’ın rivayetlerini genellikle Ya’kûb b. İbrâhîm’in babası İbrâhîm b. Sa’d’dan rivayetiyle tahrîc etmiştir. *Müsned*’de İbrâhîm b. Sa’d’ın toplam rivayet sayısı 167, İbrâhîm b. Sa’d’ın İbn İshâk’tan nakledilen rivayetlerin sayısı ise 121 olarak tespit edilmektedir. Bir başka deyişle İbrâhîm b. Sa’d’ın haberlerinin önemli bir kısmı İbn İshâk’a dayanmaktadır. Bunun sebebi hem İbrâhîm’in hem de Ahmed b. Hanbel’in Bağdat’ta mukim olmalarıdır. Ahmed b. Hanbel Bağdat’ta, Ya’kûb b. İbrâhîm’in babasından nakli ile, İbn İshâk’ın *Megâzî*’sinin rivayet hakkını almış olmalıdır.⁸⁵⁰ Başka bir hadis musannifi Ebû Dâvûd ise yukarda da işaret edildiği üzere Nüfeylî ve Abdülazîz b. Yahyâ aracılığıyla Muhammed b. Seleme’nin naklettiği *Megâzî* nüshasına muttali olmuştur. Bu örnekler müşkil bir duruma işaret etmez, bilakis müelliflerin yaşadıkları dönemin, coğrafyanın, sahip oldukları hoca-talebe ilişkilerinin ve rivayet ağlarının isnadlarda çeşitliliğe yol açtığı bir göstergesidir.

Tablo 3’te ele alınan meşhur hadis eserlerindeki rivayetlerin sayılarının, Tablo 2’ye göre artması yukarda da değinildiği üzere musanniflerin yaşadıkları dönem, coğrafya ve ilmî birikimlerine bağlı olarak isnadların da doğal olarak değişebileceği olgusunu doğrular niteliktedir. Örneğin Abdullah b. İdrîs’in İbn İshâk’tan naklettiği rivayetler hadis eserlerinde - görece- sıklıkla yer alırken, Süfyân → İbn İdrîs tarikiyle meşhur hadis musannefâtında hiç hadis tahrîc edilmemiştir. Taberî ise dört rivayete bu tarikle ulaşmış ve eserine almıştır.

⁸⁴⁹ İbn Ebî Şeybe 159/776 tarihinde, Taberî ise hicrî 224/838 veya 225/839 senesinde doğmuştur.

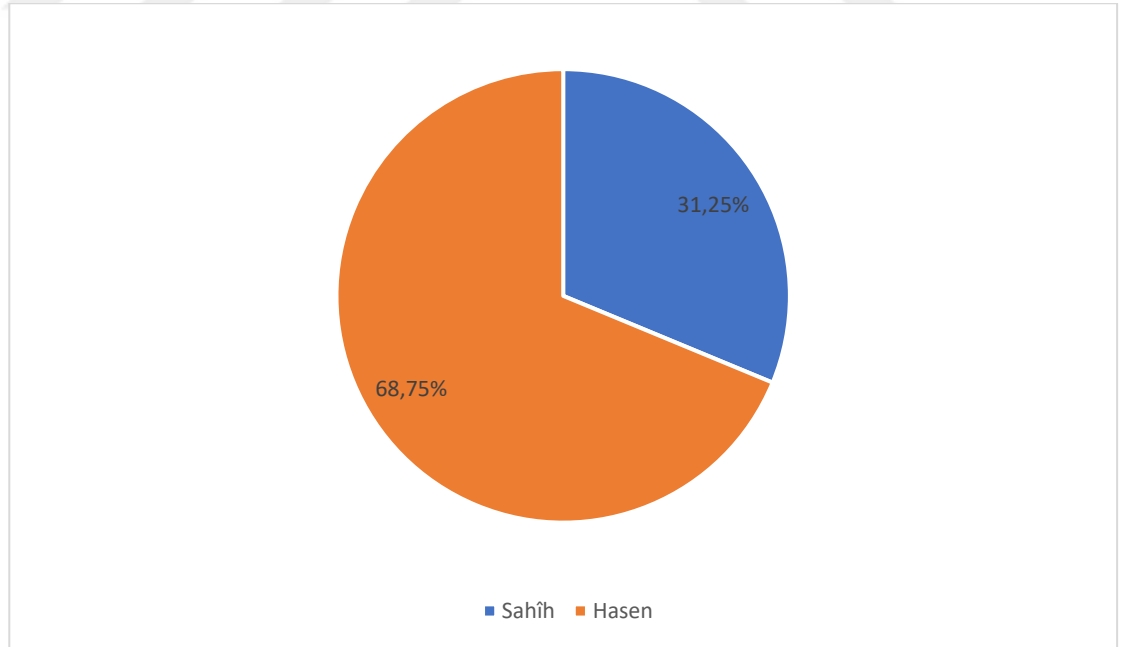
⁸⁵⁰ Rivayet sayıları ve ilgili durum için bkz.:Topal, “İbrâhîm b. Sa’d (183/799) ve Kitabü’l-Mübtade’ ve’l-Meb’as ve’l-Megâzî Rivayetinin Ahmed b. Hanbel’in Müsned’ine Yansıması”, 70-76.

Tablo 3'teki tariklerin hepsinin hadis eserlerinde az ya da çok kullanılıyor olması bu râvilerin ve tariklerin ihticâca elverişli olduğunu gösterir. Buna göre bazı tefsir rivayetlerinin hadis eserlerinde yer almaması, tariklerin bu kısımdan kaynaklı olmamalıdır.

Tablo 3'te belirttiğimiz üzere, İbn İshâk'ın rivayetlerinde incelediğimiz isnadlar özelinde hadisçiler tarafından en çok kullanılan tariklerin İbn İdrîs, Muhammed b. Seleme ve Yezîd b. Hârûn tarikleri olduğunu göstermektedir. Bu isimlerin diğerlerine göre daha güvenilir/sika addedilmesi bu tercihlerde güvenilirliğin etkili olduğunu gösterir. Taberî ise İbn İshâk rivayetlerinde, en çok İbn Humeyd → Seleme tarikini kullanmıştır. Bu açıdan - incelediğimiz rivayetler özelinde- bakıldığında İbn Humeyd'in zayıf bir râvi olmasının hadis musanniflerinin dikkat ettiği bir husus olduğunu ve bu durumun rivayetlerin tahricine etki ettiğini söylemek mümkündür. Ancak gerek Seleme'nin diğer öğrencileri ve az da olsa İbn Humeyd vasıtasıyla İbn İshâk'tan rivayetlerinin hadis eserlerinde tahric ediliyor olması, gerekse İbn İshâk'ın diğer öğrencileri vasıtasıyla rivayetlerinin hadis eserlerinde yer alıyor olması, bu durumun sadece İbn Humeyd'in zayıflığından kaynaklı olmadığını gösterir.

Aşağıdaki grafikte⁸⁵¹ de ele alındığı üzere İbn İshâk ile Taberî arasında 16 ayrı tarik tespit edilmiştir. Bu tariklerin 5'i (%31,25) sahîh, 11'i (%68,75) hasen hükmünü almıştır. Bu verilere göre tariklerin %100'ünün ihticâca elverişli olduğu ifade edilebilir.

Grafik 8: İbn İshâk-Taberî Arası Tariklerin Sıhhat Hükmü

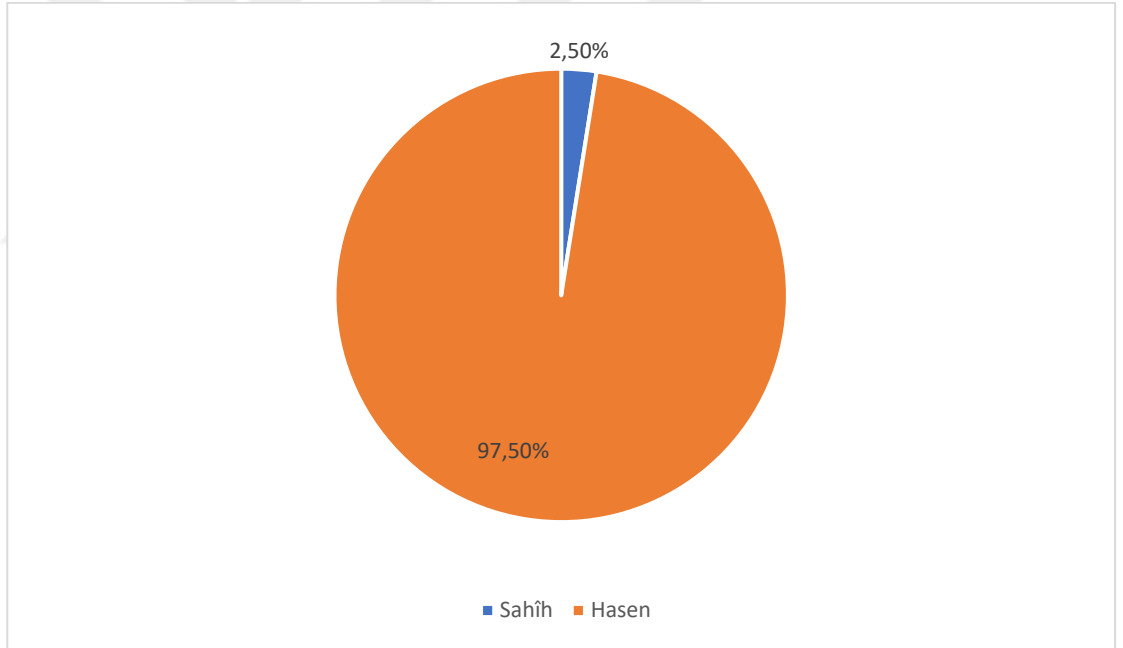

Söz konusu 16 tarikten mükerrer ve tahvilleriyle birlikte toplamda 244 rivayet nakledilmiştir. Bu rivayetlerin hükümleri ise şu şekildedir: altısı (%2,5) sahîh, 238'i (%97,5)

⁸⁵¹ Grafiklerde tezdeki tespitlerimize paralel olarak İbn Humeyd'in sadûk hükmünde olduğu varsayılmıştır.

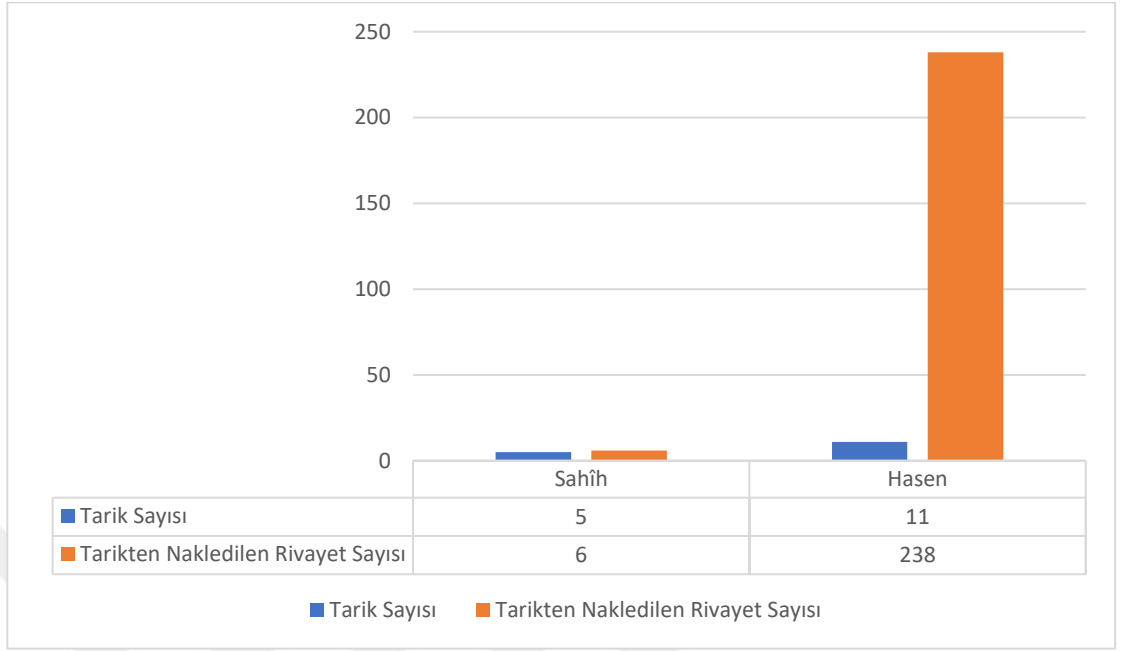
hasen. Bu rivayetlerin 240'ının *Megâzî*'nin râvisi kabul edilen âlimlerden nakledilmesi, rivayetlerin *Megâzî* (*Mübtede*, *Meb'as*, *Megâzî*) aracılığıyla Taberî'ye intikal etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bununla birlikte bu âlimlerin *Megâzî* dışında da İbn İshâk'tan nakilde bulunabilecekleri göz önünde bulundurulmalıdır. Söz konusunu 240 rivayetin 172'si Seleme, 57'si ise Yûnus b. Bükeyr tarafından aktarılmıştır. Bundan dolayı incelediğimiz rivayetler özelinde Taberî'nin en önemli iki kaynağının, bu iki âlimin naklettiği *Megâzî* nüshaları olması muhtemeldir. Özellikle Seleme'nin naklettiği rivayetlerin büyük çoğunluğunun İbn İshâk'ın günümüze eksik intikal eden *Megâzî*'sinde ve İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde yer almamasından ve bazı rivayetlerin konu olarak siyer-megâzî kapsamında değerlendirilemeyecek olmasından dolayı, İbn Humeyd vasıtasıyla Taberî'ye intikal eden eserin, *Megâzî*'nin tam halini yani *Mübtede*', *Meb'as* ve *Megâzî* bölümlerini haiz olabileceğini düşündürmektedir. Biyografik eserlerden aktarılan nakiller de Seleme'nin kitabın son halini elde ettiği ihtimalini güçlendirmektedir.⁸⁵²

Grafik 9: İbn İshâk-Taberî Arası Tariklerden Nakledilen Rivayetlerin Hükümü

⁸⁵² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 4/169; Zehebi, *Mizân*, 2/180. Ayrıntılı bilgi için bu çalışmanın "Seleme b. Fazl Tariki" başlığına bkz.

Grafik 10: İbn İshâk-Taberî Arası Güvenilirliklerine Göre Tarikler ve Bu Tariklerden Nakledilen Rivayet Sayıları

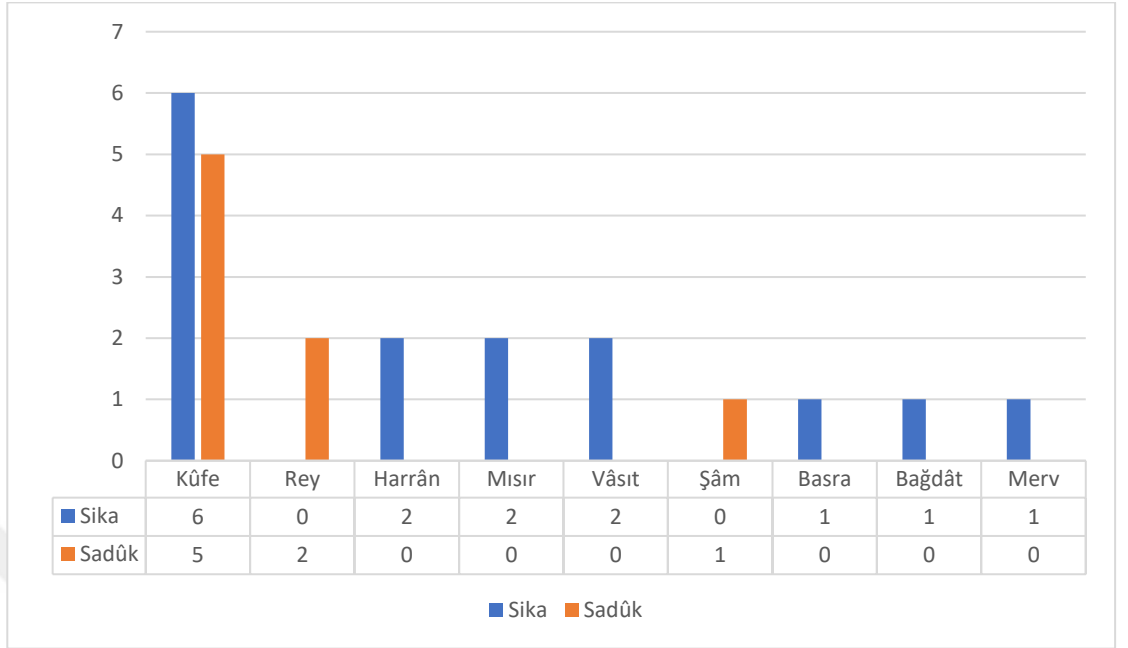
İbn İshâk ile Taberî arasında toplamda 23 râvi yer almaktadır. Bu râvilerden 15'i yani %65,20'si sika olup geri kalan sekiz (%34,8) râvi sadûktur, Buna göre râvilerin %100 oranında güvenilirlik şartlarını taşıdığı ifade edilebilir. İlâveten Taberî'nin İbn İshâk'tan kendisine ulaşan rivayetlerde çoğunlukla güvenilir kanallara itibar ettiği de söylenebilir.

23 râvinin nisbeleri esas alındığında Kûfe'de 11; Rey, Harrân, Mısır ve Vâsıt'ta ikişer; Şam, Basra, Bağdât ve Merv'de ise birer râvinin mukim olduğu görülür. Kûfe, Bağdât, Basra ve Vâsıt, Irak sınırları içerisinde değerlendirilecek olursa 23 râvinin 15'i Irak menşelidir. Taberî muhtemelen ömrünün büyük çoğunluğunu geçirdiği Irak'ta bu râvilere ve tariklere vâkıf olmuştur. Doğduğu Taberistân'dan Bağdat'a yaptığı yolculuk esnasında Rey ve Merv'e uğrayıp buralarda ilim tahsil etmiş olması da muhtemeldir.⁸⁵³

Bölgelere göre râvilerin güvenilirlik durumlarına aşağıdaki grafikte işaret edilecektir. Kûfeli 11 râviden altısı sika, beşi ise sadûktur. Sadûk hükmünü alan diğer iki râvi Rey bir râvi Şâmlıdır. Harrân, Mısır, Basra, Bağdât ve Mervli râvilerin hepsinin sika hükmünde olması dikkat çekicidir.

⁸⁵³ Biyografik eserlerdeki bulgular da bu tespiti doğrulamaktadır. Bkz.: Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-udebâ*, 6/2441-2446.

Grafik 11: İbn İshâk-Taberî Arasındaki Râvilerin Bölgelere Göre Dağılımı ve Güvenilirlikleri

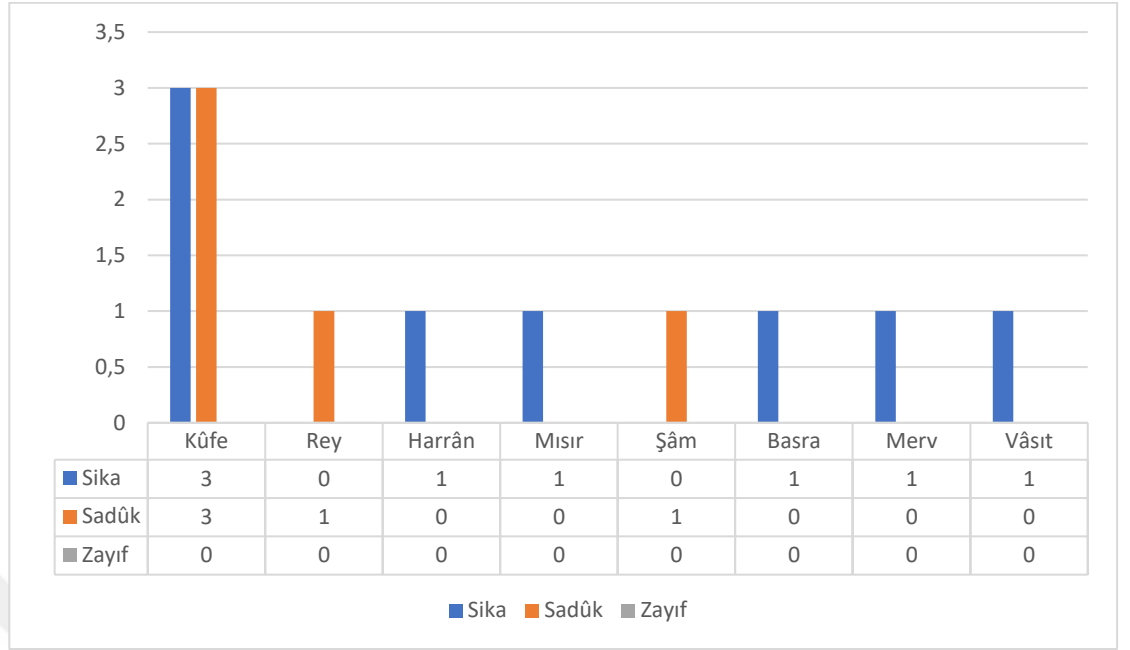

İncelenen tariklerde İbn İshâk'ın talebesi konumunda olan râvilerin hepsi güvenilirlik şartlarını haizdir. Bu minvalde 13 öğrencisinin sekizi (%61,5'u) sika; beşi (%38,5'u) sadûk hükmünü almıştır.

İbn İshâk'ın talebelerinin bölgelere göre dağılımı ise şu şekildedir: altısı yani %46'sı, 15'i Kûfeli, birer tanesi yani %7,7'si Rey, Harran, Mısır, Şam, Basra, Merv ve Vâsıtlı. Buna göre İbn İshâk'ın Medine'den Kûfe'ye yolculuk yaptıktan sonra ilgili rivayetleri talebelerine aktardığı ifade edilebilir.

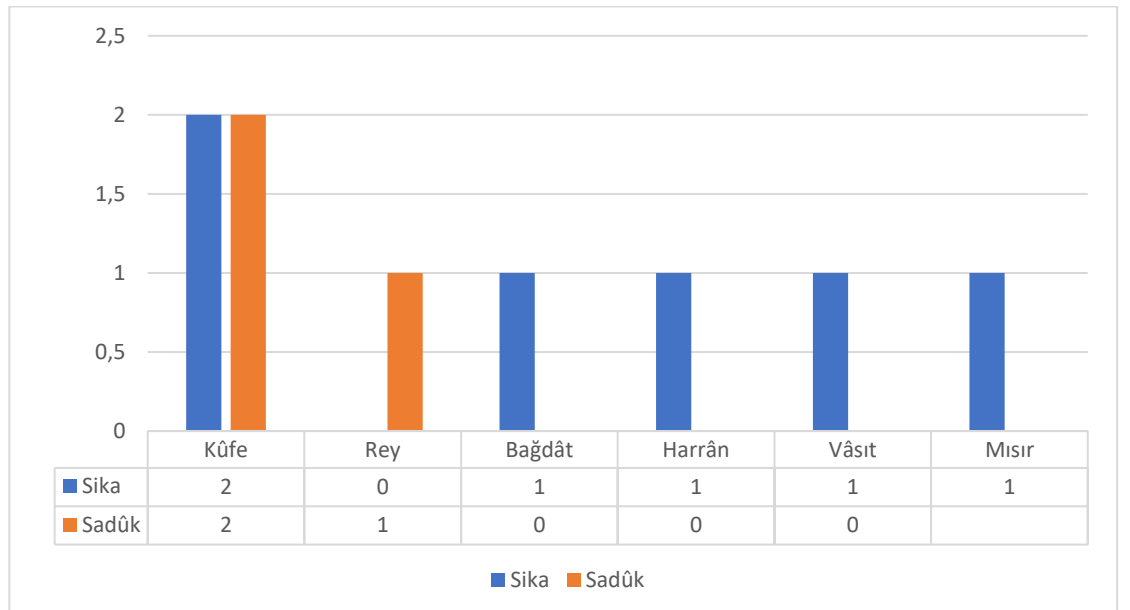
İbn İshâk'ın öğrencilerinin bölge bazlı güvenilirlik durumu ise şu şekildedir: Kûfeli altı öğrencisinin üçü sika, üçü sadûk; Reyli ve Şamlı tek öğrencisi sadûk; Harrân, Mısır, Şam, Basra, Vâsıt ve Mervli tek öğrencisi sikadır.

Grafik 12: İbn İshâk'ın Öğrencilerinin Bölgelere Göre Güvenilirlik Durumları

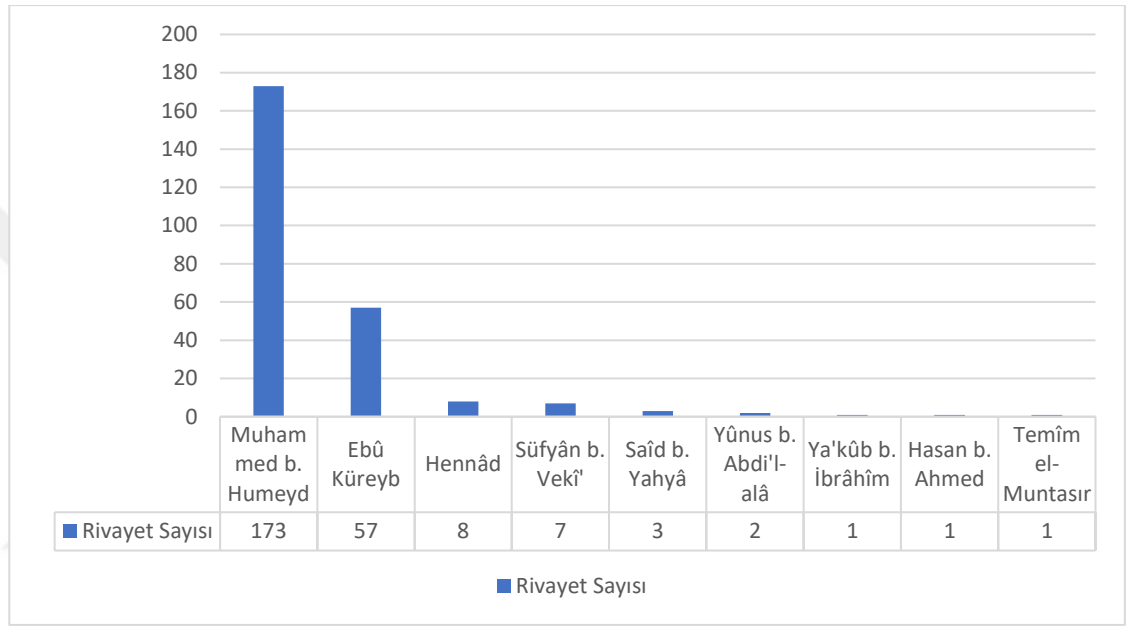
Taberî'nin ele aldığımız rivayetleri tahrir ettiği hocalarının sayısı dokuzdur. Bunların dördü Kûfeli, birer tanesi ise Rey, Bağdât, Harrân, Mısır ve Vâsıtlıdır. İncelediğimiz tarikler özelinde Taberî'nin Irak bölgesinde bulunduğu esnada bu rivayetleri tahammül ettiği ifade edilebilir. Bununla birlikte aktardığı rivayetlerin sayısal olarak en çok Reyli hocası İbn Humeyd'den nakledildiğini de unutmamak gerekir. Onun dokuz hocası içerisinde zayıf sayılan tek hocası İbn Humeyd'dir. Ancak tetkik ettiğimiz rivayetler özelinde İbn Humeyd'in sadûk hükmünde olduğu belirlenmiştir. Geri kalan sekiz hocasının altısı sika, ikisi sadûk hükmünü almıştır.

Grafik 13: Taberî'nin Hocalarının Bölgelere Göre Dağılımı ve Güvenilirlikleri

Yukarıda da ifade edildiği üzere Taberî'nin ilgili rivayetler çerçevesinde en çok istifade ettiği hocası 173 rivayetle Reyli İbn Humeyd olmuştur. Bu da Taberî'nin İbn Humeyd vasıtasıyla Seleme'nin naklettiği *Megâzî* nüshasından çokça istifade ettiğini gösteren başka bir veri olarak değerlendirilebilir.⁸⁵⁴ İbn Humeyd'i 57 rivayetle Ebû Küreyb, sekiz rivayetle Hennâd, yedi rivayetle Süfyân, üç rivayetle Saîd b. Yahyâ izlemektedir. Bu râvilerin hepsi Irak bölgesinde mukimdir. Mısırlı Yûnus b. Abdilâ'î iki, Bağdatlı Ya'kûb b. İbrâhîm, Harranlı Hasan b. Ahmed ve Vâsıtlı Temîm el-Muntasır, Taberî'ye birer rivayet intikal ettirmiştir.

Grafik 14: Taberî'nin Hocaları ve Rivayet Sayıları

⁸⁵⁴ Yâkût el-Hamevî'nin aktardığı bir bilgiye göre Taberî, İbn İshâk'ın *Megâzî*'sini Ahmed b. Muhammed ed-Dûlâbî tarikiyle elde etmiştir. Bkz.: Yâkût, *Mu'cemü'l-udebâ*, 6/2446. Hamevî, ilgili yerde Taberî'nin Rey'de bulunduğu sırada Muhammed b. Humeyd ve Dûlâbî'nin derslerine devam ettiğini aktarmakta, akabinde Dûlâbî vasıtasıyla Taberî'nin Seleme b. Mufaddal'ın naklettiği *Megâzî* nüshasını tahammül ettiğini ifade etmektedir. Aktarılan bu bilgi kuvvetle muhtemel bir hatadır. Bu hata ya Yâkût el-Hamevî'den ya da bu eserin muhakkiklerinden kaynaklanmıştır. Aynı paragrafta hem Muhammed b. Humeyd hem de Dûlâbî'den bahsedildiği için Taberî'nin *Megâzî*'ye ulaştığı tarik sehven Dûlâbî olarak kaydedilmiş olmalıdır. Zira Dûlâbî'nin *Megâzî*'nin râvisi olduğuna dair bir bilgi tespit edilememiştir. Taberî'nin İbn İshâk rivayetlerinde en çok atfı yaptığı tarikin İbn Humeyd → Seleme tariki olması da bu durumu doğrular niteliktedir. Nitekim Taberî, gerek *Târîh*'inde gerekse *Tefsîr*'inde Dûlâbî vasıtasıyla İbn İshâk'tan hiç rivayet aktarmamıştır. Ayrıca ilgili kısımda Seleme b. Fazl'ın isminin Seleme b. Mufaddal olarak yazılması ve beş sayfa öncesinde (6/2441) Muhammed b. Humeyd'in isminin Ahmed b. Humeyd olarak yazılması, eserin bu bölümünde ya yazarından ya da muhakkikten kaynaklı bir hata/hatalar olduğu izlenimini güçlendirmektedir. Yâkût tarafından aktarılan bu bilgi başka eserlerde de yer almamıştır. Ancak hatalı olduğu düşünülen bu bilgi, Taberî hakkında yapılan birçok çalışmada kendisine yer bulmuş ve doğruluğu araştırılmadan kabul edilmiştir. Bkz.: İsmail Cerrahoğlu, "Muhammed İbn Cerir et-Taberî ve Tefsiri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 83; Hasan Kurt, *Taberî'nin Hayatı ve Tarihçiliği* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1991), 10; Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), 39/314-315; Yakut el-Hamevî, "Muahammed b. Cerîr b. Yezid b. Kesîr b. Galib (et-Taberî)", çev. Fethi Ahmet Polat, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2010), 267; Fatih Kanca, "Taberî'nin Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk Adlı Eserinde Esbâb-ı Nüzûl", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 401; Mustafa Güvenç, "Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî ve Tefsiri", *TURAN-SAM: Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi* 11/41 (2019), 406. Bununla birlikte Yâkût el-Hamevî'nin eserindeki hata bazı araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. Bkz.: Fatma Akdokur, *"Tehzîbu'l-Âsâr" Bağlamında et-Taberî'nin Hadîsçiliği (224 - 310 h.)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 12, 49.

Tariklerin bu kısmında (İbn İshâk-Taberî arası) elde edilen verilere ve hazırlanan tablolara göre İbn İshâk tarikiyle menkûl İbn Abbâs rivayetleri hakkında da birkaç değerlendirme daha yapılabilir. İlgili tarikler vasıtasıyla İbn Abbâs'tan nakledilen rivayetlerin konusu zaman zaman Taberî'nin naklettiği rivayetlerle örtüşmekle birlikte bazen farklılık arz etmektedir. Bu da tefsir ve hadis eserlerinin yazılma amacıyla alakalıdır. İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan naklettiği her rivayet tefsir içerikli olmadığı için Taberî tarafından tahrir edilmemiştir. Aynı şekilde bu rivayetlerin konusu bir ayetteki garîb bir lafzın açıklaması mahiyetinde olduğu için hadis eserlerinde yer almaması tabîî karşılanmalıdır.⁸⁵⁵ Ancak İbn Abbâs'ın -tefsîr yahut fıkıh konulu- mevkûf rivayetlerinin özellikle musanneflerde sıklıkla yer alıyor olması ve onun muksirûn sahâbîlerden sayılıyor olması ondan daha fazla rivayet nakledilmesi beklentisine yol açmaktadır. Örneğin Taberî'nin de sıklıkla atıf yaptığı Seleme b. Fazl'dan İbn İshâk tarikiyle Ahmed b. Hanbel tarafından 10 rivayet tahrir edilmişken bu rivayetlerin hiçbirinin sahâbî râvisi Abdullah b. Abbâs olmamıştır. Taberî'nin Seleme tarikiyle tahrir ettiği rivayetlerin önemli bir kısmı ise merfûdur yani bu rivayetlerin mevkûf olması hasebiyle Ahmed b. Hanbel tarafından dikkate alınmadığı söylenemez. Aynı şekilde Seleme yahut İbn İshâk zayıf addedildiği için Ahmed b. Hanbel tarafından atıf yapılmıyor da değildir. Aksine Ahmed b. Hanbel, İbn İshâk'tan 600'ü aşkın rivayet tahrir etmiştir. Ayrıca o, Seleme'den sadece İbn İshâk özelinde 10 rivayet tahrir etmiştir. Dolayısıyla buradaki durum sadece tariklerin güvenilirliği veya tefsir rivayetlerinin mevkûf olmasına bağlanamaz. Benzer mülâhazaları diğer tariklere teşmil etmek de mümkündür.

Tariklerin söz konusu kısmına göre sahâbî râvisi İbn Abbâs olmak üzere meşhur hadis eserlerinde mükerrerleriyle birlikte 52 rivayet tahrir edilmiştir. Mükerrerler hariç rivayet sayısı ise 24'tür. Bu rivayetlerin sadece 10 kadarı Taberî'nin naklettiği rivayetlerdir. Geri kalanlar tefsir dışı değerlendirilebileceği için Taberî tarafından tahrir edilmemiş olmalıdır. Taberî'de bu tariklerle 244 rivayet naklediliyor olması, hadisçilerin tefsir rivayetlerine mesafeli olduğunu veya bu durumun eserlerin yazılış amacıyla alakalı olduğunu düşündüren diğer bir delil kabul edilebilir.

İncelediğimiz tarikleri İbn İshâk-Taberî ve İbn İshâk-İbn Abbâs arası şeklinde bölerek bu tariklerden vârid olan rivayetler hakkında hüküm vermek, rivayetler hakkında bütüncül yorum yapmayı engellemektedir. Bu bölümlerde rivayetler hakkında verilen hükümler, tariklerin ilgili kısmı esas alınarak yapılmıştır. Bu da genel bazı çıkarımlar yapmayı engellemektedir. Ayrıca râvi merkezli bir sıhhat yorumu, rivayetin mütâbî' ve şahidlerinin göz ardı edilmesine sebebiyet verebilmektedir. Âdidi olan bir zayıf rivayet, zayıf konumundan hasen li gayrihî seviyesine yükselebilmektedir. Bundan dolayı çalışmanın bir sonraki bölümünde her

⁸⁵⁵ Çalışmanın üçüncü bölümünde bu durum detaylı şekilde ele alınacaktır.

rivayet, sened ve metin açısından incelenecek, rivayetleri destekleyecek başka tariklerin olup olmadığı araştırılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM
İBN İSHÂK'IN İBN ABBÂS'TAN NAKLETTİĞİ RİVAYETLERİN TAHLİLİ

Çalışmanın bu bölümünde *Câmiu'l-beyân*'da İbn İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'tan naklettiği rivayetler tahlil edilecektir. Bu eserde çalışmamız sınırları dahilinde 244 rivayet tespit edilmiştir. 244 rivayetin 119'u merfû, 125'i mevkûftur. Merfû rivayetlerin hadis eserlerinde tahrir edilme ihtimali, mevkûf rivayetlere nazaran daha yüksektir. Zira hadis külliyyatında mevkûf rivayetler zikredilmekle birlikte çoğunlukla merfû haberler tahrir edilmiştir. Bundan dolayı Taberî Tefsîrinde İbn İshâk'ın çeşitli vasıtalarla İbn Abbâs'tan naklettiği merfû rivayetlerin hepsi tahlil edilecektir. Bu bağlamda *Câmiu'l-beyân*'da tespit ettiğimiz merfû rivayetlerin ilk dönem meşhur hadis musannefâtında izi sürülecektir. Bununla birlikte mevkûf rivayetlerin içerikleri hakkında bazı genel değerlendirmeler yapılacak hadis külliyyatında yer alanlar detaylı olarak tetkik edilecektir. Ayrıca mevkûf rivayetlere dair ayrıntılar Ek-2'de tablo şeklinde yer almaktadır. Benzer şekilde merfû rivayetlere dair değerlendirmeler de Ek-1'de tablolandırılmıştır.

1. Konularına Göre Merfû Rivayetler

Çalışmada konu edindiğimiz tarikten gelen rivayetlerin büyük bir kısmı mevkûf olmakla birlikte önemli ölçüde merfû rivayet de mevcuttur. Hükmen merfû olarak değerlendirilebilecek rivayetler de bu başlık altında ele alınacaktır. Rivayetler; sebab-i nüzûl, siyer-megâzî, fikhî hüküm bildiren rivayetler ve Tefsîr-i Nebî konuları ve bunların çeşitli alt başlıkları etrafında toplandığı için bu bölümde rivayet merkezli bir başlıklandırma yerine konu merkezli bir başlıklandırma yapılmıştır.

1.1. Sebeb-i Nüzûle Dair Rivayetler

Bazı ayetler, Hz. Peygamber veya sahâbenin başlarına gelen birtakım olay ve durumlar üzerine inmiştir. Bazen de sahâbe çeşitli konular hakkında Hz. Peygamber'e sorular sormuş ve bunlarla alakalı olarak âyet indiği vâki olmuştur. Bir âyetin iniş sebebi olarak isimlendirilen bu durumlara sebab-i nüzûl yahut çoğul kalıbı ile esbâb-ı nüzûl denilmektedir.⁸⁵⁶

Sahâbe içerisinde Abdullah b. Abbâs Kur'ân'ın tefsirine özel ilgi duyduğu ve bu hususiyetiyle meşhur olduğu için âyetlerin iniş sebepleri hakkında birçok açıklama yapmıştır. Bunların bazıları bizzat şahit olduğu olaylar, bazıları Hz. Peygamber yahut ashâbdan işittikleridir. Tarihçi kimliği ile İbn İshâk, Hz. Peygamber'in hayatını ve asr-ı saadette cereyan eden olayları kaleme aldığı için hangi ayetin hangi olayla ilişkili olduğuna dair pek çok rivayet

⁸⁵⁶ Mennâu'l-Kattân, "Esbab-ı Nüzûl", çev. Erdoğan Pazarbaşı-İbrahim Görener, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/11 (2001), 152.

nakletmiştir.⁸⁵⁷ Bu açıdan bakıldığında Siyer-Megâzî ilminin Tefsire kaynaklığının en çok sebab-i nüzûl bağlamında gerçekleştiği ifade edilebilir.⁸⁵⁸

Bu çalışmada ele alınan birçok rivayetin konusu sebab-i nüzûlle alakalıdır. Sebeb-i nüzûle dair rivayetler, Hz. Peygamber'in söz, fiil yahut takririni içermese dahi hükmen merfû kategorisinde değerlendirilmiştir.⁸⁵⁹ Bunun sebebi, sahâbenin bir âyetin iniş sebebini, kendi içtihadıyla bilmesinin genellikle mümkün olmamasıdır.⁸⁶⁰ Bununla birlikte nüzûle dair bazı rivayetlerin birtakım karineler ışığında sahâbenin kendi sözü olabileceği de ifade edilmektedir.⁸⁶¹ Bu durumun tespiti çalışmamız sınırlarını aştığı için sebab-i nüzûle dair rivayetlerin hepsi merfû kapsamında değerlendirilmiştir.

Öte yandan Esbâb-ı nüzûl rivayetleri Siyer-Megâzî kapsamında değerlendirilebilir. Esasen esbâb-ı nüzûle dair rivayetler siyerin bir parçasıdır. Yani her sebab-i nüzûl rivayeti siyer kapsamındayken, her siyer rivayeti nüzûl kapsamında değildir. Bundan dolayı bu çalışmada doğrudan bir ayetin inişine işaret eden rivayetler, sebab-i nüzûl kapsamında değerlendirilmiş, bunun dışında kalan Hz. Peygamber dönemindeki olaylara işaret eden rivayetler, siyer-megâzî başlığı altında incelenmiştir.⁸⁶² Âyetlerin iniş sebebine dair olaylar, bazen Yahudiler bazen Hristiyanlar bazen de Müşrikler ve Müslümanlar hakkında cereyan etmiştir. Bundan dolayı tetkik ettiğimiz rivayetlerin bu üst başlıklar altında incelenmesi düşünülmüştür.

1.1.1. Müslümanlar Hakkında İnen Âyetlerin Konuları

Câmiu'l-beyân'da tahrir edilen bazı rivayetler, birtakım âyetlerin Müslümanlar veya Müslümanlara yönelik indiğine dairdir. Bunların arasında birkaçı, İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan nakli olduğu için çalışmamız sınırları içerisinde.

1.1.1.1. Resulullah'ın Münafıkların Cenazesine Katılması Nedeniyle Uyarılması

Taberî'nin kaydettiği bir rivayete göre Hz. Ömer, Resulullah'ın münafıklardan Abdullah b. Übeyy'in cenaze namazına katılmasına karşı çıkmış ve bu konuda ısrar etmiştir. Hz. Ömer'in ısrarı üzerine Hz. Peygamber Tevbe sûresi 80. âyeti zikrederek münafıklara istigfar

⁸⁵⁷ Mustafa Soycan, "Tefsir-Siyer İlişkisi ve Taberî Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (2019), 494.

⁸⁵⁸ Ayrıca bkz.: Yasin Yılmaz, "Bir Siyer Müellifi Olan İbn İshak'taki Bazı Hâdiseler Örneğinde Siyer-Tefsir İlişkisi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (2013), 123.

⁸⁵⁹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 124-125; Sehavî, *Fethu'l-muğis*, 1/156.

⁸⁶⁰ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'un Rolü* (İstanbul: Şule Yayınları, 1994), 91, 100.

⁸⁶¹ Abdurrahman Elmalı, *Fahreddin er-Râzî'den Esbâb-ı Nüzul Değerlendirmesi* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998), 8-9.

⁸⁶² Bu açıdan rivayetler hakkında yapılan sınıflandırmanın subjektif bir tarafı olduğunu ifade etmek gerekir. Nitekim bazı araştırmacılar bu çalışmada tetkik edilen meşhur İbn İshâk tarikinden otuz kadar siyere dair rivayetin vârid olduğunu ifade etmiştir. Bkz.: Özaktan, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Siyerin Rolü*, 72. Ancak bu tez çalışmasında söz konusu 30 civarındaki rivayetin çoğu sebab-i nüzûl bağlamında ele alınmıştır.

etmek hakkında muhayyer bırakıldığını ifade etmiş ve Abdullah b. Übeyy'in cenaze namazına ve kabre konulmasına iştirak etmiştir. Nakledilen rivayete göre, bu olaydan kısa bir süre sonra Hz. Peygamber'in münafıkların cenazesine katılmamasının emredildiği Tevbe sûresi 84. âyet inmiştir. Taberî bu rivayeti İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Zührî → Ubeydullah b. Abdullah → İbn Abbâs → Hz. Ömer tarikiyle nakletmiştir.⁸⁶³

Bu haber senedi İbn Abbâs-İbn İshâk arası aynı olmak üzere İbn Hişâm ve İbn Ebî Hâtîm tarafından da tahrir edilmiştir.⁸⁶⁴ Ayrıca hadis musannefâtında da bu haber, İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan nakli şeklinde Taberî'deki tarikle tahrir edilmiştir. Ahmed b. Hanbel, Abd b. Humeyd, Tirmizî ve Bezzâr rivayeti ele aldığımız tarikle tahrir eden müelliflerdendir.⁸⁶⁵ Rivayetin İbn Abbâs'a isnad edilen başka bir tariki daha vardır. Bu tarikin sened zinciri Zührî'ye kadar Taberî'deki gibidir. Zührî'den rivayeti aktaran İbn İshâk değil Ukayl'dır. Rivayetin bu tarikle nakli, Buhârî, Nesâî ve Taberî'de mevcuttur.⁸⁶⁶ Zührî'den dağılan iki tarikle menkul hadis, aynı mana ve çok benzer lafızları ihtiva etmektedir. İbn Abbâs'a dayanan tariklerin hepsinin diğer bir ortak noktası, İbn Abbâs'ın rivayeti Hz. Ömer'den nakletmesidir. Rivayeti İbn Abbâs'a çok benzer lafızlarla nakleden sahâbîlerden birisi de İbn Ömer'dir. İbn Ömer'in naklettiği rivayet Buhârî, Müslim, İbn Mâce, Tirmizî, Bezzâr, Nesâî ve Taberî tarafından tahrir edilmiştir.⁸⁶⁷ Hadisin İbn Abbâs ve İbn Ömer'den nakledilen tariklerine aşağıdaki şemada yer verilmiştir. Ayrıca rivayette işaret edilen olayların bazıları, sahâbeden Câbir ve Enes'ten muhtasar olarak nakledilmiştir.⁸⁶⁸

⁸⁶³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/621-613.

⁸⁶⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, 2/552; İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîr*, 4/1857. İbn Hişâm, İbn İshâk ile kendi arasında yer alan muhtemel râvi Bekkâî'yi zikretmemiştir. İbn Ebî Hâtîm ise rivayeti İbn Hişâm'dan Yezîd b. Sinân (v. 264/ 878) aracılığıyla tahrir etmiştir.

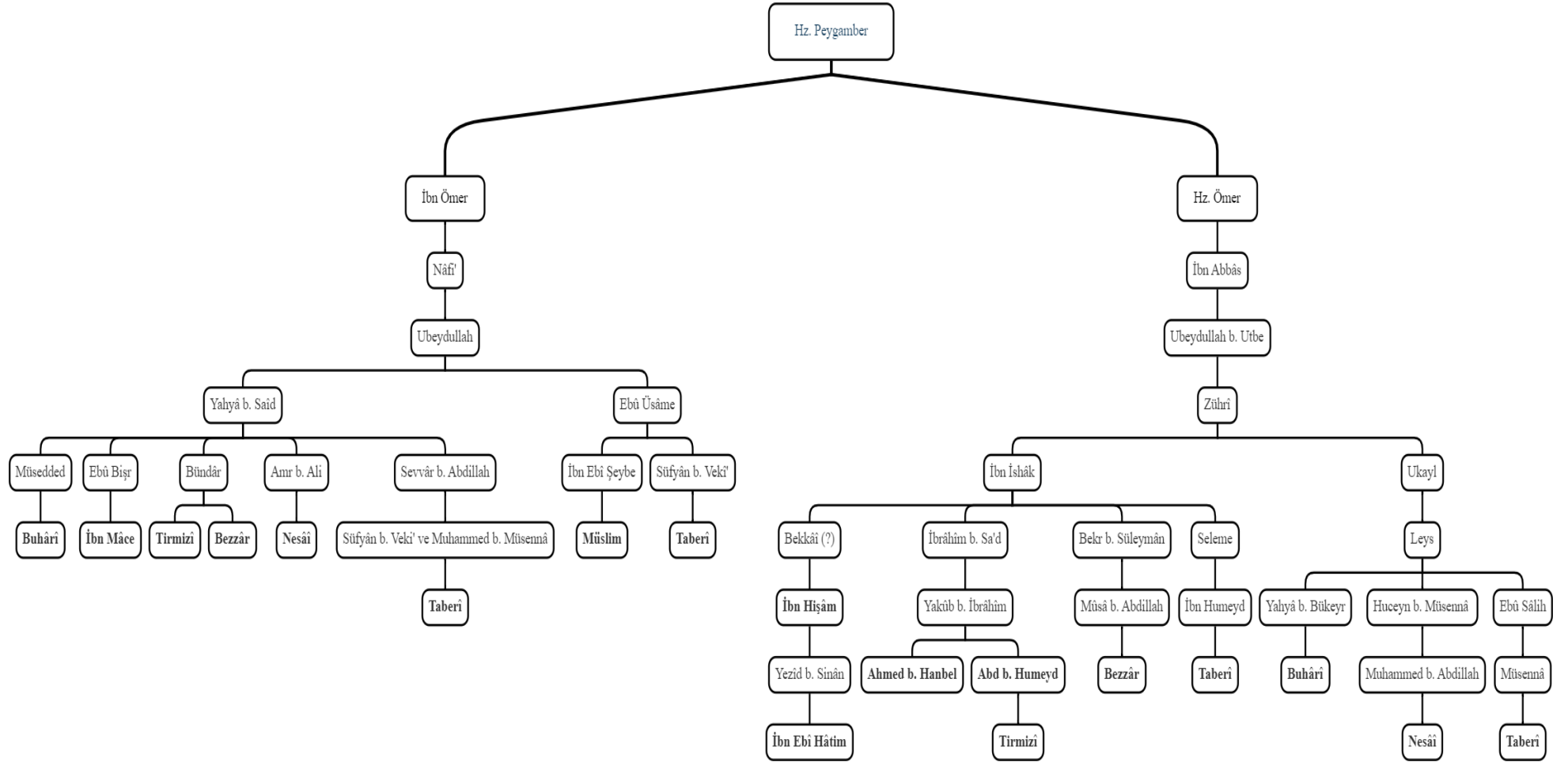
⁸⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/107; Abd b. Humeyd, *Müntehab*, 1/173; Tirmizî, "Tefsîr", 10, Bezzâr, *Müsned*, 1/299. Rivayetin tarikleri aşağıdaki şemada sunulmuştur.

⁸⁶⁶ Buhârî, "Cenâiz", 83, "Tefsîr", 154; Nesâî, "Cenâiz" 70; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/613-614.

⁸⁶⁷ Buhârî, "Cenâiz", 22; Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 25, "Sıfatü'l-münâfikîn", 3; İbn Mâce, "Cenâiz", 31; Tirmizî, "Tefsîr", 10; Bezzâr, *Müsned*, 12/86; Nesâî, "Cenâiz", 41, Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/610-611.

⁸⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/611-612.

Şekil 6: Resulullah'ın Abdullah b. Übeyy'in Cenazesine İştiraki Rivayetinin Tarikleri

Tetkik edilen rivayet İbn İshâk'tan dörk farklı tarik aracılığıyla musanniflere intikal etmiştir. Bundan dolayı Taberî'nin tahrir ettiği hadiste zayıf kabul edilen İbn Humeyd'e mütâbaat vardır. Ayrıca hadis, Zührî'den hem İbn İshâk hem de Ukayl aracılığıyla nakledilmiştir. Ukayl'in naklinin İbn İshâk'ı desteklediği ifade edilebilir. Rivayetin birden çok sahâbeden naklediliyor olması da nakledilen olayın tarihî bir gerçekliğinin olduğu yönünde güçlü bir izlenim uyandırmaktadır. İncelenen rivayet hadis eserlerinde kendine yer bulmuş İbn Abbâs'tan Ukayl → Zührî tarikiyle nakledilen hadis Buhârî tarafından da tahrir edilmiştir. Buhârî'nin İbn İshâk tariki yerine Ukayl tarikinden aktarılan rivayeti tahrir etmesi, İbn İshâk hakkındaki eleştirilerden kaynaklanmış olmalıdır. Öte yandan İbn Ömer'in nakli Ebû Dâvûd haric *Kütüb-i Sitte*'de tahrir edilmiştir. İbn Abbâs'tan menkul rivayet ise bu külliyyat içerisinde Buhârî, Tirmizî ve Nesâî'de mevcuttur. İbn Ömer'in naklinin daha çok eserde kendisine yer bulması, hadis âlimlerinin İbn Abbâs'ın tefsir rivayetlerine kısmen mesafeli yaklaştığını düşündürmektedir.

İbn İshâk tarikiyle Taberî'de menkul rivayet, İbn İshâk'ın sadûk bir râvi kabul edilmesinden ötürü hasen hükmündedir. Ancak rivayette hem İbn İshâk'a hem de İbn Abbâs'a mütâbaat tespit edilebildiği için hadisin sahîh li gayrihi hükmünü aldığı söylenebilir. İncelenen rivayetin, farklı tariklerle, hadis musannefâtında görece çok tahrir edilmesinin sebebi ise hadisin tefsir dışında cenaze ve ahkâmı bağlamının da olmasıdır. Nitekim konularına göre tasnif edilen eserlerde bu rivayet genellikle “Cenâze” kitabında/bölümünde tahrir edilmiştir.

1.1.1.2. Resulullah'a Mutedil Bir Sesle Kur'ân Okumasının Emredilmesi

Taberî'nin Ebû Küreyb Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Dâvûd b. Husayn → İkrime → İbn Abbâs senediyle naklettiği bir rivayet, Hz. Peygamber'in İslâm'ın ilk yıllarında Kabe'de Kur'ân okurken ve namaz kılarken sesinin nasıl olması gerektiğinin ayetle bildirilmesine dairdir. İsrâ sûresi 110. âyetin nüzûlüne sebep olan olay şu şekildedir:

Resulullah (s.a.s.) namazda Kur'ân'ı açıktan okuduğu zaman müşrikler dağılır, onun okuyuşunu işitmek istemezlerdi. Ancak içlerinden bir adam, Allah Resul'ünün namazda tilâvet ettiği Kur'ân'dan bir kısmını dinlemek isterse, müşriklerin dikkatini çekmemek için gizlice dinlerdi. Fakat eğer müşriklerin kendisinin Kur'ân dinlediğini fark ettiğini anlarsa, onların eziyetinden korktuğu için hemen oradan ayrılır ve artık dinlemezdi. Buna karşılık, Peygamber Efendimiz (s.a.s.) sesini alçaltarak okursa, bu defa gizlice dinlemek isteyenler onun tilâvetinden hiçbir şey işitemezdi.⁸⁶⁹

Rivayetin devamında bu olay üzerine “...namazında sesini pek yükseltme, çok da kısma. İkisi ortası bir yol tut.”⁸⁷⁰ âyetinin indiği aktarılmıştır.

⁸⁶⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/130-131.

⁸⁷⁰ *Kuran Yolu* (Erişim 18 Kasım 2024), el-İsrâ 17/110.

Bu rivayet İbn İshâk ve İbn Hişâm'ın *Sire*'leri ile Taberânî'nin *el-Mucemü'l-kebîr*'inde senedi İbn Abbâs-İbn İshâk arası aynı olmak üzere tahrir edilmiştir.⁸⁷¹ İbn İshâk ve Taberî'nin eserlerindeki metin bazı harf farklılıkları dışında hemen hemen aynıdır. Bu durum her iki eserde rivayetin İbn İshâk'ın öğrencilerinden Yûnus b. Bükeyr'den nakledilmesinden kaynaklıdır. Buna karşılık İbn Hişâm'ın naklettiği rivayet daha muhtasardır ve tetkik ettiğimiz rivayete nazaran birtakım farklılıkları bulunmaktadır. Taberânî'nin rivayeti ise birebir İbn Hişâm'ın nakli ile uyuşmaktadır. İbn Hişâm ile Taberânî'nin İbn İshâk'a ulaştığı tariklerin farklı olmasına rağmen naklettiği rivayetlerin aynı ifadelerle haiz olması düşündürücüdür. Bu durumda ya Yûnus b. Bükeyr'in naklinde bir problem olduğu ya İbn İshâk'ın öğrencilerine rivayeti farklı farklı lafızlarla aktardığı ya da Taberânî'nin İbn Hişâm'ın otoritesini gözeterek rivayeti onun eserindeki lafızlarla naklettiği düşünülebilir.

Tetkik ettiğimiz rivayete göre ayetteki salâtın kasıt namazdır ve bu âyetle Allah, Hz. Peygamber'e Kur'ân-ı Kerîm'e ilgi duyan müşriklere kıraatini nasıl duyurması gerektiği hususunda yol göstermektedir. İlgili âyetin nüzûl sebebi ve ayetteki salâtın kastın ne olduğuna dair birtakım ihtilaflar mevcuttur. Bir görüşe göre ayette salâtın kasıt namazdır ve Mekke müşriklerinin namazda açıktan Kur'ân okunduğunda Allah'a ve Kitab'a sövmemeleri, çok sessiz okunduğunda da ashâbının duymamasından dolayı Hz. Peygamber'e sesini ayarlaması öğretilmiştir. Bu rivayet Saîd b. Cübeyr'in İbn Abbâs'tan nakli şeklindedir ve ilk dönem hadis eserlerinde de en çok tahrir edilen rivayet bu olmuştur.⁸⁷² Dahhâk'ın İbn Abbâs'tan naklettiği bir rivayet de bu görüşü desteklemektedir. Ayrıca Katâde ve Saîd b. Cübeyr'in de bu görüşte olduğu aktarılmaktadır.⁸⁷³ Hz. Âişe, İbn Abbâs ve Urve'den nakledilen üçüncü bir görüşe göre ayette salâtın kasıt duadır.⁸⁷⁴ Son olarak sesin ayarlanmasının istenildiği hususların ve ayetteki salatın teşehhüd olduğu⁸⁷⁵ ve sesi yükselterek gösterişin, alçaltarak ise ashâbın duymamasının önüne geçmek için bu ayetin indiği de nakledilmiştir.⁸⁷⁶

Görüldüğü üzere âyetin nüzûl sebebi ve salattan kastın ne olduğuna dair dikkate değer bir ihtilaf mevcuttur. Bu ihtilafları değerlendiren Taberî, Saîd b. Cübeyr'in İbn Abbâs'tan naklettiği rivayetin en sahîh senedli rivayet olduğunu belirtir. Ayrıca bu tarikle nakledilen rivayet ona göre ayetin siyak ve sibakıyla daha uyumludur. Bundan dolayı o, Saîd b. Cübeyr'in

⁸⁷¹ İbn İshâk, *Sire*, 206; İbn Hişâm *Sire*, 1/314; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11/228. İbn İshâk'ın eserindeki rivayetin senedi İbn İshâk'tan sonra Utâridî → Yûnus b. Bükeyr şeklindedir. İbn Hişâm adeti olduğu üzere kendisi ile İbn İshâk arasındaki aracıyı zikretmez. Taberânî ise Ali b. Abdilaziz ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel → Ahmed b. Muhammed → İbrâhîm b. Sa'd tarikiyle rivayeti İbn İshâk'tan nakletmiştir.

⁸⁷² Ahmed b. Hanbel *Müsned*, 1/169; Buhârî, "Tefsîr", 212; Müslim, "Salât", 145; Tirmizî, "Tefsîr", 218; Nesâî, "Tefsîr" 74; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/129. Tirmizî hadis hakkında "hasen-sahîh" hükmünü vermiştir.

⁸⁷³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/129.

⁸⁷⁴ Mâlik, "Salât", 145; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/252; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, 1/437; Buhârî, "Tefsîr", 212; Müslim, "Salât", 145; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/125-128.

⁸⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/133.

⁸⁷⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/129.

İbn Abbâs'tan naklini âyetin isabetli yorumu olarak değerlendirmiştir.⁸⁷⁷ Bu sebepten olsa gerek, Saîd tarikinden menkul İbn Abbâs rivayeti hadis eserlerinde de görece çok müellif tarafından tahrir edilmiştir. Tetkik ettiğimiz rivayet de bu tarikten menkul haberle, salatın namaz olduğu hususunda uyumludur. Ancak bağlam ve âyetin iniş sebebine dair aktarılanlar farklıdır. Bundan dolayı incelediğimiz rivayetin kendinden daha sahîh senedle nakledilen bir rivayete muhalefet ettiği ve bundan dolayı meşhur hadis eserlerinde tahrir edilmediği söylenebilir. Öte yandan ayetteki salattan kastın dua olduğu görüşü de Saîd → İbn Abbâs senediyle menkul rivayete muhalefet etmektedir. Bu husus özellikle Hz. Âişe'den naklen başta Buhârî olmak üzere pek çok eserde yer almaktadır ve sened itibarıyla sahîh hükmündedir. Bu noktada sahîh senedlerle nakledilen rivayetlerin, birbirlerine muhalefeti söz konusu olsa bile, hadis külliyyatında tahrir edilebildiği belirtilebilir. Zira İbn İshâk tarikiyle menkul rivayet sahîh değil hasen hükmündedir.

1.1.1.3. Resulullah'ın Kendine Helal Olan Bazı Şeyleri Haram Kılması

Çalışmamız sınırları içerisinde Taberî'nin tahrir ettiği bir rivayet, Hz. Peygamber'in kendisine helal olan cariyesini haram kılmasına dairdir. Rivayete göre bu olay üzerine Tahrîm sûresinin ilk âyetleri nazil olmuştur. Saîd b. Yahyâ → Yahyâ b. Saîd el-Ümevî → İbn İshâk → Zührî → Ubeydullah b. Abdillâh → İbn Abbâs isnadıyla nakledilen rivayet şu şekildedir:

Ben (İbn Abbâs), Ömer b. el-Hattâb'a (r.a.): (Tahrîm sûresi 4. âyetinde bahsedilen) 'İki kadın kimdir?' diye sordum. O, 'Âişe ve Hafsa'dır' dedi. Bu hadisenin başlangıcı, Peygamber (s.a.s.)'in Mısır asıllı cariyesi Mâriye (Ümmü İbrâhîm) ile ilgiliydi. Peygamber (s.a.s.) Hafsa'nın gününde, onun evinde ve odasında Mâriye ile birlikte olmuştu. Hafsa bunu gördü ve dedi ki: 'Ey Allah'ın Nebîsi! Sen benden önce hiçbir eşinin gününde ve sırası geldiğinde onun evinde böyle bir şey yapmadın. Üstelik benim odamda ve yatağında bunu yaptın!' Bunun üzerine Allah Resulü (s.a.s.) ona şöyle dedi: 'Buna karşılık senin razı olacağın bir şey yapayım mı? Onu kendime haram kılalım, artık ona yaklaşmayayım, ne dersin?' Hafsa, 'Evet, razıyım' dedi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.s.) onu kendine haram kıldı ve ekledi: 'Sakin bu durumu kimseye anlatma.' Ancak Hafsa meseleyi Âişe'ye anlattı. Bunun üzerine Allah Teâlâ durumu ortaya çıkardı ve şu âyetleri indirdi: "*Ey Peygamber! Allah'ın sana helâl kıldığı şeyi, eşlerinin rızasını arayarak niçin kendine haram kılıyorsun?*" (et-Tahrîm 66/1) ... ve devamındaki bütün âyetler." (İbn Abbâs dedi ki) "Bize ulaştığına göre, Allah'ın Resulü (s.a.s.) bu olaydan dolayı yemin kefareti vermiş ve cariyesiyle ilişkisine devam etmiştir."⁸⁷⁸

Tahrîm sûresinin hangi olay üzerine indiğine dair kayda değer bir ihtilaf mevcuttur. Bazı rivayetlerde yukarıda da işaret edildiği üzere bu sûrenin Hz. Peygamber'in cariyesini kendisine haram kılması üzerine indiği nakledilmektedir. Öte yandan söz konusu âyetlerin Hz. Peygamber'in bal şerbetini kendisine haram kılması üzerine indiği de kaydedilmiştir.

⁸⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/136. Rivayet Buhârî'nin *Sahîh*'inde de tahrir edildiği için sahîh hükmündedir. Bkz. Buhârî, "Tefsîr", 212.

⁸⁷⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/88.

Hiz. Peygamber'in c riyesini kendisine haram kılması üzerine bu s renin indiğini ifade eden başka rivayetler de bulunmaktadır. Atiyye tarikiyle İbn Abb s'tan nakledilen bir rivayette⁸⁷⁹ ve Nes i'nin Enes b. M lik'ten naklettiğı hadiste,⁸⁸⁰ bu hususa işaret edilmektedir. T bi n müfessirlerinden M c hid, Kat de, C bir b. Zeyd ve Dahh k'ın s renin n z l sebebi hakkındaki görüşleri de Hiz. Peygamber'in cariyesini kendisine haram kılması  zerine Tahr m s resinin indiğı yöndedir.⁸⁸¹ Yine t bi n  limlerinden Mesr k'un g r    de bu yönde olmuştur.⁸⁸² Hadis kaynaklarında tetkik ettiğimiz rivayet Z hr  aracılığıyla ancak başka tariklerle İbn Abb s'ın Hiz. Ömer'den nakli şeklinde tahrir edilmiştir. Ancak bu rivayetlerde cariye kıssası yer almamakta, söz konusu ayetlerde bahsedilen iki kadının Hafsa ve    e olduğına değınilmektedir.⁸⁸³

Hiz. Peygamber'in bal  erbeti içmeyi kendisine haram kılması üzerine bu s renin indiğini ifade eden rivayet  u şekildedir:

Hiz. Peygamber (s.a.s.) zaman zaman Zeyneb bt. Cah 'ın yanında kalır ve orada bal  erbeti i tiğı olurdu. Bunun  zerine ben (   e) ve Hafsa aramızda anla tık: "Peygamber hangimizin yanına girerse, ona 'Senden mag fir (hoş olmayan bir koku yayan sakız türü) kokusu alıyorum' desin." Nitekim Hiz. Peygamber (s.a.s.) e lerinden birinin yanına girdiğinde, o da böyle söyledi. Bunun  zerine Allah Res l : "Hayır, ben Zeyneb bt. Cah 'ın yanında bal içtim, ancak artık onu içmeyeceğim" buyurdu. Bunun  zerine Tahr m s resi n z l oldu.⁸⁸⁴

Rivayetlerin hadis kaynaklarındaki tahriri üzerine bir değılendirme yapılacak olursa; Tahr m s resinin Hiz. Peygamber'in cariyesini kendisine haram kılması üzerine indiğini ifade eden rivayet, *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden sadece Nes i tarafından nakledilmiştir.  yetle bahsedilen iki kadının kim olduğına dair rivayetler Ahmed b. Hanbel, Buh r , Müslim ve Tirmiz  tarafından tahrir edilmekle birlikte bu rivayetlerde cariye kıssası yer almamaktadır. Öte yandan s renin Hiz. Peygamber'in bal  erbeti içmesi üzerine n z l olduğunu ifade eden rivayetler Ahmed b. Hanbel, Buh r , Müslim, Eb  D v d ve Nes i tarafından tahrir edilmiştir. Bu mülahazalar s renin n z l  hususunda bal  erbeti kıssasının muhaddisler nezdinde daha çok kabul gördüğünü göstermektedir.

⁸⁷⁹ Taber , *C miu'l-bey n*, 23/86.

⁸⁸⁰ Nes i, "I ret 'n-nis ", 4.

⁸⁸¹ Taber , *C miu'l-bey n*, 23/83-86.

⁸⁸² İbn Eb  Şeybe, *Musannef*, 10/446.

⁸⁸³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/243; Buh r , "Tefs r" 388, "Tal k", 8; Müslim, "Tal k", 34; Tirmiz , "Tefs r", 65.

⁸⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9/1090; Buh r , "Tefs r", 384; Müslim, "Tal k", 20; Eb  D v d, "E ribe", 88; Nes i, "Tal k", 18. Bazı rivayetler Hiz. Peygamber'in bal  erbeti i tiğı hanımı Sevde olarak zikredilmiştir. Bkz.: Eb 'l-Hasen Ali b. Ahmed en-Nis b r  el-V hid , *Esb b 'n-N z l*, thk. M hir Yasin el-Fahl (y.y.: D r 'l-Meym n, 1426/2005), 791.

Tefsircilerin bu rivayete yaklaşımı ise muhaddislere nazaran farklıdır. Mukâtil'e göre Tahrîm sûresi Hz. Peygamber'in cariyesini kendisine haram kılması üzerine inmiştir.⁸⁸⁵ Erken dönem müfessirlerinden Ferrâ (v. 207/822) da ilgili âyetleri cariye kıssasıyla ilişkilendirerek yorumlamıştır.⁸⁸⁶ İbnü'l-Cevzî *Zâdü'l-mesîr* isimli tefsirinde müfessirlerin Tahrîm sûresini Hz. Peygamber'in cariyesini kendisine haram kılması üzerine indiği görüşünde olduğuna değinmiştir.⁸⁸⁷ Bununla birlikte Kurtubî (v. 671/1273) ve İbn Kesîr, sûrenin nüzûlüne dair rivayetler arasında bal şerbeti kıssasını daha sahîh görmüşlerdir. Onlar, muhaddislerin de bu kanaatte olduklarını belirtmiş ve tercih edilmeye en layık yorumun, sûrenin bal şerbeti hadisesi üzerine nâzil olduğu yönünde olduğunu ifade etmişlerdir.⁸⁸⁸ Taberî ise iki rivayet arasında tercih yapmamaktadır. Ona göre mühim olan, bu sûrenin Hz. Peygamber'in kendisine helal olan bir şeyi haram kılması üzerine indiğidir. Bu husus cariye de olabilir bal şerbeti de olabilir.⁸⁸⁹ Bu rivayetlerin değerlendirildiği bir çalışmada, cariye kıssasını ihtiva eden rivayetin de sahîh olduğu belirtilmiş ve söz konusu kıssanın âyetlerin muhtevası ile iç bağlamına daha uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İlgili çalışmada bal şerbeti kıssasının da sahîh olduğu belirtilmiş ancak bu kıssanın doğrudan nüzûl sebebi değil, âyetin umumi manasını ihtiva eden ve müfessirlerin nüzûl sebebi olarak niteledikleri bir nakil olduğu ifade edilmiştir.⁸⁹⁰

Tetkik ettiğimiz rivayet hasen hükmünde olmakla birlikte Atiyye'nin İbn Abbâs aracılığıyla naklettiği rivayet ve Enes b. Mâlik'ten menkul hadisin incelenen rivayete mütâbaat sağlamasından ötürü İbn İshâk tarikiyle nakledilen haberin hasen seviyesinden sahîh li gayrihi seviyesine yükseldiği ifade edilebilir. Bu rivayetin ahkâma taalluk eden yönleri olması hasebiyle, sebep-i nüzûl rivayeti bağlamında olmasına rağmen, hadis kaynaklarında daha çok tahrir edildiği söylenebilir. Muhaddislerin söz konusu haberi "Talâk" bölümlerinde zikretmesi bu duruma işaret etmektedir.

1.1.1.4. Abbâs b. Abdülmuttalib'in Bedir Savaşı'nda Esir Alınması

Taberî'nin Süfyân b. Vekî' → Abdullah b. İdrîs → İbn İshâk → İbn Ebî Necîh → Mücâhid → İbn Abbâs → Abbâs isnadıyla tahrir ettiği bir rivayete göre Abbâs (r.a.) Enfâl sûresi 67. âyetin kendisi hakkında indiğini ifade etmiştir. Bu rivayet Taberî tarafından İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Kelbî → Ebû Sâlih → İbn Abbâs → Câbir b. Abdillâh b. Riâb → Abbâs tarikiyle de tahrir edilmiştir. İki tarikle nakledilen rivayet şu şekildedir:

⁸⁸⁵ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Muhammed Şehhâte (Beyrut: y.y., 1423/2002), 4/376.

⁸⁸⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân* (Mısır: Dârü'l-Mısriyye, ts.), 3/165.

⁸⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/305.

⁸⁸⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'ân* (Riyad: Dârü'l-Âlemi'l-Kütüb, 2003), 18/180; İbn Kesîr, *et-Tefsîr*, 8/158-160.

⁸⁸⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/88.

⁸⁹⁰ Mustafa Ergin, "Nüzûl Sebeplerinin Teaddüdü ve Müfessirlerin Tercih Kriterleri Bağlamında Hz. Peygamber'in Gizli Kalmasını İsteddiği Sırrın Mahiyeti Meselesi", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2024), 224-238.

Allah Teâlâ'nın şu âyeti: “Yeryüzünde düşmanı tamamıyla sindirip hâkim duruma gelmedikçe, hiçbir peygambere esir almak yakışmaz”⁸⁹¹ benim hakkımda inmiştir. Ben Hz. Peygamber’e (s.a.s.) gelip Müslüman olduğumu haber verdim ve Bedir Savaşı’nda ganimet olarak alınan yirmi ukıyye (ölçek) gümüşü bana iade etmesini talep ettim; ancak bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Allah, bana o meblağ karşılığında her biri tüccar olan yirmi köle ihsan etti; her biri servetimi ellerinde çoğalttılar.⁸⁹²

Bu rivayette Enfâl 67. âyetin Hz. Abbâs ile ilişkilendirilmesi hatalı gözükmemektedir. Zira ilgili 67. âyetin nüzülü hakkındaki diğer rivayetler, bu habere muhalefet etmektedir.⁸⁹³ Bundan olsa gerek Taberî, bu rivayeti Enfâl 70. âyetin nüzülü bağlamında tahrir etmiştir. Aşağıda da değinileceği üzere konu hakkında farklı tariklerden nakledilen rivayetlerde 70. âyete atıf yapılmaktadır. 70. âyetin içeriği de mezkûr rivayete daha uyumludur.⁸⁹⁴ Buradaki hata rivayeti nakleden râvilerden kaynaklanmış olabilir. Diğer bir ihtimal ise rivayetin metninde Hz. Abbâs’ın 67-70. âyetlerin zikretmiş olabileceğidir. Buna göre rivayetin râvilerinin yahut Taberî’nin ilgili ayetleri uzunca zikretmeyip metin üzerinde ihtisar veya takfî‘ yaptığı ifade edilebilir.

İbn İshâk’ın *Sîre*’sinde senedsiz zikredilen hadis, İbn Ebî Hâtim ve Taberânî tarafından da tahrir edilmiştir.⁸⁹⁵ Bu iki eserde tahrir edilen rivayette Taberî’nin zikrettiği ilk senedden farklı olarak Mücâhid yerine Atâ yer almaktadır. Ayrıca Taberânî ilgili rivayeti, aynı tarikten nakledilen başka rivayete birleştirerek aktarmıştır. Bununla birlikte Beyhakî’nin Taberî’dekine benzer lafızlarla kaydettiği ancak daha detaylı bir anlatı sunan bir rivayetin senedi, İbn İshâk’ın siyer hocalarından telfikli aktarımı şeklindedir.⁸⁹⁶ Bu rivayet benzer lafızlarla İbn Abbâs’tan Ali b. Ebî Talha, Atiyye el-Avfî ve Atâ el-Horâsânî tarikleriyle de nakledilmiştir.⁸⁹⁷ Dolayısıyla incelenen rivayetin İbn Abbâs’tan naklinin sabit olduğu söylenebilir. Ayrıca Ebû Hüreyre’nin

⁸⁹¹ el-Enfâl 8/67.

⁸⁹² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 11/284.

⁸⁹³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 11/271-275.

⁸⁹⁴ “Ey Peygamber! Elinizdeki esirlere söyle: Eğer Allah, kalplerinizde (iman, ihlâs, iyi niyet gibi) bir hayır (olduğunu) bilirse, sizden alınan fidyeden daha hayırlısını size verir ve sizi bağışlar. Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.” Bkz.: el-Enfâl 8/70.

⁸⁹⁵ İbn İshâk, *Sîre*, 307; İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, 5/1737; Ebû’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed eş-Şâmî et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, thk. Tânk İvadullah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrâhîm (Kâhire: Dârü’l-Haremeyn, 1415/1994), 8/104. İbn Ebî Hâtim, bu rivayete Ebû Hâtim → Hüseyin b. Rebî’ → Abdullah b. İdrîs → İbn İshâk → İbn Ebî Necîh → Atâ → İbn Abbâs → Abbâs isnadıyla; Taberânî ise İbn İshâk’a kadar İbn Ebî Hâtim’de senedle, Mûsâ b. Hârûn → İshâk b. Râhûye → Vehb b. Cerîr → Cerîr b. Hâzım isnadıyla da İbn İshâk’a ulaşarak rivayeti tahrir etmiştir.

⁸⁹⁶ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *Delâilü’n-nübüvve*, thk. Abdulmutî’ Kala’cî (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1408/1998), 3/142-143. Bu tarikten nakledilen rivayet İbn İshâk’tan Yûnus b. Bükeyr aracılığıyla Beyhakî’ye intikal etmiştir.

⁸⁹⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 11/284-286.

konuya dair naklettiği başka bir rivayet İbn Abbâs'ın nakline mütâbaat etmektedir.⁸⁹⁸ Mukâtil'e göre de mezkûr ayet Abbâs b. Abdilmuttalib hakkında inmiştir.⁸⁹⁹

Tetkik edilen rivayet Taberî'ye iki tarikle intikal etmiştir. Bunlardan İbn İshâk'a ulaşan senedin biri İbn Ebî Necîh → Mücâhid → İbn Abbâs şeklindedir. Ancak İbn Ebî Hâtim ve Taberânî'nin tahrir ettiği rivayetlerde bu isnadda Mücâhid yerine Atâ yer almaktadır. Taberî'nin ilgili tarikle naklettiği rivayetin senedinde sadûk olarak anılan ancak zaman zaman hata yaptığı ve isnadlardaki râvileri değiştirdiği ifade edilen Süfyân b. Vekî' yer almaktadır.⁹⁰⁰ Dolayısıyla Taberî'nin naklinin hatalı olduğu ve bu hatanın Süfyân'dan kaynaklanmış olabileceği söylenebilir. Zirâ İbn Ebî Hâtim ve Taberânî'nin bu rivayette İbn İshâk'a ulaştığı tarikler farklıdır. Bu iki eserdeki haberin senedinde iki farklı tarikten Atâ'nın yer alıyor olması, senedin isabetli aktarımında Atâ'nın bulunduğu ihtimalini güçlendirmekte ve Taberî'deki senedde Süfyân'ın hatalı aktarım yaptığını muhtemel kılmaktadır.

Taberî'nin eserindeki ikinci tarik ise İbn İshâk → Kelbî → Ebû Sâlih → İbn Abbâs → Câbir b. Abdillâh b. Riâb → Abbâs şeklindedir. Bu tarik Kelbî ve Ebû Sâlih'in zayıf râviler olması hasebiyle zayıf hükmündedir. Vâhidî ele alınan rivayeti Kelbî'den nakleden müelliflerdendir. Onun eserindeki rivayet, Taberî'deki rivayete nazaran daha uzun ve detaylı bir anlatı sunar.⁹⁰¹ İkinci tarikten menkul rivayetin senedinde İbn Abbâs'ın olayı naklettiği sahâbî Câbir b. Abdillâh b. Riâb'dır. Rivayetin bu şekilde aktarımı başka kaynaktan tespit edilememiştir. Diğer tariklerden menkul haberde, İbn Abbâs'ın ilgili hususları babası Abbâs'tan naklettiği görülmektedir. Vakıya uygun olan da İbn Abbâs'ın babasıyla ilgili olan bir durumu babasından işitmesidir. Beyhakî'nin eserinde tetkik edilen haberin telifli aktarımı müellifin bir hatası olsa gerektir. Zira Beyhakî rivayetin İbn İshâk ile İbn Abbâs arası senedini zikretmemiş, Bedir savaşı hakkında İbn İshâk'ın zikrettiği başka bir rivayetteki telifli isnadın bu rivayette de mevcut olduğunu ifade etmiştir. Muhtemelen konu yakınlığından ötürü Beyhakî, iki rivayetin senedinin aynı olabileceğini ifade etmiş olmalıdır. Zira diğer kaynaklarda bu rivayet, İbn İshâk'ın senedde telif yaptığı şeklinde nakledilmemiştir.

Özetle ifade etmek gerekirse Taberî'nin tahrir ettiği rivayetin iki senedi mevcuttur. Birinci senedde Mücâhid yerine Atâ'nın olması daha olasıdır. Her iki durumda da bu isnad hasen hükmünü alır. İkinci sened ise râvilerinin bazılarının mecruh olmasından ötürü zayıf hükmündedir. Ancak rivayetin başka tarikleri olduğu için mütâbaat söz konusudur. Ayrıca konuyla alakalı benzer bir rivayet Ebû Hüreyre'den nakledildiği için rivayetin kuvvetle muhtemel tarihi bir gerçekliğinden söz edilebilir.

⁸⁹⁸ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 5/1737.

⁸⁹⁹ Mukâtil, *Tefsîr*, 2/127.

⁹⁰⁰ İbn Adî, *Kâmil*, 5/565. Ayrıca bkz.: Bu çalışmanın “Yûnus b. Bükeyr Tariki” başlığı.

⁹⁰¹ Vâhidî, *Esbâb*, 479.

1.1.1.5. Uhud Şehitlerinin Uhrevî Makamı

Taberî “Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma. Bilakis onlar diridirler, Rableri katında Allah’ın, lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar. Arkalarından kendilerine ulaşamayan (henüz şehit olmamış) kimselere de hiçbir korku olmayacağına ve onların üzülmeyeceklerine sevinirler.”⁹⁰² âyetinin iniş sebebini “Allah yolunda öldürülenler” kısmı özelinde “Uhud günü Allah yolunda Hz. Peygamber’in ashâbından öldürülenler” olarak açıklamış ve devamında birçok nakilde bulunmuştur.⁹⁰³

Bunlardan biri İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → İsmâîl b. Ümeyye → Ebü’z-Zübeyr el-Mekkî → İbn Abbâs → Hz. Peygamber senediyle nakledilen şu rivayettir:

Uhud’da kardeşleriniz şehit edildiğinde Allah onların ruhlarını yeşil kuşların içlerine yerleştirdi. Bu kuşlar cennetin nehirlerinde gezinirler, oraların meyvelerinden yerler ve arşın gölgesi altındaki altın kandillere sığınır. Onlar bu yiyecek ve içeceklerin lezzetini ve kaldıkları yerlerin güzelliğini görünce ‘Keşke kardeşlerimiz Allah’ın bize ne yaptığını (ikramını) bilselerdi cihattan yüz çevirmezler ve savaşmaktan geri durmazlardı.’ dediler. Bunun üzerine Allah azze ve celle ‘Ben onlara sizin adınıza bildireceğim’ dedi. Ve bu ayetleri indirdi.⁹⁰⁴

Taberî bu rivayetin senedinde tahvil yaparak İbn İshâk’tan Yûnus b. Abdilâ’lâ → İbn Vehb → İsmâîl b. Ayyâş tarikiyle de aktarıldığına işaret eder.

Hadis kaynaklarında bu rivayet birçok eserde yer almaktadır. Tespitlerimize göre bu hadis, ilk dönem kaynaklarından Abdullah b. Mübârek’in *Kitâbü’l-cihâd* isimli eserinde zikredilmiştir. İbnü’l-Mübârek bu rivayeti, İbn İshâk → İsmâîl b. Ümeyye → Ebü’z-Zübeyr el-Mekkî ve diğerleri → İbn Abbâs → Hz. Peygamber senediyle nakletmektedir.⁹⁰⁵ Birtakım küçük lafız farklılıkları olmakla birlikte aktarılan rivayet Taberî’nin tahrir ettiğiyle aynıdır. İbn Habîb es-Sülemî de bu rivayeti eserine almıştır. Ancak onun eserinde nakledilen rivayetin senedi Esed b. Mûsâ → Abdulazîz el-Evsî → İsmâîl b. Ayyâş → Ebü’z-Zübeyr → İbn Abbâs → Hz. Peygamber şeklindedir.⁹⁰⁶ Ahmed b. Hanbel bu rivayeti Ya’kûb b. İbrâhîm → İbrâhîm b. Sa’d → İbn İshâk → İsmâîl b. Ümeyye → Ebü’z-Zübeyr el-Mekkî → İbn Abbâs Hz. Peygamber senediyle tahrir etmiştir. *Müsned*’de bu rivayet, Ahmed b. Hanbel’in oğlu Abdullah tarafından Osmân b. Ebî Şeybe → İbn İdrîs → İbn İshâk tarikiyle de kaydedilmiştir. Rivayetin bu tarikinde İbn Abbâs ile Ebü’z-Zübeyr arasında Saîd b. Cübeyr yer almaktadır.⁹⁰⁷ Ebû Dâvûd, İbn Ebî Âsım ve Ebû Ya’lâ da bu hadisi Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde geçen ikinci

⁹⁰² Âl-i İmrân 3/169-170.

⁹⁰³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 6/227.

⁹⁰⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 6/228.

⁹⁰⁵ Ebû Abdîrrahman Abdullah b. el-Mübârek el-Hanzalî el-Mervezî, *Kitâbü’l-cihâd*, thk. Nezîh Hammâd (Beyrut: y.y., 1391/1971), 14.

⁹⁰⁶ Ebû Mervân Abdulmelik b. Habîb es-Sülemî (İbn Habîb es-Sülemî), *Vasfû’l-Firdevs*, thk. Abdullatif Hasen (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002), 105.

⁹⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2481-2482.

rivayetin senediyle tahrir etmiştir.⁹⁰⁸ Hâkim de Osmân b. Ebî Şeybe'nin naklettiği bu rivayeti, Müsedded b. Katan → Ali b. İsa tarikiyle ulaşarak eserine almıştır. Ona göre rivayet Müslim'in sıhhat kriterlerini taşımaktadır.⁹⁰⁹

İbn Hişâm, Taberî'nin kaydettiği senedle rivayeti doğrudan İbn İshâk'tan aktarmıştır.⁹¹⁰ Diğer bir müfessir İbnü'l-Münzir bu rivayeti, Ahmed b. Hanbel'in tahrir ettiği rivayetin ilk vechindeki senedle eserinde zikretmiştir. Ancak İbrâhim b. Sa'd'a, Ali b. Abdilazîz (v. 286/899) → Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb (v. 228/842) vasıtasıyla ulaşmıştır.⁹¹¹

Rivayetin isnad şemaları aşağıdaki gibidir:

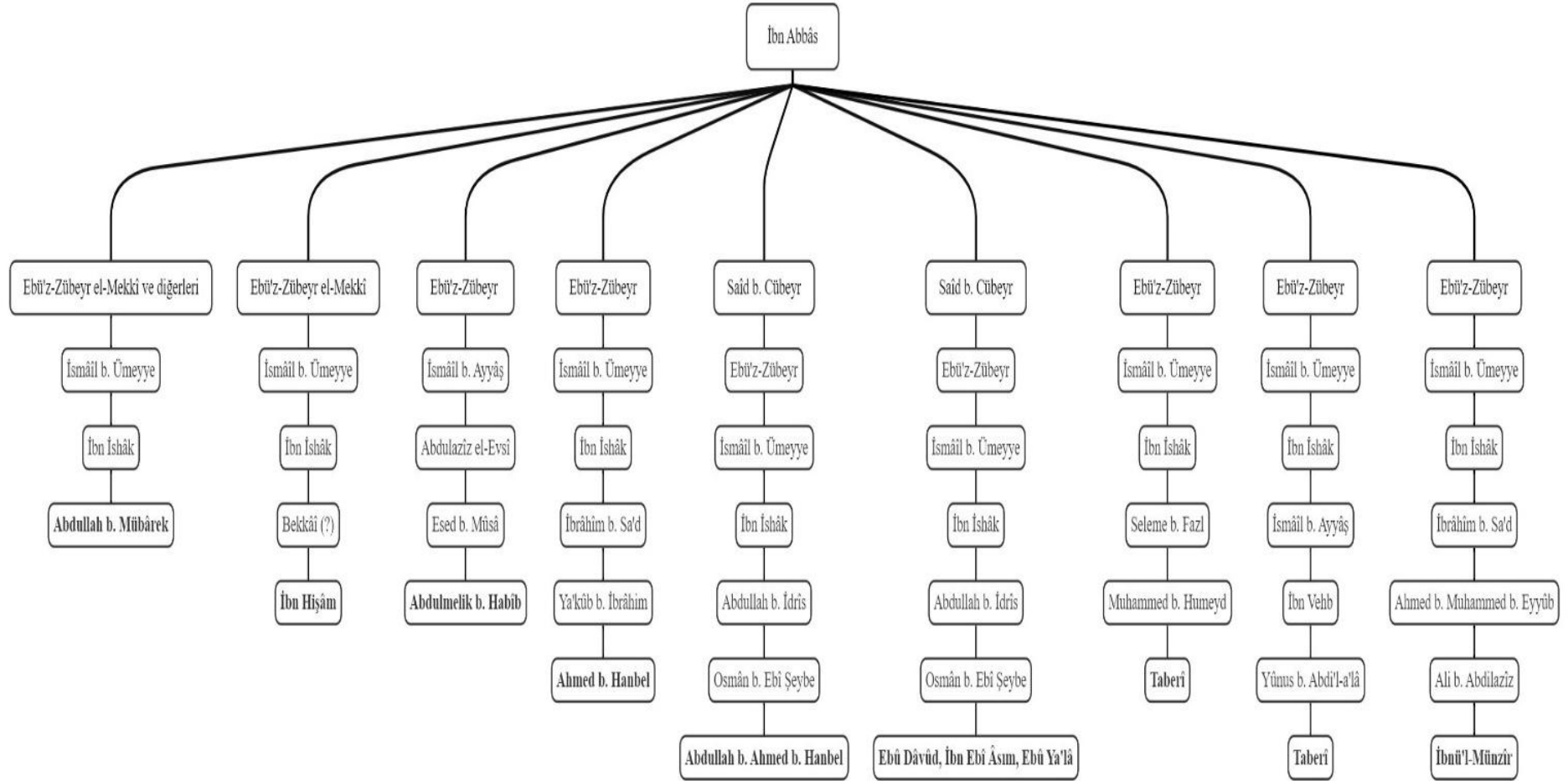
⁹⁰⁸ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 25; Ebû Bekr b. Ahmed eş-Şeybânî İbn Ebî Âsım, *Kitabü'l-cihâd*, thk. Müsâid b. Süleymân (Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1409/1989) 1/215; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 3/7.

⁹⁰⁹ Hâkim, *Müstedrek*, 4/135-136.

⁹¹⁰ İbn Hişâm, *Sîre*, 2/119.

⁹¹¹ İbnü'l-Münzir, *Tefsîr*, 2/489.

Şema 7: Uhud Şehitlerinin Uhrevî Makamı Rivayetinin Tarikleri

Zikredilen eserlerde bu rivayet manen ve lafzen hemen hemen aynıdır. Bununla birlikte İbn Habîb es-Sülemî'nin kaydettiği senedde İbn İshâk yer almamaktadır. Onun tahrir ettiği rivayette İsmâîl b. Ayyâş, rivayeti doğrudan Ebü'z-Zübeyr el-Mekkî'den nakletmektedir. Kaynaklarda İsmâîl b. Ayyâş ile Ebü'z-Zübeyr arasında bir hoca-talebe ilişkisi tespit edilememiştir. Bu açıdan İbn Habîb es-Sülemî'nin İbn İshâk ile İsmâîl b. Ümeyye'yi seneden düşürdüğü düşünülebilir. Ya da sehven senedi bu şekilde kaydetmiş olmalıdır.

İbn Mübârek, İbn Hişâm, Ahmed b. Hanbel, Taberî ve İbnü'l-Münzir'in tahrir ettiği rivayetlerde, Ebü'z-Zübeyr ile İbn Abbâs arasında başka bir râvi yer almamaktadır. Bununla birlikte Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, İbn Ebî Âsım ve Ebû Ya'lâ'nın naklettiği rivayetlerde İbn Abbâs ile Ebü'z-Zübeyr arasında Saîd b. Cübeyr bulunmaktadır. Bu da isnadın bu kısmında bir sorun olabileceğini düşündürmektedir. Kaynaklarda Ebü'z-Zübeyr'in İbn Abbâs'tan semâî olduğuna dair bazı bilgiler bulunmakla birlikte, Süfyân b. Uyeyne, Ebü'z-Zübeyr'in İbn Abbâs'tan hadis işitmediği görüşündedir. Ebû Hâtım er-Râzî ise kısa bir müddet de olsa Ebü'z-Zübeyr'in İbn Abbâs'ı gördüğünü belirtir.⁹¹² İbn Kesîr bu rivayeti zikrettikten sonra senedde Saîd b. Cübeyr'in yer aldığı tarihi daha sağlam bulmaktadır.⁹¹³ Her ne kadar bu rivayetin ulaşabildiğimiz ilk kaynağı olan İbn Mübârek'in eserinde Ebü'z-Zübeyr ile İbn Abbâs arasında Saîd b. Cübeyr bulunmasa da bu eserde, “Ebü'z-Zübeyr ve diğerlerinin İbn Abbâs'tan aktardığına göre” ifadesi yer almaktadır. Buradaki “diğerleri” ifadesi, rivayetin Ebü'z-Zübeyr ile birlikte başka kişilerden de nakledildiğini düşündürse de rivayetin diğer tarihlerinde Ebü'z-Zübeyr ile İbn Abbâs arasında Saîd b. Cübeyr'in yer almasından dolayı “diğerleri” ifadesi, Ebü'z-Zübeyr'in Saîd'den nakline hamledilebilir.

Rivayetin Saîd b. Cübeyr'den aktarılan tarikine göre İbn İshâk'tan nakilde bulunan kişi Abdullah b. İdrîs'dir. Ebü'z-Zübeyr'in doğrudan İbn Abbâs'tan aktardığı vecihte ise rivayeti İbn İshâk'tan Bekkâî, İbrâhîm b. Sa'd, Seleme b. Fazl ve İsmâîl b. Ayyâş nakletmiştir. Bu tarikte İbn İshâk'tan nakilde bulunan kişilerin daha çok olmasından dolayı, rivayetin senedinin İbn Abbâs → Ebü'z-Zübeyr şeklinde kayıtlanması daha doğru olacaktır. Bu açıdan bakıldığında İbn Mübârek'in “diğerleri” ifadesinin Ebü'z-Zübeyr'in İbn Abbâs'tan semâînin olup olmadığı tartışmalarından kaynaklı olduğunun ifade edilmesi mümkündür. Buna göre Saîd b. Cübeyr'in zikredildiği tarihte mezkûr tartışmalardan dolayı Saîd'i, Abdullah b. İdrîs ya da Osmân b. Ebî Şeybe'nin senede ilave ettiği söylenebilir. Bu konuda yapılacak bir diğer yorum ise Ebü'z-Zübeyr el-Mekkî'nin bu hadisi, hem Saîd b. Cübeyr aracılığıyla İbn Abbâs'tan hem de doğrudan İbn İbbâs'tan işitmesidir. Bu düşünceye göre İbn İshâk'ın rivayetin her iki şekline de hâkim

⁹¹² Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî (İbn Ebî Hâtım), *el-Merâsîl*, thk. Şükrullah Nimetullah Kûcânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 193.

⁹¹³ İbn Kesîr, *et-Tefsîr*, 2/163.

olduğu ve Abdullah b. İdrîs'e senedin Saîd b. Cübeyr'in bulunduğu tariki, diğer öğrencilerine ise Ebü'z-Zübeyr'in doğrudan İbn Abbâs'tan naklettiği tariki rivayet ettiği belirtilmelidir.

Taberî bu rivayeti İbn İshâk'tan İbn Humeyd → Seleme ve Yûnus b. Abdila'lâ → İbn Vehb → İsmâîl b. Ayyâş tarikleriyle tahrir etmiştir. İbn Humeyd zayıf bir râvi kabul edildiği için onun yer aldığı sened zayıf kabul edilebilir. Ancak rivayetin senedinde Taberî'nin tahvil yaparak başka bir tarik daha zikretmesinden ve diğer birçok hadis musannifî tarafından rivayetin başka kişiler aracılığıyla naklediliyor olmasından dolayı bu rivayette İbn Humeyd'e mütâbaat söz konusudur. Bu rivayet özelinde onun güvenilirlik kriterlerini sağladığını belirtmek gerekir. Rivayetin tüm tariklerinde yer alan Ebü'z-Zübeyr el-Mekkî'nin sadûk bir râvi olmasından dolayı bu hadisin hasen hükmünde olduğu ifade edilebilir.⁹¹⁴

Bu hadis, yukarıda işaret edilen ayetin sebab-i nüzûlü olarak, sahâbeden Abdullah b. Mes'ûd aracılığıyla da nakledilmiştir. Taberî, İbn Mes'ûd'dan nakledilen rivayeti hem İbn İshâk hem de Şu'be aracılığıyla tahrir etmektedir.⁹¹⁵ Bu rivayet de hadis eserlerinde kendine yer bulmuştur.⁹¹⁶ İbn Mes'ûd'dan nakledilen hadis, incelediğimiz rivayetle büyük oranda benzerlik göstermekle birlikte İbn Abbâs'ın naklettiği rivayete göre daha ayrıntılı bir anlatı sunmaktadır. İbn Abbâs'a nispet edilen rivayet *Kütüb-i Sitte*'de sadece Ebû Dâvûd tarafından tahrir edilirken, İbn Mes'ûd'dan nakledilen rivayet ise Müslim, İbn Mâce ve Tirmizî tarafından zikredilmiştir. Her iki rivayet de bir ayetin tefsiri bağlamındadır. Bu açıdan bakıldığında bazı *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin İbn Abbâs tariki yerine daha çok İbn Mes'ûd tarikini eserlerine alması, tefsire dair rivayetlerde İbn Abbâs'tan nakledilenlere mesafeli bir tutum sergilendiğini düşündürmektedir. Rivayetin ihtisara uğramış başka bir vechi merfû olarak Ka'b b. Mâlik'ten aktarılmıştır.⁹¹⁷ İhtisara uğramış bir diğer vecihte Ka'b'dan hadisi aktaran kişi İbn Abbâs'tır ve rivayet Ka'b'a nispetle mevkûftur.⁹¹⁸ Rivayetin muhtasar hali İbn Abbâs'ın mevkûfu olarak da tahrir edilmiştir.⁹¹⁹

Bu konuda Taberî'nin Ebû Küreyb → Abde b. Süleymân ve Abdurrahîm b. Süleymân → Muhammed b. İshâk → el-Hâris b. Fudayl → Mahmûd b. Lebîd → İbn Abbâs → Hz. Peygamber senediyle naklettiği bir diğer rivayet ise şudur: “Şehitler cennetin girişindeki Bârik adında bir nehir üzerinde yeşil bir kapının altında bulunurlar. (Abde burayı ‘yeşil bir bahçede bulunurlar’ şeklinde rivayet etmiştir). Onların rızıkları sabah ve akşam Cennet'ten kendilerine getirilir.” Bu rivayet İbn İshâk'tan Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr tarikiyle de nakledilmiştir.

⁹¹⁴ İbn Kesîr, bu rivayetin Süfyan es-Sevrî → Sâlim el-Eftas → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs tarikiyle de nakledildiğini belirtmiştir. Hadis eserlerinde İbn Kesîr'in ifade ettiği bu isnad tarafımızca tespit edilememiştir. İbn Kesîr'in günümüze ulaşmayan bir eserden alıntı yapmış olması imkân dahilindedir. Bkz.: İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/163.

⁹¹⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/228.

⁹¹⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 11/42; Müslim, “Cihâd”, 121; İbn Mâce, “Cihâd”, 16; Tirmizî, “Tefsîr”, 4.

⁹¹⁷ Abdurrezzâk, *Musannef*, 4/541; İbn Mâce, “Cenâiz”, 4; Tirmizî, “Fedâilü'l-Cihâd”, 13.

⁹¹⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 11/62; 19/182.

⁹¹⁹ Abdurrezzâk, *Musannef*, 4/541.

Yûnus'un naklettiği rivayette “yeşil bahçe” yerine “yeşil kubbe” ifadesi bulunmaktadır. Bu tarikten gelen rivayette “orada onlara getirilir” ilavesi de vardır. Rivayetin Taberî’de İbn İshâk’tan nakledilen diğer tarikleri şu şekildedir: Süfyân b. Vekî’ → Abdullah b. İdrîs, İbn Humeyd → Seleme ve Yûnus b. Abdil’alâ → İbn Vehb → İsmâîl b. Ayyâş. Seleme tarikiyle nakledilen rivayette ilk rivayetten farklı olarak “yeşil kubbe” ibaresi bulunmaktadır.⁹²⁰ Taberî bu rivayeti de yukardaki rivayet gibi Âl-i İmrân sûresi 169-170. âyetlerin tefsiri bağlamında Uhud şehitleriyle alakalı rivayetlerin arasında zikretmiştir. Bununla birlikte “Allah yolunda öldürülenlere ölümler demeyiniz bilakis onlar diridirler...”⁹²¹ âyetinin tefsirinde de bu rivayeti, Abde ve Abdurrahîm b. Süleymân tarikiyle tahrir etmiştir.⁹²²

Bu hadis İbn Hişâm’ın eserinde yer almaktadır. İbn Hişâm adeti olduğu üzere kendisi ile İbn İshâk arasında yer alan muhtemel râvi Bekkâî’yi zikretmemiştir. İsnadın geri kalanı aynıdır. Meşhur hadis musanniflerinden İbn Ebî Şeybe, İbn Nümejr aracılığıyla; Ahmed b. Hanbel, Ya’kûb b. İbrâhîm → İbrâhîm b. Sa’d vasıtasıyla; Abd b. Humeyd ve İbn Ebî Âsım, İbn Ebî Şeybe → İbn Nümejr kanalıyla; İbn Hibbân ise Ebû Ya’lâ → Ebû Hayseme → Ya’kûb b. İbrâhîm → İbrâhîm b. Sa’d senediyle rivayeti tahrir etmişlerdir. Bu eserlerde de İbn İshâk ile İbn Abbâs arası râviler aynıdır. Taberî’nin tahrir ettiği rivayet ile hadis musanniflerinin tahrir ettiği rivayet hemen hemen aynıdır. Sadece birkaç ufak lafız farkı ve harf-i cerr farklılığı bulunmaktadır.⁹²³ Tefsir müelliflerinden İbnü’l-Münzir ile İbn Ebî Hâtim de bu hadisi eserlerinde zikrederler. İbnü’l-Münzir doğrudan İbn İshâk’tan, İbn Ebî Hâtim ise Sa’dân b. Nasr (v. 265/878) → Sadaka b. Sâbık (v. ?) vasıtasıyla rivayeti nakletmiştir.⁹²⁴

Rivayetin isnad şeması şu şekildedir:

⁹²⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 6/230.

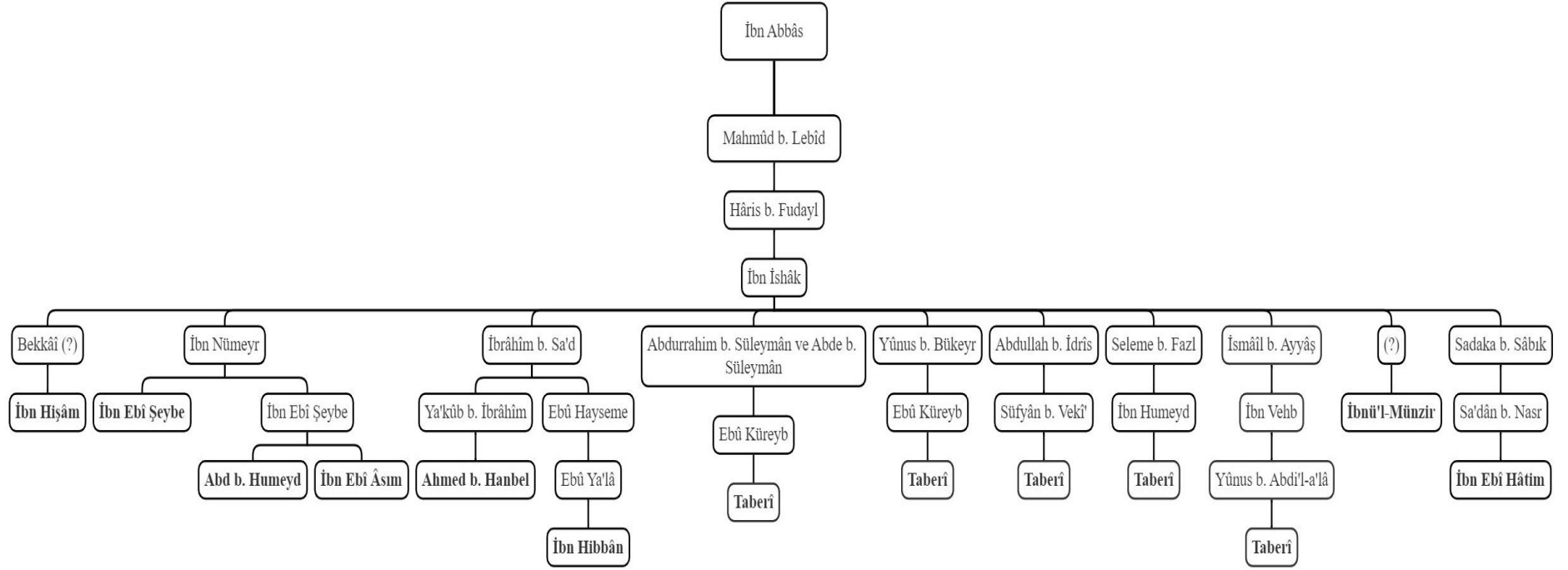
⁹²¹ el-Bakara, 2/154.

⁹²² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2/702.

⁹²³ İbn Hişâm, *Sîre*, 2/119; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 11/13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2483; Abd b. Humeyd, *Müntehab*, 2/228; İbn Ebî Âsım, *Cihâd*, 2/517; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *Sahîhu İbn Hibbân* (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1433/2013), 1/314.

⁹²⁴ İbnü’l-Münzir, *Tefsîr*, 2/491; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3/813.

Şema 8: Şehitlerin Cennetteki Makamı Rivayetinin Tarikleri

Hadis eserlerinde dikkat çeken husus, rivayetin İbn İshâk'ın öğrencilerinden İbrâhîm b. Sa'd ve İbn Nümejr vasıtasıyla bu eserlere intikal etmesidir. Taberî ise rivayeti, İbn İshâk'ın altı ayrı talebesinden naklederek eserinde zikretmiştir. Hadis musannifleri ile Taberî'nin İbn İshâk'a farklı tarikler vasıtasıyla ulaşması müelliflerin ilmi birikimi ve hoca-talebe ilişkileri ile isnad ağlarının farklı olması ile açıklanabilir. Bunun yanı sıra İbrâhîm b. Sa'd ve İbn Nümejr hadis musanniflerinin İbn İshâk rivayetlerinde en çok atıf yaptığı isimlerdir. Bu konuda özellikle İbrâhîm b. Sa'd ön plana çıkmıştır. Hadis eserlerinin müelliflerinin İbn İshâk rivayetlerinde kendilerine göre daha güvenilir bulduğu bu tariklerden rivayet tahrir ettikleri de düşünülebilir. Nitekim daha önce de değinildiği üzere Taberî'nin bu rivayeti tahrir ettiği tariklerdeki râvilerden Yûnus b. Bükeyr, Süfyân b. Vekî' ve İbn Humeyd bazı hadisçiler tarafından tenkide uğramıştır. Hadisçilerin İbn Vehb → İsmâîl b. Ayyâş tarikine, bu tarikten çok fazla rivayet aktarılmadığı için muttali olamadıkları belirtilebilir. Zira bu tarikle çok az rivayet nakledilmiştir.

Hadisin Taberî tarafından tahrir edilen tarikleri arasında mutlak manada zayıf kabul edilen tek isim Muhammed b. Humeyd'dir. Ancak rivayetin mütâbi'leri olduğu için İbn Humeyd bu rivayet özelinde güvenilir bir râvi konumundadır. Bu rivayet, bu başlık altında incelenen ilk rivayetle metin ve konu bakımından bazı benzerliklere sahiptir. Bundan dolayı bu hadisin, Uhud şehitleri hakkında vârid olan rivayetin ihtisara uğramış bir varyantı olması muhtemeldir. Taberî tarafından İbn Vehb → İsmâîl b. Ayyâş tarikiyle tahrir edilen iki rivayetin de bu konuda nakledilmesi, rivayetin ihtisara uğradığının bir göstergesi kabul edilebilir. Bu rivayetin dikkat çekici diğer bir hususiyeti, çalışmamız sınırları içerisinde İbn İshâk'ın Hâris b. Fudayl → Mahmûd b. Lebîd tarikiyle İbn Abbâs'tan naklettiği tek (mükerrer olarak altı) rivayet olmasıdır.

1.1.1.6. Ensârî Bir Sahabînin Çocuklarını İslâm'a Zorlaması

Çalışmamız sınırları dahilinde Taberî'nin tahrir ettiği bir rivayette "*Dinde zorlama yoktur...*"⁹²⁵ âyetinin Ensâr'dan biri hakkında indiği nakledilmiştir. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs tarikiyle nakledilen rivayet şu şekildedir:

Dinde zorlama yoktur âyeti..." Ensâr'dan Sâlim b. Avf oğullarından Husayn adında biri hakkında nâzil olmuştur. Bu adam Müslümandı ancak iki oğlu Hristiyan'dı. Hz. Peygamber'e gelerek "Ey Allah'ın Resulü! Onları (zorla) Müslüman yapmam doğru

⁹²⁵ el-Bakara 2/256.

olmaz mı? Zira onlar Hristiyanlıktan başka bir şeyi kabul etmiyorlar.” dedi. Bunun üzerine bu âyet indi.⁹²⁶

Taberî'nin naklettiği bu rivayet başka bir kaynakta tespit edilememiştir. Bununla birlikte Süddî'den nakledilen bir rivayette bu ayetin Husayn hakkında indiği bilgisi ve Taberî'deki mezkûr kıssa yer almaktadır.⁹²⁷ Bu bakımdan iki rivayetin büyük ölçüde benzeştiği söylenebilir. Öte yandan âyeti nüzûl sebebi hakkında bazı ihtilaflar da mevcuttur.⁹²⁸ İncelediğimiz rivayete muhalefet eden bazı rivayetler hadis kaynaklarında tahrir edilmiştir.⁹²⁹ Ayrıca Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*'ında mezkûr âyetin nüzûl sebebi hakkındaki ihtilafları değerlendirdiği bir bâb da açmıştır.⁹³⁰ Ancak bu bâb altında Taberî'nin tahrir ettiği rivayeti tahrir etmemesi dikkat çekicidir. İlâveten bu çalışmada incelediğimiz çoğu rivayetin tahrir edildiği İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*'inde de bu âyet hakkında birçok nüzûl sebebi sıralanmasına rağmen incelenen rivayet bu eserde de yer almamaktadır. Bu sebeplerden ve rivayetin sadece Taberî tarafından tahrir ediliyor olmasından dolayı habere ihtiyatla yaklaşmak yerinde olacaktır.

1.1.1.7. Budeyl b. Ebî Meryem'in Mirasının Gasp Edilmesi

Taberî'nin Hasan b. Ebî Şuayb → Muhammed b. Seleme → İbn İshâk → Kelbî → Ebû Sâlih → İbn Abbâs → Temîm ed-Dârî senediyle tahrir ettiği bir rivayette Temîm ed-Dârî'nin başından geçen bir olay üzerine şahitliğin şartlarını bildiren Mâide 106-108. âyetlerin indiği aktarılmaktadır. Rivayet şu şekildedir:

Bu âyetin hükmü insanlardan sadece bana ve Adiyy b. Beddâ'ya mahsus kaldı.” Temîm ve Adiyy, İslâm'dan önce ticaret maksadıyla Şam'a gidip gelen iki Hristiyan idi. Bir defasında yine Şam'a ticaret amacıyla gitmişlerdi ki, Benî Sehm kabilesine mensup olan ve adı Budeyl b. Ebî Meryem olan bir köle yanlarına geldi. Yanında kral için götürdüğü ve ticaretinin esasını teşkil eden, gümüşten yapılmış kıymetli bir kâse vardı. Bu zat hastalandı ve ölüm döşeginde Temîm ile Adiyy'ye vasiyette bulunarak geride bıraktığı malı ailesine teslim etmelerini istedi. Temîm şöyle devam eder: Adam öldükten sonra, söz konusu gümüş kâseyi aldık ve bin dirheme satarak parayı Adiyy ile aramızda paylaştık. Daha sonra kalan malları alıp adamın ailesine teslim ettik. Ancak aile kıymetli kâseyi fark etti ve bize onu sordular. Biz ise: “Bize sadece bu mal teslim edildi, başka bir şey vermedi” dedik. Temîm şöyle der: Resulullah (s.a.s.) Medine'ye geldikten sonra ben Müslüman oldum. Ardından yaptığım bu işten dolayı vicdan azabı duydum. Adamın ailesine giderek olup biteni anlattım ve gümüş kâsenin bedeli olan beş yüz dirhemi kendilerine teslim ettim. Onlara ayrıca, arkadaşım Adiyy'de de beş yüz dirhem olduğunu haber verdim. Bunun üzerine Resulullah'a giderek onu Adiyy hakkında şikâyet ettiler. Resulullah da onlardan, Adiyy aleyhine delil getirmelerini istedi; ancak delil bulamadılar. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Adiyy'ye kendi

⁹²⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/547-548.

⁹²⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/548; Vâhidî, *Esbâb*, 215.

⁹²⁸ Bkz.: Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/545-550; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 2/495; Vâhidî, *Esbâb*, 213-216.

⁹²⁹ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 119; Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, 13/49-50.

⁹³⁰ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Misrî et-Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 15/399-405.

dininde kutsal olan bir değer üzerine yemin etmesini emretti ve Adiyy yemin etti. Bunun ardından Yüce Allah, “*Ey iman edenler! Ölüm anı geldiğinde aranızdaki şahitlik...*”⁹³¹ âyetini indirdi. Bu âyetin “*...onların yeminlerinden sonra başka iki kişinin yemini geçerli olur*”⁹³² kısmına gelindiğinde, sahâbeden Amr b. Âs ve bir başka kişi kalkıp yemin ettiler. Böylece Adiyy b. Beddâ’dan alınan beş yüz dirhem, hak sahiplerine iade edildi.⁹³³

Bu rivayet Tirmizî ve İbn Ebî Hâtîm tarafından da büyük oranda Taberî’deki aynı ifadelerle tahrir edilmiştir.⁹³⁴ Tirmizî’nin eserine aldığı rivayetin senedi de tamamıyla Taberî’deki gibidir. İbn Ebî Hâtîm ise bu rivayet özelinde İbn İshâk’a Ebû Hâtîm → Hüseyin b. Ziyâd (v. 289/901) → Muhammed b. Seleme tarikiyle ulaşmaktadır. Tirmizî rivayeti naklettikten sonra bu hadisin garib olduğuna ve isnadının sahîh olmadığına değinmiştir.⁹³⁵

Mukâtil, ilgili ayetin Temîm ve arkadaşı hakkında indiğine işaret etmekle birlikte detaylı bir anlatı sunmamaktadır.⁹³⁶ İncelediğimiz rivayetin muhtasar hali bazı farklılıklar olmak üzere, İbn Abbâs’tan Saîd b. Cübeyr tarikiyle, Buhârî, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Taberî tarafından tahrir edilmiştir.⁹³⁷ Bu rivayette anlatıcı konumunda olan ilk rivayetin aksine İbn Abbâs’tır. Olay örgüsü tetkik ettiğimiz rivayete nazaran birtakım farklılıklar barındırmaktadır. Şöyle ki bu ikinci varyanta göre Hz. Peygamber, Temîm ve arkadaşına kayıp kâseden haberlerinin olup olmadığını dair yemin istemiş onlar da haberlerinin olmadığına dair yemin etmiştir. Daha sonra bu kâse bir esnafta bulunmuş, esnaf ise bunu Temîm ve arkadaşlarından satın aldığını ifade etmiştir. Bunun üzerine ölen kişinin Sehm kabilesinden yakınları bu kâsenin kendi akrabalarının kâsesi olduğuna dair yemin etmiş ve kendi yeminlerinin onlarınkinden daha muteber olduğunu ifade etmiştir. Hz. Peygamber de kâseyi ölen kişinin yakınlarına teslim etmiştir. Bu rivayete göre mezkûr ayetlerin iniş sebebi bu şekilde olmuştur. Ölen kişinin yakınlarının kendi yeminlerini daha muteber sayması, muhtemelen Temîm ve arkadaşının bu olay gerçekleştiği sırada Müslüman olmamasından kaynaklanmaktadır. Rivayetin bu versiyonunun detaylandırılmış hali İkrime’nin sözü olarak da nakledilmiştir.⁹³⁸ İkrime’nin naklinde Temîm’in

⁹³¹ el-Mâide, 5/106. “*Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çatınca vasiyet esnasında içinizden iki âdil kişi, şayet seyahatte iken başınıza ölüm musibeti gelmişse sizden olmayan başka iki kişi aranızda (konu hakkında) şahitlik etsin. Eğer (vasiyeti uygularken) içinize bir şüphe düşerse, bu iki şahidi namazdan sonra alıyorsunuz; “Bunu yakınımız hatırına da olsa hiçbir bedel karşılığında satmayız ve Allah’ın buyruğu olan bu tanıklığı asla gizlemeyiz, aksi halde apaçık günahkârlardan olacağımızda kuşku yoktur” diye Allah’ın adına yemin ederler.*”

⁹³² el-Mâide, 5/ 107-108. *Şayet bu ikisinin günah işledikleri (yeminlerinin gerçeği yansıtmadığı) ortaya çıkarsa, bunların haklarını gasbettiği kimselerden iki kişi onların yerini alır ve “Kesinlikle bizim şahitliğimiz onların şahitliğinden daha doğrudur ve biz hak tecavüzünde bulunmadık, aksi halde biz de zalimlerden oluruz” diye Allah’ın adına yemin ederler. İşte bu, şahitliği gereğince yapmalarını sağlayacak veya yemin etmelerinden sonra yeminlerin reddedilmesinden korkmalarını önleyecek en uygun usuldür. Allah’a âsi olmaktan sakının ve iyi dinleyin. Allah yoldan çıkmış topluluğu doğruya erdirmez.*

⁹³³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 9/88-89.

⁹³⁴ İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîr*, 4/1230; Tirmizî, “Tefsîr”, 6.

⁹³⁵ Tirmizî, “Tefsîr”, 6.

⁹³⁶ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/511.

⁹³⁷ Buhârî, “Vasiyye”, 36; Ebû Dâvûd, “Akdiyye” 19; Tirmizî, “Tefsîr”, 6; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 9/87.

⁹³⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 9/89-90.

bu olay sonrasında Müslüman olduğunun aktarılması da İbn Abbâs'tan nakledilen ikinci rivayetin olay örgüsünün daha tutarlı olduğunu düşündürmektedir.

Tirmizî'nin tetkik ettiğimiz rivayeti naklettikten sonra hadisin zayıflığına işaret edip, rivayetin peşi sıra İbn Abbâs'tan nakledilen muhtasar vechi zikretmesi, muhtasar vechin kendi nezdinde daha sahîh olduğu intibainı uyandırmaktadır. Nitekim İbn Abbâs'tan farklı tarikle nakledilen hadis, sıhhat şartlarını haiz olduğu için Buhârî tarafından da tahrir edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında incelediğimiz rivayetin Tirmizî tarafından naklediliyor olması, hadisin zayıflığına işaret etmek içindir denilebilir. Zira rivayetin senedinde hadis münekkitletlerince cerh edilen Kelbî ve Ebû Sâlih'in yer alıyor olması hadisin zayıf kategorisinde değerlendirilmesini gerektirmektedir. Kelbî tarikiyle İbn Abbâs'tan nakledilen rivayetin Saîd b. Cübeyr vasıtasıyla nakledilen hadise göre bazı farklılıklar içermesi bu farklılıkların senedde yer alan ve tenkit edilen Kelbî ve Ebû Sâlih'ten kaynaklandığına işaret etmektedir. Rivayetin Saîd b. Cübeyr vasıtasıyla nakledilen halinin Buhârî, Ebû Dâvûd ve Tirmizî tarafından nakledilmiş olması hadisin içeriğinin nüzûl sebebi bilgisinin yanı sıra yemin, vasiyyet gibi ahkâma delalet eden unsurlar barındırmasından kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim Buhârî'nin rivayeti, "Vasiyye"; Ebû Dâvûd'un ise "Akdiyye" kitabında/bölümünde tahrir etmesi bu değerlendirmeyi kuvvetlendirmektedir.

1.1.1.8. Bir Müslümanın Savaşta İki Kafiri Yenebileceği

Taberî'nin çalışmamız sınırları içerisinde kaydettiği bir rivayete göre Enfâl sûresi 65. âyette geçen savaş esnasında yirmi müminin iki yüz kafiye, yüz müminin ise bin kafiye denk olacağı/yeteceği hususu Müslümanlara ağır gelmesi üzerine bu âyetin aynı sûrenin 66. âyetiyle nesh edildiği ve bu olay üzerine 66. âyetin indiği ifade edilmiştir. 66. âyette yüz müminin iki yüz kafiye, bin müminin ise iki bin kafiye denk olacağı/yeteceği belirtilmiştir. Taberî bu rivayeti İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → İbn Ebî Necîh → Atâ → İbn Abbâs tarikiyle tahrir etmiştir.⁹³⁹

Mücâhid'in aktardığına göre Enfâl 65. âyet Müslümanların sayısı az olduğu için Bedir Savaş'ından önce inmiştir. Savaştan sonra âyette emredilen husus nesh edilmiştir.⁹⁴⁰ Vâkidî'nin ilgili âyetler hakkındaki değerlendirmesi de Mücâhid'in naklini destekler niteliktedir.⁹⁴¹ Bu rivayet İbn Hişâm tarafından aynı sened ve aynı ifadelerle tahrir edilmiştir. İbn Hişâm sadece kendisiyle İbn İshâk arasındaki Bekkâî'yi zikretmemiştir.⁹⁴² Tespit edebildiğimiz kadarıyla tefsir kaynaklarında bu rivayet, Taberî'deki isnadla tahrir edilmemiştir. İbn Ebî Hâtim'in Ata'nın İbn Abbâs'tan nakli olarak kaydettiği ve Atâ'dan farklı bir tarikle kendisine ulaşan bir

⁹³⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/263.

⁹⁴⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/265.

⁹⁴¹ Vâkidî, *Megâzî*, 1/135-136.

⁹⁴² İbn Hişâm, *Sîre*, 1/675-676.

haber, tetkik ettiğimiz rivayetle büyük ölçüde lafzen ve manen örtüşmektedir.⁹⁴³ Bundan dolayı Taberî'nin kaydettiği rivayete Atâ'dan sonrasına mütâbaat olduğu ifade edilebilir. Bunun dışında Amr b. Dînâr, Ali b. Ebî Talha, İkrime ve Atiyye el-Avfî'nin İbn Abbâs'tan naklettiği rivayetler ele alınan rivayete lafzen ve manen benzerlik arz etmektedir. Dahhâk, Süddî ve Mücâhid'den nakledilen rivayetler de incelenen haberdeki hususu destekteler niteliktedir.⁹⁴⁴ Amr b. Dînâr ile İkrime'nin İbn Abbâs'tan nakillerinin, İbn İshâk tarikiyle aktarılan rivayete lafız ve mana itibarıyla çok benzediğini göz önüne alarak, tetkik edilen rivayetin İbn Abbâs'tan sonrasının sabit olduğu ve incelenen rivayette Atâ b. Ebî Rebâh'a da mütâbaat sağlandığı söylenebilir.

Tetkik edilen rivayet, birden çok senedle hadis kaynaklarında da mevcuttur. İbn İshâk'ın naklettiği rivayet İshâk b. Râhûye ve İbn Hibbân tarafından tahrir edilmiştir.⁹⁴⁵ Bu eserlerde nakledilen rivayet, *Câmiu'l-beyân*'da tahrir edilen rivayetle aynı lafızlara sahiptir. Haberin İbn İshâk'tan Cerîr b. Hâzim aracılığıyla mezkûr eserlere intikal ettiği dikkate alındığında, (Taberî'deki) İbn Humeyd → Seleme tarikine mütâbaat sağlandığı ve muhaddislerce zayıf kabul edilen İbn Humeyd'in bu rivayet özelinde güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir. İkrime'nin İbn Abbâs'tan nakli olan ve tetkik edilen rivayete lafzen ve manen çok benzeyen hadis, birçok hadis kaynağında tahrir edilmiştir.⁹⁴⁶ Nüzûl ve nesh konularına haiz olan bu rivayetin hadis eserlerinde görece çok tahrir edilmesinin iki sebebi vardır. Birincisi rivayetin İbn İshâk'tan nakledilen tarikin hasen hükmünde olması, İkrime ve Amr b. Dînâr'dan nakledilen vecihin ise sahîh hükmünde olmasıdır. Zira İkrime ve Amr b. Dînâr'dan menkul rivayet, Buhârî tarafından tahrir edilmiştir. İkinci sebep ise rivayetin ahkâma delalet eden yönlerinin olmasıdır. Zira Atâ'nın İbn Abbâs'tan naklettiği başka bir rivayette, bu ayetlere göre bir Müslümanın ikiden fazla kafirle savaşmak üzere karşılaştığında kaçmasının caiz olduğu bildirilmiştir.⁹⁴⁷ Bundan dolayı incelenen rivayetin hüküm çıkarmaya elverişli bir rivayet olduğu ifade edilebilir.

1.1.1.9. Müslümanların Yahudileri Dost Edinmesinin Yasaklanması

Taberî'nin tahrir ettiği bir rivayet, Âl-i İmrân sûresi 28. âyette işaret edilen Müslümanların kafirleri dost edinmemesi yönündeki uyarıya dair nüzûl sebebidir. İbn Humeyd

⁹⁴³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 5/1728.

⁹⁴⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/262-267.

⁹⁴⁵ İshâk b. Râhûye, *Müsned*, 2/503; İbn Hibbân, *Sahih*, 5/232. Her iki kaynakta da senedin İbn Abbâs-İbn İshâk arası Taberî'deki gibidir. Rivayet İshâk b. Râhûye'ye Vehb b. Cerîr → Cerîr b. Hâzim tarikiyle; İbn Hibbân'a Ahmed b. Mikâm → Ömer b. Muhammed → Vehb b. Cerîr → Cerîr b. Hâzim isnadıyla ulaşmaktadır.

⁹⁴⁶ İbn Mübârek, *Cihâd*, 1/174; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 11/73; Buhârî, "Tefsîr", 147; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 96. Amr b. Dînâr'ın İbn Abbâs'tan naklettiği ve incelenen rivayetle örtüşen başka bir hadis Buhârî tarafından da tahrir edilmiştir. Bkz.: Buhârî, "Tefsîr", 146

⁹⁴⁷ İbn Mübârek, *Cihâd*, 1/174

→ Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs senediyle tahrir edilen rivayet şu şekildedir:

Haccâc b. Amr; Ka'b b. Eşref, İbn Ebî'l-Hukay ve Kays b. Zeyd'in müttefiki idi. Bunlar, Ensâr'dan bir grup kimseyi dinlerinden döndürmek amacıyla onlarla temas kurmuşlardı. Bunun üzerine Rifâa b. Münzir b. Zübeyr, Abdullah b. Cübeyr ve Sa'd b. Hayseme, söz konusu Ensâr topluluğuna şöyle dediler: 'Bu Yahudilerden uzak durunuz; onlarla samimiyet kurmaktan ve sürekli beraberlikten sakınınız ki sizi dininizden saptırmassınlar.' Ancak o grup, onlarla dostluklarını sürdürmekten ve yakın ilişkilerini devam ettirmekten geri durmadılar. Bunun üzerine Yüce Allah şu âyeti indirdi: 'Müminler, müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesinler.'⁹⁴⁸ ...⁹⁴⁹

Bu rivayet, senedi İbn İshâk'ta sona eren bir şekilde İbnü'l-Münzir tarafından; Muhammed b. Ebî Muhammed'de nihayete eren bir şekilde İbn Ebî Hâtim tarafından tahrir edilmiştir.⁹⁵⁰ Öte yandan Mukâtil'e göre bu âyet Mekke müşrikleri hakkında inmiştir.⁹⁵¹ Kelbî'nin Ebû Sâlih aracılığıyla İbn Abbâs'tan naklettiği bir rivayete göre ise âyette dostluğun sakındırıldığı zümre münafıklardır. Dahhâk'ın İbn Abbâs'tan naklettiği bir rivayette ise âyette kastedilen dostluğun münafıklarla dostluk olduğu ifade edilmiştir.⁹⁵²

Taberî'nin yukarıdaki mezkûr senedle zikrettiği başka bir rivayette "Ey iman edenler! Sizden olmayanlardan hiçbir sırdaş edinmeyin..."⁹⁵³ âyetinin sebep-i nüzûlü olarak bazı Müslümanların Cahiliye döneminden süre gelen ilişkilerinden ötürü Yahudilerle samimiyet kurduğu belirtilir. Bu ilişkilerin Müslümanları bir fitneye sürüklemesinin önüne geçmek için söz konusu âyetin indiği nakledilmiştir.⁹⁵⁴

Bu rivayet İbn Hişâm tarafından senedsiz olarak, İbn Münzir'de İbn İshâk'ta biten bir isnadla, İbn Ebî Hâtim'de ise Muhammed b. Ebi Muhammed'de sona eren bir isnadla tahrir edilmiştir.⁹⁵⁵ Mukâtil'e göre de âyetin nüzûlü, Müslümanlarla Yahudiler arasındaki bağlantılarla ilintilidir.⁹⁵⁶ Öte yandan Atiyye'nin İbn Abbâs'tan naklettiği bir rivayette ve Mucâhid ile Katâde'ye isnad edilen haberlerde bu âyetin nüzûlü, münafıklarla olan münasebetlerle ilişkilendirilmektedir. Enes b. Mâlik'e isnad edilen bir rivayette ise âyetteki söz konusu zümre

⁹⁴⁸ Âl-i İmrân 3/28.

⁹⁴⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/316.

⁹⁵⁰ İbnü'l-Münzir, *Tefsîr*, 1/165; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 2/629. İbnü'l-Münzir'in rivayete ulaştığı sened Zekeriyâ → Amr → Bekkâi şeklindedir. İbn Ebî Hâtim ise Muhammed b. Yahyâ → Züneyc → Seleme tarikiyle rivayete ulaşmıştır.

⁹⁵¹ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/270.

⁹⁵² Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Heyet (Cidde: Dârü't-Tefsîr, 1436/2015), 8/220-222; Vâhidî, *Esbâb*, 245-246.

⁹⁵³ Âl-i İmrân 3/118.

⁹⁵⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/709.

⁹⁵⁵ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/558; İbnü'l-Münzir, *Tefsîr*, 1/345; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3/743. İbn Hişâm, bu rivayeti "İbn İshâk dedi ki" şeklinde; İbnü'l-Münzir, Amr → Zekeriyâ → Bekkâi senediyle; İbn Ebî Hâtim ise Muhammed b. Yahyâ → Züneyc → Seleme tarikiyle tahrir etmiştir.

⁹⁵⁶ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/376.

müşrikler olarak zikredilmektedir.⁹⁵⁷ İbn Abbâs'a isnad edilen başka bir rivayette ise o, sırdaş edinilmemesi gereken zümreyi, Hâricîler olarak açıklamaktadır.⁹⁵⁸ Bu son görüşü mevkûf kabul etmek daha isabetli olacaktır. Zira mezkûr ifadeler İbn Abbâs'ın şahsî birikimini yansıtmaktadır.

Bu başlık altında tetkik edilen ve hadis kaynaklarında tespit edilemeyen her iki rivayet, Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul bir râvi olmasından ötürü zayıf hükmündedir. Haberin zayıf olması ve aynı konuda başka rivayetlerle çelişmesi hadis kaynaklarında yer almayışının sebeplerinden biri olarak düşünülebilir. Ayrıca rivayetin içeriğinin sebep-i nüzûl bağlamında tefsir içerikli olması ve bu tarz rivayetlerin muhaddisler tarafından çok fazla tahrir edilmemesi de rivayetin hadis kaynaklarında yer almayışının diğer sebepleri olarak zikredilebilir. Zira her iki ayetin nüzûlü bağlamında zikredilen rivayetlerin hiçbirisi hadis kaynaklarında yer almamıştır.

Bu iki rivayet hususunda dikkat çeken bir durum; Taberî tarafından muttasıl senedli olarak tahrir edilen bu rivayetlerin, İbnü'l-Münzir'in eserinde İbn İshâk'ta, İbn Ebî Hâtim'in eserinde ise Muhammed b. Ebî Muhammed'de biten senedlerle tahrir edilmesidir. Öyle görünüyor ki bu iki müellif zaman zaman isnadları kısaltmaya yönelik bir çaba içerisindeydiler. Zira her iki rivayet başka eserlerde İbn Abbâs'a isnad edilen senedlerle tahrir edilmiştir.⁹⁵⁹ Dolayısıyla bu rivayetlerin söz gelimi eksik olan senedlerini Taberî'nin tamamladığı söylenemez. İbnü'l-Münzir ve İbn Ebî Hâtim'in isnadları noktaladığı son tabakanın farklı olması da bu iki müellifin farklı şekillerde isnadları kısalttığını gösteren bir delil olarak değerlendirilebilir.

1.1.2. Medine Yahudileri Hakkında İnen Âyetlerin Konuları

Hz. Peygamber ve Müslümanların birçoğu Medine'ye hicret ettiklerinde Medine'de Evs ve Hazrec gibi Arap kabilelerin yanında Kurayza, Nadîr ve Kaynukâ' oğulları gibi Yahudi kabileleri de ikamet etmekteydi. Yahudilerin din adamları ve önde gelen isimleri zaman zaman Hz. Peygamber veya sahâbe ile diyaloglara girmiş, bunun neticesinde bazı âyetlerin indiği olmuştur. Bu minvalde çalışmada incelediğimiz rivayetlerin önemli bir kısmı Medine Yahudileri hakkında inen âyetlerin sebeplerine dairdir.

⁹⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3/742-743.

⁹⁵⁸ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3/742; Salebî, *Keşf*, 9/184.

⁹⁵⁹ Bkz.: Salebî, *Keşf*, 8/220, 9/184-185; Vâhidî, *Esbâb*, 248, 278.

1.1.2.1. Yahudilerin Hurûf-ı Mukattaa'yı Tevili

Bazı sûrelerin başında bulunan “ayrık harfler” anlamına gelen hurûf-ı mukattaa birbirinden bağımsız harf terkiplerinden oluşur. Anlamları tam olarak bilinmemektedir. Sûre başlarında yer aldıkları için evâilü's-süver veya fevâtihi's-süver ismiyle de anılmaktadırlar.⁹⁶⁰

Hurûf-ı mukattaa'nın hangi manalara geldiğine dair âlimler çeşitli görüşler serdetmişlerdir. Biz bu husustaki görüşleri konumuz kapsamında olmadığı için zikretmeyeceğiz. Ancak bu konuda İbn Abbâs tariki ile menkul olup İbn İshâk aracılığıyla Taberî tefsirinde aktarılan rivayet şöyledir:

Ebû Yâsir b. Ahtab Resulullah'ın yanına uğramıştı o sırada Resulullah *'Elif Lâm Mîm. İşte kitap, onda asla şüphe yoktur'*⁹⁶¹ âyetlerini okuyordu. Bunun üzerine o (Yâsir), kardeşi Hubeyy'in de bulunduğu Yahudilerden bir grubun yanına geldi ve “Biliyor musunuz Muhammed *'Elif Lâm Mîm. İşte kitap, onda asla şüphe yoktur'* âyetlerini okuyor” dedi. Orada bulunanlar “Gerçekten bunu işittin mi?” diye sorunca Yâsir “Evet” cevabını verdi. Bunun üzerine Hubeyy ve yanındakilerden bir grup kişi Hz. Peygamber'in yanına gitti ve dediler ki: “Ey Muhammed sana indirilenden okuduğun *'Elif Lâm Mîm. İşte kitap, onda asla şüphe yoktur'* bize bildirilmedi mi (zannediyorsun)?” Hz. Peygamber ‘Bilakis size bildirildi’ diyerek cevapladı. Yahudiler ‘Bunu sana Cibrail mi indirdi’ diye sorunca Hz. Peygamber ‘Evet’ dedi. Yahudiler ‘Allah senden önce de Peygamberler göndermişti ancak senden başka hiçbir Peygamberin saltanatının ve ümmetinin ömrünün ne kadar süreceğini bildirmemişti’ dediler. (Ardından) Hubeyy yanında bulunanlara sokularak “Elif bir, lâm otuz, mîm kırk yani yetmiş bir yıl” dedi. (Rivayeti aktaranlardan biri - burada Kelbî veya İbn İshâk olmalıdır) dedi ki: ‘Hubeyy yanındakilere ‘Saltanatı ve ümmetinin ömrü yetmiş bir sene sürececek bir dine mi gireceksiniz?’ dedi...’⁹⁶²

Taberî bu rivayeti İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Kelbî → Ebû Sâlih → İbn Abbâs → Câbir b. Abdillâh b. Riâb tarikiyle bir rivayeti tahrir etmiştir. Rivayetin devamında Hubeyy Hz. Peygamber'e başka hurûf-ı mukattaa olup olmadığını sorar ve Hz. Peygamber “Elif Lâm Mîm Sâd”, “Elif Lâm Râ” Ve “Elif Lâm Mîm Râ” harflerini tebliğ eder. Bunun üzerine Yahûdiler Resulullah'ın saltanatı ve ümmetinin ömrünün uzun mu kısa mı olacağını kestiremezler sonunda hepsini toplayıp 734 yıl süreceğini ifade ederler. Bu da onların kafasını karıştırır.⁹⁶³

Bu rivayet İbn İshâk'ın günümüze intikal *Megâzî*'sinde bulunmamakla birlikte İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde mevcuttur. İbn Hişâm rivayetin senedini tam olarak vermez. Şu şekilde eserinde zikreder: “İbn İshâk şöyle dedi: ‘Bana Abdullah b. Abbâs ve Câbir b. Abdillâh'tan

⁹⁶⁰ M. Zeki Duman - Mustafa Altındağ, “Hurûf-ı Mukattaa”, *DİA* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998), 18/401.

⁹⁶¹ el-Bakara 2/1-2.

⁹⁶² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/220-221.

⁹⁶³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/222.

aktarıldığına göre'...⁹⁶⁴ İbn Hişâm'ın aktardığı metin Taberî'nin tahrir ettiği ile birebir aynıdır. Sadece birkaç kelimenin yazımında tahkiklerden kaynaklı olup anlama etki etmeyen ihtilaflar mevcuttur. İbn Hişâm'ın aktardığına göre İbn İshâk bu rivayeti, Kur'ân'ı sorgulayan ve hakla batılı birbirine karıştıran özellikle hahamlar ve Yahudilerin önde gelen kafirleri hakkında inen ayetlerle bağdaştırır. Aktardığı bu olay da “...onun (Kur'an) bir kısım ayetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır”⁹⁶⁵ âyetinin sebab-i nüzûlüdür. Taberî de bu olayın İbn İshâk tarafından ilgili âyetin sebab-i nüzûlü bağlamında değerlendirildiğini ifade etmiştir.

Taberî'nin aktardığı rivayet, senedinde bulunan Kelbî'den dolayı zayıftır.⁹⁶⁶ Kelbî'nin özellikle Ebû Salih Bâzân/Bâzâm kanalıyla İbn Abbâs'tan naklettikleri aşırı derecede zayıf ve uydurma rivayetler kapsamında değerlendirilmiştir.⁹⁶⁷ İbn Hişâm da rivayeti temriz sîgasıyla naklettiği için rivayet hakkında zayıf hükmünü verdiği anlaşılmaktadır. İbn Hişâm'ın bu rivayetteki muhtemel kaynağının Bekkâî olmasından dolayı Bekkâî tarikinın İbn Humeyd → Seleme tarikine mütâbaat sağladığı ifade edilebilir. Bundan dolayı bu rivayet özelinde genel olarak zayıf kabul edilen İbn Humeyd'in güvenilir bir nakil yaptığı belirtilmelidir. Ayrıca *Sîre'de* İbn İshâk, rivayeti hem İbn Abbâs hem Câbir'den nakletmektedir. Taberî'de ise rivayet, İbn Abbâs'ın Câbir'den nakli olarak sunulmuştur. Hadis eserlerinde bu olayla alakalı bir rivayet vârid olmamıştır. Sadece İbn Mende'nin İbn İshâk'a ulaşan bir tarikle aktardığı bir rivayette Ebû Yâsir'in Hz. Peygamber'e düşmanlık güttüğü konulu bir rivayet nakledilmiştir.⁹⁶⁸ Bunun dışında hurûf-ı mukattaa ile alakalı Dârimî ve Tirmizî'nin naklettiği bir rivayet vardır. Bu rivayet Kur'ân okuyanın her harf başına on sevap alacağı, elîf lâm mîm'in ise tek harf değil üç harf sayılacağı ile alakalıdır.⁹⁶⁹

Ele aldığımız rivayet hadis eserlerinde tespit edilememiştir. Bununla birlikte Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*'inde Seleme b. Fazl'ın cerhine işaret etmek üzere rivayetin farklı senedlerini, hadisi uzunca ele almadan, ortaya koymuştur. Buhârî'ye ulaşan senedler şu şekildedir: ⁹⁷⁰

1) Amr b. Zürâre → Bekkâî → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → Abdullah b. Abbâs ve Câbir.

⁹⁶⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/545-546.

⁹⁶⁵ Âl-i İmrân 3/7.

⁹⁶⁶ Kelbî genel olarak zayıf bir râvi kabul edilmiştir. Hatta Süfyan es-Sevrî'nin aktardığına göre Kelbî kendisine şöyle demiştir: “Benim Ebû Sâlih → İbn Abbâs senediyle aktardığım her şey yalandır, onları rivayet etme.” Bkz.: İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 15/262-263.

⁹⁶⁷ Süyûtî İbn Abbâs rivayetlerinde bu tarikin en zayıf tariklerden biri olduğuna dikkat çeker. Bkz.: Süyûtî, *İtkân*, 2/497.

⁹⁶⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Abdilvehhâb (İbn Mende), *Emâlî İbn Mende (Rivâyetü Hayevîyye)* (y.y.: Mevkiu's-Şebeketi'l-İslâmî, 1425/2004), 2.

⁹⁶⁹ Dârimî, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 1; Tirmizî, “Fedâilu'l-Kur'ân”, 16.

⁹⁷⁰ Buhârî, *Târîh*, 2/208. Nitekim bu senedleri zikrettikten sonra Ali b. el-Medîni'den naklen “Seleme'nin hadislerini atmadan Re'y'den çıkmazdık” ifadelerini ekler. Ancak Seleme hakkında bir takım cerhe delalet eden ifadeler bulunmakla birlikte genel kanaat -ve özelde İbn İshâk'tan rivayetlerinde- onun güvenilir bir râvi olduğudur. Bkz.: Bu çalışmanın birinci bölümündeki “Seleme b. Fazl Tariki” başlığı. Ayrıca Buhârî'nin metin hakkında bir değerlendirme yapmadığına da işaret etmek gerekir.

2) Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs.

3) Taberî'nin naklettiği senedir.

İbn Hişâm'ın naklettiği ve senedini tam olarak zikretmediği rivayetin isnadı Buhârî'nin birinci sened olarak naklettiği isnad olmalıdır. Çünkü İbn Hişâm'ın eserini oluştururken İbn İshâk rivayetlerinde en çok başvurduğu kişi Buhârî'nin de birinci senedde zikrettiği Bekkâî'dir. Ayrıca hem İbn Hişâm'ın eserine aldığı hem de Buhârî'nin birinci sened olarak naklettiği isnadın sahâbe kısmı Câbir ve İbn Abbâs şeklinde sunulması da İbn Hişâm'ın eserinde yer alan rivayetin senedinin tam halinin bu olduğunu doğrulayan bir başka delil kabul edilebilir.

Buhârî'nin naklettiği senedler, Kelbî'nin zayıf bir râvi olması ve Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul addedilmesinden dolayı zayıf hükmündedir. Rivayetin "İkrime veya Saîd'den" şeklinde şüphe barındıran bir isnad ile sunulması da aslında rivayetin otantik olduğunu gösteren bir argüman olarak değerlendirilebilir. Buradaki şüphe muhtemelen Muhammed b. Ebî Muhammed'in şüphesidir. İbn İshâk sonrası bir şüphe olsaydı hem Bekkâî hem de Seleme'nin isnadlarında bu şüphe ifadesi ortak olmazdı. Dolayısıyla bu ifadelerin Bekkâî veya Seleme'ye ait olduğunu söylemek çok mümkün değildir. Rivayetin senedleri zayıf olmakla birlikte sahâbî kısmının hem Abdullah b. Abbâs hem Câbir olarak aktarılması da problemlidir. Nitekim Buhârî'nin ele aldığı ikinci senedin sahâbe kısmında sadece İbn Abbâs vardır. Buhârî'nin naklettiği üçüncü sened ise yukarıda da zayıflığına işaret ettiğimiz Taberî'nin eserinde kullandığı tarihtir.

Bu üç tarik hakkında genel bir değerlendirme yapmak gerekirse; birinci tarikin sahâbe kısmı hem Câbir hem İbn Abbâs, ikinci tarikin sadece İbn Abbâs üçüncü tarikin ise İbn Abbâs'ın Câbir'den nakli şeklindedir. Bu da rivayetin senedinde bir ızdırâb olduğunu gösterir. Bu ızdırâb senedin medâr râvisi İbn İshâk kaynaklı olmalıdır. Ancak rivayetin uzunluğuna rağmen İbn Hişâm ve Taberî'nin İbn İshâk'tan farklı tariklerle neredeyse birebir aynı rivayeti aktarıyor olmaları iki şeye işaret ediyor olabilir. Birincisi rivayetin en azından İbn İshâk'tan sonrası kesinlikle sâbittir. Çünkü hem Seleme hem Bekkâî aynı olayı aynı ifadelerle aktarmıştır. İkincisi ise hem İbn Hişâm hem de Taberî bu rivayeti İbn İshâk'ın sağlam muhafaza edilmiş yazılı materyallerinden tahrir etmişlerdir. Dolayısıyla Seleme ile İbn Humeyd haklarında tartışmalar olsa da bu rivayet özelinde güvenilir kişilerdir. Çünkü rivayetleri Bekkâî → İbn Hişâm tarihiyle %100 uyum sağlamıştır. İbn İshâk'ın Taberî'de rivayeti Kelbî'den aldığı İbn Hişâm'da da rivayetin -tespitlerimize göre- Muhammed b. Ebî Muhammed'den nakledildiğinin ifade edilmesi de ikinci bir ızdırab konusudur. Bu uzunlukta bir metnin hem Kelbî'den hem de Muhammed b. Ebî Muhammed'den aynı şekilde nakledilmesi çok mümkün değildir. Burada İbn İshâk'ın rivayetin bir kısmını Kelbî'den bir kısmını da Muhammed'den dinleyerek tek isnadla

aktarmış olması mümkündür. Nitekim bu durum, hadisçilerin siyer ve megâzî âlimlerini ve İbn İshâk'ı eleştirdiği noktalardan biridir. Taberî'nin muhakkiklerinden Ahmed Muhammed Şâkir de hadisteki ızdırâbdan dolayı rivayetin zayıf olduğuna işaret etmiştir.⁹⁷¹

Mukâtil b. Süleymân, hurûf-ı mukataaı tetkik edilen rivayette işaret edildiği üzere ebced hesabı gibi değerlendirdiği için, Taberî rivayetten önce bu görüşü “Kâle ba’duhum”⁹⁷² diyerek sunar. Her görüşü sahibine nispet etmesiyle bilinen Taberî, muhtemelen bu tavırla Mukâtil’den çok hoşlanmadığı ve adını anmaktan imtina ettiğini gösterir. Mukâtil, *Tefsîr*’inde ilgili rivayeti senedsiz olarak aktarır.⁹⁷³ Olay örgüsü ve bazı ara cümleler farklılık göstermekle birlikte naklettiği rivayet mana itibariyle Taberî-İbn Hişâm rivayetiyle uyumludur. Taberî, hurûf-ı mukataanın tevlinde ebced hesabı görüşünü kabul etmekle birlikte genel bir değerlendirme yaparak hurûf-ı mukataanın birden çok görüş olarak aktardığı her manaya delalet edebileceğini ve birden çok anlamının olabileceğini ifade eder.⁹⁷⁴

Hadisin sahâbî râvilerinden biri olarak zikredilen ve İbn Abbâs’ın nakilde bulunduğu Câbir b. Abdillâh b. Riâb hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. İbn Hacer onun ilk akabe biatına katılan kişilerden biri olduğunu ifade eder. İbn Hacer’in tespitlerine göre Kelbî → Ebû Sâlih → Câbir isnadıyla üç hadis vârid olmuştur. Bunlar da genellikle zayıf olarak değerlendirilir.⁹⁷⁵ Nitekim sahâbeden menkul rivayetleri sistemli bir şekilde toplayan Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde herhangi bir rivayeti tespit edilememiştir.

Netice itibariyle bu rivayetin senedindeki problemlerden dolayı hadis eserlerinde tahrir edilmediğini ya da en azından sebeplerden birinin bu olduğunu söylemek isabetli olacaktır. Zira hadisçilerin rivayete muttâlî olamadıklarını söylemek çok mümkün değildir. Buhârî, hadisin üç ayrı isnadını ve kısaca metnini zikrederek hadisten haberdar olduğunu göstermiştir.

1.1.2.2. Hz. Peygamber’den Mucize İstemeleri

Taberî’nin *Tefsîr*’inde ele aldığımız sınırlar çerçevesinde Kurayza Yahudilerinden Râfî’b. Hureymele hakkında bazı ayetlerin inmesi söz konusudur. Bunlardan biri de o ve bir arkadaşının Hz. Peygamber’den mucize istemelerine dairdir.

İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs ve İbn İshâk’tan tahvilli Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr isnadlarıyla nakledilen Râfî ve arkadaşı Vehb b. Zeyd’in Hz. Peygamberle tartıştığına dair rivayet şu

⁹⁷¹ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmiu’l- beyân fi te’vili âyi’l-Kur’ân* (Ahmed Muhammed Şâkir neşri), thk. Ahmed Muhammed Şâkir (y.y.: Müessesetü’r-Risâle, 1420/2000), 1/220.

⁹⁷² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1/208.

⁹⁷³ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/84-86.

⁹⁷⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1/223. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Abdullah Önder, *Te’vili Açısından Taberî, Zemahşerî ve Bursevî’nin Tefsirlerinde Huruf-u Mukatta’a* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2016), 24-29.

⁹⁷⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 2/118-119.

şekildedir: “Râfî‘ b. Hureymele ve Vehb b. Zeyd şöyle dediler: ‘Ey Muhammed, bize inen kitabı getir ki okuyalım, bize nehirler akıt ki sana ittiba edip seni tasdik edelim.’” Haberde bu olay üzerine “*Yoksa daha önce Mûsâ’ya sorulduğu gibi siz de Peygamberinize sorular mı sormak istiyorsunuz...*”⁹⁷⁶ ayetinin indiği nakledilmiştir.⁹⁷⁷

İbn Hişâm tarafından senedsiz aktarılan rivayet, İbn İshâk’a kadar aynı senedle, İbn İshâk’tan sonra Muhammed b. Yahyâ → Züneyc → Seleme tarikiyle İbn Ebî Hâtim tarafından da tahrir edilmiştir.⁹⁷⁸ Bu iki eserde tahrir edilen rivayetin Taberî’de tahrir edilen rivayetle tarikleri farklı olmasına rağmen, lafzen aynı olması, İbn İshâk’a nispet edilen yazılı materyallerden istifade edildiğini göstermektedir. İbn Hacer de rivayetin senedini sadece, İbn İshâk’a kadar olan kısmını zikrederek tahrir etmiştir.⁹⁷⁹

Taberî’nin naklettiği âyetin sebab-i nüzûlü olarak başka rivayetler de nakledilmektedir. Mücâhid’e göre bu âyet, Mekke müşriklerinden Abdullah b. Ümeyye ve Kureyşli bir grup hakkında inmiştir.⁹⁸⁰ Sa‘lebî ve Vâhidî de bu âyetin Abdullah b. Ümeyye hakkında indiğini belirtmektedir. İkisine göre de bu görüş İbn Abbâs’a aittir ancak rivayetin İbn Abbâs’a ulaşan herhangi bir senedini eserlerine almamışlardır.⁹⁸¹ İbn Hacer bu rivayetin Sa‘lebî’nin eserinde senedsiz zikredilmesinden yola çıkarak Sa‘lebî’nin kaynaklarından Ebû Sâlih → Kelbî tarikiyle nakledilmiş olabileceğini belirtmektedir.⁹⁸²

Çalışmamız sınırları içerisindeki bir diğer rivayette Râfî‘ b. Hureymele’nin Hz. Peygamber’le tartıştığı bir diğer husus, onun, Hz. Peygamber’i tasdik etmek için Allah’la konuşmayı istemesidir. Taberî’nin tahrir ettiği rivayette onun bu isteği üzerine Bakara Sûresi 118. âyetin (*Bilgiden yoksun olanlar, “Allah bizimle konuşmalı veya bize bir mucizeli işaret gelmeli değil miydi?” dediler...*) indiği aktarılmaktadır. Bu rivayet İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs senedi ve İbn İshâk’tan tahvile Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr tarikiyle nakledilmiştir.⁹⁸³

İbn Hişâm’ın “İbn İshâk dedi ki” şeklinde aktardığı rivayet Taberî’nin naklettiği rivayetle aynıdır. Sadece Râfî’in Hz. Peygamber’e hitap etmeden ‘Ey Muhammed’ dediği ilavesi bulunmaktadır.⁹⁸⁴ İbn Ebî Hâtim’in tahrir ettiği rivayetin metni İbn Hişâm’ın metniyle aynıdır. Onun eserindeki rivayetin senedi İbn İshâk’a kadar Taberî ile aynı olmakla birlikte İbn

⁹⁷⁶ el-Bakara 2/108.

⁹⁷⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2/409.

⁹⁷⁸ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/548; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/202.

⁹⁷⁹ İbn Hacer, *Ucab*, 1/350-351.

⁹⁸⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2/410.

⁹⁸¹ Sa‘lebî, *Keşf*, 4/24-25; Vâhidî, *Esbâb*, 133-134.

⁹⁸² İbn Hacer, *Ucab*, 1/350-351.

⁹⁸³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2/474.

⁹⁸⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/549.

İshâk'tan sonra Muhammed b. Yahyâ → Züneyc → Seleme tarikiyle tahrir edilmiştir.⁹⁸⁵ Bu ayetin Hristiyanlar yahut müşrik Araplar hakkında indiğine dair bazı görüşler de nakledilmektedir.⁹⁸⁶ Taberî'nin tahrir ettiği rivayet hadis eserlerinde tespit edilememiştir.

Her iki rivayetin de hadis eserlerinde yer almamasının muhtemel sebebi haberlerin senedlerinde yer alan Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul bir râvi olmasıdır. Bununla birlikte rivayetlerin muhteva açısından muhaddislerin tasnif alanına girmedigi de ifade edilebilir.

Yahudilerin Hz. Peygamber'den mucize istediklerine dair diğeri bir rivayet İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs tarikiyle nakledilen "İbn Sûriyyâ el-Fityûnî Hz. Peygamber'e hitaben 'Ey Muhammed! Sen bize bilmediğimiz şeyler söylüyorsun. Allah, sana tâbi olacağımız apaçık mucizeler indirmedir.' demesi üzerine 'Andolsun, biz sana apaçık âyetler indirdik. Bunları ancak fasıklar inkâr eder'⁹⁸⁷ âyeti indi." rivayetidir. Rivayet benzer lafızlarla İbn İshâk'tan Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr isnadıyla da Taberî'ye intikal etmiştir. Taberî'nin zikrettiği bu ikinci tarikte İkrime ve Saîd ibaresi yerine "İkrime **veya** Saîd" lafızları yer almaktadır.⁹⁸⁸ Taberî bu rivayeti ilgili ayetin sebeb-i nüzûlü bağlamında tahrir etmektedir.

Taberî'nin tahrir ettiği rivayet, İbn Hişâm ve İbn Ebî Hâtîm'in eserlerinde zikredilmiştir. İbn Hişâm'ın eserine aldığı rivayette İbn Sûriyya'nın ismi Ebû Salûbâ olarak kayıtlanmıştır. İbn Ebî Hâtîm'in ele aldığı senedde Taberî'nin birinci rivayetindeki senede göre "İkrime veya Saîd" değişikliği bulunmaktadır.⁹⁸⁹ İbn Ebî Hâtîm'in bu kaydı ve Taberî'deki Yûnus tarikinden nakledilen rivayette "ve" yerine "veya" ibaresinin bulunmasından dolayı "veya" isnadda iki kişi arasında yer alan bağlacın "veya" olması daha olasıdır. Rivayetin "ve" bağlacıyla aktarımında Taberî'nin sehvindene söz edilebilir. Bu ayetin nüzûl sebebi olarak Mukâtil'den aktarılan bir rivayete göre ayet, Yahudilerin "Cebrail bizim düşmanımızdır. Nübüvveti bizden birine getireceğine başkasına (Hz. Muhammed (s.a.s.))'e getirdi." demeleri üzerine inmiştir.⁹⁹⁰ Ele aldığımız rivayet ise hadis eserlerinde tespit edilememiştir. Bu da muhtemelen rivayetin içeriğinin muhaddislerin tasnif alanına çok fazla girmemesi ve Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul bir râvi olmasından kaynaklanmaktadır.

⁹⁸⁵ İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîr*, 1/215.

⁹⁸⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/474; İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîr*, 1/215; Sa'lebi, *Keşf*, 4/63; İbn Hacer, *Ucab*, 1/367-368.

⁹⁸⁷ el-Bakara 2/99.

⁹⁸⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/305-306.

⁹⁸⁹ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/548; İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîr*, 1/183. İbn Hişâm rivayeti senedsiz tahrir etmiştir. İbn Ebî Hâtîm ise Ali b. Hüseyin → İbn Nümeyr → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs senediyle haberi eserinde zikretmiştir.

⁹⁹⁰ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/126; Vâhidî, *Esbâb*, 126.

1.1.2.3. Hz. Peygamberin Risâletinin Hakikat Olduğunu Gizlemeleri

Taberî, Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed mevlâ Zeyd b. Sâbit → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs senediyle Yahudilerden Râfî' ve Vehb b. Yehûza'nın bazı sahâbîlerle münakaşa ettiklerine dair bir rivayet tahrir etmiştir. Rivayetin metni şu şekildedir:

Muâz b. Cebel (v. 18/639), Sa'd b. Ubâde (v. 14/635 [?]) ve Ukbe b. Vehb (v. ?) Yahudilere şöyle dediler: 'Ey Yahudiler topluluğu! Allah'tan korkun! Vallahi siz kesin olarak biliyorsunuz ki, bu zat (Hz. Muhammed), Allah'ın Resulü'dür. Onun gönderilmesinden önce bize onu anıyor, bize vasıflarını tarif ediyordunuz!' Bunun üzerine Râfî' b. Hureymele ve Vehb b. Yehûza dediler ki: 'Biz size önceden böyle bir şey söylemedik. Mûsâ'dan sonra Allah hiçbir kitap indirmemiştir, hiçbir müjdeleyici ve uyarıcı da göndermemiştir!' İkisinin sözleri üzerine 'Ey Ehl-i kitap! "Bize ne bir müjdeleyici ne de bir uyarıcı geldi" demeyiniz diye peygamberlerin arası kesildiği bir dönemde size gerçekleri açıklamak üzere elçimiz gelmişti. İşte size müjdeleyici de uyarıcı da geldi. Allah her şeye kadirdir.'⁹⁹¹ ayeti indi.⁹⁹²

İbn Hişâm tarafından da 'İbn İshâk dedi ki' şeklinde senedsiz nakledilen rivayet Taberî'nin eserine aldığı rivayetle aynıdır. Sadece rivayetin öncesinde Hz. Peygamber'in Yahudileri İslâm'a davet ve teşvik ettiği, Allah'tan başkasına ibadet etmemeleri ve onun azabından korunmaları hususunda onları uyardığı, Yahudilerin ise Hz. Peygamber'e büyüklük taslayarak onun söylediklerini reddettiğine dair bilgiler bulunmaktadır.⁹⁹³ İbn Hişâm'ın eserinde zikrettiği bu ilavelerin, rivayetin aslında var olduğu düşünülecek olursa Taberî'nin rivayette taktî' yaptığı ifade edilebilir. Bununla birlikte Taberî'nin naklinin sabit olduğu göz önüne alınırsa İbn Hişâm'ın telifik yaptığı da belirtilebilir. Ancak rivayetin Taberî'deki şekliyle Beyhakî tarafından da tahrir edildiği dikkate alındığında, Taberî'nin aktarımı daha isabetli gözükmemektedir. Beyhakî'nin isnadı İbn İshâk'a kadar Taberî ile aynıdır. Sadece İkrime ile Saîd arasında yer alan "ev/veya" ibaresi yerine "ve" lafzı yer almaktadır. Öte yandan rivayet, İbn İshâk'tan kendisine Ebû Saîd b. Ebî Amr (v. 421/1030) → Ebû Abbâs Muhammed b. Ya'kûb (v. 346/957) → Utâridî → Yûnus b. Bükeyr tarikiyle intikal etmiştir. Beyhakî'nin naklettiği rivayet 12 ayrı rivayetin/sebeb-i nüzûlün tek bir isnadla aktarımı şeklindedir ve haberlerin hepsi

⁹⁹¹ Mâide 5/19.

⁹⁹² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/273. Bu rivayet görünüş itibarıyla mevkûftur. Bununla birlikte haberde Hz. Peygamberle alakalı hususiyetler zikredildiği ve âyetin sebeb-i nüzûlünün sahâbenin kendi içtihadıyla bilinemeyeceğinden dolayı rivayetin hükmen merfû olarak değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır. Ayrıca İbn Hişâm tarafından nakledilen uzun versiyonu merfû olduğu için, konu bütünlüğünü bozmamak adına, bu başlık altında zikredilmesi uygun görülmüştür. bkz.: İbn Hişâm, *Sîre*, 1/563; Beyhakî, *Delâil*, 2/533-535. Muâz b. Cebel, Sa'd b. Muâz ve Hârice b. Zeyd'in Yahudilerin gizledikleri şeyleri kendilerine açıklamalarını istediği ve Yahudilerin onlara karşı çıktığına dair bir rivayet İbn Hişâm, Taberî ve İbn Ebî Hâtim tarafından tahrir edilmiştir. Bu habere göre ilgili olay Bakara sûresi 159. âyetin iniş sebebidir. Bu rivayeti İbn Hişâm senedsiz; Taberî İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs ve İbn İshâk'tan tahvile Ebû Küreyb → Yûnus isnadıyla; İbn Ebî Hâtim ise Muhammed b. Yahyâ → Züneyc → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs tarikiyle tahrir etmiştir. Bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, 1/551; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/730; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/268.

⁹⁹³ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/563-564.

Medine Yahudileri hakkındadır. Bu rivayetler konu bakımından birbirinden bağımsız gözüktüğü için Beyhakî, kuvvetle muhtemel bu hususta telif yapmış, Medine Yahudileri hakkında inen âyetlerin iniş sebeplerini tek bir çatı altında toplamıştır.⁹⁹⁴ Beyhakî'nin telif yaptığı dikkate alınmazsa Taberî'nin naklinin İbn Hişâm'a göre daha doğru olduğu söylenebilir. Bu rivayet ilk dönem hadis kaynaklarında tespit edilememiştir.

Yahudilerin Hz. Peygamber'in risâlet'ini gizlediklerine dair Hennâd → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed mevlâ Zeyd b. Sâbit → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs senediyle nakledilen Râfî' ve bir grup Yahûdî'nin bu hususta Hz. Peygamber'le tartışıklarına dair rivayet şu şekildedir:

“Râfî' b. Hârise, Sellâm b. Mişkem, Mâlik b. Sayf ve Râfî' b. Hureyme Hz. Peygamber'e geldiler ve 'Ey Muhammed, Sen kendinin İbrahim'in dini üzere olduğunu, elimizdeki Tevrat'a iman ettiğini ve onun Allah katından hak olduğunu söylediğini iddia etmiyor musun?' dediler. Resulullah (s.a.s.) 'Evet! Fakat siz, onun içindekilerden üzerinize alınmış olan ahdi (misakı) bozup yeni şeyler ortaya koydunuz, onu inkâr ettiniz. Üstelik insanlara açıklamakla emrolunduğunuz şeyleri de gizlediniz. Ben, sizin bu sonradan çıkardığınız şeylerden berîyim.' diyerek karşılık verdi. (Onlar da) 'Biz elimizde olanla amel ederiz. Biz hakkın ve hidayetin üzerindeyiz. Sana inanmayız ve seni takip etmeyiz.' dediler. Bunun üzerine 'De ki: 'Ey Ehl-i kitap! Siz Tevrat'ı, İncil'i ve rabbinizden size indirileni (Kur'ân'ı) doğru dürüst uygulamadıkça tuttuğunuz yol yol değildir.' Rabbinden sana indirilen, onlardan birçoğunun azgınlığını ve inkârcılığını kuşkusuz arttıracaktır. Kâfirler topluluğu yüzünden üzülmeye.'⁹⁹⁵ ayeti indi.⁹⁹⁶

İbn Hişâm'ın senedsiz olarak naklettiği⁹⁹⁷ bu rivayet, başta hadis eserleri olmak üzere hiçbir kaynaktan tespit edilememiştir.

Bu konuda Taberî, Bakara sûresi 89. âyetin sebab-i nüzûlü mahiyetinde İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed mevlâ Zeyd b. Sâbit → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs isnadı ve İbn İshâk'tan telifle Ebû Küreyb → Yunus b. Bükeyr tarihiyle başka bir rivayet tahrir etmiştir. Rivayet şu şekildedir:

“Yahudiler, Hz. Peygamber (s.a.s.) henüz gönderilmeden önce, O'nun adıyla Evs ve Hazrec kabilelerine karşı zafer dileğinde bulunurlardı (yani ahir zamanda gönderilecek olan peygamber geldiğinde, sizlere karşı onunla galip geleceğiz derlerdi). Ne var ki, Allah Teâlâ Peygamber'i Araplardan biri olarak gönderince, (daha önce söylediklerini) inkâr ettiler ve onun hakkında söyledikleri vasıfları yalanladılar. Bunun üzerine Muâz b. Cebel ile Selemeoğullarından Bîşr b. el-Berâ b. Ma'rûr onlara şöyle dedi: 'Ey Yahudi topluluğu! Allah'tan korkun ve Müslüman olun. Çünkü siz daha önce şirk içinde bulunan bizlere karşı Muhammed (s.a.s.) ile zafer kazanacağınızı söylediniz. Bize onun gönderileceğini haber verir, sıfatlarını bir bir anlatırdınız.' Ancak Benî Nadîr

⁹⁹⁴ Beyhakî, *Delâil*, 2/533-536.

⁹⁹⁵ el-Mâide 5/68.

⁹⁹⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/572-573.

⁹⁹⁷ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/567-568.

kabilesinden Sellâm b. Mişkem onlara şu cevabı verdi: ‘O bize, bizim tanıdığımız hiçbir şey getirmedi. Bu kişi, bizden size sözünü ettiğimiz kimse değildir.’...”

Rivayetin devamında bu olay üzerine Bakara sûresi 89. âyetin indiği nakledilmektedir.⁹⁹⁸ Bu haber, metni aynı olmak üzere İbn Hişâm tarafından da tahrir edilmiştir. İbn Hişâm’ın eserine aldığı rivayetin senedi şu şekildedir: “İbn İshâk dedi ki: ‘İkrime mevlâ İbn Abbâs veya Said b. Cübeyr’in İbn Abbâs’tan nakille bana ulaştığına göre (beleğânî)’...”⁹⁹⁹ Görüldüğü üzere İbn Hişâm’ın eserinde İkrime veya Saîd’dan İbn İshâk’a rivayeti nakleden Muhammed b. Ebî Muhammed bu senedde zikredilmemiştir. İbn İshâk’ın naklettiği rivayetin isnadının belâğ kaydı ile bu şekilde munkatı’ olması ihtimali zayıf görünmektedir. Seneddeki tasarruf büyük ihtimalle İbn Hişâm’a aittir. Nitekim bu rivayeti İbn Ebî Hâtim de Taberî gibi muttasıl isnadlı olarak nakletmiştir. Onun tahrir ettiği rivayetin senedi İbn İshâk’a kadar Taberî’deki gibidir. Hadis, İbn İshâk’tan sonra Ali b. Hüseyin → Muhammed b. Abdillâh b. Nümeyr → Yunus b. Bükeyr tarikiyle İbn Ebî Hâtim’e ulaşmıştır.¹⁰⁰⁰ Taberî’nin (iki ayrı tarik) ve İbn Ebî Hâtim’in rivayeti muttasıl nakletmesi, İbn Hişâm’ın isnadda tasarruf yaptığı ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim o, bu çalışmada ele alınan muttasıl senedli çoğu rivayeti, senedsiz veya “İbn İshâk dedi ki” şeklinde aktarmıştır.¹⁰⁰¹

Yukarıdaki bilgilere ek olarak, bu rivayeti tahrir eden Ebû Nuaym’ın rivayete ulaştığı isnadın Habîb b. Hasan (v. 359/969) → Muhammed b. Yahyâ el-Mervezî (v. 298/910) → Ahmed b. Eyyûb → İbrâhîm b. Sa’d → İbn İshâk → belâğ → Saîd b. Cübeyr ve İkrime → İbn Abbâs şeklinde İbn Hişâm’daki gibi belâğ kaydı ile munkatı’ olduğu tespit edilmiştir. Bu isnadda dikkat çeken bir diğer durum ise Said b. Cübeyr ile İkrime arasında “ev/veya” ifadesi yerine “ve” lafzının kullanılmasıdır.¹⁰⁰² Bu kullanım muhtemelen bir sehivdir. Ancak hem İbn Hişâm’ın hem de Ebû Nuaym’ın rivayetin senedini aynı şekilde belâğ kaydı ile munkatı’ tahrir etmeleri açıklanmaya muhtaç bir durumdur. Bu noktada İbn Hişâm ile Ebû Nuaym’ın İbn İshâk’ın aynı öğrencisinden nakilde bulundukları için rivayeti bu şekilde kaydettikleri dolayısıyla buradaki inkıtânın İbn İshâk’ın öğrencisinden kaynaklandığı düşünülebilir. Ancak İbn Hişâm her ne kadar İbn İshâk ile kendisi arasındaki vasıtayı zikretmese de onun kuvvetle muhtemel kaynağı Bekkâî, Ebû Nuaym’ın nakilde bulunduğu seneddeki İbn İshâk’ın öğrencisi ise İbrâhîm b. Sa’d’dır. Bundan dolayı isnaddaki munkatı’ naklin, iki müellifin İbn İshâk’ın

⁹⁹⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/237. Âyetin mealı şu şekildedir: “Onlara Allah katından ellerindekini (Tevrat) doğrulayan bir kitap gelince, daha önce kâfirlere karşı zafer isterlerken işte şimdi bilip tanıdıkları (Kur’an) kendilerine gelince onu inkâr ettiler.” Bkz. el-Bakara 2/89.

⁹⁹⁹ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/547.

¹⁰⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/172. İbn Ebî Hâtim’in naklettiği rivayetin metni Taberî ile aynı olmakla birlikte “Bîşr b. Berâ b. Ma’rûr”, sadece “Bîşr b. Berâ” şeklinde zikredilmiştir. Ayrıca Bîşr b. Berâ’dan sonra “Dâvûd b. Seleme” ilavesi bulunmaktadır.

¹⁰⁰¹ Bazı örnekler için bkz.: İbn Hişâm, *Sîre*, 1/548, 1/549, 1/563.

¹⁰⁰² Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Delâilü'n-nübüvve*, thk. Muhammed Ravâs Kal'acî-Abdülber Abbâs (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1406/1986), 1/82.

aynı öğrencisinden rivayeti nakletmelerinden kaynaklandığı zayıf bir ihtimal olarak kalmaktadır. Zira iki farklı kişinin isnaddaki aynı tasarrufu aynı şekilde yapmaları çok mümkün değildir.

İbn Hişâm'ın eserindeki inkitâ müellifin tasarrufu ile açıklanabiliyorken Ebû Nuaym'ın eserindeki inkitâ hakkında birden fazla ihtimal söz konusudur. Bunlardan birincisi: Ebû Nuaym'ın eserinde İbn İshâk'tan nakilde bulunan kişi İbrâhîm b. Sa'd'dır. O, *Megâzî*'yi İbn İshâk Medine'de iken, erken sayılabilecek bir dönemde, hocasından işitmiştir. İbn İshâk'ın Medine'de bulunduğu zaman diliminde isnad faaliyetleri henüz tam olarak sistematize edilmediği için öğrencisine rivayeti munkatı' nakletmiş olabilir. İkinci bir ihtimal de Ebû Nuaym'ın eseri geç sayılabilecek bir dönemde kaleme alındığı için İbn İshâk ile Ebû Nuaym arasında bulunan râvilerden Habîb b. Hasan → Muhammed b. Yahyâ el-Mervezî'nin İbn Hişâm'ın *Sîre*'sini görüp rivayetin senedini bu eserdeki gibi revize etmiş olmalarıdır. Bu tasarruf Ebû Nuaym'a da atfedilebilir. Bu yoruma İbn Hişâm'ın eserinin otoritesinden dolayı onun eserindeki senedin daha doğru olabileceği ihtimali söz konusudur. Bu konudaki diğer bir ihtimal de İbn İshâk'ın bazı öğrencilerine rivayetin senedini munkatı' olarak aktardığı, bazı öğrencilerine ise muttasıl aktardığıdır. Buna göre İbrâhîm b. Sa'd ile Bekkâî'nin bu rivayeti İbn İshâk'tan munkatı', buna karşılık Seleme b. Fazl ile Yunus b. Bükeyr'in ise muttasıl senedlerle rivayeti tahammül ettikleri sonucuna ulaşılmaktadır. Taberî ile İbn Ebî Hâtim'in yahut onların İbn İshâk'tan rivayeti tahrir ettikleri tariklerdeki öğrencilerinin aslında munkatı' olan senedi muttasıl hale getirmeleri ise çok mümkün gözükmemektedir. Zira iki müellifin ya da rivayetteki İbn İshâk'a ulaşan kaynaklarının birbirlerinden habersiz böyle bir tasarrufta bulunmaları imkânı çok düşüktür. Isnadlardaki bu farklılık, kanaatimizce, İbn İshâk'ın bazı rivayetleri öğrencilerine farklı zamanlarda farklı şekillerde aktarmasından kaynaklanmıştır.¹⁰⁰³

Ele alınan bu rivayet, hadis eserlerinde tespit edilememiştir. Bakara sûresi 89. âyetin tefsiri mahiyetinde İbn Abbâs'tan Atiyye el-Avfi'nin naklettiği ve senedli bir şekilde Taberî'ye ulaşan bir hadis daha mevcuttur. Bu hadis, şahıs isimleri ve diyalogları içermemekle birlikte İbn İshâk'ın naklettiği rivayetle anlam bakımından örtüşmektedir. Atiyye'nin naklettiği rivayette ilgili olay üzerine âyetin indiğinden bahsedilmez. Rivayette İbn Abbâs, ilgili âyeti tefsir ederken, ehl-i kitabın Hz. Muhammed peygamber olmadan önce onunla birlikte (ahir zamanda kendilerine gönderilecek bir peygamberle) Araplar'a karşı galip geleceklerini fakat kendilerinden değil de Araplardan bir peygamber gönderildiği için onu inkar ettiklerini ve

¹⁰⁰³ Zira çalışmamızda bu olguyu destekleyecek başka deliller de mevcuttur. Çalışmanın üçüncü bölümünde bu durum detaylı olarak tetkik edilecektir. Bkz.: Bu çalışmanın üçüncü bölümündeki "İbn İshâk'a Ulaşan İsnadların Kaynaklarda Farklılık Arz Etmesi" başlığı.

kıskandıklarını ifade etmiştir. Katâde, Ebû'l-Âliye, Süddî ve Atâ' da bu ayeti İbn Abbâs gibi tefsir etmişler, ancak ehl-i kitap yerine Yahûdilerin bu durumda olduklarını belirtmişlerdir.¹⁰⁰⁴

Bu hususta Taberî'nin Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime → İbn Abbâs senediyle tahrir ettiği bir rivayete göre Âl-i İmrân sûresi 187 ile 188. âyetlerdeki “*Allah, kendilerine kitap verilenlerden, ‘Onu insanlara mutlaka açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz’ diye sağlam söz almıştı.*” ifadeleri Finhâs, Eşye‘ ve bunlar gibi Hz. Peygamber dönemindeki Medine’deki hahamlara işaret etmektedir.¹⁰⁰⁵ Taberî bir yerde muhtasar olarak hadisi bu şekilde zikretmiş,¹⁰⁰⁶ başka bir yerde ise aynı senedle rivayetin detaylı halini serdetmiştir.¹⁰⁰⁷ Rivayetin detaylı varyantında şu ilave bulunmaktadır: “Onlar, insanlara sapkınlıklarını süsleyip anlatarak dünyadan elde ettikleri kazançlarla övünürlerdi. Gerçekte ilim ehli olmadıkları hâlde insanların onlar hakkında “*Bunlar âlimdir.*” denilmesini isterlerdi: Ancak onların ilimleri ne bir hidayete dayanıyordu ne de hakka. Ayrıca, insanlar şöyle desin istiyorlardı: ‘Onlar bunları yaptı.’ (Hâlbuki yapmamışlardı.)” Rivayetin hem muhtasar hem de detaylı olarak tahrir edilmesi taktî’e uğramış olabileceğini düşündürmektedir. Rivayetin Taberî’deki muhtasar hali, İbn İshâk’tan İbn Humeyd → Seleme tarikiyle de tahrir edilmiştir. Ancak bu rivayet, İbn Abbâs’a ulaşmamakta, İkrime’den nakledilmektedir. Ayrıca rivayetin uzun halinin Seleme’den nakledilen tariki de İbn Abbâs’a ulaşmamaktadır. Bu tarihin isnadı İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd b. Cübeyr şeklindedir. Bu tarihin yukardaki seneden bir diğer farkı ise sadece “İkrime” yerine “İkrime veya Saîd b. Cübeyr” ilavesinin bulunmasıdır.

İbn Hişâm senedsiz bir şekilde rivayetin uzun halini eserine almıştır. Bu eserdeki hadis, birtakım küçük lafız ve harf farklılıkları olmakla birlikte Taberî’nin tahrir ettiği uzun rivayetle aynıdır.¹⁰⁰⁸ İbn Ebî Hâtim de haberi tahrir eden müelliflerdendir. Onun rivayetinde “...Onlar, insanlara sapkınlıklarını süsleyip anlatarak dünyadan elde ettikleri kazançlarla övünürlerdi...” cümlesinden sonrası zikredilmemiştir.¹⁰⁰⁹ Yukarıda da işaret edildiği üzere Taberî’nin Seleme tarikiyle naklettiği uzun rivayet İbn Abbâs’a ulaşmamakta ve sadece “İkrime” yerine “İkrime veya Saîd b. Cübeyr” lafızlarını içermektedir. Ancak İbn Ebî Hâtim’in Seleme’den naklettiği

¹⁰⁰⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/238-240.

¹⁰⁰⁵ Bu rivayet görünüş itibarıyla İbn Abbâs’ın şahsi değerlendirmesi/mevkûf gibi değerlendirilebilir. Ancak İbn Abbâs’ı rivayetdeki açıklamaları yapmaya sevk eden husus Finhâs, Eşye‘ ve Medine’de bulunan diğer Yahudilerin Hz. Peygamberle yaşadıkları diyaloglardır. Bu açıdan bakıldığında İbn Abbâs’ın rivayetdeki değerlendirmelerinin ilgili olaylara dayandığı dolayısıyla rivayetin hükmen merfû kategorisinde değerlendirilebileceği ifade edilebilir. Tahâvî’nin Finhâs hakkında inen başka bir ayet hakkındaki rivayetle bu rivayeti birleştirerek tahrir etmesi de değerlendirmemizle paralellik arz etmektedir. Bkz. Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 5/81-90. Hadisin sebebi-nüzûl kategorisinde değerlendirilmesinin sebebi ise bu ayetin Finhâs hakkında indiğine işaret eden diğer rivayetlerdir. Bkz.: Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/290.

¹⁰⁰⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/294.

¹⁰⁰⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/301.

¹⁰⁰⁸ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/559.

¹⁰⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3/838. Onun eserindeki rivayetin senedi şu şekildedir: Muhammed b. Yahyâ → Züneyc → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime → İbn Abbâs.

rivayet, İbn Abbâs'a ulaşmakta ve İkrime'den nakledilmektedir. Aşağıda da değinileceği üzere Tahâvî'nin de tahrir ettiği rivayet onun eserinde İkrime → İbn Abbâs tarikiyle tahrir edilmiştir. Bundan dolayı rivayetin İkrime'den nakille İbn Abbâs'a isnad edilmesi daha isabetli görünmektedir. Bu durumda Taberî'de Seleme'den nakledilen uzun rivayetin "İkrime veya Saîd b. Cübeyr'e" isnad edilmesi bir sehiv olmalıdır. Zira Taberî'nin Seleme'den naklettiği muhtasar tarik de İkrime'ye isnad edilmiştir. Öte yandan uzun rivayetin isnadı İbn Hacer'in *Ucâb*'ında İkrime'de nihayete ermekte, İbn Abbâs'a ulaşmamaktadır.¹⁰¹⁰ İbn Hacer'in bu tutumu muhtemelen rivayetin isnadının kaynaklarda değişken olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak rivayetin isnadındaki diğer ihtilaflar da dikkate alındığında bu tutumun şüphe uyandırıcı olduğu düşünülebilir.

Tefsir kaynaklarında Âl-i İmrân 187-188. âyetlerde kastedilen kişi/kişilerin ve misakın ne olduğuna dair rivayetler ihtilaflıdır. İbn Abbâs'a isnad edilen başka bir rivayette bu âyetle kastedilenlerin Yahudiler olduğu ifade edilmiştir.¹⁰¹¹ Hasan el-Basrî,¹⁰¹² Saîd b. Cübeyr, Süddî,¹⁰¹³ Mücâhid¹⁰¹⁴ ve Mukâtil'e¹⁰¹⁵ göre de âyetle kastedilenler Yahudilerdir. Katâde ise bu âyetle tüm ilim sahiplerinin kastedildiğini ifade etmiştir.¹⁰¹⁶ Abdullah b. Mes'ûd'a göre ise bu âyetle kastedilen misak, nebilerin kavmine karşı olan misakıdır/sorumluluğudur.¹⁰¹⁷ İbn Abbâs'tan nakledilen başka bir rivayette bu âyetin muhatabının ehl-i kitap olduğu ifade edilmiştir.¹⁰¹⁸ Ebû Saîd'den nakledilen rivayette ise âyetle bahse konu olan zümre münafıklardır.¹⁰¹⁹

Siyer müelliflerinden Vâkidî'ye göre ise Âl-i İmrân 187. âyet Yahudiler hakkında inmiştir. Ona göre Allah, Yahudilerden Hz. Peygamber'in sıfatlarını gizlememeleri konusunda misak/söz almıştır ancak onlar menfaat uğruna kendi kitaplarında yazılı olanları değiştirmiştir. Vâkidî 188. âyetin ise münafıklar hakkında indiğini belirtir. Temriz sîgasıyla bu âyetin de Yahudiler hakkında inmiş olabileceğini ilave eder.¹⁰²⁰ Ancak temriz sîgasını kullandığı için bu görüş, tercih ettiği görüş olarak gözükmemektedir. Vâkidî, naklettiği bu görüşlerde isnad zikretmemiştir.

¹⁰¹⁰ İbn Hacer, *Ucab*, 1/814.

¹⁰¹¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/294.

¹⁰¹² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3/836.

¹⁰¹³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/294-295.

¹⁰¹⁴ İbnü'l-Münzir, *Tefsîr*, 2/530.

¹⁰¹⁵ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/320.

¹⁰¹⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/296; İbnü'l-Münzir, *Tefsîr*, 2/527.

¹⁰¹⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/297. Nakledilen başka bir rivayete göre İbn Mes'ûd'a Ka'b el-Ahbâr selam göndermiş ve bu âyetle kastedilenlerin siz yani âyetin indiği zamanki Müslümanlar olmadığını iletmiştir. İbn Mes'ûd da onun selamına karşılık vererek bu âyetin Ka'b Müslüman olmadan önce indiğini dile getirmiştir. İbn Mes'ûd bu ifadesiyle Ka'b'ın görüşünü reddettiğini ihsas etmiş ve âyetle kastedilenin Müslümanlar ve Hz. Peygamber olduğu vurgulamıştır. Bkz.: Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/296.

¹⁰¹⁸ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3/838. Ayrıca bkz.: Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/305.

¹⁰¹⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/300.

¹⁰²⁰ Vâkidî, *Megâzî*, 1/328.

Öte yandan hadis kaynaklarında da bu ayette kastedilen mananın ne olduğuna dair bir ihtilaf mevcuttur. Humeyd b. Abdirrahman b. Avf'tan (v. 95/713) nakledilen bir rivayete göre Halife Mervân, Râfi b. Hadîc'e (v.73/692) "Abdullah b. Abbâs'a git ve (ayette bahse konu olan) 'Eğer her birimiz, kendisine verilenle övünüp, yapmadığı şeylerle övülmeyi sevdiği için azaba uğrayacaksa, o zaman hepimiz azaba uğrayacağız de' dedi." Abdullah b. Abbâs ise bu ayetin Müslümanlarla ilgili olmadığını aksine ehl-i kitap hakkında indiğini ifade ederek Âl-i İmrân 187 ile 188. âyetleri okudu. İbn Abbâs sözlerine şu şekilde devam etti: "Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem), onlara (Ehl-i Kitap'tan bir gruba) bir mesele sordu; onlar ise onu kendisinden gizlediler ve başka bir şey söylediler. Daha sonra dışarı çıkıp da Peygamber'e, 'sorduğu şeyi söyledik' izlenimi verdiler. Böylece hem yaptıkları gizleme nedeniyle sevindiler hem de anlatmadıkları şeyi anlatmış gibi görünerek onun yanında övülmeyi arzu ettiler." Bu rivayet Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî (*Sünen-i kübrâ*) tarafından tahrir edilmiştir.¹⁰²¹

Bu konuda Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen rivayete göre ise âyette bahsedilen yapmadıklarıyla sevinç duyan zümre münafıklardır. Rivayetin metni şu şekildedir: "Resulullah (s.a.s.) döneminde bazı münafıklar, Allah Resulü savaşa çıktığında onunla birlikte çıkmayıp geride kalıyorlardı. Geride kalmalarından dolayı da sevinç duyuyorlardı. Resulullah (s.a.s.) geri döndüğünde ise, ona (savaşa katılmamalarının gerekçesi olarak) özürler beyan ediyorlar, yeminler ediyorlar ve yapmadıkları şeylerden dolayı övülmeyi arzu ediyorlardı..." Hadisin devamında bu olay üzerine Âl-i İmrân 188. âyetin indiği ifade edilmiştir. Bu rivayet ise Buhârî ve Müslim tarafından tahrir edilmiştir.¹⁰²²

Tahâvî *Şerhu müşkili'l-âsâr*'da Âl-i İmrân 188. âyetin sebep-i nüzûlündeki ihtilafları ele almak ve bu rivayetleri bağdaştırmak üzere bir bâb açmıştır. Bu bâb başlığı altında dört rivayet tahrir etmiştir. Birinci rivayette Râfi b. Hadîc ve Zeyd b. Sâbit'in Mervân b. Hakem Medine emiriyken onun yanında bulundukları esnada Mervân'ın Âl-i İmrân 188. âyetin hangi olay üzerine indiğini sorması konu edinilmiştir. Râfi bu âyetin münafıklar hakkında indiğini belirtmiş, onların Hz. Peygamber savaşa çıktığında bilerek geride kaldığını, Resulullah döndüğünde ise özür beyan ettiklerini, bunun üzerine de ilgili âyetin indiğini ifade etmiştir. Bu durum Mervân'a garip geldiğinde Zeyd b. Sâbit, Râfi'yi doğrulamıştır.¹⁰²³ İkinci rivayet yukarıda

¹⁰²¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2812; Buhârî, "Tefsîr", 74; Müslim, "Sıfatü'l-münâfikîn", 8; Tirmizî, "Tefsîr", 4; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb el-Horâsânî en-Nesâî, es-*Sünenü'l-kübrâ* (Kâhire: Dârü't-Te'sîl, 1433/2012), 13/79. Tirmizî rivayet hakkında "hasen, sahîh, garîb" hükmünü vermiştir.

¹⁰²² Buhârî, "Tefsîr", 74; Müslim, "Sıfatü'l-münâfikîn", 7.

¹⁰²³ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 5/84-85. İbn Hacer'in de tahrir ettiği bu rivayette Râfi ile Zeyd b. Sâbit'in yanında Ebû Saîd el-Hudrî bulunmaktadır. Bu durumda Ebû Saîd'in naklettiği rivayet daha anlaşılır olmaktadır. İbn Hacer'e göre Râfi'in verdiği cevap Mervân'ı tatmin etmemiş olmalı ki bu konuda İbn Abbâs'a da danışılmasını istemiştir. Bu durumda hadis kaynaklarında İbn Abbâs'tan tahrir edilen rivayetin bu hadisteki olayın peşi sıra meydana geldiği düşünülebilir. Bkz. İbn Hacer, *Ucab*, 2/812-813.

zikredilen Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen hadistir. Üçüncü rivayet ise bu başlık altında değinilen Humeyd b. Abdurrahman b. Avf'ın naklettiği rivayettir.¹⁰²⁴

Tahâvî'nin mezkûr bâb başlığı altında naklettiği son rivayet ise Taberî'nin tahrir ettiği, bu başlık altında incelenen rivayettir. Tahâvî, Ahmed b. Dâvûd (v. 282/895) → Abdurrahman b. Sâlih el-Ezdî (v. 235/850) → Yûnus b. Bûkeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime → İbn Abbâs senediyle önce Âl-i İmrân 181. âyetin nüzûl sebebine dair rivayeti zikretmiştir. Bu haber daha ileride de değinileceği üzere Finhâs'ın "Sizin Rabbiniz fakirdir..." demesi üzerine Hz. Ebû Bekir'in ona tokat atması ve akabinde gelişen olaylar sonrası ilgili âyetin indiğine dairdir. Tahâvî bu rivayetin peşi sıra, isnad zikretmeksizin, Âl-i İmrân 187. âyetin sebab-i nüzûlüne dair Taberî'nin tahrir ettiği rivayeti nakletmiştir.¹⁰²⁵ Tahâvî'nin iki rivayeti tek isnadla aktarmasının muhtemel sebebi, Finhâs hakkındaki diğer âyetin nüzûlüne dair rivayeti ortaya koyarak konunun bağlamının anlaşılmasını sağlamaktır.

Bu rivayetlerdeki ihtilafları ele alan Tahâvî, ilgili âyetlerin hem münafıklar hem de ehl-i kitap hakkında inmiş olabileceğini belirtir. Ona göre mezkûr âyetler, rivayetlerde belirtilen her iki zümreyi de kapsar ve bu durum bir tezatlık arz etmez. Tahâvî, Ebû Saîd ile Râfî'in âyetin münafıklar hakkında indiğine dair olaylara muttali olduğunu buna karşın İbn Abbâs'ın ise ehl-i kitap hakkında indiğine dair olaya vâkıf olduğunu belirterek görüşünü temellendirmeye çalışmıştır.¹⁰²⁶ Öte yandan Tahâvî'nin İbn İshâk'ın naklettiği rivayet hakkında bir sıhhat değerlendirmesi yapmaması ona göre rivayet ile ihticâc edilebileceği izlenimini uyandırmaktadır. Zira hadisi zayıf kabul etseydi yahut ihticâca elverişli olmadığını düşünseydi haberin zayıf olduğuna işaret eder, konu hakkındaki rivayetlerdeki ihtilafı bağdaştırmaya çalışmazdı. Tahâvî'nin mezkûr bâb başlığı altında İbn Abbâs'tan naklettiği bir rivayette ayetteki zümrenin ehl-i kitap, diğer bir rivayette ise Finhâs, Eşye' ve Yahudi hamamları olduğu dikkate alınacak olursa, ona göre bu iki haberde de bir tezatlık olmasa gerektir. Eğer bu rivayetlerde bir tezatlık olduğunu düşünseydi muhtemelen ihtilafa değinirdi. Bu durumda o, ehl-i kitabın zikredildiği rivayeti dar anlamda "Finhâs, Eşye' ve Yahudi hamamları" gibi anlamış gözükmektedir.

İbn Hacer de Tahâvî gibi bu âyetlerin hem münafıklar hem de ehl-i kitap hakkında indiğini ifade ederek rivayetleri cemetmiştir. O, İbn Abbâs'tan nakledilen bu âyetlerin ehl-i kitap hakkında inmiş olduğu rivayetini Taberî ve İbn Ebî Hâtim'in tahrir ettiği rivayetleri de dikkate alarak "Yahudiler" olarak açıklamıştır.¹⁰²⁷ İlgili rivayette İbn Abbâs'ın bahsettiği ehl-i kitabın Yahudiler olarak açıklanması isabetli gözükmektedir. Çünkü rivayette bahsedilen ehl-i

¹⁰²⁴ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 5/85-86.

¹⁰²⁵ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 5/87-90.

¹⁰²⁶ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 5/90.

¹⁰²⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/233.

kitap ile Hz. Peygamber arasındaki olayın Yahudiler ile Resulullah arasında geçmiş olması daha olasıdır. Zira Medine’de ehl-i kitaptan addedilen Yahudiler ikamet etmekteydi. Hz. Peygamber’in Hristiyanlarla yaşadığı diyalog ve olaylar ise daha sınırlıdır. Ayrıca âyetin Yahudiler hakkında indiğine dair gerek İbn Abbâs’ın gerekse tâbiînin önde gelen âlimlerinin görüşleri bu durumu teyit eder niteliktedir. Nitekim Taberî’ye göre de bu âyetin Yahudiler hakkında inmiş olabileceği daha olasıdır.¹⁰²⁸

Taberî’nin Âl-i İmrân sûresi 187 ile 188. âyetinin iniş sebebine dair tahrir ettiği rivayet, hadis musannefâtı içerisinde sadece Tahâvî tarafından tahrir edilmiştir. Öte yandan bu âyetlerin iniş sebeplerine dair İbn Abbâs’tan tahrir edilen başka bir rivayet başta Buhârî ve Müslim olmak üzere birçok hadis eserinde; Ebû Saîd el-Hudrî’den nakledilen rivayet ise tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Buhârî ve Müslim tarafından tahrir edilmiştir. İbn İshâk tarikinden nakledilen rivayetin Tahâvî harici diğer hadis eserlerinde tahrir edilmemesi muhtemelen Muhammed b. Ebî Muhammed’in meçhul bir râvî olmasından kaynaklanmaktadır. Rivayetlerdeki ihtilafın haberin tahrir edilmemesine sebebiyet verdiğini söylemek ise çok isabetli gözükmemektedir. Zira hem Buhârî hem de Müslim İbn Abbâs’ın naklettiği diğer rivayet ile Ebû Saîd’den tahrir edilen rivayetleri ihtilaflı olmasına rağmen peş peşe zikretmişlerdir.

Taberî’nin Yahudilerin Hz. Peygamber’in risaletini gizlemeleri hususunda naklettiği rivayetlerden biri de Ebû Küreyb → Yûnus → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs isnadı ve İbn İshâk’tan tahville İbn Humeyd → Seleme tarikiyle vârid olan şu rivayettir:

Resulullah Yahudi hamamlarından önde gelenlerinden bazılarıyla konuştu. Onlar arasında Abdullah b. Sûriyâ ve Ka’b b. Esed de vardı. Onlara şu şekilde hitap etti: ‘Ey Yahudi topluluğu! Allah’tan sakının ve İslâm’a girin! Allah’a yemin ederim ki, size getirdiğim şeyin (Kur’ân’ın ve benim risaletimin) hak olduğunu çok iyi biliyorsunuz.’ Onlar ise ‘Ey Muhammed biz bunu bilmiyoruz’ dediler. Böyle diyerek bildikleri halde inkar ettiler ve küfürlerinde ısrar ettiler...¹⁰²⁹

Rivayetin devamında bu olay üzerine Nisâ sûresi 47. âyetin indiği belirtilmiştir.¹⁰³⁰

İbn Hişâm, bu rivayeti senedsiz olarak “İbn İshâk dedi ki” şeklinde, İbn Ebî Hâtim ise muttasıl bir senedle nakletmiştir.¹⁰³¹ İbn Ebî Hâtim aktardığı rivayet Taberî’nin tahrir ettiği haber ile genel olarak aynıdır. Sadece bazı lafız farklılıkları bulunmaktadır. İlâveten “Ka’b b.

¹⁰²⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 6/293.

¹⁰²⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 7/118.

¹⁰³⁰ Taberî’nin aynı tariklerle naklettiği başka bir rivayette benzer bir anlatı mevcuttur. Ancak bu rivayete göre ilgili olay üzerine Nisâ sûresi 166. âyetin indiği belirtilmektedir. Bkz.: Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 7/494-495. Bu haber, İbn Hişâm, İbn Ebî Hâtim ve Beyhakî tarafından da tahrir edilmiştir. Bkz.: İbn Hişâm, *Sîre*, 1/562-563; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 4/1120; Beyhakî, *Delâil*, 2/533-536.

¹⁰³¹ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/560; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3/968. Rivayetin İbn Ebî Hâtim’deki isnadı şu şekildedir: Muhammed b. Yahyâ → Züneyc → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime.

Esed" ismi bu eserde "Ka'b b. Eşref" olarak kaydedilmiştir. Bu ise muhtemelen bir sehiv olsa gerektir. Zira rivayetin yer aldığı diğer kaynaklarda bu isim Taberî'nin kaydı ile mahfuzdur. İbn Ebî Hâtim'in tahrir ettiği rivayetin İbn Abbâs'a ulaşmaması dikkat çekicidir. Nitekim Taberî'nin naklettiği haberin isnadı İkrime veya Saîd aracılığıyla İbn Abbâs'ta nihayete ermektedir. Rivayeti tahrir eden müelliflerden biri de İbnü'l-Münzir'dir.¹⁰³² Bu eserdeki senedin İbn İshâk'ta nihayete ermesi muhtemelen müellifin isnadı kısaltma çabasıyla kaynaklanmıştır. Sa'lebî, metni Taberî'nin tahrir ettiği rivayetle büyük oranda aynı olmak üzere, bu rivayeti isnadsız aktarmıştır.¹⁰³³ Beyhakî'nin 12 rivayeti telif yaparak aktardığı rivayetlerden biri de bu haberdur.¹⁰³⁴ Bu isnadda "İkrime veya Saîd" yerine "İkrime ve Saîd" ifadelerinin kullanılması muhtemelen sehivden kaynaklanmaktadır. Zira bu isnad genellikle "İkrime veya Saîd" şeklinde kayıtlanmıştır.

Mezkûr âyetin sebeb-i nüzûlüne dair Süddî'den aktarılan bir rivayete göre âyet, Kaynukaogullarından Mâlik b. Sayf ile Rifâa b. Zeyd hakkında inmiştir. Bu rivayette olay, zaman yahut diyaloglara işaret eden başka bir bilgi bulunmaktadır.¹⁰³⁵ Ancak Taberî'nin aktardığı rivayetteki "Resulullah Yahudi hamamlarından önde gelenlerinden bazılarıyla konuştu. Onlar arasında Abdullah b. Sûriyâ ve Ka'b b. Esed de vardı..." ifadelerinden yola çıkarak Mâlik b. Sayf ile Rifâa'nin de bu diyalogların geçtiği ortamda yer aldığı düşünülebilir. Zira Mâlik ile Rifâa Yahudilerin önde gelenlerindendir. Bu açıdan bakıldığında iki rivayetin ihtilaf etmediği ifade edilebilir.

Yahudilerin Hz. Peygamber'in risaletinin hak olduğunu bilmelerine rağmen gizlediklerine dair Taberî'nin tahrir ettiği rivayetlerden biri "Resulullah, peygamber olarak gönderildiğinde ve Yahudilere, Allah'ın onlardan kendisi hakkında aldığı misakı ve verdikleri ahdi hatırlattığında, Mâlik b. Sayf şöyle dedi: 'Vallahi! Allah bizimle Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem) hakkında hiçbir ahit yapmadı, onun lehine bizden hiçbir söz almadı.'..." şeklindedir. Rivayetin devamında bu olay üzerine Bakara sûresi 100. âyetin indiği ifade edilmektedir. Taberî bu rivayeti Ebû Küreyb → Yûnus → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs tariki ve İbn Abbâs ile İbn İshâk arası aynı olmak üzere İbn Humeyd → Seleme senediyle İbn İshâk'tan tahrir etmiştir.¹⁰³⁶

¹⁰³² İbnü'l-Münzir, *Tefsîr*, 2/736. O, bu rivayeti Ahmed b. Muhammed → İbrâhîm b. Sa'd → Muhammed b. İshâk tarikiyle tahrir etmiştir.

¹⁰³³ Sa'lebî, *Keşf*, 10/390.

¹⁰³⁴ Beyhakî, *Delâil*, 2/533-636. Beyhakî'nin eserindeki rivayetin isnadı şu şekildedir: Ebû Saîd b. Ebî Amr → Ebû Abbâs Muhammed b. Ya'kûb → Utâridî → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → İkrime ve Saîd → İbn Abbâs.

¹⁰³⁵ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 7/113; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3/968.

¹⁰³⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/308-309.

Rivayet, İbn Hişâm ve İbn Ebî Hâtim'in eserlerinde manaya etki etmeyen bazı ufak farklılıklarla zikredilmiştir.¹⁰³⁷ Gerek tefsir literatüründe gerekse hadis literatüründe bu hadis ve bu konuda tahrir edilen başka bir rivayet tespit edilememiştir. Bundan dolayı rivayetin mutlak manada ferd olduğu söylenebilir.

Yahudilerin İslâm hakkındaki gerçeği bilmelerine rağmen bunu gizlemelerine dair bir rivayet İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs tarihiyle Taberî tarafından tahrir edilmiştir. Bu rivayete göre Abdullah b. Sayyif, Adî b. Zeyd ve Hâris b. Avf, birbirlerine şöyle dediler: “Gelin, sabahleyin Muhammed ve ashâbına indirilene iman edelim; akşam olunca da onu inkâr edelim! Böylece onların dinlerini karıştırıp şüpheye düşürelim; belki onlar da bizim yaptığımız gibi yapar da dinlerinden dönerler.” Bunun üzerine onların hak ile batılı birbirine karıştırdıklarına ve gerçeği gizlediklerine dair Âl-i İmrân 71. âyet nazil olmuştur.

Bu rivayet senedsiz olarak olarak İbn Hişâm tarafından, Muhammed b. Abbâs → Züneyc → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed senediyle İbn Ebî Hâtim tarafından tahrir edilmiştir.¹⁰³⁸ İbn Ebî Hatim'in tahrir ettiği rivayetin senedinde İkrime veya Saîd → İbn Abbâs kısmı yer almamaktadır. Bu durum müellifin isnadı kısaltmaya çalıştığına yorulabilir. Zira Muhammed b. Ebî Muhammed'in naklettiği rivayetlerin ekserisi İkrime veya Saîd'den rivayetle İbn Abbâs'ın rivayetleridir. Rivayetin hadis kaynaklarında tahrir edilmemesinin muhtemel sebebi seneddeki Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olması yahut rivayetin sebep-i nüzûl bağlamında tefsir içerikli olmasından ötürü muhaddislerin tasnif alanına çok fazla girmemesidir.

1.1.2.4. Hz. Peygamber'in İslâm'a Davetini Reddetmeleri

Taberî, “*Onlara, ‘Allah’ın indirdiğine uyun!’ denildiğinde, ‘Hayır, biz, atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız!’ derler. Peki ama, ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı (onların yoluna uyacaklar)?*”¹⁰³⁹ âyetinin sebebi nüzûlü olarak İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs tarihiyle bir rivayet tahrir etmiştir. Rivayet şu şekildedir:

Resulullah (s.a.s.) ehl-i kitab'tan bir grubu İslâm'a davet ve teşvik etti, Allah'ın azabına ve gazabına karşı onları uyardı. (Yahudilerden) Râfî' b. Hârice ve Mâlik b. Avf (ona karşı çıkarak) ‘Hayır, biz atalarımızın yolundan devam ederiz çünkü onlar bizden daha bilgin ve daha hayırlı kimselerdi.’ dediler. Bunun üzerine “*Onlara, ‘Allah’ın indirdiğine uyun!’ denildiğinde, ‘Hayır, biz,*

¹⁰³⁷ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/547; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/183. İbn Hişâm rivayeti senedsiz tahrir etmiştir. İbn Ebî Hâtim ise Ali b. Hüseyin → İbn Nümeyr → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs senediyle haberi eserinde zikretmiştir.

¹⁰³⁸ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/553; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 2/678.

¹⁰³⁹ el-Bakara 2/170.

*atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız!’ derler. Peki ama, ataları bir şey anlamayan, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı (onların yoluna uyacaklar)?” ayeti indi.*¹⁰⁴⁰

Taberî rivayetin senedinde İbn İshâk’tan tahvil yaparak Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr tarikiyle de aktarıldığını ifade etmiştir. Yûnus tarikinde “Râfi’ b. Hârice” ifadesi yerine “Ebû Hârice” ifadesi kullanılmıştır.

Bu rivayet tespit edebildiğimiz kadarıyla hadis eserlerinde manen ve lafzen yer almamaktadır. Rivayetin senedsiz hali İbn Hişâm tarafından, muttasıl bir senedle, İbn Ebî Hâtim tarafından tahrir edilmiştir.¹⁰⁴¹

Taberî’nin tahrir ettiği rivayet Muhammed b. Ebî Muhammed ve İbn Humeyd’in zayıf olmasından dolayı zayıf hükmündedir. Ancak senedin İbn İshâk’tan sonrasına mütâbaat olduğu için bu rivayet özelinde İbn Humeyd’in zayıf olduğu söylenemez. Nitekim İbn Hişâm’ın muhtemel kaynağı Bekkâî ve İbn Ebî Hâtim’in kaynağı Muhammed b. Yahyâ → Züneyc senedi İbn Humeyd’in rivayetini destekler. Ayrıca Taberî’nin senedde tahvil yaparak Ebû Küreyb → Yûnus tarikini de zikretmesi İbn Humeyd tarikine mütâbi’ üç ayrı tarik olduğunu gösterir. Söz konusu üç eserde nakledilen rivayet lafzen ve manen aynıdır.

Rivayetin hadis eserlerinde kendine yer bulamamasının pek çok sebebi olabilir. Bu sebepler arasında en güçlü olanı senedde yer alan Muhammed b. Ebî Muhammed’in muhaddisler nezdinde meçhul/zayıf bir râvi olmasıdır. Diğer sebepler olarak hadisçilerin tefsir rivayetlerine mesafeli bir yaklaşım sergilemesi, eserlerini telif ederken tüm hadisleri ya da tüm tefsir rivayetlerini toplamak gibi bir amaç gütmemeleri zikredilebilir.

Taberî’nin Âl-i İmrân sûresi 12-13. âyetin iniş sebebine dair zikrettiği rivayetlerden biri, Bedir Savaşı sonrası Hz. Peygamber’in Medine’deki Yahudileri uyarak İslâm’a davet etmesi ve Yahudilerin bu daveti reddetmesine dairdir. Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed mevlâ Zeyd → İkrime veya Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs senediyle nakledilen rivayet şu şekildedir:¹⁰⁴²

Resulullah (s.a.s.), Bedir Günü Kureys’e karşı zafer kazandıktan sonra Medine’ye dönünce, Benî Kaynukâ’ çarşısında Yahudileri topladı. Onlara şöyle hitap etti: ‘Ey Yahudi topluluğu! Kureys’in başına gelen (felaket) size gelmeden önce Müslüman olun!’ Bunun üzerine onlar şöyle cevap verdiler: ‘Ey Muhammed! (Kazandığın zafer) Senin nefsin bu kadar aldatmasın! Sen, Kureys’ten

¹⁰⁴⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3/42. Benzer içerikli bir rivayet daha Taberî’nin eserinde Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs tarikiyle tahrir edilmiştir. Bu rivayete göre Resulullah Yahudilerden Nu’mân b. Edâ, Bahrî b. Amr ve Şe’s b. Adî’i İslâm’a davet etmiş ve Allah’ın gazabından korkmalarını söylemiştir. Onlar ise Hristiyanlar gibi Allah’ın oğlu olduklarını belirterek kendilerini korkutamayacağını dile getirmiştir. Rivayete göre bu olay üzerine Mâide sûresi 18. âyet inmiştir. Bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 8/269. Ayrıca bkz. İbn Hişâm, *Sîre*, 1/570.

¹⁰⁴¹ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/552; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/281. İbn Ebî Hâtim’in eserindeki rivayetin senedi şu şekildedir: Muhammed b. Yahyâ → Ebû Gassân (Muhammed b. Amr ez-Züneyc) → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs.

¹⁰⁴² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/239.

savaş deneyimi olmayan birkaç kişi öldürdün. Vallahi! Eğer bizimle savaşıydın, gerçekten bizim kim olduğumuzu anlardın. Bizim gibisiyle hiç karşılaşmadın!’...

Rivayetin devamında bu olay üzerine Âl-i İmrân sûresi 12-13. âyetlerin indiği nakledilmiştir. Taberî bu rivayetin benzerini İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Âsım b. Ömer isnadıyla da tahrir etmiştir. Yukarıdaki rivayetten farklı olarak bu rivayet, “Allah, Bedir Günü Kureys’i (mağlup edip) cezalandırdığında; Resulullah (s.a.v), Medine’ye dönüşü sırasında Benî Kaynukâ‘ çarşısında Yahudileri topladı.” şeklinde başlamıştır. İlk hadiste Bedir Savaşında zafer kazanan fâil “لَمَّا أَصَابَ رَسُولُ اللَّهِ” şeklinde Resulullah iken, bu rivayette “لَمَّا أَصَابَ اللَّهُ” diye Allah’tır.¹⁰⁴³

İbn Hişâm’ın senedsiz olarak aktardığı rivayet, Taberî’nin tahrir ettiği ikinci hadisle aynıdır. Bu açıdan bakıldığında İbn Hişâm’ın, Muhammed b. Ebî Muhammed rivayetini değil de Âsım b. Ömer rivayetini tahrir ettiği söylenebilir. İbnü’l-Münzir ise bu haberi Ali b. Abdilazîz → Ahmed b. Muhammed → İbrâhîm b. Sa’d → İbn İshâk tarikiyle, senedin İbn İshâk’tan öncesini zikretmeden eserine almıştır.¹⁰⁴⁴ Onun zikrettiği rivayet de İbn Hişâm’ın haberi ve Taberî’nin ikinci rivayet olarak eserine aldığı hadisin metni gibi başlamıştır. Bundan ötürü İbnü’l-Münzir’in tahrir ettiği rivayet de muhtemelen Âsım b. Ömer’in rivayetidir. İbn Ebî Hâtim de Taberî’nin ikinci rivayet olarak zikrettiği hadisi Muhammed b. Yahyâ → Züneyc → Seleme → İbn İshâk → Âsım b. Ömer tarikiyle tahrir etmiştir.¹⁰⁴⁵ Beyhakî ise Taberî’nin tahrir ettiği ilk rivayeti, isnadı İbn İshâk’a kadar Taberî’dekiyle aynı, Ebû Abdullah → Muhammed b. Ya’kûb → Utâridî → Yûnus b. Bükeyr tarikiyle İbn İshâk’a ulaşarak eserlerine almıştır.¹⁰⁴⁶ Rivayetin metni Taberî’nin ilk rivayetteki metni ile aynıdır.

Taberî’nin naklettiği ilk rivayet, hadis eserleri içerisinde Ebû Dâvûd’un *Sünen*’inde tahrir edilmiştir. Ebû Dâvûd, eserinin “Harâc” bölümünde “Yahudilerin Medine’den Çıkarılmaları Nasıldı?” bab başlığı altında bu rivayeti zikretmiştir.¹⁰⁴⁷ Onun tahrir ettiği hadisin isnadı İbn İshâk’a kadar Taberî’deki gibidir. Rivayet, İbn İshâk’tan Musarrif b. Amr → Yûnus b. Bükeyr isnadı ile kendisine intikal etmiştir. Ebû Dâvûd’un tahrir ettiği hadisin metni, bazı harf ve lafız farkları olmakla birlikte Taberî’nin zikrettiği metinle aynıdır.

Meçhul bir râvi olan Muhammed b. Ebî Muhammed’in ilk dönem hadis edebiyatında tespit edilebilen iki rivayetinden biri budur. Diğer rivayet de Ebû Dâvûd tarafından bu hadisin peşi sıra zikredilmiştir. Ebû Dâvûd iki rivayet hakkında da bir sıhhat değerlendirmesi yapmamıştır. Dolayısıyla ilgili konudaki rivayetlerin zayıflığını ortaya koymak için bu

¹⁰⁴³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/239.

¹⁰⁴⁴ İbnü’l-Münzir, *Tefsîr*, 1/137.

¹⁰⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 2/604.

¹⁰⁴⁶ Beyhakî, *Sünen*, 19/9; Beyhakî, *Delâil*, 3/173.

¹⁰⁴⁷ Ebû Dâvûd, “Harâc”, 22.

rivayetleri eserine aldığını söylemek çok mümkün gözükmemektedir. O, bu bab başlığında toplamda dört rivayet tahrir etmiştir. Rivayetlerdeki olaylar birbirinden bağımsız olduğu için diğer iki rivayete mütâbaat sağlaması açısından Muhammed b. Ebî Muhammed'den nakledilen rivayeti eserine aldığı ihtimali de uzak bir ihtimal olarak kalmaktadır.

Kanaatimizce Ebû Dâvûd, bu bab başlığı altında rivayetleri kronolojik olarak sıralamıştır. İlk rivayet, Hz. Peygamber'in Medine'ye geldiğinde Yahudilerle anlaşma yaptığına dairdir. İkinci hadis, Bedir Gazvesi dönüşü Hz. Peygamber'in Yahudileri uyardığına dair bu başlık altında incelediğimiz rivayettir, tefsir-sebebi-i nüzûl konusudur. Üçüncü haber, Ebû Dâvûd'un Muhammed b. Ebî Muhammed'i zikrederek tahrir ettiği diğer rivayettir. Bu rivayetin konusu Muhayyisa isimli bir sahâbînin Yahudi bir tüccarı öldürdüğüne dairdir. Son rivayet ise Yahudilerin Medine'den sürülmesi konusudur. Tetkik ettiğimiz hadisin konusu, bab başlığıyla uyumlu olmasa da kronolojik dizilime uygundur. Esasen bu bab başlığı altında tahrir edilen rivayetlerin sadece sonuncusu bab başlığına muvafakat göstermektedir. Ebû Dâvûd'un Muhammed b. Ebî Muhammed aracılığıyla İbn İshâk'ın aktardığı iki rivayeti peş peşe sıralamasının muhtemel sebebi, her iki rivayette bahse konu olan olayların Medine'deki Müslüman-Yahudi gerilimini arttırdığını ve son rivayette zikredilen sürgün olayının sebepleri olduğunu göstermektir. O, aynı isnad zinciri ile bu konuda aktarılan iki rivayet kendisine ulaştığı için bu hadisleri ilgili bab başlığı altında art arda zikretmiş gibi görünmektedir.

Muhammed b. Ebî Muhammed meçhul dolayısıyla zayıf bir râvi olsa ondan nakledilen iki rivayetin meşhur hadis eserlerinde sadece Ebû Dâvûd tarafından tahrir ediliyor olması dikkat çekicidir. Bu noktada Ebû Dâvûd'un Muhammed b. Ebî Muhammed'i meçhul ve zayıf bir râvi kabul etmediği, dolayısıyla ilgili hadisleri zayıf olarak değerlendirmedeği düşünülebilir. Ancak onun ilgili rivayete ulaştığı senedde zayıf olarak değerlendirdiği Yûnus b. Bükeyr de bulunmaktadır. Nitekim o, Yûnus'u İbn İshâk'ın sözlerini (merfû) hadismiş gibi aktarmakla itham etmiş ve hüccet olmadığını belirtmiştir.¹⁰⁴⁸ Bu bab başlığı altında zikrettiği iki rivayet de Ebû Dâvûd'un eleştiri konusu edindiği Yûnus'un İbn İshâk'tan naklidir. Bundan dolayı Muhammed b. Ebî Muhammed'in Ebû Dâvûd'a göre meçhul/zayıf olmadığı düşünülse bile bu rivayetler, Yûnus b. Bükeyr'in kendisine göre zayıf olmasından dolayı Ebû Dâvûd nezdinde zayıf hükmünde olmalıdır. Ebû Dâvûd'un zayıf olarak değerlendirdiği bir hadisi eserine almasının sebebi yukarıda da işaret edildiği üzere mütâbaat değildir. Muhtemelen olayların kronolojisini daha net bir şekilde ortaya koymak için bu rivayetleri zayıf olmasına rağmen eserine almış olmalıdır. Diğer bir ihtimal de bu rivayetler tefsir/siyer megâzî içerikli olduğu için hadislerin tahririnde tesâhül göstermiş olmasıdır. Burada her iki ihtimalin de Ebû Dâvûd

¹⁰⁴⁸ Bkz.: Ebû Dâvûd, *Suâlât*, 47; Zehebî, *Siyer*, 8/21.

tarafından dikkate alındığı da ifade edilebilir. Olayların kronolojisini ortaya koymak isterken tefsir/siyer türü zayıf rivayetlere müsamaha göstermekte bir beis görmemiş olması muhtemeldir.

Yukarıda da işaret edildiği üzere incelenen rivayetin Taberî’de iki vechi vardır. Muhammed b. Ebî Muhammed tarikiyle nakledilen rivayet Yûnus b. Bükeyr aracılığıyla Ebû Dâvûd, Taberî ve Beyhakî’ye intikal etmiştir. Âsım b. Ömer’in mürsel olarak naklettiği rivayetin metni ise senedsiz olarak İbn Hişâm’da, muttasıl bir senedle *Câmiu’l-beyân*’da, eksik bir isnadla İbnü’l-Münzir’in *Tefsîr*’inde ve yine muttasıl bir senedle İbn Ebî Hâtim’in *Tefsîr*’inde tahrir edilmiştir. İbn Hişâm bu rivayet için bir sened zikretmese de muhtemelen Bekkâî → İbn İshâk aracılığıyla bu rivayete ulaşmış olmalıdır. Zira o, İbn İshâk’a ait rivayetlere genellikle bu tarikle vakıf olmaktadır. İbnü’l-Münzir’in tahrir ettiği rivayette Âsım b. Ömer’i zikretmemesi muhtemelen senedi kısaltmak içindir. Rivayet Taberî ve İbn Ebî Hâtim’in eserlerinde Âsım b. Ömer’e dayandığı için kuvvetle muhtemel İbnü’l-Münzir’in *Tefsîr*’indeki hadisin menşei de Âsım b. Ömer’dir. İbnü’l-Münzir bu habere İbn İshâk’ın öğrencilerinden İbrâhîm b. Sa’d aracılığıyla ulaşmıştır. Rivayet, Taberî ile İbn Ebî Hâtim’e ise İbn İshâk’ın öğrencilerinden Seleme b. Fazl aracılığıyla intikal etmiştir. Taberî’nin ilk zikrettiği rivayet sadece Yûnus b. Bükeyr aracılığıyla nakledilmekteyken, diğer rivayet (muhtemelen) Bekkâî, İbrâhîm b. Sa’d ve Seleme aracılığıyla tahrir edilmiştir.

Taberî’nin bu konuda zikrettiği diğer bir rivayete göre Âl-i İmrân 12-13. âyetler Bedir Savaşı sonrası Yahudiler hakkında inmiştir.¹⁰⁴⁹ Öte yandan Mukâtil b. Süleymân bu âyetlerin Mekkeli müşrikler hakkında indiğini iddia etmiştir.¹⁰⁵⁰ Ancak bu iddiasını herhangi bir rivayetle desteklemediği için onun ifadeleri kendi yorumu/âyet tefsiri olsa gerektir. Bununla birlikte ilgili âyetlerin Yahudiler hakkında indiği görüşünü destekleyecek başka rivayetler de bulunmaktadır. Bunlardan biri, Finhâs isimli bir Yahudinin Hz. Peygamber’e Bedir Gazvesindeki zaferinden dolayı gururlanmamasını, çünkü Kureyş’in savaşı bilmediğini söylemesi üzerine ilgili âyetlerin indiğine dairdir. Bu rivayet muttasıl bir senedle İkrime’nin sözü olarak tahrir edilmiştir.¹⁰⁵¹ Kelbî’nin Ebû Sâlih aracılığıyla İbn Abbâs’tan naklettiği bir habere göre de bu âyetler Yahudiler hakkındadır. Ancak Kelbî’nin naklettiği rivayet içerik olarak diğer rivayetlerden farklıdır. Nitekim bu haberde, Resulullah Bedir Savaşı’nda muzaffer olduktan sonra bir grup Yahudi onun beklenen peygamber olduğunu düşünmüş ve iman etmek istemiştir. Onlardan bazıları ise Hz. Muhammed’i tasdik etmek için henüz erken olduğunu ifade etmiş, iman etmek için başka bir savaşta da Müslümanların galip gelmesini beklemeye koyulmaları gerektiğini söylemiştir. Nitekim Uhud’da Müslümanlar yenilince onlar, Kureyş’le Hz. Peygamber ve

¹⁰⁴⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/240-241.

¹⁰⁵⁰ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/265-266.

¹⁰⁵¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/240

Müslümanların aleyhine anlaşılmışlardır. Kelbî'nin naklettiği rivayete göre bu olaylar üzerine mezkûr ayetler inmiştir.¹⁰⁵²

Taberî'nin bu hususta İbn İshâk'tan tahrir ettiği bir rivayet daha mevcuttur. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk senediyle nakledilen rivayet şu şekildedir:¹⁰⁵³

Beni Kaynukâ' olayı şöyleydi: Resulullah onları (Yahudileri) Benî Kaynukâ' çarşısında topladı ve şöyle dedi: 'Ey Yahudi topluluğu! Allah'ın Kureyş'e indirdiği azabından size de inmesinden sakının. Müslüman olun! Biliyorsunuz ki ben sizin kitabınızdaki (beklenen) peygamberim ve bu Allah'ın size yazdığı bir sözdür.' Onlar ise 'Ey Muhammed! Sen bizi (yenilgiye uğramış) kavmin gibi görüyorsun. Savaşmayı bilmeyen bir toplulukla karşılaşıp kazanman seni aldatmasın. Vallahi eğer bizimle karşılaşmış olsaydın bizim kim olduğumuzu anlardın' diyerek karşılık verdiler.

Bu rivayet, İbn İshâk'ın ve İbn Hişâm *Sire*'lerinde ve Vâkidî'nin *Megâzî* adlı eserlerinde tespit edilebilmektedir.¹⁰⁵⁴ İbn İshâk'ın tahrir ettiği rivayetin senedi zikredilmemiştir. İbn İshâk'ın eserinde yer alan rivayet bu eserin üçüncü kısmında bulunmaktadır. Bu bölümdeki rivayetler *Sire/Megâzî*'nin Nüfeylî → Muhammed b. Seleme nüshasından mündemiç olduğu için¹⁰⁵⁵ haberin İbn İshâk'tan sonraki râvisinin Muhammed b. Seleme olduğu söylenebilir. İbn Hişâm'ın da senedsiz olarak aktardığı rivayetin aracısı onun İbn İshâk rivayetlerindeki kaynağı Bekkâî olmalıdır. Öte yandan Vâkidî'nin uzunca bir rivayet içerisinde zikrettiği metin İbn İshâk, İbn Hişâm ve Taberî'nin metinleriyle mana olarak benzeşmekte lafız olarak ise yaklaşık %60 oranında uyum sağlamaktadır. Ancak o, bu rivayete Abdullah b. Ca'fer → Hâris b. Fudayl → İbn Ka'b el-Kurazî senediyle ulaşmıştır. Dolayısıyla İbn İshâk'ın rivayetteki kaynağı bu senedde bulunan Hâris b. Fudayl olabilir. Nitekim ikisi arasında bir hoca-talebe ilişkisi söz konusudur.¹⁰⁵⁶ Öte yandan Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'nin öğrencileri arasında İbn İshâk'ın hocalarından Ebân b. Sâlih de bulunmaktadır.¹⁰⁵⁷ Ancak rivayet Vâkidî tarafından Hâris b. Fudayl aracılığıyla nakledildiği için kuvvetle muhtemelen İbn İshâk'ın kaynağı da bu olmalıdır.

Taberî'nin bu başlık altında ele alınan husus hakkında tahrir ettiği iki rivayet daha bulunmaktadır. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed mevlâ âli Zeyd b. Sâbit → Saîd b. Cübeyr veya İkrime → İbn Abbâs tarihiyle nakledilen birinci rivayete göre Âli İmrân 12-13. âyetler "onlar" hakkında inmiştir.¹⁰⁵⁸ Taberî rivayetindeki "onlar" zamirini "Yahudiler" olarak yorumlamış olmalı ki ilgili ayetlerin nüzûl sebebinin Yahudiler olduğu görüşü altında bu haberi zikretmiştir. Söz konusu hadis, başlık altında serdedilen ilk

¹⁰⁵² Sa'lebî, *Keşf*, 8/82-83.

¹⁰⁵³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/239-240.

¹⁰⁵⁴ İbn İshâk, *Sire*, 313-314; İbn Hişâm, *Sire*, 2/47; Vâkidî, *Megâzî*, 1/176-177.

¹⁰⁵⁵ İbn İshâk, *Sire*, 303-305.

¹⁰⁵⁶ Mizzî, *Tehzib*, 5/271-272.

¹⁰⁵⁷ Mizzî, *Tehzib*, 26/341-343. İbn İshâk-Ebân b. Sâlih arası hoca-talebe ilişkisi için bkz.: Mizzî, *Tehzib*, 2/9-11.

¹⁰⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/240.

rivayetin muhtasarı niteliğindedir. Olaylar ve diyaloglar belirtilmeden, yalnızca mezkûr ayetlerin “onlar” hakkında nazil olduğu ifade edilmiştir. Ebû Küreyb → Yûnus → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed mevlâ âli Zeyd → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs ve İbn İshâk’tan tahvile İbn Humeyd → Seleme tarikleriyle nakledilen ikinci rivayet ise, Âl-i İmrân Sûresi 13. âyette geçen “Allah yolunda savaşanlar” ifadesinin Bedir ashâbı, “kâfir grup” lafzının ise Kureys’in kâfirleri olarak tefsir edildiğini bildirmektedir.¹⁰⁵⁹ Bu ikinci rivayet İbn Ebî Hâtim tarafından da tahrir edilmiştir. Onun eserine aldığı rivayetin isnadı Muhammed b. Abbâs → Züneyr → Seleme → İbn İshâk → Muhammed mevlâ âli Zeyd b. Sâbit → Saîd b. Cübeyr veya İkrime → İbn Abbâs şeklindedir.¹⁰⁶⁰

İbn İshâk ve İbn Hişâm’ın *Sîre*’lerinde ise Taberî’nin iki ayrı rivayet olarak tahrir ettiği bu rivayetler, tek bir rivayet olarak nakledilmiştir. İbn İshâk’ın eserinde kaydedilen rivayetin senedi şöyledir: Abdullah b. Hasan el-Harrânî → Nüfeylî → Muhammed b. Seleme → İbn İshâk → mevlâ li âli Zeyd b. Sâbit → Saîd b. Cübeyr veya İkrime → İbn Abbâs. Rivayetin metni ise şu şekildedir:

Bu âyetler ‘İnkâr edenlere de ki: Yakında mağlûp olacaksınız ve cehenneme sürükleneceksiniz. Orası ne kötü bir kalma yeri!’¹⁰⁶¹ kısmından ‘(Bedir’de) karşı karşıya gelen şu iki grupta sizin için büyük bir ibret vardır...’¹⁰⁶² kısmına kadar onlar hakkında inmiştir. (İki grup) yani Resulullah’ın ashâbından Bedir ashâbı ve Kureys ‘Biri Allah yolunda çarpışan (mümin) grup, diğeri ise kâfirler’ âyetinden ‘Elbette bunda basiret sahipleri için büyük bir ibret vardır.’ âyetine kadar.¹⁰⁶³

İbn İshâk’ın tahrir ettiği rivayetteki “onlar” lafzının, Taberî’nin de ihsas ettiği gibi Yahudilere hamledilmesi isabetli görünmektedir. Zira bu rivayet, İbn İshâk’ın eserinde Kaynukâ’ Yahudileri bahsi altında yer almaktadır. Bu durumda, iki grubun kim olduğuna dair açıklamalar âyetlerin nüzûl sebebine değil, tefsirine yöneliktir. Mukâtil ve Taberî’nin de ifade ettiği gibi âyetlerdeki “ibret vardır” ifadesi, bu âyetlerin Yahudilerin Bedir Savaşı’ndan ibret almaları amacıyla indirildiğine işaret etmektedir.¹⁰⁶⁴ İbn Hişâm’ın tahrir ettiği rivayetin senedi İbn İshâk → mevlâ li âli Zeyd b. Sâbit → Said b. Cübeyr veya İkrime → İbn Abbâs şeklindedir. O, İbn İshâk ile kendi arasındaki muhtemel râvi Bekkâî’yi zikretmemiştir. İbn Hişâm’ın tahrir ettiği rivayet, İbn İshâk’ın eserinde yer alan haberle metin olarak aynıdır. Sadece rivayetin

¹⁰⁵⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/242. Rivayetteki ibarelerin tefsir edilmesi, İbn Abbâs’ın şahsî değerlendirmesi gibi gözükmektedir. Ancak Bedir ashâbı içerisinde Hz. Peygamber de yer almaktadır. Dolayısıyla hadisin Hz. Peygamberle alakalı bir tarafı olduğunu göz önüne alarak, merfû rivayet olarak değerlendirilmesi isabetli olacaktır. İbare tefsiri mahiyetindeki rivayetin sebep-i nüzûl rivayetleri başlığı altında değerlendirilmesi ise konu bütünlüğünden dolayıdır. İlaveten bir sonraki paragrafta da işaret edildiği üzere iki rivayetin aslında tek bir rivayet olduğu, Taberî’nin âyetin ilgili kısımlarında hadisi bölerek (taktî’ yaparak) aktarmış olması ihtimalinden dolayı sebep-i nüzûl rivayeti olarak değerlendirilmesinin daha isabetli olacağı düşünülmüştür.

¹⁰⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 2/605.

¹⁰⁶¹ Âl-i İmrân 3/12.

¹⁰⁶² Âl-i İmrân 3/13.

¹⁰⁶³ İbn İshâk, *Sîre*, 314.

¹⁰⁶⁴ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/265; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/238-242.

sonundaki Âl-i İmrân 13. âyet, “şurdan şuraya kadar” şeklinde bölünmeden, eksiksiz olarak kaydedilmiştir.¹⁰⁶⁵ İbn Hişâm’ın ilgili rivayeti Kaynukâ‘ Yahudileri hakkındaki rivayetler arasında zikretmiş olması, âyetlerin onlar hakkında inmiş olabileceği yönündeki değerlendirmeyi desteklemektedir.

Bu iki rivayetin, İbn İshâk ve İbn Hişâm’ın eserlerinde tek bir rivayet olarak aktarılırken, Taberî’nin eserinde iki ayrı rivayet olarak tahrir edilmesi dikkat çekicidir. Ayrıca Taberî’nin ikinci rivayetini, İbn Ebî Hâtim’in de aynı bağlamda zikretmiş olması önemlidir. Bu rivayetlerin, İbn İshâk’ın eserinde tek bir rivayet olarak nakledilmiş olması, Taberî’nin bu rivayetleri bölerek (taktî‘) tahrir ettiği zannını uyandırmaktadır. İbn İshâk ve İbn Hişâm’ın eserlerinin, Taberî’nin *Tefsîr*’ine nispetle daha erken bir döneme ait olması da bu ihtimali güçlendirmektedir. Bu durumda, rivayetin ilk kısmının Taberî tarafından ilgili ayetlerin nüzûl sebebi (Yahudiler) bağlamında, ikinci kısmının ise ayette geçen iki grubun tefsiri kapsamında ayrı ayrı ele alındığı söylenebilir. İbn Ebî Hâtim’in de yalnızca rivayetin ikinci kısmını (iki grubun kim olduğuna dair tefsir) tahrir etmiş olması, rivayetteki bölünme/taktî‘ olasılığını daha da kuvvetlendirmektedir.

1.1.2.5. Hz. İbrâhim’in Yahudi Olduğunu İddia Etmeleri

Yahudilerin Hz. İbrâhim’in Yahudi olduklarını iddia ettiği rivayetlerden biri Taberî tarafında tahrir edilmiştir. Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn İbbâs isnadıyla nakledilen rivayet şu şekildedir:

Resulullah (s.a.s.) Yahudilerden bir grubun bulunduğu Beyt-i Midrâs’a¹⁰⁶⁶ girdi ve onları İslâm’a davet etti. Nuaym b. Amr ile Hâris b. Zeyd (Hz. Peygamber’e cevaben) şöyle dediler: ‘Ey Muhammed, Sen hangi din üzeresin?’ Bunun üzerine Hz. Peygamber ‘İbrâhim’in dini ve milleti üzereyim’ deyince o ikisi ‘İbrâhim Yahudi’ydi’ dediler. Hz. Peygamber de (onlara cevaben) ‘O zaman Tevrat’ı aramızda hakem tutalım’ diyerek karşılık verdi. Onlar da Hz. Peygamber’e büyüklük tasladılar.¹⁰⁶⁷

Bu olay üzerine Âl-i İmrân 23. âyeti indiği ifade edilen rivayet, Taberî tarafından İbn İshâk’tan tahvile İbn Humeyd → Seleme tarikiyle nakledilmiştir.

İbn Hişâm tarafından tahrir edilen rivayet tamamen senedsiz olmasına rağmen Taberî’nin eserine aldığı rivayetle aynıdır. Sadece “Nuaym” ismi “Nu‘mân” olarak kayıtlanmıştır.¹⁰⁶⁸ İbnü’l-Münzir ise Zekerîyyâ → Amr → Ziyâd senediyle bu rivayeti doğrudan

¹⁰⁶⁵ İbn Hişâm, *Sîre*, 2/47.

¹⁰⁶⁶ Beyt-i Midrâs Yahudilerin Tevrat’ı okuyup, müzakere ettiği yerin ismidir. Arapça de-ra-se fiilinden türemiş ism-i mekândır. Bu bağlamda ders yapılan yer manasına gelir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 1/116. Bazı kaynaklarda bu yer ismi “beyt-i medâris” olarak da nakledilmiştir. Bkz.: İbnü’l-Münzir, *Tefsîr*, 1/154-155; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 2/622.

¹⁰⁶⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/293-294.

¹⁰⁶⁸ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/552.

İbn İshâk'ın sözü şeklinde aktarmıştır. Bunun sebebi muhtemelen rivayetin senedinde ihtisar yapma amacından kaynaklanmaktadır. İbnü'l-Münzir'in eserinde de rivayetteki "Nuaym" ismini "Nu'mân"; "Midrâs" lafzı da "Medâris" şeklinde aktarılmıştır. Bunun dışında Taberî'nin tahrir ettiği rivayetle aynıdır.¹⁰⁶⁹ İbn Ebî Hâtim bu rivayeti Muhammed b. Yahyâ → Züneyc → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime isnadıyla İkrime'nin sözü şeklinde aktarmıştır. Bu rivayetteki lafızlar İbnü'l-Münzir'in kaydettiği lafızlarla aynıdır.¹⁰⁷⁰ Sa'lebî ve Vâhidî bu rivayeti muhtemelen senedinde ihtisar yaparak Saîd b. Cübeyr ve İkrime'nin İbn Abbâs'tan nakli olarak zikretmiştir. Onların eserlerine aldığı rivayet Taberî'nin nakliyle tamamen aynıdır. Sadece senedde iki isim arasında yer alan "ev/veya" lafzı bu iki müellif tarafından "ve" olarak aktarılmıştır.¹⁰⁷¹ İbn Hacer ise rivayeti İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Said veya İkrime → İbn Abbâs senediyle Taberî'deki lafızlarla tahrir etmiştir.¹⁰⁷²

Bu rivayet tespit edebildiğimiz kadarıyla hadis eserlerinde yer almamaktadır. Ancak bazı kaynaklarda rivayette bahsi geçen olay Mâide 44. âyetin sebep-i nüzûlü olarak nakledilmiştir.¹⁰⁷³ Bu konuda hadis eserlerinde Ebû Hüreyre'den nakille Yahudilerin Hz. Peygamber'e gelerek zina yapan kişinin cezasını sordukları ve bunun üzerine Mâide 44. âyetin indiğine dair bazı rivayetler nakledilmiştir.¹⁰⁷⁴ Bu rivayetler Ebû Hüreyre ve İbn Ömer'den nakledilmiştir. Eğer Taberî'nin tahrir ettiği rivayet/olay hadis eserlerinde yer alan bu rivayetle/olayla ilişkiliyse veya rivayette yer alan olayların bir parçasıysa hadis musannefâtında İbn Abbâs'tan nakledilen rivayetin/olayın neden tahrir edilmediği sorusu akla gelmektedir. İki rivayet/olay hakkında bir ilişki kurulması halinde hadis musanniflerinin İbn Abbâs rivayeti yerine Ebû Hüreyre ve İbn Ömer rivayetlerinin tahrir etmelerinin sebebi olarak muhaddislerin İbn Abbâs'ın tefsire dair rivayetlerine ihtiyatla yaklaştıkları düşünülebilir. Bunun yanı sıra İbn Ömer ile Ebû Hüreyre'nin naklettiği rivayet/olay bir bakıma fikhî bir çıkarım yapma imkânı da sunmaktadır. Bu sebepten ötürü İbn Abbâs'ın naklettiği rivayetin fıkıh/hüküm içerikli olmaması da hadisçilerin rivayeti tahrir etmemelerinin veya tahrir etmeye gerek duymamalarının başka bir sebebi olarak değerlendirilebilir.

Taberî'nin iki tarikle tahrir ettiği rivayette Muhammed b. Ebî Muhammed zayıf/meçhul bir râvi olduğu için de bu rivayet hadis eserlerinde kendine yer bulamamış olabilir. Taberî'nin naklettiği tariklerinden birinde İbn Humeyd de zayıf olarak nitelenen bir râvidir. Ancak Taberî'nin ikinci bir tarik daha zikretmesi ayrıca İbn Hişâm, İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtim'in

¹⁰⁶⁹ İbnü'l-Münzir, *Tefsîr*, 1/154-155.

¹⁰⁷⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 2/622.

¹⁰⁷¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 8/182; Vâhidî, *Esbâb*, 1/230.

¹⁰⁷² İbn Hacer, *Ucab*, 2/672-673.

¹⁰⁷³ Vâhidî, *Esbâb*, 1/240; İbn Hacer, *Ucab*, 2/673-674.

¹⁰⁷⁴ Abdürrezzâk, *Musannef*, 6/226-227; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 26.

tahric ettikleri rivayetin tariklerinin İbn Humeyd'e mütâbaat sağlamasından dolayı bu rivayet özelinde İbn Humeyd'in güvenilir olduğu ifade edilmelidir.

1.1.2.6. Hz. İsa'nın Nübüvveti Konusunda Hz. Peygamberle Tartışmaları

Taberî'nin Hennâd → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed mevlâ Zeyd b. Sâbit → Saîd b. Cübeyr veya İkrime → İbn Abbâs senediyle zikrettiği rivayetlerden biri de bir grup Yahudi'nin Hz. Peygamber'le tartıştığına ve Hz. İsa'yı reddettiğine dairdir. Rivayetin metni şu şekildedir: ¹⁰⁷⁵

Resulullah'a (s.a.s.) içlerinde Ebû Yâsir b. Ahtab, Râfi' b. Ebî Râfi', Âzer, Hâlid, Zeyd, Ezâr b. Ebî Ezâr ve Eşya' isimli şahısların bulunduğu bir grup Yahudi geldi ve kendisinin hangi peygamberlere iman ettiğini sordular. Hz. Peygamber, 'Allah'a, bize indirilene, İbrâhim'e, İsmâil'e, İshâk'a, Ya'kûb'a ve onun soyundan gelen torunlara indirilene; Mûsa'ya, İsa'ya ve Rablerinden kendilerine verilmiş olan tüm peygamberlere verilenlere iman ettik. Biz peygamberlerden hiçbirini (diğerinden) ayırmayız. Biz yalnızca O'na teslim olmuş kimseleriz (müslümanız).' cevabını verdi. Resulullah Hz. İsa'yı andığında onlar onu inkar ettiler ve şöyle dediler: 'Biz İsa'ya da ona iman edene de inanmıyoruz'...

Rivayetin devamında bu olay üzerine Mâide sûresi 59. âyetin indiği aktarılmaktadır. Taberî bu rivayeti, Yahudilerin Hz. İsa'yı inkar etmesi bağlamında Bakara sûresi 133-136. âyetlerin tefsiri mahiyetinde Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr ve İbn Humeyd → Seleme tarikleriyle de nakletmiştir. Seleme'den nakledilen vecihte Râfi' b. Ebî Râfi' ismi Nâfi' b. Ebî Nâfi' olarak kaydedilmiştir. ¹⁰⁷⁶

İbn Hişâm'ın "İbn İshâk dedi ki" şeklinde senedsiz naklettiği rivayet, Taberî'nin tahric ettiği rivayetle büyük ölçüde uyumludur. Onun eserindeki nakilde Râfi' b. Ebî Râfi' ismi Nâfi' b. Ebî Nâfi şeklinde Âzer ismi Âzer b. Ebî Âzer olarak zikredilmiştir. ¹⁰⁷⁷ İbn Ebî Hâtim bu rivayeti Bakara 136. âyeti tefsir mahiyetinde *Tefsîr*'inde tahric etmiştir. Onun eserindeki rivayetin senedi İbn İshâk'ın "Muhammed b. Ebî Muhammed dedi ki" kaydı ile Muhammed b. Ebî Muhammed'de nihayet bulmaktadır. Rivayet İbn İshâk'tan İbn Ebî Hatim'e Muhammed b. Yahyâ → Züneyr → Seleme tarikiyle menkuldür. Taberî'ye göre muhtasar nakledilen haber, Hz. Peygamber'in sözleri ile bitmektedir. Bu eserdeki nakilde Râfi' isimleri Nâfi', Zeyd ismi Yezîd olarak kaydedilmiştir. ¹⁰⁷⁸

Bu hadis meşhur hadis musannefâtında tahric edilmemiştir. Bu durumun muhtemel sebebi senedde yer alan Muhammed b. Ebî Muhammed'in zayıf bir râvi olmasıdır. Zayıf kabul

¹⁰⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/537-538.

¹⁰⁷⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/596-597.

¹⁰⁷⁷ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/567.

¹⁰⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/243.

edilen diğer râvi Muhammed b. Humeyd'e diğer tariklerin mütâbaat sağlamasından dolayı bu rivayet özelinde güvenilir olduğu ifade edilebilir. Rivayetin içeriğinin tefsir mahiyetinde olması da rivayetin hadis eserlerinde yer almamasına sebebiyet verdiği söylenebilir.

1.1.2.7. Âyetlerle Alay Etmeleri

Yahudilerin âyetlerle alay ettiği ve çalışmamız sınırları çerçevesinde Taberî tarafından tahrir edilen rivayetlerden birine göre Hz. Ebû Bekir, Yahudilerin dini meseleleri müzakere ettiği Beyt-i Midrâs'a gitmiş ve onların önde gelenlerinden Finhâs'a, Hz. Peygamber'in kendi kitaplarında yazılı (beklenen) peygamber olduğunu bildikleri halde niçin iman etmediklerini sormuştur. Finhâs ise küstah bir şekilde Allah'ın ve Peygamber'inin fakir olduğunu kendilerinin onlara değil onların kendilerine muhtaç olduğunu belirterek karşılık vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ebû Bekir ona sert bir şekilde vurmuş ve eğer aralarında anlaşma olmasaydı Finhâs'ın boynunu vuracağını söylemiştir. Bu olayın akabinde Finhâs, Hz. Peygamber'in yanına giderek şikayette bulunmuştur. Hz. Peygamber de Finhâs'ın şikayeti üzerine Hz. Ebû Bekir'den olayı dinlemiştir. Finhâs'ın Hz. Ebû Bekir'in söylediklerini inkar etmesi üzerine Hz. Ebû Bekir'i doğrulayan *"Allah fakirdir, biz zenginiz" diyenlerin sözünü andolsun ki Allah işitmiştir. Hem bu söylediklerini hem de haksız yere peygamberleri öldürmelerini elbette (bir tarafa) yazacağız ve "Yakıcı azabı tadın!" diyeceğiz.*"¹⁰⁷⁹ âyeti inmiştir. Ayrıca Hz. Ebû Bekir'in öfkesine yenilmeyip metanetini korumasından dolayı *"...şüphesiz sizden önce kendilerine kitap verilenlerden ve Allah'a ortak koşanlardan birçok üzücü şey işitirsiniz. Eğer sabreder ve sakınırsanız bilin ki bu size gereken davranışlardandır.*"¹⁰⁸⁰ âyeti inmiştir. Bu hâdise, Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime → İbn Abbâs isnadı ve İbn İshâk'tan tahville İbn Humeyd → Seleme tarikiyle nakledilmiştir.¹⁰⁸¹

İbn Hişâm'ın eserinde senedsiz olarak zikredilen rivayet Taberî'nin tahrir ettiği rivayetle aynıdır.¹⁰⁸² Bu haber, İbnü'l-Münzir'in *Tefsîr*'inde ise İbn İshâk → İbrâhîm b. Sa'd → Ahmed b. Muhammed → Ali b. Abdilazîz isnadiyle nakledilmiştir. Senedin İbn İshâk ile İbn Abbâs arasındaki kısmı bu eserde yer almamaktadır.¹⁰⁸³ İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*'indeki rivayetin senedi İbn Abbâs ile İbn İshâk arası Taberî'deki gibidir. Hadis, İbn İshâk'tan İbn Ebî Hâtim'e Ebû Zür'a → Abdurrahman b. Sâlih ve Muhammed b. Nümeyr → Yûnus b. Bükeyr tarikiyle intikal etmiştir.¹⁰⁸⁴ Taberî dışında bu üç eserde tahrir edilen rivayet, Taberî'nin eserindeki rivayetle aynıdır. Sadece manayı değiştirmeyen birtakım küçük lafız farklılıkları ve harf değişiklikleri mevcuttur.

¹⁰⁷⁹ Âl-i İmrân 3/181.

¹⁰⁸⁰ Âl-i İmrân 3/186.

¹⁰⁸¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/278-279.

¹⁰⁸² İbn Hişâm, *Sîre*, 1/558-559.

¹⁰⁸³ İbnü'l-Münzir, *Tefsîr*, 2/515-516.

¹⁰⁸⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3/828-829.

Hadis musanniflerinden Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr* isimli eserinde bu rivayete yer vermiştir. Rivayetin metni ise bazı lafız ve harf değişiklikleri mahfuz olmak kaydıyla Taberî'nin metni ile aynıdır.¹⁰⁸⁵ Tahâvî bu rivayeti Âl-i İmrân 188. âyetin kimin/hangi olayın hakkında indiğine dair ihtilaflar başlığı altında zikretmiştir. İncelenen bu rivayet ise Âl-i İmrân 181 ile 186. âyetlerin sebab-i nüzûlüne dairdir. Tahâvî 188. âyetin nüzûl sebebini zikretmeden önce bu tarikle nakledilen ve Finhâs hakkında inen önceki iki âyetin nüzûl sebebine dair aktarılan rivayetleri tahrir etmiştir. Bunun sebebi muhtemelen ilgili konuya dair aynı tarikten nakledilen rivayetleri ortaya koyarak konunun bağlamının anlaşılmasını sağlamaktır. Nitekim yukarıda da ele alındığı üzere Taberî, 188. âyetin nüzûl sebebine dair ilgili rivayeti ayrı bir rivayet olarak eserine almıştır. Tahâvî ise rivayetleri birleştirerek nakletmektedir. Bu rivayetlerin aslında tek bir rivayetken Taberî tarafından bölünerek (taktî') tahrir edildiği ihtimali ise çok olası değildir. Zira Tahâvî, ilk rivayeti naklettikten sonra ikinci rivayeti ayıran bazı ifadeler kullanmıştır. Dolayısıyla Tahâvî'nin aynı isnad ile aktarılan iki rivayeti birleştirerek naklettiği (telfik) ifade edilebilir.

Kaynaklarda Âl-i İmran 181. âyetin iniş sebebine dair başka olaylar da nakledilmektedir. İbn Abbâs'tan muttasıl bir senedle nakledilen bir rivayete göre karz-ı hasen ayeti¹⁰⁸⁶ indikten sonra bir Yahudi Hz. Peygamber'e gelerek Allah'ın kendilerinden karz istemesini alaya almış ve Rabbi'nin fakir mi olduğunu sorması üzerine bu ayet inmiştir.¹⁰⁸⁷ İkrime'den muttasıl bir isnadla nakledilen başka bir rivayete göre ise Resulullah, Finhâs'tan borç istemek için Hz. Ebû Bekir'i gönderdiğinde Finhâs'ın "Rabbinizin ihtiyacı var, size borç vereceğiz" sözleri üzerine ilgili âyet inmiştir.¹⁰⁸⁸ Bu rivayette Hz. Ebû Bekir'in bu sözler üzerine kılıcına davranmaya yeltendiği ancak Hz. Peygamber'in bu konuda kendisini daha önceden uyardığını hatırlayarak bundan vazgeçtiği belirtilmektedir.

Mücâhid'den nakledilen bir haberde Hz. Ebû Bekir'in "Allah fakirdir, biz zenginiz" diyen bir Yahudi'ye vurduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁸⁹ Hasan-ı Basrî'ye göre ise bu rivayet karz-ı hasen ayeti indikten sonra "Rabbiniz sizden karz istiyor" diyen Yahudiler hakkında inmiştir.¹⁰⁹⁰ Katade'den nakledilen bir hadise göre ise Yahudilerden Huyey b. Ahtab'ın "Rabbiniz sizden karz istiyor oysa fakir olan zenginden karz ister" sözleri üzerine bu ayet inmiştir.¹⁰⁹¹ Süddî'den aktarılan rivayette Hz. Ebû Bekir'in Finhâs'a "İman et, karz-ı hasen ver ve doğru sözlü ol"

¹⁰⁸⁵ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 5/87-90. Bu eserdeki rivayetin senedi Ahmed b. Dâvûd → Abdurrahman b. Sâlih → Yûnus b. Bûkeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime → İbn Abbâs şeklindedir.

¹⁰⁸⁶ el-Bakara 2/245.

¹⁰⁸⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3/828.

¹⁰⁸⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/290; İbnü'l-Münzir, *Tefsîr*, 2/514-515. İbnü'l-Münzir'in kaydettiği rivayette İkrime'nin ismi yerine "mevlâ İbn Abbâs" lafızları kullanılmıştır.

¹⁰⁸⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/279; İbnü'l-Münzir, *Tefsîr*, 2/517.

¹⁰⁹⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/280.

¹⁰⁹¹ Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemâm es-San'anî, *Tefsîru Abdürrezzâk*, thk. Mahmûd Muhammed Abdûh (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 1/245; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/280; İbnü'l-Münzir, *Tefsîr*, 2/517.

demesi üzerine Finhâs'ın "Rabbiniz fakir mi ki bizden karz istiyor" sözleri üzerine ilgili ayet inmiştir. Bu rivayette Hz. Ebû Bekir'in aralarında anlaşma olduğu için Finhâs'ı öldürmediği kaydedilir.¹⁰⁹²

Mukâtil'e göre bu âyet, Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir aracılığıyla Kaynukâ' Yahudilerine namaz kılmalarını, zekat ve karz-ı hasen vermelerini salık vermesi üzerine Finhâs'ın "Allah bizden borç istiyorsa o fakirdir" demeleri üzerine inmiştir.¹⁰⁹³ Vâkidî de karz-ı hasen âyeti indikten sonra Finhâs'ın "Allah fakir, biz zengin olduğumuz için mi bizden borç istiyor" sözleri üzerine ilgili âyet inmiştir.¹⁰⁹⁴ Mukâtil ve Vâkidî'nin naklettiği rivayetlerin isnadı bulunmamaktadır.

Bu konuda İbn Aleviyye'nin İsmâîl b. İsâ el-Attâr → Muhammed b. Ziyâd el-Yeşkurî → Meymûn b. Mihrân → İbn Abbâs senediyle kaydettiği başka bir rivayet daha bulunmaktadır. Bu rivayete göre karz âyeti indiğinde Finhâs, "Muhammed'in Rabbi muhtaç kaldı" deyince Hz. Ömer kılıcına davranmış ve onu aramaya koyulmuştur. Bu olay üzerine *"İman edenlere söyle de Allah'ın (yargı) günlerine inanmayanları bağışlasınlar..."*¹⁰⁹⁵ âyeti inmiş ve Hz. Peygamber Hz. Ömer'i Finhâs'ı aramaktan alıkoymuştur.¹⁰⁹⁶ Ele aldığımız rivayette Finhâs ile tartışan Hz. Ebû Bekir iken, bu rivayette Hz. Ömer'in zikredilmesi dikkat çekicidir. Öte yandan rivayette bahse konu olan olay Âl-i İmrân 181. âyetin nüzûl sebebi iken bu hadisteki olay Câsiye 14. âyetin sebab-i nüzûlü olarak aktarılmıştır. İbn Aleviyye'nin naklettiği rivayetin senedinde bulunan Muhammed b. Ziyâd kizb ile itham edildiği için bu hadise ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Zira o, özellikle Meymûn b. Mihrân'dan naklettiği rivayetlerde tekzip edilmiştir.¹⁰⁹⁷ Taberî'nin naklettiği rivayet, Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olmasından dolayı zayıf hükmündedir. Ancak İbn Aleviyye'nin kaydettiği hadisin ricalinde hadis uydurmakla müttehem bir râvi bulunduğu için rivayet, daha zayıf hatta uydurma kabilinden değerlendirilebilir. Bundan dolayı Taberî'nin tahrir ettiği rivayetin bu rivayete göre tercihe şâyân olduğu ifade edilmelidir. Nitekim Hz. Ebû Bekir'in bu olayla ilişkilendirildiği rivayetler daha çok eserde kendine yer bulmuştur.

Ebû Hüreyre tarafından nakledilen bir rivayetin Hz. Ebû Bekir ile Finhâs arasındaki tartışmaya işaret ettiği de iddia edilmiştir. Buhârî ve Müslim tarafından tahrir edilen rivayete göre ashâbdan biri ile bir Yahudi, Hz. Mûsâ'nın mı yoksa Hz. Muhammed'in mi daha üstün olduğu konusunda tartışmışlar ve ismi belli olmayan bu sahâbî Yahudi'nin yüzüne bir tokat

¹⁰⁹² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/279.

¹⁰⁹³ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/319.

¹⁰⁹⁴ Vâkidî, *Megâzî*, 1/328.

¹⁰⁹⁵ el-Câsiye 45/14.

¹⁰⁹⁶ Ebû Muhammed el-Hasen b. Ali b. el-Kattân (İbn Aleviyye), *el-Cüzü'l-evvel mine'l-Müntehab min Fevâidi İbn Aleviyye* (Dımaşk: Zahiriyye Kütüphanesi, 3772/3511), 170b-171a.

¹⁰⁹⁷ Muhammed b. Ziyâd'ın hocası Meymûn'u zikrederek hadis uydurduğunu belirtilmiştir. Başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere hadis otoritelerinin çoğu, onu kizb ve hadis uydurmakla itham etmiştir. Bkz.: Mizzî, *Tehzîb*, 15/223.

atmıştır. Olay Hz. Peygamber'e intikal ettiğinde o, Hz. Mûsâ'ya karşı kendisinin üstün tutulmamasını dile getirmiştir.¹⁰⁹⁸ Amr b. Dînar ile İbn Beşkuval bu olaydaki kişilerin Hz. Ebû Bekir ile Finhâs olduğunu iddia etmiştir. İbn Hacer ise bu rivayetin diğer varyantlarında "ashâbdan biri" ifadesi yerine "Ensâr'dan biri" ifadesinin kullanılmasından dolayı, hadisteki kişinin Hz. Ebû Bekir olmadığını belirtmiştir. Zira o, Ensâr'dan değil Kureyş'tendir. İbn Hacer'e göre bu rivayetdeki olayla Hz. Ebû Bekir-Finhâs arasındaki vakıa farklı hadiselerdir.¹⁰⁹⁹ Hem Buhârî hem de Müslim'in ilgili hadisin peşi sıra rivayetin (Ensâr'dan biri lafzının yer aldığı) diğer varyantını zikretmeleri, İbn Hacer'in değerlendirmelerini haklı çıkarmaktadır.

Rivayet hakkında genel bir değerlendirme yapılacak olursa; öncelikle Taberî'nin tahrir ettiği rivayetin senedinin İkrime → Muhammed b. Ebî Muhammed şeklinde olması dikkat çekicidir. Zira Muhammed b. Ebî Muhammed'den nakledilen senedlerde İbn Abbâs ile kendisi arasında çoğunlukla "İkrime veya Saîd" ifadeleri kullanılmıştır. Rivayetin tam senedli olarak geçtiği Tahâvî ve İbn Ebî Hâtim'in eserlerinde de hadis, sadece "İkrime" kaydı ile tahrir edilmiştir. Rivayetin varyantları arasında bazı hususların farklı olduğu da ifade edilebilir. Nitekim İbn İshâk'tan nakledilen rivayette Hz. Ebû Bekir'in hangi amaçla veya hangi olay üzerine Finhâs'ın yanına gittiği zikredilmemiştir. Ancak bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'in onu borç istemek üzere gönderdiği, bazılarında ise Finhâs'ın karz-ı haseni alaya alması sonrası bu hadisenin meydana geldiği gibi detaylar mevcuttur. Yukarıda da zikredildiği gibi rivayette bahse konu olan sahâbînin Hz. Ebû Bekir yerine Hz. Ömer şeklinde nakledilmesi çok isabetli gözükmemektedir. Bununla birlikte Katâde'nin naklettiği bir rivayette, Finhâs yerine başka bir Yahudi önderi, Huyeyy b. Ahtab'ın isminin geçmesi ise muhtemelen bir sehivdir. Zira Finhâs'ın isminin zikredildiği nakiller sayıca daha çoktur. Son olarak incelenen çoğu rivayette ortak mananın "Finhâs'ın Allah fakirdir demesi üzerine Hz. Ebû Bekir'in ona tokat atması ve bu olayın mezkûr ayetlerin inmesine sebebiyet verdiği" şeklinde aynı olduğu söylenebilir.

1.1.2.8. Kur'ân'ın Kaynağı Hakkında Şüphe Etmeleri

Taberî'nin Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs isnadıyla tahrir ettiği bir rivayette bazı Yahudilerin Kur'ân-ı Kerîm'in benzerini getirebilecekleri (yazabilecekleri) iddia etmeleri üzerine İsrâ sûresi 88. âyetin indiği konu edinilmiştir. Bu rivayete göre Mahmûd b. Seyhân, Ömer b. Âsân, Bahrî b. Amr, Uzeyr b. Ebî Uzeyr ve Sellâm b. Mişkem Hz. Peygamber'e gelerek "Ey Muhammed! Bize getirdiğin bu şeyin gerçekten Allah katından olup olmadığını haber ver. Çünkü biz onun, Tevrat gibi tutarlı ve düzenli bir yapıya sahip olmadığını görüyoruz." demişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber de "Allah'a yemin ederim ki, şüphesiz

¹⁰⁹⁸ Buhârî, "Husumât", 1; Müslim, "Fedâil", 160.

¹⁰⁹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/443-444.

siz onun Allah katından olduğunu biliyorsunuz. Onu yanınızda (kendi kitaplarınızda) yazılı buluyorsunuz. Eğer cinler ve insanlar bir araya gelseler bile onun benzerini asla getiremezler.” buyurmuştur. Hz. Peygamber’in bu ifadeleri üzerine Finhâs, Abdullah b. Sûriyâ, Kinâne b. Ebî'l-Hukayk, Eşîa', Ka'b b. Esed, Semav'el b. Zeyd, Cebel b. Amr “Ey Muhammed! Sana bunu ne bir insan ne de bir cin öğretiyor olabilir. (Gerçekten kaynağı nedir?)” diye sormuşlardır. Hz. Peygamber ise “Allah’a yemin ederim ki, siz onun Allah katından olduğunu çok iyi biliyorsunuz. Onu kendi kitaplarınız olan Tevrat ve İncil’de yazılı buluyorsunuz.” şeklinde cevap vermiştir. Onlar ise “Ey Muhammed! Allah, bir peygamber gönderdiğinde onun için dilediğini yapar, onun vasıtasıyla dilediği şeyleri gerçekleştirme gücüne sahiptir. Bize de (onun gibi) bir kitap indirirse, biz de onu okur ve öğreniriz. Yoksa biz de senin getirdiğin gibi bir şey getirirdik.” diyerek Resulullah’a karşı çıkmışlardır. Bu olay üzerine “*Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur’ân’ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler.*”¹¹⁰⁰ âyeti nâzil olmuştur.¹¹⁰¹

Taberî’nin naklettiği bu rivayet bazı lafız farklılıkları olmakla birlikte İbn Hişâm tarafından da tahrir edilmiştir. İbn Hişâm eserine aldığı rivayeti “İbn İshâk dedi ki” şeklinde senedsiz bir şekilde aktarmıştır.¹¹⁰² Onun İbn İshâk’ın naklettiği habere ulaştığı muhtemel kaynağı Bekkâî olmalıdır.

Bu rivayet İbn Hişâm ve Taberî dışında başka bir kaynakta tespit edilememiştir. Öte yandan Sa’lebî’nin naklettiğine göre bu âyet kâfirlerin “eğer isteseydik onun benzerine getirirdik” demeleri üzerine nâzil olmuştur. Sa’lebî’nin naklettiği bu bilginin isnadı bulunmamaktadır.¹¹⁰³ Bundan dolayı ilgili rivayete ihtiyatla yaklaşmak yerinde olacaktır.

1.1.2.9. Kiblenin Tahvili Sonrasında Hz. Peygamberle Tartışmaları

Hiz. Peygamber’in Medine’ye hicreti sonrasında kiblenin Beyt-i Makdis’ten Kabe’ye değişmesi sonrasında Medine’de bulunan Yahudiler bu duruma karşı çıkmış ve Müslümanların kendileri için de kutsal olan Beyt-i Makdis’e doğru namaz kılmalarını istemiştir. Ele aldığımız sınırlar çerçevesinde bu konuda iki rivayet vârid olmuştur. Bunlardan **birincisini** Taberî, Hiz. Peygamber’in ve ashâbın Beyt-i Makdis yönüne ne kadar süre namaz kıldıkları bağlamında tahrir etmiştir. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Saîd veya İkrime → Muhammed b. Ebî Muhammed → İbn Abbâs ve İbn İshâk’tan tahville Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr senediyle tahrir edilen rivayet şöyledir:

Kible, Şam tarafından Kâbe’ye çevrildiğinde -ki bu, Resulullah’ın (s.a.s.) Medine’ye hicretinden on yedi ay sonra, Receb ayında gerçekleşmiştir- Resulullah’ın huzuruna şu kişiler geldiler: Rifâa b.

¹¹⁰⁰ el-İsrâ 17/88.

¹¹⁰¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 15/75-76.

¹¹⁰² İbn Hişâm, *Sîre*, 1/570-571.

¹¹⁰³ Sa’lebî, *Keşf*, 16/477.

Kays, Kardam b. Amr, Ka'b b. Eşref, Nâfi' b. Ebî Nâfi' (bu şekilde İbn Humeyd rivayet etmiştir; Ebû Kureyb'in rivayetinde ise bu isim Râfi' b. Ebî Râfi' olarak geçmiştir.) Ka'b b. Eşref'in müttefiki Haccâc b. Amr, Rebî' b. Rebî' b. Ebî'l-Hukayk ve Kinâne b. Rebî' b. Ebî'l-Hukayk. Bu şahıslar Resulullah'a şöyle dediler: 'Ey Muhammed! Seni, daha önce yöneldiğin kablenden çeviren nedir? Hâlbuki sen, kendinin İbrahim'in milleti ve dini üzere olduğunu iddia ediyorsun. Eski kıblene (Beyt-i Makdis'e) geri dön, biz de sana tabi olalım ve seni tasdik edelim.' Onların bu sözle amacı, Hz. Peygamber'in gönlüne inancı hususunda bir fitne düşürmekti.¹¹⁰⁴

Rivayetin devamında bu olay üzerine Bakara sûresi 142 ve 143. âyetlerin indiği bildirilmektedir. Taberî rivayetin ihtisar ve taktî'e uğramış bir tarikini başka bir bağlamda tahrir etmiştir.¹¹⁰⁵

Bu rivayet İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde "kâle İbn İshâk/İbn İshâk dedi ki" şeklinde senedsiz olarak, İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*'inde ise muttasıl senedli bir şekilde tahrir edilmiştir. Rivayeti muttasıl isnadlı tahrir eden müelliflerden biri de Beyhakî olup bu rivayete *Delâil*'inde yer vermiştir.¹¹⁰⁶ İbn Hişâm'ın naklettiği rivayet Taberî'nin metni ile uyumludur. Sadece rivayetin sonunda bazı açıklamalar mevcuttur. Bu açıklamalar başka kaynaklarda yer almadığı için İbn Hişâm'ın şahsî yorumları olarak değerlendirilebilir. İbn Ebî Hâtim'in tahrir ettiği rivayet Taberî'nin nakli ile uyumlu olmakla birlikte o, rivayette birtakım ihtisarlarda bulunmuştur. Rivayetin başında yer alan kıblenin çevrilmesi, bunun ne zaman olduğu ve Hz. Peygamber'e gelen Yahudilerin isimlerinin ne olduğu bilgileri bu rivayette yer almamaktadır. Beyhakî'nin nakli de Taberî'nin nakli ile uyumludur. O, rivayetin akabinine kendi yorumlarını da eklemiştir.

Tefsir külliyyatında bu olaya işaret eden ve incelenen rivayetle paralellik gösteren Berâ b. Âzib (v. 71/690[?]), Abdullah b. Abbâs, Saîd b. Cübeyr, Mücâhid ve Süddî'den nakledilen başka haberler de bulunmaktadır.¹¹⁰⁷ Özellikle Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbâs'tan naklettiği rivayet, ele aldığımız haberle büyük oranda örtüşmektedir.¹¹⁰⁸ Bu açıdan rivayete mütâbaat sağlandığı ifade edilebilir.

Hadis musannefâtında ise Buhârî ve Nesâî'nin (es-*Sünenü'l-kübrâ*) bu konuda Abdullah b. Abbâs'tan nakledilen rivayetler değil İbn Ömer ve Berâ b. Âzib'den aktarılan hadisleri tahrir ettiği tespit edilmiştir.¹¹⁰⁹ Çalışmada konu edindiğimiz rivayetin Muhammed b. Ebî

¹¹⁰⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/618-619.

¹¹⁰⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/623. Bu rivayetin senedi İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs şeklindedir. Taberî'nin bu rivayeti zikrettiği bağlam, âyetin Yahudiler hakkında mı münafıklar hakkında mı indiğini tespiti yöneliktir.

¹¹⁰⁶ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/550; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/247-248; Beyhakî, *Delâil*, 2/575. İbn Ebî Hâtim'in rivayete ulaştığı sened şu şekildedir: (babası) Ebû Hâtim → Züneyc → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs. Beyhakî'nin tahrir ettiği rivayetin senedi ise şöyledir: Ebû Abdillâh el-Hâfiz → Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Ya'kûb → Utaridî → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs.

¹¹⁰⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/618-645; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/247-248.

¹¹⁰⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/623; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/248.

¹¹⁰⁹ Buhârî, "Tefsîr", 12, 13, 14, 15; Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, 13/23-24.

Muhammed'in meçhullüğünden dolayı zayıf hükmünde olduğu, bu sebepten ötürü haberin hadis musannefâtında tahrir edilmediği düşünülebilir. Ancak İbn Abbâs'tan Ali b. Ebî Talha da ele aldığımız rivayetin benzerini aktarmaktadır. Özellikle Buhârî'nin Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbâs'tan naklettiği tefsir sahifesinden, Ali b. Ebî Talha'nın ismini zikretmeksizin, ta'likan nakilde bulunduğu bilinmektedir.¹¹¹⁰ Bu tespit ışığında ele aldığımız rivayetin de muallak kabilinden de olsa tahrir edilmesi beklenebilirdi. Bu durum muhaddislerin gerek olmadığı müddetçe Abdullah b. Abbâs'tan nakledilen tefsir rivayetlerini tahrir etmediğini düşündürmektedir.

Taberî'nin Yahudilerin Hz. Peygamber ile kıblenin çevrilmesi hususunda tartıştıklarını konusunda tahrir ettiği rivayetlerin ikincisinin senedi Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Said veya İkrime → İbn Abbâs şeklindedir. Bu rivayetin metni ise şöyledir: "Resulullah'ın huzuruna Sellâm b. Mişkem, Nu'mân b. Evfâ, Şâs b. Kays ve Mâlik b. Dayf geldiler ve 'Nasıl sana tâbi olalım? Bizim kıblemizi terk ettin ayrıca Üzeyr'in Allah'ın oğlu olmadığını söylüyorsun' dediler. Bunun üzerine 'Yahudiler Üzeyr Allah'ın oğludur dediler...' ¹¹¹¹ âyeti indi." ¹¹¹²

Bu rivayet İbn Hişâm tarafından "İbn İshâk dedi ki" şeklinde senedsiz olarak, İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*'inde ise muttasıl bir senedle tahrir edilmiştir. ¹¹¹³ İbn Hişâm'ın tahrir ettiği rivayete göre Yahudi grubu içinde Mahmûd b. Dîhye, İbn Ebî Hâtim'in aktardığı rivayette ise Muhammed b. Dîhye isimli bir kişi bulunmaktadır. Onun dışında her iki musannifin rivayeti de Taberî'nin nakli ile uyumludur.

Ele aldığımız bu rivayet hadis eserlerinde tespit edilememiştir. Ahmed b. Hanbel'in tahrir ettiği bir rivayette Yahudilerin Hz. Üzeyr'in Allah'ın oğlu olduğunu iddia ettiklerine değinilmekle birlikte hadis, incelediğimiz rivayetten bağlam ve konu itibarıyla farklıdır. ¹¹¹⁴

Tefsir külliyyatında incelediğimiz rivayetin aynısı tahrir edilmemekle birlikte Atiyye el-Avfî'nin İbn Abbâs'tan naklettiği bir rivayette daha Yahudilerin Hz. Üzeyr'i Allah'ın oğlu olarak tavsif ettiklerine değinilmiştir. ¹¹¹⁵ Bununla birlikte Medine Yahudilerinden, Hz. Üzeyr'i Allah'ın oğlu olarak tavsif eden kişinin Finhâs olduğu da kaydedilmiştir. ¹¹¹⁶ Ele aldığımız rivayetin hadis eserlerinde tahrir edilmemesi, rivayetin râvilerinden Muhammed b. Ebî

¹¹¹⁰ M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 149-150.

¹¹¹¹ Tevbe 9/30.

¹¹¹² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/409. İncelediğimiz bu ikinci rivayet kıblenin değişmesi sonra Yahudilerin Hz. Peygamberle tartışması konulu olduğu gibi aynı zamanda Yahudilerin Hz. Üzeyr'i Allah'ın oğlu olarak tavsif etmesi konusudur.

¹¹¹³ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/570; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 6/1781. İbn Ebî Hâtim'in rivayete ulaştığı isnad Ali b. Hüseyin → İbn Nümeir → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Said b. Cübeyr → İbn Abbâs şeklindedir.

¹¹¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/1000.

¹¹¹⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/409-410; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 6/1781.

¹¹¹⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/408-409.

Muhammed'in meçhul/zayıf bir râvi olmasından kaynaklanmış olabilir. Ayrıca rivayetin tefsir-sebebi-i nüzûl içerikli olması da hadis külliyyatında tahrir edilmemesinin bir diğeri sebebi olabilir.

1.1.2.10. İslâm'a Düşmanlık Beslemeleri

Taberî'nin ele aldığımız sınırlar çerçevesinde Medine'de bulunan Yahudilerin İslâm'a düşmanlık beslemeleri ve insanları İslâm'dan alıkoymalarına dair tahrir ettiği bir rivayet İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs ve İbn İshâk'tan tahvile Ebû Küreyb → Yûnus tarikleriyle kendisine intikal etmiştir. Rivayetin metni şu şekildedir: "Huyey b. Ahtab ile kardeşi Ebû Yâsir b. Ahtab, Allah'ın Resulünü Araplar arasından göndermesi sebebiyle, Yahudiler arasında Araplara karşı en büyük hasedi besleyen kimselerdi. Her ikisi de, güçlerinin yettiği ölçüde insanları İslâm'dan alıkoymak için yoğun bir çaba içerisindeydiler..." Rivayetin devamında bu ikisi hakkında Bakara sûresi 109. âyetin indiği ifade edilmektedir.¹¹¹⁷

Bu rivayet İbn Hişâm ve İbn Ebî Hâtim tarafından tahrir edilmiştir.¹¹¹⁸ İlgili âyetin Ka'b b. Eşref hakkında nazil olduğuna dair Zührî'den aktarılan bir rivayet, kaynaklarda yer almaktadır.¹¹¹⁹ Taberî ise bu ihtimali zayıf görmektedir. Ona göre âyette çoğul bir ifade kullanılmıştır ancak çoğul ifadenin tek bir kişiye delalet etme ihtimali çok olası değildir.¹¹²⁰ Bu bağlamda Taberî'nin İbn İshâk'ın naklettiği rivayeti tercih ettiği ifade edilebilir.

Buhârî'nin Zührî aracılığıyla Üsâme b. Zeyd'den (v. 54/674) tahrir ettiği bir rivayette ise Bakara 109. âyetin Yahudiler hakkında indiğine değinilmiştir. Ancak rivayette başka bir detay yer almamaktadır.¹¹²¹ Bunun dışında hadis külliyyatında incelediğimiz rivayet ya da bu konuda tahrir edilen başka bir hadis tespit edilememiştir.

1.1.2.11. Cehennem Azabının On Gün Olduğunu İddia Etmeleri

Taberî'nin çalışmamız sınırları çerçevesinde eserine aldığı rivayetlerin birinde Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde Yahudilerin cehennem azabı hakkındaki fikirlerinin şu şekilde olduğu ifade edilmiştir: "Dünya'nın ömrü yedi bin yıldır. İnsanlar cehennemde, dünyanın her bin yılına karşılık ahiret günlerinden bir gün olmak üzere azap göreceklerdir. Bu da toplamda yedi gün eder. Sonra azab sona erecektir..." rivayetin devamında Yahudilerin bu inançları üzerine Bakara sûresi 80. âyetin indiği nakledilmektedir. Taberî bu rivayeti İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs tarikiyle aktarmıştır. Rivayetin İbn İshâk'tan Ebû Küreyb → Yûnus tarikiyle Taberî'ye

¹¹¹⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/419-420.

¹¹¹⁸ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/548; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/204.

¹¹¹⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/418-419; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/240.

¹¹²⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/420.

¹¹²¹ Buhârî, "Tefsîr", 15.

intikal eden varyantında haberin başındaki “Hz. Peygamber Medine’ye geldiğinde...” kısmı yer almaktadır. Ancak rivayetin devamı her iki varyantta da aynı şekildedir.¹¹²²

Bu rivayet İbn Hişâm ve İbn Ebî Hâtîm’in eserlerinde senedli bir şekilde yer almaktadır. Sadece İbn Hişâm, İbn İshâk ile arasında yer alan muhtemel râvi Bekkâî’yi zikretmemiştir.¹¹²³ İlâveten İbn Hişâm’ın naklettiği rivayette Muhammed b. Ebî Muhammed yerine “mevlâ li Zeyd b. Sâbit” ifadesi kullanılmıştır. Vâhidî’nin de senedli bir şekilde tahrir ettiği bu rivayet, onun eserinde Taberî’den farklı olarak “İkrime veya Saîd” yerine yalnızca “İkrime”den nakledilmiştir.¹¹²⁴

Tefsir kaynaklarında Yahudilerin cehennem azabının süresine dair inançları hakkında farklı rakamlar zikredilmektedir. Dahhâk’ın İbn Abbâs’tan naklettiği bir rivayette bu süre kırk gün olarak kayıtlanmıştır. Atiyye’nin de İbn Abbâs’tan naklettiği bir rivayette kırk gün, başka bir rivayette kırk seneden söz edilmiştir. İkrime’nin mürsel olarak naklettiği ve incelediğimiz rivayete konu akışı bakımından benzerlik arz eden bir rivayette ise Medine Yahudilerine göre cehennem azabının kırk gece süreceği belirtilmiştir.¹¹²⁵ Mücâhid’den aktarılan ve ele aldığımız rivayete lafız ve mana itibarıyla büyük oranda benzer olan bir haberde ilgili süre yedi gün olarak kayıtlanmıştır.¹¹²⁶

Bu haber ilk dönem temel hadis kaynaklarında yer almamakla birlikte Taberânî’nin *el-Mu‘cemü’l-kebîr*’inde tahrir edilmiştir. Rivayetin senedi Hasan b. Ali el-Ma‘merî (v. 295/908) → İbn Humeyd → Seleme b. Fazl → İbn İshâk → Seyf b. Süleymân → Mücâhid → İbn Abbâs şeklindedir. Rivayetin metni ise Taberî’de İbn İshâk’tan nakledilen rivayet ile Mücâhid’den maktû olarak aktarılan ve birbirine metin itibarıyla çok benzeyen iki haberin metninin karışımı gibi gözükmemektedir.¹¹²⁷ Bununla birlikte metinlerdeki karışıklık muhtemelen senede de yansımış olmalıdır. Zira Taberânî’nin eserindeki sened, Seyf b. Süleymân ile İbn İshâk arasında bir hoca talebe ilişkisi tespit edilememesinden ötürü sorunludur.¹¹²⁸ Ayrıca Taberânî’nin isnadında hocası konumunda yer alan Ma‘merî, genel olarak güvenilir bir râvi kabul edilmekle birlikte zaman zaman isnad ve metinleri birbirine karıştırmakla, merfûyu mevkûf, mevkûfu merfû ve isnad ile metinde bazı ziyade ve noksanlıklar yapmakla tenkit edilmiştir. Hatta onun tenkit

¹¹²² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2/175. Yûnus tarihiyle nakledilen rivayet görünüş itibarıyla mevkûf olmakla birlikte rivayetin diğer varyantlarının Hz. Peygamber’in Medine’ye geldiği zamanla ilişkilendirilmesinden ötürü hükmen merfû addedilebileceği ifade edilebilir.

¹¹²³ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/538; İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîr*, 1/155. Rivayet İbn Hişâm’ın eserinde İbn İshâk → Mevlâ li Zeyd b. Sâbit → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs senediyle; İbn Ebî Hâtîm’in eserinde ise Muhammed b. Yahyâ → Züneyc → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs tarihiyle yer almaktadır.

¹¹²⁴ Vâhidî, *Esbâb*, 119.

¹¹²⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2/171-175; İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîr*, 1/155-156.

¹¹²⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2/175-176.

¹¹²⁷ Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, 11/96.

¹¹²⁸ Gerek terâcim-tabakât literatüründe gerekse hadis ve tefsir külliyatında Seyf b. Süleymân ile İbn İshâk arasında bir ilişki tespit edilememiştir. İlâveten Taberânî’nin bu tarikle naklettiği tek rivayette de budur.

edildiği bu hususun çok fazla hadis rivayetine sahip olmasına bağlandığı da olmuştur.¹¹²⁹ Bundan dolayı *el-Mu‘cemü’l-kebîr*’de tahrir edilen hadisin Mücâhid ile İbn İshâk’tan nakledilen iki ayrı benzer rivayetin İbn İshâk’ın Mücâhid’den nakli gibi karıştırıldığını söylemek mümkündür. Mücâhid’den maktû olarak nakledilen rivayetin başka bir kaynakta Mücâhid → İbn Abbâs senediyle yer almaması da bu değerlendirmeyi teyit etmektedir.

1.1.2.12. Kendi Dinlerini Yegane Hakikat Saymaları

Taberî’nin çalışmamız sınırları dahilinde tahrir ettiği bir rivayette Yahudi ve Hristiyanların kendi dinlerini hak görerek bu hususta Hz. Peygamberle tartıştıkları konu edinmiştir. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs ve İbn İshâk’tan tahvile Ebû Küreyb → Yûnus tarikleriyle tahrir edilen haberde Yahudilerden Abdullah b. Sûriyâ el-A‘ver ve Hristiyanların Resulullah’a “Doğru yol ancak bizim yolumuzdur, o halde bize uy ki hidayete eresin.” dediği kaydedilmiştir. Rivayetin devamında bu olay üzerine Bakara sûresi 135. âyetin indiği ifade edilmektedir.¹¹³⁰

Bu rivayet İbn Hişâm ve İbn Ebî Hâtim tarafından da nakledilmiştir.¹¹³¹ İkisinin naklettiği metin büyük ölçüde Taberî’nin metni ile aynıdır. Mukâtil, bu âyetin Yahudilerin önde gelenleri ve Nocrân Hristiyanları hakkında indiğini belirtir.¹¹³² Sa‘lebî ile Vâhidî, Mukâtil’in ifadelerini İbn Abbâs’tan naklederek senedsiz olarak kaydetmişlerdir.¹¹³³ Bu üç müellifin kaydettiği rivayette Yahudilerin önde gelenlerinden yedi isim sayılmaktadır. Ancak bu isimlerin arasında Taberî’nin tahrir ettiği rivayetteki Abdullah b. Sûriyâ yoktur. Taberî’den farklı olarak bu üç eserdeki rivayette Taberî’nin “Hristiyanlar” lafzı “Nocrân Hristiyanları” şeklinde kayıtlanmıştır. İki rivayetin lafzen ve manen büyük oranda eşleşmesinden dolayı Taberî’nin tahrir ettiği rivayetteki Hristiyanların, Nocrân Hristiyanları olması muhtemeldir. Rivayetteki Abdullah b. Sûriyâ isminin Mukâtil, Sa‘lebî ve Vâhidî’nin eserlerinde yer almaması ise bir problem teşkil etmez. Bu üç eserdeki rivayette “Yahudilerin önde gelenlerinden...” lafzı Abdullah b. Sûriyâ’yı kapsamaktadır. Zira o da Medine’deki Yahudilerin önde gelenlerindendir.¹¹³⁴ Rivayette isminin zikredilmemesi ise muhtemelen bütün Yahudi önderlerinin isimlerini sayma gereği hissetmemelerinden olsa gerektir.

¹¹²⁹ İbn Adî, *Kâmil*, 3/545-548; Zehebî, *Târîh*, 6/929-931.

¹¹³⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2/589-590.

¹¹³¹ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/549; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/241. İbn Hişâm rivayeti senedsiz nakletmektedir. İbn Ebî Hâtim ise İbn Nümejr → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs isnadı ile rivayete ulaşmaktadır. İbn Ebî Hâtim İbn Nümejr ile kendi arasındaki râviyi “zükira an İbn Nümejr/İbn Nümejr’den aktarıldığına” göre şeklinde düşürmüştür. Ancak İbn Ebî Hâtim, bu tarikte menkul rivayetlere genellikle Ali b. Hüseyin aracılığıyla ulaştığından dolayı kendisi ile İbn Nümejr arasındaki râvinin Ali b. Hüseyin olması kuvvetle muhtemeldir. Bazı örnekler için bkz.: İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/183, 6/1781.

¹¹³² Mukâtil, *Tefsîr*, 1/141.

¹¹³³ Sa‘lebî, *Keşf*, 4/148-149; Vâhidî, *Esbâb*, 145.

¹¹³⁴ Abdullah b. Sûriyâ hakkındaki bazı rivayetler, onun Medine Yahudilerinin önde gelenlerinden biri olduğuna işaret etmektedir. Bkz.: Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 7/118, 15/76-77.

İbn Ebî Hâtım, aynı rivayeti Bakara sûresi 134. âyetin sebab-i nüzûlü olarak da tahrir etmiştir.¹¹³⁵ 135. âyet hakkında da tahrir ettiği aynı rivayet, İbn İshâk'tan Yûnus tarikiyle, 134. âyet hakkındaki rivayet Seleme tarikiyle kendisine ulaşmıştır. Oysa Taberî'de bu iki tarikten tahvil yapılarak nakledilen rivayet 135. âyetin iniş sebebidir. Âyetlerin peş peşe olması sebebiyle bu noktada İbn Ebî Hâtım'ın bir sehiv yapmış olması düşünülebilir. Zira rivayetin Bakara sûresi 135. âyet hakkında indiğine dair kayıtlar farklı yollarla birden çok eserde yer almaktadır.

İncelenen rivayet lafzen ve manen hadis eserlerinde tespit edilememiştir. Rivayetin hadis külliyatında zikredilmemesinin sebebi olarak Muhammed b. Ebî Muhammed'in zayıf bir râvi olması ve rivayetin sebab-i nüzûl bağlamında tefsir içerikli olması zikredilebilir.

Yahudilerin kendi dinlerini hak görüp içlerinden Müslüman olanları tahkir ettiklerine dair bir haber çalışmamız sınırları içerisinde Taberî tarafından tahrir edilmiştir. Abdullah b. Selâm, Sa'lebe b. Sa'ye, Üseyd b. Sa'ye ve Esed b. Ubeyd ve onlarla birlikte bazı Yahudiler İslâm dinini seçtiklerinde Yahudilerin önde gelen hahamlarından birkaçı "Muhammed'e ancak aramızdaki en aşağılık kimseler iman etti ve ona tâbi oldu. Eğer bu kişiler bizim seçkinlerimizden olsalardı atalarının dinini bırakmaz, başka bir dine yönelmezlerdi." demişlerdir. Bunun üzerine Âl-i İmrân 113-114. âyetler inmiştir. Bu rivayet İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs senediyle nakledilmiştir. Taberî'nin aktardığına göre bu haberin benzeri İbn İshâk'tan Ebû Küreyb → Yûnus senediyle de aktarılmaktadır.¹¹³⁶

Bu rivayet İbn Hişâm tarafından senedsiz, İbnü'l-Münzir tarafından eksik bir isnadla, İbn Ebî Hâtım ve Beyhakî'nin eserlerinde muttasıl bir senedle tahrir edilmiştir.¹¹³⁷ Taberî hariç dört eserde tahrir edilen rivayetin metni büyük oranda Taberî'nin metni ile aynıdır. İbnü'l-Münzir muhtemelen rivayetin senedinde kısaltma yapmak istediği için İbn İshâk-İbn Abbâs arasını zikretmemiştir. Beyhakî ise bu rivayeti aynı senedle tahrir edilen 12 rivayetten biri olarak, telfikle tahrir etmiştir. Onun naklettiği rivayetin senedinde "İkrime veya Saîd" değil "İkrime ve Saîd" ibaresi bulunmaktadır. Bu ise daha önce de işaret edildiği gibi muhtemelen bir sehivdir.

¹¹³⁵ İbn Ebî Hâtım, *Tefsîr*, 1/247. İbn Ebî Hâtım bu rivayeti Muhammed b. Yahyâ → Züneyc → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs senediyle tahrir etmiştir.

¹¹³⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/691-692.

¹¹³⁷ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/557; İbnü'l-Münzir, *Tefsîr*, 1/339; İbn Ebî Hâtım, *Tefsîr*, 3/737; Beyhakî, *Delâil*, 2/533-534. İbn Hişâm rivayeti "İbn İshâk dedi ki" şeklinde nakletmiştir. İbnü'l-Münzir'in eserindeki rivayetin senedi Ali b. Abdilaziz → Ahmed b. Muhammed → İbrâhîm b. Sa'd → İbn İshâk şeklindedir. İbn Ebî Hâtım bu rivayeti Muhammed b. Yahyâ → Züneyc → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs senediyle eserine almıştır. Beyhakî ise Ebû Saîd b. Ebî Amr → Ebû Abbâs Muhammed b. Ya'kûb → Utâridî → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime ve Saîd → İbn Abbâs senediyle rivayeti tahrir etmiştir.

Taberî'nin bu başlık altında zikredebileceğimiz İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs ve İbn İshâk'tan tahville Ebû Küreyb → Yûnus tarikiyle naklettiği bir rivayet daha bulunmaktadır. Bu rivayette Yahudilerden Sükeyn ve Adî'nin Hz. Peygamber'e "Biz Allah'ın Musa'dan sonra başka bir Peygamber'e kitap indirdiğine inanmıyoruz" demeleri üzerine Nisâ sûresî 163. âyetin indiği ifade edilmiştir.¹¹³⁸ Hadis eserlerinde tespit edilemeyen bu rivayet İbn Hişâm ve İbn Ebî Hâtim tarafından tahrir edilmiştir.¹¹³⁹ Kaynaklarda bu âyetin sebab-i nüzûlüne dair başka bir rivayet tespit edilememiştir.

1.1.2.13. Müşriklerin Dinini İslâm'dan Hayırlı Görmeleri

Taberî'nin İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs tarikiyle tahrir ettiği bir rivayete göre;

Huyeyy b. Ahtab, Sellâm b. Ebi'l-Hukayk, Ebû Râfi', Rebî' b. Ebi'l-Hukayk, Ebû Âmir, Vahvah b. Âmir ve Hevze b. Kays Hendek Savaş'ında Kureşy, Gatafân ve Benî Kurayza'yı teşvik edenlerdendi. Vahvah, Ebû Âmir ve Hevze Benî Vâil kabilisinden, diğerleri ise Benî Nadîr'dendi. Bunlar Kureş'in ayağına gittiklerinde Kureşliler "İşte bunlar Yahudi bilginleri önceki kitaplara dair bilgi sahibi kişilerdir. Onlara sorun, sizin dininiz mi daha hayırlı yoksa Muhammed'in dini mi?" dediler. Kendilerine sorulduğunda Yahudiler, "Hayır elbette sizin dininiz daha hayırlıdır. Sizler o ve onun yolundan gidenler daha doğru yoldasınız" cevabını verdiler.¹¹⁴⁰

Rivayetin devamında bu olay üzerine Nisâ sûresi 51-54. âyetlerin indiği ifade edilmiştir. Ayette ehl-i kitabın putları daha hayırlı görmesi yerilmiş ve onların dalalet içinde olduğu vurgulanmıştır.

Taberî'nin tahrir ettiği bu rivayet İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde "İbn İshâk dedi ki" şeklinde senedsiz zikredilmiştir.¹¹⁴¹ İbn Hişâm'ın eserindeki rivayet büyük ölçüde Taberî'nin tahrir ettiği rivayetle aynıdır. Rivayetin benzeri Süddî ve Katâde tarafından da nakledilmiştir.¹¹⁴² İkrime'nin İbn Abbâs'tan naklettiği bir rivayet de tetkik ettiğimiz rivayetle benzerlik arz etmektedir. Bu rivayet mezkûr ayetlerin Yahudilerden Ka'b b. Eşref hakkında indiğini belirtmektedir. Haberin geri kalan anlatısı Taberî'nin tahrir ettiği rivayetle uyumludur.¹¹⁴³

İbn Hişâm, Taberî ve Beyhakî'nin eserlerinde Hendek savaşı hakkında İbn İshâk'tan nakledilen başka bir rivayet, incelediğimiz rivayetle hemen hemen aynıdır. Ancak bu rivayetin

¹¹³⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7/686-687.

¹¹³⁹ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/562; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/1118. İbn Hişâm haberi "İbn İshâk dedi ki" şeklinde senedsiz aktarır. İbn Ebî Hâtim ise Muhammed b. Yahyâ → Züneyr → Seleme → İbn İshâk tarikiyle rivayeti tahrir etmiştir. Buna göre İbn Ebî Hâtim'in İbn İshâk ile İbn Abbâs arasındaki râvileri düşürerek rivayeti munkatı' naklettiği ifade edilebilir.

¹¹⁴⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7/146.

¹¹⁴¹ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/561-562.

¹¹⁴² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7/144-147.

¹¹⁴³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7/142; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3/973.

senedi İbn Abbâs'a ulaşmamaktadır. Bu haberin isnadı İbn İshâk'ın meşhur siyer/megâzî hocalarından telifik yapması şeklindedir.¹¹⁴⁴ İlk dönem meşhur hadis musannefâtında Hendek savaşına dair İbn İshâk'tan bazı rivayetler tahrir edilmişken,¹¹⁴⁵ tetkik ettiğimiz rivayet bu eserlerde yer almamaktadır.

Câmiu'l-beyân'da tahrir edilen başka bir rivayete göre Yahudilerden Neccâm b. Zeyd, Kardam b. Ka'b, ve Bahrî b. Umeyr'in Hz. Peygamber'e gelerek "Ey Muhammed! Allah'tan başka ilah olduğunu bilmiyor musun?" şeklinde soru sorup Resulullah'ın "Allah'tan başka ilah yoktur, ben bu mesajla gönderildim ve insanları buna çağırıyorum." demesi üzerine En'âm sûresi 19-20. âyetlerin indiği nakledilmiştir. Bu haber Hennâd ve Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs tarikiyle tahrir edilmiştir.¹¹⁴⁶

Bu rivayet İbn Hişâm ve İbn Ebî Hâtim tarafından da tahrir edilmiştir.¹¹⁴⁷ Kaynaklarda ilgili ayetin Mekkeli müşrikler hakkında indiğine dair görüşlere daha sık atıf yapılmıştır.¹¹⁴⁸ Taberî'nin tercih ettiği görüş de bu yöndedir.¹¹⁴⁹ Zira atıf yapılan ayet müşriklerden bahsetmektedir. Ayrıca tetkik ettiğimiz rivayet, senedinde bulunan Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhullüğü yanında metin itibariyle de birtakım sorunlar bulundurmaktadır. Çünkü Yahudilerin Hz. Peygamber'i şirk anlayışına çağırması aklen çok mümkün değildir. Onlara göre de şirk büyük günahlardan biridir. Bu sebeplerden olsa gerek Taberî, bu rivayetin zikretmeden önce "sıhhati sabit olmayan bir rivayete göre..." ifadelerini kullanmıştır.¹¹⁵⁰ Taberî'nin bu rivayeti zikrettiği yerden önce "... → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs isnadıyla yüzden fazla haber tahrir edip sadece bu rivayette senedin sıhhatine yönelik bir tenkit sunması ise dikkat çekicidir. Bu durum, muhtemelen, müellifin bu rivayete gelene kadar ilgili tarikle eserine aldığı hemen her rivayetin metnini, ayetle uyumlu görmesinden ve isabetli kanaat olarak addetmesinden kaynaklanmaktadır. Bu değerlendirmeler ışığında tetkik ettiğimiz rivayetin metnin ayetle uyumlu olmadığı ve şâz unsurlar barındırdığını söylenebilir.

¹¹⁴⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, 2/214; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19/30-34; Beyhakî, *Delâil*, 3/408.

¹¹⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/2472, 6/2209, 8/1579; Müslim, "Tevbe", 56.

¹¹⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9/185. Yahudilerin sordukları soru, şirk anlayışının kendi menfaatlerine daha uygun olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte rivayette bahse konu olan diyalogun Yahudilerin Hz. Peygamber ve İslâm'la alay etmeye çalıştığı şeklinde de yorumlanabilir.

¹¹⁴⁷ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/568; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 4/1272. İbn Hişâm rivayeti senedsiz nakletmiştir. İbn Ebî Hâtim ise Muhammed b. Abbâs → Züneyc → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed tarikiyle tahrir etmiştir. Onun senedden İbn Abbâs ile İkrime veya Saîd'i düşürmesi muhtemelen isnadı kısaltmaya yöneliktir.

¹¹⁴⁸ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/553; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9/181-185; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 4/1271; Sa'lebi, *Keşf*, 12/51.

¹¹⁴⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9/181.

¹¹⁵⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9/185

1.1.2.14. Müslümanları İnfâktan Alıkoymak İstemeleri

Taberî'nin İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs tarikiyle tahrir ettiği bir rivayette bazı Yahudilerin Müslümanları infaktan alıkoymak istedikleri kaydedilmiştir. Bu haberin metni şu şekildedir:

Ka'b b. Eşrefin müttefiki Kardam b. Zeyd, Üsâme b. Habîb, Nâfi' b. Ebî Nâfi', Bahrî b. Amr, Huyeyy b. Ahtab ve Rifâa b. Zeyd b. et-Tâbût' Ensâr'dan bazı kimselere gelir, onlarla içli dışlı olur, samimi görünerek onlara nasihatte bulunur ve Resulullah'ın ashâbından olan bu müminlere şöyle derlerdi: "Mallarınızı infak etmeyin; çünkü onların gitmesiyle fakirleşmenizden endişe ediyoruz. Sadaka vermekte acele etmeyin; zira başınıza ne geleceğini bilemezsiniz..." ¹¹⁵¹

Rivayetin devamında bu olay üzerine Nisâ sûresi 37-39. âyetlerin indiği ifade edilmiştir. Ayrıca rivayetin devamında, âyetlerdeki bazı lafızların tefsirine dair bilgiler bulunmaktadır.

Bu rivayet İbn Hişâm, İbnü'l-Münzir ve İbn Ebî Hâtim tarafından tahrir edilmiştir.¹¹⁵² Bu üç eserde yer alan rivayet, büyük ölçüde, *Câmiu'l-beyân*'daki haberle aynı lafızlara sahiptir. İbn Ebî Hâtim'in tahrir ettiği rivayetin senedinde İbn Abbâs yer almamaktadır. Bu eserdeki haberin senedi İkrime'de nihayete ermektedir. İbn Ebî Hâtim'in tahrir ettiği bu rivayet, Taberî'den farklı olarak Nisâ 44-46. âyetin sebep-i nüzûlü olarak nakledilmiştir. Ancak İbn Hişâm ve İbnü'l-Münzir'deki rivayetin bağlamı Taberî'nin tahrir ettiği rivayetle uyumludur. Bundan dolayı İbn Ebî Hâtim'in rivayetleri karıştırdığı söylenebilir. Nitekim bir sonraki başlıkta da ele alınacağı üzere Nisâ 44-46. âyet hakkında aynı tarikle Taberî tarafından başka bir rivayet daha nakledilmiştir. Bu açıdan İbn Ebî Hâtim'in bu iki rivayeti karıştırmış olması mümkündür. İbn Ebî Hâtim'in eserinde tetkik edilen rivayetin senedinin İkrime'de nihayet bulması da bu karışıklıktan ötürü olabilir.

Kaynaklarda Nisâ 37-39. âyetlerin Yahudiler hakkında indiğine dair bazı rivayetler bulunmaktadır.¹¹⁵³ Ancak bu rivayetler detaylı bir anlatı sunmaktan uzaktır. Sadece bu âyetlerin Yahudiler hakkında indiğine dair birtakım kısa bilgiler içermektedir. Tetkik ettiğimiz rivayet yahut manen benzeri, hadis eserlerinde tespit edilememiştir.

1.1.2.15. Hz. Peygamber ve İslâm'la Alay Etmeleri

Câmiu'l-beyân'da Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs senediyle tahrir edilen bir rivayette Yahudilerin önde gelenlerinden Rifâa' b. Zeyd b. Tâbût'un dilini eğip bükerek "Ey Muhammed! Bizi gözet

¹¹⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7/24-25.

¹¹⁵² İbn Hişâm, *Sîre*, 1/560; İbnü'l-Münzir, *Tefsîr*, 2/706-707; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3/964. İbn Hişâm rivayeti senedsiz olarak "İbn İshâk dedi ki" şeklinde nakletmiştir. İbnü'l-Münzir ise Zekerîyyâ → Amr → Ziyâd el-Bekkâi → İbn İshâk tarikiyle rivayeti tahrir etmiştir. Onun isnadı kısaltmak için İbn İshâk ile İbn Abbâs arasındaki râvileri düşürdüğü söylenebilir. İbn Ebî Hâtim'in rivayete ulaştığı isnad Muhammed b. Yahyâ → Züneyc → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime şeklindedir.

¹¹⁵³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7/22-23; Vâhidî, *Esbâb*, 328.

(râina)¹¹⁵⁴, bize kulak ver ki seni anlayabilelim” demesi üzerine Nisâ sûresi 44-46. âyetlerin indiği ifade edilmektedir. Bu rivayetin aynısı İbn Humeyd → Seleme tarikiyle de Taberî tarafından tahrir edilmiştir.¹¹⁵⁵

İbn Hişâm, İbn Ebî Hâtîm ve Beyhakî tarafından tahrir edilen rivayet,¹¹⁵⁶ hadis musannefâtında tespit edilememiştir. Taberî’nin İkrime’den nakille tahrir ettiği başka bir rivayette mezkûr âyetlerin Rifâa b. Zeyd hakkında indiği belirtilmiştir.¹¹⁵⁷ Ancak bu rivayet tetkik ettiğimiz rivayet kadar uzun bir anlatı sunmamaktadır. Buhârî’nin naklettiği bir rivayet ise Yahudilerin “râina” lafzını bir insanı ahmak yerine koymak istediklerinde kullandığına dairdir.¹¹⁵⁸

Taberî’nin tahrir ettiği diğer bir rivayette, Yahudilerden Rifâa b. Zeyd b. Tâbût ve Süveyd b. Hâris’in dışarıdan Müslüman olmuş gibi görünüp kendi içlerinde nifak taşımaları ve bazı Müslümanların onlara yakınlık beslemesinden ötürü Mâide sûresi 57-61. âyetlerin indiği nakledilmiştir. Âyette inanan kişilerin, İslâm’la alay eden münafık ve ehl-i kitabı dost bellememeleri vurgulanmıştır. Taberî bu rivayeti Ebû Küreyb ve Hennâd → Yûnus b. Küreyb → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs tarikiyle tahrir etmiştir. Bu rivayet İbn Hişâm ve Ebû Hâtîm tarafından tahrir edilmiştir.¹¹⁵⁹

1.1.2.16. Benî Nadîr ve Benî Kurayza Kabilelerinin Diyet Konusunda İhtilafa Düşmeleri

Taberî’nin tahrir ettiği bir rivayete göre, Medine’deki Yahudi kabilelerinden Nadîroğulları’ndan birisi öldürüldüğü zaman diyeti tam veriliyordu. Zira onlar toplumun önde gelenlerinden kabul ediliyordu. Buna karşılık Kurayzoğulları’ndan biri katledildiğinde diyetinin yarısı ödeniyordu. Bu durumu çözmesi için kabileler Resulullah’a başvurdu, o da

¹¹⁵⁴ Bizi gözet anlamına gelen bu ifade Yahudi lisanında sövmek ve tahkir etmek için kullanılan bir ifadedir. Bkz.: Mukâtil, *Tefsîr*, 1/128; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2/375. Yahudiler bu ifadeyi kullanarak Hz. Peygamber ve Müslümanlarla alay etmeyi amaçlamışlardır.

¹¹⁵⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 7/99.

¹¹⁵⁶ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/560; İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîr*, 3/963, 3/967; Beyhakî, *Delâil*, 2/534-536. İbn Hişâm rivayeti “İbn İshâk dedi ki” şeklinde senedsiz nakletmektedir. İbn Ebî Hâtîm ise bu rivayeti ilk yerde Muhammed b. Yahyâ → Züneyc → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime → İbn Abbâs isnadıyla, ikinci yerde ise İkrime’de biten bir senedle tahrir etmiştir. İkinci yerde tahrir ettiği rivayetin İbn Abbâs’a dayanmaması muhtemelen senedi kısaltmaya yöneliktir. İlk yerde Saîd veya İkrime ifadesi yerine sadece İkrime ifadesinin kullanılması bir sehiv olabilir. Zira bu tarik çoğunlukla İkrime veya Saîd şeklinde kayıtlanmıştır. Beyhakî ise rivayeti Ebû Saîd b. Ebî Amr → Ebû’l-Abbâs Muhammed b. Ya’kûb → Utâridî → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime ve Saîd → İbn Abbâs isnadıyla tahrir etmiştir. Bu haber Beyhakî’nin bu tarikte naklettiği 12 rivayetten biri olarak tek isnadla aktarılmıştır. Senedin “İkrime ve Saîd” olması ise muhtemelen bir hatadır.

¹¹⁵⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 7/98.

¹¹⁵⁸ Buhârî, “Tefsîr”, 4.

¹¹⁵⁹ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/568; İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîr*, 4/1163. İbn Hişâm rivayeti senedsiz nakletmiştir. İbn Ebî Hâtîm ise Muhammed b. Yahyâ → Züneyc → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed tarikiyle haberi tahrir etmiştir. İbn Ebî Hâtîm’in senedin ilk tabakasını zikretmemesi muhtemelen isnadı kısaltmaya yöneliktir. Rivayeti senedsiz bir şekilde İbn Abbâs’tan nakleden müelliflerden biri de Sa’lebî ve Vâhidî’dir. Bkz.: Sa’lebî, *Keşf*, 11/398; Vâhidî, *Esbâb*, 411.

diyetleri eşitledi. Söz konusu habere göre, Bunun üzerine Mâide sûresi 42. âyetin indiği rivayet edilmiştir. Taberî bu hadisi Ebû Küreyb ve Hennâd → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Dâvûd b. Husayn → İkrime → İbn Abbâs tarikiyle eserine almıştır.¹¹⁶⁰

Bu rivayet İbn Hişâm tarafından da aynı senedle tahrir edilmiştir. O, sadece İbn İshâk ile kendi arasındaki Bekkâî'yi zikretmemiştir.¹¹⁶¹ Senedi İbn Abbâs'tan İbn İshâk'a kadar aynı olmak üzere bu hadis, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd ve Nesâî tarafından da tahrir edilmiştir.¹¹⁶² Simâk b. Harb (v. 123/741) → İkrime → İbn Abbâs senediyle nakledilen başka bir rivayette âyetin iniş sebebi tetkik ettiğimiz rivayetle aynı olarak zikredilmiştir. Ancak bu hadiste Nadîroğullarından biri öldürüldüğünde kısas yapıldığı, Kurayzaoğulları'ndan biri katledildiğinde ise diyet olarak yüz vesk hurma verildiği, bu durum Hz. Peygamber'e intikal ettiğinde Yahudiler arasında da kısasa kısas uygulamasını yürürlüğe soktuğu kaydedilmiştir.¹¹⁶³ Ayrıca Ebû Hüreyre,¹¹⁶⁴ İbn Ömer,¹¹⁶⁵ İbn Abbâs¹¹⁶⁶ ve Mücâhid'den¹¹⁶⁷ nakledilen başka bir rivayete göre âyetin, zina eden bir Yahudi kadın hakkında hüküm vermesi için Resulullah'a başvurulduğu konusunda indiği de nakledilmiştir. Taberî âyetin zina eden bir Yahudi hakkında indiği görüşünü tefsir ehlinin çoğunluğunun benimsediği bir görüş olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁶⁸ Nitekim Mukâtil ve Sa'lebî'nin görüşü de bu yöndedir.¹¹⁶⁹

Bu konudaki rivayetlerin hangi eserlerde tahrir edildiği şu şekilde özetlenebilir:

- a) Âyetin Benî Nadîr ve Benî Kurayza hakkında indiği ve Resulullah'ın bunlar arasındaki diyeti eşitlediği rivayeti (tetkik ettiğimiz rivayet): Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Taberî tarafından tahrir edilmiştir. Bu eserlerin hepsinde rivayetin senedi "... → İbn İshâk → Dâvûd b. Husayn → İkrime → İbn Abbâs şeklindedir. Ahmed b. Hanbel İbn İshâk'ın rivayetine Muhammed b. Seleme; Ebû Dâvûd, Nüfeyli → Muhammed b. Seleme; Nesâî, Ubeydullah b. Sa'd → İshâk b. İbrâhîm → İbrâhîm b. Sa'd; Taberî, Ebû Küreyb ve Hennâd → Yûnus b. Bükeyr aracılığıyla ulaşmıştır. Adı geçen dört eserde nakledilen rivayetin metni bazı küçük farklılıklar olmakla birlikte büyük ölçüde aynıdır.

¹¹⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/437-438.

¹¹⁶¹ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/566.

¹¹⁶² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/345; Ebû Dâvûd, "Akdiyye", 10; Nesâî, "Kasâme", 4. Ayrıca bkz.: Taberî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11/227.

¹¹⁶³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 15/296; Ebû Dâvûd, "Diyâr", 1; Bezzâr, *Müsned*, 11/71; Nesâî, "Kasâme", 4; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/438; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 4/1136.

¹¹⁶⁴ Ebû Dâvûd, "Hudûd", 27. Bu rivayetin senedi Abdülazîz b. Yahyâ → Muhammed b. Seleme → İbn İshâk → Zührî → Müzeyne kabilesinden biri → Saîd b. Müseyyeb → Ebû Hüreyre şeklindedir.

¹¹⁶⁵ Ebû Dâvûd, "Hudûd", 27.

¹¹⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/436.

¹¹⁶⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/436; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 4/1136.

¹¹⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/435.

¹¹⁶⁹ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/478; Sa'lebî, *Keşf*, 11/439.

- b) Âyetin Benî Nadîr ve Benî Kurayza hakkında indiği ve Resulullah'ın bunlar arasında kısası uyguladığı rivayeti: İbn Ebî Şeybe, Ebû Dâvûd, Bezzâr, Nesâî, Taberî ve İbn Ebî Hâtîm tarafından tahrir edilmiştir. Bu rivayetin senedi "... → Simâk b. Harb → İkrime → İbn Abbâs şeklindedir. Müellifler çeşitli araçlarla Simâk'ın naklettiği hadise ulaşmışlardır.
- c) Âyetin zina eden Yahudi kadın hakkında indiği rivayeti: Bu rivayet, sahâbî râvisi İbn Ömer ve Ebû Hüreyre olmak üzere Ebû Dâvûd tarafından, İbn Abbâs olmak üzere Taberî tarafından tahrir edilmiştir. Bu haber Taberî ve İbn Ebî Hâtîm tarafından Mücâhid'in sözü olarak da tahrir edilmiştir. Ebû Hüreyre'den nakledilen rivayetin senedinde İbn İshâk da bulunmaktadır.

Tetkik ettiğimiz rivayetin tefsir eserlerinde sadece Taberî tarafından tahrir ediliyorken hadis eserlerinde pek çok müellif tarafından zikredilmesi dikkat çekicidir. Zira çalışmamız sınırları dahilinde Taberî tarafından tahrir edilen rivayetlerin çoğu, İbn Ebî Hâtîm tarafından da tahrir edilmiştir. Bunun yanı sıra Vâhidî ve Sa'lebî'nin eserlerinde de tetkik ettiğimiz rivayetlerin bir kısmını tespit edebilmiştik. Özellikle İbn Ebî Hâtîm'in bu rivayeti tahrir etmesi beklenen bir husus olsa da bu âyetin tefsiri ve sebab-i nüzûlü bağlamında pek çok rivayeti sıralamış ancak İbn İshâk'tan nakledilen rivayeti eserine almamıştır. Bu noktada âyetin sebab-i nüzûlünün Taberî'nin de ifade ettiği gibi zina meselesi hakkında olduğuna dair görüşün baskın ve isabetli görüş olmasından kaynaklı olarak bu rivayetin, İbn Ebî Hâtîm tarafından tahrir edilmediği düşünülebilir. Hadis eserlerinde bu âyetin iniş sebebi olarak nakledilen rivayetlerin görece daha fazla tahrir edilmesinin sebebi ise rivayetin kısas, diyet ve zinaya taalluk eden ahkâma dair yönlerinin olmasıdır. Bu noktada ahkâm konulu rivayetlerin hadis eserlerinde daha çok zikredildiği ifade edilebilir. Âyetin iniş sebebinin zina olayıyla ilişkilendirilmesine dair rivayet Ebû Hüreyre ve İbn Ömer'den naklen hadis eserlerine intikal etmiştir. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere bu rivayeti benzer ifadelerle İbn Abbâs da aktarmaktadır. Tespitlerimize göre İbn Abbâs'tan nakledilen rivayet, Atiyye el-Avfî tarihi ile sadece Taberî'ye intikal etmiştir. Bu tarik, tefsir tarikleri içerisinde zayıf bir tarik addedildiği¹¹⁷⁰ için ilgili rivayetin hadis eserlerine yahut diğer tefsir eserlerine intikal etmediği düşünülebilir.

İbn Abbâs'tan nakledilen rivayetlerdeki ihtilafları ele alan Tahâvî, Yahudilerin hem kısas hem de diyet konusunda ihtilafa düşmüş olabileceklerini ifade eder. Bu açıdan bakıldığında ona göre rivayetlerin arasındaki ihtilaf bu şekilde giderilebilir.¹¹⁷¹ Tahâvî'nin bu husustaki ihtilafları ele almak üzere açtığı bâbda İbn Abbâs'tan Atiyye'nin naklettiği zina konulu rivayeti tahrir etmemesi muhtemelen rivayeti zayıf kabul etmesinden kaynaklanmıştır.

¹¹⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Türk, "Klasik Kaynaklarda Menkûl İbn Abbâs'a Atfedilen Bazı Tarikler Üzerine Bir Değerlendirme (Tefsir İlmi Bağlamında)", 203.

¹¹⁷¹ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 11/313-316.

İncelenen rivayet sened itibariyle hasen hükmündedir. Simâk b. Harb → İkrime → İbn Abbâs isnadıyla nakledilen diğer rivayet incelediğimiz hadis bağlam açısından benzeşmektedir. Sadece Resulullah'ın verdiği hüküm tetkik ettiğimiz rivayette diyet iken Simâk tarikinden nakledilen haberde kısastır. Her iki rivayetin de ilk iki tabakadaki râvileri İkrime → İbn Abbâs olmak üzere aynıdır. Bu açıdan rivayette teferrüd söz konusudur. Rivayetlerin bağlamı aynıken sonucunun farklı olması Dâvûd b. Husayn ya da Simâk b. Harb'in hadisi aktarırken hata yaptığını düşündürmektedir. Bu hatanın her iki rivayetin senedinde yer alan İkrime → İbn Abbâs dışındaki diğer râvilerden kaynaklanması da muhtemeldir. Âyetin iniş sebebi hususunda nakledilen rivayetlerin hepsinin ortak noktası rivayetin Yahudiler hakkında inmiş olduğudur.

Taberî'nin çalışmamız sınırları içerisinde naklettiği bir rivayetin daha bu başlık altında incelenen hususla alakalı olduğu düşünülmektedir. Bu rivayete göre Yahudilerin önde gelen bilginlerinden Ka'b b. Esed, İbn Sûriyâ ve Şe's b. Kays Hz. Peygamber'e gelerek kendi aralarındaki bir ihtilafı kendilerinin lehine çözmesini istemiş, eğer kendileri lehine karar verirse İslâm'a geçeceklerini ifade etmişlerdir. Rivayette onların bu isteğinin amacının İslâm'da fitne yaratmak olduğu belirtilmektedir. Hz. Peygamber'in bu isteği reddetmesi üzerine Yahudilerin arasında hüküm verirken onların hevasına kapılmamak konulu Mâide 49. âyetin indiği ifade edilmiştir. Bu rivayet Taberî'nin eserinde Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs tarikiyle tahrir edilmiştir.¹¹⁷²

Hadis kaynaklarında tespit edilemeyen bu rivayet İbn Hişâm ve İbn Ebî Hâtim tarafından da benzer ifadelerle tahrir edilmiştir.¹¹⁷³ Taberî'nin ifade ettiğine göre bu ayetin iniş sebebindeki husus bir önceki rivayette ele alınan diyet/kisas meselesidir.¹¹⁷⁴ Rivayette Yahudilerin Hz. Peygamber'den kendi aralarındaki meseleyi kendileri lehine çözmesini istemesi Taberî'nin yorumunun isabetli olduğunu düşündürmektedir. Zira önceki rivayette ele alınan diyet/kisas meselesinde onlar, Hz. Peygamber'e başvurmuşlardı.

1.1.2.17. Hz. Peygamber'e Kıyametin Vaktini Sormaları

Taberî'nin çalışmamız sınırları içinde sebab-i nüzûl bağlamında tahrir ettiği rivayetlerden biri de Yahudilerin kıyamet günü hakkında bilgi sahibi olduklarını iddia etmelerine dairdir. Bu rivayete göre, Hıml b. Ebî Kuşeyr ve Semvel b. Zeyd Resulullah'ın yanına gelip kıyametin ne zaman olacağına dair soru sormuşlar, eğer cevap veremezse

¹¹⁷² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/502.

¹¹⁷³ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/567; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 4/1154. İbn Hişâm rivayeti "İbn İshâk dedi ki" şeklinde tahrir etmiştir. İbn Ebî Hâtim ise Taberî ile aynı isnadı kullanarak rivayeti eserine almıştır. O, Taberî'den farklı olarak bu haberi İbn İshâk'tan belâğ tarzıyla "zükira an İbn İshâk/İbn İshâk'tan aktarıldığına göre" şeklinde nakletmiştir. Rivayet ayrıca Sa'lebî ve Vâhidî tarafından da senedsiz tahrir edilmiştir. Bkz.: Sa'lebî, *Kesf*, 11/373; Vâhidî, *Esbâb*, 407.

¹¹⁷⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/502.

kendisinin gerçek bir nebi olmadığını ve bu sorunun cevabını kendilerinin bildiklerini belirtmişlerdir. Rivayette bu olay üzerine kıyametin ne zaman gerçekleşeceği bilgisinin sadece Allah'a ait olduğunu ifade eden Arâf sûresi 187. âyet indiği ifade edilmektedir. Bu rivayet Taberî'ye, Ebû Küreyb → Yûnus → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs isnadıyla intikal etmiştir.¹¹⁷⁵

Hadis eserlerinde tespit edilemeyen bu rivayet İbn Hişâm ve Sa'lebî tarafından da tahrir edilmiştir.¹¹⁷⁶ Öte yandan mezkûr ayetin Mekke müşrikleri hakkında indiğine dair rivayetler de mevcuttur. Bu ihtilafı değerlendiren Taberî, Hz. Peygamber'e birçok insanın kıyamet günü hakkında soru sormasından dolayı hem Mekke müşriklerinin hem de Yahudilerden sorularının âyetin inmesine sebebiyet vermiş olabileceğini ifade etmektedir.¹¹⁷⁷

1.1.2.18. Kendilerine İlimden Az Bir Şey Verildiğini Reddetmeleri

Çalışmamız sınırları içerisinde Taberî'nin Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Mekkeli bir adam → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs isnadıyla tahrir ettiği bir rivayet Yahudilerin ilimden çok az nasiplendiklerini kabul etmemelerine dairdir. Rivayetin metni şu şekildedir:

Yahudi âlimleri Medine'de Allah'ın Resulü'ne (s.a.s.) gelerek, "Ey Muhammed! Allah'ın '*Size ilimden ancak az bir şey verilmiştir...*'"¹¹⁷⁸ sözünde kastettiği biz miyiz, yoksa senin kavmin midir?" diye sordular. Resulullah (s.a.s.) "Her ikiniz de" buyurdu. Bunun üzerine onlar, "Hâlbuki sana indirilen vahiylerde bize Tevrat'ın verildiğini, onda her şeyin açıklamasının bulunduğu okumuyor musun?" dediler. Resulullah (s.a.s.) ise, "Evet, size Tevrat verilmiştir; fakat bu Allah'ın ilminden yalnızca az bir parçadır. Sizde bulunan da (hidayet için) size yetecek kadardır" şeklinde cevap verdi. Bunun üzerine Allah Teâlâ onların bu sorusuna karşılık olarak, "*Eğer yeryüzündeki bütün ağaçlar kalem, deniz de (mürekkep olup) ardından yedi deniz daha ona eklense, Allah'ın kelimeleri tükenmezdi*"¹¹⁷⁹ âyetini indirdi; bu da Tevrat'ın içeriğinin, Allah'ın ilminden yalnızca küçük bir kısmını temsil ettiğini ortaya koymaktadır.¹¹⁸⁰

Bu rivayet aynı senedle İbn İshâk'ın *Sîre*'sinde yer almaktadır. İbn Hişâm da bu rivayeti tahrir etmiştir. Onun eserinde rivayet, İbn İshâk'ın "bana İbn Abbâs'tan tahdis edildiğine göre" ifadeleriyle nakledilmiştir. İbn Ebî Hâtim ise rivayeti muhtasar olarak ve sened zikretmeksizin sadece "İbn Abbâs dedi ki" şeklinde kaydetmiştir. Rivayeti İbn Ebi Hâtim'le benzer şekilde

¹¹⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/604-605.

¹¹⁷⁶ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/569; Sa'lebî, *Keşf*, 12/615. İbn Hişâm "İbn İshâk dedi ki" şeklinde Sa'lebî ise "İbn Abbâs dedi ki" şeklinde rivayeti senedsiz aktarmaktadır.

¹¹⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/604-606.

¹¹⁷⁸ el-İsrâ 17/85.

¹¹⁷⁹ Lokman 31/27.

¹¹⁸⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 18/572-573.

tahric eden müelliflerden biri de Sa‘lebî’dir.¹¹⁸¹ Mukâtil’de söz konusu iki âyeti Yahudilerin kendilerine az bir ilim verilmesini kabul etmemeleriyle ilişkilendirmektedir.¹¹⁸²

Öte yandan bu rivayetin lafzen ve manen neredeyse aynısı İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → İbn İshâk’ın ashabından bazıları → Atâ tarikiyle de tahric edilmiştir.¹¹⁸³ Bu durum İbn İshâk’ın birden çok yolla elde ettiği rivayeti benzer ifadelerle ancak farklı senedlerle naklettiğine işaret etmektedir. Bununla birlikte İbn İshâk’ın öğrencilerinin sehven isnadları farklı aktardıkları/karıştırdıkları da ihtimal dahilindedir. Zira birinci rivayet Yûnus b. Bükeyr aracılığıyla naklediliyorken ikinci rivayet Seleme b. Fazl vasıtasıyla Taberî’ye intikal etmiştir. Isnadların farklı aktarımının İbn İshâk’ın sehvine hamledilmesi de mümkündür.

Hadis kaynaklarında tespit edilemeyen bu rivayet senedinde mübhem bir râvi barındırmasından ötürü zayıf hükmünü almıştır. Bununla birlikte bu mübhem kişinin Muhammed b. Ebî Muhammed olması kuvvetle muhtemeldir. Zira İbn İshâk’ın “Mekkeli bir adamdan” şeklinde zikrettiği başka bir rivayet, Muhammed b. Ebî Muhammed aracılığıyla da nakledilmiştir.¹¹⁸⁴ Rivayetteki zaafiyet ve içeriğinin genel olarak muhaddislerin tasnif alanına girmemesi, haberin hadis kaynaklarında yer almayışının sebebi olarak değerlendirilebilir.

1.1.3. Necrân Hristiyanları Hakkında İnen Âyetlerin Konuları

Kaynaklarda Mekke’nin fethinden bir sene sonra Necrân Hristiyan heyetinin İslâm hakkında bilgi almak için Medine’ye geldiği ve bir süre orada ikamet ettikleri ifade edilmektedir.¹¹⁸⁵ Bu süre zarfında gerek Hz. Peygamber gerekse Yahudilerle yaşadıkları birtakım olaylar üzerine bazı ayetlerin indiği nakledilmiştir. Bu rivayetlerden çalışmamızın sınırları dahilinde olanları şöyle sıralayabiliriz:

1.1.3.1. Râfi‘ b. Hureymele ile Tartışmaları

Kurayza Yahudilerinden Râfi‘’in Necrân Hristiyanları ile tartıştığını ifade eden rivayet, İbn Humeyd → Seleme b. Fazl → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs ve İbn İshâk’tan tahville Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr isnadıyla nakledilmiştir. Rivayet şu şekildedir:

Necrân Hristiyanları Hz. Peygamber’in yanına geldi, Yahudi din adamları da onlara iştirak ettiler ve Hz. Peygamber’in (s.a.s.) huzurunda tartışmaya başladılar. (Yahudilerden) Râfi b. Hureymele ‘Siz hiçbir şey (doğru inanç) üzere değilsiniz’ dedi ve Meryem oğlu İsa ile İncil’i inkar etti.

¹¹⁸¹ İbn İshâk, *Sîre*, 204; İbn Hişâm, *Sîre*, 1/308; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 9/3100-3101; Sa‘lebî, *Keşf*, 17/305.

¹¹⁸² Mukâtil, *Tefsîr*, 2/547-548.

¹¹⁸³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 15/72.

¹¹⁸⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 17/402-403. Ayrıca bkz.: Bu çalışmanın üçüncü bölümündeki “İbn İshâk’a Ulaşan Isnadların Kaynaklarda Farklılık Arz Etmesi” başlığı.

¹¹⁸⁵ İbn Sa’d, *Tabakât*, 1/291, 307. Ayrıca bkz.: Mustafa Fayda, “Hz. Muhammed’in Necranlı Hristiyanlarla Görüşmesi ve Mübâhele”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]* 2 (1975), 143-149.

Necrânîlardan Hristiyan bir adam da ‘Siz hiçbir şey (doğru inanç) üzere değilsiniz’ dedi ve Musa’nın peygamberliği ile Tevrat’ı reddetti. Allah bu ikisinin sözleri üzerine ‘*Hepsi de kitabı okumakta oldukları halde Yahudiler, ‘Hristiyanlar hiçbir gerçeğe dayanmıyor’ dediler; Hristiyanlar da ‘Yahudiler hiçbir gerçeğe dayanmıyor’ dediler. Bilmeyenler de onların dediklerine benzer şeyler söylediler. Allah, ayrılığa düştükleri konularda kıyamet günü aralarında hükmünü verecektir.*¹¹⁸⁶’ ayetini indirdi.¹¹⁸⁷

Hadis eserlerinde tespit edilemeyen bu rivayet İbn Hişâm tarafından “İbn İshâk dedi ki” ibaresiyle senedsiz nakledilmiştir.¹¹⁸⁸ İbn Ebî Hâtim bu hadisi İbn İshâk’a kadar aynı isnadla İbn İshâk’tan sonra Muhammed b. Yahyâ → Züneyc → Seleme tarikiyle tahrir etmiştir.¹¹⁸⁹ İbn Hişâm rivayeti aktardıktan sonra kendisi birtakım açıklamalar yapmakla birlikte naklettiği rivayet Taberî’nin tahrir ettiği ile aynıdır. İbn Ebî Hâtim de Taberî’nin naklettiği rivayeti aynı lafızlarla kaydetmiştir. Sadece Muhammed b. Ebî Muhammed ismini “Mevla li âli Zeyd ya’nî Muhammed b. Ebî Muhammed” şeklinde nakletmiştir. Vâhidî, bu rivayeti senedsiz olarak naklederek rivayetteki bahse konu olan olayın mezkûr âyetin nüzûlüne sebebiyet verdiğini ifade etmiştir.¹¹⁹⁰

1.1.3.2. Hz. İbrâhîm’in Dinî Kimliği Üzerine Yahudilerle Tartışmaları

Taberî Âl-i İmrân sûresi 65. âyetin sebab-i nüzûlü olarak Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd b. Cübeyr veya İkrime → İbn Abbâs ve İbn İshâk’tan tahvil yaparak İbn Humeyd → Seleme b. Fazl isnadlarıyla şu hadisi eserinde zikretmiştir:

Necrân Hristiyanları ve Yahudi din adamları Hz. Peygamber’in huzurunda toplandı ve kendi aralarında çekişmeye başladılar. Hahamlar ‘İbrâhîm ancak Yahudi’dir.’ dedi. Hristiyanlar ise ‘İbrahim ancak Hristiyan’dır.’ dedi. Bunun üzerine Allah azze ve celle ‘*Ey Ehl-i kitap! İbrâhîm hakkında niçin tartışırsınız? Oysa Tevrat da İncil de kesinlikle ondan sonra indirildi. Hiç düşünmüyor musunuz?*’ ayetini indirdi...¹¹⁹¹

Bu hadis İbn Hişâm’ın eserinde tamamen senedsiz olarak tahrir edilmiştir.¹¹⁹² Rivayeti İbn İshâk’a kadar Taberî’yle aynı isnadla tahrir eden İbnü’l-Münzir, İbn İshâk’a Zekerîyyâ → Amr → Ziyâd (Bekkâî) tarikiyle ulaşmıştır.¹¹⁹³ Beyhakî’nin de rivayet ettiği bu hadis İbn İshâk’a kadar Taberî’yle aynı isnada sahiptir. İbn İshâk’tan Beyhakî’ye ise Ebû Saîd b. Ebî Amr → Ebû Abbâs Muhammed b. Ya’kûb → Utâridî → Yûnus b. Bükeyr isnadıyla intikal

¹¹⁸⁶ el-Bakara 2/113.

¹¹⁸⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2/435.

¹¹⁸⁸ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/509.

¹¹⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/208.

¹¹⁹⁰ Vâhidî, *Esbâb*, 135.

¹¹⁹¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/481.

¹¹⁹² İbn Hişâm, *Sîre*, 1/553.

¹¹⁹³ İbnü’l-Münzir, *Tefsîr*, 1/244.

etmiştir.¹¹⁹⁴ Beyhakî'nin tahrir ettiği rivayet, ele alınan bu konuyu Taberî'yle aynı ifadelerle zikretmiştir. Ancak Taberî'den farklı olarak rivayetin devamında aynı grubun Hz. Peygamber'in şahsına ibadet edilmesini istediğini zannetmesi ve bunun üzerine kurulan diyaloglar konulu bir kıssa daha yer almaktadır. Bu kıssa da aynı sûrenin 79. âyetinin sebep-i nüzûlü olarak zikredilmiştir. Bir sonraki başlıkta ele alınacağı üzere Taberî bu kıssayı ayrı bir rivayet olarak tahrir etmiştir. Beyhakî'nin naklettiği rivayetin iki hadisin birleşimi mi olduğu yahut Taberî'nin tahrir ettiği iki rivayetin aslında tek rivayetin bölünmüş hali mi olduğunu tespit etmek zordur. Bu rivayetler İbn Hişâm tarafından tamamen senedsiz ve parça parça, farklı başlıklar altında aktarıldığı için İbn Hişâm'ın eseri bu zorluğu aşma hususunda bir delil sunmamaktadır.¹¹⁹⁵ Ancak bu iki rivayet, İbnü'l-Münzir tarafından da iki ayrı rivayet olarak nakledildiği için¹¹⁹⁶ bu rivayetlerin iki farklı rivayet olma ihtimali ağır basmaktadır. Beyhakî'nin ele aldığımız sınırlar çerçevesinde, 12 âyetin sebep-i nüzûlünü tek rivayet şeklinde anlatması da, kendine tek isnadla gelen birden fazla rivayetin metnini birleştirdiği ihtimalini güçlendirmektedir.¹¹⁹⁷

İncelenen bu rivayet, hadis eserlerinde tahrir edilmemiştir. Bu durumun muhtemel sebebi İbn İshâk'ın rivayetteki muhtemel kaynağı Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul/zayıf bir râvi olmasıdır. Bunun yanı sıra hadis müelliflerinin rivayetin konusuyla ilgilenmedikleri veya konu itibariyle rivayeti eserinde zikretmeye gerek duymadıkları için bu hadisi tahrir etmedikleri düşünülebilir. Taberî'nin tahrir ettiği hadisin isnad zincirinde yer alan bir diğer zayıf râvi ise İbn Humeyd'dir. Ancak İbn Humeyd'in rivayetine Taberî'deki Yûnus b. Bukeyr tariki, İbn Hişâm'ın muhtemel kaynağı Bekkâî tariki, yine İbnü'l-Münzir'in Bekkâî tariki ile Beyhakî'nin Utâridî → Yûnus tarikleri mütâbaat ettiği için bu rivayet özelinde onun güvenilir bir râvi olduğu söylenebilir. Hadis ilk dört tabakada tek râvi tarafından tahrir edildiği için ferd hükmündedir.

1.1.3.3. Hz. Peygamber'e Ulûhiyet İsnad Etmeleri

Taberî Âl-i İmrân sûresi 79. âyetin sebep-i nüzûlü olarak İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd b. Cübeyr veya İkrime → İbn Abbâs tarikiyle şu rivayeti tahrir etmiştir:

Necrân ahalisinden Yahudi ve Hristiyan din adamları Hz. Peygamber'in (s.a.s.) huzurunda toplanıp, İslâm'a davet edilince Ebû Râfi' el-Kurazî şöyle dedi: 'Ey Muhammed, Hristiyanların Meryem oğlu İsâ'ya ibadet ettiği gibi sana ibadet etmemizi mi istiyorsun?' Kendisine Reîs denilen Necrânlı bir Hristiyan 'Ey Muhammed, yoksa bizden bunu isteyip bizi buna mı çağırıyorsun?' bu yahut benzeri bir soru sordu. Resulullah (s.a.s.) bunun üzerine şöyle dedi: 'Allah'tan başkasına kulluk etmemiz yahut onun dışında bir şeye ibadet etmeyi emretmemizden Allah'a sığınırım. Allah

¹¹⁹⁴ Beyhakî, *Delâil*, 5/384.

¹¹⁹⁵ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/553, 1/554.

¹¹⁹⁶ İbnü'l-Münzir, *Tefsîr*, 1/244, 1/266.

¹¹⁹⁷ Beyhakî, *Delâil*, 2/533-536.

beni bununla (bu tebliğ etmemle) göndermedi ve bana bunu emretmedi. (Bu veya benzeri bir şey söyledi.)’ Bu olay üzerine ‘Allah’ın, kendisine Kitab’ı, hükmü (hikmeti) ve peygamberliği verdiği hiçbir insanın...’ âyetiyle ‘...siz Müslüman olduktan sonra’ ayeti indi.¹¹⁹⁸

Taberî bu hadisi aktardıktan sonra rivayetin İbn İshâk’tan Ebû Küreyb → Yûnus b. Bukeyr tarikiyle aktarıldığına da işaret etmiştir.

Bu rivayet İbn İshâk’tan nakille İbn Hişâm’ın eserinde tamamen senedsiz olarak aktarılmıştır.¹¹⁹⁹ İbn Hişâm’ın tahrir ettiği rivayet, Taberî’nin zikrettiği rivayetle birebir aynıdır. Sadece Taberî’de “Reîs” olarak geçen isim, İbn Hişâm’da “Ribeyis” şeklinde kaydedilmiştir. Bu hadis İbnü’l-Münzir’in *Tefsîr*’inde de tahrir edilmiştir. İbnü’l-Münzir bu rivayeti Zekerîyyâ → Amr → Ziyâd el-Bekkâî → İbn İshâk senediyle doğrudan İbn İshâk’tan nakletmiştir.¹²⁰⁰ Bu eserde tahrir edilen rivayet de Taberî’nin zikrettiği rivayetle aynıdır. Sadece “İsâ” yerine “Mesîh; “Reîs” yerine “Rieyyis” lafızları farklılık göstermektedir. İbn Ebî Hâtim’in de ihticâc ettiği rivayet, kendisine İbn İshâk’tan Muhammed b. Yahyâ → Züneyc senediyle intikal etmiştir.¹²⁰¹ İbn Ebî Hâtim’in eserinde Ebû Râfi‘ ismi muhtemel bir sehiv neticesinde Ebû Nâfi‘ şeklinde kayıtlanmıştır. Rivayetin geri kalanı Taberî’nin tahrir ettiğiyle aynıdır.

Taberî’den yaklaşık 150 sene sonra vefat eden Beyhakî’nin *Delâil*’inde de bu rivayet tahrir edilmiştir. Bu eserde tahrir edilen rivayetin senedi İbn Abbâs-İbn İshâk arası Taberî ile aynıdır. Rivayet İbn İshâk’tan Beyhakî’ye Ebû Saîd b. Ebî Amr → Muhammed b. Ya‘kûb → Utâridî → Yûnus b. Bukeyr senediyle intikal etmiştir. Taberî’nin tahrir ettiği rivayetten farklı olarak bu rivayetin metninde önce Necrân Hristiyanları ile Yahudi din bilginlerinin Hz. İbrâhîm’in hangi dine mensup olduğuna dair tartışmalar, sonrasında da Taberî’nin tahrir ettiği bu rivayet zikredilmiştir. Beyhakî’nin naklettiği rivayetin ilgili kısmı, incelenen rivayetle aynıdır. Sadece “Reîs” ismi “Ribbîs” şeklinde aktarılmıştır. Beyhakî’nin eserinde bu rivayet nakledildikten sonra İbn İshâk’ın Muhammed b. Sehl b. Ebî Ümâme’den naklettiği Âl-i İmrân sûresinin başından 80. âyetin başına kadar inen ayetlerin Necrân Hristiyanlarının Medine’ye gelip Hz. İsa hakkında sorular sorması üzerine indiğine dair bir rivayet nakledilmiştir.¹²⁰² Bu rivayeti Taberî ve İbn Kesîr de tahrir etmektedir.¹²⁰³

Tespit edebildiğimiz kadarıyla toplamda beş eserde tahrir edilen rivayet, hadis kaynaklarının hiçbirinde yer almamaktadır. Bu durumun muhtemel sebebi, rivayetin isnadında

¹¹⁹⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/524. Rivayette geçen ayetler Âl-i İmrân sûresi 79 ve 80. âyetlerdir. Bu rivayetin devamı niteliğinde olan ve Allah’ın ehl-i kitaptan aldığı misaka dair bilgiler Âl-i İmrân 81. âyetin İbn Abbâs tarafından tefsiri şeklinde ayrı bir rivayet olarak tahrir edilmiştir. Bkz.: İbn Hişâm, *Sîre*, 1/555; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/541; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 2/694.

¹¹⁹⁹ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/554.

¹²⁰⁰ İbnü’l-Münzir, *Tefsîr*, 1/266.

¹²⁰¹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 2/693.

¹²⁰² Beyhakî, *Delâil*, 5/384.

¹²⁰³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/174; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/57.

yer alan Muhammed b. Ebî Muhammed'in zayıf bir râvi olmasıdır. Başka bir sebep olarak rivayetin konusunun hadis tasnifinin kapsamında olmadığı bu nedenle musanniflerin haberi tahrir etmedikleri düşünülebilir. Rivayetin senedinde yer alan diğer bir zayıf râvi İbn Humeyd ise bu rivayet özelinde güvenilirlik kriterlerini sağlamaktadır. Zira İbn Humeyd'in naklettiği hadisi Taberî'nin başka bir tarikla daha kaydetmesi, ayrıca rivayete İbn Hişâm'ın muhtemel kaynağı Bekkâî'nin yanı sıra İbnü'l Münzir, İbn Ebî Hâtim ile Beyhakî'nin tahrir ettiği tariklerin mütâbaat etmesi, İbn Humeyd'in aktardığı metnin sabit olduğunu göstermektedir.

Bu hadis ilk dört tabakada tek kişi tarafından nakledildiği için râvi sayısı itibarıyla ferd-i mutlak kategorisine girmektedir. Öte yandan Vâhidî'nin aktardığına göre bu ayetin sebep-i nüzûlü Dahhâk ve Mukâtil'e göre Necrân Hristiyanları ile alakalıdır. Vâhidî bu görüşü temellendirmek üzere Kelbî ve Atâ'nın İbn Abbâs'tan naklettikleri senedsiz bir hadisi eserine almıştır. Bahsi geçen hadisin metni şöyledir:

Ebû Râfî' el-Yahûdî ve Necrân Hristiyanlarından Ribbîs 'Ey Muhammed, sana ibadet edip seni Rab kabul etmemizi mi istiyorsun' dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber 'Allah'tan başkasına kulluk etmemiz yahut onun dışında bir şeye ibadet etmeyi emretmemizden Allah'a sığınırım. Allah beni bununla (bu tebliğ etmemle) göndermedi ve bana bunu emretmedi.' dedi. Bunun üzerine bu âyetler indi.¹²⁰⁴

Görüldüğü üzere Vâhidî'nin tahrir ettiği hadisin metni neredeyse Taberî'dekiyle aynı olup sadece muhtemelen Vâhidî'ye ait birtakım ihtisarlar mevcuttur. Nitekim onun eseri muhtasar bir eserdir ve rivayetleri ele alış tarzı genellikle ihtisar kabilindendir.¹²⁰⁵ Rivayetlerin büyük oranda benzeşmesinden dolayı hadisin metnine dolayısıyla Muhammed b. Ebî Muhammed'e de mütâbaat olduğu söylenebilir. Ancak Vâhidî'nin tahrir ettiği rivayetin tam isnadı olmadığı için senede tam bir mütâbaat söz konusu değildir. Eğer Vâhidî bu rivayetlerin senedini zikretmiş olsaydı tam mütâbaattan bahsedilebilirdi. Ebû Râfî'in Taberî'de zikredilen nisbesi el-Kurazî, Vâhidî'nin eserindeki ise el-Yahûdî'dir. Bundan dolayı bu şahsın Medine'deki Kurayza Yahudilerinden olduğu ifade edilebilir.

Görece uzun sayılabilecek bu hadisin, beş kaynakta da hemen hemen aynı ifadelerle yer alması, zikri geçen müelliflere İbn İshâk'ın *Megâzî*'sinden intikal ettiğini düşündürmektedir. Zira bu hadis şifâhen intikal etseydi muhtemelen birtakım lafız değişikliklerine uğraması beklenirdi. Rivayet her ne kadar günümüze eksik ulaşan *Megâzî* nüshasında yer almasa da içerik itibarıyla bu eserde yer alması beklenebilecek bir rivayettir.

¹²⁰⁴ Vâhidî, *Esbâb*, 265.

¹²⁰⁵ Süyûtî, *İtkân*, 1/92.

1.1.4. Mekke Müşrikleri ve Münafıklar Hakkında İnen Âyetlerin Konuları

Mekke müşriklerinin önde gelen isimlerinin Hz. Peygamber'den mucize istemeleri veya bazı konularda onunla tartışmalarına binaen bazı âyetlerin indiği rivayet edilmiştir. Bu haberlerin bazıları İbn İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'tan nakilleri olması ve Taberî tarafından tahrir edilmesi hasebiyle çalışmamız sınırları içindedir. Ayrıca münafıklar hakkında bir âyetin indiğini ifade eden tek rivayet de çalışmamız sınırları içerisinde yer almaktadır.

1.1.4.1. Hz. Peygamber'den Mucize İstemeleri

Mekke müşriklerinin Resulullah (s.a.s.)'den mucize istediklerini ifade eden rivayetlerden biri Taberî tarafından Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Kırk küsür sene önce gelen Mısırlı bir Şeyh → İkrime → İbn Abbâs senediyle tahrir edilmiştir. Rivayetin metni şöyledir:

Utbe ve Şeybe b. Rebîa, Ebû Süfyân b. Harb, Abduddâr oğullarından bir adam, Benî Esed'in kardeşi Ebû'l-Bahterî, Esved b. Muttalib, Zem'a b. Esved, Velid b. Muğîre, Ebû Cehil b. Hişâm, Abdullah b. Ebî Ümeyye, Ümeyye b. Halef, Âs b. Vâil ve Haccâc es-Sehmî'nin oğulları Nubeyh ve Munbih (yahut bunlardan bir kısmı) güneş battıktan sonra Kâbe'nin arka tarafında toplandılar. İçlerinden bir kısmı diğerlerine şöyle dedi: 'Muhammed'e haber gönderin, gelsin, kendisiyle konuşalım, onu sorguya çekelim ki ona karşı sorumluluğumuzu yerine getirmiş olalım.' Ardından ona 'Kavminin önde gelenleri seni görmek üzere toplandılar.' diye haber yolladılar. Bunun üzerine Allah Resulü (s.a.s.) onların yanına aceleyle geldi. Çünkü onun hakkında bir fikir değişikliğine gittiklerini zannetti. Kavminin hidayete ermesini can-ı gönülden istiyordu, onların azgınlığı kendisini üzüntüye sevk ediyordu...¹²⁰⁶

Rivayetin devamında Hz. Peygamber'in kavmi tarafından kötülenmesine ve ondan mucize istemelerine dair birtakım diyaloglar yer almaktadır. Taberî bu rivayeti İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs tarikiyle, İsrâ sûresi 92-93. âyetleri tefsir mahiyetinde, Hz. Peygamber'den mucize isteyenlerin isimleri bağlamında tahrir etmiştir. Bu tarikten nakledilen rivayette müşriklerin bazılarının isimlerinde farklılıklar bulunmaktadır.¹²⁰⁷

Bu rivayet İbn Hişâm ve Ebû Nuaym tarafından senedli bir şekilde tahrir edilmiştir.¹²⁰⁸ Taberî'nin Ebû Küreyb aracılığıyla tahrir ettiği ilk rivayetin senedinde İbn İshâk ile İkrime

¹²⁰⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/ 87-90. Rivayetin devamında yer alan diyaloglar uzun bir anlatı sunmaktadır.

¹²⁰⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/90.

¹²⁰⁸ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/296-298; Ebû Nuaym, *Delâil*, 1/205-206. İbn Hişâm'ın tahrir ettiği rivayetin öncesinde İbn İshâk'ın Mekke toplumunda İslâm'ın yayıldığına ve müşriklerin önde gelenlerin bu duruma karşı çıktığına dair birtakım açıklamaları mevcuttur. O, ele aldığımız rivayete İbn İshâk → Ba'zu ehli'l-ilm → Saîd b. Cübeyr ve İkrime → İbn Abbâs senediyle ulaşmıştır. Ebû Nuaym ise rivayetin baş kısmını zikretmiş diyalogların yer aldığı bölümü "ve zekera'l-kıssa/ kıssa devam etmektedir" diyerek atlamıştır. Onun İbn İshâk'a ulaştığı sened ise Habîb

arasındaki şahsın kimliği bilinmemektedir. Bununla birlikte İbn Humeyd aracılığıyla naklettiği rivayetin senedinde bu mübhem kişinin Muhammed b. Ebî Muhammed olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Küreyb aracılığıyla tahrir edilen rivayette İbn Abbâs'tan nakilde bulunan kişi İkrime iken¹²⁰⁹ İbn Humeyd'den aktarılan haberin senedinde İbn Abbâs'tan nakilde bulunan kişi İkrime veya Saîd'dir. Öte yandan İbn Hişâm ve Ebû Nuaym'ın tahrir ettiği rivayetin senedinde “Kırk küsur sene önce gelen Mısırlı bir şeyh” veya “Muhammed b. Ebî Muhammed” yerine “ba‘zu ehli'l-ilm” lafzı kullanılmıştır. İlaveten bu iki eserde tahrir edilen rivayetin senedinde İbn Abbâs'tan sonra “İkrime ve Saîd” ibareleri yer almaktadır. Bu iki açıdan İbn Hişâm ile Ebû Nuaym'ın ele aldıkları senedin aynı olduğu ifade edilebilir. “İkrime ve Saîd” kullanımı ise muhtemelen bir sehivdir. Zira bu isnad genellikle “İkrime veya Saîd” şeklinde kayıtlanmıştır. Dört rivayetin üçünün senedinde Muhammed b. Ebî Muhammed'in ismi mübhem iken sadece İbn Humeyd'in naklettiği rivayette bu ismin açıkça zikredilmesi dikkate değer bir husustur. Muhtemelen Seleme yahut İbn Humeyd, mübhem olan şahsın kimliğini bildikleri veya tahmin ettikleri için ismi açıkça zikretmiş olmalıdırlar. Ancak geriye kalan üç rivayette ismin muğlak bırakılması, senedin aslının gerçekte mübhem olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte Seleme'den nakledilen *Megâzî* nüshasının İbn İshâk'ın eserinin son ve tam hali olduğu bilgisi dikkate alınacak olursa¹²¹⁰ İbn İshâk'ın rivayeti farklı zaman dilimlerinde farklı şekillerde naklettiği düşünülebilir.

Taberî'nin tahrir ettiği rivayet hadis eserlerinde tespit edilememiştir. Bu durum, rivayetin senedindeki problemler ve Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olmasından yahut rivayetin konusunun tefsir mahiyetinde olmasından kaynaklanmış olabilir. Bununla birlikte Mukâtil'in *Tefsîr*'inde ve Saîd b. Mansûr'un *Sünen*'inde mezkûr ayetlerin Kureyş'in önde gelenleri hakkında indiğine dair bazı rivayetler yer almaktadır.¹²¹¹

Taberî'nin çalışmamız sınırları içinde kaydettiği bir rivayet daha Mekkeli müşriklerin Hz. Peygamber'den mucize istemelerine dairdir. Taberî'ye göre bu olay da müşriklerin Kabe'nin yanında toplandıkları esnada vuku bulmuştur. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime → İbn Abbâs isnadıyla aktarılan rivayet genel hatlarıyla şu şekildedir: Müşrikler Hz. Peygamber'den dağları yürütmesini, ölüleri diriltmesini ve Allah ile melekleri kendilerine göstermesini istemişti. Eğer bunu yapamayacaksa da Allah'ın kendisine bir melek indirmesini ve melek vasıtasıyla peygamberliğinin tasdik edilmesini istemesini talep ettiler. Ayrıca Allah'tan kendisine bahçeler, altın ve gümüş dolu hazineler

b. Hasan → Muhammed b. Yahyâ → Muhammed b. Ahmed → İbrâhîm b. Sa'd şeklindedir. Ebû Nuaym'daki senedin İbn İshâk ile İbn Abbâs arası İbn Hişâm'daki gibidir.

¹²⁰⁹ Rivayeti İkrime'nin İbn Abbâs'tan nakli şeklinde muhtasar bir senedle nakleden musanniflerden biri de Sa'lebî'dir. Bkz.: Sa'lebî, *Keşf*, 16/477-478.

¹²¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bu çalışmanın “Seleme b. Fazl Tariki” başlığına bkz.

¹²¹¹ Mukâtil, *Tefsîr*, 2/550; Saîd b. Mansûr, *Sünen*, 6/150.

istemmesini söylediler. Nitekim Hz. Peygamber çarşı pazarda dolaşp geçimini sağlayan bir insandı. Rivayete göre onlar bu istekleri ile Resulullah'ın gerçek manada bir elçi olup olmadığını ve Allah katındaki konumunun ne olduğunu anlamak istiyorlardı. Hz. Peygamber'in müşriklerden gelen bu talepleri reddetmesi üzerine Furkân sûresi 7-8. âyetlerin indiği nakledilmiştir.¹²¹²

Bu rivayetin bir kısmı eserin muhtelif yerlerinde parça parça halde İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde senedsiz olarak tahrir edilmiştir.¹²¹³ İbn Hişâm'ın zikrettiği bilgilerin İbn İshâk'tan nakli muhtemeldir. Zira dağınık olarak anlattığı hususların bir kısmı İbn İshâk'ın sözü olarak nakledilmiştir. Bununla birlikte İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*'inde rivayetin kıssası zikredilmeden, müşriklerin Resulullah'a bir melek indirilmesini ve ona bahçeler, hazineler bahşedilmesine dair taleplerinden ötürü söz konusu ayetin indiğine dair bir rivayet tahrir edilmiştir. Bu rivayetin senedi Muhammed b. Abbâs → Züneyc → Seleme → İbn İshâk şeklindedir.¹²¹⁴ Söz konusu rivayet hadis eserlerinde tespit edilememiştir.

1.1.4.2. Resulullah'ın Nübüvvetini Sınamak İstemeleri

Taberî'nin çalışmamız sınırları çerçevesinde tahrir ettiği rivayetlerden biri de Mekkeli müşriklerin Hz. Muhammed'in nübüvvetini sınamak için Yahudilere başvurması hakkındadır. Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Kırk küsur sene önce gelen Mısırlı bir Şeyh → İkrime → İbn Abbâs isnadı ile aktarılan haber şu şekildedir:

Kureyş, Nadr b. Hâris ile Ukbe b. Ebî Muayt'ı Medine'deki Yahudi âlimlerine gönderdi. Onlara şöyle dediler: 'Muhammed hakkında onlara sorun, sıfatlarını kendilerine anlatın, söylediklerini onlara aktarın. Zira onlar, ilk Kitap ehlidir ve yanlarında bizim bilmediğimiz peygamberlik bilgisi vardır.' Bunun üzerine bu iki kişi yola çıktı ve Medine'ye vardılar. Orada Yahudi âlimlerine Allah Resul'ünü (s.a.s.) sordular; onun durumunu ve bazı sözlerini anlattılar ve şöyle dediler: 'Siz Tevrat ehlisiniz. Size, bizim bu arkadaşımız (yani Muhammed) hakkında bilgi vermeniz için geldik.' Yahudiler 'Ona üç şey sorun; biz size bunları sormanızı tavsiye ediyoruz. Eğer bunlar hakkında size bilgi verirse, o gerçekten Allah tarafından gönderilmiş bir peygamberdir; yok eğer cevap veremezse, o zaman bu adam bir iftiracıdır. Bu durumda hakkında nasıl davranmak istiyorsanız ona göre davranın. Birincisi ilk çağlarda yaşamış, bir mağarada kaybolan birtakım gençlerin (Ashâb-ı Kehf) başına gelenleri sorun. Çünkü onların başından geçen olay gerçekten ibret verici bir hadisedir. İkincisi yeryüzünün doğusuna ve batısına gitmiş olan dolaşan (seyyah) bir adamı sorun (Zülkarneyn). Üçüncüsü "Ruh nedir?" diye sorun...' ¹²¹⁵

Rivayetin devamında Mekkeli müşriklerin bu hususları Hz. Peygamber'e sordukları ve Hz. Peygamber'in 'size bunların cevabını yarın vereceğim' demesi üzerine on beş gün boyunca

¹²¹² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/402-403.

¹²¹³ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/309-310.

¹²¹⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 8/2665.

¹²¹⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/143-144.

vahiy gelmemesi, on beş günün sonunda bu hususların vahiyle bildirildiği nakledilmektedir. Rivayette Resulullah'a on beş gün boyunca vahiy gelmemesinin sebebi "inşallah" dememesine bağlanmıştır. Taberî bu rivayeti İsrâ sûresi 85. âyet ve Kehf sûresinin bazı ayetlerinin sebab-i nüzûlü bağlamında tahrir etmiştir.

Bu rivayet İbn İshâk'ın *Sîre*'sinde Ahmed → Yûnus → İbn İshâk → Mekkeli bir adam → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs isnadıyla yer almaktadır.¹²¹⁶ *Sîre*'de yer alan rivayetin öncesinde Nadr b. Hâris hakkında 8 âyetin indiğine dair bilgiler serdedilmiştir. Rivayetin içeriği ise bazı ziyade ve noksanlar olmak üzere Taberî'nin nakli ile uyumludur. Taberî'nin zikrettiği haberin senedi İkrime'nin İbn Abbâs'tan nakli şeklindeyken, İbn İshâk'ın tahrir ettiği rivayet, Saîd b. Cübeyr'in İbn Abbâs'tan naklidir. Ayrıca Taberî'de bulunan rivayette mübhem kişi "Kırk küsur sene önce gelen Mısırlı bir şeyh" iken *Sîre*'de bu kısım "Mekkeli bir adam" şeklinde rivayet edilmiştir. İncelenen rivayetin metni daha çok İbn İshâk'ın *Sîre*'sindeki haliyle, İbn Hişâm tarafından da tahrir edilmiştir. İbn Hişâm, rivayeti İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan nakli şeklinde aktarmaktadır.¹²¹⁷ Rivayeti tahrir eden müelliflerden biri de Beyhakî'dir. Beyhakî'nin zikrettiği senedin İbn Abbâs-İbn İshâk arası, İbn İshâk'ın *Sîre*'sindeki sened ile aynıdır.¹²¹⁸

Rivayetin benzerini senedsiz olarak nakleden müelliflerden biri Mukâtil'dir. Onun aktardığı rivayet Kureys'in Nadr b. Hâris ile Ukbe b. Ebî Muayt'ı Yahudilerden bilgi almak için Medine'ye gönderdiği, mezkûr üç hususu Hz. Peygamber'e sormalarını istediği, Resulullah'ın üç konu hakkında vahiy inmesi için müşriklerden mühlet istediği gibi hususlarda büyük oranda Taberî'nin nakline benzerlik arz eder. Öte yandan Mukâtil'in aktardığı rivayette Hz. Muhammed'in (s.a.s.) istediği mühlet Taberî'nin aksine üç gündür.¹²¹⁹ Benzer rivayeti aktaran Sa'lebî haberi senedsiz olarak İbn Abbâs'a nispet etmiştir.¹²²⁰ Vâhidî ise müşriklerin Resulullah'ı sınamak için Yahudilere başvurduğu ve Yahudilerin "ruh" hakkında sorun dediğine dair bir rivayeti İkrime'nin İbn Abbâs'tan nakli olarak zikretmiştir.¹²²¹

Taberî'nin tahrir ettiği rivayet, hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Bununla birlikte Mekkeli müşriklerin Yahudilere "Bize öyle bir şey söyleyin ki ona (Hz. Peygamber) soralım" dediği ve Yahudilerin de "Ona ruh hakkında sorun" demeleri üzerine ruhun mahiyeti hakkında İsrâ sûresi 85. âyetin indiğine dair bir rivayet hadis kaynaklarında tahrir edilmiştir.¹²²² Bu rivayet ilgili kaynaklarda İkrime'nin İbn Abbâs'tan nakli olarak yer almıştır.

¹²¹⁶ İbn İshâk, *Sîre*, 201-203.

¹²¹⁷ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/300-302.

¹²¹⁸ Beyhakî, *Delâil*, 2/269-271. Rivayet İbn Beyhakî'ye Ebû Abdillâh el-Hâfız → Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Ya'kûb → Utâridî → Yûnus b. Bükeyr isnadıyla İbn İshâk'tan intikal etmiştir.

¹²¹⁹ Mukâtil, *Tefsir*, 2/575-576.

¹²²⁰ Sa'lebî, *Kesf*, 15/466-468.

¹²²¹ Vâhidî, *Esbâb*, 570.

¹²²² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2402; Tirmizî, "Tefsîr", 18; Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, 13/250.

Taberî'nin tahrir ettiği rivayetin senedinin mübhem olması hadis kaynaklarına intikal etmemesinin sebebi olarak düşünölebilir. Bununla birlikte İbn İshâk'ın *Sîre*'sinde isnadda mübhem şahıs "Mekkeli bir adam" iken Taberî'de bu şahıs "Mısırlı bir şeyh" olarak geçmektedir. Ayrıca *Sîre*'de rivayet, Saîd b. Cübeyr'den menkulken Taberî'de İkrime'den aktarılmıştır. Bu hususlar rivayetin senedindeki diğör problemler olarak zikredilebilir. Öte yandan rivayetin benzerlerinin gerek tefsir gerekse hadis literatürlerinde naklediliyor olması haberin tarihî gerçeklik ihtimalini artırmaktadır.

1.1.4.3. Hz. Peygamber'e Suikast Düzenlemek İstemeleri

Taberî'nin tahrir ettiği bir rivayete göre Kureyş, Hz. Peygamber'in durumunu görüşmek üzere Dârü'n-Nedve'de toplanmış ve toplantıda ona suikast yapılmasına karar verilmiştir. Bu rivayet, Saîd b. Yahyâ → Yahyâ b. Saîd → İbn İshâk → İbn Ebî Necîh → Mücâhid → İbn Abbâs ve Saîd b. Yahyâ → Yahyâ b. Saîd → İbn İshâk → Kelbî → Ebû Sâlih → İbn Abbâs senedleriyle tahrir edilmiştir. Rivayetin ayrıntıları şu şekildedir:

Kureyş Hz. Peygamber'in durumunu görüşmek üzere Dârü'n-Nedve'de toplandı. İblis Necidli bir ihtiyar kılığına girerek onları karşıladı. Kendisine kim olduğu sorulduğunda Necidli bir ihtiyar olduğunu ve kendilerine nasihat etmek üzere orada bulunduğunu söyledi. Kureyş'in ileri gelenleri toplantıya onu da kabul ettiler. Daha sonra Necidli adam Hz. Muhammed (s.a.s.) konusunda bir çözüm bulmaları aksi taktirde onun Kureyş'e zararı dokunacağını söyledi. Bunun üzerine içlerinde biri Hz. Muhammed'in hapse atılmasını tavsiye etti. Necidli adam arkadaşlarının onu hapisten çıkarabileceğini ve çıktıktan sonra kendilerini (müşrikleri) topraklarından sürebileceğini söyledi. Başka birisi ise onun (Hz. Muhammed'in) Mekke'den sürölmesini tavsiye etti. Necidli adam buna da karşı çıkarak onun Mekke dışında diğör Arap kabilelerinden çok fazla kişi toplayabileceğini ve Kureyş'le savaşılabileceğini söyledi. Akabinde Ebû Cehil, her kabileden güçlü kuvvetli ve silahlı birer gencin seçilerek Resulullah'a suikast düzenlenmesini tavsiye etti. Böylece Haşimoğullarının her kabileyi karşısına almaktan çekinerek konuyu kapatacaklarını umdu. Necidli adam Kureyş'e bu fikrin isabetli olduğunu söyledi. Bunun üzerine bu fikir üzerine anlaştılar. Cebrail Hz. Peygamber'e gelerek durumu haber verince ve planları çöktü. Resulullah Medine'ye geldiğinde Allah, Enfâl sûresi 30. âyeti indirerek müşriklerin planını bozduğunu ve böylece elçisine yaptığı ikramı hatırlattı. Tûr sûresi 30. âyet de bu bağlamda indi. Müşriklerin toplandığı o gün yevmü'z-zahme/büyük kalabalığın toplandığı gün olarak anıldı.¹²²³

¹²²³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/134-135. Oldukça uzun olan rivayet aslına sadık kalarak tarafımızca kısaltılmıştır.

Bu metin Taberî'dekine benzer olmak üzere parça parça İbn Hişâm tarafından tahrir edilmiştir.¹²²⁴ İbn Hişâm rivayet serdederken konu bütünlüğünü daha net bir şekilde ortaya koymak için farklı rivayetleri de tahrir etmiştir. Onun rivayete ulaştığı sened şu şekildedir: İbn İshâk → Ashâbımızdan İbn Ebî Necîh'den rivayette (yalancılıkla) itham etmediğim bir kişi → İbn Ebî Necîh → Mücâhid ve itham etmediğim (güvendiğim) başka kişiler → İbn Abbâs. Bu isnaddaki mübhem kişilerin (itham etmediğim kişi/kişiler ifadesinin) Ebû Sâlih → Kelbî olması mümkündür. Zira Taberî, bu rivayeti yukarıda da işaret edildiği üzere iki isnadla tahrir etmiştir. İbn Ebî Hâtim ise bu haberi Ali b. Hüseyin → İbrâhim b. Saîd → Yahyâ b. Saîd → İbn İshâk → İbn Ebî Leylâ → Mücâhid → İbn Abbâs tarikiyle eserine almıştır.¹²²⁵ Seneddeki İbn Ebî Leylâ muhtemelen İbn Ebî Necîh isminin yanlış yazımı yani tashiftir. Zira rivayetin birçok kaynağa dağılan diğer senedlerinde bu isim tespit edilememiştir.

Tetkik ettiğimiz haber, Ebû Nuaym tarafından da büyük oranda Taberî ile aynı metne sahip olmak üzere tahrir edilmiştir. *Delâil*'de bu haberin üç isnadı bulunmaktadır. Bunlar şu şekildedir:¹²²⁶

- Habîb b. Hasan → Muhammed b. Yahyâ → Ahmed b. Muhammed → İbrâhîm b. Sa'd → İbn İshâk → itham etmediğim bir kişi → İbn Ebî Necîh → Mücâhid → İbn Abbâs.
- Süleymân b. Ahmed → Muhammed b. Ahmed → Fazl b. Ğânim → Seleme → İbn İshâk → İbn Ebî Necîh → Mücâhid → İbn Abbâs.
- Süleymân b. Ahmed → Muhammed b. Ahmed → Fazl b. Ğânim → Seleme → İbn İshâk → Kelbî → Ebû Sâlih → İbn Abbâs.

Beyhakî de bu rivayeti tahrir eden müellifler arasındadır. Onun eserindeki rivayetin senedleri, Taberî'nin tahvilli zikrettiği iki senedir. Sadece Taberî, Saîd b. Yahyâ'dan doğrudan nakil yaparken Beyhakî, Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm → Muhammed b. İsmâil el-Mukrî → Ebû Abdillâh tarikiyle Saîd b. Yahyâ'nın nakline ulaşmıştır.¹²²⁷

Tetkik ettiğimiz rivayet sened ve metin açısından pek çok sorun barındırmaktadır. Öncelikle çok uzun olan rivayetin Taberî'nin eserinde hem İbn Ebî Necîh → Mücâhid hem de Kelbî → Ebû Sâlih tarikleriyle nakledilmesi çok mümkün gözükmemektedir. Zira uzunca bir metnin aynı ifadelerle her iki tarikten nakledilmesi uzak bir ihtimaldir. Bu noktada İbn İshâk'ın konuyla alakalı bu iki tarikten gelen rivayetleri birleştirmiş olması mümkündür. Ancak rivayeti bu şekilde tahammül ettiyse, haberi aktarırken telif yaptığına delalet eden lafızlar kullanması gerekirdi. İkinci bir problem ise Taberî'nin zikrettiği rivayette “itham etmediğim kişi/kişiler”

¹²²⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, 2/89-92.

¹²²⁵ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 5/1686-1687

¹²²⁶ Ebû Nuaym, *Delâil*, 1/200-204.

¹²²⁷ Beyhakî, *Delâil*, 2/468-469.

ibaresi bulunmazken İbn Hişâm ve Ebû Nuaym'ın naklettiği rivayetlerde bu ibareler bulunmaktadır. Senedlerde yer alan bu ibarelerin müellifler ya da İbn İshâk'ın öğrencileri tarafından mı ilave edildiği yoksa İbn İshâk'ın rivayeti aktardığı öğrencilerine farklı farklı ibareler kullanarak mı tahdis ettiğini tespit etmek çok mümkün gözükmemektedir. Diğer bir ihtimal ise Taberî'nin bu ibareleri senedden çıkarmış olmasıdır.¹²²⁸

Mekkeli müşriklerin Dârü'n-Nedve'de toplanıp Hz. Peygamber hakkında karar almasına dair bazı rivayetler İbn Abbâs, Miksem, Mücâhid ve İkrime'ye isnad edilerek tahrir edilmiştir.¹²²⁹ Bu haberlerde şeytanın Necidli bir ihtiyar kılığına girdiği nakledilmemiştir. Tetkik ettiğimiz rivayet dışında Katâde, Süddî ve Câbir b. Zeyd'e isnad edilen iki haberde şeytanın Necidli bir ihtiyar kılığına girdiği bilgisi mevcuttur.¹²³⁰ Bu iki haberin İbn İshâk'ın nakline - ilgili kısımları itibariyle- mütâbaat sağladığı söylenebilir. Ancak bu rivayetler İbn Abbâs'a ulaşmamakta ve İbn İshâk'ın nakli kadar detay barındırmamaktadır. Ayrıca Beyhakî'nin Yûnus b. Bukeyr aracılığıyla naklettiği ve senedi İbn İshâk'ta biten başka bir rivayet, tetkik ettiğimiz rivayetle büyük ölçüde uyusmaktadır.¹²³¹

Tetkik ettiğimiz rivayet hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Katâde'nin naklettiği ve şeytanın Necidli adam kılığına girerek toplantıya katıldığı rivayeti ise, metni incelediğimiz rivayetten farklı olarak Abdürrezzâk tarafından nakledilmiştir. Ayrıca konuya dair Miksem'in İbn Abbâs'tan naklettiği başka bir haber de Abdürrezzâk'ın eserinde tahrir edilmiştir. Ancak bu rivayette şeytan-Necidli adam kıssası yer almamaktadır.¹²³² Özetle ifade etmek gerekirse Taberî'nin Mücâhid kanalıyla naklettiği rivayet görünüş itibariyle hasendir ancak senedde yukarıda işaret edilen problemler mevcuttur. Kelbî tarikiyle tahvilli nakledilen sened ise Kelbî ve Ebû Sâlih'in mecruh râviler olmasından dolayı zayıf hükmündedir.

Bu konuda varid olan diğer bir rivayet ise Saîd b. Yahyâ → Yahyâ b. Saîd → İbn İshâk → İbn Ebî Necîh → Mücâhid → İbn Abbâs isnadıyla Taberî'nin tahrir ettiği şu rivayettir:

Kureys, Peygamber (s.a.s.) hakkında karar almak üzere Dârü'n-Nedve'de toplandıklarında, içlerinden biri: "Onu bir bağ içinde hapsedin ve ölümün gelip kendisini almasını bekleyin; tıpkı daha önce şairlerden Zühre ve Nâbiğa'nın helâk olduğu gibi. O da onlardan sadece biridir" dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ onların bu sözlerini haber vererek şu âyeti indirdi: "*Yoksa onlar, "O bir şairdir; onun, zamanın felaketlerine uğramasını bekliyoruz" mu diyorlar?"*"¹²³³ ..."¹²³⁴

¹²²⁸ Rivayetin metni de birtakım sorunlar barındırmaktadır. Bu sorunlar; İbn İshâk ile İbn Abbâs'ın sözlerinin birbirine karışması, Tûr sûresi Mekkî iken rivayette Medenî imiş gibi algılanması, şeytanın bir insan kılığına girmesi ve Dârü'n-Nedve'ye iştirak etmesi şeklinde özetlenebilir. Bu problemler çalışmanın üçüncü bölümünde "Muhtevası Sebebiyle Tenkit Edilen Rivayetler" başlığı altında ele alınmıştır.

¹²²⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/134-138.

¹²³⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/134-138.

¹²³¹ Beyhakî, *Delâil*, 2/466-468.

¹²³² Abdürrezzâk, *Musannef*, 5/53-54.

¹²³³ et-Tûr 32/50.

¹²³⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21/593.

Bu rivayet İbn Hişâm tarafından İbn İshâk'ın "Ashabımızdan İbn Ebî Necîh'ten rivayette itham etmediğim bir kişi" ifadeleriyle tahrir edilmiştir.¹²³⁵ Muhtemelen bu rivayet yukarıdaki rivayetin bir parçası veya muhtasarı şeklindedir. Nitekim yukarıdaki rivayet de hem Taberî hem de İbn Hişâm tarafından benzer bir şekilde tahrir edilmiştir. Bu sebepten ötürü yukarıdaki rivayet hakkındaki tahrir değerlendirmelerini bu rivayete teşmil etmek mümkündür.

1.1.4.4. Velîd b. Muğire Hakkında İnen Ayetler

Taberî'nin Süfyân b. Vekî' → Vekî' → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs isnadıyla çalışmamız sınırlarında tahrir ettiği bir rivayet, "*Yarattığım o şahsı (cezalandırmak üzere) bana bırak!*"¹²³⁶ ve "*Rabbine andolsun, onların hepsine yapmakta olduklarını mutlaka soracağız.*"¹²³⁷ âyetlerinin Velîd b. Muğire hakkında indiğini konu edinmektedir.¹²³⁸

Bu rivayet İbn İshâk'ın *Sîre*'sinde aynı senedle, İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde ise senedsiz olarak tahrir edilmiştir.¹²³⁹ Söz konusu âyetlerin Velîd b. Muğire hakkında indiğine dair İbn Abbâs'a ve tâbiîn müfessirlerine isnad edilen birçok rivayet mevcuttur.¹²⁴⁰ Bu sebepten ötürü Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olmasından ötürü zayıf hükmünde olan rivayetin, mütâbaatla hasen li ğayrihî seviyesine yükseldiği söylenebilir. Bununla birlikte rivayet, hadis kaynaklarında tespit edilememiştir. Bu durumun muhtemel sebepleri rivayetin senedinin zayıf olması ve haberin muhaddislerin tasnif alanına çok fazla girmemesidir.

1.1.4.5. Ayetleri Eskilerin Masalları Olarak Nitelemeleri

Taberî'nin naklettiği bir rivayete göre Kureyş müşriklerinin önde gelenlerinden Nadr b. Hâris, Hz. Peygamber'e düşmanlık besler ve eziyet ederdi. O, Hire bölgesine gidip Fars krallarının hikayeleri ile İsfendiyar ve Rüstem'in menkibelerini öğrenmişti. Resulullah bir meclise gidip Allah'ın önceki ümmetlere gönderdiği azapları anlatmaya başladığında Nadr hemen orada biter ve Fars kralları, Rüstem, İsfendiyar'ın hikayelerini anlatmaya başladılar. Sonra da "Muhammed'in anlattıkları benim anlattıklarımın daha güzel değil!" diye eklerdi. Bunun üzerine Allah onun hakkında sekiz âyet indirdi o âyetlerden biri de "*Ona âyetlerimiz okunduğunda 'öncekilerin masalları' der.*"¹²⁴¹ âyetidir. Taberî'nin kaydettiği rivayette "esâtîru'l-evvelîn/öncekilerin masalları" ibaresinin geçtiği her ayetin Nadr hakkında indiği ifade edilmiştir. Taberî bu rivayeti, Ebû Küreyb → Yûnus → İbn İshâk → Kırk küsür sene önce gelen Mısırlı bir şeyh → İkrime → İbn Abbâs isnadıyla tahrir etmiştir. O, haberin benzerini İbn İshâk

¹²³⁵ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/480-481.

¹²³⁶ el-Müddesir 7/11.

¹²³⁷ el-Hicr 15/92.

¹²³⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/121.

¹²³⁹ İbn İshâk, *Sîre*, 150-151; İbn Hişâm, *Sîre*, 1/270.

¹²⁴⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/121-130.

¹²⁴¹ el-Kalem 68/15.

‘tan Seleme tarikiyle de tahrir etmiştir. Bu tarikten menkul hadiste isnad, İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs şeklindedir. Seleme’nin naklinde rivayetin sonunda yer alan “Onun hakkında sekiz ayet inmiştir...” ibareleri İbn İshâk → Kelbî → Ebû Sâlih → İbn Abbâs tarikiyle nakledilmiştir.¹²⁴²

Taberî’nin İbn Cüreyc’e isnadla aktardığı bir rivayet söz konusu ayetin Nadr b. Hâris hakkında indiğini teyit etmektedir.¹²⁴³ Mukâtil’in ayeti tefsir edişi de Taberî’nin nakliyle çok benzeşmektedir.¹²⁴⁴ Tetkik edilen rivayet, İbn İshâk ve İbn Hişâm’ın *Sîre*’lerinde tahrir edilmiştir. Her iki eserde de Nadr hakkındaki kısas senedsiz aktarılmıştır. Ancak Taberî’nin naklinin sonunda yer alan “esâtîru’l-evvelîn/öncekilerin masalları ibaresinin geçtiği her ayet Nadr hakkında inmiştir” ifadeleri İbn İshâk’ın eserinde Utâridî → Yûnus → İbn İshâk → Mekkelî bir adam → Saîd → İbn Abbâs senediyle yer alırken; İbn Hişâm’ın eserinde “İbn İshâk’a Abdullah b. Abbâs’tan ulaştığına göre” şeklinde nakledilmiştir.¹²⁴⁵

Taberî’de rivayetin hepsi senedli bir şekilde naklediliyorken İbn İshâk ve İbn Hişâm’ın eserlerinde bir kısmının senedli nakledilmesi sorunludur. Bu noktada konu hakkında İbn İshâk’ın açıklamaları (rivayetin kıssası) Taberî tarafından rivayetin içindeymiş gibi değerlendirilmiş olabilir. Ayrıca senedlerin Taberî’de ve İbn İshâk ile İbn Hişâm’ın eserlerinde farklı farklı serdedilmesi diğer bir problem olarak dikkat çekmektedir.¹²⁴⁶ Bu noktada seneddeki problemler yani isnadın değişken olması, meçhul, mübhem unsurları barındırması ve zayıf râviler aracılığıyla nakledilmesi haberin hadis eserlerinde tahrir edilmemesinin sebepleri olarak değerlendirilebilir. Ayrıca rivayetin sebep-i nüzûl bağlamında tefsir içerikli olması da hadis külliyyatında zikredilmemesinin diğer bir nedeni olarak öngörülmektedir.

1.1.4.6. Münafıkların Recî‘ Vak‘ası’nda Şehit Olanları Tahkir Etmeleri

Çalışmamız sınırları içerisinde münafıklar hakkında bir âyetin indiğini ifade eden rivayet ise Recî‘ Vak‘ası’nda şehit olanlar hakkında münafıkların tahkir edici ifadeler kullanmalarına dairdir. Taberî’nin Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs senediyle tahrir ettiği rivayette, sahâbeden Hubeyb ve arkadaşlarının yer aldığı seriyyenin, Mekke ile Medine arasındaki Rec‘î mevkiinde şehit edilmesinden sonra bazı münafıkların “Yazıklar olsun bu öldürülenlere! Ne evlerinde oturdular ne de arkadaşlarının (Hz. Peygamber’in) tebliğini yerine getirebildiler. Böylece boşuna helâk olup gittiler...” dedikleri ve bunun üzerine Bakara 204-207. âyetlerin

¹²⁴² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 17/399-400.

¹²⁴³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 17/400.

¹²⁴⁴ Mukâtil, *Tefsîr*, 4/622.

¹²⁴⁵ İbn İshâk, *Sîre*, 201; İbn Hişâm, *Sîre*, 1/300.

¹²⁴⁶ Bu problemler çalışmanın üçüncü bölümünde “İbn İshâk’a Ulaşan İsnadların Kaynaklarda Farklılık Arz Etmesi” başlığı altında detaylı olarak ele alınacaktır.

indiği aktarılmıştır. Ayrıca rivayetin içinde âyetlerdeki bazı lafızların tefsirine dair bilgiler bulunmaktadır. Taberî bu rivayeti İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs tarikiyle de tahrir etmiştir. Bu ikinci tarikle aktarılan rivayet “Âsım ve Mersed’in yer aldığı seriyye...” şeklinde başlamaktadır. Rivayetin geri kalanı ise ilk tarikle nakledilen habere benzemektedir.¹²⁴⁷

Bu rivayet İbn Hişâm ve İbn Ebî Hâtim tarafından da tahrir edilmiştir.¹²⁴⁸ İkisinin naklettiği rivayet “Âsım ve Mersed’in yer aldığı seriyye...” şeklinde başlaması itibariyle Taberî’nin tahrir ettiği ikinci rivayet ile örtüşmektedir. Bu iki eserde yer alan rivayet Taberî’nin nakli ile neredeyse aynıdır. İbn Hişâm’ın naklinde rivayetin devamındaki lafız açıklamaları daha muhtasar kaydedilmiştir. İbn Ebî Hâtim ise rivayetin içinde yer alan bu lafız açıklamalarından sadece birine yer vermiştir. Bu itibarla İbn Ebî Hâtim’in naklinin en muhtasar nakil olduğu ifade edilebilir.

Kaynaklarda mezkûr ayetin Ahnes b. Şerik isimli bir münafık hakkında indiği de zikredilmektedir. Bu minvaldeki rivayetlerde Ahnes’in Müslüman olmak için Hz. Peygamber’e geldiği, Müslüman olduğuna yemin ettiği ancak daha sonra Müslümanlara ait mallara zarar verdiği kaydedilmiştir.¹²⁴⁹ Bazı rivayetlerde ise ayetin kapsamının bütün münafıklar olduğu belirtilmektedir.¹²⁵⁰ Hadis eserlerinde Rec’î vakasına dair bazı rivayetler siyer-megâzî bağlamında tahrir edilmiştir.¹²⁵¹ Ancak bu olayın bazı ayetlerin nüzûlüne sebebiyet verdiğine dair bir rivayet hadis eserlerinde tespit edilememiştir.

1.2.Siyer-Megâzîyle Alakalı Rivayetler

Çalışmamız sınırları dahilinde Taberî tarafından tahrir edilen bazı rivayetler siyer-megâzî konuludur. Aslında sebep-i nüzûl rivayetlerinin de çoğu, ayetlerin iniş sebepleri ile Hz. Peygamber’in hayatı arasındaki organik bağdan dolayı siyer-megâzî kapsamında değerlendirilebilir. Ancak âyetlerin iniş sebeplerine dair rivayetler ayrı bir başlıkta ele alındığı için siyer-megâzî kapsamında değerlendirilip, sebep-i nüzûl kapsamına alınamayacak rivayetler bu başlık altında kronolojiye dikkat edilerek incelenecektir. Taberî söz konusu rivayetleri âyetlerin hangi ortamda indiğine işaret etmek üzere tahrir etmiştir.

¹²⁴⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/573-574. Rivayet zahiren mevkûf gibi gözükse de rivayetteki seriyyenin Hz. Peygamber tarafından gönderilmesi ve münafıkların Resulullah’ı anarak Rec’î vakasıyla alay etmeleri, haberin hükmen merfû’ olarak değerlendirilmesinin daha isabetli olacağını düşündürmektedir.

¹²⁴⁸ İbn Hişâm, *Sîre*, 2/174; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 2/363. İbn Hişâm bu rivayeti İbn İshâk → mevlâ li âli Zeyd b. Sâbit → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs tarikiyle nakletmektedir. O İbn İshâk ile kendi arasındaki Bekkâî’yi senedden düşürmüştür. İbn Ebî Hâtim ise Muhammed b. Abbâs → Züneyr → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Saîd veya İkrime → İbn Abbâs isnadıyla rivayeti tahrir etmektedir.

¹²⁴⁹ Mukâtil, *Tefsîr*, 1/141; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/572; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 2/364; Sa’lebî, *Keşf*, 5/268-270. Mukâtil bu hususu kendi görüşü olarak aktarmıştır. Taberî ve İbn Ebî Hâtim ilgili rivayeti Süddî’den nakletmektedir. Sa’lebî ise Mukâtil, Süddî, Kelbî ve Atâ’nın ayetin Ahnes hakkında indiğine dair görüşü paylaştıklarını ifade etmiştir.

¹²⁵⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/574; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 2/364.

¹²⁵¹ Abdürrezzâk, *Musannef*, 3/28; Buhârî, “Megâzî”, 28.

1.2.1. Resulullah'ın Yakın Akrabalarını İslâm'a Davet Etmesi

Taberî Şuârâ sûresi 214. âyetteki “*Yakın akrabalarını uyar...*” âyetini tefsir etmek üzere birçok rivayet sıralamıştır. Bu rivayetlerden biri de Seleme → İbn İshâk → Abdülğaffâr b. Kâsım → Minhâl b. Amr → Abdullah b. Hâris → İbn Abbâs → Hz. Ali senediyle nakledilen Hz. Peygamberin söz konusu âyet indikten sonra akrabalarını davet edip yemek vermesine dairdir. Hz. Ali'nin aktardığına göre mezkûr âyet indiğinde Resulullah, tebliğinin akrabaları tarafından hoş karşılanmayacağını düşünmekteydi. Cebrail kendisini bu hususta uyarınca yemek daveti vermeye karar verdi. Hz. Ali'den de akrabalarını davet etmesini ve yemeği hazırlamasını istedi. Resulullah yemek bittikten sonra söz alarak tebliğ yapmak istedi ancak amcası Ebû Leheb onun sözünü kesti ve cemiyeti dağıttı. Daha sonra Hz. Peygamber akrabalarını tekrar davet etti. Tebliğini yaptıktan sonra İslâm'ı davet yolunda akrabalarından yardım istedi. Hepsini suskun kalınca Hz. Ali “Ben senin yardımcın olurum” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber “bu benim kardeşimdir vs. vs. (keza keza), onu dinleyin ve ona itaat edin” dedi.¹²⁵²

Bu rivayet İbn İshâk'ın *Sîre*'sinde ve Beyhakî'nin *Delâil*'inde mübhem râviler içeren bir isnadla; Bezzâr ve Ebû Nuaym'ın eserlerinde Taberî'deki isnadla tahrir edilmiştir. Sadece bu iki müellifin Seleme'den rivayeti naklettikleri râviler farklıdır.¹²⁵³ Taberî ise rivayeti doğrudan Seleme'den nakletmektedir. Tetkik ettiğimiz rivayetler de görüldüğü üzere Taberî, Seleme'nin nakillerini İbn Humeyd vasıtasıyla nakletmiştir. Bundan dolayı incelenen rivayet de muhtemelen Taberî'ye Seleme aracılığıyla intikal etmiştir. Bu rivayetten önce Taberî, İbn Humeyd → Seleme tarikiyle başka bir rivayet daha naklettiği için senedi kısaltmaya yönelik İbn Humeyd'i isnaddan düşürmüş olmalıdır. Nitekim rivayetin muhtasar hali aynı isnadla ancak İbn Humeyd → Seleme tarikiyle Taberî'nin *Tehzîbü'l-âsâr*'ında da yer almaktadır.¹²⁵⁴

Bu rivayetin senedinin İbn İshâk ve Beyhakî'de mübhem râviler içeriyorken Bezzâr, Taberî ve Ebû Nuaym'da açık bir şekilde zikredilmesi dikkat çekicidir. Mübhem isnadla ibhama delalet eden şu ifadeler kullanılmıştır: “İbn İshâk → Abdullah b. Hâris'ten rivayeti işitip ismini gizli tutmamı isteyen bir kişi/ (حدثني من سمع عبد الله بن الحارث ابن نوفل واستكتمني اسمه عن ابن عباس) → Abdullah b. Hâris → İbn Abbâs → Hz. Ali.” Tespit edebildiğimiz kadarıyla¹²⁵⁵

¹²⁵² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/661-663.

¹²⁵³ İbn İshâk, *Sîre*, 145; Bezzâr, *Müsned*, 2/105; Ebû Nuaym, *Delâil*, 1/425-426; Beyhakî, *Delâil*, 2/178-180. Rivayet İbn İshâk'tan Bezzâr'a Seleme'nin damadı → Seleme aracılığıyla, Ebû Nuaym'a ise Ebû Amr Muhammed b. Ahmed → Hasan b. Süfyan → Ammâr b. Hasan → Seleme vasıtasıyla intikal etmiştir. İbn İshâk ve Beyhakî'nin eserlerindeki sened şu şekildedir: Yunus b. Bükeir → İbn İshâk → Abdullah b. Hâris'ten rivayeti işitip ismini gizli tutmamı isteyen bir kişi → Abdullah b. Hâris → İbn Abbâs → Hz. Ali. İbn İshâk'ın eserinde Yunus'tan rivayeti nakleden kişi Utâridî'dir. Beyhakî ise Utâridî'ye Muhammed b. Abdillâh → Muhammed b. Ya'kûb isnadıyla ulaşmıştır.

¹²⁵⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Âmûlî et-Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr (Müsnedü Ali)*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Beyrut: Matbaatü'l-Medenî, ts.), 62.

¹²⁵⁵ Bu tespit, Şâmile ve Kuramer 2.0 programlarındaki tüm eserlerde “استكتمني اسمه” ibaresi ve türevleri taranarak yapılmıştır. İbn Hibbân'ın *Sahih*'inde Muâviye b. İshâk'ın Atâ b. Yesâr'dan naklettiği yöneticilere karşı çıkmakla alakalı bir rivayette Atâ'nın “Bu rivayeti sana benim naklettiğimi Muâviye yaşadığı sürece açık etme!” dediği

isnadlarda bu şekilde bir müphemlik kullanımı sadece bu rivayete ve İbn İshâk'a özgüdür. Kanaatimizce İbn İshâk'a rivayeti aktaran kişi yani Seleme'nin açık olarak naklettiği isnadlarda Abdülğaffâr b. Kâsım, Şîî ithamına maruz kalmamak için isminin gizlenmesini istemiştir. Zira rivayetin sonunda Hz. Peygamber'in "bu benim kardeşimdir, onu dinleyip ona itaat edin" ifadeleri bulunmaktadır. Dolayısıyla Rafızîliğe nispet edilen ve cerh edilen Abdülğaffâr'ın isminin gizli tutulmasını istemiş olması mümkündür.¹²⁵⁶ Bununla birlikte İbn İshâk'ın Şîîlikle suçlanan bir râvinin ismini gizli tutmak istemiş olması da mümkündür. Zira daha önce de değinildiği gibi İbn İshâk, mecruh bir râvi olan Kelbî'den rivayet ederken onun bilinen nisbesi yerine daha az bilinen künyesi ve ismini kullandığı malumdur.¹²⁵⁷ Ancak isnadda kullandığı ifadeden dolayı (ismini gizli tutmamı isteyen kişi) İbn İshâk'ı bu tutuma sevk eden şeyin Abdülğaffâr'ın isteği olması daha olasıdır.

Mübhem râvi/râviler içeren isnadda İbn İshâk'tan rivayeti nakleden kişi Yûnus b. Bukeyr iken, senedin açık ve tam hali Seleme vasıtasıyla dağılmıştır. Bu durum neden İbn İshâk'ın bir öğrencisi rivayeti mübhem isnadla aktarıyorken diğeri açık bir şekilde aktarıyor sorusunu akla getirmektedir. Seneddeki bu duruma dikkat çeken Dârekutnî, İbn İshâk'ın Yûnus'a naklederken senedi mübhem tuttuğunu, Seleme'ye aktarırken ise açık bir şekilde aktardığını ifade etmiştir. Ona göre rivayetin doğruya en yakın hali Seleme'nin naklettiği varyanttır.¹²⁵⁸ Dârekutnî'nin bu değerlendirmesi isabetli gözükmemektedir. Zira kaynaklarda Seleme'nin İbn İshâk'ın Megâzî'yi naklettiği son öğrencisi olduğu ve onun eserinin tam haline sahip olduğu zikredilmektedir.¹²⁵⁹ Buna göre İbn İshâk'ın iki ayrı öğrencisine farklı zaman dilimlerinde farklı şekillerde aktarım yaptığı söylenebilir. Aktarım şeklinin farklılaşması ise İbn İshâk'ın isnad konusundaki tutumunun zamanla değiştiği intibasını uyandırmaktadır.

Hadis kaynaklarında mezkûr âyet indikten sonra Hz. Peygamber'in dağa çıkıp Kureyş'i İslâm'a davet ettiği Ebû Hüreyre'den naklen¹²⁶⁰ ve kızları ile yeğenlerini uyardığına¹²⁶¹ dair Hz. Âişe'den menkul bazı rivayetler tahrir edilmiştir. İbn Abbâs'tan naklen bu âyet indikten sonra Hz. Peygamber'in Safâ Tepesine çıkıp insanları uyardığına dair bir rivayet de hadis külliyyatında yer almaktadır.¹²⁶² Taberî'nin eserinde nakledilen tetkik ettiğimiz rivayet, Hz. Ali'den naklen

nakledilmiştir. Bkz.: İbn Hibbân, *Sahih*, 5/128. Burada "استكتمني" ibaresi kullanılmakla birlikte İbn İshâk'ın kullanımıyla paralellik arz etmez.

¹²⁵⁶ Zehebî, *Mizân*, 2/558; Zehebî, *Târîh*, 4/442

¹²⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bu çalışmanın "Kelbî Tariki" başlığına bkz.

¹²⁵⁸ Ebû'l-Hasen Ali b. Amr ed-Dârekutnî, *el-İlelû'l-vârideti fi'l-ehâdisi'n-nebeviyyeti*, thk. Muhammed b. Sâlih ed-Debbâsî (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1432/2011), 1/299.

¹²⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 40169; Yahyâ b. Maîn, *Sualât*, 235.

¹²⁶⁰ İshâk b. Râhûye, *Müsned*, 1/334; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/2482; Dârimî, "Rikâk", 23; Buhârî, "Tefsîr", 260, "Menâkıb", 12; Müslim, "İmân" 348; Tirmizî, "Tefsîr", 27; Nesâî, "Vasâyâ", 6.

¹²⁶¹ İshâk b. Râhûye, *Müsned*, 1/408; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9/282; Müslim, "İmân", 350; Tirmizî, "Züh'd", 7, "Tefsîr", 27; Nesâî, "Vasâyâ", 6.

¹²⁶² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2902; Buhârî, "Tefsîr", 260; Müslim, "İmân", 353.

muhtasar olarak Ahmed b. Hanbel tarafından tahrir edilmiştir.¹²⁶³ Bu rivayet senedde İbn Abbâs zikredilmeksizin doğrudan Hz. Ali'den aktarılmıştır. Taberî'nin nakline göre oldukça muhtasar olan rivayette ilgili âyet indikten sonra Resulullah'ın akrabalarına yemek tertip ettiği ve onlara hitaben “Kim benim vaatlerimi üstlenir, benimle cennette olur ve ailem için halifem olur?” dediği ve herkes suskun kalınca Hz. Ali'nin “Ben” diye cevap verdiği kaydedilmiştir.

Taberî'nin eserinde zikredilen rivayet senedde bulunan Abdülğaffâr'dan dolayı zayıf hükmündedir. Ahmed b. Hanbel'in naklettiği rivayette ise iki râvi tenkit edilmektedir.¹²⁶⁴ Bundan dolayı rivayetin her iki varyantının da zayıf hükmünde olduğu söylenebilir. Ancak iki ayrı tarikten nakledilen rivayetin içeriğinin temel olarak uyuşmasından dolayı hadiste aktarılan bilgilerin tarihi bir gerçekliğinin olduğu düşünülebilir. Bu noktada tam bir mütâbaattan söz edilemese de Ahmed b. Hanbel'in tahrir ettiği rivayetin bir kısmının, tetkik ettiğimiz rivayeti manen desteklediğini ifade etmek mümkündür.

Hadis kaynaklarında konuya dair İbn Abbâs'ın naklettiği diğer rivayet (Hz. Peygamber'in söz konusu âyet indikten sonra Safâ tepesine çıkıp insanları uyarması) ile Hz. Aîşe ve Ebû Hüreyre'den menkul hadislerin daha çok tahrir edilmesi bu rivayetlerin daha güvenilirlikle nakledilmesinden kaynaklanmıştır.¹²⁶⁵ Bundan dolayı hadis eserlerinde sıhhat merkezli bir rivayet tahririnin öncelikli olduğu söylenebilir.

1.2.2. Bedir Savaşı Öncesinde Bazı Müslümanların Savaşmaya İsteksiz Olması

Taberî Bedir Savaşı'ndan bahseden Enfâl 5. âyette müminlerin bazılarının savaşmaya isteksiz oluşunu, İbn İshâk'ın siyer/megâzî bağlamında naklettiği bir rivayetle tefsir etmiştir. Bu haber İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Zühî, Âsım b. Ömer, Abdullah b. Ebî Bekr, Yazîd Rûmân → Urve ve diğer bazı alimlerimiz → İbn Abbâs isnadıyla nakledilmiştir. Rivayette Ebû Süfyân'ın Şâm'dan gelen kervanına düzenlenecek baskın için bazı Müslümanların gönüllü, bazılarının ise isteksiz olduğu aktarılmıştır.¹²⁶⁶

Bu rivayetin uzun hali aynı senedle, Enfâl 7. âyette bahsi geçen Müslümanların iki gruptan (kervan ve yaklaşmakta olan müşrik ordusu) daha güçsüz olanıyla karşılaşmak istemesini tefsir etme gayesiyle Taberî tarafından tahrir edilmiştir.¹²⁶⁷ Bundan dolayı ilk

¹²⁶³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/937. Rivayetin senedi şu şekildedir: Esved b. Âmir → Şerîk → A'meş → Minhâl → Abbâd b. Abdillâh Ali. Ayrıca bkz.: Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Fedâilü's-sahâbe*, thk. Vasiyyullah Muhammed Abbâs (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1983), 2/650, 700.

¹²⁶⁴ Bunlar Abbâd b. Abdillâh ve Şerîk'tir. Abbâd hakkındaki değerlendirmeler için bkz.: İbn Hacer, *Takrîb*, 481. Şerîk hakkındaki değerlendirmeler için bkz.: İbn Hacer, *Takrîb*, 436.

¹²⁶⁵ Yukarıda da işaret edildiği üzere bu rivayetler başta Buhârî ve Müslim olmak üzere çoğu hadis koleksiyonunda tahrir edilmiş ve sıhhat şartlarını karşılamışlardır.

¹²⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/36.

¹²⁶⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/41-43.

rivayette Taberî tarafından taktî‘ yapıldığı söylenebilir. Ayrıca rivayetin senedinde telfik yapılmıştır. Telfiki yapan kişi isnadları birleştiren İbn İshâk’tır. Bundan dolayı senedde geçen “Urve ve diğer âlimlerimiz” ifadesi kuvvetle muhtemel İbn İshâk’a aittir. Zira rivayetin uzun versiyonu parça parça olmak üzere İbn Hişâm tarafından da tahrir edilmiştir.¹²⁶⁸ Onun eserine aldığı rivayetlerin senedi aynı telfikli ifadeleri haizdir. Bundan dolayı telfiki yapanın Taberî yahut İbn Hişâm veya bunların İbn İshâk’a ulaştığı râviler olduğu söylenemez. Çünkü ikisi de farklı araçlarla İbn İshâk’ın nakline ulaşmıştır. Öte yandan rivayetin uzun halinde senedi zikredildikten sonra haberde “bu rivayeti parça parça olmak üzere bu âlimlerden tahdis ettim, benim Bedir hadisesiyle alakalı aktardığım rivayetler onların rivayetleriyle birleşmektedir” ifadeleri yer alır. Bu ifadeler de büyük ihtimalle İbn İshâk’a aittir.

Hadis eserlerinde tespit edilemeyen bu rivayetler yukarıda da işaret edildiği üzere İbn Hişâm tarafından aynı senedle tahrir edilmiştir. Bununla birlikte incelediğimiz rivayetin isnadında bulunan Urve’nin, mürsel olarak aktardığı bazı rivayetler ele alınan haberle örtüşmektedir.¹²⁶⁹

Taberî ilgili âyetlerdeki ifadelerin Müslümanlardan savaşılmaya isteksiz olanlara değil de müşriklere hamledildiğine dair rivayetleri de naklettikten sonra, doğru olan görüşün İbn Abbâs ve İbn İshâk’tan nakledilenler olduğuna vurgu yapmaktadır. Ona göre âyetin siyak ve sibakı dikkate alındığında savaşılmaya gönülsüz ibareleriyle Müslümanların kastedildiği açıktır.¹²⁷⁰ Bu değerlendirme siyer-megâziye dair konularda İbn İshâk’ın otorite kabul edildiği fikrini güçlendirmektedir.

1.2.3. Müşriklerin Bedir’e Gösterişli Bir Şekilde Gitmeleri

Taberî Enfâl sûresi 47. âyeti tefsir ederken âyette geçen “...gösterişli olma...” ibaresini tefsir etmek üzere ayetin Bedir günü gösteriş yapmak isteyen müşrikler hakkında indiğine dair rivayetleri sıralamıştır. Onun serdettiği rivayetlerden biri müşriklerin hangi ruh haliyle savaş meydanına gittiğine dairdir. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Zühî, Âsım b. Ömer, Abdullah b. Ebî Bekr, Yezîd Rûmân → Urve ve diğer bazı alimlerimiz → İbn Abbâs tarikiyle nakledilen rivayet şu şekildedir:

Ebû Süfyân kervanını güvenli bir şekilde kurtardığını gördüğünde Kureyşlilere haber göndererek şöyle dedi: “Siz buraya sadece kervanınızı, adamlarınızı ve mallarınızı korumak için çıktınız. Allah onu selâmete erdirdi. Artık geri dönün.” Bunun üzerine Ebû Cehil b. Hişâm, “Hayır! Vallahi biz geri dönmeyeceğiz! Mutlaka Bedir’e ulaşacağız!” dedi. O sırada Bedir, Arapların yıllık panayırlarından biri olup her yıl orada büyük bir pazar kurulurdu. Ebû Cehil sözlerini şöyle sürdürdü: “Orada üç gün kalacağız, develer boğazlayacağız, yemekler yedirip şaraplar içeceğiz,

¹²⁶⁸ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/609-615.

¹²⁶⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/41.

¹²⁷⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/38.

cariyeler bizim için şarkı ve çalgı çalacaklar. Böylece Araplar bizim orada olduğumuzu duyacak ve bizi daima korku ile anacaklardır. Haydi yürüyün!”¹²⁷¹

Taberî’de İbn İshâk’tan telifli olarak aktarılan bu rivayet İbn Hişâm tarafından senedsiz nakledilmektedir.¹²⁷² İncelediğimiz rivayet birebir aynı veya yakın lafızlarla başka bir kaynaktan tespit edilememiştir. Bununla birlikte Atiyye tarikiyle İbn Abbâs’tan nakledilen kısa bir rivayette İbn Abbâs, bu ayetin Bedir günü müşrikler hakkında indiğine işaret etmektedir.¹²⁷³ Tetkik ettiğimiz rivayetle benzer manalar içeren bazı haberler Katâde, İbn İshâk tarikiyle Abbâd b. Abdullah b. Zübeyr ve Mücâhid’den nakledilmiştir.¹²⁷⁴ Ayrıca bu haber çok benzer ifadelerle, tetkik ettiğimiz rivayetin senedinde yer alan Urve’den de nakledilmiştir.¹²⁷⁵ Bununla birlikte tetkik ettiğimiz rivayet veya benzerleri hadis musannefâtında tespit edilememiştir.

1.2.4. Bedir Günü Meleklerin Savaşı

Bedir günü Allah’ın Müslümanlara melekler vasıtasıyla yardım ettiğine dair rivayet *Câmiu’l-beyân*’da İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Hasan b. Umâre → Hakem b. Uteybe → Miksem → İbn Abbâs tarikiyle tahrir edilmiştir. Rivayetin metni şu şekildedir: “Melekler Bedir Günü hariç hiçbir savaşta fiilen savaşmadılar. Diğer savaşlarda da bulunurlardı ancak fiilen savaşmazlardı.” Taberî bu rivayeti Bedir Savaşı’nda Allah’ın Müslümanlara meleklerle yardım ettiğini ifade eden Âl-i İmrân 124. âyetin tefsiri bağlamında tahrir etmiştir.¹²⁷⁶

Bu rivayet tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece İbn Hişâm tarafından tahrir edilmiştir.¹²⁷⁷ İbn Hişâm’ın tahrir ettiği rivayetin senedi İbn İshâk → Miksem’den itham etmediği kişi → Miksem → İbn Abbâs şeklindedir. Mübhemlik içeren isnadda İbn Hişâm’ın, Hakem b. Uteybe ile Hasan b. Umâre’yi seneden düşürdüğü ifade edilebilir.¹²⁷⁸ Taberî’nin tahrir ettiği rivayetle lafzen ve manen büyük ölçüde örtüşen ve İbn Abbâs’tan başka bir tarikla nakledilen bir rivayet, Ebû Nuaym tarafından da tahrir edilmiştir.¹²⁷⁹ İlâveten kaynaklarda

¹²⁷¹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 11/217-218. Rivayetin uzun hali için bkz.: Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr el-Âmülî et-Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dârü’t-Türâs, 1387/1967), 2/438. Rivayetin kısa hali mevkûf gibi görünmekle birlikte uzun halinde Hz. Peygamberle alakalı detaylar ve onun sözleri de yer aldığı için bu haberi merfû kaydetmek daha uygun olacaktır.

¹²⁷² İbn Hişâm, *Sîre*, 1/618. Rivayeti İbn Abbâs’ın sözü olarak tahrir eden müelliflerden biri de Sa’lebî’dir. Sa’lebî, *Kef*, 13/118.

¹²⁷³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 11/218; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 5/1713.

¹²⁷⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 5/1714. Erken dönem müfessirlerinden Mukâtil’in görüşü de bu yönde olmuştur. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr*, 2/118.

¹²⁷⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 11/217.

¹²⁷⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 6/23. Rivayet mevkûf gibi gözükmekle birlikte haberdeki bazı bilgiler gaybîdir. İbn Abbâs’ın bu hususları kendi içtihadıyla bilmesi imkân dahilinde olmadığı için rivayet, hükmen merfû olarak değerlendirilmelidir.

¹²⁷⁷ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/634.

¹²⁷⁸ Zira bu durumun benzer bir örneği çalışmanın “Temîm ed-Dârî” başlığı altında zikredilmiştir.

¹²⁷⁹ Ebû Nuaym, *Delâil*, 1/473. Ebû Nuaym’ın naklettiği rivayetin senedi muttasıldır. Bu rivayeti senedsiz olarak İbn Abbâs’tan Vâkidî ve Beyhakî de tahrir etmiştir. Bkz.: Vâkidî, *Megâzî*, 1/79; Beyhakî, *Delâil*, 3/58.

Mücâhid'e isnad edilen benzer bir rivayet de bulunmaktadır.¹²⁸⁰ Benzer ifadeler Mukâtil tarafından da zikredilmektedir.¹²⁸¹

Hadis kaynaklarında meleklerin Bedir'e katıldıkları ve savaştıklarına dair bazı rivayetler tahrir edilmiştir.¹²⁸² Bu rivayetlerden biri de İbn Abbâs'ın Hz. Ömer'den nakille detaylı ve uzun bir şekilde Bedir Savaşı'nı anlattığına dairdir. Müslim tarafından tahrir edilen rivayette meleklerin savaştığı bilgisi de yer almaktadır. Ancak bu rivayet sened ve metin itibarıyla Taberî'nin tahrir ettiği rivayetten farklıdır.¹²⁸³ Ayrıca Mücâhid'in naklettiği "Melekler Bedir Günü hariç başka bir savaşta savaşmadı" rivayeti İbn Ebî Şeybe tarafından tahrir edilmiştir.¹²⁸⁴ Bu hadis muhtemelen Taberî'de İbn Abbâs'tan tahrir edilen rivayetin taktî'e uğramış halidir. Zira rivayetin metni İbn Abbâs'a isnad edilen metin ile aynıdır. Bundan dolayı Mücâhid'in bu rivayeti İbn Abbâs'tan işittiği ancak ona isnad etmeden naklettiği ifade edilebilir.

Taberî tarafından tahrir edilen incelediğimiz rivayet, senedinde bulunan Hasan b. Umâre hakkındaki eleştirilerden dolayı zayıf hükmündedir. Muhtemelen bu zayıflıktan ötürü bu haber hadis kaynaklarına bu tarikle intikal etmemiştir. Ancak gerek Ebû Nuaym'ın farklı bir tarikle tahrir ettiği benzer rivayet, gerekse Mücâhid'in İbn Abbâs'ı zikretmeksizin naklettiği hadis Taberî'deki rivayete mütâbaat sağlamaktadır. Bundan dolayı tetkik ettiğimiz hadisin zayıf hükmünden hasen li gayrihî seviyesine yükseldiği ifade edilebilir.

1.2.5. Bedir'de Abbâs b. Abdülmuttalib'in Esir Alınması

Taberî'nin Âl-i İmrân sûresi 125. âyette meleklerin Bedir Savaşı'na iştirak ettiği hususunda tahrir ettiği rivayetlerin biri Hz. Abbâs'ın esir edilişine dairdir. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Hasan b. Umâre → Hakem b. Uteybe → Miksem → İbn Abbâs tarikiyle nakledilen rivayet şu şekildedir:

(Hz.) Abbâs'ı esir alan kişi, Benî Selime kabilesinden Kâ'b b. Amr'ın kardeşi Ebü'l-Yeser idi. Ebü'l-Yeser yapılı bir kimseydi, Abbas ise iri ve güçlü bir adamdı. Bunun üzerine Allah Resulü Ebü'l-Yeser'e: "Ey Ebü'l-Yeser! Sen Abbâs'ı nasıl esir aldın?" diye sordu. O da şöyle cevap verdi: "Ey Allah'ın Resulü! Vallahi, bana o konuda bir adam yardım etti. Ne ondan önce ne de ondan sonra kendisini gördüm. Şekli şöyle şöyleydi (tasvir etti)." Bunun üzerine Allah Resulü "Ona karşı sana yardım eden muhakkak ki şerefli bir melekti" buyurdu.¹²⁸⁵

Bu rivayet tespit edebildiğimiz kadarıyla Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ve Ebû Nuaym'ın *Delâil*'inde tahrir edilmiştir. *Müsned*'de tahrir edilen rivayetin senedi Abdullah b. Ahmed b. Hanbel → Ahmed b. Hanbel → Yezîd b. Hârûn → İbn İshâk → İkrime'den işiten bir

¹²⁸⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/25; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3/750.

¹²⁸¹ Mukâtil, *Tefsîr*, 2/120.

¹²⁸² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 18/149, 18/254, Buhârî, "Fedâilü's-sahâbe", 11.

¹²⁸³ Müslim, "Cihâd", 58.

¹²⁸⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 20/428.

¹²⁸⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/24-25.

kişi → İkrime → İbn Abbâs şeklindedir. Taberî'nin naklinden farklı olarak bu rivayet daha uzun bir anlatı sunmaktadır. Şöyle ki *Müsned*'deki rivayetin metninin başı hemen hemen Taberî'nin nakliyle aynıdır. Öte yandan rivayetin devamında Hz. Peygamber'in amcasından serbest kalmak için fidyasını ödemesini istediği, Abbâs'ın gerçekte Müslüman olduğunu ve savaşa zorla katıldığını ayrıca parasının olmadığını söylemesi, Hz. Peygamber'in amcasının sakladığı paraların yerini belirtmesi ve bunun üzerine Abbâs'ın bu duruma hayret ederek Resulullah'ın gerçek bir peygamber olduğunu ifade etmesi gibi ayrıntılar içermektedir.¹²⁸⁶

Ebû Nuaym ise bu rivayetin hem Taberî'deki muhtasar vechini hem de Ahmed b. Hanbel'deki uzun halinin benzerini tahrir etmiştir. Taberî'nin nakli ile birebir örtüşen rivayetin senedi İbn Abbâs ile İbn İshâk arası Taberî'deki gibidir. Rivayet, İbn İshâk'tan Seleme aracılığıyla Ebû Nuaym'a intikal etmiştir.¹²⁸⁷ Ebû Nuaym'ın Ahmed b. Hanbel'in nakline benzeyen diğer rivayetin içinde Ebü'l-Yeser'in Abbâs'ı esir edişi ve Abbâs'ın güçlü bir adam olduğu bilgisi bulunmakla birlikte Ebü'l-Yeser'e Abbâs'ı esir ederken bir meleğin yardım ettiği hususu yer almamaktadır. Bu bakımdan Ebû Nuaym'ın eserine aldığı rivayet, Ahmed b. Hanbel'in naklinden farklılaşmaktadır. Ayrıca bu rivayetin senedi "... → Muhammed b. Seleme → İbn İshâk → İbn İshâk'ın ashabından bazıları → Miksem → İbn Abbâs şeklindedir. Dolayısıyla rivayetin senedi de Ahmed b. Hanbel'den farklıdır. Bununla birlikte Ebû Nuaym'ın tahrir ettiği uzun rivayetin senedinin İbn Abbâs ile İbn İshâk arası, Taberî ve Ebû Nuaym'ın muhtasar rivayetindeki gibi olması mümkündür. Zira her üç rivayet Miksem'in İbn Abbâs'tan nakli şeklindedir. Dolayısıyla bu haberde "İbn İshâk'ın ashabından bazıları" şeklinde mübhem bırakılan kısmın Hasan b. Umâre → Hakem b. Uteybe olması mümkündür.

Taberî'nin naklettiği rivayetin anlam bakımından bir benzeri Bezzâr tarafından da tahrir edilmiştir. Bu rivayetin senedi yukarıda zikredilen dört rivayetten de farklıdır. Rivayetin metni İbn Abbâs'tan nakille şöyledir: "Babama dedim ki 'Babacığım Ebü'l-Yeser seni nasıl esir etti? İsteseydin sen onu avucunda oynatırdın.' Abbâs şöyle cevap verdi: 'Öyle deme oğlum. O benim gözüme öyle büyük gözüktü ki sanki Handâme dağından daha yüceydi' "¹²⁸⁸

Bu veriler çerçevesinde Hz. Abbâs'ın Ebü'l-Yeser tarafından esir edilişine dair rivayetlerin manen örtüştüğü söylenebilir. Taberî'nin tahrir ettiği rivayet, senedindeki Hasan b. Umâre'nin zayıf olmasından ötürü sıhhat şartlarını karşılamamaktadır. Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel'in (ilgili kısmı itibarıyla) birebir örtüşen nakli ve Bezzâr'ın rivayet ettiği hadisin Hasan b. Umâre'nin nakline manen mütâbaat sağlamasından ötürü zayıf kabul edilen rivayetin hasen li gayrihi seviyesinde değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır.

¹²⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/116.

¹²⁸⁷ Ebû Nuaym, *Delâil*, 1/471. Rivayet Süleymân b. Ahmed → Muhammed b. Ahmed → Fadl b. Ğânim → Seleme senediyle İbn İshâk'a dayanmaktadır.

¹²⁸⁸ Bezzâr, *Müsned*, 4/125-126.

Taberî'nin tahrir ettiği rivayet ve Ebû Nuaym'ın her iki rivayeti, Miksem'in İbn Abbâs'tan nakli şeklindeki vârid olmuşken, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki rivayetin İbn Abbâs'tan İkrime'nin nakli şeklinde kaydedilmesi dikkat çekicidir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in naklettiği rivayetin senedinde İkrime ile İbn İshâk arası mübhem bırakılmıştır. Taberî'de İbn İshâk'tan rivayeti nakleden kişi Seleme iken, Ahmed b. Hanbel'de Yezîd b. Hârûn, Ebû Nuaym'ın birinci rivayetinde Seleme, ikinci rivayetinde Muhammed b. Seleme olmuştur. Buna göre *Müsned*'deki rivayetin senedinin müntehasının diğer üç rivayetten farklı olduğu söylenebilir. Bu farklılık iki şekilde açıklanabilir. Birincisi İbn İshâk rivayeti hem İkrime'ye hem de Miksem'e dayanan senedlerde tahammül etmiş olup öğrencilerine farklı şekilde nakletmiştir. İkinci ihtimal ise *Müsned*'de rivayeti İbn İshâk'tan nakleden Yezîd b. Hârûn'un isnadı yanlış zikretmiş olmasıdır. Zira Seleme (iki tarikle) ve Muhammed b. Seleme'nin naklettiği rivayetlerin senedinin müntehası aynı iken Yezîd b. Hârûn'un nakli bu noktada farklılaşmaktadır. İkinci ihtimal daha somut bulgulara dayandığı için tercihe şâyân gözükmemektedir.

1.2.6. Hz. Peygamber ve Ensâr'ın Yıldız Kaymasına Şahitliği

Taberî'nin naklettiği bir rivayette, Sâffât sûresi 7-10. âyetlerde zikredilen yıldız kayması hadisesi bağlamında, gayb bilgisinin korunması hususunda Hz. Peygamber ile Ensâr arasında geçen bir diyalog aktarılmaktadır. Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Zührî → Ali b. Hüseyin (Zeynelabidin) → İbn Abbâs isnadıyla aktarılan rivayette Hz. Peygamber ve Ensâr'ın bir akşam otururlarken yıldız kaymasına şahitlik ettikleri nakledilir. Bu habere göre Hz. Peygamber “Yıldız kaymasını nasıl yorumlarsınız?” diye sorduğunda Ensâr, “Ya bir çocuk doğacak ya birisi ölecek ya da bir hükümdar ölüp yerine başkası geçecek” cevabını vermiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, yıldız kaymasının gökteki meleklerin konuşmalarını kulak hırsızlığıyla çalıp kahinlere ileten cinlerin taşlanmasına delalet ettiğine dair uzunca bir kıssa anlatır.¹²⁸⁹

Bu rivayet İbn İshâk tarikiyle hadis kaynaklarında yer almamakla birlikte Zührî'den; Ma'mer'in nakli şeklinde Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî'nin eserlerinde, Sâlih b. Keysân'ın nakli olarak Müslim tarafından tahrir edilmiştir. Bu eserlerdeki rivayetlerin müntehası Taberî'deki gibi Ali b. Hüseyin → İbn Abbâs şeklindedir.¹²⁹⁰ Taberî'deki tetkik ettiğimiz rivayet, İbn İshâk'ın muhaddislerce sadûk bir râvi addedilmesinden ötürü hasen hükmündedir. Ayrıca rivayet Müslim'in eserinde yer aldığı için sahîhlik şartlarını taşımaktadır. Nitekim Tirmizî'de rivayeti aktardıktan sonra hadis hakkında “hasen, sahîh” hükmünü vermiştir. Buna binaen

¹²⁸⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21/500-501. Hz. Peygamber yıldız kaymasını bir âyetle ilişkilendirmemesinden ötürü rivayetin tefsir rivayeti değil, siyer-megâzî rivayeti olarak değerlendirilmesi daha isabetli olacaktır.

¹²⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/1963; Müslim, “Tıbb”, 124; Tirmizî, “Tefsir”, 35.

Taberî'nin tahrir ettiği rivayetin âdidı olması göz önüne alınarak, hasen seviyesinden sahîh li ğayrihî seviyesine yükseldiği söylenebilir.

1.3. Fıkıhî Hüküm Bildiren Rivayetler

İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan naklettiği ve Taberî tarafından tahrir edilen bazı rivayetler ahkâma dairdir. Taberî *Câmiu'l-beyân*'da bu tarz rivayetleri ahkâm ayetlerini açıklamak ve fıkıhî ihtilaflara dikkat çekmek üzere tahrir etmiştir. Bununla birlikte sebep-i nüzûle dair kaydedilen bazı rivayetlerin ahkâma taalluk eden yönleri olmakla birlikte Taberî'nin ilgili rivayetleri ele alış tarzı sebep-i nüzûl bağlamında olduğu için bu tarz haberlerin tetkine yukarıda “Sebeb-i Nüzûle Dair Rivayetler” başlığında yer verilmiştir.

1.3.1. Hz. Peygamber'in Abdesti Nasıl Aldığı

Taberî'nin çalışmamız sınırları içinde ahkâma dair tahrir ettiği rivayetlerden biri Hz. Peygamber'in abdesti nasıl aldığına dairdir. Ya'kûb b. İbrâhîm → İbn Uleyye → İbn İshâk → Muhammed b. Talha → Ubeydullah el-Havlânî → İbn Abbâs → Hz. Ali ve İbn İshâk'tan tahville İbn Humeyd → Ebû Temîle tarikleriyle nakledilen hadisin metni şu şekildedir: “(Hz. Ali): ‘Resulullah'ın abdest aldığı gibi abdest almayı size göstereyim mi?’ dedi. (İbn Abbâs): ‘Evet’ dedik. Bunun üzerine o (Hz. Ali) abdest aldı. Abdestte yüzünü yıkarken baş parmaklarını yüzünün kulaklarının içine bakan kısmına dayadı. Ardından başını mesh ederken kulaklarının dış yüzeyini de mesh etti.”¹²⁹¹ Taberî bu rivayeti abdestten bahsedilen Mâide sûresi 6. âyetteki “...yüzünüzü yıkayın...” ifadesinde yüzün sınırları konusundaki farklı rivayetleri ve fıkıhî ihtilafları ele almak üzere tahrir etmiştir.

Taberî'nin eserine aldığı bu rivayet, ilk dönem meşhur hadis eserleri içinde Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Bezzâr ve Ebû Ya'lâ tarafından da tahrir edilmiştir. Bu eserlerdeki rivayetin isnadı İbn Abbâs-İbn İshâk arası Taberî'deki gibidir. Ahmed b. Hanbel bu hadisi İbn İshâk'tan İsmâîl b. Uleyye aracılığıyla; Ebû Dâvûd, Abdulazîz b. Yahyâ → Muhammed b. Seleme tarikiyle; Bezzâr, Müemmel b. Hişâm (v. 253/867) → İsmâîl b. İbrâhîm (İbn Uleyye) vasıtasıyla; Ebû Ya'lâ ise Züheyr (v. 234/849) → İsmâîl b. İbrâhîm tarikiyle nakletmiştir.¹²⁹² Bu eserlerde zikredilen rivayette Hz. Ali'nin abdesti alış baştan sona anlatılmaktadır. Bu bakımdan Taberî'nin tahrir ettiği rivayete göre daha uzun ve detaylı bir anlatı sunduğu ifade edilebilir. Bundan dolayı Taberî'nin, hadisin sadece ilgili kısmını eserine alarak hadiste taktî‘ yaptığını söylemek mümkündür.

¹²⁹¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/180-181.

¹²⁹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/671; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 47; Bezzâr, *Müsned*, 2/110; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/463. Rivayeti Ebû Dâvûd'dan Ebû Ali er-Ruzbârî → Ebû Bekr b. Dâse aracılığıyla Beyhakî'de nakletmiştir. Bkz.: Beyhakî, *Sünen*, 1/166.

Bu hadise göre kulakların iç tarafı yüzden, dış tarafı ise baştan sayılmaktadır. Zira Hz. Ali yüzünü yıkarken kulakların iç tarafını, başını mesh ederken dış tarafını mesh etmiştir. Ebû Dâvûd eserine aldığı rivayetin bu kısmında teferrüd olduğunu ifade etmiştir. Ona göre kulakları baş ile beraber mesh etmek yani kulağın da baştan sayılması konusundaki rivayetler daha sahîh ve sabittir.¹²⁹³ Bu hadis Tirmizî'ye de garip gelmiş olacak ki Buhârî'ye bu hususta soru sormuş Buhârî ise "Ben bu hadisi bilmiyorum" diyerek rivayetin zayıf olduğuna işaret etmiştir.¹²⁹⁴ İbn Abbâs'tan nakledilen başka bir rivayete göre Hz. Peygamber'in abdest alırken başıyla birlikte kulağın içini ve dışını mesh ettiğini ifade edilmiştir.¹²⁹⁵ İbn Mâce ve Ebû Dâvûd *Sünen*lerinde "Kulakların Baştan Sayılması" ismini taşıyan birer bâb başlığı açarak kulakların baştan sayıldığı görüşünde olduklarını izhar etmektedirler.¹²⁹⁶ Abdestte kulağın mesh edilmesine dair rivayetleri değerlendiren Tahâvî, kulakların yüzden değil baştan sayıldığını ve kulakların başla birlikte mesh edildiğine dair rivayetlerin neredeyse mütevatir derecesinde olduğunu belirterek İbn İshâk'ın naklettiği rivayetle ihticâc edilemeyeceğini belirtmiştir.¹²⁹⁷ Benzer kanaatler İbn Hacer tarafından da paylaşılmıştır.¹²⁹⁸ Buna göre tetkik ettiğimiz rivayette Hz. Ali'nin yüzle birlikte kulakların içini, başıyla birlikte dışını mesh ettiği ifadeleri sorunludur.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd ve Bezzâr, Taberî ve Ebû Ya'lâ tarafından tahrir edilen rivayet, hasen hükmündedir. Bununla birlikte bu hadis, İbn İshâk'a kadar ilk dört tabakada tek kişi tarafından nakledildiği için ferddir. Hadisin İbn İshâk'tan sonrasının sabit olduğu söylenebilir. Zira rivayet, İbn İshâk'tan çok sayıda kişi aracılığıyla, farklı kaynaklara intikal etmiştir. Rivayeti lafzen yahut manen destekleyecek başka rivayetler tespit edilememiştir. İlâveten rivayetteki bazı unsurlar daha güvenilir râvilerin rivayetine muhalefet ettiği için bu hadisi şâz kabilinden değerlendirmek yerinde olacaktır.

1.3.2. Ramazan'da Seferîyken Oruç Açmak

Taberî, Ramazan ayında oruç tutmanın kimlere farz olduğu konusunda Bakara sûresi 185. âyetteki "...Öyle ise içinizden kim bu aya ulaşırsa, onu oruçla geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutsun..."¹²⁹⁹ ifadelerinden yola çıkarak bu konudaki fikhî ihtilaflara değinmiştir. Bu ihtilaflardan biri de Ramazan ayına ulaşan kimsenin nerede bulunursa bu ayı oruçlu geçireceğine dairdir. Taberî bu hususta, kişinin evinde, mahallesinde yahut ikamet ettiği şehirde bu aya ulaşan oruç tutmasının farz olduğuna dair bazı

¹²⁹³ Ebû Dâvûd, "Tahâret", 47.

¹²⁹⁴ Ebû Süleymân Hamd b. Süleymân el-Bustî el-Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen* (Haleb: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1351/1932), 1/51. Bu bilgi Tirmizî'nin eserlerinde bulunmamaktadır.

¹²⁹⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/22; İbn Mâce, "Tahâret", 52; Nesâî, "Tahâret" 84.

¹²⁹⁶ İbn Mâce, "Tahâret" 53; Tirmizî, "Tahâret", 29.

¹²⁹⁷ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Misrî et-Tahâvî, *Şerhü meâni'l-âsâr*, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr-Muhammed Seyyid Câdilhak (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1414/1994), 1/32-35.

¹²⁹⁸ Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali (İbn Hacer el-Askalânî), *et-Temyîz fî Telhîsi tahrîci ehâdîsi şerhi'l-Vecîz*, thk. Muhammed es-Sânî (Riyad: Dârü Edvâi's-Selef, 1428/2007), 1/234-249.

¹²⁹⁹ el-Bakara 2/185.

görüşler ve rivayetler aktarmıştır. Bu görüşlerden biri de Taberî'nin de kabul ettiği yolcuken oruç tutmamanın mübah olduğu görüşüdür. Bu konuda Hennâd ve Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Zührî → Ubeydullah b. Abdillâh → İbn Abbâs senediyle şu rivayeti nakletmiştir:

“Resulullah (s.a.s.) fetih yılı Ramazan'ın onuncu günü geçtiğinde (Mekke'yi fethetmek üzere) yola çıktı. O esnada kendisi de yanındakiler de oruç tuttu. Ğusfân ile Emec bölgesi arasında yer alan Kedîd denilen yere gelindiğinde orucunu açtı.”¹³⁰⁰

Taberî'nin bu hususta Hennâd ve Ebû Küreyb → Abde → İbn İshâk → Zührî → Ubeydullah b. Abdillâh → İbn Abbâs tarikiyle naklettiği bir rivayet daha bulunmaktadır. Yukarıdaki rivayetle genel olarak aynı olmakla birlikte bu ikinci tarikte “onuncu gün” yerine “on veya yirminci gün” ibaresi bulunmaktadır. Ayrıca “Ğusfân ve Emec bölgesi” ibaresi de bu tarikten nakledilen rivayette yer almamaktadır.¹³⁰¹ Her iki rivayet aynı senedlerle Taberî'nin *Tehzîbü'l-âsâr* isimli eserinde de yer almaktadır.¹³⁰²

Rivayet “onuncu günü geçtiğinde” ibaresiyle birlikte İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde yer almaktadır. İbn Hişâm kendisiyle İbn İshâk arasında yer alan Bekkâî'yi zikretmemekle birlikte senedin geri kalanını zikretmiştir. Onun tahrir ettiği rivayette Hz. Peygamber'in Medine'de kendi yerine Ebû Rühm Külsûm b. Husayn el-Gıfârî'yi bıraktığı bilgisi de bulunmaktadır. Ayrıca İbn Hişâm tarafından Ğusfân mevkii Usfân şeklinde kayıtlanmıştır.¹³⁰³ İbn Hişâm'ın zikrettiği tarihin daha detaylı bir anlatı sunması, Taberî'nin tahrir ettiği rivayetlerde Yûnus ile Abde'nin birtakım ihtisarlar yaptığını düşündürmektedir. Bu ihtisarlara senedde İbn İshâk'tan sonra yer alan diğer râviler Ebû Küreyb, Hennâd yahut Taberî'nin de yapmış olması muhtemeldir.

Hadis eserlerinde bu rivayet gerek manen gerek lafzen İbn Abbâs, Câbir b. Zeyd, Ebû Saîd el-Hudrî ve Enes b. Mâlik'e dayanan birçok tarikle tahrir edilmiştir. Meşhur hadis eserlerinde İbn Abbâs'tan tahrir edilen rivayetin İbn İshâk tarikleri şu şekildedir:

- Ya'lâ b. Ubeyd (v. 209/825) → İbn İshâk → Zührî → Ubeydullah b. Abdillâh → İbn Abbâs.¹³⁰⁴ İbn Ebî Şeybe'nin tahrir ettiği bu rivayet oldukça muhtasardır. Sadece Hz. Peygamber'in Ramazan'ın onuncu günü geçtiğinde yola çıktığı bilgisini ihtiva etmektedir.

¹³⁰⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/200.

¹³⁰¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/200.

¹³⁰² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Âmülî et-Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr (Müsnedü İbn Abbâs)*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Beyrût: Matbaatü'l-Medenî, ts.), 1/101.

¹³⁰³ İbn Hişâm, *Sîre*, 2/399. Rivayetteki Ebû Rühm ile alakalı kısmının İbn İshâk'ın idrâcî olabileceğine dair bazı görüşler nakledilmiştir. Bkz.: Tirmizî, *Tertîb*, 378.

¹³⁰⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/165.

- Ahmed b. Hanbel → Ya'kûb b. İbrâhîm → İbrâhîm b. Sa'd → İbn İshâk → Büşeyr b. Yesâr (v. ?) → İbn Abbâs. Rivayetin bu tariki daha uzun bir anlatı sunmakla birlikte gün bilgisi ve Usfân ile Emec mevkilerini içermemektedir.¹³⁰⁵
- Ahmed b. Hanbel → Ya'kûb b. İbrâhîm → İbrâhîm b. Sa'd → İbn İshâk → Zührî → Ubeydullah b. Abdillâh → İbn Abbâs. Bu rivayet İbn Hişâm'ın tahrir ettiği hadislerle aynıdır.¹³⁰⁶
- Taberânî → Ebû Şuayb → Nüfeylî → Muhammed b. Seleme → İbn İshâk → Ubeydullah → Zührî → İbn Abbâs. Taberânî'nin tahrir ettiği bu rivayet, İbn Hişâm'ın tahrir ettiği rivayetle aynıdır. Ancak rivayet "orucunu açtı..." ibaresinden sonra devam etmekte ve Mekke'nin fethi öncesi yapılan yolculuğun tüm detaylarını (Hz. Abbâs'ın Müslüman olması, Ebû Süfyan'ın Hz. Peygamber'in yanına gelip Müslüman olması ve kendisi için bazı ayrıcalıklar istemesi gibi) uzun uzadıya sunmaktadır. Taberânî bu rivayetin senedde Zührî'ye ulaşan Hasan b. Ali el-Ma'merî → İshâk b. Mûsâ (v. 244/859) → Yûnus b. Bükeyr → Ca'fer b. Bürkân (v. ?) şeklinde bir senedinin daha olduğunu ve bu uzun rivayetle mütâbaat ettiğini ifade etmektedir.¹³⁰⁷

Rivayetin İbn İshâk dışında İbn Abbâs'a dayanan pek çok tariki daha vardır. Bu tariklerden bazıları şunlardır:

- Mâlik → Zührî → Ubeydullah → İbn Abbâs. Rivayetin bu tarikinde hangi gün yola çıkıldığı bilgisi ve Usfân ile Emec bilgileri yer almaz ancak daha uzun bir anlatı sunar. Bu rivayet aynı senedle Mâlik'ten Şâfiî aracılığıyla da tahrir edilmiştir.¹³⁰⁸
- Rebî' b. Habîb → Ebû Ubeyde (v. ?) → Câbir b. Zeyd → İbn Abbâs. Bu tarikte gün bilgisi, Usfân ve Emec ayrıntıları yer almamaktadır ama bazı detayları Taberî'ye göre daha uzun ele almıştır.¹³⁰⁹ Mâlik ile Şâfiî'nin yukarıda zikredilen metinleriyle birebir uyum sağlamaktadır.
- Abdürrezzâk → Ma'mer → Zührî → Ubeydullah → İbn Abbâs. Bu tarikten aktarılan rivayette de gün, Usfân ve Emec bilgileri yer almamaktadır. Rivayetin

¹³⁰⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2455.

¹³⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2485.

¹³⁰⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 8/11-15.

¹³⁰⁸ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Medîni, *el-Muvattâ'*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zâmî (Abu Dabi: Müessesetü Zâhid b. Sultân, 1425/2004), "Sıyâm", 309; Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Müsned*, thk. Mâhir Yasin el-Fahl (Kuveyt: Ğırâs, 1425/2004), 2/105.

¹³⁰⁹ Rebî' b. Habîb b. Ömer el-Ezdî el-Basrî, *el-Câmiu's-sahîhi'l-Müsned*, thk. Muhammed İdrîs-Aşûr Yûsuf (Beyrut: Dârü'l-Hikme, 1415/1997), 125.

sonunda Zührî'nin bazı ilaveleri bulunmaktadır. Bu rivayeti Abdürrezzâk aracılığıyla Ahmed b. Hanbel de tahrir etmiştir.¹³¹⁰

- Abdürrezzâk → İbn Cüreyc → Zührî → Ubeydullah → İbn Abbâs. Abdürrezzâk'ın tahrir ettiği bu rivayet genel itibariyle yukarıdaki Ma'mer tarikiyle uyumludur. Rivayetin sonundaki Zührî'nin ilavesi bu tarikten de nakledilmektedir. Bu hadis, İbn Cüreyc'den Muhammed b. Bekr (v. 204/820) aracılığıyla Ahmed b. Hanbel'e de intikal etmiştir. Ancak rivayetin bu tarikinde Zührî'nin ilaveleri yer almamaktadır.¹³¹¹
- Rivayet mana olarak Abdurrezzâk → Ma'mer → Eyyûb es-Sahtiyânî → İkrime → İbn Abbâs tarikiyle de tahrir edilmiştir. Rivayetin bu vechinde gün bilgisi ve Kedîd, Emec, Usfân gibi bilgiler bulunmamaktadır. Bir su birikintisine gelindiğinde Resulullah'ın orucunu açtığı aktarılmaktadır.¹³¹²
- Hadisin bir başka tariki Humeydî → Süfyân b. Uyeyne → Zührî → Ubeydullah → İbn Abbâs şeklindedir. Bu tarikten nakledilen hadiste gün, Usfân ve Emec bilgileri yoktur. Rivayetin sonunda Zührî'nin bazı açıklamaları bulunmaktadır. Bu açıdan İbn Cüreyc ve Ma'mer tarikinden aktarılan hadislerle uyumludur.¹³¹³ Rivayet aynı tarikle ancak Kuteybe → Süfyân aracılığıyla Nesâî tarafından da tahrir edilmiştir. Bu rivayette Zührî'nin açıklamaları yer almaz.¹³¹⁴
- Ahmed b. Hanbel → Yahyâ b. Âdem (v. 203/819) → Mufaddal (v. ?) → Mansûr (v. 132/750) → Mücâhid → Tâvûs → İbn Abbâs senediyle tahrir edilen rivayette gün bilgisi yer almaz. Kedîd yerine Resulullah'ın Usfân mevkiine geldiğinde orucunu açtığı belirtilir. Ayrıca rivayet Taberî'nin aktardığı rivayete nazaran daha detaylı bir anlatım sunar. Rivayetin bu varyantı Mansûr'dan, Ali b. Abdillâh (v. ?) → Cerîr senediyle Buhârî'ye; Müsedded (v. 228/843) → Ebû Avâne (v. 176/792) tarikiyle Ebû Dâvûd'a da intikal etmiştir.¹³¹⁵ Ahmed b. Hanbel'in tahrir ettiği rivayete Yahyâ b. Âdem'den Muhammed b. Râfî' (v. 245/860) aracılığıyla Nesâî de ulaşmıştır.¹³¹⁶
- Kuteybe b. Saîd, Muhammed b. Rumh (v. 242/857), Yahyâ b. Yahyâ (v. 226/841) → Leys → Zührî → Ubeydullah → İbn Abbâs isnadıyla aktarılan rivayette gün, Emec ve Usfân bilgileri bulunmamaktadır. Rivayetin sonunda Zührî'nin açıklamaları mevcuttur.¹³¹⁷

¹³¹⁰ Abdurrezzâk, *Musannef*, 2/525; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/371.

¹³¹¹ Abdurrezzâk, *Musannef*, 2/526; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/163.

¹³¹² Abdurrezzâk, *Musannef*, 2/526; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/372.

¹³¹³ Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr el-Kureşî el-Humeydî, *el-Müsned*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Dimaşk: Dârü's-Sekâ, 1996), 1/451.

¹³¹⁴ Nesâî, "Sıyâm" 60.

¹³¹⁵ Buhârî, "Megâzî", 5; Ebû Dâvûd, "Savm" 42.

¹³¹⁶ Nesâî, "Savm", 61.

¹³¹⁷ Müslim, "Sıyâm", 88.

Bu hadis sahâbeden Câbir b. Abdillâh kanalıyla da rivayet edilmektedir. Rivayetin senedleri şu şekildedir:

- Ebû Dâvûd et-Tayâlisî → Vüheyb → Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık (v. 148/765) → Muhammed el-Bâkır b. Zeynelâbidîn (v. 114/733 [?]) → Câbir. Rivayette Hz. Peygamber'in Ramazan ayı içerisinde Mekke'nin fethi için oruçlu olarak çıktığı aktarılır. Ancak belirli bir gün bilgisi bulunmamaktadır. Kedîd mevkiî yerine Kurâa'l-ğamîm bölgesine gelindiğinde Hz. Peygamber'in yanındakilerle birlikte orucunu açtığı aktarılır. Taberî'nin tahrir ettiği rivayete göre daha detaylı bir anlatım vardır. Bu hadis Ca'fer b. Muhammed'den Abdülazîz ed-Derâverdî (v. 187/803) aracılığıyla İmâm Şâfiî; Muhammed b. Müsennâ (v. 252/865) → Abdulvehhâb b. Abdilmecîd (v. 194/809) vasıtasıyla Müslim; Muhammed b. Abdilhakem (v. 268/881) → Şuayb b. Leys (v. 199/815) → Leys → İbn Hâd (v. 139/757) tarikiyle Nesâî tarafından da tahrir edilmiştir.¹³¹⁸

Bu olayı aktaranlardan biri de sahâbeden Ebû Saîd el-Hudrî'dir. Ebû Saîd'in naklettiği rivayetin isnadları şunlardır:

- Ahmed b. Hanbel → Ebû Muğîre (v. 212/828) → Saîd b. Abdilazîz (v. 167/783) → Atiyye b. Kays (v. 121/738) → Ebû Saîd. Ahmed b. Hanbel de rivayeti Ebû Saîd ile Atiyye arasında Kaza' (v. ?) olacak şekilde Saîd b. Abdilazîz'den sonra Hakem b. Nâfi' (v. 221/835) aracılığıyla da tahrir etmiştir. Bu rivayeti tahrir eden bir diğer müellif Ebû Dâvûd'un ulaştığı isnad şu şekildedir: Vehb b. Beyân (v. 246/860), Ahmed b. Sâlih (v. 248/862) → İbn Vehb → Muâviye b. Sâlih → Rebîa b. Yezîd (v. 123/740) → Ebû Saîd.¹³¹⁹ Bu tariklerle aktarılan rivayette gün bilgisi bulunmamaktadır. Ahmed b. Hanbel'in tahrir ettiği rivayette Kedîd mevkiinde Hz. Peygamber ve ashâbının oruçlarını açtığı ifade edilir ancak Ebû Dâvûd'un tahrir ettiği rivayette mevki ismi zikredilmeksizin "konaklama yerlerinden birinde" şeklinde bir anlatım vardır. Ebû Dâvûd'un naklettiği rivayet daha detaylı bir anlatım sunmaktadır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla rivayeti sahâbeden Enes b. Mâlik de nakletmektedir. Ahmed b. Yûnus (v. 227/842) → Zâide (v. 161/777) → Humeyd et-Tavîl (v. 143/760) → Enes senediyle nakledilen hadisi Ebû Dâvûd tahrir etmiştir. Diğer rivayetlere göre oldukça muhtasar olan hadis şu şekildedir: "Hz. Peygamber'le Ramazan'da sefere çıktık. Kimimiz oruç tuttu

¹³¹⁸ Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd el-Basrî et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Turkî (Kahire: Dârü'l-Hicr, 1419/1999), 3/245; Şâfiî, *el-Müsned*, 2/104, 2/106; Müslim, "Savm", 88; Nesâî, "Siyâm" 49.

¹³¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/2428, 4/2429; Ebû Dâvûd, "Savm", 42

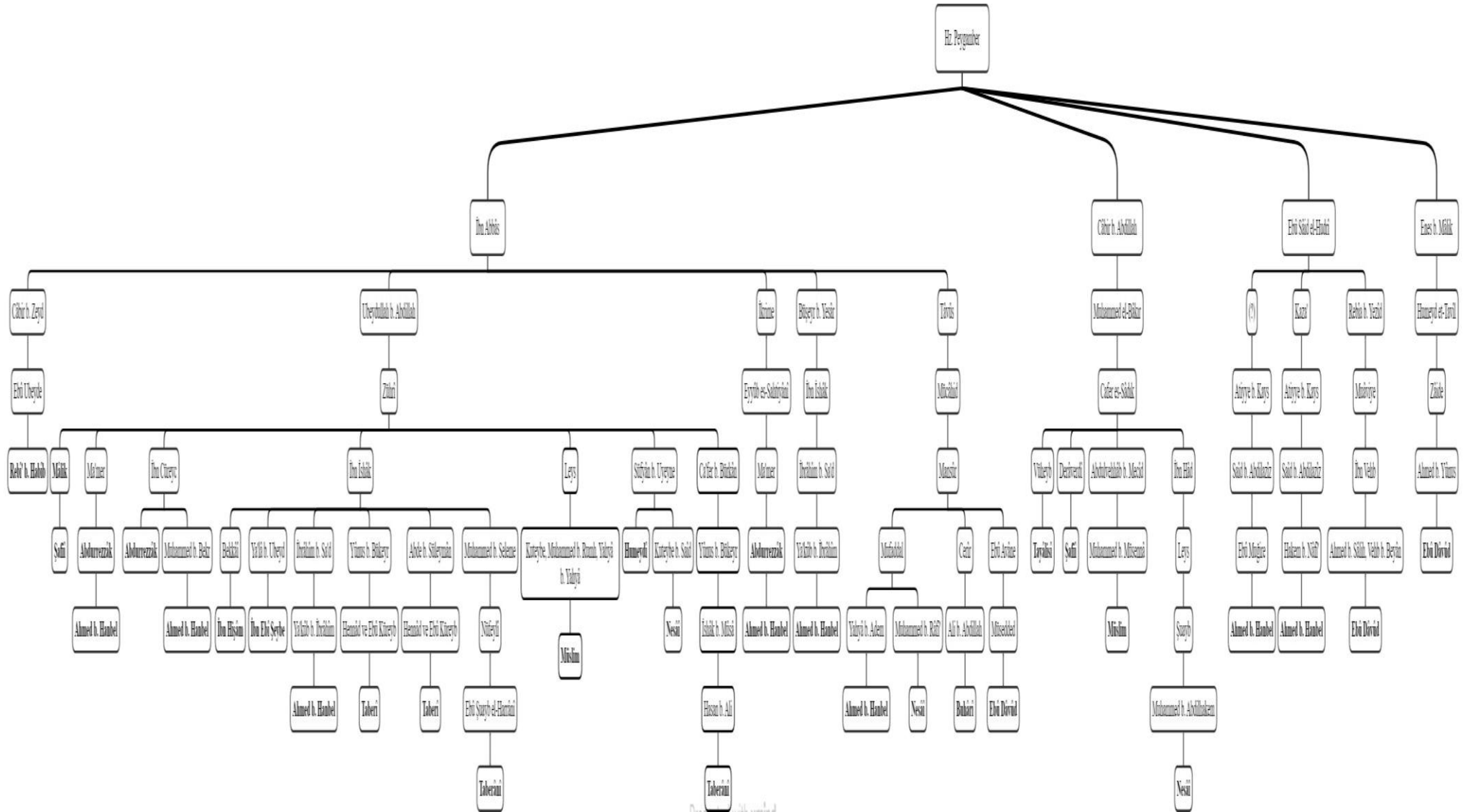
kimimiz tutmadı. Kimse kimseyi ayıplamadı.”¹³²⁰ Görüldüğü üzere rivayette Mekke’ye sefere çıkıldığı, hangi gün çıkıldığı, kimin nerede orucunu açtığı gibi bilgiler yer almamaktadır.

Rivayetin isnad şeması şu şekildedir:

¹³²⁰ Ebû Dâvûd, “Savm”, 42.

Şema 9: Ramazan'da Seferiyken O

Görüldüğü üzere bu hadis, İbn Abbâs'tan İbn İshâk tarikiyle İbn Hişâm, İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Taberî ve Taberânî tarafından nakledilmiştir. Rivayetin İbn İshâk'tan aktarılan bazı varyantlarında gün bilgisi, bazılarında yer bilgisi bulunmaz. Taberî'nin tahrir ettiği rivayetle birebir uyum sağlayan tek rivayet, Ebû İshâk İbrâhîm el-Harbî'nin (v. 285/899) naklettiği rivayettir. O, hac menâsiki ve Arap yarımadasının coğrafi özelliklerini ele aldığı eserinde İbn İshâk'tan Utâridî → Yûnus b. Bükeyr senediyle Taberî'nin tahrir ettiği rivayetin aynısını eserinde zikretmiştir.¹³²¹ İbn İshâk'ın naklettiği tetkik edilen rivayet, en erken tarihli olarak İbn Hişâm'ın eserinde bulunmaktadır. İbn Hişâm'ın naklettiği rivayette hangi gün yola çıkıldığının bilgisinin bulunmaması, Taberî'nin naklettiği rivayetteki gün ilavesinin İbn İshâk ile Taberî arasındaki râviler ya da Taberî tarafından eklendiği izlenimini uyandırmaktadır. Ancak İbn Ebî Şeybe tarafından başka bir tarikle tahrir edilen tek rivayette hangi gün yola çıkıldığı bilgisi yer alır. Bundan dolayı gün bilgisinin İbn İshâk tarafından nakledildiğinin sâbit olduğu ifade edilebilir. Gün bilgisinin diğer musannifler (İbn Hişâm, Ahmed b. Hanbel, Taberânî) tarafından zikredilmemesi musannif ya da İbn İshâk ile musannifler arasında yer alan râviler tarafından rivayette birtakım ihtisarlar yapıldığını göstermektedir. Rivayetin en uzun hali ise Taberânî tarafından nakledilmiştir. Taberânî'nin naklettiği hadiste Mekke fethi yolculuğu ve fetih esnasında yer alan birçok ayrıntı bulunmaktadır. Bu ayrıntılar İbn İshâk'tan nakille parça parça başka eserlerde de yer alır.¹³²² Ancak Taberânî'nin eserindeki rivayetin birçok hadis birleşiminden mi oluştuğu ya da diğer eserlerdeki rivayetlerin ihtisar yahut taktî‘ yapılarak mı nakledildiğini tespit etmek güçtür. Bu durumun başka bir örneği de bu hadisin, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde “Hz. Peygamber Mekke'nin fethi için Ramazan'ın onuncu günü geçtiğinde yola çıktı.” şeklinde olduğu muhtasar olarak rivayet edilmesidir. Bundan dolayı bu rivayet özelinde birçok ihtisar, taktî‘ ve rivayet birleştirmenin (telfik) vâkî olması muhtemeldir.

İncelediğimiz rivayette Kedîd bölgesinin Taberî'nin eserinde Ğusfân ve Emec bölgeleri arasında yer aldığı ilavesi nakledilmiştir. Ğusfân yazımı muhtemelen bir sehivdir. Zira yukarıda da işaret edildiği üzere, rivayetin İbn İshâk'tan nakledilen bazı tariklerinde bu bölge Usfân olarak kayıtlanmıştır. İbn İshâk'ın Zührî'den naklettiği bu hadis, Zührî'nin birçok talebesi vasıtasıyla da rivayet edilmiştir. Bunlar; İbn Cüreyc, Ma‘mer, Süfyân b. Uyeyne, Leys b. Sa‘d, İmâm Mâlik ve Ca‘fer b. Bürkân'dır. Bu tariklerinden nakledilen rivayetlerin hiçbirinde Emec ve Usfân kayıtları ile hangi gün yola çıkıldığı bilgisi bulunmamaktadır. Bundan dolayı bu bilgiler, muhtemelen İbn İshâk'ın rivayete yaptığı idrâclardır. İbn İshâk, Kedîd bölgesinin nerede yer aldığını biliyordu ve Hz. Peygamber'in ne zaman yola çıktığını tarihçi kimliğinden

¹³²¹ Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk el-Bağdâdî İbrâhîm el-Harbî, *Kitâbü'l-menâsik ve emâkini turuki'l-Hac*, thk. Hamed el-Câsir (Riyad: Dâru'l-Yemâme, 1969), 462.

¹³²² İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 21/57; Ebû Dâvûd, “Harâc”, 25.

olsa gerek muhtemelen başka kaynaklardan öğrenmişti. Kendisinde mahfuz bulunan bu bilgileri konuyla alakası bulunan bu hadisi aktarırken zikretmiş olması muhtemeldir.

Bu rivayetin İbn İshâk'ın Büşeyr b. Yesâr'dan naklettiği tarikinde “Emec” ve “Uşfân” kayıtları yer almaz.¹³²³ Ancak rivayetin bu şeklinin, incelediğimiz rivayetin bir varyantı mı yoksa ayrı bir rivayet mi olduğunu kestirmek zordur. Bu rivayette Hz. Peygamber'in oruçlu olduğu halde yola çıktığı ve Kedîd mevkiine geldiğinde bineğinin üzerindeyken su içtiği böylelikle insanlara orucunu açtığını bildirdiği konu edilmiştir. Eğer rivayetteki mezkûr ilaveleri (Emec, Uşfân, gün bilgisi) İbn İshâk yapsaydı bu rivayeti naklederken de bu bilgileri ilave etmesi gerekirdi. Öte yandan Büşeyr tarikinden nakledilen rivayette İbn İshâk'ın ilavelerini fark eden musannifin (Ahmed b. Hanbel) ya da İbn İshâk'ın öğrencilerinin (Ya'kûb b. İbrâhîm → İbrâhîm b. Sa'd) bunların idrâc olduğunu düşünerek rivayetten çıkarmış olabilecekleri düşünülebilir. Ancak Ahmed b. Hanbel'in aynı vasıtalarla İbn İshâk'tan naklettiği diğer rivayette Emec ve Uşfân kayıtları mahfuzdur.¹³²⁴ Bundan dolayı bu rivayetlerin iki ayrı rivayet olabileceği yahut İbn İshâk'ın bir yerde bu bilgileri zikretme gereği hissederek naklettiği başka bir yerde ise zikretme ihtiyacı duymadığı düşünülebilir.

Rivayette yapılan muhtemel idrâclardan biri de Hz. Peygamber'in Medine'de kendi yerine Ebû Ruhm'u bıraktığı bilgisidir. Rivayetin bu kısmı İbn Hişâm, Ahmed b. Hanbel ve Taberî (*Tehzîbü'l-âsâr*) tarafından tahrir edilmiştir. Bu bilgi sadece İbn İshâk tarikiyle menkul bu üç rivayette zikredilmiştir. İbn Hişâm ile Ahmed b. Hanbel'in bu rivayete ulaştığı kaynakları farklı olduğu için bu ilaveyi İbn İshâk ile İbn Hişâm-Ahmed b. Hanbel arası râvilerin yapmış olması çok mümkün gözükmemektedir. Bundan dolayı bu ilavenin İbn İshâk tarafından yapılmış olması muhtemeldir. Nitekim Tirmizî, rivayetteki bu ilave bilgiyi Buhârî'ye sormuş, Buhârî de bunun muhtemelen İbn İshâk tarafından eklendiğini ifade etmiştir.¹³²⁵ Bu bilginin, rivayeti tahrir eden diğer musanniflerin eserlerinde yer almaması da İbn İshâk'ın bu rivayeti aktardığı bazı öğrencilerine birtakım ilavelerle, bazılarına ise ilavesiz naklettiğini düşündürmektedir. Bu hadisi kendi kitabından naklettiği düşünüldüğünde de İbn İshâk'ın kitabını sürekli güncellediği¹³²⁶ ve kitaptan naklettiğinde her öğrencisine rivayetin farklı/eski ya da güncel versiyonlarını aktardığını akla getirmektedir.

Rivayetteki Kedîd kaydı İbn Abbâs'ın öğrencilerinden Tâvûs tarafından “Uşfân”, İkrime tarafından “su birikintisi”, Câbir b. Zeyd ve Büşeyr b. Yesâr tarafından “Kedîd” olarak zikredilmiştir. Rivayetin diğer sahâbî râvilerinden Câbir'in naklettiği hadiste bu yer ismi “Kurâa'l-ğamîm”, Ebû Saîd'den nakledilen rivayetlerde ise “Kedîd” ve “bir konaklama yeri”

¹³²³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2455.

¹³²⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2485.

¹³²⁵ Tirmizî, *Tertîb*, 378.

¹³²⁶ Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 299-301.

olarak kaydedilmiştir. Kedîd, Kurâa'l-ğamîm ve Usfân bölgeleri birbirine yakın, su kuyularının çok olduğu bir dinlenme yeri (menzil) olarak tanımlanmıştır.¹³²⁷ Bundan dolayı rivayetlerdeki farklılıklar bir tezat oluşturmamaktadır. Bu hadisi nakleden sahâbîlerin kendi bakış açılarına ve bilgilerine göre bu bölgeyi isimlendirmiş olmaları muhtemeldir.

İncelenen bu hadis, tespit edebildiğimiz kadarıyla, mana olarak dört sahâbîden (İbn Abbâs, Ebû Saîd el-Hudrî, Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdillâh) nakledilmiştir. İbn Abbâs'tan nakledilen rivayet ise onun beş öğrencisinden aktarılmıştır. Rivayeti nakleden çoğu râvî güvenilirdir, hadis Buhârî, Müslim tarafından da tahrir edildiği için sahîh hükmündedir. İbn İshâk'ın Zührî'den naklettiği rivayet İbn İshâk'ın sadûk bir râvî olmasından dolayı hasen hükmündedir. Ancak rivayet, Zührî'nin İbn İshâk dışında altı talebesi tarafından da aktarılmaktadır. Bunlar arasında Leys b. Sa'd, İmâm Mâlik, ve Süfyân b. Uyeyne hadis ilminde güvenilirliği ile ön plana çıkarlar ve bu râviler sika hükmündedir.¹³²⁸ Rivayetin bu tariklerinin İbn İshâk tarikine mütâbaat sağlamasından dolayı Taberî'nin tahrir ettiği hadisin sahîh li ğayrihi hükmünde değerlendirilmesi isabetli olacaktır. Fıkhi içerikli olan bu hadis, incelediğimiz rivayetlerin çoğuna göre hadis musannefâtında daha çok yer bulmuştur. Bundan dolayı hadis musanniflerinin ahkâma taalluk eden rivayetlerle daha çok ilgilendiği ifade edilebilir.

Rivayetin İbn İshâk'ın naklettiği vechi hadis eserlerinde sadece İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel tarafından tahrir edilmiştir. İbn İshâk tarikiyle aktarılan hadisin *Kütüb-i Sitte*'de tahrir edilmemesi muhtemelen İbn İshâk'a yöneltilen tenkitlerden kaynaklanmaktadır. Nitekim bazı münekkitler tarafından onun fıkhi konulara taalluk eden rivayetlerde hüccet kabul edilemeyeceği ifade edilmiştir.¹³²⁹ Bu tenkitler başta Buhârî ve Müslim olmak üzere *Kütüb-i Sitte* müelliflerinde karşılık bulmuş olmalı ki, onlar bu hadisin kendilerine göre daha güvenilir râviler tarafından nakledilen tariklerini tahrir etmişlerdir. Bu durumun bir başka bir sebebi olarak İbn İshâk'ın rivayete bazı idrâclar yapması göz önünde bulundurulabilir. Her ne kadar rivayetlerdeki yer ve lafızları açıklama sadedinde yapılan idrâcların rivayetin sıhhatini zarar vermeyeceği belirtilse¹³³⁰ de mütekaddimûn döneminde müdrecin sahîh olmayacağına dair bazı görüşler nakledilmiştir.¹³³¹

1.3.3. Hayızlı Eş ile Uyumanın Cevazı

Taberî'nin çalışmamız sınırları dahilinde tahrir ettiği bir rivayet Hz. Peygamber'in eşleri hayızlıyken onlarla aynı yatakta uyuduğuna dairdir. Taberî bu rivayeti Temîm el-Muntasır

¹³²⁷ İbrâhîm el-Harbî, *Kitâbü'l-Menâsik*, 461-463.

¹³²⁸ Leys için bkz.: İbn Hacer, *Takrîb*, 817. Mâlik için bkz.: İbn Hacer, *Takrîb*, 913. Süfyân için bkz.: İbn Hacer, *Takrîb*, 395.

¹³²⁹ Bkz.: İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/194; Zehebî, *Siyer*, 4/496.

¹³³⁰ Ebû İbrâhîm Muhammed b. İsmâîl el-Kahlânî San'ânî, *Tavdîhu'l-efkâr li meâni tenkihi'l-enzâr*, thk. Ebû Abdîrrahmân Salâh b. Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997), 2/48.

¹³³¹ Tirmizî, *Tertîb*, 209-210.

→ Yezîd b. Hârûn → İbn İshâk → Zührî → Urve → Nüdbe → Hz. Meymûne veya Hz. Hafsa isnadıyla tahrir etmiştir. Rivayetin metni şöyledir:

İbn Abbâs'ın mevlâsı Nüdbe'nin aktardığına göre Nüdbe: “Meymûne veya Hafsa beni Abdullah b. Abbâs'ın hanımına gönderdi. Onların arasında akrabalıktan kaynaklı bir bağ vardı. Kadının yatağının, kocasının yatağından ayrılmış olduğunu gördüm. Bunu aralarında bir dargınlık (hicran) sebebiyle zannettim. Kadına, neden kocasının yatağından ayrıldığını sordum. O da şöyle dedi: ‘Ben hayız hâlindeyim. Hayız olduğumda, eşim yatağına terk eder.’ Dönüp durumu Meymûne’ye ya da Hafsa’ya ilettim. Bunun üzerine beni tekrar İbn Abbâs’a göndererek şöyle dediler: ‘Annen sana diyor ki: Resulullah’ın sünnetinden yüz mü çevirdin? Vallahi, Resulullah hanımlarından biri hayız hâlinde olsa bile onunla aynı yatakta yatar. Aralarında yalnızca, diz kapaklarını geçmeyen bir örtü bulunurdu.’

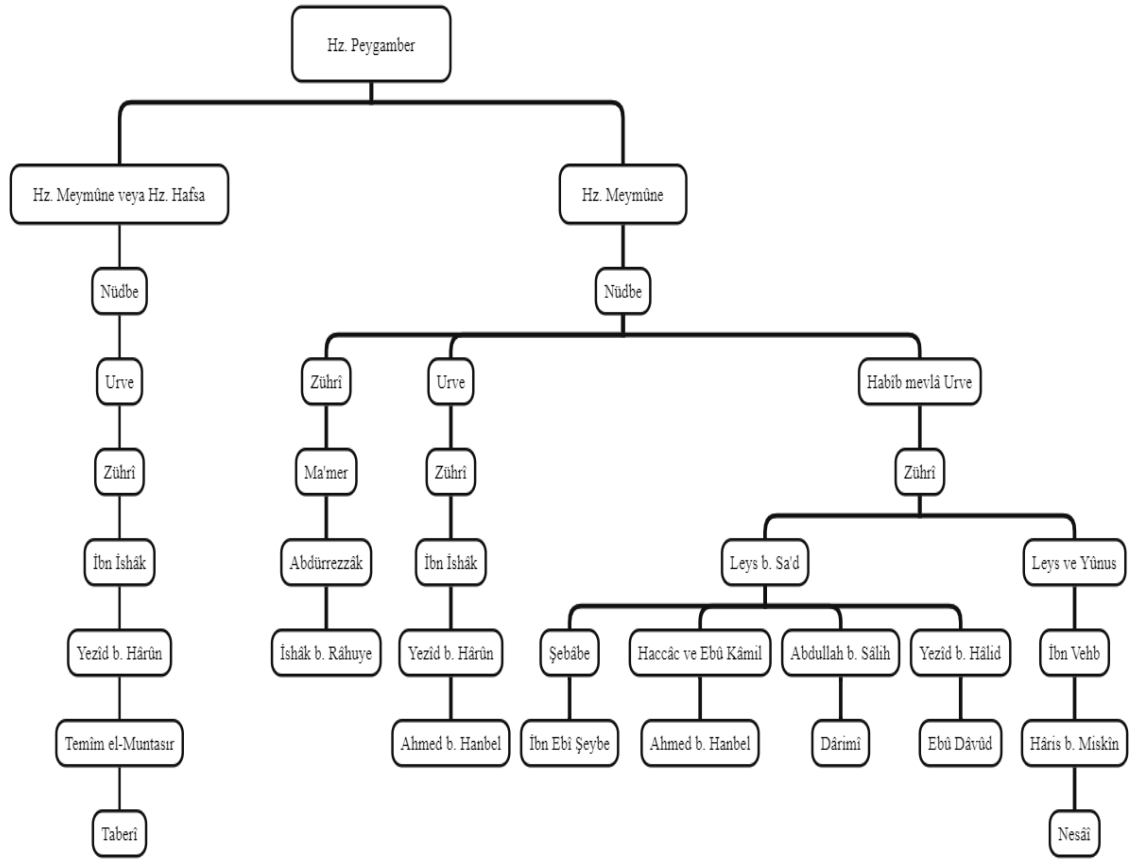
Taberî, bu rivayeti kadınların hayız haline dair bazı durumları bildiren Bakara 222. âyet hakkındaki fikhî ihtilafları ele almak üzere tahrir etmiştir.¹³³²

Bu rivayet Abdürrezzâk, İbn Ebî Şeybe, İshâk b. Râhûye, Ahmed b. Hanbel, Dârimî, Ebû Dâvûd ve Nesâî tarafından tahrir edilmiştir.¹³³³ Rivayetin isnad şeması aşağıdaki gibidir:

¹³³² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/724. Rivayet merfû olmakla birlikte İbn Abbâs'la alakalı kısmı onun şahsî görüşünü yansıtmaması bakımından mevkûftur. Abdullah b. Abbâs rivayetin senedinde doğrudan yer almamaktadır. Ancak Nüdbe rivayette onunla alakalı bir hususu aktardığından dolayı bu hadisin çalışmamız sınırlarına dahil edilmesinin uygun olacağı düşünülmüştür.

¹³³³ Abdürrezzâk, *Musannef*, 1/435; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 9/387; İshâk b. Râhûye, *Müsned*, 2/296; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9/2059, 9/2060, 9/2090; Dârimî, “Hayz”, 106; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 106; Nesâî, “Tahâret”, 178. Ayrıca bkz.: İbn Hibbân, *Sahih*, 6/354; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 24/11-14.

Şema 10: Hayızlı Eş ile Uyumanın Cevazı Rivayetinin Tarikleri

Taberî'nin eserindeki rivayet diğer müelliflerin tahririnden farklı olarak Hz. Meymûne veya Hz. Hafsa şeklinde kayıtlanmıştır. İbn İshâk'tan rivayeti tahrir eden diğer müellif Ahmed b. Hanbel'in eserinde bu hadis, sadece Meymûne'den nakledilmiştir. Ayrıca rivayetin diğer tariklerinde de hadis, Hz. Meymûne'den dağılmaktadır. Bundan dolayı Taberî'nin Meymûne veya Hafsa kaydı hatalı gözükmemektedir. Bu hata ya Taberî'nin ya da hocası Temim el-Muntasır'ın bir sehvidir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'de Yezid b. Hârûn aracılığıyla İbn İshâk'tan nakledilen hadis Hz. Meymûne'den menkuldür. Yezid → İbn İshâk kaydı hem Ahmed b. Hanbel'de hem de Taberî'de mahfuz olduğu için mezkûr sehiv ya Taberî'ye ya da Temim'e atfedilebilir.

Taberî'nin naklettiği rivayette dikkat çeken diğer bir husus ise isnadın Urve → Nüdbe şeklinde olmasıdır. İsnadın bu şekilde olması muhtemelen bir hatadır. Zira kaynaklarda Urve ile Nüdbe arasında bir hoca-talebe ilişkisi zikredilmemektedir. Aksine Nüdbe'nin sadece Habîb'den rivayeti olduğu belirtilmiştir. Hatta bundan dolayı Nüdbe meçhul sayılmıştır.¹³³⁴ Bu sebepten ötürü Taberî'deki senedin Urve → Nüdbe şeklinde kayıtlanması bir hata olmalıdır. Bu

¹³³⁴ İbn Sa'd Nüdbe'nin Urve'den bir rivayeti olduğuna değinir ancak Urve'nin Nüdbe'nin bir rivayeti olduğuna dair açıklama yapmaz. Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, 10/458. Mizzî Nüdbe'nin öğrencisi olarak sadece Habîb'i zikretmiş, Zehebî'de bundan dolayı Nüdbe'yi meçhul saymıştır. Bkz.: Mizzî, *Tehzîb*, 35/315; Zehebî, *Mizân*, 5/323.

hata ise İbn İshâk veya Yezîd b. Hârûn'dan kaynaklanmaktadır. Zira yukarıdaki şemada da görüldüğü üzere rivayeti Zührî'den aktaran Leys b. Sa'd tarikinde bütün sened zincirleri Zührî → Habîb → Nüdbe şeklindedir. Abdürrezzâk'ın naklettiği tarikte senedin Nüdbe → Zührî şeklinde olması da bir hatadır. Zira kaynaklarda Zührî ile Nüdbe arasında hoca-talebe ilişkisinden söz edilmemektedir. Bu hata ise ya Abdürrezzâk'a ya da hocası Ma'mer'e atfedilebilir.

Leys b. Sa'd tarikinden aktarılan rivayet İbn İshâk tarikinden nakledilene göre daha muhtasardır. Bu tarikten menkul hadiste rivayetin önündeki kıssa zikredilmemiş sadece Hz. Peygamber'in eşleri hayızlı iken onlarla uyuduğu kısmı tahrir edilmiştir. Bu durum rivayetin Leys tarikinden aktarılan rivayetin ihtisar ve taktî'e uğradığını düşündürmektedir.

Bu rivayet Nüdbe'nin meçhul bir râvi olmasından dolayı zayıf hükmündedir. Ayrıca Taberî'nin naklettiği rivayetin senedinde yukarıda zikredilen hatalar mevcuttur. Öte yandan başka tariklerden nakledilen bazı rivayetlerde de Hz. Peygamber'in eşleri hayızlı iken onlarla uyuduğuna işaret etmektedir.¹³³⁵ Bundan dolayı rivayete manen bir mütâbaattan söz edilebilir. Bu itibarla rivayetteki mananın sabit olduğunu ifade etmek isabetli olacaktır.

Hadis kaynaklarında bu rivayeti İbn İshâk tarikinden nakleden tek müellif Ahmed b. Hanbel'dir. *Kütüb-i Sitte*'de ise bu hadis, Ebû Dâvûd ve Nesâî tarafından Leys b. Sa'd tarikiyle tahrir edilmiştir.¹³³⁶ Hadisin *Kütüb-i Sitte*'de İbn İshâk tarikiyle nakledilmemesinin sebebi, muhtemelen bu tarikin isnadının yukarıda da işaret edildiği üzere hatalı olmasıdır. Bununla birlikte İbn İshâk'ın ahkâma dair naklettiği rivayetlere ihtiyatla yaklaşılması gerektiğine dair bir kanaat de mevcuttur.¹³³⁷ Bundan dolayı da bu hadis Ahmed b. Hanbel hariç diğer hadis musannifleri tarafından İbn İshâk tarikiyle tahrir edilmemiş olabilir.

1.3.4. Cinsî Münasebetin Sınırları

Çalışmamızın sınırları çerçevesinde *Câmiu'l-beyân*'da tahrir edilen rivayetlerden biri de cinsî münasebetin sınırlarına dairdir. Bu konuda Mücâhid'in İbn Abbâs'tan naklettiği rivayet şu şekildedir:

Kur'ân-ı Kerim'i baştan sona üç defa İbn Abbâs'a arz ettim. Her bir ayette duruyor ve ona ayet hakkında soruyordum. Ta ki şu ayete geldik: "*Kadınlar sizin tarlanızdır...*"¹³³⁸ İbn Abbâs bu ayet hakkında şöyle dedi: "Kureyş'ten bir grup, Mekke'de kadınları arkadan ve önden çeşitli şekillerde cinsel münasebetle arzular ve onlardan zevk alırlardı. Medine'ye geldiklerinde Ensâr'dan kadınlarla evlendiler ve onlarla da Mekke'deki kadınlara yaptıkları gibi birlikte olmak istediler. Fakat Ensâr kadınları buna karşı çıktılar ve şöyle dediler: 'Bu tarz bir ilişki, bize daha önce hiç yapılmamış bir

¹³³⁵ Dârimî, "Hayz", 106; Buhârî, "Hayz", 5; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 106; Nesâî, "Tahâret", 178.

¹³³⁶ Ebû Dâvûd, "Tahâret", 106; Nesâî, "Tahâret", 178

¹³³⁷ Zehebî, *Siyer*, 4/496. Ayrıca bu çalışmanın "Muhammed b. İshâk ve Hadis İlmindeki Yeri" başlığına bkz.

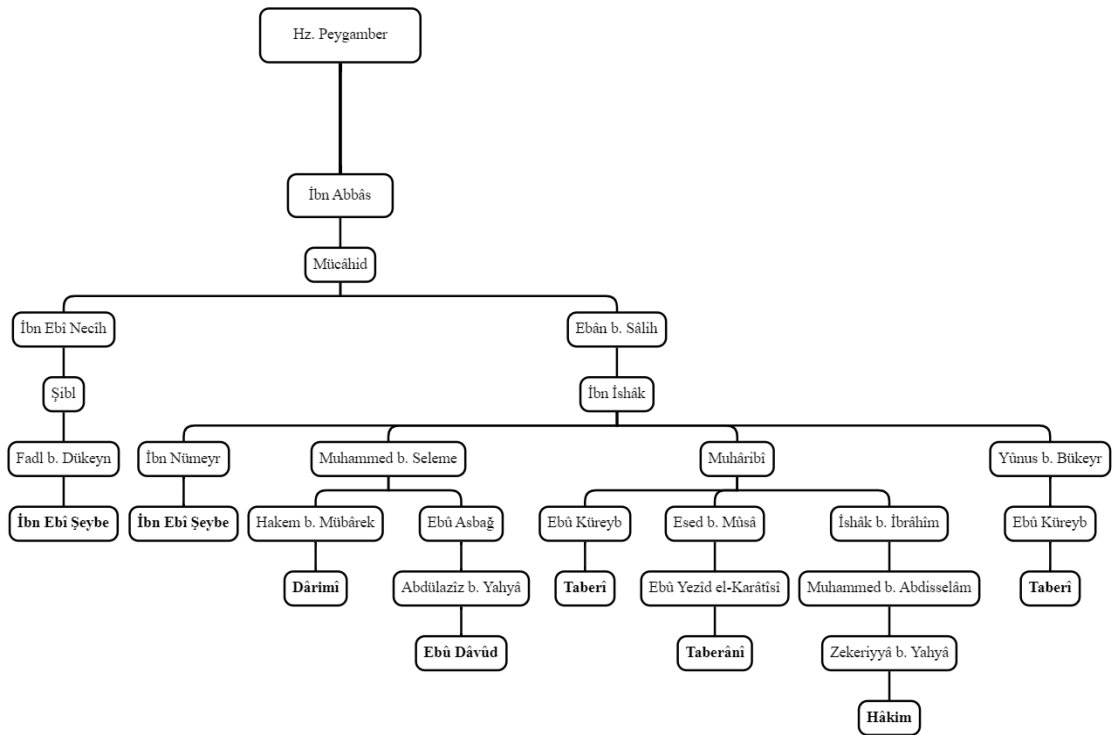
¹³³⁸ el-Bakara 2/223.

şeydi.’ Bu konu yayılıp Resulullah’a ulaştı. Bunun üzerine Yüce Allah bu konuda şu ayeti indirdi: ‘Kadınlarınız sizin tarlanızdır; tarlanıza dilediğiniz şekilde varın.’ Yani: Dilersen önden, dilersen arkadan, dilersen kadının ayakta durduğu pozisyonda (yani farklı şekillerde) ilişkiye girebilirsin. Ancak ayette kastedilen yer, doğum yeridir; yani çocuk meydana gelmesine elverişli olan yerdir. Allah Teâlâ ‘tarlanıza dilediğiniz şekilde varın’ buyururken, kastettiği sadece tarlanın (rahmin) girişi olan yerdir.”

Taberî bu rivayeti Bakara 223. âyet hakkındaki fikhî ihtilafları ele almak üzere tahrir etmiştir. Rivayetin senedi Ebû Küreyb → Muhâribî → İbn İshâk → Ebân b. Sâlih → Mücâhid → İbn Abbâs şeklindedir. Rivayetin benzeri İbn İshâk’tan Ebû Küreyb → Yûnus tarikiyle de Taberî’ye intikal etmiştir.¹³³⁹

Taberî’nin eserine aldığı bu rivayet aşağıdaki şemada da ele görüleceği üzere hadis musanniflerinden İbn Ebî Şeybe, Dârimî, Ebû Dâvûd, Taberânî ve Hâkim en-Nisâbü’rî (v. 405/1014) tarafından farklı tariklerle tahrir edilmiştir.¹³⁴⁰

Şema 11: Cinsî Münasebetin Sınırları Rivayetinin Tarikleri

¹³³⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/755. Rivayetin muhtasar şekli Ya'kûb b. İbrâhîm → İbn Uleyye → İbn İshâk → Ebân b. Sâlih → İbn Abbâs senediyle de Taberî tarafından tahrir edilmiştir. Bkz.: Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/735. Bu muhtasar rivayet İbn İshâk'a kadar aynı senedle olmak üzere Dârimî tarafından, İbn Abbâs'tan başka bir senedle İbn Ebî Hâtim tarafından tahrir edilmiştir. Bkz: Dârimî, "Hayz", 112; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 2/402. Rivayetin muhtasar şekli mevkûf gibi görünmekle birlikte bu başlık altında değerlendirilen rivayetin manasını haiz olduğu için hükmen merfû olduğu ifade edilebilir.

¹³⁴⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 16/495-496; Dârimî, "Tahâret", 113; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 45; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11/77; Hâkim, *Müstedrek*, 4/106.

İbn Ebî Şeybe'nin ilk tahrir ettiği rivayet Mücâhid'in İbn Abbâs'a üç kere Kur'ân'ı arz ettiği bilgisi ile sınırlıdır. Ayrıca bu rivayet Mücâhid'den İbn Ebî Necîh'ten nakli şeklinde olması itibariyle diğerlerinden ayrılmaktadır. İbn Ebî Şeybe'nin naklettiği ikinci rivayet de muhtasardır. Üç kere arz etme bilgisine ek olarak her ayette soru sorduğu ilavesi de bu haber de yer almaktadır. Dârimî'nin naklettiği rivayette ise arz olayı, Mücâhid'in her ayette soru sorması ve Bakara 222. âyette yer alan *“Temizlendiklerinde Allah'ın emrettiği yerden onlarla birlikte olun...”* ifadesinin İbn Abbâs tarafından açıklanmasına yer verilmiştir. Taberî'nin naklettiği rivayet 223. âyetin tefsiri mahiyetindeyken Dârimî'nin eserine aldığı rivayette 222. âyete atıf yapılması dikkat çekicidir. Zira her iki rivayet de aynı şekilde başlamakta ve aynı bağlamı içermektedir. Bu noktada Mücâhid'in peş peşe olan ayetler hakkında İbn Abbâs'tan naklettiği rivayetlerin aynı bağlam çerçevesinde aktarıldığı düşünülebilir. Her iki ayetin benzer konuları içermesi rivayetleri bu zeminde değerlendirmeye olanak sağlamaktadır. Ebû Dâvûd'un tahrir ettiği rivayette ise diğer varyantlardan farklı olarak arz olayı, Mücâhid'in İbn Abbâs'a soru sorması gibi bir bağlamı yoktur. Onun naklettiği rivayet İbn Abbâs'ın mezkûr âyet hakkında İbn Ömer'in görüşüne karşı çıkması şeklinde başlamaktadır. Rivayetin devamı ise Taberî'nin nakli ile aynıdır. Dârimî ve Ebû Dâvûd tarafından nakledilen hadisi İbn İshâk'tan Muhammed b. Seleme nakletmiştir. Aynı tarikten menkul iki rivayette yer alan farklılıklar hadisin ihtisar ve taktî'e uğramış olabileceğini düşündürmektedir.

Taberânî'nin naklettiği hadis ise lafzen ve manen Taberî'nin eserindeki hadisle aynıdır. Sadece rivayetin sonunda İbn Abbâs'ın İbn Ömer'in ayet hakkındaki görüşüne (muhacirlerin ters ilişki yapmak istemesi üzerine ayetin indiği) karşı çıktığına dair bir bilgi bulunmaktadır. Bu bilgi farklı ifadelerle Ebû Dâvûd'un naklettiği rivayetin başında da yer almıştır. Hâkim'in naklettiği rivayet de Taberî ve Taberânî'nin naklettiği rivayet ile büyük oranda örtüşmektedir. Hâkim'e göre bu hadis Müslim'in sıhhat şartlarını haizdir. Zehebî'nin Hâkim'in bu ifadeleri hakkında ayrı bir değerlendirme sunmaması Hâkim'in kanaatine iştirak ettiğini düşündürmektedir.

Bu değerlendirmeler ışığında rivayetin Mücâhid'den dağılan iki tariki olduğu ve İbn Ebî Necîh tarikinden menkul hadisin sadece İbn Ebî Şeybe tarafından nakledildiği; Ebân tarikinden aktarılan rivayetin ise İbn İshâk'tan dört ayrı öğrencisi vasıtasıyla aktarıldığı ifade edilebilir. Bazı rivayetlerin birbirinden farklı olması muhtemelen hadisin ihtisar ve taktî'e uğramış olmasıyla ilintilidir. Bu tasarruflar müellifler tarafından yapılmış olabileceği gibi İbn İshâk'ın öğrencileri veya müelliflerin hocalarına da atfedilebilir. İbn İshâk genel itibariyle sadûk bir râvi olduğu için bu hadis aslen hasen hükmündedir. İbn Ebî Necîh'ten nakledilen muhtasar rivayetin İbn İshâk tarikine mütâbaat sağlamasından dolayı bu hadisin sahîh li gayrihî seviyesine yükseldiği belirtilebilir.

1.4. Tefsîr-i Nebî

Çalışma kapsamında incelenen rivayetlerin birkaçı Hz. Peygamber'in âyetleri tefsiri/Tefsir-i nebî mahiyetindedir. Bu bağlamda, çalışmamız kapsamında, Hz. Peygamber'den İsrâiloğullarıyla alakalı bir rivayet, Mûsâ-Hızır kıssasına dair birkaç rivayet nakledildiği tespit edilmiştir.

1.4.1. İsrâiloğullarının Allah'ın Emrini Değiştirmeleri ve Alay Etmeleri

İncelediğimiz sınırlar çerçevesinde merfû olarak nakledilen ve Resulullah'ın tefsiri mahiyetinde olan rivayetlerden biri, İsrailoğullarının “hıttâ” kelimesini değiştirmeleri ve Allah'ın girmelerini emrettiği kapıdan alay ederek girmeleriyle alakalıdır. Bakara sûresi 58-59. âyetlerde *“Demıştik ki: ‘‘Şu şehre girin, orada bulunanlardan dilediğiniz şekilde bol bol yiyip için, kapıdan eğilerek girin ve af dileyin (hıttâ) ki hatalarınızı bağışlayalım. Biz iyi davrananlara fazlasıyla vereceğiz. Fakat zalimler kendilerine söylenenleri başka sözlerle değiştirdiler...’’*¹³⁴¹ buyrulmuştur.

Taberî bu ayette bahsedilen başka sözlerle değiştirilme hususunu tefsir mahiyetinde birçok rivayeti peş peşe sıralamıştır. Bunlardan biri de İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Mevlâ Zeyd b. Sâbit (Muhammed b. Ebî Muhammed) → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs tarikiyle nakledilen “Kendilerine secde ile (eğilerek) girmeleri emredilen kapıdan kaba etleri üzerine ve (hıttâ yerine) ‘hıttâ fî şeîratin/kıl içinde buğday’¹³⁴² diyerek (alay ederek) girdiler” rivayettir.¹³⁴³ İbn İshâk bu rivayeti Sâlih b. Keysân → Sâlih mevlâ Tev’eme → Ebû Hüreyre tarikiyle de nakleder. Taberî rivayetin senedini tahvil yaparak eserine bu şekilde derç etmiştir.

İlgili rivayet İbn İshâk'ın *Megâzî*'sinde bulunmamakla birlikte İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde İbn İshâk'tan nakledilmektedir. İbn Hişâm önce İbn İshâk'ın Ebû Hüreyre'den naklettiği rivayetin senedini tam olarak verir. Ardından İbn İshâk'ın bu rivayeti “İbn Abbâs'tan rivayetlerinde itham etmediğim bir kişiden” ifadelerini kullanarak, mübhem olarak da naklettiğini belirtir ve rivayeti merfû olarak tahrir eder. Rivayet bazı lafız farklılıkları olmakla birlikte Taberî'nin naklettiği ile aynıdır.¹³⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim ve Tirmizî bu rivayeti tahrir etmiştir.¹³⁴⁵ Bazı ihtisarlar ve lafız farklılıkları olmakla birlikte Taberî'nin naklettiği rivayetle aynıdır.

¹³⁴¹ el-Bakara 2/58-59.

¹³⁴² Bu kullanım İsrâiloğullarına ait bir deyimdir. Buğday başağının iyice olgunlaşıp başak üzerindeki kılların siyaha çalması manasına gelir. İsrâiloğulları bu ifadelerle Allah'ın kendilerine emrettiği sözleri değiştirip o sözleri alaya almışlardır. Bkz.: İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/304.

¹³⁴³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/724.

¹³⁴⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/535.

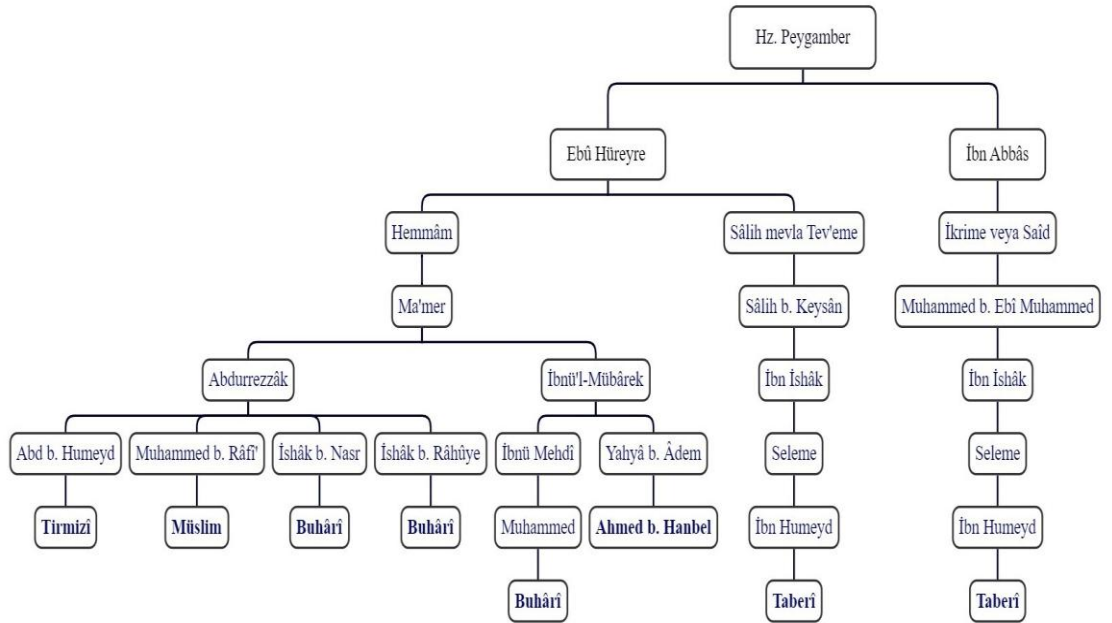
¹³⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/1860; Buhârî, “Ehâdisü'l-enbiyâ”, 27; “Tefsîr”, 7, 133; Müslim, “Tefsîr”, 1; Tirmizî, “Tefsîr”, 3.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Taberî, rivayetin senedini İbn İshâk'ta birleştirip tahvil yaparak hem İbn Abbâs hem Ebû Hüreyre'ye dayandırarak merfû olarak nakleder. Bunun dışında Ebû Hüreyre'nin merfû olarak naklettiği rivayetin iki tarikini daha zikreder. Rivayetin İbn Abbâs'a mevkûf olarak ulaşan üç tarikini daha tahrir eder. İlâveten rivayetin mevkûf olarak İbn Mes'ûd'dan da aktarıldığını ifade eder ve bu minvalde iki rivayeti zikreder. Rivayet ayrıca Katâde, Hasan el-Basrî, İkrime, Mücâhid, Atâ', Rebî' b. Enes ve İbn Zeyd'den¹³⁴⁶ maktû olarak da nakledilmiştir.¹³⁴⁷ Merfû, mevkûf ve maktû rivayetlerin hepsi bazı lafız farklılıkları, birkaç küçük ziyade ve noksan olmakla birlikte manen aynıdır.

Rivayetin meşhur hadis eserlerinde ve Taberî'de İbn İshâk tarikiyle tahrir edilen senedlerinin şeması¹³⁴⁸ aşağıdaki gibidir:

Şema 12: İsrâiloğullarının Allah'ın Emrini Değiştirmeleri ve Alay Etmeleri Rivayetinin

Tarikleri

Şemaya göre bu rivayet özelinde İbn Hümejd, Seleme, İbn İshâk ve Muhammed b. Ebû Muhammed'in güvenilir olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Daha önce bu kişilerle alakalı hadisçilerin yönelttiği bazı tenkitler zikredilmişti. Zira hadis eserlerinde diğer güvenilir kişiler aracılığıyla, sahîh olarak nakledilen rivayet, Taberî'de İbn İshâk'tan tahvilli bir şekilde aktarılan

¹³⁴⁶ Bu kişi Abdurrahman b. Zeyd olmalıdır. Nitekim Taberî Yunus b. Abdi'la'lâ → İbn Vehb tarikiyle Abdurrahman b. Zeyd'in görüşlerine sık sık yer verir. Bkz.: Ceyda Gürman, "Kur'an'ın Kur'an ile Tefsirinin Erken Dönem Temsilcisi: Etbâu't-tâbiinden Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem(ö.182/798)", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2020), 22. Tespit ettiğimiz rivayet de bu tarikle nakledilmiştir.

¹³⁴⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/724-729.

¹³⁴⁸ Şemada Buhârî'nin tahririnde bulunduğu Muhammed isminin kim olduğuna dair çeşitli yorumlar yapılmıştır. Aynı bu ismin Muhammed b. Beşşâr, Muhammed b. el-Müsennâ, Muhammed b. Selâm veya Muhammed b. Yahyâ el-Hüzeli olabileceğine dair çeşitli görüşler aktarır. Bkz.: Ebû Muhammed Bedruddin Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 18/89.

bu rivayetle uyumludur. Ancak rivayetin İbn Abbâs ve İbn Mes'ûd'a isnat edilen diğer tariklerinin mevkûf olması problem teşkil eder. Bu hadis, İbn İshâk haricinde Abdullah b. Abbâs'tan üç tarikle mevkûf aktarılmıştır. Bu da İbn İshâk'ın naklettiği rivayetin de mevkûf olabileceğine dair güçlü bir izlenim uyandırır. Buradaki problem ya Taberî'den ya da İbn İshâk'tan kaynaklı olarak değerlendirilebilir. Taberî, İbn İshâk'ın Ebû Hüreyre'den ve İbn Abbâs'tan naklettiğini ve -bu iki tarik özelinde- rivayetin medâr râvisinin İbn İshâk olduğunu fark edip, senetleri tahvil yaparken, İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan naklinin mevkûf olduğuna dikkat etmemiş olabilir. Aynı şekilde İbn İshâk, Ebû Hüreyre'den nakledilen rivayetin merfû olmasını dikkate alarak İbn Abbâs'ın sözlerinin de merfû olabileceğini varsayımıyla, sehven bu şekilde aktarmış olabilir. Her iki yoruma göre de yapılan hata bir sehivdir. Kanaatimizce İbn İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'tan naklettiği rivayet de büyük ihtimalle aslı itibariyle mevkûftur.

Diğer bir problem ise rivayetin Ebû Hüreyre tarafından merfû olarak aktarılırken Abdullah b. Abbâs ve İbn Mes'ûd tarafından mevkûf olarak nakledilmesidir. Bu durumda İbn Abbâs'ın rivayeti Ebû Hüreyre'den işittiği ancak kendi görüşü olarak aktardığı düşünülebilir. Nitekim Abdullah b. Abbâs, Hz. Peygamber hayatta iken yaşı küçük olduğu için ilmî birikimini büyük ölçüde sahabenin önde gelenlerine borçludur. Buna göre de İbn Abbâs'ın burada aktardıkları hükmen merfû olarak değerlendirilebilir. Öte yandan rivayeti Abdullah b. Mes'ûd da mevkûf olarak nakletmektedir. Bu da İbn Mes'ûd'un hadis rivayetinde hata yapmaktan ve Hz. Peygamber'e yalan isnad etmekten çekindiği için Hz. Peygamber'den işittiklerini bazen kendi görüşü gibi aktarmasından kaynaklı olabilir. İbn Mes'ûd'un hadis rivayetinde titiz davrandığından dolayı ihtiyatlı bir tavır benimsediği bilinen bir husustur.¹³⁴⁹ Bunların yanı sıra Ebû Hüreyre'nin bu bilgileri bazı Yahudilerden işitip naklettiği de değerlendirilebilir. Bu durumda ya Ebû Hüreyre ya da ilgili hadisi nakledenler, rivayeti Hz. Peygamber'e isnad etmiş olmalıdır. Aksi takdirde, Ebû Hüreyre, İbn Abbâs ve İbn Mes'ûd'un bu bilgiyi aynı yahut birbirine çok benzeyen ifadelerle aktarma ihtimali çok düşüktür.

Son olarak değerlendirilmesi gereken husus rivayetin İbn Hişâm tarafından İbn İshâk'ın ifadeleriyle "İbn Abbâs'tan rivayetlerinde itham etmediğim bir kişiden" şeklinde rivayet ediliyor olmasıdır. İbn İshâk'ın bazı rivayetlerinde bu ifadelere sıkça rastlanır. İbn Abbâs rivayetlerinde bu kişi veya kişiler Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd isnadı olma ihtimali yüksektir. Zira İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan rivayetlerinde en çok atıf yaptığı isnad budur. Burada değerlendirilmesi gereken husus Taberî'de rivayetin senedinin tam ve eksiksiz olarak zikredilip İbn Hişâm'da senedin bir kısmının meçhul bırakılmasıdır. İbn Hişâm'ın senedinin doğru olduğu düşünüldüğünde Taberî'nin İbn İshâk ile İbn Abbâs arasındaki şahısları

¹³⁴⁹ İlgili değerlendirmeler için bkz.: Sait İnan, "Abdullah b. Mes'ûd'un Hadis Rivâyetindeki Titizliğini İfade Eden Haberlerin Değerlendirilmesi", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2024), 359-388.

kendisinin tamamladığı ve bu şekilde itham edilmemesi için senedi mükemmelleştirmeye çalıştığı akla gelebilir. Ancak bu tutarlı bir yorum değildir. Zira Taberî, İbn İshâk'ın naklettiği birçok rivayetin senedini meçhuller ve eksikler dahil olmak üzere tahrir eder.¹³⁵⁰ Eğer isnadları mükemmelleştirmeye yönelik bir tavrı olsaydı bunu tüm rivayetlerde uygulaması gerekirdi.

İbn Hişâm bu rivayeti İbn İshâk'tan hangi kişi vasıtasıyla ile naklettiğini belirtmez. Doğrudan “İbn İshâk dedi ki” ifadelerini kullanır ve ardından Ebû Hüreyre'ye ulaşan tam isnadı, İbn Abbâs'a ulaşan mübhem isnadı tahvil tarzıyla nakleder. İbn Hişâm'ın bu rivayetteki kaynağı İbn İshâk'ın *Megâzi*'sini aldığı hocası Bekkâî olmalıdır. Rivayetin senedinin niçin meçhul bırakıldığını tespit etmek zordur. Taberî gibi İbn Hişâm'ın da İbn İshâk'tan rivayetlerinde yazılı metinlere başvurduğu göz önüne alındığında böyle bir tenakuzun olmaması gerekirdi. İbn Humeyd → Seleme vasıtasıyla Taberî'ye ulaşan *Megâzi* nüshasının eserin son hali olduğu dikkate alınacak olursa Taberî'deki naklin daha doğru olduğu söylenebilir. Zira İbn İshâk, eserini bir kerede yazmayıp sürekli güncellemekteydi. Bekkâî incelediğimiz rivayeti İbn İshâk'tan erken bir tarihte dinlemiş ve senedi meçhul kaydetmiş olabilir. Ardından İbn İshâk rivayetin meçhul bıraktığı isnadını hatırlamış veya Muhammed b. Ebî Muhammed'den aldığı yazılı materyallerde senedin tam halini fark etmiş ve güncellemiş olmalıdır. Bununla beraber Bekkâî, İbn Hişâm'a rivayeti aktarırken yahut İbn Hişâm eserine rivayeti alırken hata yaparak senedi meçhul bırakmış da olabilir. Bu konuda yapılabilecek diğer bir yorum da İbn İshâk'ın, rivayeti Seleme'ye aktarırken senedin tam halini zikrederek; Bekkâî'ye naklederken ise meçhul bırakarak aktarmış olmasıdır. Siyer ve megâzî âlimlerinin isnad kullanımında hadisçilere göre daha serbest davrandığı göz önüne alınırsa bu yorum daha makul gözükmektedir. Bu ihtimaller mahfuz olmakla birlikte İbn Hişâm'ın İbn İshâk'tan nakledilen rivayetlerin isnadlarını kısalttığı ve bazı bazı senedlerde tasarrufta bulunduğu da bilinen bir husustur. Bundan dolayı ilgili tasarrufu da İbn Hişâm'ın yapmış olması ihtimal dahilindedir.

Sonuç olarak bu rivayet Ebû Hüreyre'ye nispetle merfû olarak hem İbn Hişâm'da hem hadis eserlerinde hem de Taberî'de mevcuttur. Rivayetin İbn Abbâs'tan ref' edilerek aktarılması ise hatalı gözükmektedir. Taberî'deki diğer tarikler dikkate alındığında İbn Abbâs, bu rivayeti Resulullah'a izafe etmeden/mevkûf olarak aktarmış olmalıdır. Nitekim hadis eserlerinde bu rivayet İbn İshâk tarihiyle yer almamaktadır. Ayrıca ilk dönem hadis musannefâtında bu rivayeti İbn Abbâs'tan rivayeti tahrir eden de yoktur. Bu durumun birkaç sebebi olabilir. Birincisi rivayetteki İbn Abbâs'ın naklettiği haberdeki ref' problemini fark eden hadisçiler ilgili problem nedeniyle hadisi İbn Abbâs tarihi/tarikleriyle tahrir etmemiş olabilirler. İkincisi ise İbn İshâk'ın naklettiği rivayetin İbn Hişâm'daki gibi meçhul olduğunu fark eden hadisçiler, rivayeti meçhullükten dolayı zayıf bulup nakletmemiş olabilirler. Ancak rivayetin İbn İshâk dışında İbn

¹³⁵⁰ Örnekler için bu çalışmanın birinci bölümündeki “Munkatı ‘Mübhem Tarikler” başlığına bkz.

Abbâs'a ulaşan üç ayrı tariki daha olduğu düşünüldüğünde bu ihtimal zayıf kalmaktadır. Nitekim bu rivayetlerden biri Hâkim en-Nîsâbü'rî'ye göre sahîhtir ve Buhârî ile Müslim'in şartlarına uygundur.¹³⁵¹ Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olmasından dolayı zayıf olan rivayet, İbn Abbâs ve Ebû Hüreyre'den nakledilen başka rivayetlerle desteklenmesi sonucu hasen li gayrihî seviyesine yükselmiştir.

1.4.2. Mûsâ-Hızır Kıssası

Çalışmamız sınırları içerisinde Taberî tarafından tahrir edilen birkaç rivayet, Mûsâ-Hızır kıssası ile ilgilidir. Bu haber Taberî tarafından İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Zührî → Ubeydullah b. Abdullah → İbn Abbâs → Übeyy b. Ka'b tarikiyle kaydedilmiştir. Kehf sûresinin 60. âyetine atıfla Hz. Mûsâ'nın hizmetkârıyla yaptığı yolculuğu ve "balığı unuttukları yeri" yani iki denizin birleştiği ve aramakta oldukları mevkiyi tespit edişini tasvir eden rivayet şu şekildedir: "İnsanlar yaratıldığından beri, o suyun dışında hiçbir su (o şekilde) yarılmamıştır. Balığın (denize düştüğü) yeri sabit kalmış, orası (su yüzeyinde) bir pencere gibi açılmış ve Hz. Mûsâ oraya dönünce balığın geçtiği yolu görmüştür. Bunun üzerine şöyle demiştir: 'İşte aradığımız bu idi.'"¹³⁵²

Taberî'nin aynı tarikle Kehf sûresi 64. âyeti tefsir mahiyetinde naklettiği bir rivayet daha mevcuttur. Bu rivayet ise şöyledir: "Resulullah 'Mûsâ, 'İşte aradığımız bu idi' dedi. Hemen izleri üzerine geri döndüler."¹³⁵³ Yani: İkisi, balığın girdiği yere kadar izlerini adım adım takip ettiler."¹³⁵⁴

Bu iki rivayet Übeyy b. Ka'b'ın Hz. Peygamber'den nakli şeklinde senedsiz olarak İbn Ebî Hâtim tarafından birleştirilerek tahrir edilmiştir.¹³⁵⁵ Öte yandan ayette balığın bıraktığı izin toprağın yarılması, suyun donması, o yerin taşa dönüşmesi şeklinde tefsir edildiği de rivayet edilmiştir. Bu görüşleri değerlendiren Taberî, İbn Abbâs'ın Übeyy yoluyla Hz. Peygamber'den naklettiği, İbn İshâk tarikiyle kendisine ulaşan rivayetin daha isabetli olacağını dile getirmiştir.¹³⁵⁶ Taberî'nin bu tercihinde tetkik edilen rivayetlerin hasen hükmünde olması ve doğrudan Hz. Peygamber'in sözü şeklinde olması etkili olmuştur. Zira diğer rivayetlerin senedleri zayıftır ve sahâbe ile tâbiînün şahsî görüşleri mahiyetindedir. Rivayetlerin konu itibarıyla birbirine yakın olması ve aynı tarikle nakledilmesinden yola çıkarak bu iki rivayetin aslında tek bir rivayet olduğu söylenebilir. İbn Ebî Hâtim'in eserinde bu iki rivayetin tek rivayet olarak nakledilmesi de söz konusu ihtimali desteklemektedir.

¹³⁵¹ Hâkim, *Müstedrek*, 4/78.

¹³⁵² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/313-314.

¹³⁵³ el-Kehf 18/64.

¹³⁵⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15-320.

¹³⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 7/2376.

¹³⁵⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/312-316.

Son olarak bu başlık altında tetkik edilen hususlara dair İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Hasan b. Umâre → Hakem b. Uteybe → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs → Übeyy tarihiyle bir rivayet daha aktarılmıştır. Bu rivayete göre İbn Abbâs ehl-i kitaptan bazıları ile otururken içlerinden biri Nevf b. İmraeti Kab'ın/Ka'b el-Ahbâr'ın üvey oğlunun (v. 90/708), Ka'b'dan naklen Mûsâ-Hızır kıssasındaki Musa'nın İsrailoğullarına peygamber olarak gönderilen Mûsâ değil Mûsâ b. Mişâ olduğunu iddia etmiştir. İbn Abbâs bu iddiayı Saîd b. Cübeyr'e sorarak tasdik ettikten sonra Nevf'in yalancı olduğunu söylemiş¹³⁵⁷ ve Übey b. Ka'b'dan naklen Mûsâ-Hızır kıssasına dair detayları uzunca nakletmiştir.¹³⁵⁸ Bu rivayetin içerisinde yukarıda zikredilen iki hadis de muhtasar olarak kaydedilmiştir.

Hadis kaynaklarında bu uzun rivayet, İbn Abbâs'ın Übeyy'den nakli şeklinde “...” → Ebû İshâk → Saîd b. Cübeyr tarihiyle tahrir edilmiştir.¹³⁵⁹ Buhârî tarafından da tahrir edilen rivayet sıhhat şartlarına haizdir. İbn İshâk tarihiyle menkul Taberî'deki rivayet Hasan b. Dînar'ın zayıf olmasından ötürü zayıf hükmünü almaktadır. Ancak Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Nesâî tarafından tahrir edilen rivayet, Hasan'ın rivayetiyle büyük ölçüde benzeşmektedir. Bundan dolayı rivayetin mütâbaatla hasen li gayrihi konumunda değerlendirilebileceği ifade edilebilir.

2. Konularına Göre Mevkûf Rivayetler

Çalışmada tetkik edilen 244 rivayetten 125'i mevkûftur. Bu rivayetlerin çoğu İbn Abbâs'ın bir âyet hakkında yaptığı açıklamalar (Tefsîr-i İbn Abbâs) mahiyetindedir. Bununla birlikte mevkûf rivayetler içinde isrâiliyyât kapsamında değerlendirilebilecek rivayetler ve İbn Abbâs'tan mevkûf olarak siyer-megâzî ve ahkâma dair cüzi miktarda rivayet de bulunmaktadır.

Mevkûf tefsir rivayetlerin hadis kaynaklarında yer alma ihtimali merfû rivayetlere nazaran daha düşük olduğu için mevkûf rivayetlerin hepsi tez metni içinde tetkik edilmemiştir. Nitekim tespit ettiğimiz mevkûf rivayetlerden sadece üçünün hadis kaynaklarında yer aldığı belirlenmiştir. Bu sebepten ötürü mevkûf rivayetlerin ayrıntılı incelemesi Ek-2'de tabloda sunulmuştur. Aşağıdaki başlıklar altında mevkûf rivayetlerin genel niteliği hakkında bazı değerlendirmeler ve analizler yapılacak, hadis kaynaklarında yer alan yahut mütâbi'leri bulunan rivayetlere işaret edilecektir. Tez metni içinde sunulmayan rivayetlerin *Câmiu'l-beyân*'da ve tespit edilebilen diğer kaynaklarda hangi cilt/sayfada bulunduğu tabloda değinilmiştir. Ayrıca bu bölüm altındaki “Rivayetlerin Analizi” başlığı altında mevkûf rivayetlere dair değerlendirmeler sunulmuştur.

¹³⁵⁷ Buradaki kizb ifadesinin mutlak manada yalana hamletmek çok isabetli gözükmemektedir. Zira bu ifadelerin zaman zaman hata, yanlış gibi anlamlarda kullanıldığı bilinmektedir. Bkz.: Yılmazörnek, *Hicrî İlk Üç Asırda Râvî Tekzibi*, 338-339.

¹³⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/326-329.

¹³⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/2481; Buhârî, “İlim” 44; Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, 8/85.

2.1. Tefsîr-i İbn Abbâs

Çalışmanın girişinde de değinildiği üzere Abdullah b. Abbâs, sahâbe arasında tefsir bilgisiyle temayüz etmiştir. Nitekim onun Kur'ân'ı baştan sona tefsir ettiği nakledilmektedir.¹³⁶⁰ Tetkik ettiğimiz rivayetler içerisinde sebep-i nüzûl mahiyetinde olan haberlerden sonra en çok İbn Abbâs'ın âyetler hakkında yaptığı açıklamalar dikkat çeker. Zira sebep-i nüzûle dair nakledilen 101 rivayetten sonra rivayeti, Tefsîr-i İbn Abbâs kapsamındaki 96 rivayet takip etmektedir.

Tetkik edilen rivayetler içerisinde İbn Abbâs'ın âyetler hakkında yaptığı açıklamalar Bakara sûresinde yoğunlaşmaktadır. Nitekim bu sûreye dair İbn İshâk vasıtasıyla İbn Abbâs'tan 78 mevkûf rivayet nakledilmiş, bu rivayetlerin 67'si bir âyetin açıklaması şeklinde vârid olmuştur. Bu rivayetlerin genel niteliği hususunda dikkat çeken bir durum, Bakara sûresi kapsamında nakledilen söz konusu 67 rivayetin Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs isnadıyla nakledilmiş olmasıdır.

Diğer dikkat çekici bir husus ise Bakara sûresinin ilk 100 âyet hakkında mevkûf olarak nakledilen rivayetlerin 62'sinin yukarıdaki isnad ile kaydedilmesidir. Nitekim aynı isnadla nakledilen bir rivayette Bakara sûresi ilk 100 âyetin münafıklar ve Yahudiler hakkında indiğine işaret edilmiştir.¹³⁶¹

Tefsîr-i İbn Abbâs bağlamında nakledilen iki rivayet hadis kaynaklarında tespit edilebilmiştir. Bunlardan birincisi Taberî'nin İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs tarikiyle naklettiği Bakara sûresi 2. âyetteki "rayb" kelimesinin "şekk" anlamında açıklanmasına dairdir. Taberî bu rivayeti Mücâhid, Atâ ve Süddî'nin sözü olarak da kaydeder. Öte yandan Süddî ve İbn Cüreyc'den kaydedilen başka bir rivayet İbn Abbâs'a ulaşmaktadır.¹³⁶² Bu sebepten ötürü tetkik edilen rivayet mütâbaatla zayıf konumundan hasen li ğayrihî seviyesine yükselmiştir. Buhârî bu rivayeti tamamen senedsiz olarak nakletmiştir.¹³⁶³ Bu sebepten ötürü Buhârî'deki rivayetin İbn Abbâs'a mı ait olduğunu yoksa başka sahâbî veya tâbiîn sözü mü olduğunu kestirmek güçtür. İlgili açıklamayı Buhârî'nin kendisinin de yapmış olması ihtimal dahilindedir.

Hadis kaynaklarında tespit edilebilen, Tefsîr-i İbn Abbâs bağlamındaki ikinci rivayet ise Taberî'nin İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Yezîd b. Ebî Ziyâd → Abdullah b. Ebî Seleme → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs senediyle naklettiği Hz. Yûnus'un karanlıklarda Rabbine yakardığına dair Enbiyâ sûresi 87. âyetin tefsiridir. İbn Abbâs Hz. Yûnus'un

¹³⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/755.

¹³⁶¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/259.

¹³⁶² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/231-233.

¹³⁶³ Buhârî, "Tefsîr", 46.

karanlıklarda Rabbine yakarışını “Gecenin karanlığı, denizin karanlığı, balığın karnındaki karanlık” şeklinde açıklamıştır. Taberî, rivayetin tâbiine isnad edilen pek çok tarikini de serdetmiştir.¹³⁶⁴ İbn Ebî Şeybe ise rivayeti, Amr b. Meymûn aracılığıyla, İbn Mes‘ûd’a dayanan bir senedle ayrıca Saîd b. Cübeyr’in sözü olarak kaydetmiştir.¹³⁶⁵ Öte yandan İbn Ebî Şeybe’nin eserinde İbn Mes‘ûd’a isnad edilen rivayet, Taberî’de Amr b. Meymûn’un sözü şeklinde vârid olmuştur. Tetkik edilen rivayet esas itibariyle hasen hükmünde olmakla birlikte mütâbaatla sahlî li ğayrihî seviyesine yükselmiştir.

Taberî’de mütâbi‘i bulunan rivayetler aşağıdaki gibidir:

- 1) Bakara sûresi 3. âyetteki “yü’mînûn/inanlar” kelimesinin “yüsaddikûn/tasdik edenler” şeklinde tefsir edilmesi. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs senediyle tahrir edilen rivayet, Ali b. Ebî Talha tarikiyle de İbn Abbâs’tan nakledilmiştir.¹³⁶⁶
- 2) Bakara sûresi 3. âyetteki infâk kavramının zekât olarak tefsir edilmesi. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs senediyle tahrir edilen rivayet, Ali b. Ebî Talha tarikiyle de İbn Abbâs’tan nakledilmiştir.¹³⁶⁷
- 3) Bakara sûresi 10. âyetteki “maraz/hastalık” kelimesinin “şekk/şüphe” anlamında tefsir edilmesi. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs senediyle tahrir edilen rivayet, Süddî tarikiyle de İbn Abbâs’tan nakledilmiştir.¹³⁶⁸
- 4) Bakara sûresi 42. âyette İsrailoğullarının hakikati gizlemelerinin “bilmelerine rağmen gizlemeleri” yönünde tefsir edilmesi. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs senediyle tahrir edilen rivayet, Dahhâk aracılığıyla da İbn Abbâs’tan nakledilmiştir.¹³⁶⁹
- 5) Bakara sûresi 88. âyetteki “Ğulf/örtü” kelimesinin “Ekinne/perde” şeklinde tefsir edilmesi. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs senediyle tahrir edilen rivayet, Ali b. Ebî Talha tarikiyle de İbn Abbâs’tan nakledilmiştir.¹³⁷⁰
- 6) Bakara sûresi 96. âyetteki dünya hayatına en düşkün zümrenin Yahudiler olarak açıklanması. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî

¹³⁶⁴ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 16/381-383.

¹³⁶⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 17/512, 515.

¹³⁶⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1/240.

¹³⁶⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1/249.

¹³⁶⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1/288, 290-291.

¹³⁶⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1/608.

¹³⁷⁰ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 2/228.

Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs senediyle tahrir edilen rivayetin,¹³⁷¹ İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*'inde Saîd b. Cübeyr vasıtasıyla İbn Abbâs'tan başka bir tarikle daha nakledilmiştir.¹³⁷²

- 7) Arâf sûresi 163. âyetteki deniz kenarındaki şehrin "Eyle" olarak tefsir edilmesi. Süfyân b. Vekî' → Abdullah b. İdrîs → İbn İshâk → Dâvûd b. Husayn → İkrime → İbn Abbâs senediyle tahrir edilen rivayetin, İkrime ve Ali b. Ebî Talha aracılığıyla İbn Abbâs'tan menkul başka vecihleri de bulunmaktadır.¹³⁷³
- 8) Kasas sûresi 27-29. âyetlerde bahsedilen, Hz. Mûsâ'nın Hz. Şuayb'la sözleştikleri iki süreden hangisini tamamladığına dair İbn Abbâs'ın en uzununu ve en hayırlısını tamamladığına dair tefsiri. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Hakîm b. Cübeyr → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs tarikiyle menkul rivayet, Saîd b. Cübeyr'in İbn Abbâs'tan nakli şeklinde başka tariklerle de tahrir edilmiştir.¹³⁷⁴
- 9) Fetih sûresi 16. âyette bahsedilen Müslümanların savaşta karşılaşacağı çetin zümrenin Farşlılar olarak tefsiri. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → İbn Ebî Necîh → Atâ → İbn Abbâs tarikiyle nakledilen rivayet,¹³⁷⁵ Beyhakî'nin *Delâil*'inde Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbâs'tan nakli şeklinde de tahrir edilmiştir.¹³⁷⁶

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere İbn Abbâs'ın bir âyet hakkındaki tefsirleri yeknesak şekilde değildir. O, bazen âyetin manasını açmakta, bazen kelimelerin hangi anlamda kullanıldığını ifade etmektedir. Ayrıca zaman zaman âyetlerde işaret edilen yerin neresi olduğunu bildirmektedir. 9. Örnekte görüldüğü üzere Müslümanların ileride karşılaşacağı çetin zümreyi Farşlılar olarak tefsir etmiştir. Muhtemelen İbn Abbâs, bu ayeti tefsir ettiğinde Müslümanlar ile Farşlılar arasındaki savaş sona ermiş, iki zümre arasındaki savaşların uzun bir süreye dağılması ve çetin geçmesinden olsa gerek âyeti mezkûr şekilde tefsir etmiştir. Bu da onun âyetleri tefsirinde tarihi vakıaları göz önüne aldığını göstermektedir.

2.2. İsrâiliyyât

İsrâiliyyât kelimesi köken olarak Yahudilerin nispet edildiği İsrâîl (Hz. Ya'kûb) kelimesinden türemiştir. Esasen İsrailoğullarının hikayeleri yahut onlardan nakledilenler manasına gelse de anlam genişlemesine uğrayarak gerek Yahudi gerek Hristiyan gerekse

¹³⁷¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/275-277.

¹³⁷² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/178-179.

¹³⁷³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/507.

¹³⁷⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 18/225.

¹³⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21/266.

¹³⁷⁶ Beyhakî, *Delâil*, 4/165.

bunların dışında diğer dinler kaynaklı rivayet edilmiş olsun, tefsir, siyer ve hadise girmiş olan her türlü eski hikaye ve bilgi isrâiliyyât olarak isimlendirilmiştir.¹³⁷⁷

Sahâbe içerisinde İbn Abbâs isrâiliyyât rivayetleriyle en çok ilgilenen ve nakleden kişi olmuştur. Tâbiînden de Muhammed b. İshâk isrâilî rivayetleri eserinde zikreden ve bu tarz haberlere alaka duyan meşhur kişilerden biridir.¹³⁷⁸ Ele aldığımız rivayetler Muhammed b. İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'tan naklettiği hadisler olduğu için muhtevasında isrâiliyyât fazlaca yer almaktadır. Bu olgu, İbn Abbâs ve İbn İshâk'ın isrâiliyyât rivayetlerinde ön plana çıktıklarını doğrular niteliktedir. İncelediğimiz rivayetlerin bazıları doğrudan ya da dolaylı olarak isrâiliyyât konularıyla ilişkindir.

Bir rivayetin isrâiliyyât kapsamında olup olmadığını tespit etmek güçtür. Zira bazı rivayetlerin İbn Abbâs'ın tefsiri mi yoksa isrâiliyyât mı olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır. Örneğin bir önceki başlıkta (Tefsîr-i İbn Abbâs) ele alınan rivayetlerden Hz. Yûnus'un Rabbine yakarışının nasıl olduğu ve Hz. Mûsâ'nın Hz. Şuayb'la sözleştiği hangi süreyi tamamladığına dair nakledilenlerin içeriği isrâiliyyât olarak da değerlendirilebilir. Ancak İbn Abbâs'ın ilgili açıklamaları şahsî birikimine dayanarak yapmış olması da mümkündür. Söz konusu iki rivayet tarafımızca İbn Abbâs'ın şahsî kanaati olarak düşünüldüğü için yukarıda zikredilmiştir. Bununla birlikte başka araştırmacıların ilgili rivayetleri isrâiliyyât şeklinde sınıflandırması mümkündür. Tersî bir örnek ise; Hz. Yûnus'un balığın karnından çıktıktan sonra yeni doğmuş bir çocuk gibi olduğu, gölgelenmesi için Allah'ın onun yanında bir ağaç bitirdiğine dair bir rivayet¹³⁷⁹ İbn Abbâs'ın şahsî kanaatiyle ilişkilendirilemeyeceğinden ötürü isrâiliyyât olarak sınıflandırılmıştır. Netice olarak, ilgili sınıflandırmaların subjektif bir tarafı olduğunu ifade etmek gerekir.

Bizim sınıflandırmamızda, rivayetin isrâiliyyât kabilinden değerlendirebilmesi için önceki kavimlere dair bir bilgi içermesi ve bu bilginin mümkün mertebe İbn Abbâs'ın şahsî kanaatiyle ilişkili olmaması bir başka deyişle ictihâdî bir yönünün bulunmaması dikkate alınmıştır. Ayrıca önceki kavimlere ait nakledilen rivayetlerin senedlerinde Vehb b. Münebbih, Ka'b el-Ahbâr gibi isrâiliyyâtla meşhur olmuş kişiler bulunuyorsa ilgili rivayetler isrâiliyyât kabul edilmiştir. Bu mülâhazalarla birlikte rivayetin isrâiliyyât kapsamında mı yoksa Tefsîr-i İbn Abbâs bağlamında mı olduğu hususunda karar verilemediği durumlarda, rivayetin her iki kapsamda da değerlendirilebileceğine tabloda (Ek-2) işaret edilmiştir. Örneğin tabloda bir rivayet hakkında "isrâiliyyât/Tefsîr-i İbn Abbâs" şeklinde bir ibare bulunuyorsa bu rivayetin isrâiliyyât olarak değerlendirilmesi fikri ağır basmakla birlikte İbn Abbâs'ın kanaati olması da mümkündür. Bu şekilde tasnif edilen bir rivayet, "Rivayetlerin Analizi" başlığında ve

¹³⁷⁷ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, "Tefsîr ve Hadiste İsrâiliyyât", çev. Muhammed Yılmaz, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2002), 161.

¹³⁷⁸ Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, 6-7.

¹³⁷⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 20/42; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19/632.

grafiklerde bize göre daha yüksek ihtimalle isrâiliyyât olduğu için isrâiliyyât olarak değerlendirilmiştir.

İbn İshâk tarikiyle İbn Abbâs'tan nakledilen isrâilî rivayetlerin genel mahiyeti ve senedleri hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Tetkik ettiğimiz rivayetlerde İbn İshâk'ın isrâiliyyâta dair naklettiği rivayetlerin senedlerinde Hallâd, Kelbî, Hasan b. Dînâr, Yezîd b. Ziyâd, Leys b. Ebî Süleym, Dâvûd b. Husayn ve Hakîm b. Cübeyr bulunmaktadır. İbn İshâk bu tür rivayetlerin senedlerinde zaman zaman belâğ sîgası kullanarak doğrudan İbn Abbâs'tan da nakilde bulunmaktadır. Ayrıca İbn İshâk'ın naklettiği bazı isrâilî rivayetlerin senedlerinde “ilim ehlinde bazılarından”, “ehl-i kitaptan ilim ehli olanlardan” ve “ehl-i ilimden ve İbn Abbâs, Ka'b el-Ahbâr ve Vehb b. Münebbihten” gibi mübhem/munkatı' unsurlar da bulunmaktadır.

Tetkik ettiğimiz rivayetlerde isrâiliyyâtla alakalı, mükerrerleriyle birlikte, 26 haber bulunmaktadır. Bu rivayetlerin bazılarının içeriği şu şekildedir: Hz. Âdem-Havvâ ve yaratılış kıssası, Havvâ'nın Hz. Âdem'in kaburga kemiğinden yaratılması, İblisin yılan kılığına girip Havvâ'ya vesvese vermesi, Hz. Nûh kıssasına dair Kur'ân'da yer almayan bazı ayrıntılar, Sâmirî kıssası ve Sâmirî'nin kim olduğu, Yâsîn sûresinde bağlamında Habîb-i Neccâr kıssası, Hz. İbrâhîm'e kurban etmesi için hangi hayvanın gönderildiği, Hz. Yûnus ve Eyyûb kıssasına dair Kur'ân'da bulunmayan bazı ayrıntılar, Yahudilerin sebt/cumartesi yasağını çiğnemelerine dair bazı ayrıntılar.

İncelediğimiz rivayetlerden isrâiliyyât kapsamındaki bir rivayet hadis kaynaklarında tespit edilmiştir. Bu haber, Taberî'nin İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Yezîd b. Ebî Ziyâd → Abdullah b. Ebî Seleme → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs isnadıyla naklettiği, Hz. Yûnus'un balık tarafından yeni doğmuş bir çocuk gibi (zayıf ve dermansız) ancak âzâlarının hepsi tam bir şekilde sahile bırakıldığı rivayetidir.¹³⁸⁰ İbn Ebî Şeybe bu rivayeti Saîd b. Cübeyr'in İbn Abbâs'tan nakli şeklinde başka bir tarikle kaydeder. İbn Ebî Şeybe'nin naklettiği rivayet daha uzun ve ayrıntılı bir anlatı sunmaktadır.¹³⁸¹

İsrâiliyyât kapsamında olup mütâbi'leri tespit edilebilen rivayetler aşağıdaki gibidir:

- 1) Bakara sûresi 35. âyette şeytanın vesvese vermesi hususunun yılan kılığına girerek vesvese vermesi şeklinde tefsiri. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Leys b. Ebî Süleym → Tâvûs → İbn Abbâs tarikiyle tahric edilen rivayetin Süddî aracılığıyla İbn Abbâs'tan nakledilen bir mütâbi'i bulunmaktadır.¹³⁸²

¹³⁸⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19/632.

¹³⁸¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 20/42.

¹³⁸² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/563-567.

- 2) Arâf sûresi 190. âyette “Allah’ın kendilerine kusursuz bir çocuk verdiğinde Allah’a ortak koştular...” ifadeleri İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Dâvûd b. Husayn → İkrime → İbn Abbâs tarikiyle vârid olan rivayette şu şekilde açıklanmıştır: “Havvâ Âdem’in (iki) çocuğunu doğurunca çocuğa Abdullah ve Ubeydullah veya buna benzer bir isim verdiler. Çocuklar vefat ettiğinde İblis onlara geldi ve ‘Eğer onları Allah’ın verdiği isimle isimlendirmeseydiniz çocuklar ölmezdi’ dedi. Daha sonra Havvâ bir çocuk daha doğurdu ona (şeytanın önerdiği) Abdülhâris ismini verdiler...”¹³⁸³ Bu rivayet ashâbdan Semüre b. Cündeb (v. 60/680) aracılığıyla merfû olarak ve İbn Abbâs’ın Übey’den nakli şeklinde Mücâhid aracılığıyla mevkûf olarak tahrir edilmiştir.¹³⁸⁴
- 3) Kehf sûresi 9. âyette Kehf mağarasının bulunduğu dağın ismi İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → İbn Ebî Necîh → Mücâhid → İbn Abbâs tarikiyle kaydedilen rivayette “Nâcülüs” olarak zikredilmiştir. Rivayetin İbn Cüreyc’in İbn Abbâs’tan (munkatı) nakli şeklinde bir mütâbî’i bulunmaktadır.¹³⁸⁵
- 4) Tâhâ sûresi 96. Âyette bahsi geçen Sâmirî’nin, Yahudileri yoldan çıkartmak üzere buzağıyı yaparken Cebrail’in ayak izlerini takip edip buzağıyı Cebrail’in ayağının değdiği topraktan yapması ve buzağının bu şekilde ses çıkarması bilgisi. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Hakîm b. Cübeyr → Saîd b. Cübeyr → İbn Abbâs tarikiyle Taberî’de kaydedilen rivayetin,¹³⁸⁶ İbn Ebî Hâtim’de Ali b. Ebi Talha’nın İbn Abbâs’tan nakli şeklinde muhtasar bir âdidı bulunmaktadır.¹³⁸⁷
- 5) Yâsîn sûresi 21. âyette şehrin öteki ucundan gelen kişinin Habîb en-Neccâr şeklinde açıklanması. Bu rivayeti İbn İshâk, İbn Abbâs, Vehb b. Münebbih ve Ka’b el-Ahbâr’dan belâğ sîgasıyla nakletmiştir. Rivayetin İbn Abbâs’a ulaşan diğer tariki İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Hasan b. Umâre → Hakem b. Uteybe → Miksem → İbn Abbâs şeklindedir.¹³⁸⁸ Dolayısıyla iki rivayetin birbirine mütâbaat ettiği ifade edilebilir.
- 6) Sâffât sûresi 107. âyette Hz. İbrâhîm’e inen kurbanlığın koç olduğunun bildirilmesi. Rivayet İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Hasan b. Dînâr → Katâde → Ca’fer b. İyâs → İbn Abbâs tarikiyle tahrir edilmiştir.¹³⁸⁹ İbn Ebî Hâtim bu rivayeti

¹³⁸³ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 10/624.

¹³⁸⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 5/1631-1634.

¹³⁸⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 15/159.

¹³⁸⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1/672-673.

¹³⁸⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 5/1568.

¹³⁸⁸ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 19/419-420.

¹³⁸⁹ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 19/603.

Atâ'nın İbn Abbâs'tan nakli şeklinde senedin geri kalanını zikretmeden eserine almıştır.¹³⁹⁰

Bu örnekler İbn Abbâs'ın geçmiş kavimlerin kıssalarına dair geniş bir bilgi birikimi olduğunu ortaya koymaktadır. O, âyetlerdeki kapalı manaları açıklama hususunda gerek Yahudi gerek Hristiyan gerekse diğer kültürlerden nakledilen bilgileri yeri geldikçe kullanmıştır. Öte yandan isrâiliyyâta dair rivayetler kısıtlı örneklerle hadis kaynaklarına intikal etmiştir. Bu durumun sebebi muhaddislerin isrâiliyyâtla meşhur olmuş kişilerin rivayetlerinden çekinmesidir. Bununla birlikte hadis kaynaklarında genellikle ahkâm ve itikada dair rivayetler tahrir edildiği için bu kültürel birikimin muhaddislerin ilgi alanına girmediği de söylenebilir.¹³⁹¹

2.3. Siyer-Megâzîyle Alakalı Rivayetler

Çalışmamız sınırları içinde İbn Abbâs'ın naklettiği iki rivayetin siyer-megâzî konulu olup mevkûf kapsamında değerlendirilmesi gerektiği tespit edilmiştir. Esasen siyer-megâziye dair rivayetler genel itibariyle merfûdur. Ancak bu kapsamda tetkik edilen iki rivayetin Hz. Peygamber'le alakalı bir tarafı olmadığı için bu haberler mevkûf kapsamında ele alınmıştır.

Bu rivayetlerden birisi İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Abdullah b. Ebî Bekr → İbn Abbâs tariki ile vârid olmuştur. Rivayet şu şekildedir: “İbn Abbâs şöyle demiştir: Beni Gıfâr kabilesinden bir adam bana anlattı. Şöyle dedi: ‘Ben ve bir amcaoğlum birlikte Bedir’i gören bir dağa çıkmıştık. Biz o sırada müşriktik. Savaşın kimin lehine sonuçlanacağını görmek için bekliyorduk; sonra da galip gelenin yanında biz de ganimet elde edelim diye. Biz dağın tepesindeyken bize bir bulut yaklaştı. Bulutun içinden atların kişnemesine (hâmhame) benzer bir ses işittik. Ardından birinin, “İlerle, Hayzûm!” dediğini duydum. Bunun üzerine amcaoğlumun kalbi dayanamadı, oracıkta öldü. Ben ise neredeyse helak oluyordum; fakat kendimi topladım.”¹³⁹² Taberî bu rivayeti, Âl-i İmrân sûresi 124-125. âyetinde Bedir Savaşı’nda meleklerin Müslümanlarla birlikte savaştığına işaret etmek üzere tahrir etmiştir.

Diğer rivayet ise Velîd b. Muğîre'nin Kureys'in lideri olduğuna dairdir. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → Râcül → İbn Abbâs tarikiyle vârid olan rivayeti Taberî, Hicr sûresi 94. âyetinde Hz. Peygamber'le alay eden müşriklerin kim olduğuna işaret etmek üzere tahrir etmiştir.

2.4. Talâk Fıkına Dair Bir Rivayet

Çalışma sınırları içerisinde tahrir edilen ve fikhî hüküm bildiren bir rivayet İbn Abbâs'tan mevkuf olarak nakledilmiştir. Süfyan b. Vekî' → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk →

¹³⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 9/3123.

¹³⁹¹ Söz konusu husus çalışmanın üçüncü bölümündeki “İsrâiliyyât Kaynaklı Olması” başlığında kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.

¹³⁹² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/22.

Dâvûd b. Husayn → İkrime → İbn Abbâs isnadıyla tahrir edilen rivayette İbn Abbâs'ın sünnete uygun boşama konusundaki görüşü ele alınmaktadır. Bu görüş şu şekildedir: “Sünnete uygun boşama cima olmaksızın, her temizlik döneminde (yani hayızdan sonra) olmalıdır. Allah'ın emrettiği iddet budur.”¹³⁹³ Taberî bu rivayeti Talâk sûresi 1. âyet bağlamında boşanma konusundaki fikhî ihtilafları ele almak üzere tahrir etmiştir.

3. Rivayetlerin Analizi

Câmiu'l-beyân'da İbn İshâk'ın çeşitli yollarla İbn Abbâs'tan naklettiği 244 rivayetin sened ve metin açısından tetkiki sonucu şu bulgulara ulaşılmıştır:

244 rivayetin bazıları mükerrerdir. Mükerrer rivayetler bazen tahvil, bazen benzer rivayetler, bazen bir rivayetin uzun yahut muhtasar hali şeklindedir. 244 rivayetten tekrar eden rivayetler çıkarıldığında 192 rivayetin ele alınan sınırlar çerçevesinde nakledildiği söylenebilir. Bu 192 rivayet, kaynağına göre, 76'sı merfû 116'sı ise mevkûf kapsamındadır.

Tetkik edilen 244 rivayetin kaynağına göre 119'unun merfû, 125'inin mevkûf olduğu tespit edilmiştir. Buna göre rivayetlerin %48,77'si merfû, %51,23'ü ise mevkûftur.

Merfû kapsamında değerlendirilen 119 rivayetin 90'ı zayıf 29'u hasen hükmündedir. Bu rivayetlerin mütâbi'leri dikkate alındığında 80'i zayıf, 10'u hasen li ğayrihî, 13'ü hasen, 11'i sahîh li ğayrihi, beşi ise şâz hükmünü almıştır. Buna göre zayıf olan on rivayet, mütâbaat ile hasen li ğayrihî seviyesine yükselmiş; 11 hasen rivayet, sahîh li ğayrihî hükmünü almıştır. Hasen kapsamında değerlendirilen beş rivayet ise kendisinden daha sahîh rivayetlerle çeliştiği ve bazı tarihî vakıalara uygun düşmediği için şâz yani zayıf kapsamında değerlendirilmiştir.

Bu verilere göre ele alınan rivayetleri destekleyecek haberler (mütâbaat/âdid) dikkate alınmadan merfû rivayetlerin %75,7'sinin zayıf, %24,3'ünün ise hasen hükmünde olduğu tespit edilmiştir. Mütâbaatlar dikkate alındığında ise merfû rivayetlerin %67,2'sinin zayıf, %8,3'ünün hasen li ğayrihî, %11'inin hasen, %9,3'ünün sahîh li ğayrihî, %4,2'sinin ise şâz hükmünde olduğu belirlenmiştir.

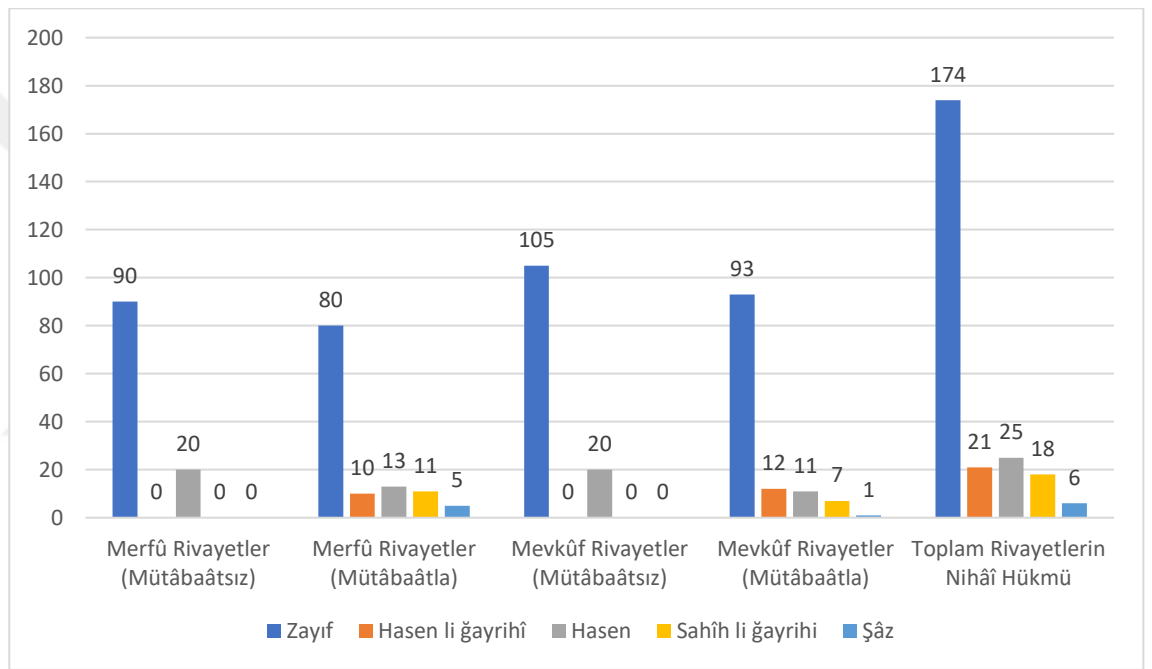
Mevkûf hükmünü alan 125 rivayetin, mütâbaatlar dikkate alınmaksızın, 105'i zayıf 20'si ise hasen hükmündedir. Bu haberlerin mütâbi'leri/âdidleri dikkate alındığında 93'ünün zayıf, 12'sinin hasen li ğayrihî, 11'inin hasen, yedisinin sahîh li ğayrihî, 1'inin ise şâz hükmünde olduğu ifade edilebilir. Bu veriler çerçevesinde zayıf olan 12 rivayet mütâbaatla hasen li ğayrihi hükmünü almış, 7 hasen rivayet ise âdidleri vasıtasıyla sahîh li ğayrihî seviyesine yükselmiştir. Bir hasen rivayet ise kendinden daha sahîh rivayetlere ters düştüğü için şâz/zayıf hükmünde değerlendirilmiştir.

¹³⁹³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 23/23.

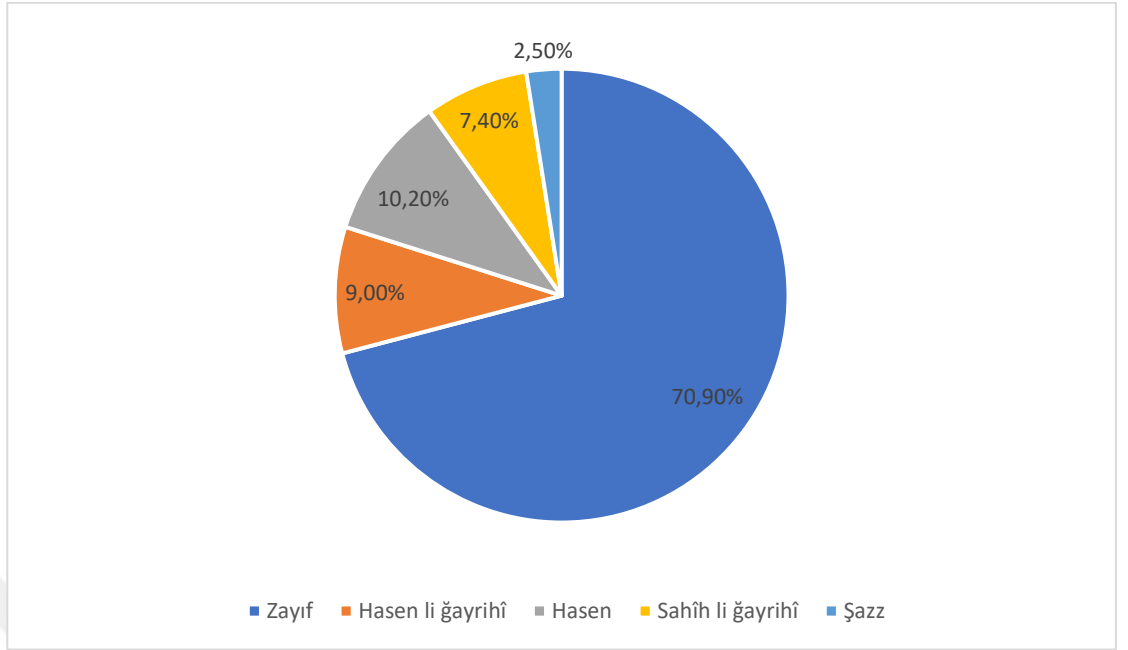
Bu açıdan bakıldığında mevkûf rivayetlerin mütâbi'leri dikkate alınmadığında %84'ünün zayıf, %26'sının ise hasen hükmünde olduğu belirlenmiştir. Âdılarıyla birlikte mevkûf haberler değerlendirilecek olursa; Rivayetlerin %74,4'ü zayıf, %9,6'sı hasen li ğayrihî, %9,6'sı hasen, %5,6'sı sahîh li ğayrihî, %0,8'si ise şâz hükmündedir.

244 rivayetin geneli hakkında bir yorum yapılacak olursa bu rivayetlerin 174'ü (%70,9) zayıf, 21'i (%9) hasen li ğayrihî, 25'i (%10,2) hasen, 18'i (%7,4) sahîh li ğayrihi, altısı (%2,5) ise şâz/zayıf hükmündedir. Buna göre 180 rivayet (%73,8) zayıf kapsamında değerlendirebilir. 64 rivayet ise kendisiyle ihticâc edilebilecek konumdadır. Bu açıdan bakıldığında rivayetlerin %73,8'sinin zayıf, %26,2'sinin ise ihticâca elverişli olduğu söylenebilir.

Grafik 15: Sayısal Olarak Rivayetlerin Hükümleri (Mervû-Mevkûf-Genel)

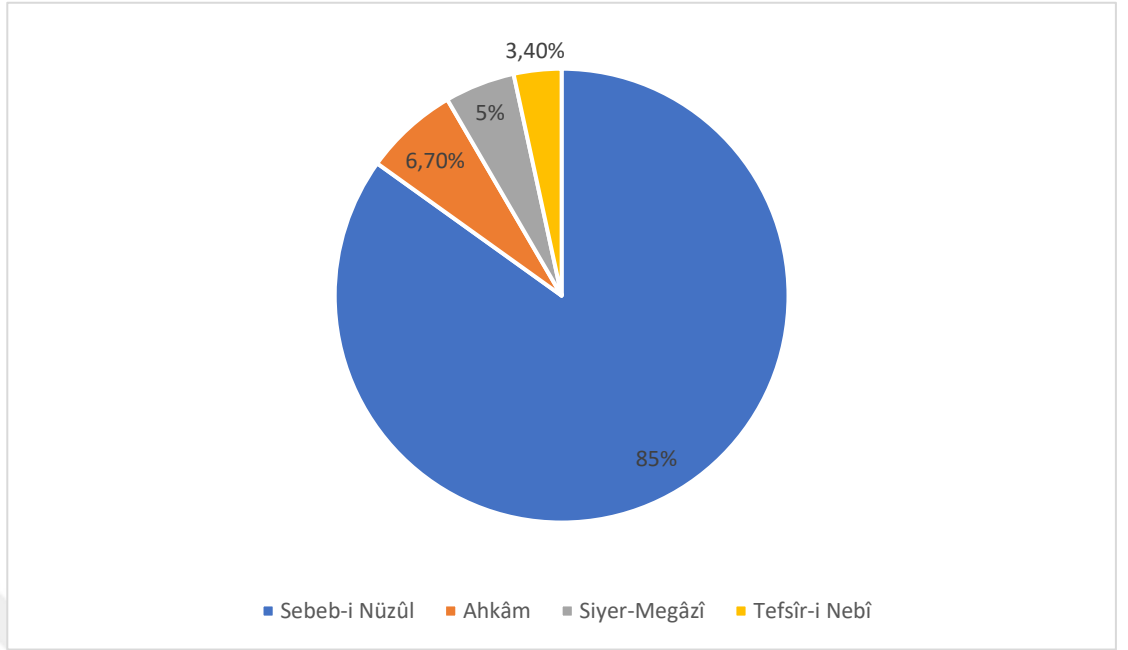
Grafik 16: Oransal Olarak Rivayetlerin Hükümleri (Genel)

Tetkik edilen rivayetler sebab-i nüzûl, Tefsir-i Nebî, tefsir-i İbn Abbâs, ahkâm, siyer-megâzî ve isrâiliyyât gibi konularda vârid olmuştur. Bu bağlamda 119 merfû rivayetin 101'i sebab-i nüzûl, sekizi ahkâm, altısı siyer-megâzî ve dördü Tefsîr-i Nebî kapsamında değerlendirilmiştir. 125 mevkûf rivayetin ise 96'sı tefsîr-i İbn Abbâs, 26'sı isrâiliyyât, ikisi siyer-megâzî, biri ahkâm kapsamında ele alınmıştır.

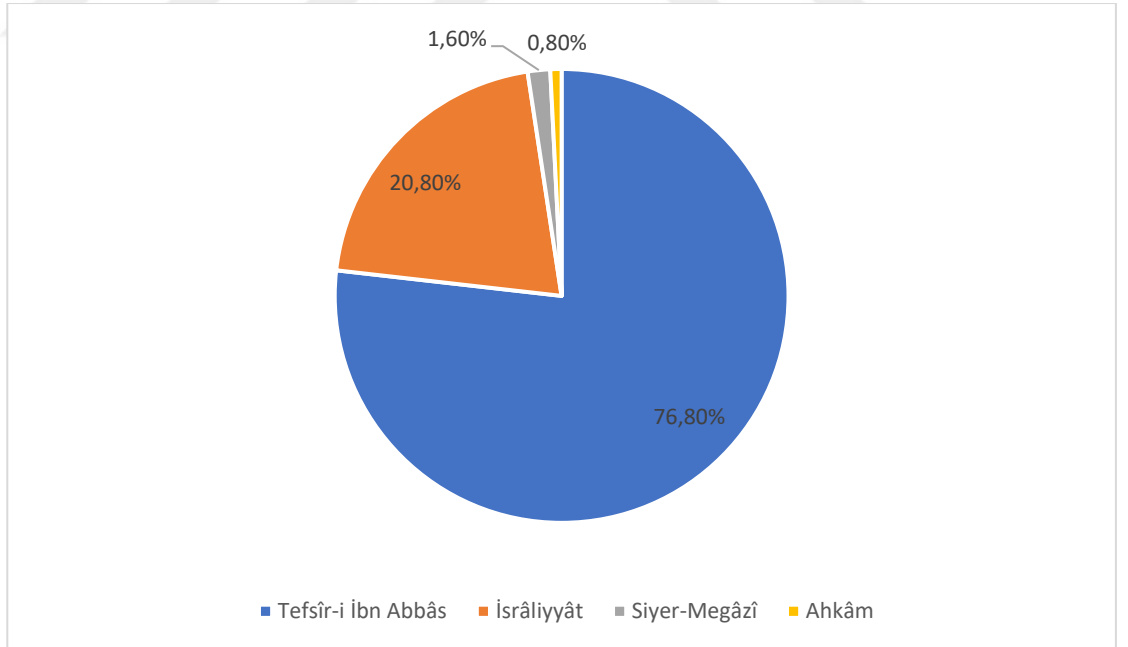
Bu verilere göre merfû rivayetlerin %84,9 gibi önemli bir kısmı sebab-i nüzûl bağlamındadır. Buna karşılık merfû kapsamındaki haberlerin %6,7'si ahkâm, %5'i siyer-megâzî, %3,4'ü tefsîr-i nebî, konularında tahrir edilmiştir.

Grafik 17: Merfû Rivayetlerin Konularına Göre Dağılımı

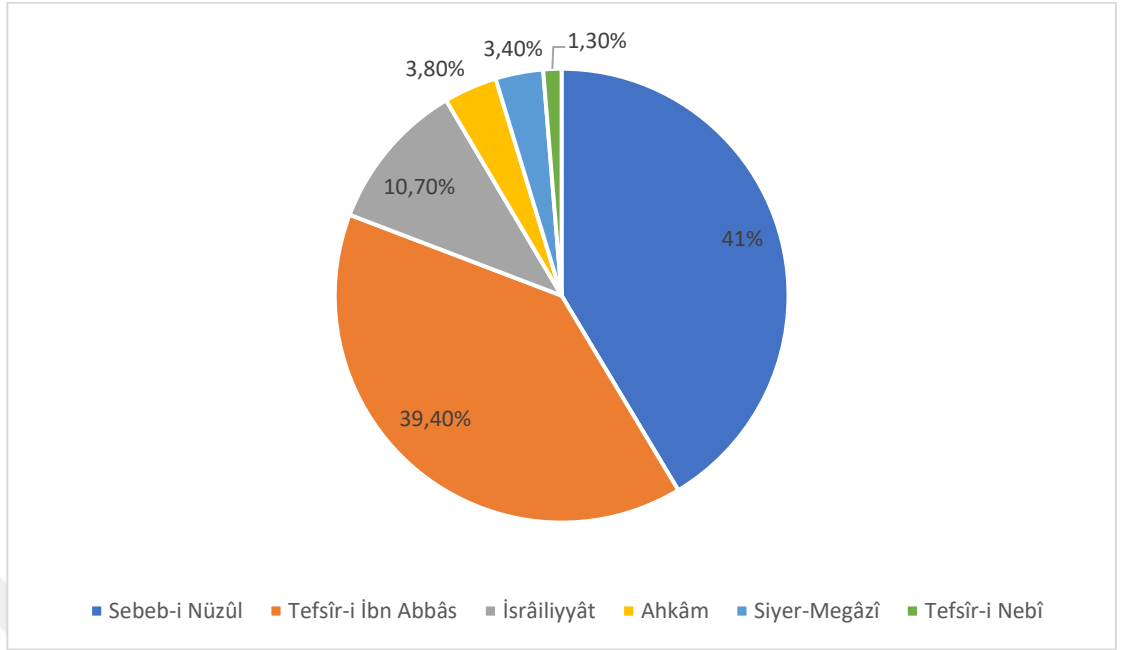
Mevkûf rivayetlerin ise %76,8'si tefsîr-i İbn Abbâs, %20'si isrâiliyyât, %1,6'sı siyer-megâzî, %0,8'i ise ahkâm kapsamında ele alınabilir.

Grafik 18: Mevkûf Rivayetlerin Konularına Göre Dağılımı

Merfû-mevkûf ayrımı yapılmaksızın 244 rivayetin konularına göre; 101'i sebeb-i nüzûl, 96'sı tefsîr-i İbn Abbâs, 26'sı isrâiliyyât, dokuzu ahkâm, sekizi siyer-megâzî, üçü ise Tefsîr-i Nebî bağlamında olduğu tespit edilmiştir. Buna göre rivayetlerin %41,4'i sebeb-i nüzûl, %39,4'ü Tefsîr-i İbn Abbâs, %10,7'si isrâiliyyât, %3,8'i ahkâm, %3,4'ü siyer-megâzî, %1,3'ü Tefsîr-i Nebî bağlamında değerlendirilebilir.

Grafik 19: Rivayetlerin Konulara Göre Dağılımı (Genel)

Merfû addedilen 119 rivayetten 36'sının hadis eserlerinde tahrir edildiği tespit edilmiştir. 36 rivayetin 20'si sebeb-i nüzûl kapsamındadır. Bunun dışında ahkâm konulu sekiz rivayet, siyer-megâzî kapsamındaki dört rivayet ve Tefsîr-i Nebî denilebilecek dört rivayetin hadis eserlerinde yer aldığı tespit edilmiştir. Bu rivayetlerin bazıları İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan nakli şeklindedir. Bazıları ise farklı tariklerle İbn Abbâs'tan yahut diğer sahâbîlerden nakledilenlerdir. Buna göre merfû rivayetlerin temel hadis külliyyatında tahrir oranı %30,25'dir. Bu hususta dikkat çeken bir nokta ahkâm rivayetlerin hepsinin hadis külliyyatında yer aldığıdır. Bununla birlikte hadis kaynaklarında tespit edilebilen sebeb-i nüzûl rivayetlerinin birçoğunun ahkâm'a taalluk eden bir yönü vardır.¹³⁹⁴ Bundan dolayı muhaddislerin büyük oranda ahkâm içerikli rivayetleri eserlerine aldığı söylenebilir. Taberî'nin hadis alanında kaleme almış olduğu *Tehzîb*'inde İbn İshâk tarikiyle nakledilen 14 adet İbn Abbâs rivayetinin 11'inin ahkâm konulu olması da bu bulguyu teyit eder.¹³⁹⁵ Ayrıca bu eserde İbn Abbâs'tan nakledilen rivayetlerden sadece bir tanesinin doğrudan tefsir içerikli¹³⁹⁶ olması da müellifin zihninde hadis-tefsir ayrımının olduğunu gösterir. Tefsir konulu tek rivayet de İbn İshâk tarikiyle nakledilmemiştir.

¹³⁹⁴ Örneğin kıblenin tahvili hususunda bir ayetin indiğini ifade eden rivayet hadis eserlerinde zikredilmiştir. Krş.: Buhârî, "Tefsîr", 11, 12, 13; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/75-76. Bu rivayet sebeb-i nüzûl bağlamında olmakla birlikte kible tahvili gibi ahkâma taalluk eden bir yönü vardır. Yahudilerin diyet hususunda ihtilafa düşmesi, yemin ve vasiyyet ayetinin Temim ed-Dârî hakkında indiği, bir Müslümanın savaşta iki kâfîre denk olacağı, Hz. Peygamber'in Abdullah b. Übeyy'in cenaze namazına iştiraki, tahrîm âyetinin/Hz. Peygamber'in mübah olan şeyleri kendine haram kılması âyetlerinin nüzûlü gibi hususlar sebebi nüzûl kapsamında değerlendirilmekle birlikte bu rivayetlerin ahkâm bağlamı olduğu da söylenebilir. Bu bağlamda temel hadis kaynaklarında tespit edilebilen 21 rivayetin sadece 11'inin sadece sebeb-i nüzûl kapsamında olduğu ve ahkâma delalet eden bir yönü olmadığı ifade edilebilir.

¹³⁹⁵ Taberî, *Tehzîb (Müsnedü İbn Abbâs)*, 1/101, 1/101, 1/202, 1/203, 1/220, 1/552, 2/811, 2/811; (*Müsnedü Ali*), 62; (*el-Cüzü'l-mefkûd*) 33, 299.

¹³⁹⁶ Akdokur, "*Tehzîbu'l-Âsâr*" Bağlamında et-Taberî'nin Hadîşçiliği (224 - 310 h.), 92.

Nihayetinde Taberî'nin İbn İshâk tarikiyle İbn Abbâs'tan naklettiği rivayetlerin sayısı *Tefsîr*'inde 224 iken *Tehzîb*'inde 14'tür. Çalışmamız sınırlarıyla iki eserde ortak olan rivayet sayısı tekrarsız ikidir. Bunların da biri siyer-megazî diğeri ahkâm içeriklidir.

Mevkûf 125 rivayetin ise sadece üç tanesi (%2,4) hadis kaynaklarında tespit edilebilmiştir. Bu rivayetlerin ikisi Tefsîr-i İbn Abbâs biri isrâiliyyât kapmasındadır. Bu durumun sebebi hadis kaynaklarında çoğunlukla merfû rivayetlerin tahrir edilmesidir. Abdürrezzâk ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*lerinde önemli ölçüde mevkûf rivayet yer almakla birlikte bunların büyük bir kısmı fikhî içeriklidir.¹³⁹⁷

Hadis kaynaklarında tespit edilebilen toplam 39 (tekrarsız 23) rivayetin 20'sinin (tekrarsız 11) senedi (İbn Abbâs-İbn İshâk arası aynı olmak üzere) Taberî'nin nakilde bulunduğu senedler şeklindedir. Geriye kalan 19 rivayet başka tarikler aracılığıyla nakledilmiştir. Taberî'deki tariklerle temel hadis kaynaklarında tespit edilebilen 20 rivayetin 17'si hasen, üçü ise zayıftır.¹³⁹⁸ Buna göre temel hadis kaynaklarında rivayet tahririnde sıhhat merkezli bir yaklaşım sergilendiği söylenebilir. Hadis musannefâtında İbn İshâk tarikleriyle tespit edilebilen (tekrarsız) rivayetlerin musannefâtındaki sayısal dağılımı şu şekildedir: Ahmed b. Hanbel altı; Ebû Dâvûd dört; İbn Ebî Şeybe üç; Dârimî ve Bezzâr iki; İshâk b. Râhûye, Tirmizî, Nesâî, ve Ebû Ya'lâ bir. Bu veriler çerçevesinde mükerrerleriyle birlikte 244 rivayetten 39'unun (%16); tekrarsız 192 rivayetten 23'ünün (%12) hadis kaynaklarında tespit edilebildiği söylenebilir. Mükerrer 244 rivayetin 20'si (%8,2)/tekrarsız 192 rivayetten 11'i (%5,7) Taberî'deki İbn İshâk tarikleriyle hadis kaynaklarına intikal etmiştir.

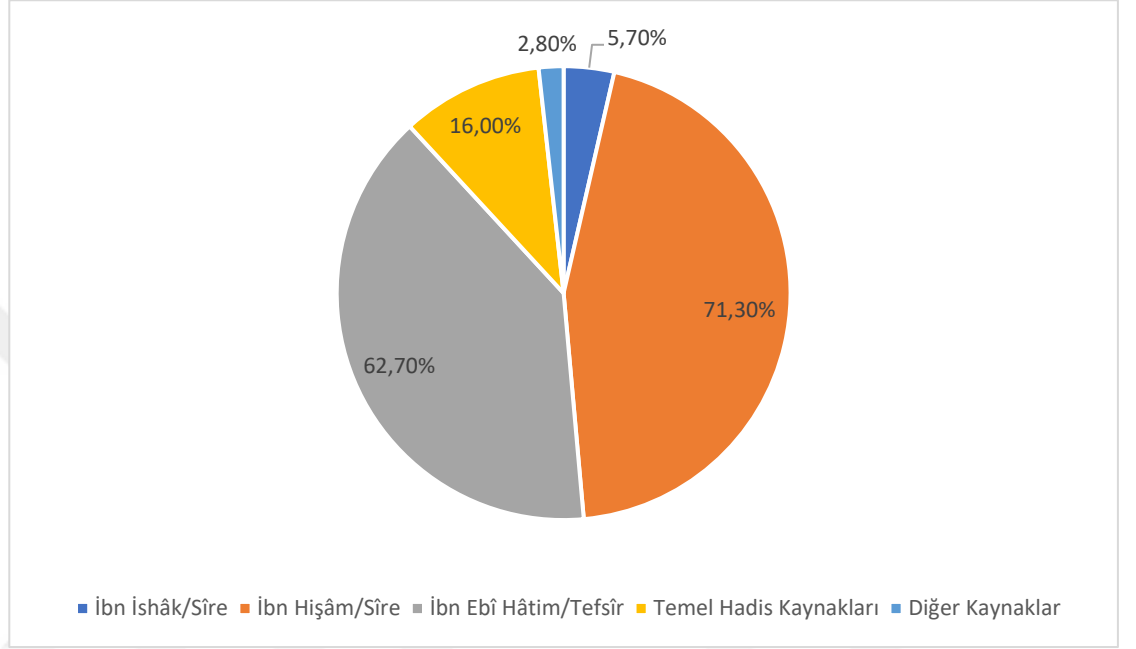
244 rivayetin Taberî dışında İbn İshâk, İbn Hişâm ve İbn Ebî Hâtim'in eserlerinde dağılımı şu şekildedir: bir rivayet sadece İbn İshâk'ın *Sîre*'sinde; sekiz rivayet hem İbn İshâk'ın hem de İbn Hişâm'ın *Sîre*'lerinde; üç rivayet İbn İshâk, İbn Hişâm'ın *Sîre*'lerinde ve İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*'inde; iki rivayet hem İbn İshâk hem İbn Ebî Hâtim'de; 34 rivayet sadece İbn Hişâm'da, 19 rivayet sadece İbn Ebî Hâtim'de; 129 rivayet ise hem İbn Hişâm'da hem de İbn Ebî Hâtim'de tahrir edilmiştir. Bunun dışında 48 rivayet bu kaynaklarda yer almamaktadır. 48 rivayetin 41'i ise (isnadlı rivayet aktaran kaynaklardan ve müelliflerden) Taberî hariç başka bir müellif tarafından zikredilmemiştir.

Buna göre tetkik ettiğimiz rivayetlerin 14'ü (%5,7) İbn İshâk'ın *Sîre*'sinde, 174'ü (%71,3) İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde, 153'ü (62,7) İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*'inde tespit edilebilmektedir. 48 (%19,6) rivayet bu üç kaynakta yer almamakla birlikte 41 (%16,8) haber (Taberî hariç) rivayetleri isnadlı aktaran hiçbir kaynakta tespit edilememiştir.

¹³⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mirza Tokpınar, *Abdürrezzak b. Hemmam ve Musanna'fı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998); Nihat Yatkın, *Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe ve Kitâbu'l-Musannef'i* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 1998).

¹³⁹⁸ Bu üç rivayetten birini Tirmizî zayıflığına dikkat çekmek üzere tahrir etmiştir. Bkz.: Tirmizî, "Tefsîr", 6.

Grafik 20: Rivayetlerin Kaynaklarda Tahric Oranı

Rivayetlerin kaynaklarda tespit oranına göre bazı çıkarımlar yapmak mümkündür. Şöyle ki;

Tetkik edilen rivayetlerin İbn İshâk'ın *Sîre*'sinde %5,7 oranında tespit edilebiliyor olması, muhtemelen bu eserin günümüze eksik intikal etmesinden¹³⁹⁹ kaynaklanmıştır. Ancak İbn İshâk'ın eserinin üzerine bir kurgu yapan¹⁴⁰⁰ İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde rivayetlerin %71,30'u tespit edilebilmektedir. Bundan dolayı tetkik edilen rivayetlerin İbn İshâk'ın *Megâzî*'si üzerinden Taberî'ye intikal ettiğini söylemek mümkündür.¹⁴⁰¹

Doğrudan bir tefsir kaynağı olmamasına rağmen İbn Hişâm'ın *Sîre*'si rivayetlerin en çok tespit edilebildiği kaynak olmuştur. Bu durumun sebebi incelenen rivayetlerin büyük oranda sebep-i nüzûl bağlamında siyer-megâzî rivayeti olmasıdır. İbn Hişâm, bu rivayetleri çoğunlukla senedsiz olarak aktarmıştır. Tetkik edilen rivayetlerde İbn Hişâm ile Muhammed b. İshâk arasında kuvvetle muhtemel Bekkâî yer almaktadır. Nitekim İbn Hişâm zaman zaman Bekkâî

¹³⁹⁹ Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 296-297.

¹⁴⁰⁰ Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 430-445. Ayrıca bkz.: Akın, "Siyer Yazıcılığında İbn İshâk'ın *Sîre*'si Özelinde Rivayet Nakli ve Aidiyeti Sorunu", 191-208.

¹⁴⁰¹ Benzer değerlendirmeler için bkz.: Kaya, *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*, 325-354.

→ İbn İshâk senedini zikreder.¹⁴⁰² İsnad kullanımında hadisçiler gibi davranmayan İbn Hişâm, her rivayette tam bir sened sunmaz. Bunun yerine konu başında bir sened zikreder ve akabinde pek çok rivayeti sıralar. Konu içerisinde başka râvilerin rivayetlerine yer verse de ilgili pasaj, genellikle ilk zikrettiği sened ile aktarılır.¹⁴⁰³ Bu açıdan senedi yokmuş gibi görünen rivayetlerin senedi büyük olasılıkla konu başında ilk zikrettiği senedir. İlk zikrettiği sened ise genellikle İbn İshâk'a atıflardır. Bundan dolayı İbn Hişâm'da senedsiz gibi görünen çoğu rivayetin aslında bir isnadı bulunmaktadır. İbn Hişâm'ın eserini tanzim şekli ve isnad kullanımının hadisçilere nazaran farklılık arz etmesi,¹⁴⁰⁴ eserinde çoğu rivayetin senedsiz gibi nakledildiği intibama sebebiyet vermiştir.¹⁴⁰⁵ Öte yandan İbn İshâk ve İbn Hişâm'ın *Sîre*'lerinde tek isnadla pasaj pasaj aktarılan rivayetlerin Taberî tarafından ayrı ayrı rivayetler şeklinde nakledilmesi, Taberî'nin rivayetler üzerinde taktî' yaptığına işaret etmektedir. Bununla birlikte taktî'lerin Taberî ile İbn İshâk arası râviler tarafından da yapılması da ihtimal dahilindedir.

Bazı rivayetlerin İbn Hişâm ve İbn Ebî Hâtim'in eserlerinde yer almayışı müellif tercihi ve eserlerin yazılış amacıyla alakalıdır. Nitekim ahkâm konulu rivayetlerin çoğu İbn Hişâm'da tespit edilememektedir. Bunun sebebi İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinin Hz. Peygamber hayat hikayesini kaleme almak üzere yazılmış olmasıdır. İsrâiliyyât türü rivayetler ise genellikle hem İbn Hişâm'ın hem de İbn Ebî Hâtim'in eserlerinde zikredilmemiştir. Bu tarz rivayetlerin kaynağı İbn İshâk'ın *Megâzi*'sinin tam halinin bir bölümü olan *Mübtede*' olmalıdır. Zira kitabın bu bölümü, önceki peygamberlere dair rivayetler ve İsrâiloğullarının kıssaları mahiyetindedir.¹⁴⁰⁶ İbn Hişâm Hz. Peygamber'in siyer ve megâzîsini yazdığı için bu tarz rivayetleri eserine almamış olmalıdır. İbn Ebî Hâtim ise hadisçi yönü baskın bir müfessir olduğu için muhtemelen isrâiliyyâta dair rivayetlere ihtiyatla yaklaşmış bundan dolayı da bu rivayetleri eserine derç etmemiştir. Taberî dışında hiçbir kaynakta tespit edilemeyen rivayetlerin çoğunlukla isrâiliyyât konulu olması¹⁴⁰⁷ da bu kanaati desteklemektedir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in eserinin günümüze eksik intikal etmesi¹⁴⁰⁸ de tetkik edilen rivayetlerin bu eserde tespit edilememesinin diğer bir sebebi olarak göz önüne alınabilir.

İbn İshâk ile Taberî arasında yer alan râvilerden sadece Muhammed b. Humeyd'in muhaddislerce zayıf addedildiğine işaret edilmişti. Rivayetlerin tetkiki sonucunda Muhammed

¹⁴⁰² Bazı örnekler için bkz.: İbn Hişâm, *Sîre*, 1/467, 2/106, 2/169.

¹⁴⁰³ Bazı örnekler için bkz.: İbn Hişâm, *Sîre*, 1/538, 1/544, 2/47. Nitekim Taberî tarafından senedli aktarılan rivayetlerin çoğu İbn Hişâm'da senedsiz gibi nakledilmektedir. Krş.: İbn Hişâm, *Sîre*, 1/563-564; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/273.

¹⁴⁰⁴ Benzer değerlendirmeler için bkz.: Akın, "Siyer Yazıcılığında İbn İshâk'ın *Sîre*'si Özelinde Rivayet Nakli ve Aidiyeti Sorunu".

¹⁴⁰⁵ İbn Hişâm *Sîre*'sindeki rivayetlerin senedlerinin tespitine yönelik tarafımızca bir çalışma yapılması düşünülmektedir.

¹⁴⁰⁶ Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 297-298.

¹⁴⁰⁷ Ek-2'de de ifade edildiği üzere hiçbir kaynakta yer almayan rivayetlerin yaklaşık 30'u doğrudan yahut dolaylı olarak isrâiliyyât konuludur.

¹⁴⁰⁸ Cerrahoğlu, "İbn Ebi Hatim ve Tefsiri", 38; Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde İlk Dönem Tefsir Faaliyetleri*, 12.

b. Humeyd'in naklettiği 173 rivayetten 136'sı İbn İshâk'tan başka araçlarla nakledilmiştir. Başka bir ifadeyle onun naklettiği rivayetlerin 136'sında kendisine mütâbaat sağlanmaktadır. Bu da onun nakillerinin %78,6'sının başka tarikler aracılığıyla tespit edilebildiğini göstermektedir. İbn Humeyd'den nakledilen 36 rivayetin diğer kaynaklarda tespit edilememesi bu rivayetlerin çoğunun isrâiliyyât ile alakalı olmasıdır. Zira 36 rivayetin 28'si doğrudan veya dolaylı olarak isrâiliyyât konusudur. Yukarıda da işaret edildiği üzere bu rivayetlerin İbn Hişâm yahut İbn Ebî Hâtim tarafından tahrir edilmemesinin bazı spesifik sebepleri mevcuttur. İbn Humeyd'in naklettiği 173 rivayetin 136'sının başka tarikler aracılığıyla teyit edilebilir nitelikte olması onun Seleme aracılığıyla naklettiği *Megâzî* nüshasının güvenilir olduğuna işaret etmektedir. Zira naklettiği rivayetler hemen hemen aynı ifadelerle İbn Hişâm ve/veya İbn Ebî Hâtim'in eserlerinde yer almaktadır. Bundan dolayı muhaddislerin İbn Humeyd hakkında zayıf hükmün vermiş olması şifahî nakillerine hamledilmelidir. Zira Seleme'den naklettiği yazılı nüsha teyit edilebilir niteliktedir. Bu bulgular neticesinde İbn Humeyd'in en azından İbn İshâk rivayetlerinde zayıf olarak değerlendirilmesi isabetli gözükmemektedir.¹⁴⁰⁹

Biyografik eserlerde Seleme b. Fazl'ın İbn İshâk'tan *Megâzî*'yi nakleden en sağlam kişi olduğu,¹⁴¹⁰ onun İbn İshâk'tan tahammül ettiği *Megâzî* nüshasının en tam nüsha kabul edildiği¹⁴¹¹ ve İbn İshâk'tan kitabın rivayet hakkını elde eden son kişinin Seleme olduğu¹⁴¹² kaydedilmiştir. Bununla birlikte Seleme'nin İbn İshâk'tan *Megâzî* dışında da rivayetler aldığı bilinmektedir.¹⁴¹³ Bu veriler bulgularımızla örtüşmektedir.¹⁴¹⁴ Şöyle ki tetkik ettiğimiz 244 rivayetin 172'si Seleme aracılığıyla Taberî'ye intikal etmiştir. Bu 172 rivayetin sadece 35'i başka kaynaklar üzerinden teyit edilememiştir. Bu durum Seleme'nin İbn İshâk'tan nakilde güvenilir bir râvi olduğunu teyit etmektedir. Başka kaynaklarda tespit edilemeyen 35 rivayet ise çoğunlukla isrâiliyyâta dairdir. İsrâiliyyâta dair tespit edilemeyen rivayetler muhtemelen *Mübtade'* kapsamındadır. Bu açıdan bakıldığında Seleme'nin *Megâzî* dışında da İbn İshâk'tan nakilleri olduğu bilgisi *Mübtade'* ve ahkâm rivayetlerine hamledilebilir. İbn İshâk'ın eserini sürekli güncellediği¹⁴¹⁵ ve ondan nakilde bulunan son kişinin Seleme olduğu bilgisi tespit edilemeyen rivayetlerin sebebini açıklamaktadır.

Seleme'nin naklettiği rivayetlerin büyük çoğunluğu, *Megâzî*'nin diğer râvilerinden Bekkâî aracılığıyla İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde tespit edilebilir niteliktedir.¹⁴¹⁶ Bundan dolayı

¹⁴⁰⁹ Bu bulgulardan ötürü İbn Humeyd'in tetkik ettiğimiz rivayetler özelinde güvenilir olduğu tez metni ve tablolara yansıtılmıştır.

¹⁴¹⁰ Mizzî, *Tehzîb*, 11/307.

¹⁴¹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/169.

¹⁴¹² Yahyâ b. Maîn, *Suâlât*, 235.

¹⁴¹³ Zehebî, *Mizân*, 2/180.

¹⁴¹⁴ Biyografik kaynaklar üzerinden benzer kanaatlere Schoeler de ulaşmıştır. Bkz.: Gregor Schoeler, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivâyet*, çev. Güllü Yıldız (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022), 124-125.

¹⁴¹⁵ Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 299-301.

¹⁴¹⁶ Bkz. Ek-1 ve Ek-2

Taberî'nin Seleme aracılığıyla *Megâzî* nüshasından alıntılar yaptığı ifade edilebilir. Yukarıda da işaret edildiği üzere tespit edilemeyen rivayetlerin önemli bir kısmı isrâiliyyât konuludur. Bu da İbn İshâk'ın eserinin *Mübtede'* kısmının Seleme aracılığıyla Taberî'ye intikal ettiğini göstermektedir.¹⁴¹⁷

¹⁴¹⁷ Nitekim Taberî, *Tefsîr*'inin yanı sıra *Târîh* 'inde, Seleme aracılığıyla, muhtemelen *Mübtede'* den, isrâiliyyâta dair birçok rivayet aktarmıştır. Bazı örnekler için bkz.: Taberî, *Târîh*, 1/486, 2/24, 2/114.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TEFSİR RİVAYETLERİNİN İLK DÖNEM MEŞHUR HADİS EDEBİYATINDA
SINIRLI TAHRİCİNİN SEBEPLERİ

Çalışmanın bu bölümünde *Câmiu'l-beyân*'da İbn İshâk aracılığıyla nakledilen İbn Abbâs rivayetlerinin temel hadis kaynaklarında sınırlı ölçüde yer almasının sebepleri ele alınacaktır. Bir önceki bölümde de ele alındığı üzere, çalışma sınırları dahilinde tetkik edilen 244 rivayetin 180'sinin zayıf kategorisinde değerlendirildiği tespit edilmişti. Tetkik edilen rivayetlerin büyük oranda zayıf hükmünü alması, bu hadislerin, sıhhati önceleyen temel hadis kaynaklarında tahrir edilmemesinin bir nedeni olarak değerlendirilmektedir. Rivayetlerin zayıf hükmünü almasında bazı râvilerin meçhul addedilmesi bazılarının ise hadis âlimlerince zayıf kabul edilmesi etkili olmuştur. Bunun dışında isnadlardaki mübhem unsurlar ile inkıtalar, bazı rivayetlerin belâğ kaydı ile nakledilmesi ve bazı haberlerin daha sahîh rivayetlere ters düşmesi de incelenen rivayetlerin zayıf kabul edilmesinin diğer sebepleri olarak sıralanabilir. Bunun yanı sıra isrâiliyyât türü haberlerin nakli ve bazı rivayetlerin tarihi vâkıalara veya akla ters düşmesi de incelenen rivayetlerin hadis eserlerinde yer almamasının nedenleri kapsamında değerlendirilebilir. Bunlar da rivayetlerin metinle alakalı problemleri kapsamındadır.

Çalışmada elde edilen bulgulardan hareketle isnad ve metinlerde tespit edilen problemlerin yanı sıra, hadis ve tefsir ayrımının erken denilebilecek bir zaman diliminden itibaren netleşmeye başlaması da tefsire dair bazı rivayetlerin hadis külliyatına dahil edilmemesinin sebebi olarak değerlendirilmiştir. Zira rivayetlerin hadis tekniği açısından zayıf olması veya metin açısından problemlili olması, hadis külliyatında tahrir edilmemesinin yegâne sebebi/sebepleri olarak değerlendirilmesi çok isabetli gözükmemektedir. Çünkü *Kütüb-i Sitte* dahil temel hadis kaynaklarında azımsanmayacak sayıda zayıf veya metin açısından problem arz eden hadis tahrir edilmiştir. Bundan dolayı çalışmada elde edilen bulguların yanında tefsir-hadis ayrımının rivayet tahririne etkisinin de tetkik edilmesinin uygun olacağı düşünülmüştür. Bu bağlamda muhaddislerin tefsir rivayetlerine yaklaşımının, bu konudaki hadislerin tahririni etkileyen bir faktör olduğu ifade edilebilir.

1. İsnad Kaynaklı Sebepler

Bu çalışmada tetkik edilen rivayetlerin %70,9'u isnad kaynaklı sebeplerden ötürü zayıf hükmünü almıştır. Bunun yanı sıra haberlerin %2,5'i ise kendisinden daha sahîh rivayetlere muhalefet ettiğinden ötürü muhalefet sebebiyle zayıf hükmündedir. İsnadların zayıf addedilmesinde (bazı;) râvilerin meçhullüğü, hadis ilmi açısından zayıf veya metruk kabul edilmeleri, senedlerin munkatı' olması ve isnadlardaki mübhem şahısların yer alması etkili olmuştur. İsnad kaynaklı sebepler arasında bazı mevkûf rivayetlerin ref' edilmesi ve kimi rivayetlerin senedlerinin kaynaklarda farklı şekilde yer alması zikredilebilir.

1.1. Senedlerin Hadis Tekniği Açısından Zayıf Olmasının Sebepleri

İsnadların hadis tekniği açısından zayıf kabul edilmesi ya isnaddaki bir kusurdan ya da rivayeti nakleden râvilerin adalet ve zabt yönünden tenkide uğramasından

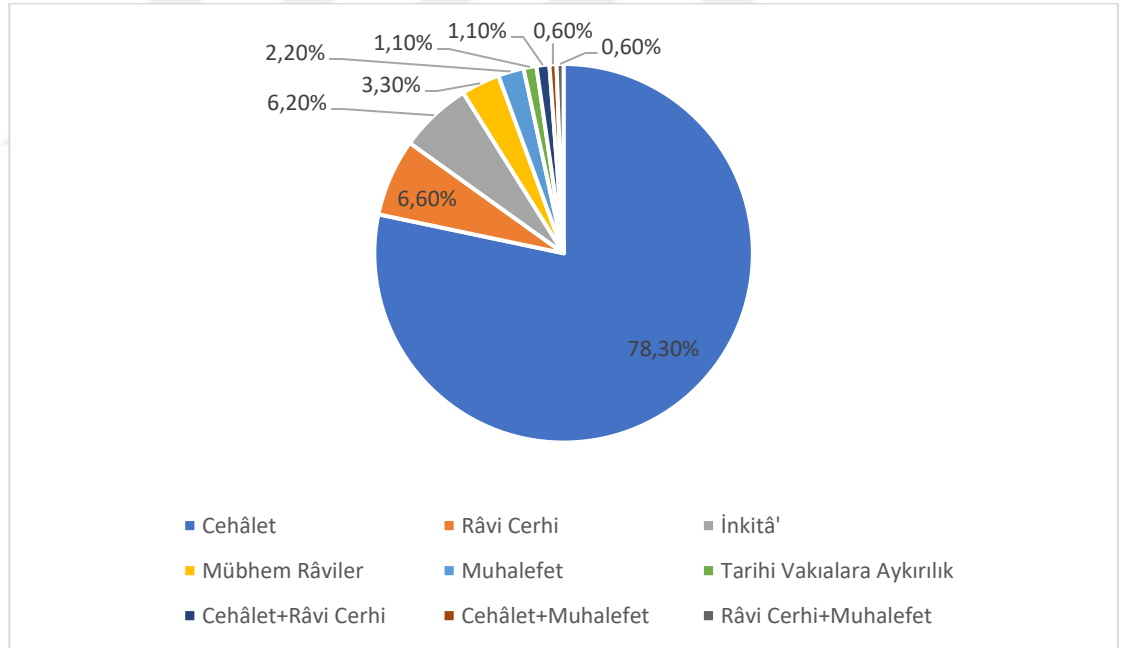
kaynaklanmaktadır.¹⁴¹⁸ Bu çalışmada incelenen rivayetlerin zayıflığında isnadda yer alan kusur inkıtâ iken, râvi kaynaklı kusurlar; râvinin mecrûh, meçhul veya mübhem olmasında toplanmaktadır.

Tetkik ettiğimiz rivayetler içerisinde zayıf addedilen 180 rivayetin 141'i sadece cehâletü'r-râvi sebebiyle zayıf hükmünü almıştır. 12 rivayet sadece râvinin cerhi, 11 rivayet sadece inkıtâ, 6 rivayet sadece senedin mübhem râviler içermesi, 4 rivayet sadece muhalefet, 2 rivayet ise tarihi vakıalara ters düştüğü için zayıf hükmünü almıştır. Bunların yanında bazı rivayetler, iki kusurdan ötürü zayıf kabul edilmiştir. Bu bağlamda 2 rivayet hem cehâletü'r-râvi hem de râvi cerhi, 1 rivayet ise hem cehâletü'r-râvi hem de muhalefet, 1 rivayet ise hem râvi cerhi hem de muhalefet sebebiyle zayıf addedilmiştir.

Buna göre rivayetlerin zayıf hükmünde olmasının sebeplerinin oranı şu şekildedir:

%78,3 sadece cehâletü'r-râvi, %6,6 sadece mecrûh râvi, %6,2 inkıtâ, %3,3 mübhemlik, %2,2 muhalefet, %1,1 tarihi vakıalara aykırılık, %1,1 cehâlet+râvi cerhi, %0,6 cehâlet+muhalefet, %0,6 râvi cerhi+muhalefet.

Grafik 21: Rivayetlerin Zayıflık Sebepleri

1.1.1. Mecrûh Râvi

Bu çalışmada tetkik edilen rivayetlerde cerh sebebiyle zayıf olduğu tespit edilen yedi râvi bulunmaktadır. Bunlar; Ebû Sâlih, Kelbî, Hakîm b. Cübeyr, Hasan b. Dînâr, Ali b. Zeyd, Hasan b. Umâre ve Abdülğaffâr b. Kâsım'dır. Bu râviler aracılığıyla toplamda 22 rivayet tahrir

¹⁴¹⁸ İbn Hacer, *Nüzhe*, 80.

edilmiştir. 22 rivayetten yedisine mütâbaat sağlandığı için 15 rivayette râvi cerhi sebebiyle zayıflık söz konusudur. 15 rivayetin üçünde ise râvi cerhinin yanı sıra meçhullük ve şüzûz gibi ilave problemler de rivayetlerin zayıf olmasına sebebiyet vermiştir.

Söz konusu zayıf râvilerden Hasan b. Umâre vasıtasıyla kaydedilen yedi rivayetten ikisinin âdidi tespit edilmiş, geri kalan beş rivayet ise Hasan'ın zayıflığı sebebiyle zayıf hükmünü almıştır. Bu beş rivayetten birinin zayıf kabul edilmesinde Hasan'ın babası Umâre'nin meçhul sayılmasının da etkisi olmuştur. Kelbî → Ebû Sâlih tarikiyle nakledilen altı rivayetten sadece birinin mütâbi'i tespit edilememiştir. Bundan dolayı beş rivayet bu râvinin zayıf olması sebebiyle zayıf konumuna düşmüştür. Hakîm b. Cübeyr kanalıyla aktarılan beş rivayetin üçünü destekleyecek başka bir tarik olduğu saptanmıştır. Bundan dolayı bu tarikle nakledilen iki rivayet zayıf olarak değerlendirilmiştir. Hasan b. Dînâr'ın naklettiği üç rivayetin ise sadece birinin âdidi olduğu belirlenmiştir. Buna göre iki rivayet Hasan b. Dînâr'ın zayıflığı sebebiyle zayıf hükmünü almıştır. Bu iki rivayetten birinin senedinde zayıf olarak nitelenen Ali b. Zeyd ve meçhul olan Yûsuf b. Mihrân da bulunmaktadır. Abdülğaffâr'ın naklettiği tek rivayeti destekleyecek başka bir haber daha tespit edildiği için onun nakli zayıf olarak nitelendirilmemiştir.

Zayıf kabul edilen râvilerden Kelbî¹⁴¹⁹ ve Hakîm b. Cübeyr¹⁴²⁰ metrûk addedilmiştir. Hasan b. Dînâr'a yöneltilen eleştiriler, Kelbî ve Hasan b. Umâre kadar şiddetli olmasa da onun münker rivayetleri tenkit konusu olmuştur.¹⁴²¹ Hasan b. Dînâr gibi hocası Ali b. Zeyd de münkerlik vasfıyla zayıf addedilmiştir.¹⁴²² Ebû Sâlih ise bazı münekkitlerce tevsik edilse de irsallerinin çok olması zayıf addedilmesine neden olmuştur.¹⁴²³ Hasan b. Dînâr ise hatalı hadis rivayetinden ötürü cerh edilmiştir.¹⁴²⁴ Abdülğaffâr b. Kâsım'ın cerh edilmesi ise Râfiziliğe nispetinden dolayıdır.¹⁴²⁵

Râvinin cerh edilmesi, kendisinden hadis tahric edilmemesinde etkili olsa da *Kütüb-i Sitte* dahil birçok kaynakta cerh edilen râvilerden yeri geldikçe hadis nakledilebilmiştir. Nitekim yukarıda isimleri geçen râvilerden Ali b. Zeyd, Ebû Sâlih, Kelbî, Hasan b. Umâre ve Hakîm b. Cübeyr'in rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'nin bir kısmında yer almaktadır.¹⁴²⁶ Ancak bu nakillerin her zaman asıl olarak yer almadığı da belirtilmelidir. Örneğin Tirmizî, Kelbî'den hadis naklettikten sonra rivayetin zayıf olduğuna işaret etmiş, akabinde rivayetin diğer tariklerini sıralayarak

¹⁴¹⁹ Zehebî, *Mizân*, 9/54.

¹⁴²⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-tadîl*, 2/115.

¹⁴²¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-tadîl*, 1/139-140.

¹⁴²² İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 9/78.

¹⁴²³ İbn Hacer, *Takrîb*, 424.

¹⁴²⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-tadîl*, 1/140.

¹⁴²⁵ Zehebî, *Mizân*, 2/558.

¹⁴²⁶ Ali b. Zeyd için bkz.: Mizzî, *Tehzîb*, 20/434. Ebû Sâlih için bkz.: Mizzî, *Tehzîb*, 4/6. Kelbî için bkz.: Mizzî, *Tehzîb*, 25-246-247. Hasan b. Umâre için bkz.: Mizzî, *Tehzîb*, 6/266-267. Hakîm b. Cübeyr için bkz.: Mizzî, *Tehzîb*, 7/165-166.

Kelbî'nin rivayetinin daha sağlam senedlerle nakledilen haberlere ters düştüğüne işaret etmiştir.¹⁴²⁷ Bu açıdan bakıldığında Tirmizî'nin Kelbî'den menkul hadisin şâz olduğuna işaret etmek için ilgili hadisi eserine aldığı söylenebilir. Keza İbn Mâce ile Ebû Dâvûd, Hakîm b. Cübeyr'in zekâta dair naklettiği bir rivayet hakkında Hakîm'in zayıflığına işaret etmiş ve bu rivayetin mütâbî' olarak nakledildiğini belirtmişlerdir.¹⁴²⁸ Tirmizî ise rivayetlerinin zayıflığına işaret etmek üzere Hakîm b. Cübeyr'den hadis nakletmiştir.¹⁴²⁹

Buna göre hadis musanniflerinin zayıf râviden rivayet etmesinde, zaman zaman, rivayetin zayıflığını ortaya koymak veya mütâbî' olarak aktarmak gibi bazı gayelerinin olduğu söylenebilir.¹⁴³⁰ Bu sebepten ötürü bu çalışmada tetkik edilen rivayetlerin 15'inin râvi cerhinden dolayı zayıf kabul edilmesinin yanı sıra ve mütâbî'lerinin de olmaması, hadis kaynaklarında zikredilmemelerinin bir sebebi olarak değerlendirilebilir.

1.1.2. Meçhul Râvi

Hadis ilminde meçhul terimi, kendisinden tek kişinin rivayet ettiği râviler hakkında kullanılmaktadır. Ancak kendisinden iki veya daha fazla kimse hadis rivayet etmesine rağmen, güvenilirliği hakkında bir değerlendirme bulunmayan râvi de meçhûl'l-hâl olarak nitelenmiştir. Meçhul râvinin şahsiyeti ve güvenilirliği hakkında bir bilgi tespit edilemediği için bu râvilerin rivayetleri muhaddisler nazarında genellikle zayıf olarak değerlendirilmiştir.¹⁴³¹

Çalışmamızın sınırları dahilinde tetkik edilen rivayetlerde Taberî ile İbn İshâk arasında meçhul sayılabilecek bir râvi bulunmamaktadır. Ancak İbn İshâk ile İbn Abbâs arasındaki tariklerde meçhul konumunda olan beş râvi vardır. Bunlar Muhammed b. Ebî Muhammed, Hallâd, Umâre, Yûsuf b. Mihrân ve Nûdbe'dir. Hallâd vasıtasıyla nakledilen üç rivayetin ve Umâre ve Yûsuf b. Mihrân aracılığıyla nakledilen birer rivayet, mütâbî'i tespit edilemediği için bu rivayetlerin hepsi zayıf hükmünü almıştır. Meçhul olan Nûdbe'nin naklettiği rivayet ise gerek Taberî'deki tariklerle gerekse başka sahâbîlere isnad edilen tariklerle hadis eserlerinde kendisine yer bulmuştur. Nûdbe'nin naklettiği tek hadis mütâbaat nedeniyle için zayıf konumundan hasen li ğayrihî seviyesine yükselmiştir. Ayrıca Nûdbe meçhul olmasına rağmen

¹⁴²⁷ Tirmizî, "Tefsîr", 6.

¹⁴²⁸ İbn Mâce, "Zekât", 26; Ebû Dâvûd, "Zekât", 23.

¹⁴²⁹ Tirmizî, "Zekât", 22; Tirmizî, "Tefsîr", 2.

¹⁴³⁰ Ayşe Esra Şahyar, *Kütüb-i Sitt'e'den Örneklerle Zayıf Hadis Rivayeti (Metodolojik Anlam ve Yorum)* (İstanbul: Akdem Yayınları, 2011), 78-118.

¹⁴³¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 1/246; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 112-113, Nevevî, *Takrîb*, 50; İbn Hacer, *Nüzhe*, 101-102. Ayrıca bkz.: Bu çalışmanın "Muhammed b. Ebî Muhammed Tariki" başlığı ve Fatma Yıldız, *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet ve Meçhul Râviler* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora, 2021).

naklettiği rivayetin hadis külliyyatında tahrir edilmesinde hadisin içeriğinin ahkâm konulu olmasının etkili olduğu söylenebilir.¹⁴³²

Tetkik edilen rivayetlerin meçhullük sebebiyle zayıf hükmünde olmasına en çok etki eden râvi Muhammed b. Ebî Muhammed'dir. Nitekim onun naklettiği 151 rivayetten sadece 14'ü mütâbaat ile hasen li ğayrihî seviyesine yükselmiş, geri kalan 137 rivayet zayıf addedilmiştir. Bu da zayıf kabul edilen rivayetlerin %76'sının Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhullüğünden dolayı zayıf olduğunu göstermektedir.

Muhammed b. Ebî Muhammed'in ismi ilk dönem tabakât literatüründe Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in eserlerinde zikredilmiş ancak bu eserlerde onun hakkında bir değerlendirme yapılmamıştır.¹⁴³³ İbn Hibbân onu tevsik eden tek âlimdir.¹⁴³⁴ Zehebî ve İbn Hacer ise onun meçhul olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁴³⁵ Yukarıda da değinildiği üzere İbn Hacer'e göre meçhul râvi ve naklettiği rivayet zayıf hükmündedir. Dolayısıyla Muhammed b. Ebî Muhammed, İbn Hacer'e göre zayıf bir râvidir. İbn Hacer'in Abdullah b. Abbâs'ın tefsir tarikleri hakkında Muhammed b. Ebî Muhammed'in yer aldığı tariki güvenilir olarak nitelenmesi¹⁴³⁶ ise tefsir rivayetlerini ayrı bir kapsamda değerlendirdiği yahut tefsir tarikleri hakkında tesâhülle hüküm verdiği intibahı uyandırmaktadır.

Çağdaş araştırmacılardan Şuayb Arnaûd, İbn Hacer'in kanaatini esas alarak Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olduğunu ifade ederken,¹⁴³⁷ Ahmed Muhammed Şâkir onun meçhul olduğu fikrine karşı çıkmıştır. Ona göre Buhârî ve İbn Ebî Hâtim'in Muhammed b. Ebî Muhammed'den bahsetmesi ve İbn Hibbân'ın onu tevsik etmesi Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olmadığına işaret etmektedir.¹⁴³⁸ Bizim kanaatimiz Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olduğu yönündedir. Zira o, hadis usûlü kaidelerince cumhura göre meçhul şartlarını taşımaktadır.¹⁴³⁹

Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul addedilmesi ve meçhul addedilen bu tarikten tefsire dair çok sayıda rivayet nakledilmesi bazı batılı araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. Bu bağlamda daha önce de değinildiği üzere Muranyi ve Schöller bu isnadın İbn İshâk yahut onun

¹⁴³² Rivayetin detaylı incelemesi ve tarikleri hakkında bu çalışmanın ikinci bölümündeki "Hayızlı Eş ile Uyumak" başlığına bkz.

¹⁴³³ Buhârî, *Târîh*, 1/225; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/88.

¹⁴³⁴ İbn Hibbân, *Sikât*, 7/392. İbn Hibbân meçhul râviden hadis nakleden tek meşhur kişinin râvi hakkındaki cehaleti ortadan kaldıracağını düşündüğü için Muhammed b. Ebî Muhammed gibi râvileri tevsik etmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Lisân*, 1/209.

¹⁴³⁵ Zehebî, *Mizân*, 4/257; İbn Hacer, *Takrîb*, 894.

¹⁴³⁶ İbn Hacer, *Ucab*, 1/205-206.

¹⁴³⁷ Ebû Dâvûd, "Harâc", 22. (Şuayb Arnaûd Neşri, muhakkikin dipnotu.)

¹⁴³⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân* (nşr. Ahmed Şâkir), 1/219.

¹⁴³⁹ Ayrıntılı bilgi için bu çalışmanın "Muhammed b. Ebî Muhammed Tariki" başlığı altındaki "Meçhullük İddiası" alt başlığına bkz.

öğrencileri tarafından uydurulduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁴⁰ Onlara göre İbn İshâk'ın tefsire dair birikimi, Şâfiî'nin merfû hadis vurgusu sonucunda, Muhammed b. Ebî Muhammed gibi hayalî karakterlerle İbn Abbâs'a isnad edilmiştir. Schöller'in bir diğer iddiası, Muhammed b. Ebî Muhammed'in gerçekte Kelbî olduğudur. Ona göre İbn İshâk, Kelbî'nin kötü imajını ortadan kaldırmak için onun ismini bu şekilde değiştirmiştir.¹⁴⁴¹

Çalışmanın birinci bölümündeki “Muhammed b. Ebî Muhammed Tariki” başlığı altında bu iddialara kısmen değinilmiş ve bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Rivayetlerin tetkikinden sonra mezkûr iddiaların Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhullüğü bağlamında yeniden ele alınması uygun olacaktır.

Öncelikle hadis ilmi açısından meçhul teriminin hayalî karakter vb. gibi bir karşılığı yoktur. Muhaddislerin cumhuruna göre kendisinden tek kişinin nakilde bulunduğu râvi meçhul kabul edilir.¹⁴⁴² Bunun sebebi râvinin kimliğinin dolayısıyla güvenilirliğinin tespitinin mümkün olmamasıdır. Muhammed b. Ebî Muhammed'den sadece İbn İshâk rivayet ettiği ve onun güvenilirliğine yönelik herhangi bir nakil bulunmadığı için o, meçhul hükmündedir.

İbn İshâk'ın Muhammed b. Ebî Muhammed'den naklettiği rivayetlerde onun kimliğine dair bazı ipuçları yakalamak mümkündür. İbn İshâk ondan nakilde bulunurken bazen onun “Zeyd b. Sâbit'in mevlâsı” veya “Zeyd ailesinin mevlâsı” olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁴³ Ayrıca o Zeyd b. Sâbit'in Ensâr'dan olması hasebiyle el-Ensârî nisbesiyle de anılmıştır.¹⁴⁴⁴ Bunun yanı sıra onun hakkında Zeyd b. Sâbit'e nisbetle “Hâriseoğullarının mevlâsı” kaydı da mevcuttur.¹⁴⁴⁵ İbn İshâk'ın başka kayıtlarında ise Muhammed b. Ebî Muhammed'in, “Kırk küsur sene önce gelen Mısırlı bir şeyh” olduğu ifade edilmiştir.¹⁴⁴⁶ Motzki ise İbn İshâk'ın bir rivayette kullandığı “Mekkeli bir adamdan nakille” ifadesinin, rivayetin diğer tariklerinden yola çıkarak Muhammed b. Ebî Muhammed'e işaret ettiğini tespit etmiştir.¹⁴⁴⁷

Bu bilgilerden yola çıkarak Muhammed b. Ebî Muhammed'in veya ailesinin aslen Mısırlı olduğu, muhtemelen Mısır'dan getirilen bir köle olup Zeyd b. Sâbit'e veya ailesine verildiği, daha sonra serbest bırakılıp Zeyd b. Sâbit'in mevâlilerinden olduğu söylenebilir.

¹⁴⁴⁰ Miklos Muranyi, “İbn Ishâq's Kitâb al-Maghâzî, 234; Marco Schöller, *Exegetisches Denken*, 167-168. Bu iddiaların değerlendirmeleri için bu çalışmanın “Muhammed b. Ebî Muhammed Tariki” başlığı altındaki “Meçhullük İddiası” alt başlığına bkz.

¹⁴⁴¹ Schöller, “Muhammad al-Kalbî on the Jews of Medina”, 22.

¹⁴⁴² İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 112-113; Nevevî, *Takrib*, 50.

¹⁴⁴³ Sırasıyla bkz.: İbn İshâk, *Sîre*, 299, 314.

¹⁴⁴⁴ Mizzi, *Tehzib*, 26/382.

¹⁴⁴⁵ İbn Hişâm, *Sîre*, 2/58; Taberî, *Târih*, 2/491. Şuayb Arnaûd, Hârise'nin Neccâroğullarının büyük dedesi olması sebebiyle Zeyd b. Sâbit'in Benî Hârise'ye nispet edildiğini ifade etmiştir. Ayrıca İbn Hişâm ve Taberî'nin kaydettiği isnadlardaki “Hâriseoğullarının mevlâsı” ibaresi, rivayetin diğer tariklerinde “Muhammed b. Ebî Muhammed” olarak kayıtlandığı için isnaddaki kişi büyük olasılıkla Muhammed b. Ebî Muhammed'dir. Bkz.: Ebû Dâvûd, “Harâc”, 22 (Şuayb Arnaûd Neşri, Muhakkikin Dipnotu).

¹⁴⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/87-90.

¹⁴⁴⁷ Motzki, *A Study of Early Ibn 'Abbâs Traditions*, 43-49.

Ayrıca Mekke’de yaşayıp burada İkrime ve Saîd b. Cübeyr’den İbn Abbâs’ın tefsir geleneğini tevarüs etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Bazı Batılı araştırmacıların Muhammed b. Ebî Muhammed’in ve ona isnad edilen tefsir tarihinin, İbn İshâk tarafından Abdullah b. Abbâs’ın tefsirdeki otoritesini gözeterek, uydurulan hayalî bir karakter olduğu iddiası kanaatimizce gerçeği yansıtmamaktadır. Bu bağlamda Şâfiî sonrasında onun merfû hadis vurgusundan ötürü bu isnadın uydurulduğu ve Kelbî ile Muhammed b. Ebî Muhammed’in aynı kişiler olduğu tezi de sağlam bir zemine dayanmamaktadır. Elde ettiğimiz bulgular çerçevesinde bu iddialar şu açılardan eleştirilebilir:

Muhammed b. Ebî Muhammed hayalî veya uydurma bir karakter olsaydı isnadlar tek düze şekilde “Muhammed b. Ebî Muhammed” şeklinde ondan alıntı yapılırdı. Zira isnadı mükemmelleştirmeye yönelik bir kurguda ismin açıkça zikredilmesi ve çok fazla değişiklik yapılmaması beklenir. Ancak yukarıda da işaret edildiği üzere İbn İshâk ondan alıntı yaparken bazen onun ismini mübhem bırakmış bazen de ismi yerine nisbesini kullanmıştır. Bunlar “mükemmel isnad” iddiasının tersine hadis rivayetidir.

İbn İshâk’ın bu tariki yahut karakteri uydurduğu veya bu tarikin Şâfiî sonrası dönemde ortaya çıkmış olması da çok mümkün değildir. Zira Muhammed b. Ebî Muhammed’in naklettiği rivayetlerde İbn Abbâs ile kendi arasında “İkrime veya Saîd” bulunmaktadır. Bu isnad İbn İshâk tarafından veya sonraki dönemlerde uydurulmuş olsaydı, tarikte şüphe uyandıran “veya” ibaresi yer almaz sadece “İkrime” veya sadece “Saîd” kayıtlarıyla bu tarikten hadis nakledilirdi. Yahut rivayetlerin bir kısmı İkrime’ye bir kısmı ise Saîd b. Cübeyr’e isnad edilerek aktarılırdı. Bu açıdan bakıldığında bu şekilde rivayet, hicrî ilk asır ve ikinci asrın ilk yarısının karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Şâfiî sonrası merfû hadis vurgusuyla bu isnadın uydurulması, isnadın hicrî 3. asrın hadis öğrenim-öğretim teamüllerine uygun olmasını gerektirmektedir. Ancak vâkıa bunu yansıtmamaktadır.

Bu isnadın uydurma olduğu iddiası meçhul bir râvi barındırmasından ötürü de sorunludur. Zira isnad uydurmaya yönelik bir çaba olsaydı bu isnadda meçhul kabul edilen Muhammed b. Ebî Muhammed yer almaz, bunun yerine bilinen ve güvenilir bir âlim üzerinden böyle bir ameliyeye girişilmesi gerekirdi. Bu açıdan bakıldığında meçhul/zayıf bir râvinin isnadda yer alıyor olması, bu senedin uydurma olmadığını gösteren bir delil olarak kabul edilebilir.¹⁴⁴⁸

¹⁴⁴⁸ Benzer değerlendirmeler için bkz.: Harald Motzki, *İsnâd ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, çev. Bekir Kuzudişli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 30-33; Nurullah Kağıt, “Teorik ve Pratik Yönleriyle Mechûl Râvi”, *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 2/1 (2022), 79. Batılı araştırmacılardan Schacht’ın ortaya attığı ve Juynboll’un geliştirdiği müşterek râvi teorisine göre hadisin kendisinden yayıldığı kişi müşterek râvi olarak isimlendirilir ve bu râvi kuvvetle muhtemel isnadı uyduran ravidir. Bkz.: Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford: The Clarendon Press, 1975), 171; G.H.A. Juynboll, *Muslim Tradition:*

Ayrıca bu tarihin tek bir eserde değil İbn İshâk, İbn Hişâm, Ebû Dâvûd, Taberî ve İbn Ebî Hâtîm gibi müelliflerin eserlerinde, İbn İshâk'tan farklı araçlarla, aynı şekilde tekrar etmesi de mezkûr iddialarla çelişmektedir. Zira birden fazla eserde isnadın bu şekilde kullanımı, tarihin asıl halinin böyle olduğunu göstermektedir.

İbn İshâk'ın tefsire dair naklettiği 1000 civarı rivayet Taberî'nin eserinde yer almaktadır. Bunun 244'ü İbn Abbâs'a isnad edilmiş, 244 rivayetin 151'i ise Muhammed b. Ebî Muhammed aracılığıyla nakledilmiştir. 100 civarı rivayet İbn İshâk'ın diğer sahâbîlerden nakli, 150 civarı rivayet ise onun tâbiînden nakli şeklindedir. Geriye kalan 500 küsur rivayet ise İbn İshâk'ın şahsî görüşü şeklindedir. Bu veriler çerçevesinde İbn İshâk'ın görüşlerinin hadisleştirilip İbn Abbâs'a isnad edildiğini söylemek çok mümkün değildir. Zira ondan nakledilen rivayetlerin yarısı kendi görüşü olup, çeyreği İbn Abbâs'tan nakildir. İbn İshâk'ın görüşlerinin hadisleştirildiği ve bunlara isnad uydurulduğu iddiası bu açıdan sorunludur. Zira böyle bir durum olsaydı onun tefsire dair naklettiği rivayetlerin büyük çoğunluğunun İbn Abbâs'a isnad edilmesi gerekirdi.

İbn İshâk'ın tefsire dair en çok nakilde bulunduğu ikinci kişi Muhammed b. Ca'fer b. Zübeyr b. el-Avvâm'dır (v. ?). İbn İshâk'ın ondan naklettiği rivayetlerin çoğu İbn Abbâs'a ulaşmamaktadır.¹⁴⁴⁹ Bu rivayetler Muhammed b. Ca'fer'in şahsî görüşleri şeklindedir. Horst'un sayımına göre İbn İshâk'ın ondan naklettiği rivayetlerin sayısı 47'dir.¹⁴⁵⁰ Eğer İbn İshâk'ın tefsire dair rivayetleri İbn Abbâs'a dayandırmak gibi bir amacı olsaydı bu tarikle naklettiği rivayetlerin de İbn Abbâs'a isnad edilmesi gerekirdi. Aynı şekilde Şâfiî sonrası rivayetlere isnad uydurulmuş olsaydı bu rivayetlerin de İbn Abbâs'a dayanması beklenebilirdi. Ancak bulgular bunun aksini göstermektedir.

Öte yandan İbn İshâk, Muhammed b. Ebî Muhammed'den naklettiği bazı rivayetlerin başka senedlerini de zikretmektedir. Örneğin İsrailoğullarının "hıta" kelimesini alay etmek için "hınta" şeklinde değiştirdiğine dair bir rivayeti İbn İshâk, hem Muhammed b. Ebî Muhammed aracılığıyla İbn Abbâs'tan, hem de senedi sağlam olan başka bir tarikle Ebû Hüreyre'den nakletmektedir.¹⁴⁵¹ İbn İshâk'ın elinde sağlam bir sened varken meçhul bir râvi olan Muhammed b. Ebî Muhammed aracılığıyla da bu rivayeti naklediyor olması, onun Muhammed

Studies in Chronology, Provenance and Authorship of Early Hadith (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 207. Ancak iddia edildiği gibi müşterek râvi isnadı uydurmuş olsaydı bu isnadın meçhullük vb. herhangi bir zayıflık barındırmaması gerekirdi. Müşterek râvi teorisinin tenkidi için bkz.: Fatma Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.)

¹⁴⁴⁹ Bazı örnekler için bkz.: Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/180, 288.

¹⁴⁵⁰ Horst, "Taberî'nin Kur'ân Tefsiri'ndeki Rivayetler", 323-324. Horst aynı yerde İbn İshâk'ın Muhammed b. Ebî Muhammed'den nakillerinin sayısını 79 olarak tespit etmiştir. Bizim tespitimiz ise 151 olmuştur. Bu açıdan Horst'un mükerrerleri dikkate almadığı veya bazı rivayetleri gözden kaçırdığı dolayısıyla İbn İshâk'ın Muhammed b. Ca'fer'den naklettiği rivayetlerinin sayısının da daha fazla olabileceğini söylemek mümkündür.

¹⁴⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/724. Bu rivayetlerin hem İbn Abbâs'tan hem de Ebû Hüreyre'den başka senedleri de bulunmaktadır. Bkz.: Bu çalışmanın ikinci bölümündeki "İsrailoğullarının Allah'ın Emrini Değiştirmeleri ve Alay Etmeleri" başlığı.

b. Ebî Muhammed'i uydurduğu teziyle çelişmektedir. Zira böyle bir durumda zayıf addedilebilecek bir senedden alıntı yapmasının bir anlamı yoktur. Meçhul barındıran bir isnadla da aktarım yapması, onun ilmî hassasiyetine ve elde ettiği rivayetleri olduğu gibi nakletmesine işaret etmektedir.

İbn İshâk'ın aslında Kelbî'den naklettiği rivayetleri Muhammed b. Ebî Muhammed ismiyle naklettiği iddiası ise Motzki tarafından tetkik edilmiştir. Onun bulgularına göre, İbn İshâk'ın Kelbî ile Muhammed b. Ebî Muhammed'den naklettiği rivayetler, pek çok açıdan farklılık arz ettiği için bu iddia temelsizdir.¹⁴⁵² Bununla birlikte Kelbî zayıf bir râvi addedildiği için İbn İshâk'ın zaman zaman onun künyesi (Ebü'n-Nadr) yahut az kullanılan ismiyle (Muhammed b. Sâib) Kelbî'den nakilde bulunduğu bilinmektedir.¹⁴⁵³ Bu durum muhaddisler tarafından da tespit edilmiş ve bundan dolayı İbn İshâk tedlis yapmakla itham edilmiştir.¹⁴⁵⁴ Eğer İbn İshâk, Muhammed b. Ebî Muhammed'i hayalî bir karakter olarak uydursaydı ve Kelbî'den naklettiklerini ona nispet etmiş olsaydı bu husus da muhaddislerin nazarından kaçmazdı. Nitekim Kelbî'nin az bilinen isimleriyle nakletmesi İbn İshâk hakkında bir eleştiri konusu olmuştur. Bu noktada İbn İshâk'ın Muhammed b. Ebî Muhammed'den nakillerinin muhaddislerin gözünden kaçtığı düşünülebilir. Ancak Ahmed b. Hanbel'in *Megâzî*'nin rivayet hakkını elinde bulundurduğu¹⁴⁵⁵ bilgisi göz önüne alınacak olursa muhaddislerin bu rivayetlere ulaşamadığını söylemek çok isabetli değildir. Zira *Megâzî*'de Muhammed b. Ebî Muhammed'in ismi açıkça geçmektedir.¹⁴⁵⁶ Ayrıca Buhârî, Ebû Dâvûd gibi âlimler de onun rivayetlerinden haberdardırlar.¹⁴⁵⁷ Bu bulgular neticesinde hadis münekkithlerince pek çok yönden eleştirilen¹⁴⁵⁸ İbn İshâk'ın, Muhammed b. Ebî Muhammed karakterini uydurup onun aracılığıyla tefsire dair rivayetlerin İbn Abbâs'a isnad edildiğini söylemek çok mümkün gözükmemektedir. Zira böyle bir durum olsaydı birçok açıdan eleştirilen İbn İshâk'ın bu vasfıyla da eleştirilmesi söz konusu olurdu.

Bu verilere göre Muhammed b. Ebî Muhammed karakterinin uydurma veya hayalî bir kişi olduğunu söylemek çok isabetli gözükmemektedir. Bununla birlikte Muhammed b. Ebî Muhammed'in naklettiği 151 rivayetten sadece 14'üne mütâbaat sağlanmıştır. Başka bir deyişle 137 rivayette Muhammed b. Ebî Muhammed ferd kalmış ve bu rivayetlerin İbn Abbâs'a ulaşan başka bir tariki tespit edilememiştir. Mütâbaat sağlanan 14 rivayetin çoğu ise İbn Abbâs'tan nakille Ali b. Ebî Talha ve Atiyye el-Avfî tarikleridir. Mütâbi' olan 14 rivayetin sadece beşi İbn

¹⁴⁵² Motzki, *A Study of Early Ibn 'Abbās Traditions*, 114-115.

¹⁴⁵³ Sırasıyla bkz.: Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/186, 13/62.

¹⁴⁵⁴ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, 15/262.

¹⁴⁵⁵ Topal, "İbrâhim b. Sa'd (183/799) ve Kitabü'l-Mübtade' ve'l-Meb'as ve'l-Megâzî Rivayetinin Ahmed b. Hanbel'in Müsned'ine Yansıması", 70-76.

¹⁴⁵⁶ İbn İshâk, *Sîre*, 150, 290, 355.

¹⁴⁵⁷ Buhârî, *Târîh*, 1/225; Ebû Dâvûd, "Harâc", 22.

¹⁴⁵⁸ İbn İshâk'a yöneltilen eleştiriler için bu çalışmanın birinci bölümündeki "Muhammed b. İshâk ve Hadis İlmindeki Yeri" başlığına bkz.: Ayrıca bkz.: Ünalın, "İbn İshak ve Hadis Rivayetindeki Yeri".

Abbâs'tan İkrime yahut Saîd b. Cübeyr'in nakilleri şeklindedir. Bu noktada İkrime ve Saîd b. Cübeyr'in onlarca öğrenci varken niçin Muhammed b. Ebî Muhammed'in nakillerine mütâbaat sağlanmadığı sorusu akıllara gelmektedir. Ayrıca 137 rivayet hiçbir şekilde İbn Abbâs'tan başka tarikler vasıtasıyla teyit edilememektedir. Bu açıdan bakıldığında Muhammed b. Ebî Muhammed'in rivayetlerinin büyük oranda ferd kalması ve meçhul bir râviden bu kadar çok ferd rivayetin naklediliyor olması şüphe uyandırmaktadır. Bu ciddi şüpheden dolayı Muhammed b. Ebî Muhammed'in nakillerinin hadis eserlerinde tahrir edilmediğini söylemek isabetli gözükmemektedir.

Öte yandan yukarıdaki bulgularımız neticesinde Muhammed b. Ebî Muhammed'in gerçek bir şahsiyet olduğu ve İbn İshâk'ın onun aracılığıyla rivayet uydurma gayesinin olmadığı ifade edilmişti. Zira bunun aksini ifade eden görüşlerin pek çok açıdan eleştirilebilir olduğu ortadadır. Buna göre 137 rivayet, Muhammed b. Ebî Muhammed'e tarihlendirilebilmektedir. Bundan dolayı bu haberlerin sorumluluğunun Muhammed b. Ebî Muhammed'e ait olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Muhammed b. Ebî Muhammed, İbn İshâk'ın Hicaz bölgesindeki hocalarındandır. İbn İshâk'ın hicrî 115-120 tarihlerinde Kûfe/Bağdâd bölgesine yerleştiği¹⁴⁵⁹ dikkate alınırsa onun, Muhammed b. Ebî Muhammed'den rivayetleri tahdis ettiği tarih, hicrî 115-120 tarihlerinden önce olmalıdır. Muhammed b. Ebî Muhammed'in naklettiği rivayetlerin sorumluluğunun büyük olasılıkla kendisine ait olduğu göz önüne alınarak bu rivayetlerin tarihlendirilmesi en geç hicrî 115-120'dir. Bu da Emevî iktidarı dönemidir. Bazı araştırmacıların İbn Abbâs'a ait tefsir rivayetlerinin "Abbâsî" figürünü yerleştirmek ve sağlamlaştırmak üzere Abbâsî iktidarı döneminde uydurulduğunu ifade etmesi¹⁴⁶⁰ bu açıdan tutarlı gözükmemektedir. Zira Muhammed b. Ebî Muhammed'in rivayetlerinin tarihlendirmesi daha erken bir döneme düşmektedir.¹⁴⁶¹

Ayrıca tetkik ettiğimiz rivayetlerde Hz. Abbâs'ın esir edilmesi¹⁴⁶² ve Hz. Peygamber'den hakkı olmayan bir malı istemesine¹⁴⁶³ dair haberler yer almaktadır. Bu nakiller esasen Hz. Abbâs hakkında olumsuz bir imaj oluşturur. Eğer tefsire dair rivayetler Abbâsî figüründen dolayı, otoriteyi sağlamlaştırmak adına İbn Abbâs üzerinden uydurulmuş olsaydı bu tarz nakillerin kaynaklarda yer almaması gerekirdi.

¹⁴⁵⁹ Fayda, "İbn İshâk", 20/94.

¹⁴⁶⁰ Theodor Nöldeke vd., *Geschichte des Qorâns* (Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1909), 1/266; Tilman Nagel, *Die Qissas al-anbiya-': ein Beitrag zur arabischen Literaturgeschichte* (Bonn: Ren Friedrich Wilhelm, Diktora, 1967), 57; Rashid Ahmad Jullandri, "Qur'anic Exegesis and Classical tafsîr", *The Islamic Quarterly* 12 (1968), 79.

¹⁴⁶¹ Benzer mülâhazalar için bkz.: Motzki, *A Study of Early Ibn 'Abbâs Traditions*, 115-119.

¹⁴⁶² Taberî, *Câmiu 'l-beyân*, 6/24,

¹⁴⁶³ Taberî, *Câmiu 'l-beyân*, 11/284.

Bu mülâhazalara ek olarak 137 rivayetin tarihlendirmesinin Muhammed b. Ebî Muhammed'e kadar götürülebilmesi, bu rivayetlerin onun tarafından uydurulduğu anlamına gelmemektedir.¹⁴⁶⁴ Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhul olması ve güvenilirliği açısından bir değerlendirme yapılmaması bu noktada ciddi şüpheleri beraberinde getirir. Bununla birlikte rivayetlerin uydurma olduğunu gösterecek bir delil de bulunmamaktadır. Muhaddislerin Muhammed b. Ebî Muhammed'in rivayetlerinden haberdar olup bunların uydurulmuş olma ihtimalinden bahsetmemeleri de bu değerlendirmeleri haklı çıkarmaktadır.

Meçhul râvinin rivayeti her ne kadar zayıf kabul edilse de başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere çoğu hadis eserinde meçhulün rivayeti tahrir edilmiştir. *Kütüb-i Sitte*'de meçhul râvilerin rivayetleri üzerine yapılan bir çalışmada toplam 784 meçhul râvinin rivayetinin bu külliyyatta yer aldığı tespit edilmiştir. Bunların içinde en çok rivayeti barındıran ise 264 rivayet ile Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i olmuştur.¹⁴⁶⁵ Bu açıdan bakıldığında hadis eserlerinde de azımsanmayacak ölçüde meçhul râvilerden nakledilen rivayet olduğu söylenebilir. Ancak bu rivayetlerin çoğu asıl rivayet olarak tahrir edilmemiştir. Bunların genel niteliği mütâbi', şâhid veya bâb başlığı altında zikredilen rivayetler şeklindedir.¹⁴⁶⁶ Bununla birlikte bu çalışmada tetkik edilen rivayetlerin 244'ünün 156'sı meçhul râvinin rivayeti şeklindedir. Sadece 151 rivayet meçhul olan Muhammed b. Ebî Muhammed'den nakledilmiştir. Temel hadis kaynaklarının hiçbirinde meçhul olan bir râviden bu kadar hadis nakledildiği vâki olmamıştır.

Meçhul râvinin rivayetlerinin hadis eserlerinde çoğunlukla mütâbi' veya şâhid olarak kullanıldığını¹⁴⁶⁷ ve bu râvilerden çok fazla hadis nakledilmediğini göz önüne alarak hadis müelliflerinin meçhulden rivayet hususunda daha müteşeddît davrandığı söylenebilir. Bununla birlikte Taberî, bir ayet hakkında bütün görüşleri ortaya koymak üzere, yorum çeşitliliğinin tefsir açısından bir zenginlik olduğunu düşündüğünden olsa gerek meçhulden rivayette bir sakınca görmemiştir. Bu açıdan bakıldığında hadis eserlerinde, sıhhati merkeze alarak, çok gerekli olmadığı müddetçe meçhul râviden rivayet tahrir edilmediğini ve bundan dolayı tetkik ettiğimiz rivayetlerin birçoğunun cehaletü'r-râvi nedeniyle hadis eserlerinde tahrir edilmediğini söylemek yerinde olacaktır. Nitekim Ebû Dâvûd gerekli gördüğü bir yerde olayların

¹⁴⁶⁴ Tek isnadlı rivayetlerin tarihlendirmesi ve uydurma olmama ihtimali hakkında benzer değerlendirmeler için bkz.: Harald Motzki, *Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*, ed. Bülent Uçar (İstanbul: Hadisevi Yayınları, 2006), 157.

¹⁴⁶⁵ Kağıt, "Teorik ve Pratik Yönleriyle Meçhul Râvi", 78.

¹⁴⁶⁶ Buhârî ve Müslim'in eserlerindeki meçhul râviden nakillerin mütâbi', şâhid veya bâb başlıkları altında zikredildiği ve bunların asıl rivayet olarak tahrir edilmediğine dair bir tespit için bkz.: Kağıt, "Teorik ve Pratik Yönleriyle Meçhul Râvi", 74-79.

¹⁴⁶⁷ Meçhulün rivayetlerinin delil değeri ve muhaddisler nazarında kullanım amaçları için bkz.: Ahmet Yücel, "Cehâletü'r-Râvi ve İlgili Terimler", *İLAM Araştırma Dergisi* 1/2 (1996), 145-160; Abdüssamed b. Muhammed el-Berâdeî, *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn* (Riyad: Dârü'l-Âsime, 2011), 255-335; Abdülcevâd Hamâm, *Cehâletü'r-ruvât ve eseruhâ fi kabûli'l-hadisi'n-nebevî: dirâase te'siliyye tatbikiyye* (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2015), 2/815-885.

bırakmasına sebep olmuş olabilir. Son olarak râvinin zayıf olan hocasının ismini gizleyerek rivayetindeki zayıflığı örtmek için senedi mübhem bırakması da ihtimal dahilindedir.¹⁴⁷²

Hadis kaynaklarında azımsanmayacak ölçüde rivayetin senedlerinde mübhem râvi bulunmaktadır.¹⁴⁷³ Bununla birlikte isnadlarda mübhem şahısların yer alması rivayetler için bir zaaf konusudur. Dolayısıyla bu zaafiyetin rivayet tahririnde etkili olduğu düşünülmektedir. Ancak tetkik ettiğimiz rivayetler özelinde mübhemlik, diğer zaaf konularına nazaran, rivayetlerin hadis külliyyatına intikal etmemesinde daha az etkili olmuştur. Zira hadis külliyyatında “an şeyh”, “an racül” gibi taramalar yapıldığında çok fazla rivayetin tespit edilebildiği belirlenmiştir.¹⁴⁷⁴

1.1.4. İnkıtâ

İncelenen rivayetlerin senedlerinde Taberî ile İbn İshâk arasında bir inkıtâ tespit edilememiştir. Ancak İbn İshâk ile İbn Abbâs arasındaki bazı tarikler munkatıdır. Bunlardan zahiren munkatı‘ olduğu bilinen tek tarik Abdullah b. Ebî Bekr tarikidir. Bu tarikten Bedir Savaşının ayrıntılarına dair bir haber nakledilmiştir. Öte yandan tetkik edilen tariklerde Hakem → Miksem; Miksem → Mücâhid; Hakîm b. Cübeyr → Saîd b. Cübeyr; Ebû Bişr → Saîd b. Cübeyr; Katâde → Ebû Bişr; Hasan b. Dînâr → Hakem b. Uteybe; Ebû Sâlih → İbn Abbâs; Yezîd b. Ziyâd → Abdullah b. Ebî Seleme; Hallâd → Mücâhid ve Leys b. Ebî Süleym → İbn İshâk arasında hoca-öğrenci ilişkisi tespit edilememiştir. Ancak bu râvilerin yaşadıkları zaman aralığı dikkate alındığında likâ imkânlarının olduğunu söylemek gerekir.

Senedi munkatı‘ olarak nakledilen rivayetlerin en dikkat çekici örnekleri belâğ sîgasıyla nakledilendir. İbn İshâk bu sîgayı kullanarak doğrudan İbn Abbâs’tan dokuz rivayet nakletmiştir. Söz konusu Dokuz rivayetin ikisinin senedi şu şekildedir: “فِيمَا بَلَّغْنَا عَنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ / أَهْلِ التَّوْرَةِ وَغَيْرِهِمْ مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْعَبَّاسِ وَغَيْرِهِ” Bize Ehl-i Kitaptan Tevrat ehlinde ve diğer ilim ehlinde nakille Abdullah b. Abbâs ve diğerlerinden ulaştığına göre...” Bu kalıpla nakledilen mükerrer iki rivayet, Hz. Adem ile Hz. Havvâ’nın yaratılışı ile alakalı isrâîlî haberlerdendir.¹⁴⁷⁵

¹⁴⁷² Ebü’l-Fazl Zeynüddin Abdurrahim b. el-Hüseyn el-İrâkî, *el-Müstefâd min mübhemâti’l-metn ve’l-isnâd*, thk. Abdurrahman Abdülhamid el-Berr (Cidde: Darü’l-Endelüs el-Hadrâ, 1994), 1/26-27.

¹⁴⁷³ Bazı örnekler için bkz.: Abdürrezzâk, *Musannef*, 1/262; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/322; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/1818.

¹⁴⁷⁴ Örneğin Ögtem’in Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’i üzerine yaptığı bir çalışmada tekrarsız 467 rivayetin senedinde mübhem râvinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bkz. Ögtem, *İsnadda İbham*, 291.

¹⁴⁷⁵ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1/549, 6/341-342.

Diğer yedi rivayetin isnadı ise şöyledir: “عن ابن إسحاق فيما بلغه، عن ابن عباس، وعن كعب، وعن”
İbn İshâk’a İbn Abbâs, Ka‘b el-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih’ten ulaştığına göre...”
Bu rivayetler de Yasîn sûresi 13-27. âyetlerin tefsiri mahiyetinde isrâiliyyât rivayetleridir.¹⁴⁷⁶

Senedinde herhangi bir inkıtâ olan rivayet hadis ilmi açısından zayıf kabul edilmektedir. Çünkü senedden düşen râvinin kim olduğu ve güvenilirliği bilinmediği için bu tarz rivayetler sıhhat şartını sağlamamaktadırlar.¹⁴⁷⁷ Belâğ sîgası ile kayıtlanan rivayetler de hadis tekniği açısından zayıf kabul edilmektedir.¹⁴⁷⁸ Bunun sebebi isnadda belâğ sîgasının kullanıldığı iki kişi arasında kimin yahut kimlerin düştüğünün bilinmemesidir. Örneğin İbn İshâk’ın yukarıda kullandığı birinci ifadeye göre ilgili rivayeti İbn Abbâs’tan, Tevrat ehli ve diğer ilim ehlerinden bazı kişiler nakletmiştir. Bu kişi/kişilerin kimliği, hatta râvinin adaleti için temel şart olan Müslüman olup olmadıkları dahi bilinmediği için rivayetler hadis usûlü açısından zayıf olarak değerlendirilir.

Aslında munkatı‘ rivayetlere yeri geldiğinde hadis kaynaklarında da yer verilmiştir. Mesela Tirmizî’nin, munkatı‘ hadis naklettiğinde isnadın zayıflığına bizzat işaret ettiği vâkidir.¹⁴⁷⁹ Ancak o, bu rivayetlerin zayıflığına işaret ederek ilgili bâb başlıkları altındaki diğer rivayetlerin daha sahîh ve ihticâca elverişli olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla, bir önceki başlıkta da işaret edildiği üzere, bu tarz rivayetler kitabın aslından değil, zayıflığına işaret etmek üzere veya mütâbî‘ olarak tahrir edilen rivayetlerdir. Belâğ tarzı rivayetler ise, *Muvatta’* hariç, muhaddislerin eserlerinde az rastlanılır. Örneğin İbn Mâce ve Ebû Dâvûd’un eserlerinde “بَلَّغْنِي” sîgası ile yapılan bir taramada¹⁴⁸⁰ İbn Mâce’de bir, Ebû Dâvûd’da ise iki rivayet tespit edilebilmiştir.¹⁴⁸¹ İbn Mâce’nin rivayetinde bu ibareyi kullanan kişi İmâm Mâlik, Ebû Dâvûd’da ise Zührî olmuştur. Bu isimlerin hadis ilminde otorite kabul edilmesi belâğ tarzı rivayetlerine itimat edilebildiği intibainı uyandırmaktadır. Ayrıca musannifler aynı bâb başlıkları altında, zikrettikleri belâğ rivayetlerin mütâbî‘lerine de yer vermişlerdir. Dolayısıyla muhaddislerin takviye olmaksızın sadece bu rivayetlerle ihticâc ettikleri ifade edilemez.

Bu çalışmada munkatı‘ hükmünde olan 11 rivayetin mütâbî‘leri tespit edilemediği için mutlak manada zayıf olduklarına hükmedilmiştir. *Kütüb-i Sitte*’de sadece İbn Mâce ile Ebû Dâvûd’un *Sünen*’lerinde toplamda üç rivayet belâğânî sîgasıyla ile naklediliyorken, Taberî’de tetkik ettiğimiz 244 rivayetin dokuzunun belâğânî ifadesiyle ile nakledilmesi, hadis eserlerinde rivayet tahririnde sıhhati merkeze alan bir tutumun sergilendiğini göstermektedir. Belâğ

¹⁴⁷⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 19/413-421.

¹⁴⁷⁷ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 56; Nevevî, *Takrîb*, 55-56; İbn Hacer, *Nüzhe*, 84.

¹⁴⁷⁸ Hâkim, *Ma’rife*, 58; Nevevî, *Takrîb*, 36. Ayrıca bkz.: Halil İbrahim Doğan, “Hicrî II. Asırda Hadis Rivayeti: Mu’âfâ b. ‘İmrân’ın (öl. 185/801) Vasiyet’indeki Belâğ Rivayetler”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/1 (2023), 280-286.

¹⁴⁷⁹ Tirmizî, “Cuma”, 37; “Menâkıb”, 58.

¹⁴⁸⁰ Bu tarama Kuramer Pro 2.0 programı kullanılarak yapılmıştır.

¹⁴⁸¹ İbn Mâce, “Ticârât”, 22; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 78; “Tıbb”, 24.

kayıtları ile nakledilen rivayetlerin isrâiliyyât içerikli olması da rivayetlerin hadis kaynaklarında tahririni olumsuz etkileyen bir diğer faktör olarak göz önünde bulundurulmalıdır.

1.1.5. İztırâb

Bir hadis ıstılahı olarak ıztırâb, sened yahut metin itibariyle ihtilaflı olan iki veya daha fazla rivayet arasında tercih yapılamama durumudur. Bu tür haberlere muztarib hadis denilir. Hüküm açısından zayıf kabul edilen muztarib rivayetler, bir tercih karinesinin ortaya çıkma ihtimalinden ötürü itibar amacıyla yazılmış veya nakledilmiştir.¹⁴⁸²

Bu çalışmada tetkik edilen rivayetlerden birinin sened itibariyle muztarib olduğu tespit edilmiştir. Taberî'nin İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Kelbî → Ebû Sâlih → İbn Abbâs → Câbir b. Abdillâh b. Riâb tarikiyle kaydettiği¹⁴⁸³ Yahudilerin Hurûf-ı Mukattaa'yı tevili konulu rivayet, İbn Hişâm ve Buhârî'nin eserlerinde farklılık göstermektedir.

İbn Hişâm bu rivayet için tam bir isnad zikretmemekle birlikte İbn İshâk'ın "Bana Abdullâh b. Abbâs ve Câbir b. Abdillâh'tan aktarıldığına göre..." sözleriyle ilgili rivayeti nakletmektedir.¹⁴⁸⁴ Öte yandan Buhârî, *Târîh*'inde bu rivayet için üç ayrı sened zikreder. Bunlardan **birincisi**: Amr b. Zürrâre → Bekkâî → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → Abdullâh b. Abbâs ve Câbir. **İkincisi**: Seleme → İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs. **Üçüncüsü** ise Taberî'nin naklettiği senedir.¹⁴⁸⁵

Buhârî'nin birinci sened olarak zikrettiği isnad, İbn Hişâm'ın da muhtemel senedir. Zira İbn Hişâm'ın İbn İshâk rivayetlerindeki kaynağı Buhârî'nin birinci senedinde de yer alan Bekkâî'dir.¹⁴⁸⁶ Ayrıca Buhârî'nin birinci senedinde ve İbn Hişâm'ın naklinde rivayet, Taberî'den farklı olarak "İbn Abbâs ve Câbir b. Abdillâh" aracılığıyla nakledilmektedir. Oysa Taberî'deki rivayet, İbn Abbâs'ın Câbir'den nakli şeklindedir. Ayrıca Buhârî'nin değindiği ikinci tarihte rivayet doğrudan İbn Abbâs'a isnad edilmektedir. Bu durum, senette bir ıztırab konusudur. İkinci ıztırab konusu ise Taberî'de bu haber İbn İshâk'ın Kelbî'den nakli şeklindeyken, Buhârî'nin ilk iki senedinde ve İbn Hişâm'ın muhtemel senedinde İbn İshâk'ın Muhammed b. Ebî Muhammed'den nakli ile gelmesidir. Nitekim Buhârî rivayetindeki bu ıztırablardan dolayı Seleme b. Fazl'ın cerhine hükmetmiştir.¹⁴⁸⁷ Öte yandan Buhârî rivayetin doğru aktarım şeklinin birinci sened olduğunu düşünmüş olmalıdır. Zira onun, İbn İshâk'tan

¹⁴⁸² İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 93-95; Nevevî, *Takrîb*, 45; İbn Hacer, *Nüzhe*, 95-96.

¹⁴⁸³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/220-221.

¹⁴⁸⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/545-546.

¹⁴⁸⁵ Buhârî, *Târîh*, 2/208.

¹⁴⁸⁶ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/111, 1/122. Ayrıca bkz.: Akın, "Siyer Yazıcılığında İbn İshâk'ın Sîre'si Özelinde Rivayet Nakli ve Aidiyeti Sorunu".

¹⁴⁸⁷ Buhârî, *Târîh*, 2/208.

rivayeti nakleden diğerk kişi Bekkâî'yi ve onun zikrettiğı tariki ortaya koyması muhtemelen Seleme'nin yanlış aktarımına ve cerhine işaret etmek amacıyladır.

Netice itibariyle bu rivayetin sahâbe kısmının farklılık arz etmesi ve hem Kelbî hem de Muhammed b. Ebî Muhammed'den aktarılıyor olması bir ızdırab konusudur. Buhârî, bu problemi Seleme b. Fazl'a dayandırmaktadır. *Câmiu'l-beyân* muhakkiklerinden Ahmed Muhammed Şâkir ise Seleme b. Fazl'ın genel olarak güvenilir, İbn İshâk'tan rivayetlerinde ise en sağlam talebesi olarak tebarüz etmesini dikkate alarak Buhârî'nin bu kanaatinin isabetli olmadığını iddia eder.¹⁴⁸⁸ Bizim kanaatimiz de aynı gerekçelerden ötürü Ahmed Muhammed Şâkir ile paralellik arz etmektedir. Zira İbn İshâk'ın aynı rivayeti farklı kişilere isnad ederek naklettiğinin pek çok örneğı mevcuttur.¹⁴⁸⁹ İsnad kullanımında muhaddislere nazaran daha serbest bir tutum sergileyen İbn İshâk,¹⁴⁹⁰ ilgili rivayeti hem Kelbî hem de Muhammed b. Ebî Muhammed'den dinleyip rivayeti farklı şekillerde nakletmiş olabilir. Rivayetdeki ıztırâba Buhârî'nin dikkat çekiyor olması ise, bu hadisin temel hadis kaynaklarında tahrir edilmemesinin bir sebebi olarak değerlendirilebilir.

1.1.6. Mevkûfun Ref' Edilmesi

Mevkûf veya maktû' rivayetlerin Hz. Peygamber'e nispet edilerek ref' edilmesi hadis ilmi açısından bir illet kabul edilir. Nitekim bu sebepten ötürü bazı râviler cerh edilmiş, bazı rivayetler ise zayıf olarak değerlendirilmiştir.¹⁴⁹¹ Hatta bu fiili çok yapan râviler hakkında bir cerh ıstılahı olarak raffâ' terimi ihdas edilmiştir.¹⁴⁹²

Tespit edebildiğimiz kadarıyla tetkik ettiğimiz rivayetlerden biri mevkûfun ref' edilmesi sebebiyle illetlidir.¹⁴⁹³ İlgili rivayet İsrailoğullarının hita kelimesini alay etmek üzere değiştirmeleriyle alakalıdır. Taberî bu rivayetin önce Ebû Hüreyre'den tahrir edilen merfû halini eserinde zikreder. Akabinde İbn İshâk'ın Ebû Hüreyre'den naklini verir. İbn İshâk'tan naklettiğı rivayetin senedinde geriye doğru (sahâbe kısmına) tahvil yaparak İbn İshâk'tan İbn Abbâs'a ulaşan senedi belirtir ve rivayeti merfû olarak tahrir eder. İbn Abbâs'a ulaşan senedde İbn İshâk ile İbn Abbâs arasında Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd yer alır. Buraya kadar bir problem olmamakla birlikte Taberî, bu rivayetten sonra İbn Abbâs'a ulaşan üç rivayet daha sıralar. Mevkûf olan bu üç rivayetin senedi Süfyân → A'meş → Minhâl → Saîd b.

¹⁴⁸⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/217-222. (Ahmed Muhammed Şâkir neşri)

¹⁴⁸⁹ Bazı örnekler için bkz.: Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/284, 17/399-400.

¹⁴⁹⁰ Bkz.: Robson, "İbn İshak'ın İsnad Kullanışı", 117-126.

¹⁴⁹¹ Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz.: Yusuf Suiçmez, "Ref' Problemi", *İslâmiyât* 10/2 (2007), 123-146.

¹⁴⁹² Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 251.

¹⁴⁹³ İbn Abbâs'a isnad edilen ve mevkûf iken ref' edilen rivayetlerin diğerk bazı örnekleri için bkz.: Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü*, 287-293.

Cübeyr → İbn Abbâs şeklindedir. Rivayet Süfyân'dan farklı râviler aracılığıyla dağılmış ve Taberî'ye intikal etmiştir.¹⁴⁹⁴

İbn İshâk'ın İbn Abbâs'tan naklettiği rivayetin merfû olup, diğer rivayetlerin ise mevkûf olması kanaatimizce bir problemdir. Bu problemin İbn İshâk'tan kaynaklanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Zira hem Ebû Hüreyre'den hem de İbn Abbâs'tan intikal eden rivayet kendisinde toplanmaktadır. İbn İshâk, Ebû Hüreyre'nin merfû rivayetiyle İbn Abbâs'ın mevkûf rivayetinin aynı manayı ihtiva ettiğini fark edip senedi birleştirmiş olmalıdır. Bu esnada sehven İbn Abbâs'ın mevkûf rivayeti, merfû rivayete dönüşmüştür. Bu problemin kaynağının İbn İshâk olduğunu gösteren diğer bir delil ise İbn Hişâm'ın eserinde de rivayetin İbn İshâk'tan nakille İbn Abbâs ve Ebû Hüreyre'nin ref'i şeklinde gelmesidir.¹⁴⁹⁵ Dolayısıyla İbn İshâk ile Taberî arasındaki râvilerin yahut Taberî'nin bu duruma sebep olduğu ifade edilemez.

Rivayetdeki ref' problemi muhaddislerin de dikkatini çekmiş olmalı ki bu haber, İbn Abbâs tarikiyle temel hadis kaynaklarının hiçbirinde tahrir edilmemiştir. Öte yandan Ebû Hüreyre'den nakledilen merfû rivayet ise başta *Sahihayn* olmak üzere muhtelif kaynaklarda kendine yer bulmuştur.¹⁴⁹⁶

1.2. İbn İshâk'a Ulaşan İsnadların Kaynaklarda Farklılık Arz Etmesi

Çalışmada ele alınan rivayetlerden bazılarının senedlerinin, metni aynı olmak üzere, başka kaynaklarda yahut Taberî'nin zikrettiği diğer rivayetlerde farklı şekilde zikredildiği dikkat çekmiştir. Rivayetlerin senedlerinin İbn İshâk'tan sonra farklılaşması bir problem değildir. Zira İbn İshâk'ın çok sayıda öğrencisi mevcuttur ve müelliflerin onun rivayetlerine ulaştığı isnad ağları değişkendir. Bununla birlikte aynı rivayetin senedinin İbn Abbâs ile İbn İshâk arası farklılaşması bir problem olarak değerlendirilebilir. Zira bu durum, ya İbn İshâk'ın birden fazla tarik üzerinden aynı rivayeti aldığına ya da rivayetin isnadında karışıklık yaşandığına işaret edebilir. Özellikle, İbn İshâk'tan önceki râviler arasında yer alan şahısların tespitinde görülen farklılıklar, rivayetin sened açısından tutarlılığını ve güvenilirliğini doğrudan etkileyebilecek niteliktedir. Bu tür tarik farklılıkları karşısında, râvilerin cerh ve ta'dîl durumları, metindeki lafız mutabakatı ve diğer kaynaklardaki şâhid ve mütâbi' rivayetler göz önünde bulundurularak bir değerlendirme yapılması gerekmektedir.

Aynı rivayetin, farklı isnadlarla Taberî'de veya başka eserlerde nakledilmiş olması, İbn İshâk'ın bu rivayeti muhtelif yollarla almış olma ihtimalini gündeme getirir de isnadların açıkça birbirinden ayrıldığı ve metinle doğrudan uyuşmadığı durumlarda bu ihtimal zayıflamaktadır.

¹⁴⁹⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/724-729. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Bu çalışmanın ikinci bölümündeki "İsrâiloğullarının Allah'ın Emrini Değiştirmeleri ve Alay Etmeleri" başlığı.

¹⁴⁹⁵ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/535.

¹⁴⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/1860; Buhârî, "Ehâdisü'l-enbiyâ", 27; "Tefsîr", 7; "Tefsîr", 133; Müslim, "Tefsîr", 1; Tirmizî, "Tefsîr", 3.

Bu bağlamda, rivayetlerin tenkîdinde İbn İshâk'ın rivayet metodolojisi, onun güvenilir öğrencileri aracılığıyla nakledilen varyantlar ve diğer müellifler tarafından yapılan tahrirlerin birlikte değerlendirilmesi zaruridir. Aksi takdirde, metin ve sened bütünlüğünü sağlamak ve rivayetin sıhhati hakkında hüküm vermek mümkün olmayacaktır.

Senedlerin kaynaklarda farklı şekilde zikredilmesinin örneklerinden biri, Seleme tarikiyle nakledilen bir rivayette “İkrime ve Saîd” ibaresi bulunurken¹⁴⁹⁷ rivayetin Yûnus tarikiyle nakledilen varyantında “İkrime veya Saîd” şeklinde kayıtlıdır.¹⁴⁹⁸ Çalışmada ele alınan rivayetlerin çoğunun senedinde İkrime ile Saîd b. Cübeyr'in arasında “ev/veya” ibaresi bulunmaktadır. İbn Hacer'in de ifade ettiği gibi bu isnadın “ve” şeklinde kayıtlı olması bir sehivdir. Zira bu isnad çoğunlukla “veya” ibaresiyle tekrar eder.¹⁴⁹⁹ Öte yandan hem İkrime hem de Saîd b. Cübeyr güvenilir râviler kabul edildiği için isnadın ve/veya şeklinde kayıtlı olması rivayetlerin sıhhatine zarar vermemektedir.¹⁵⁰⁰

Başka bir örnekte ise Yûnus b. Bükeyr tarikiyle nakledilen bir rivayetin senedinde sadece “İkrime” yer alırken,¹⁵⁰¹ rivayetin Seleme'den menkul muhtasar tarikinde “İkrime veya Saîd” kayıtları bulunmaktadır. Seleme'nin naklettiği rivayetin İbn Abbâs'a ulaşmadığı ve senedin “İkrime veya Saîd”de nihayete erdiğini de ifade etmek gerekir.¹⁵⁰² Öte yandan rivayetin Seleme tarikiyle aktarılan uzun hali, sadece “İkrime” vasıtasıyla İbn Abbâs'a ulaşmaktadır.¹⁵⁰³

Bu verilere göre Seleme tarikiyle aktarılan muhtasar rivayetin senedinde birtakım yanlış nakillerin olduğu ifade edilebilir. Çünkü hem Yûnus tarikiyle nakledilen haber hem de Seleme'den tahrir edilen diğer rivayet, sadece “İkrime” kaydı ile İbn Abbâs'a isnad edilmiştir. Seleme tarikiyle nakledilen ve aktarımında sehiv olduğu düşünülen rivayette bu yanlışlığı muhtemelen Taberî'nin hocası Muhammed b. Humeyd yapmış olmalıdır. Zira Seleme'den dağılan ve İbn Ebî Hâtim'de yer alan haberin senedinde Muhammed b. Humeyd'den farklı olarak Muhammed b. Yahyâ yer alır. Sadece İbn Humeyd'in naklettiği rivayette bir problemin bulunması bu tenakuzun kendisinden kaynaklandığına işaret etmektedir.

Başka bir örnekte Seleme tarikiyle nakledilen bir rivayette İbn İshâk'ın hocası olarak Muhammed b. Ebî Muhammed zikredilmiştir.¹⁵⁰⁴ Aynı rivayette senedin bu kısmı, Yûnus tarikiyle İbn İshâk'ın *Sîre*'sinde ve Bekkâî tarikiyle İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde “mevlâ Zeyd b. Sâbit” olarak yer almaktadır.¹⁵⁰⁵ Muhammed b. Ebî Muhammed'in Zeyd b. Sâbit'in mevlâsı

¹⁴⁹⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/305-306.

¹⁴⁹⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/303-306; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/183.

¹⁴⁹⁹ İbn Hacer, *Ucab*, 2/672.

¹⁵⁰⁰ İbn Hacer, *Ucab*, 1/205-206.

¹⁵⁰¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/294; Tahâvî, *Şerhu müşki'l-âsâr*, 5/8730.

¹⁵⁰² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/301.

¹⁵⁰³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 3/838.

¹⁵⁰⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/242; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 2/605.

¹⁵⁰⁵ İbn İshâk, *Sîre*, 909; İbn Hişâm, *Sîre*, 2/47.

olduğu dikkate alındığında¹⁵⁰⁶ farklı aktarım olsa da aynı râviye işaret edildiği anlaşılmaktadır. Bu durumda İbn İshâk'ın rivayetleri aktarırken bazen râvinin ismini zikrettiği bazen de mübhem bıraktığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁰⁷

İbn İshâk'ın bu tutumunun farklı örnekleri de mevcuttur. Başka bir rivayetin Yûnus b. Bükeyr'den nakledilen halinde Muhammed b. Ebî Muhammed, “Mısırlı bir şeyh” olarak zikredilmişken, Seleme tarikinde nakledilen isim açıkça zikredilmektedir.¹⁵⁰⁸ Diğer bir misalde ise Yûnus tarikiyle nakledilen ve Taberî'de tahrir edilen bir rivayette Muhammed b. Ebî Muhammed, “Kırk küsur sene önce gelen Mısırlı bir şeyh” olarak zikredilmiş ve rivayet İkrime aracılığıyla nakledilmiştir.¹⁵⁰⁹ İbn İshâk ve İbn Hişâm'ın *Sîre*'lerinde ve Beyhakî'nin *Delâil*'inde senedin ilgili kısmı “Mekkeli bir adam” şeklindedir. Ayrıca bu rivayetin senedinde “İkrime” yerine “Saîd b. Cübeyr” yer alır.¹⁵¹⁰ İbn İshâk ve Beyhakî'nin eserlerinde de rivayeti İbn İshâk'tan nakleden kişi Yûnus b. Bükeyr'dir. Öyle görünüyor ki Yûnus b. Bükeyr, Muhammed b. Ebî Muhammed'in çeşitli vasıflarına hâkim olduğu için rivayeti öğrencilerine aktarırken onun kimliğine işaret eden farklı ibareleri kullanmıştır. Bu tavrının kaynağı yukarıda da işaret edildiği üzere hocası İbn İshâk olmalıdır. Öte yandan ilgili rivayet muhtemelen “Saîd veya İkrime” aracılığıyla aktarılmıştır. Zira daha önce de işaret edildiği üzere bu isnad genellikle bu şekilde deveran etmektedir. Bundan dolayı Yûnus b. Bükeyr'in rivayeti bazen Saîd b. Cübeyr'le kayıtlayarak bazen de İkrime'ye nispet ederek nakletmiş olması muhtemeldir.

İbn İshâk'a ulaşan isnadların kaynaklarda farklı şekilde zikredilmesinin diğer bir örneği de şudur: Taberî'nin Seleme ve Yûnus; İbn Ebî Hâtim'in ise İbn Nümejr tarikiyle tahrir ettiği rivayetin isnadı, İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya → Saîd → İbn Abbâs tarikiyle muttasıl olarak zikredilmiştir.¹⁵¹¹ Buna karşılık İbn Hişâm'ın muhtemelen Bekkâî vasıtasıyla ve Ebû Nuaym'ın İbrâhîm b. Sâ'd aracılığıyla İbn İshâk'tan tahrir ettikleri rivayetin senedinde “Muhammed b. Ebî Muhammed” zikredilmemiş bunun yerine rivayet, “İkrime veya Saîd'den İbn İshâk'a ulaştığına göre” ifadeleriyle belâğ sîgası kullanılarak nakledilmiştir.¹⁵¹² Özetle ifade etmek gerekirse rivayetin Seleme, Yûnus ve İbn Nümejr'e dayanan tarikleri muttasıl olarak zikredilmiş, Bekkâî ve İbrâhîm b. Sa'd'a isnad edilen vecihler ise belâğ sîgası ile kayıtlanmıştır.

Benzer bir durumu başka bir rivayette de müşahade etmek mümkündür. Hz. Peygamber'in yakın akrabalarını İslâm'a davet etmesine dair tahrir edilen bir rivayet, İbn İshâk

¹⁵⁰⁶ Buhârî, *Târîh*, 1/225; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/88.

¹⁵⁰⁷ Benzer mülâhazalar ve İbn İshâk'ın senedleri niçin mübhem bıraktığına dair çalışmanın üçüncü bölümündeki “Mübhemlik” başlığına bkz.

¹⁵⁰⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/87/90.

¹⁵⁰⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/143-144.

¹⁵¹⁰ İbn İshâk, *Sîre*, 201-203; İbn Hişâm, *Sîre*, 1/300-302; Beyhakî, *Delâil*, 2/269-271.

¹⁵¹¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/237; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/172.

¹⁵¹² İbn Hişâm, *Sîre*, 1/567; Ebû Nuaym, *Delâil*, 1/82.

→ Abdülğaffâr b. Kâsım → Mücâhid → Abdullah b. Hâris → İbn Abbâs → Hz. Ali tarikiyle Bezzâr, Taberî ve Ebû Nuaym'a intikal etmiştir. Bu üç eserde hadisi İbn İshâk'tan aktaran kişi Seleme b. Fazl'dır.¹⁵¹³ Binaenaleyh bu rivayet, İbn İshâk'ın *Sîre*'si ve Beyhakî'nin *Delâil*'inde mübhem râvi içeren bir isnadla nakledilmiştir. Bu iki esere ise rivayet, İbn İshâk'tan Yûnus b. Bükeyr aracılığıyla intikal etmiştir.¹⁵¹⁴

Bu misaller İbn İshâk'ın farklı öğrencilerine, muhtelif şekillerde naklettiği izlenimini uyandırmaktadır. Zikredilen örneklerin hepsinde dikkat çeken husus, Seleme b. Fazl tarikiyle aktarılan rivayetlerin isnadlarının diğerlerine göre daha tam olmasıdır. Zira onun aktardığı rivayetlerde inkıtâ veya mübhem râvilere daha az rastlanılmaktadır. Bu durum Seleme b. Fazl'ın İbn İshâk'ın *Megâzî*'sini ve diğer rivayetlerini tahammül eden son kişi olmasıyla açıklanabilir.¹⁵¹⁵ İbn İshâk'ın *Megâzî*'sini sürekli güncellediği¹⁵¹⁶ dikkate alındığında isnadların farklılaşması daha anlaşılabilir bir zemine oturmaktadır. Şöyle ki İbrâhîm b. Sa'd, İbn İshâk'ın Medineli öğrencilerindendir. İbn İshâk siyer-megâzîye dair rivayetleri Medine'de bulunduğu zaman diliminde edâ etmeye başlamıştı. Zira İbrâhîm'in ondan *Megâzî*'yi tahammül ettiği ve eserin râvilerinden olduğu bilinmektedir.¹⁵¹⁷ İbn İshâk'ın, hicrî 115-120 tarihlerinde Kûfe-Bağdat bölgesine yerleştiği dikkate alındığında İbrâhîm b. Sa'd'ın, bu tarihten önce ona talebelik yapmış olduğu düşünülür. Belirtilen tarih isnadın henüz sistematik olmadığı bir zaman dilimidir. Bundan dolayı İbrâhîm b. Sa'd'ın İbn İshâk'tan nakillerinde inkıtâ ve mübhem râvilerin bulunması olağan bir durumdur. Bununla birlikte kaynaklarda İbn İshâk Rey şehrindeyken Yûnus b. Bükeyr ve Bekkâî'nin *Megâzî*'yi kendisinden tahammül ettikleri zikredilmektedir.¹⁵¹⁸ Bu açıdan bakıldığında Yûnus ile Bekkâî'nin nakil şekillerinin paralellik arz etmesi daha anlaşılır olmaktadır. Öte yandan Seleme b. Fazl'ın İbn İshâk'ın son öğrencisi olarak kaydedilmesi, Seleme'nin İbn İshâk'tan rivayetleri tahammül ederken isnad faaliyetlerinin sistematik bir vecheye büründüğünü ve İbn İshâk'ın naklettiği rivayetlerdeki isnadları munkatı' olarak aktarmadığını, mübhem bıraktığı kişilerin ismini zikretme gereği hissettiğini düşündürmektedir.¹⁵¹⁹

Bahse konu olan durumun Seleme'den kaynaklı olduğunu gösteren başka bir delil ise hem Taberî'nin hem de İbn Ebî Hâtim'in en çok Seleme tarikiyle istidlal etmesi ve naklettikleri

¹⁵¹³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/661-663; Bezzâr, *Müsned*, 2/105; Ebû Nuaym, *Delâil*, 1/425-426.

¹⁵¹⁴ İbn İshâk, *Sîre*, 145; Beyhakî, *Delâil*, 2/178-180.

¹⁵¹⁵ Yahyâ b. Maîn, *Suâlât*, 235; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-tadîl*, 4/169.

¹⁵¹⁶ Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, 299-301.

¹⁵¹⁷ Topal, "İbrâhîm b. Sa'd (183/799) ve Kitâbü'l-Mübtede' ve'l-Meb'as ve'l-Megâzî Rivayetinin Ahmed b. Hanbel'in Müsned'ine Yansıması", 70-76.

¹⁵¹⁸ Zehebî, *Muğnî*, 2/175.

¹⁵¹⁹ Elde ettiğimiz bulgular bu hususa işaret etmekle birlikte bu konu çalışmamız sınırlarını aşmakta ve müstakil bir çalışmayı gerektirmektedir. İşaret edilen hususların analizinin müstakil bir çalışmada tarafımızca yapılması düşünülmektedir.

rivayetlerin senedlerinin büyük oranda örtüşüyor olmasıdır.¹⁵²⁰ Bundan dolayı Taberî'nin veya hocası konumundaki Muhammed b. Humeyd'in tahrir ettikleri rivayetlerdeki inkıtâlar yahut mübhemleri tamamladıkları ifade edilemez. Zira Taberî, Seleme'nin nakillerine Muhammed b. Humeyd vasıtasıyla ulaşıyorken; İbn Ebî Hâtim, genellikle, Muhammed b. Yahyâ → Züneyc vasıtasıyla Seleme'nin rivayetlerini nakletmiştir.

Aynı rivayetin senedinin İbn İshâk'tan önce farklılaşması, rivayet için bir zaafiyet olarak değerlendirilebilir. Zira Buhârî, bu sebepten ötürü İbn İshâk'tan nakilde bulunan Seleme'yi cerh etmiştir.¹⁵²¹ Dârekutnî ise İbn İshâk'tan menkul bir rivayeti tetkik ederken Yûnus'tan nakledilen vechin mübhem olduğuna dikkat çekmiş, Seleme'nin naklettiği tarihi, mübhem içermemesi ve Seleme'nin İbn İshâk'ın öğrencileri arasında ayrıcalıkla bir konumda olmasını göz önünde bulundurarak daha mutemet kabul etmiştir.¹⁵²² Bu örnekler, muhaddislerin İbn İshâk'tan nakledilen rivayetlerin senedlerinin farklılaşmasına dikkat çektiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Zira hem Buhârî'nin mezkûr sebepten ötürü Seleme'yi cerhi hem de Dârekutnî'nin söz konusu rivayeti *İlel*'inde incelemesi bu durumun bir göstergesidir.

2. Metin Kaynaklı Sebepler

İncelenen rivayetlerin hadis kaynaklarında yer almamasının sebepleri sadece isnad merkezli hususlara dayanmamaktadır. Bazı rivayetlerin muhtevası da tenkit konusu olabilecek unsurlar içermektedir. Bu minvalde Taberî tarafından nakledildiği halde hadis kaynaklarında yer verilmeyen bazı haberlerin isrâiliyyât türü rivayetler, aynı konudaki çelişkili rivayetler ve muhteva açısından tarihi vakıalara ters düşen haberler olduğu görülmektedir.

2.1. İsrâiliyyât Kaynaklı Olması

Çalışmada tetkik edilen bazı rivayetlerin doğrudan, bazılarının ise dolaylı olarak isrâiliyyât ile ilişkili olduğu görülmektedir. Bu minvalde 244 rivayetten 27'si (%11,1) isrâilî bilgiler içermektedir. Bu rivayetlerden sadece, Hz. Yunus kıssasıyla alakalı olan ikisi İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde tespit edilebilmiştir.¹⁵²³ Taberî'nin bu iki rivayeti sadûk hükmünde olan Yezîd b. Ebî Ziyâd tarihiyle tahrir etmesi,¹⁵²⁴ rivayetlerin hadis eserlerinde yer almasında sıhhatin etkili olduğunu düşündürmektedir.

Abdullah b. Abbâs, sahâbeden isrâiliyyât bilgisi ile meşhur olmuş simalardandır. Tâbiînden kabul edilen İbn İshâk da bu hususiyetiyle öne çıkmıştır. İbn Abbâs'ın isrâilî bilgiler

¹⁵²⁰ Bazı örnekler için bkz.: Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/435, 2/596-597, 7/24-25. Sırasıyla krş.: İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 1/208, 1/243, 3/964.

¹⁵²¹ Buhârî, *Târîh*, 2/208.

¹⁵²² Dârekutnî, *el-İlel*, 1/299.

¹⁵²³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 17/512, 20/42.

¹⁵²⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 16/382, 19/632.

hususunda başlıca kaynakları Ka‘b el-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih’tir.¹⁵²⁵ İbn İshâk ile Vehb arasında herhangi bir hoca talebe ilişkisi tespit edilememesine rağmen o, genellikle munkatı‘ isnadlar vasıtasıyla Vehb’den nakillerde bulunmuştur. Bununla birlikte İbn İshâk’ın naklettiği rivayetler Vehb ile sınırlı değildir. Hakîm b. Cübeyr, Yezîd b. Ebî Ziyâd, Dâvûd b. Husayn ve Hallâd b. Atâ isrâiliyyât hususunda İbn İshâk’ın kaynaklarından bazılarıdır.

Hadis kaynaklarında isrâiliyyâta dair rivayetler, tefsir külliyatına nazaran daha az tahrir edilmiştir. İsrâilî bilgilerin isnadları veya kaynakları, amel veya itikada taalluk eden bir husus olmadıkça, çok fazla sorgulanmasa da hadisçilerin yeteri kadar ihtimam göstermediği bu rivayetler, çoğunlukla tefsir eserlerinde kendine yer bulmuştur.¹⁵²⁶

Örneğin isrâiliyyâtla meşhur olmuş Vehb b. Münebbih’in *Kütüb-i Tis ‘a’*daki rivayetlerinin sayısı 107 olarak tespit edilmiştir.¹⁵²⁷ Öte yandan Horst’un tespitlerine göre sadece İbn İshâk’ın Vehb b. Münebbih’ten naklettiği ve Taberî tarafından tahrir edilen rivayetlerin sayısı 46’dır.¹⁵²⁸ Temel hadis kaynaklarının hepsinde Vehb’in rivayetlerinin toplam sayısı 107 iken Taberî’nin *Tefsîr*’inde sadece bir râviden Vehb’in rivayet sayısının 46 olması isrâilî rivayetlerin hadis ve tefsir kaynaklarına dağılım oranına dair net bir fikir vermekte ve muhaddislerin isrâilî rivayetlere çok fazla itibar etmediklerini göstermektedir.

Muhaddislerin isrâilî rivayetlere yaklaşımı genellikle bu rivayetlerin isnadlarının olmaması ya da güvenilir araçlarla aktarılmamasından dolayı ihtiyat prensibine dayanmaktadır. Örneğin adamın biri İmâm Şâfi‘ye gelerek Hz. Nûh ile alakalı bir mesele sormuş, Şâfi‘ de “Biz Hz. Peygamberle aramızdaki zaman diliminde sahîh bir şey bulmakta zorlanırken Nûh’tan (as) vârid olan sahîh bir şeye nasıl erişelim?” cevabını vermiştir.¹⁵²⁹ Bu misal Şâfi‘’nin isrâiliyyâta dair rivayetlere ihtiyatla yaklaştığı yönünde yorumlanabilir.

Hatîb el-Bağdâdî, âlimlerin önceki peygamberlere dair kıssaların ve İsrâiloğulları hakkındaki hikayelerin rivayet edilmesini hoş karşılamadığını belirtir. Ona göre bu bilgilerin kaynağı Vehb b. Münebbih gibi isrâiliyyâtla meşhur olmuş kimselerin önceki kavimlerden elde ettikleri sahifelerdir. O, bu sahifelerin güvenilirlikleri meçhul olduğu için bunlardan nakledilen bilgilere itimat edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Hatîb aynı zamanda Muhammed b. İshâk’ın isrâiliyyâta dair nakillerinin genellikle kim olduğu bilinmeyen kişilerden şifahi olarak aktarıldığına dikkat çekmiştir. Ona göre bu nakil usûlü sahifelerden nakletmekten daha kötüdür.

¹⁵²⁵ Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, 6-7; Ali Kuzudişli, “İsrailiyat Hadis Rivayetleri Arasına Nasıl Karıştı?”, *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi* 1 (2017), 41-46; Özcan Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler (İsrâiliyyât-Hadis İlişkisi)* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 285-301.

¹⁵²⁶ Zehebî, “Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât”, 174-176.

¹⁵²⁷ Turan, *Vehb b. Münebbih ve Rivâyetleri*, 132.

¹⁵²⁸ Horst, “Taberî’nin Kur’ân Tefsiri’ndeki Rivayetler”, 323-324. Horst’a Göre Taberî’deki rivayetler özelinde İbn İshâk’ın en önemli 3. Kaynağı Vehb b. Münebbih’tir.

¹⁵²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Câmi‘*, 2/114.

Hatîb, bu şekilde naklettiği için İbn İshâk'ı tenkit etmiştir. Bununla birlikte hadis âlimleri, Hz. Peygamber, sahâbe ve sonraki âlimlerin güvenilir kaynaklara dayanarak isrâiliyyâta dair nakillerini makbul kabul etmiştir.¹⁵³⁰

Çalışma sınırları içerisinde İbn İshâk'ın isrâiliyyâta dair naklettiği rivayetlerin dokuzunun belâğ kaydı ile nakledilmesi ve birer tanesinin isnadının munkatı' ve mübhem râvi içermesi rivayetlerin muhteva dışındaki zayıflık konusu olarak zikredilebilir. Bununla birlikte İbn İshâk'ın isrâilî rivayetlerde isnad kullanımında daha serbest davranması da bu rivayetlerde gösterilen müsamaha ile açıklanabilir. Zira İbn İshâk'ın ahkâma dair naklettiği hiçbir rivayetin senedinde inkıtâ, belâğ veya mübhem râvi yoktur. Bu durum rivayetlerinin içeriklerinin onun isnad kullanımına etki ettiğini göstermesi bakımından önem arz eder. Öte yandan Hatîb el-Bağdâdî'nin İbn İshâk'a yönelttiği isrâiliyyât eleştirisinde haklılık payı vardır. Zira görüldüğü üzere İbn İshâk bu rivayetler için genellikle tam bir isnad zikretmemektedir.

İsrâiliyyâta dair tetkik ettiğimiz rivayetlerin büyük çoğunluğunun hadis kaynaklarında yer almamasında, muhaddislerin isrâilî haberlere yaklaşımı etkili olmuştur. Ayrıca İbn İshâk'ın bu hususta tenkit edilmesi ve bu tarz rivayetlerde kaynaklarının çoğu zaman belli olmaması da rivayetlerin hadis kaynaklarında yer almamasının sebepleri arasında olarak zikredilmelidir. Bununla birlikte çalışma sınırları içerisinde isrâiliyyata dair nakledilen rivayetlerin hepsi mevkûf kabul edilmiştir. Hadis kaynaklarında daha çok merfû rivayetlerin tahrir ediliyor olması da bu bağlamda göz önüne alınmalıdır.

2.2. Rivayetlerin Çelişmesi

Tefsir kaynakları tarandığında bir konuda İbn Abbâs'a isnad edilen rivayetlerin içeriklerinin çok fazla farklılaştığı dikkat çekmektedir. Bu ihtilaflar çoğu zaman uzlaştırılamayacak düzeydedir.¹⁵³¹

Örneğin Bakara sûresi 88. âyetteki “غُلْفٌ” kelimesinin tefsirine dair İbn Abbâs'tan dört görüş nakledilmiştir. İkrime veya Saîd tarikiyle nakledilen rivayette bu kelimeyi İbn Abbâs, perde/örtü anlamına gelen “الْكِنَّةُ”; Ali b. Ebî Talha tarikinden nakledilen rivayette örtü anlamına gelen “غِطَاءٌ”; Atiyye vechinden aktarılan haberde mühürlenmiş manasındaki “الْمُطْبُوعُ”; Dahhâk vasıtasıyla kaydedilen hadiste ise ilimle dolu anlamında “مَمْلُوءٌ عِلْمًا” diye tefsir etmiştir.¹⁵³²

Bir konuda İbn Abbâs'tan nakledilen rivayetlerin bu denli ihtilaflı olması, hadis musanniflerinin de dikkatini çekmiştir. Nitekim Ebû Ca'fer et-Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr* adlı eserinde, İbn Abbâs'tan gelen ve birbiriyle muâriz olan tefsir rivayetlerini bir arada zikrederek

¹⁵³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Câmi'*, 2/114-115.

¹⁵³¹ Bu hususa dair örnekler, çalışmanın bu bölümündeki “Muhalefet” başlığı altında detaylı olarak ele alınmıştır.

¹⁵³² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/228-231.

cem' ve te'lif yoluyla açıklamaya çalışmış, bu ihtilafların hadis sahasındaki yansımalarını analiz etmiştir.¹⁵³³

İbn Teymiyye ise bu tür muâriz rivayetlerin varlığını, İbn Abbâs'tan çok sayıda tefsir rivayetinin nakledilmesi ve bu rivayetlerin önemli bir kısmının zayıf kanallar aracılığıyla aktarılmasıyla açıklar. Ona göre, İbn Abbâs'a ulaşan isnad zincirlerinde yer alan bazı râviler ya zayıf kabul edilmiştir ya da rivayet uydurmakla itham edilmiştir. Bu durum, rivayetler arasında çelişkilerin doğmasına zemin hazırlamıştır.¹⁵³⁴ Benzer şekilde Süyûtî de, İbn Abbâs'a atfedilen tefsir rivayetlerinin önemli bir kısmının isnad açısından zayıf olduğunu, bir kısmının da ona aidiyetinin şüpheli bulunduğunu ifade eder. Süyûtî, bu rivayetlerin bir kısmının İsrâiliyyât, bir kısmının ise sahîh temele dayanmayan içtihadî görüşler olabileceğini belirtir.¹⁵³⁵

İhtilaflı ve dağınık rivayetler, hadis musannifleri açısından bir problem olarak görülmüş, tefsire dair bu tür rivayetlerin hadis kitaplarında yer bulamamasına yol açmış olmalıdır. Hadis ilmi, senedin güvenilirliğini esas aldığından, bir konuda birbirini nakzeden veya muztarib mahiyette gelen rivayetleri ihtiyatla karşılamış ve isnadı sağlam olmayan haberleri çoğu zaman derlemeye değer görmemiştir. Ayrıca, tefsire dair bu haberlerin birçoğunun merfû olmayıp mevkûf olması da onları hadis literatürüne dahil etme gerekçesini zayıflatmıştır. Nitekim hadis musannifleri, özellikle sahîh eserler telif edenler, içtihadî nitelikteki sahâbe yorumlarını ve isnâd zinciri problemlili nakilleri genellikle rivayet etmeyi tercih etmemiştir.

Bu bağlamda, İbn Abbâs'a isnad edilen farklı tefsir görüşlerinin, gerek sened problemleri gerekse metin farklılıkları sebebiyle hadis kaynaklarında yer almaması, hadis usûlü açısından tutarlı bir tavır olarak değerlendirilmelidir. Buna karşılık, tefsir ilminde esas amaç âyetin anlamını açmak olduğundan, zayıf veya çelişkili de olsa bu tür rivayetler bilgi malzemesi olarak metinler arasında korunmuş, bir hüküm kaynağı olarak değil, rivayet zenginliği olarak kullanılmıştır.

2.3. Muhtevası Sebebiyle Tenkit Edilen Rivayetler

Çalışmamız sınırları içerisindeki bir rivayet (mükerreriyle üç), muhtevasının tarihi vakıalara ters düşmesi ve akla uygun olmaması hasebiyle tenkide uğramıştır. Bu rivayet şeytanın Necidli bir ihtiyar kılığına girip, Kureyş'in Hz. Peygamber'e suikast düzenlemeye karar verdiği toplantıya (Dârü'n-Nedve) katıldığına dairdir.

¹⁵³³ Tahâvî, *Şerhu müşki'l-âsâr*, 5/85-86, 11/313-316.

¹⁵³⁴ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 42-44.

¹⁵³⁵ Süyûtî, *İtkân*, 1/151; 2/173-185; 2/474-475; 2/538.

Taberî bu rivayeti Saîd b. Yahyâ → Yahyâ b. Saîd → İbn İshâk → İbn Ebî Necîh → Mücâhid → İbn Abbâs senediyle ve Saîd b. Yahyâ → Yahyâ b. Saîd → İbn İshâk → Kelbî → Ebû Sâlih → İbn Abbâs tarikiyle tahrir etmiştir. Metni tek olan bu rivayet, iki isnad birleştirilerek (tahvil) nakledilmiştir.¹⁵³⁶ Rivayeti tahrir eden müelliflerden İbn Hişâm, İbn İshâk → Ashâbımızdan İbn Ebî Necîh'den rivayette itham etmediğim bir kişi → İbn Ebî Necîh → Mücâhid ve itham etmediğim başka kişiler → İbn Abbâs tarikiyle rivayete ulaşmaktadır.¹⁵³⁷ Öyle görünüyor ki İbn Hişâm, Kelbî ve Ebû Sâlih'in zayıf râviler olmasından ötürü bu isimleri senedde mübhem bırakmıştır. Benzer bir tutumu İbn Ebî Hâtim de sergilemiş sadece İbn Ebî Necîh → Mücâhid → İbn Abbâs tarikiyle bu haberi tahrir etmiştir.¹⁵³⁸ Ebû Nuaym ise üç farklı tarik ile bu rivayeti eserine almıştır.¹⁵³⁹ Öte yandan Beyhakî, rivayeti Taberî'nin zikrettiği tariklerle ve onunla aynı metinle tahrir etmiştir.¹⁵⁴⁰

Mekkeli müşriklerin Dârü'n-Nedve'de toplanıp Hz. Peygamber'e suikast kararı aldıklarına dair bazı rivayetler gerek hadis kaynaklarında gerekse tefsir külliyyatında İbn Abbâs, Miksem, Mücâhid ve İkrime'ye isnad edilerek nakledilmiştir. Ancak bu haberlerde şeytanın Necidli bir ihtiyar kılığına girdiği nakledilmemiştir. Tetkik ettiğimiz rivayet dışında Katâde, Süddî ve Câbir b. Zeyd'e isnad edilen iki haberde şeytanın Necidli bir ihtiyar kılığına girdiği bilgisi mevcuttur.¹⁵⁴¹ Sa'lebî bu konudaki rivayetleri derleyerek müfessirlerin şeytanın Necidli bir adam kılığına girdiği hususunda icmasının olduğunu ifade eder.¹⁵⁴²

Bazı Mutezili âlimler şeytanın insan kılığına girmesinin mümkün olamayacağını ifade eder. Bu bağlamda tetkik edilen rivayeti değerlendiren Kâdî Abdülcebbar (v. 415/1025), söz konusu rivayetin şeytanın insan kılığına girmesiyle alakalı kısmı hariç, âyetle¹⁵⁴³ uyumlu olduğunu belirtir. Şeytanın temessülünü ise mümkün görmez. Zira böyle bir durum, ya Allah'ın ya da şeytanın fiili olarak meydana gelir. Ona göre Allah'ın şeytana bu kudreti vermesi mümkün değildir zira bu müşriklere yardım ettiği anlamına gelir. Şeytana kendi kılığının değiştirme kudretinin verilmesi ise Allah'ın hikmetiyle ters düşer. Kâdî Abdülcebbar'ın görüşlerini nakleden Râzî (v. 606/1210) ise İblisin insan kılığına girmesini caiz görmektedir. O

¹⁵³⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21/134-135.

¹⁵³⁷ İbn Hişâm, *Sîre*, 2/89-90.

¹⁵³⁸ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 5/1686-1687.

¹⁵³⁹ Ebû Nuaym, *Delâil*, 1/200-204.

¹⁵⁴⁰ Beyhakî, *Delâil*, 2/468-469. Rivayetin detaylı tahriri için çalışmanın ikinci bölümündeki "Hz. Peygamber'e Suikast Düzenlemek İstemeleri" başlığına bkz.

¹⁵⁴¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/134-138.

¹⁵⁴² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 13/77-83.

¹⁵⁴³ Rivayet el-Enfâl 30. âyetle ilişkilendirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için çalışmanın ikinci bölümündeki "Hz. Peygamber'e Suikast Düzenlemek İstemeleri" başlığına bkz.

bu görüşünü “Allah’ın şeytana vesvese kudretini vermiş olması mümkün olduğuna göre şeklini değiştirmeye muktedir kılması niçin mümkün olmasın?” diye sorarak savunur.¹⁵⁴⁴

Rivayetteki mezkûr unsurların aklen tenkit edilmesinin yanı sıra tarihi vakıalara ters düştüğü de ifade edilmiştir. Demircan, Dârü’n-Nedve’de yapılan ve Hz. Peygamber hakkında suikast kararı alınan bu toplantının gizli tutulduğuna dikkat çeker ve Kureyş’in önde gelenlerinin katıldığı bu toplantıya, yabancı birinin katılmış olmasını pek mümkün görmez.¹⁵⁴⁵ Erkut, bazı rivayetlerde İslâm düşmanlarına şeytan yakıştırması yapılmasından yola çıkarak, söz konusu rivayetteki Necidli kişinin İslâm düşmanlığıyla maruf bir adam olduğu ve rivayette mecazi bir anlatım yapıldığı kanaatinde olup, Dârü’n-Nedve’deki gizli toplantıya gerçek manada İblisin iştirak etmediğini ileri sürer.¹⁵⁴⁶ Benzer bir yorumla Acar, mezkûr olayın tarihen sabit olduğunu ifade eder. O, şeytan ve İblisin temessülüne dair rivayetlerdeki aktörlerin hem Arap kültüründe hem de İslâm terminolojisindeki olumsuz imajlarından dolayı şeytan ve İblis benzetmelerine maruz kaldıklarını ifade eder.¹⁵⁴⁷ Bu iki yorumda da rivayette, mecazi bir anlatım yapıldığı vurgulanmaktadır. Ancak Sa’lebi’nin şeytanın Necidli ihtiyar kılığında gizli toplantıya iştiraki hususunda müfessirlerin icmasının olduğunu iddia etmesi ve Râzî’nin şeytanın temessülünü caiz görmesi onlara göre rivayette bir mecazın olmadığını gösterir. İddia edildiği gibi mecazi bir anlatım söz konusu olsaydı kaynaklarda bu duruma değinilmesi beklenebilirdi. Hadis şerhlerinde ve klasik tefsirlerde bu rivayet hakkında herhangi bir yorum yapılmaması ve rivayetin olduğu gibi aktarılması, âlimlerin bu olayda mecazi anlatım bulunduğu görüşünde olmadıklarını düşündürür. Dolayısıyla eğer rivayette sembolik yahut mecazî bir anlatım varsa da geçmiş âlimlerin bu görüşte olduğunu söylemek çok mümkün değildir.

Bizim kanaatimiz rivayetteki şeytanın temessülü hususunun, İbn Abbâs’a nispet edilmesinin hatalı olduğu yönündedir. Şöyle ki bu rivayetin İbn Abbâs’a nispet edilerek nakledildiği tek tarik, İbn İshâk’a dayanmaktadır. İbn İshâk hem İbn Ebî Necih → Mücâhid hem de Kelbî → Ebû Sâlih tarikleriyle bu rivayeti nakletmektedir. Oldukça uzun ve detaylı bir anlatı sunan rivayetin aynı ifadelerle iki ayrı tarikten nakledilmesi çok mümkün değildir. Öyle görünüyor ki İbn İshâk, iki ayrı tarikten bu olayla alakalı nakledilen bilgileri derleyerek tek metin şeklinde aktarmıştır. Siyer-Megâzî âlimlerinin sıklıkla başvurduğu bu telif yöntemi bazı problemleri de beraberinde getirmektedir. Nitekim rivayetin İbn Abbâs’a dayanan diğer

¹⁵⁴⁴ Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer et-Teymî er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000), 15/124-125.

¹⁵⁴⁵ Adnan Demircan, “Akabe Bey’atları”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti -I- Hz. Peygamber (sas) Dönemi*, ed. Hüseyin Algül-Rıza Savaş (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 274.

¹⁵⁴⁶ Abdülkadir Erkut, “8/el-Enfâl Suresinin 48. ve 30. Ayetlerinin Tefsiri Çerçevesinde Şeytanın Temessülü ile İlgili İbn ‘Abbâs’dan Nakledilen Rivayetler”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/2 (2015), 103-132.

¹⁵⁴⁷ Cafer Acar, “Siyer Rivayetlerinde Bir Aktör Olarak İblis/Şeytan”, *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016), 311-338.

tarikinde İbn Abbâs'tan nakilde bulunan kişi Miksem'dir. Miksem'in naklettiği rivayette Kureyş'in Hz. Peygamber'in durumunu görüşmek üzere toplandığı ve ona suikast yapılması kararını verdikleri değinilmekle birlikte Necidli adam, şeytan ve şeytanın Necidli adam kılığına girdiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁵⁴⁸ İbn İshâk'ın rivayetteki kaynaklarından biri olan Mücâhid'in diğer bir naklinde de bu bilgiler yer almaz.¹⁵⁴⁹ Bundan dolayı rivayetteki şeytanın temessülüne dair ayrıntılar muhtemelen Kelbî → Ebû Sâlih tarikine dayanmaktadır. Bu tarik İbn Abbâs'ın tefsir rivayetleri hususunda uydurma faaliyetinin en çok cereyan ettiği tarik kabul edilmiştir.¹⁵⁵⁰ Bundan dolayı haberin ilgili kısmının bu râviler aracılığıyla İbn Abbâs'a nispet edilerek dolaşıma sokulduğu, İbn İshâk'ın da iki ayrı tarikten nakledilen bilgileri aktarırken rivayetin hangi kısmının hangi tarik tarafından nakledildiğini dikkate almadığı düşünülmektedir.

Bununla birlikte yukarıda da işaret edildiği üzere rivayetteki şeytanın temessülü hususu, tâbiinden Katâde, Süddî ve Câbir b. Zeyd aracılığıyla da aktarılmaktadır. Bu noktada, şeytanın Necidli bir ihtiyar suretinde temessül ettiğine dair anlatımın yalnızca İbn Abbâs'a değil, Katâde, Süddî ve Câbir b. Zeyd gibi tâbiîn müfessirlerine de isnad edilmesi, bu rivayetin farklı çevrelerde şifahî dolaşıma sahip olduğunu göstermektedir. Bu isimlerden gelen rivayetler İbn Abbâs'a ulaşmamakta ve maktû' olarak aktarılmaktadır. Bu durum, rivayetin İbn Abbâs'a âidiyetini zayıflatmakta, haberdeki detayların sonradan eklenmiş olabileceğini düşündürmektedir. Zira rivayetin ilgili kısımlarının İbn Abbâs'a nispeti sabit olsaydı bu âlimlerin de haberi ona isnad etmesi gerekirdi.

Necidli ihtiyar rivayeti, olağanüstü tasvirleri ve sembolik anlatımıyla daha çok siyer ve megâzî kaynaklarında yer almakta, hadis literatüründe yer bulmamaktadır. Özellikle *Kütüb-i Sitte* gibi sahîh rivayetlerin nakledildiği kaynaklarda bu olaya dair şeytanın temessülünü içeren herhangi bir isnadlı rivayet bulunmamaktadır. Hadis kaynaklarında sadece Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inde Miksem'in İbn Abbâs'tan naklettiği bir haber yer almakla birlikte yukarıda da değinildiği gibi bu rivayette şeytanın temessülü kıssası zikredilmemiştir.

Bütün bu sebeplerle, şeytanın temessülüne dair kısımların İbn Abbâs'a âidiyetinin sağlam bir isnad temeline dayanmadığı, İbn İshâk'ın iki rivayeti birleştirmesi sonucu Kelbî → Ebû Sâlih aracılığıyla nakledilen bu ayrıntıların İbn Abbas'a nispet edildiği söylenebilir. Dolayısıyla bu kısımlar, muhtemelen rivayete sonradan eklenmiş anlatılardır.

Ayrıca Taberî'nin İbn İshâk tarikiyle tahrir ettiği rivayetteki bir diğer problem ise rivayetteki olay üzerine hicret esnasında veya hicretten sonra Allah'ın Hz. Peygamber'e bu suikast haberini vermesiyle ona olan nimetini hatırlatmasıdır. Bu hatırlatma Tûr sûresi 30. âyet

¹⁵⁴⁸ Abdürrezzâk, *Musannef*, 5/53-54; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/136.

¹⁵⁴⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/137.

¹⁵⁵⁰ İbn Hacer, *Ucab*, 1/209-210; Süyûtî, *İtkân*, 2/497-498.

ile ilişkilendirilir. Ancak Tûr sûresinin hepsi Mekkîdir,¹⁵⁵¹ ve hicretten epey zaman önce nâzil olmuştur. Dolayısıyla rivayetin bu kısmı da kronoloji ile uyuşmamaktadır. Zikredilen bu müşkilattan ötürü rivayetin pek çok yönden tenkite açık olduğunu ve bu habere ihtiyatla yaklaşmanın isabetli olacağını söylemek yerinde olacaktır. Bu problemlerin rivayetin hadis kaynaklarında tahrir edilmesinde etkili olduğu düşünülmektedir.

3. İsnad ve Metin Kaynaklı Sebepler

Bazı rivayetlerin hadis eserlerinde tahrir edilmemesinde sadece isnaddan veya metinden kaynaklı bir sebepten bahsedilemez. Zira isnad ve metin bir rivayetin iki ana unsurudur. Teferrüd, muhalefet (şüzûz ve nekâret) ve idrâc gibi bazı kavramların hem isnada hem de metne taalluk eden yönleri vardır. Bundan dolayı çalışmamızda da tespit edilen rivayetlerin hadis eserlerine intikal etmemesinde bu hususların etkili olup olmadığı bu başlık altında incelenecektir.

3.1. Teferrüd

Ferd hadis, senedin herhangi bir yerinde bir râvinin tek başına kalarak naklettiği haber anlamına gelmektedir.¹⁵⁵² Teferrüdün senedin sahâbe ile tâbiîn kısmında veya bu iki tabakasından sonra gerçekleşmesine göre ferd hadisler, ferd-i mutlak veya ferd-i nisbî olarak iki ayrı başlıkta incelenmiştir. Ayrıca hususî bir sebebe binaen ferd kalan hadisler de ferd-i nisbî olarak isimlendirilmektedir.¹⁵⁵³ Ferd hadisın hükmü senedde tek kalan râvinin güvenilirlik durumuna göre değişmektedir. Genel itibarıyla güvenilir râvinin kendisinden daha güvenilir olan bir râviye muhalefet etmeden tek başına naklettiği rivayetler sahîh olarak değerlendirilmiştir.¹⁵⁵⁴ Bununla birlikte rivayette tek kalmak, yanlış yapma ihtimalini artırdığı için râviye duyulan güveni zedeleyen bir kusur olarak da ele alınmıştır.¹⁵⁵⁵ Zira tek kalan râvinin rivayetinın teyit imkânı bulunmamaktadır.

Çalışmamızda tetkik edilen 244 rivayetten yalnızca 13'ü İbn Abbâs ile birlikte başka sahâbiler aracılığıyla da nakledilmiştir. Ancak 231 rivayet sadece İbn Abbâs tarafından nakledilmiştir. Bu da rivayetlerin büyük ölçüde İbn Abbâs'a nisbetle ferd olduğunu göstermektedir. Aslında bir rivayetin sahâbeye nisbetle ferd olması hadisın sıhhatine zarar vermez. Zira sahâbenin hepsi âdil kabul edilmiştir.¹⁵⁵⁶ Bundan dolayı tetkik edilen rivayetlerin

¹⁵⁵¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 21/560.

¹⁵⁵² İbn Hacer, *Nüzhe*, 50.

¹⁵⁵³ İbn Hacer, *Nüzhe*, 56-57. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Yusuf Ziya Keskin, "Hadis Usûlünde Ferd ve Garib", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2000), 27-32; Abdülcevâd Hemmâm, *et-Teferrüd fî rivâyeti'l-hadis ve menhecü'l-muhaddisin fî kabûlihî ve reddih* (Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 1429/2008), 86-89.

¹⁵⁵⁴ Tahsin Kazan, "Hadis Rivayetinde Teferrüd ve Kısımları", *Batman Akademi Dergisi [Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi]* 3/2 (2019), 93-94.

¹⁵⁵⁵ Keskin, "Hadis Usûlünde Ferd ve Garib", 36.

¹⁵⁵⁶ Ebü'l-Hasen Nürüddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Herevî (Ali el-Kârî), *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahâti ehli'l-eser*, thk. Muhammed Nizâr Temîm-Heysem Nizâr Temîm (Beyrut: Dârü'l-Erkâm, 1415/1994),

İbn Abbâs'a nispetle ferd addedilmesi bir sıhhat problemi değildir. Öte yandan incelenen rivayetlerin ferdliği sadece senedin sahâbe kısmında gerçekleşmemiştir. İbn Abbâs'a nispetle ferd hükmünde olan 231 rivayetten sadece 29'u İbn Abbâs'ın birden fazla öğrencisi tarafından nakledilmiştir. Geriye kalan 202 rivayet hem sahâbe hem de tâbiîn tabakasında ferd olarak nakledilmiştir. Tetkik ettiğimiz rivayetler özelinde İbn Abbâs'ın 18 öğrencisinden sadece ikisinin zayıf olduğu tespit edilmişti. Bunlar da Ebû Sâlih ve Yûsuf b. Mihrân'dır.¹⁵⁵⁷ Bu ikisi aracılığıyla toplamda yedi rivayet nakledilmiştir. Bunlardan birine mütâbaat sağlandığı için¹⁵⁵⁸ altı ferd rivayetin zayıf râviler aracılığıyla nakledildiği söylenebilir. Dolayısıyla ferd olan sadece altı rivayetin İbn Abbâs'tan nakilde bulunan râvilere nispetle zayıf olduğu ifade edilebilir.

Bu çalışmada tetkik edilen rivayetlerin 180'inin zayıf olduğu tespit edilmişti.¹⁵⁵⁹ Altı rivayetin İbn Abbâs'tan nakilde bulunanlara göre zayıf olduğu dikkate alındığında geri kalan 174 rivayet senedin sahâbe ve tâbiîn dışında kalan râvilerine nazaran zayıf hükmünü almıştır. Rivayetlerin zayıf kabul edilmesinde özellikle İbn İshâk'ın bazı hocalarının zayıf addedilmesi etkili olmuştur. Nitekim çalışma sınırlarına göre zayıf addedilen 10 râviden yedisi İbn İshâk'ın hocası konumundadır.¹⁵⁶⁰ Bu açıdan bakıldığında 180 rivayetin zayıf hükmünü almasında bu rivayetlerin isnadlarında zayıf bir râvinin bulunmasının yanı sıra, başka hiçbir tarikle tespit edilememesinin dolayısıyla ferd hükmünde olmasının da etkili olduğu söylenebilir. Bu 180 rivayetten dördünün esasen hasen olduğu ancak muhalefet sebebiyle zayıf olarak değerlendirildiğini ifade etmek gerekir.

3.2. Muhalefet

Râvinin muhalefeti sebebiyle rivayetin zayıf hükmünü alması iki şekilde meydana gelir: **Birincisi** zayıf olan bir râvinin rivayetinin, aynı konuda, güvenilir bir râviyle çelişmesi şeklindedir. Bu durumda daha zayıf addedilen râvinin rivayeti münker, tercih edilen rivayet ise marûf olarak değerlendirilir.¹⁵⁶¹ **İkincisi** ise aynı konuda, güvenilir olan bir râvinin rivayetinin kendisinden daha güvenilir bir râvinin rivayetine muhalefet etmesidir. Daha güvenilir olan rivayet mahfûz olarak kabul edilir, muhalif rivayet ise şâz hükmünü alır ve tercih edilmez.¹⁵⁶²

233; Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî el-Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Isâmüddin es-Sabâbitî (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1422/2001), 5/155. Ayrıca bkz.: Kazan, "Hadis Rivayetinde Teferrûd ve Kısımları", 91.

¹⁵⁵⁷ Tespit için bkz.: Bu çalışmanın birinci bölümündeki "İbn İshâk-İbn Abbâs Arası Tariklerin Analizi" başlığı.

¹⁵⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 11/284.

¹⁵⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bu çalışmanın ikinci bölümündeki "Rivayetlerin Analizi" başlığına bkz.

¹⁵⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Bu çalışmanın birinci bölümündeki "İbn İshâk-İbn Abbâs Arası Tariklerin Analizi" başlığı.

¹⁵⁶¹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 1/167-200; İbn Hacer, *Nüzhe*, 72.

¹⁵⁶² Hâkim, *Ma'rife*, 183; İbn Hacer, *Nüzhe*, 59. Rivayetlerin muhalefeti sebebiyle şâz ve münker hükmünü alması, bir açıdan teferrûd ile de alakalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Hatice Karadeniz, "İstilahlaşma Sürecinde Münker Hadis Kavramı", *Hadis ve Siyer Araştırmaları (Dergi)* 3/2 (2017), 57-92.

Muhalefet sebebiyle zayıf kabul edilen rivayetlerin sadece isnad veya sadece metinle ilişkili olduğunu söylemek çok isabetli değildir. Zira râvilerin güvenilirlik derecelerinin farklılık arz etmesi isnad ile alakalıyken, bu tür rivayetlerin metinlerinin birbirleriyle çelişmesi metinle bağlantılıdır. Bundan dolayı nekâret ve şüzûzun hem isnad hem de metne bakan bir tarafının olduğunu belirtmek gerekir.

Bu bağlamda çalışmada tetkik edilen ve isnadı hasen hükmünde olan dört rivayet kendisinden daha sahîh rivayetlerle çeliştiği için şâz olarak değerlendirilmiştir. Zayıf hükmünde olan iki rivayet ise daha güvenilir râvilerin rivayetlerine ters düştüğü için münker hükmünü almıştır.

Hasen hükmünü alıp şâz bilgiler ihtiva eden rivayetlerden biri, Hz. Ali'nin Resulullah'ın abdest alışına dair naklettiği rivayettir. İbn İshâk'ın Dâvûd b. Husayn → İkrime → İbn İbbâs tarikiyle naklettiği rivayet hadis eserlerinde de tahrir edilmiştir.¹⁵⁶³ Ancak bu rivayette abdest alınırken kulakların içinin yüzle birlikte, dışının ise başla birlikte mesh edildiğine dair bir bilgi yer almaktadır. Nitekim rivayeti tahrir eden müelliflerden Ebû Dâvûd bu kayıtların sorunlu olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁵⁶⁴ Bundan dolayı onların nakillerinin rivayetteki sorunlara dikkat çekmek üzere olduğu söylenebilir.

İbn Abbâs'tan nakledilen başka bir rivayette Hz. Peygamber'in kulakların içini ve dışını başla birlikte mesh ettiği aktarılmıştır.¹⁵⁶⁵ Âlimlerin genel kanaati de kulakların içinin ve dışının başla birlikte mesh edilmesidir. Nitekim Tahâvî ve İbn Hacer, kulaklarının içinin ve dışının başla birlikte meshine dair rivayetlerin daha sahîh olduğunu ve amelin de bu şekilde yerleştiğini ifade etmişlerdir.¹⁵⁶⁶ Bundan dolayı rivayetin ilgili kısmının şâz hükmünde olduğu söylenebilir. Elde edilen bulgulara göre bu problemin isnaddaki hangi râviden kaynaklandığını tespit etmekse mümkün gözükmemektedir. Zira rivayet ferd olduğu için başka bir tarikle karşılaştırılması söz konusu değildir. Öte yandan yukarıda da ifade edildiği üzere bu hadis bazı hadis kaynaklarında tahrir edilmiştir. Rivayetin hadis kaynaklarında tahrir edilmesinin sebebi ise muhtemelen şâz da olsa ilave bir bilgi ihtiva etmesidir. Nitekim Ebû Dâvûd rivayeti naklettikten sonra bu duruma dikkat çekmiştir. Bununla birlikte rivayetin diğer ayrıntıları sahîh hadislerle uyumludur. Musannifler rivayetin geri kalanında bir beis görmedikleri için hadisi eserlerinde zikretmiş olabilirler. Rivayetin ahkâm içerikli olması ve ahkâma dair rivayetlerin muhaddisler nazarında daha dikkate değer olması da hadisin tahrir edilmesinin bir sebebi olarak görülebilir.

¹⁵⁶³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/671; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 47; Bezzâr, *Müsned*, 2/110; Ebû Ya'la, *Müsned*, 1/463; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/180-181. Taberî rivayetin iki ayrı tarihini zikretmektedir.

¹⁵⁶⁴ Ebû Dâvûd, "Tahâret", 47. Rivayet Tirmizî tarafından tahrir edilmemekle birlikte Ebû Dâvûd'a benzer kanaatler Tirmizî'den de nakledilmiştir. Bkz.: Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen*, 1/151.

¹⁵⁶⁵ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/22; İbn Mâce, "Tahâret", 52; Nesâî, "Tahâret" 84. Bu rivayet İbn Abbâs'tan Atâ'nın nakli şeklindedir.

¹⁵⁶⁶ Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, 1/32-35; İbn Hacer, *Temyîz*, 1/234-249.

Hasen hükmünde olup şâz konumuna düşen diğer bir rivayet, İbn İshâk'ın Dâvûd b. Husayn → İkrime → İbn Abbâs tarikiyle naklettiği namazda sesin ölçüsüne dair haberdur. Bu rivayet Taberî tarafından İsrâ sûresinin 110. âyetinin sebep-i nüzûlü olarak tahrir edilmiştir.¹⁵⁶⁷ Bu habere göre ilgili âyet, müşriklerden Kur'ân'a ilgi duyanların Hz. Peygamber'i işitebilmeleri için inmiştir. İbn İshâk'ın naklettiği haber hadis eserlerinde zikredilmemekle birlikte bu rivayetle çelişen bazı haberler hadis kaynaklarında bulunmaktadır. Bunlardan biri Saîd b. Cübeyr'in İbn Abbâs'tan naklidir ve başta *Sahîhayn* olmak üzere birçok hadis kaynağında tahrir edilmiştir.¹⁵⁶⁸ Saîd tarikiyle nakledilen hadise göre ilgili âyet, Hz. Peygamber'in arkasında namaza duranların onu işitmesi için sesini biraz yükseltmesi bununla birlikte müşriklerin Kur'ân'a sövmemeleri için de sesini çok fazla yükseltmemesi için inmiştir. Buhârî ve Müslim tarafından tahrir edildiği için sahîh hükmünü alan rivayet, çalışmada tetkik ettiğimiz ve hasen hükmünde olan haberle çelişmektedir. Nitekim Taberî de Saîd tarikiyle nakledilen rivayetin tercihe şâyân olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁶⁹ Bu durum, muhtemelen, İbn İshâk tarikiyle nakledilen rivayetin temel hadis kaynaklarında yer almamasıyla sonuçlanmıştır.

Şâz hükmünü alan başka bir haber ise Arâf sûresi 163. âyette zikredilen deniz kıyısındaki şehrin isminin ne olduğuna dairdir. İbn Humeyd → Seleme → İbn İshâk → Dâvûd b. Husayn → İkrime → İbn Abbâs tarikiyle nakledilen bir rivayette bu şehrin isminin Eyle ile Tûr arasındaki "Medyen" olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁷⁰ Süfyân b. Vekî' → Abdullah b. İdrîs → İbn İshâk → Dâvûd b. Husayn → İkrime → İbn Abbâs kanalıyla nakledilen başka bir rivayette ise bu şehrin Medyen ile Tûr arasında yer alan "Eyle" olduğu belirtilmektedir. İkrime vasıtasıyla İbn Abbâs'tan gelen başka bir tarik ve Alî b. Ebî Talha → İbn Abbâs vechiyle aktarılan rivayetlerde de bu şehrin "Eyle" olduğu kaydedilmiştir.¹⁵⁷¹ Dolayısıyla Seleme tarikiyle nakledilen ilk rivayet, diğer haberlere muhalefet etmektedir. Zira Seleme tariki Abdullah b. İdrîs tarikine göre daha zayıftır.¹⁵⁷² Ayrıca İbn İdrîs'in rivayetini destekleyecek başka haberler de bulunmaktadır. Rivayetin İbn İshâk'tan iki ayrı tarikla dağıldığı göz önüne alındığında, şehrin isminin Medyen olduğuna dair haberde İbn İshâk'tan sonraki râvilerden Seleme veya İbn Humeyd'in hatalı bir nakil yaptığı düşünülebilir. Bununla birlikte İbn İshâk'ın ilgili rivayetleri farklı öğrencilerine ayrı şekillerde nakletmiş olması da ihtimal dahilindedir.

Muhalefet sebebiyle münker olarak değerlendirilen iki rivayet bulunmaktadır. Bunlardan birincisi İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn

¹⁵⁶⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/130-131.

¹⁵⁶⁸ Ahmed b. Hanbel *Müsned*, 1/169; Buhârî, "Tefsîr", 212; Müslim, "Salât", 145; Tirmizî, "Tefsîr", 218; Nesâî, "Tefsîr" 74; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/129. Tirmizî hadis hakkında "hasen-sahîh" hükmünü vermiştir.

¹⁵⁶⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 15/136.

¹⁵⁷⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/509.

¹⁵⁷¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/507.

¹⁵⁷² Ayrıntılı bilgi için çalışmanın birinci bölümündeki "Seleme b. Fazl Tariki" ve "Abdullah b. İdrîs Tariki" başlıklarına bkz.

Abbâs tarikiyle nakledilen Enâm sûresi 19. âyetin muhatabının Yahudiler olduğunu ifade eden rivayettir. Âyette Hz. Peygamber'e "*Ben sizin şirk koştuklarınızdan beriyim*" demesi emredilmiştir. Bundan dolayı ayetin Mekke müşrikleri hakkında indiğini ifade eden görüşler de mevcuttur. Taberî, şirke vurgu yapıldığı için ilgili ayetin muhatabının müşrikler olduğu görüşünün daha doğru olduğunu belirtir ve bu konudaki rivayetleri de sıralar. Akabinde İbn İshâk'ın naklettiği rivayetin senedinin diğer rivayetlere göre daha zayıf olduğuna işaret eder.¹⁵⁷³ Bu bilgiler ışığında İbn İshâk tarikiyle nakledilen ve esasen Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhullüğü sebebiyle zayıf olan rivayet, muhalefet sebebiyle de münker hükmünü almıştır.

Münker olduğu değerlendirilen ikinci rivayet ise vasiyet esnasında şahitliğin şartlarına dair Mâide sûresi 106-108. âyetlerin nüzûl sebebine dair kaydedilen haberdur. İbn İshâk → Kelbî → Ebû Sâlih → İbn Abbâs tarikiyle nakledilen rivayete göre Temîm ed-Dârî bu ayetlerin kendi başından geçen bir olay üzerine nâzil olduğunu aktarır. Bu rivayete göre Temîm ilgili olay gerçekleştiğinde Müslümandır ve iki sahâbî Temîm'in haklı olduğuna dair şahitlik etmektedir. Taberî'nin kaydettiği rivayet aynı senedle Tirmizî tarafından da tahrir edilmiştir.¹⁵⁷⁴ Öte yandan bu ayetin nüzûlüne dair başka bir rivayet yine İbn Abbâs kanalıyla vârid olmuştur. Bu ikinci rivayette anlatıcı konumunda olan İbn Abbâs'tır ve bahsi geçen olay gerçekleştiğinde Temîm, henüz Müslüman olmamıştır. Ayrıca bu rivayete göre Temîm'in yalan yere yemin etmesi üzerine mezkûr ayetler inmiştir. Hadisin ikinci tariki Buhârî, Ebû Dâvûd ve Tirmizî tarafından tahrir edilmiştir.¹⁵⁷⁵

Buhârî tarafından tahrir edilen hadis, sıhhat şartlarını karşılamaktadır. Ancak çalışmamız sınırları dahilindeki rivayet, Kelbî ve Ebû Sâlih'in cerhi sebebiyle zayıf hükmündedir. Nitekim Tirmizî de Kelbî tarikiyle naklettiği rivayeti zikrettikten sonra hadisin zayıflığına işaret etmiştir. Bu açıdan bakıldığında Tirmizî'nin rivayeti tahrir sebebi, zayıflığına işaret etmek üzeredir denilebilir. Zayıf olan rivayetteki bazı unsurlar sahîh rivayetlerle çeliştiği için münker hükmünü almıştır. Bundan dolayı hadis kaynaklarında ele aldığımız rivayetin tahrir edilmediği, bunun yerine marûf olan haberin kaynaklarda zikredildiği ifade edilebilir.

Bu bulgulara göre rivayetlerin hadis kaynaklarında tahrir edilmesinde nekâret ve şüzûzün etkili olduğu ifade edilebilir. Zira hasen hükmünde olan dört rivayet, muhalefet sebebiyle şâz hükmünde değerlendirilmiştir. Bu dört rivayetin muhalefet ettiği üç mahfuz hadis, hadis kaynaklarında kendine yer bulmuştur. Bununla birlikte şâz olan dört rivayetten biri *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden Ebû Dâvûd tarafından şâz olduğuna dikkat çekilerek tahrir edilmiştir. Münker olan iki rivayetin muhalefet ettiği marûf rivayetlerden biri ise hadis

¹⁵⁷³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9/181-185.

¹⁵⁷⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9/88-89.

¹⁵⁷⁵ Buhârî, "Vasiyye", 36; Ebû Dâvûd, "Akdiyye" 19; Tirmizî, "Tefsîr", 6.

kaynaklarında zikredilmiştir. Münker olan bir rivayet de nekâretine dikkat çekilerek Tirmizî tarafından tahrir edilmiştir. Bu bulgulara göre hadis kaynaklarında şâz ve nekâret içeren rivayetlerin bu illetlerle malul olduğuna dikkat çekilmek üzere tahrir edildikleri ifade edilebilir.

3.3. İdrâc

Hadis ıstılahında idrâc, bir rivayetin senedine veya metnine birtakım ilaveler yapılması anlamına gelir. Bu tür ilavelerin bulunduğu rivayetler müdrec olarak isimlendirilmiştir.¹⁵⁷⁶ İdrâcın hükmü hakkında birtakım ihtilaflar mevcuttur. İbnü's-Salâh teammüden yapılan idrâcî caiz görmez.¹⁵⁷⁷ Nevevî de bu hususta İbnü's-Salâh'ın görüşünü paylaşmaktadır.¹⁵⁷⁸ İdrâcın caiz görülmemesinin sebebi râvinin hadisin içinde olmayan bir hususu rivayete eklemesidir. Zira bu Hz. Peygamber'in söylemediği bir şeyi ona izafe etmek anlamına gelir.¹⁵⁷⁹ Süyûtî ise rivayetin içinde yer alan garîb lafızların açıklaması mahiyetinde olan idrâcın caiz olduğunu ifade eder.¹⁵⁸⁰ San'ânî de rivayetteki yer ismi ve garîb lafızların açıklaması sadedinde olan idrâclarda bir beis görmez.¹⁵⁸¹ Buna göre kimi âlimlere göre idrâc hiçbir şekilde caiz değilken, bazılarına göre belirli sınırlar içerisinde idrâca müsamaha gösterildiği söylenebilir.¹⁵⁸²

Çalışma sınırları içinde tetkik edilen rivayetlerden birinde idrâc olabileceği tespit edilmiştir. Bu rivayet, Hennâd ve Ebû Küreyb → Yûnus b. Bükeyr → İbn İshâk → Zührî → Ubeydullah b. Abdullah → İbn Abbâs tarikiyle nakledilen Hz. Peygamber'in Ramazan'ın onuncu günü geçtiğinde Mekke'nin fethi için oruçlu bir şekilde yola çıktığı, Emec ve Usfân mevkiileri arasında yer alan Kedîd bölgesine gelindiğinde orucunu açtığına dairdir. Taberî bu rivayeti İbn Abbâs'tan İbn İshâk'a kadar aynı senedle, İbn İshâk'tan sonra Hennâd ve Ebû Küreyb → Abde tarikiyle de tahrir etmiştir. Rivayetin bu ikinci tarikinde Emec ve Usfân kayıtları bulunmamaktadır.¹⁵⁸³

İbn İshâk tarikiyle nakledilen rivayet, İbn Abbâs-İbn İshâk arası râviler aynı olmak üzere, İbn Hişâm, Ahmed b. Hanbel ve İbn Ebî Şeybe'nin eserlerinde tahrir edilmiştir. İbn Ebî Şeybe'nin zikrettiği rivayetin oldukça muhtasar olduğu ve Emec ile Usfân kayıtlarını içermediği buna karşılık İbn Hişâm ve Ahmed b. Hanbel'in eserlerine aldıkları rivayetin daha uzun bir

¹⁵⁷⁶ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 96-98; İbn Hacer, *Nüzhe*, 93-94. İdrâcın sened ve metinde ne şekillerde vukû bulduğuna dair örnekler için bkz.: Süyûtî, *Tedrib*, 1/314-322.

¹⁵⁷⁷ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 98. Ayrıca bkz.: Ebû'l-Eşbâl Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-hasîs Şerhu İhtisârî Ulûmi'l-hadis* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1432/2010), 111-119.

¹⁵⁷⁸ Nevevî, *Takrib*, 47.

¹⁵⁷⁹ Şehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 1/308.

¹⁵⁸⁰ Süyûtî, *Tedrib*, 1/322.

¹⁵⁸¹ San'ânî, *Tavdîhu'l-efkâr*, 2/48.

¹⁵⁸² İdrâcın hükmü hakkında detaylı bilgi için bkz.: Kadir Paksoy, "Hadis Metodolojisinde İdrâc ve Müdrec Hadisler - I-", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/2 (2005), 120-122.

¹⁵⁸³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/200.

anlatı sunduğuna dikkat çekmek gerekir.¹⁵⁸⁴ Bu açıdan İbn Ebî Şeybe ve Taberî'nin rivayet üzerinde bazı taktî'lerinin olduğu söylenebilir.

Öte yandan söz konusu hadis, Zührî'nin birçok öğrencisi aracılığıyla da rivayet edilmiştir. Zührî'den Mâlik,¹⁵⁸⁵ Ma'mer,¹⁵⁸⁶ İbn Cüreyc,¹⁵⁸⁷ Süfyân b. Uyeyne¹⁵⁸⁸ ve Leys b. Sa'd'ın¹⁵⁸⁹ naklettiği rivayet genel itibariyle İbn İshâk'ın nakliyle uyumlu olmakla birlikte bu tariklerden menkul hadiste Emec ve Usfân kayıtları yer almamaktadır. Söz konusu tariklerle nakledilen rivayet, başta Müslim olmak üzere birçok hadis kaynağında kendine yer bulmuştur.

Rivayetin Zührî'den dağılan diğer kollarında Emec ve Usfân kayıtlarının yer almaması, bu bilgilerin İbn İshâk tarafından rivayete eklenmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu noktada İbn İshâk'tan Abde'nin naklettiği ve Taberî tarafından tahrir edilen diğer tarikte mezkûr kayıtların yer almadığı dikkat çekmektedir. Muhtemelen İbn İshâk, Abde'ye Zührî'den işittiği gibi aktarmış ancak diğer öğrencilerine aktarırken Kedîd mevkiinin nerede bulunduğu değinmek üzere Emec ve Usfân kayıtlarını düşmüştür.

İbn İshâk tarafından yapılan eklemelerin haberin hadis eserlerinde tahririni olumsuz etkilediği düşünülmektedir. Zira rivayetin Zührî'den dağılan ve idrâcsız olan diğer vecihleri daha çok kaynaktan zikredilmiştir. İbn İshâk'ın rivayetin hadis kaynaklarına daha çok intikal etmemesinde, musanniflerin rivayet ağlarının farklı olması ya da Zührî'nin diğer öğrencilerinin İbn İshâk'a nazaran daha güvenilir kabul edilmesinin de rivayetin tahririnde etkili olması ihtimal dahilindedir. Bununla birlikte rivayetin İbn İshâk tarikiyle nakledilen ve İbn Hişâm ile Ahmed b. Hanbel tarafından tahrir edilen uzun varyantında Hz. Peygamber'in Medine'de kendi yerine Ebû Ruhm'u bıraktığı bilgisi yer almaktadır. Tirmizî bu ayrıntıyı Buhârî'ye sorduğunda "Korkarım ki bu husus müdrectir, Zührî'den nakledilen rivayette bu kısım yer almamaktadır. Belki de bu İbn İshâk'ın sözüdür ve hadisin aslı bunun peşi sıra eklenmiştir." cevabını almıştır.¹⁵⁹⁰ Bu örnekte her ne kadar Emec ve Usfân kayıtlarına dikkat çekilmemiş olsa da İbn İshâk'ın idrâcı bir eleştiri konusu olmuştur. Zira Tirmizî idrâcı bir problem görmüş olmalı ki bu hadisi *İlel'*inde zikretmiştir. Bundan dolayı rivayetteki diğer idrâcların da bu bağlamda değerlendirildiği düşünülebilir.

4. Muhaddislerin Tefsir Rivayetlerine Yaklaşımı

Tefsire dair bazı rivayetlerin hadis eserlerinde yer almamasında bu rivayetlerin isnad kaynaklı sebepleri önemli ölçüde etkili olmuştur. Bunun yanı sıra birtakım tefsir rivayetlerinin

¹⁵⁸⁴ İbn Hişâm, *Sîre*, 1/399; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 2/165; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/2485.

¹⁵⁸⁵ Mâlik, "Sıyâm", 309.

¹⁵⁸⁶ Abdürrezzâk, *Musannef*, 2/525; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/371.

¹⁵⁸⁷ Abdürrezzâk, *Musannef*, 2/526; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/163.

¹⁵⁸⁸ Humeydî, *Müsned*, 1/451; Nesâî, "Sıyâm", 60.

¹⁵⁸⁹ Müslim, "Sıyâm", 68.

¹⁵⁹⁰ Tirmizî, *Tertîb*, 378.

metin açısından da problem arz ettiği tespit edilmiştir. Ancak isnad, metin veya hem isnad hem metin kaynaklı sebeplerle tenkit edilmiş hadislerin, yeri geldikçe hadis kaynaklarında yer aldığı bilinmektedir. Bu sebeple tefsir rivayetlerinin bir kısmının hadis eserlerinde tahrir edilmemesinde yukarıda değinilen hususların yanı sıra muhaddislerin tefsir rivayetlerine yaklaşımlarının da etkili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca hadis kaynaklarının müelliflerinin eserlerini kaleme alış sebepleri ile tefsir ve hadis âlimlerinin metodolojileri de rivayet tahririne etki eden faktörlerdir. Bundan dolayı tefsir rivayetlerine dair muhaddislerin yaklaşımlarını ele almadan önce ilimlerin ayrışma noktaları, tarihi seyirleri ve metodolojilerine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Hadis ilminin teşekkülü isnad faaliyetlerinin sistematize edilmesiyle paralellik arz eder. Hz. Osman'ın şehadeti sonrası gelişen fitne olaylarından sonra Hz. Peygamber adına hadis uydurma faaliyetleri belirmeye başlamıştır. Bundan dolayı hicrî birinci asrın ortalarından itibaren Hz. Peygamber'den bir hadis nakledilirken hadisi kimden işittiği sorulmaya başlanmıştır. Hicrî ikinci asrın ilk yarısında hadis tedviniyle birlikte isnad faaliyeti sistematik bir vecheye bürünmeye başlamıştır.¹⁵⁹¹ Hadis alanında kaleme alınan ve günümüze ulaşan ilk hadis kaynaklarında rivayetlerin isnadlı bir şekilde naklediliyor olması,¹⁵⁹² hicrî 150 yılından önce isnad sisteminin hadis alanında tatbik edilmeye başlandığını göstermektedir. Bununla birlikte ilk hadis kaynaklarında merfû rivayetlerin yanında önemli ölçüde mevkûf ve maktû haberlerin de tahrir edildiğini ifade etmek gerekir.¹⁵⁹³ İmâm Şâfiî'nin merfû hadis ile ihticâcî incelemesiyle birlikte Şâfiî sonrası kaleme alınan hadis kaynaklarında merfû rivayetlerin daha çok tahrir edildiği görülmektedir.¹⁵⁹⁴

Hadis kaynaklarının tasnifini etkileyen diğer önemli bir faktör ise ehl-i hadis ehl-i rey tartışmalarıdır. Muhaddislerin ehl-i rey âlimleri ve Mutezile ile yaşadıkları fikrî çatışma, temel

¹⁵⁹¹ Mustafa Karataş, “Hadislerde İsnâd Sistemi”, *Diyanet İlmi Dergi* 39/4 (2003), 71-84; Arif Ulu, “Hadis Rivâyetinde İsnâdın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XII/1 (2012), 119-166.

¹⁵⁹² Bu bağlamda günümüze ulaşan ilk hadis eseri olarak Ma'mer b. Râşid'in *Câmi* adlı eseri zikredilebilir. Ma'mer'in vefatı hicrî 153 olduğu için bu tarihten önce isnad sistemi yerleşmiş olmalıdır. Ma'mer b. Râşid'den önce bazı hadis sahifeleri ve cüzlerinin günümüze intikal ettiği biliniyorsa da bunların mütekamil bir eser olduklarını söylemek çok mümkün gözükmemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Seyit Ali Güşen, *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fitne Rivayetleri Örneğinde)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2014), 21-48.

¹⁵⁹³ Örneğin Ma'mer b. Râşid'in *Câmi*'inde, rivayetlerin %31'i merfû, %30'u mevkûf, %10'u maktû, %24'ünün mürsel, %5'inin ise mürsel olduğu tespit edilmiştir. Benzer şekilde İmâm Mâlik'in *Muvatta*'nda 1720 rivayetten 600'ü merfû, 222'si mürsel, 613'ü mevkûf, 285'inin ise maktû olduğu ifade edilmektedir. *Câmi*' hakkındaki tespit için bkz.: Güşen, *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali*, 44. *Muvatta*' hakkındaki bulgular için bkz.: İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı* (İstanbul: İFAV, 2014), 72.

¹⁵⁹⁴ Türcan'ın tespitlerine göre Şâfiî öncesi dönemde uygulamanın yanında mevkûf ve maktû haberlerin de önemli ölçüde delil olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Şâfiî'nin sünneti Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetlerle sınırlaması sonrasında kaleme alınan temel hadis kaynaklarında merfû hadis vurgusu karşılık bulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ziya Türcan, “Üçüncü Asır Hadis Musannefati Üzerine Eş-Şâfiî'nin Etkisi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 7/1 (2009), 87-100.

hadis kaynaklarının hem içeriğini hem de biçimsel yapısını¹⁵⁹⁵ önemli ölçüde etkilemiştir. Bu minvalde hadis kaynaklarında ahkâma ve itikada dair rivayetlere daha çok önem verilmesinin sebeplerinden biri de bu eserlerde ehl-i hadisin fikrî karşıtlarına hadislerle cevap verme niyetinin olduğu söylenebilir.¹⁵⁹⁶

Öte yandan henüz sahâbe devrinde Abdullah b. Abbâs'ın tefsir faaliyetlerine öncülük etmeye başladığı görülmektedir.¹⁵⁹⁷ İbn Abbâs'ın tefsire dair birikimi İkrime, Saîd b. Cübeyr ve Mücâhid gibi başlıca öğrencileri aracılığıyla sonraki nesillere intikal etmiştir. Bununla birlikte onun öğrencileri, zaman zaman İbn Abbâs'ın görüşünü terk ederek şahsî değerlendirmeler (rey) de yapmıştır.¹⁵⁹⁸

Hadis ilmi için isnad faaliyetlerinin sistematik olarak kullanıldığı hicrî ikinci asrın ortalarında tefsir ilminde isnadın çok fazla kullanılmadığı dikkat çekmektedir. Nitekim bu dönemde yaşamış olan Kelbî ile Mukâtil'in tefsire dair kaleme almış oldukları eserlerinde nadiren isnad kullandıkları ve bu sebepten ötürü tenkit edildikleri görülmektedir.¹⁵⁹⁹ Ehl-i hadisin isnada yaptıkları vurgu neticesinde hicrî ikinci asrın sonlarına doğru gerek muhaddislerin eserlerindeki tefsir bölümlerinde gerekse müstakil tefsir eserlerinde isnad sisteminin yaygınlaşmaya başladığı müşahade edilmektedir. Örneğin tefsirde rivayet formunun şekillenmeye başladığı eserlerden biri olan Yahyâ b. Sellâm'ın (v. 200/815) *Tefsîr*'inde haberlerin isnadlı aktarılmaya başladığı görülmektedir. Bununla birlikte bu eserde isnad ve

¹⁵⁹⁵ Örneğin Ebû Hanîfe'nin fıkıhı ilk tedvin eden kişilerden biri olarak zikredilmesi ve onun fıkıhı tertib ediş şeklinin hadis kaynaklarında bir izdüşümü olmuştur. Zira ale'l-ebvâb türü eserlerde özellikle *Sünen*'lerde bu tertib uygulanagelmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet Özşenel, "Hadiste İlk Musannifler ve Ebû Hanîfe'nin Tasnifteki Rolü", *EKEV Akademi Dergisi* 12/34 (2008), 197-198.

¹⁵⁹⁶ Kadir Gürlü, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği* (Bursa: Emin Yayınları, 2007), 134-140; Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları: Şeybânî Örneği*. (İstanbul: İFAV, 2015), 149-154. Ayrıca bkz.: Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu, 2013). Özpınar ilgili çalışmada hadis edebiyatının oluşumunda ehl-i hadis ile ehl-i rey tartışmalarının ne denli etkili olduğunu Buhârî'nin *Sahîh*'i örneğinde tetkik etmektedir.

¹⁵⁹⁷ Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları*, 511; Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 115-211. İbn Abbâs'ın talebesi Mücâhid'in hocasına Kur'an'ı baştan sona üç kere arz edip her ayet hakkında soru sorması bu duruma örneklik teşkil eder. Bkz.: İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 16/495-496; Hâkim, *Müstedrek*, 4/106. Benzer şekilde Saîd b. Cübeyr'in de İbn Abbâs'tan tefsire dair bilgileri kaydettiği hatta yazacak bir sahife bulamadığında nâlinlarına yazdığı rivayet edilmiştir. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, 8/375. Bu sebepten ötürü Abdullah b. Abbâs'ın rivayet tarzı yarı sistematik hadis rivayeti kapsamında değerlendirilmiştir. Bkz. Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 59-62. Bununla birlikte Saîd b. Cübeyr'den nakledilen bir rivayete göre İbn Abbâs'ın ilmi yazıya aktarmayı yasakladığı da nakledilmiştir. Bkz.: İbn Sa'd, *Tabakât*, 6/366. Bu sebepten ötürü her iki rivayetin de tetkike muhtaç olduğu ifade edilmelidir. Görücüoğlu bu rivayetlerin esasen bir tenakuz oluşturmadığını, İbn Abbâs'tan nakledilen hadis yazımını yasaklayan rivayetlerde yazıdan kaynaklanan problemlerin önüne geçilmeyi amaçlandığını ifade etmektedir. Bkz. Görücüoğlu, *İbn Abbas Rivayetlerinin İntikali*, 203. Kaya ise sahâbe döneminde yazı ile rivayetlerin kayıt altına alındığı ihtimalini zayıf görmektedir. Bkz. Kaya, *Erken Dönem Kitap Tasavvuru*, 75-81.

¹⁵⁹⁸ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 125-131. Bazı örnekler için bkz.: Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1/608-609, 2/228-231.

¹⁵⁹⁹ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 219-245. Ancak bu hususu genellemek çok doğru olmasa gerektir. Zira İbn İshâk'ın naklettiği tefsir rivayetlerini hicrî 150 yılından önce isnadlı bir şekilde aktardığı doğrulanabilmektedir. Bununla birlikte bu zaman diliminde tefsir ilmi için sistemli bir isnad olgusundan da tam olarak söz edilemez. Bkz. Bu çalışmanın "İbn İshâk'a Ulaşan İsnadların Kaynaklarda Farklılık Arz Etmesi" isimli başlığı.

sıhhat kriterlerine yeterince dikkat edilmemiştir.¹⁶⁰⁰ Hicrî üçüncü asırda ise Taberî, İbnü'l-Münzir ve İbn Ebî Hâtim'in tefsire dair yazmış oldukları eserlerde rivayet formunun yerleştiği dikkat çeker.¹⁶⁰¹ Öte yandan bu eserlerde hadis uydurmacısı (kezzâb-vaddâ) yahut çok zayıf râvilerden sıklıkla hadis rivayet edilmiştir. Bu sebepten ötürü mezkûr kaynaklarda isnad kullanımının muhaddislerden farklı olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Bundan dolayı tefsir ilminde isnad sisteminin birincil öncelik olmadığı, isnaddan ziyade rivayetin muhtevasının dikkate alındığı ifade edilmiştir.¹⁶⁰² Ancak isnad ile bilgi aktarımına muhaddislerin vurgu yapmasıyla birlikte tefsir kaynaklarında da isnad sisteminin kullanıldığı, binaenaleyh tefsir ilminin kendine özgü karakterini de muhafaza ettiği söylenebilir. Zira Taberî ve İbn Ebî Hâtim gibi rivayetleri isnadlarıyla tahrir eden tefsir müelliflerinin sıhhat kriterlerini tam olarak taşımayan bazı kişilerden fazlaca rivayette bulunmaları, isrâliyyât naklinde bir beis görmemeleri ve çoğunlukla mevkûf-maktû' haberlerle istidlal etmeleri vb. anlayışlar, onları muhaddislerden ayıran bazı unsurlar olarak zikredilebilir.

Bu mülahazalara ek olarak tefsir ve hadis ilminin geçişken bir yapı arz ettiğini ifade etmek gerekir. Başta İbn Abbâs ve öğrencileri olmak üzere tefsir ilmiyle meşhur olmuş âlimlerin rivayetlerinin tefsir ve hadis külliyyatında tahrir edilmiştir. Bu bakımdan râviler hakkında mutlak manada muhaddis ya da müfessir tanımlamalarının yapılması çok isabetli gözükmemektedir. İslâmî ilimlerin gelişim seyri incelendiğinde ilk dönemde yaşamış âlimlerin - çoğunlukla- tefsir, hadis, fıkıh, siyer-megâzî gibi hemen her alanda söz sahibi oldukları belirtilebilir.¹⁶⁰³ Bu geçişken yapının diğer bir örneği de hadis kaynaklarında "Kitâbü't-Tefsîr" bölümlerine yer verilmesidir. Nitekim İbn Vehb (v. 197/813), *Câmi* adlı eserinde bu bölüme yer veren ilk âlimdir. İbn Vehb'in bu tutumunu Saîd b. Mansûr'un *Sünen*'inde de müşahade etmek mümkündür. *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî, eserlerinde Tefsir bölümünü zikreden muhaddislerdir. Öte yandan bu eserlerde Kur'ân'ı baştan sona tefsir etmek gibi bir amacın olmadığı ve mümkün mertebe sıhhat kriterlerine riayet edildiği söylenebilir.¹⁶⁰⁴

¹⁶⁰⁰ Kaya, "Üç Sahîfe Üzerinden Tefsir-Hadis İlişisine Dair Bir Değerlendirme", 318.

¹⁶⁰¹ Dinç, *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 177-219.

¹⁶⁰² Saliha Türkan, *Tefsir Rivayet Geleneğinin Dönüşümü -İbn Kesîr ö.774/1373 Tefsiri Örneği Üzerinden-*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2011), 25.

¹⁶⁰³ Çalışma boyunca rivayetlerini tetkik ettiğimiz İbn İshâk bu duruma örneklik teşkil eder. Zira onun rivayetleriyle hemen her alanda ihticâc edilmiştir.

¹⁶⁰⁴ Akbaş, *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü*, 126-202. Nesâî'nin tefsir bölümüne yer verdiği eseri *Kütüb-i Sitte*'ye dahil olan *Sünen*'i (Müctebâ) değil, *es-Sünenü'l-kübrâ*'sıdır. Akbaş'ın tespitlerine göre İbn Vehb'in eserindeki tefsir bölümünde 738, Saîd b. Mansûr'da 2400, Buhârî'de 514, Müslim'de 19, Tirmizî'de 420, Nesâî'de 740 rivayet tahrir edilmiştir. Akbaş, İbn Vehb'i hadis eserlerinde "Tefsîr" rivayetlerine yer veren ilk müellif olarak kaydeder. Bununla birlikte o, bazı kaynaklarda İbn Vehb ile Saîd b. Mansûr'un "Tefsîr" bölümlerinin hadis eserlerindeki bir bölüm değil müstakil tefsir eserleri olduğuna dair tartışmaları da zikreder. Müellifin, İbn Vehb ve Saîd b. Mansûr'un "Tefsîr" kitaplarının/bölümlerinin hadise dair yazmış oldukları eserlerindeki bir bölüm olarak ele alınmasının sebebi, her iki âlime nispet edilen tefsir malzemesinin; düzen, rivayetleri ele alış tarzı ve isnad kullanımı bakımından hadise dair kaleme almış oldukları eserleriyle korelasyon içinde olmasıdır. Bununla birlikte ilgili tartışmalardan olsa gerek hadis kaynaklarında "Tefsîr" bölümünü ihdas edenin Buhârî olduğu da ifade edilmiştir. Bkz: Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 147-153. Ayşe Esra Şahyar, *Sahih-i Buhârî: Kitap Adları ve Muhteva Tahlili* (İstanbul: İFAV, 2023), 155-163.

Bu iki hususla mezkûr müellifler Taberî, İbnü'l-Münzir ve İbn Ebî Hâtim gibi müelliflerden ayrılmaktadır.

Özetle ifade edilecek olursa ilk dönem hadis eserlerinde ehl-i rey-ehl-i hadis tartışmalarından ötürü ahkâm ve itikad konularına daha fazla yer verilmiş ve eserlerin kurgusu çoğunlukla bu minvalde inşa edilmiştir. İsnad sisteminin kurumsallaşmasıyla birlikte hadis kaynaklarında isnad ve râvi tenkidine daha çok önem verilmiştir. Muhaddislerin tefsir rivayetlerini tahririnde de isnad ve güvenilir râvi faktörü önemli olmuştur. Aşağıda da işaret edileceği üzere tefsire dair rivayetlerin çoğunlukla tenkit edilen râviler aracılığıyla nakledilmesinden ve hadis eserlerinin tefsir bölümlerinde Kur'ân'ı baştan sona rivayetlerle tefsir etmek yahut bu rivayetleri toplamak gibi bir amaç olmadığından ötürü tefsir rivayetleri hadis eserlerinde sınırlı ölçüde tahrir edilmiştir. Bu mülâhazalara ek olarak tefsir rivayetlerinin ilk dönemdeki isnad yapısının hadis rivayetlerine nazaran farklılık arz etmesi sebebiyle zaman zaman muhaddislerin de tefsire dair rivayetleri tahrir hususunda farklı bir tutum izledikleri anlaşılmaktadır.¹⁶⁰⁵ Buhârî'nin "Tefsîr" bölümünde; 187 muallak haber ve 580 mevkûf ve maktû' hadis tahrir edilmesi ayrıca 548 merfû rivayetten 465'inin ittisâl şartlarını taşıyor olması¹⁶⁰⁶ söz konusu değerlendirmeyi haklı çıkarmaktadır.

Öte yandan tefsir eserlerinde isnadın sistematik bir şekilde kullanılmaya başlaması hadis kaynaklarına kıyasla daha geç bir tarihte başlamıştır. Tefsire dair bütün rivayetleri toplamak amacıyla kaleme alınan eserlerde râvi güvenilirliğine hadis eserlerindeki kadar dikkat edilmediği ve eserlerin kaleme alınış sebeplerinin hadis kaynaklarından farklılık arz etmesinden dolayı tefsir eserlerinde nicelik açısından daha çok rivayete rastlanılmaktadır. Bu durumun diğer bir sebebi ise hadis kaynaklarında Şâfiî etkisiyle birlikte mevkûf ve maktû' rivayetlere daha az yer verilmesi buna karşılık tefsir eserlerini oluşturan rivayetlerin çoğunun mevkûf ve maktû olmasıdır.¹⁶⁰⁷

4.1. Tefsir Rivayetlerinde Tesâhül

Hadis eserlerinde ahkâm ve itikâda taalluk eden rivayetlerde râvi güvenilirliğine ve isnad kriterlerine mümkün mertebe riayet edilmiştir. Bununla birlikte siyer-megâzî veya amellerin faziletleri gibi konularda bazı muhaddislerin müsamahakâr bir tavır sergiledikleri

¹⁶⁰⁵ Dinç, *Erken Dönem Nakil Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*, 247.

¹⁶⁰⁶ Şahyar, *Sahih-i Buhârî: Kitap Adları ve Muhteva Tahlili*, 155-157.

¹⁶⁰⁷ İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*'i üzerine yapılan bir çalışmada rivayetlerin %4'ünün Hz. Peygamber'e, %22'sinin sahâbeye %74'ünün ise tâbiüne dayandığı tespit edilmiştir. Bkz.: Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, 108-126. Ayrıca bkz.: Karataş, "Tefsir İlminde Rivayet Algısı", 30-35.

bilinmektedir. Tefsire dair rivayetler de kimi muhaddislerce ayrı kapsamda değerlendirilip bu haberlere mütesahil bir yaklaşım sergilenmiştir.¹⁶⁰⁸

Bu tavrın bazı izdüşümlerini İbn İshâk hakkında yapılan değerlendirmelerde görmek mümkündür. Nitekim Yahyâ b. Maîn, İbn İshâk'tan ahkâma dair rivayetlerin yazılamayacağını ifade eder. Ahmed b. Hanbel de İbn İshâk'ın rivayetlerine ihtiyatla yaklaşan münekkittir. Ancak o, megâzî konusunda İbn İshâk'ın rivayetlerinin yazılabileceğini ifade eder.¹⁶⁰⁹ Bu ayrımdan dolayı Zehebî ve İbn Hacer, İbn İshâk'ın genel olarak sadûk mertebesinde bir râvi olduğunu, tek kaldığında rivayetlerinin münker olabileceğini belirtmiş, buna karşılık siyer-megâzîye dair rivayetlerinde mutlak manada hüccet kabul edildiği hükmünü vermişlerdir.¹⁶¹⁰

Hatîb el-Bağdâdî'nin Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan naklettiği tefsir rivayetlerine ve râvilerine dair şu haber, tefsir hadis ayrımını ve tefsir rivayetlerine mütesahil bir tavırla yaklaşıldığını açıkça ortaya koymaktadır:

Hadis nakletme hususunda güvenilemeyecek mertebede olan kişilerden tefsir (rivayetlerini) almakta müsamahakâr olunuz.” Daha sonra o (Yahyâ), Cüveybir b. Saîd, Dâhhâk, Kelbî ve Leys b. Ebî Süleym'i anarak şöyle dedi: “Bunlar hadis rivayeti hususunda makbul kişiler değildir ancak onlardan tefsir yazılır.”¹⁶¹¹

Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın rical tenkidi konusundaki müteşeddîd tutumu göz önünde bulundurulduğunda, bu ifade oldukça önemlidir. Zira Yahyâ, hadis râvilerini değerlendirirken çok titiz davranan ve rivayetlerin güvenilirliğini ayrıntılı şekilde inceleyen bir âlim olarak tanınmaktadır.¹⁶¹² Ancak tefsir rivayetleri söz konusu olduğunda, daha ılımlı bir yaklaşım sergilemiştir. Bu durum, ilk dönemde bazı muhaddislerin zihninde tefsir ile hadis rivayetleri arasındaki belirgin farkı ortaya koymaktadır. Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın, tefsir rivayetlerinin kendine has bir yapıya sahip olduğunu ve bu rivayetlere yönelik güvenilirlik kriterlerinin hadis rivayetleriyle aynı şekilde uygulanmasının gerekliliği konusunda daha az hassas olduğunu göstermektedir. Özellikle de bu yaklaşım, ilk dönemde tefsir ile hadis arasındaki sınırların henüz katı bir şekilde çizilmediği, daha esnek bir değerlendirme çerçevesine sahip olduğu izlenimini yaratmaktadır. Bu durum, tefsir rivayetlerinin bazen farklı ilmî yetkinliklere sahip kişilerden nakledilebileceğini göstermektedir.

Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın tefsir ve hadis rivayetleri arasındaki farkı belirten görüşlerini aktaran Hatîb el-Bağdâdî'nin kendi açıklamaları, bu iki tür rivayet arasındaki metodolojik

¹⁶⁰⁸ Ahmed Naim Babanzâde, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi* (İstanbul: Evkâf Matbaası, 1346), 1/98; Zafer Ahmed Tehânevî, *Kavâid fî ulûmi'l-hadis*, thk. Abdulfettah Ebû Gûdde (Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, ts.), 141-146 (muhakkikin dipnotu).

¹⁶⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/193-194.

¹⁶¹⁰ Zehebî, *Siyer*, 4/496; İbn Hacer, *Takrîb*, 825.

¹⁶¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Câmi'*, 2/194.

¹⁶¹² Zehebî, *Siyer*, 7/583.

ayrımı daha da netleştirmektedir. Hatîb'in ifadelerine göre, bazı kimseler tefsir rivayetleri açısından delil kabul edilmişken, aynı kişiler hadis rivayetlerinde delil olarak kabul edilmemiştir. Bu durum, söz konusu kimselerin hadisleri düzgün bir şekilde muhafaza edememeleri ve özellikle tefsirle meşgul olmalarından kaynaklanmaktadır. Hatîb, bu kimseleri, Kur'ân ilminin kendilerine galip gelmesi nedeniyle ilgilerini bu alana yönelten Âsım b. Ebî'n-Necûd'a benzetmektedir. Âsım, kıraat ilminde hüccet kabul edilmiş, ancak müsned hadislerde delil kabul edilmemiştir.¹⁶¹³ Bu benzetme, tefsir rivayetleriyle hadis rivayetlerinin farklı bir işleyiş ve kabul kriterlerine tâbi olduğunu göstermektedir.

Bu noktada, Hatîb'in yaptığı bu açıklama, hadis ve tefsir rivayetleri arasında bir ayrımın sadece sened ya da metin açısından değil, aynı zamanda ilmî ve ictihadi bir düzeyde de mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Tefsir rivayetlerinde, daha çok yorum ve açıklama içeren metinler söz konusu olduğundan, bu rivayetlerin delil kabul edilmesinde, hadis rivayetlerine kıyasla daha esnek bir yaklaşım benimsenmiştir. Bununla birlikte, hadis rivayetlerinde ise, Resulullah'ın sözleri ve eylemleri doğrudan kaynağa dayandığı için, bu rivayetlerin güvenilirlik ve doğruluk açısından daha katı kurallara tabi tutulduğu söylenebilir.

Hatîb'in bu açıklamalarına ek olarak, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın görüşleri, ilk dönemde hadis ilmindeki titizliğin yanı sıra tefsir ile hadis arasındaki metodolojik farklılıkların daha net bir şekilde anlaşılmasına olanak tanımaktadır. Yahyâ, hadisleri aktaran kişilerin güvenilirliğini değerlendirirken, bu kişilerin tefsirle meşgul olmalarının, hadislerinin doğruluğu ve güvenilirliği konusunda belirleyici bir etken olmadığını belirtmiştir. Bu yaklaşım, tefsir rivayetlerinin doğruluğunu değerlendirme sürecinde, daha fazla müsamaha ve geniş bir kabul alanı bulduğuna işaret etmektedir.

İbn Adî, Kelbî hakkında yaptığı bir değerlendirmede, onun rivayetlerinin hem zayıf hem de sahîh olanlarını aktardıktan sonra dikkat çekici bir görüş sunmakta, Kelbî'nin zayıf rivayetlerine rağmen, aslı sahîh olan rivayetlerinin de mevcut olduğunu belirtmektedir. O, Kelbî'nin özellikle tefsir alanında tanınan bir isim olduğunu ve bu alandaki rivayetlerinden faydalanılabileceğini ifade etmektedir. Bununla birlikte, hadis ilminde Kelbî'nin rivayetlerinin genellikle münker kabul edildiğini vurgulayan İbn Adî, buna karşın tefsir rivayetlerinin ise kabul edilebileceğini ve yazılabileceğini kaydetmiştir.¹⁶¹⁴

İbn Adî'nin Kelbî hakkındaki değerlendirmesi, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın görüşlerine paralel bir yaklaşımdadır. Her iki âlim de tefsir ve hadis arasındaki farkları vurgulamış ve tefsir rivayetlerinin hadis rivayetlerine kıyasla daha esnek bir şekilde değerlendirilebileceğini belirtmişlerdir. İbn Adî, Kelbî'nin tefsir rivayetlerinin yazılabileceğini ifade ederek, tefsir

¹⁶¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Câmi'*, 2/194.

¹⁶¹⁴ İbn Adî, *Kâmil*, 9/53.

rivayetlerinin hadis ilmindeki katı kriterlere tâbi olmadan, daha çok yorum ve açıklama niteliği taşıdığını kabul etmektedir. Bu, Yahyâ gibi İbn Adî'nin de tefsir rivayetlerine daha müsamahakâr bir tavır sergilediğini ve bu rivayetleri daha mütesâhil bir tetkikle kabul ettiğini gösterir.

Tefsir rivayetlerinde gösterilen tesâhül tavrını, İbn Abbâs'a isnad edilen meşhur tefsir tarikleri hakkında verilen hükümlerde de görmek mümkündür. Nitekim İbn Hacer, *Takrîb*'de Muhammed b. Ebî Muhammed hakkında meçhul ifadesini kullanmasına rağmen,¹⁶¹⁵ bu çalışmada da tetkik edilen İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs tariki hakkında güvenilir/ceyyid hükmünü vermiştir.¹⁶¹⁶ Oysa İbn Hacer'e göre meçhul râvinin rivayet ettiği hadis zayıf hükmündedir.¹⁶¹⁷ İbn Hacer'in izaha muhtaç ve tenakuz intibai uyandıran bu tavrının sebebi, hadis-tefsir ayrımı olsa gerektir. Bu açıdan Muhammed b. Ebî Muhammed hakkında verdiği meçhul (dolayısıyla zayıf) hükmünün ahkâm rivayetleri için geçerli olduğu; buna karşılık tefsir rivayetleri söz konusu olduğunda Muhammed b. Ebî Muhammed'in isminin anıldığı tariki güvenilir kabul ettiği söylenebilir. Bu yoruma göre İbn Hacer'in bu tavrı bir sehiv veya gözden kaçırma değil, bilinçli bir tercih olmalıdır.

Tarikler hakkında verilen hükümlerde tesâhüle gidildiği değerlendirilmesi sadece İbn İshâk tarikiyle sınırlı değildir. Bu durumun diğer bir misali Ali b. Ebî Talha tarikidir. Mezkûr tarik Muâviye b. Sâlih → Ali b. Ebî Talha → İbn Abbâs şeklinde kayıtlanmıştır. İbn Hacer bu tariki, İbn Abbâs'a isnad edilen güvenilir tarikler arasında kabul eder. Süyûtî ise İbn Abbâs'ın tefsir tarikleri arasında en sahîh olanının bu tarik olduğunu vurgular. Her iki âlim de Ali b. Ebî Talha ile İbn Abbâs arasında likâ olmadığını dolayısıyla senedin munkatı' olduğunu belirtir. Onlara göre Ali b. Ebî Talha, İbn Abbâs'ın rivayetlerine Mücâhid ya da Saîd b. Cübeyr aracılığıyla ulaşmıştır. Mücâhid ve Saîd'in sika râviler olmasını göz önünde bulunduran İbn Hacer ve Süyûtî bu tarik hakkında sahîh hükmünü vermişlerdir.¹⁶¹⁸

Ahmed b. Hanbel'in Ali b. Ebî Talha'nın tefsir sahifesi hakkında övgüyle bahsettiği kaydedilmiştir.¹⁶¹⁹ Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel'in Ali'yi münker rivayetleri sebebiyle tenkit ettiği de kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁶²⁰ Her iki rivayetin de sabit olduğu kabul edilirse Ahmed b. Hanbel'in zihninde de tefsir-hadis ayrımının olduğu¹⁶²¹ ve tefsir rivayetlerine müsamaha ile yaklaştığı söylenebilir.

¹⁶¹⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 894.

¹⁶¹⁶ İbn Hacer, *Ucab*, 1/205-206.

¹⁶¹⁷ İbn Hacer, *Nüzhe*, 101-102.

¹⁶¹⁸ İbn Hacer, *Ucab*, 1/206-207; Süyûtî, *İkân*, 2/496.

¹⁶¹⁹ Süyûtî, *İkân*, 2/496. Bu bilgi, tespit edebildiğimiz kadarıyla en erken tarihli olarak Süyûtî'nin *İkân*'ında yer almaktadır. İlgili rivayet önemli bir kayıt olması hasebiyle erken dönem kaynaklarında da yer alması beklenebilirdi. Bu sebepten ötürü bu rivayete ihtiyatla yaklaşmak yerinde olacaktır.

¹⁶²⁰ Ukaylî, *Duqâfâ*, 3/101.

¹⁶²¹ Benzer mülahazalar için bkz.: Adıgüzel, *Ahmed b. Hanbel'de Tefsirin Mahiyeti ve Meşruiyeti Sorunu*.

Öte yandan munkatı‘ bir senedle menkul rivayet, hadis ilmi kriterlerince zayıf kabul edilmiştir. Bu durumun sebebi senedde düşen kişinin kim olduğunun bilinmemesidir.¹⁶²² Bundan dolayı Ali b. Ebî Talha tarikin de hadis usûlü kriterlerine göre zayıf olarak değerlendirilmesi gerekirdi. Bu noktada Ali b. Ebî Talha’nın Mücâhid veya Saîd’den naklettiği varsayılarak isnadda bir problem olmadığı düşünülebilir. Ancak zikredilen tarik Taberî’de 1430 kere, İbn Ebî Hâtim’de 807 kez tekrar etmiştir.¹⁶²³ Yani bu tarikle nakledilen rivayet sayısı oldukça fazladır. Bu tarikten çok fazla rivayet nakledilmesi, İbn Abbâs ile Ali b. Ebî Talha arasındaki kişilerin mutlak manada Mücâhid veya Saîd b. Cübeyr olması ihtimalini zorlaştırmaktadır. Öte yandan ikisi arasında kesin bir şekilde Mücâhid veya Saîd’in olduğunu ifade etmek de mümkün değildir. Zira tetkik ettiğimiz İbn İshâk tarikinde, 151 rivayet İkrime veya Saîd’den Muhammed b. Ebî Muhammed’in rivayeti şeklinde vârid olmuştur. Bu rivayetlerin mütâbi‘leri araştırıldığında sadece beş rivayet İkrime veya Saîd üzerinden başka tarikler vasıtasıyla teyit edilebilmiştir. Benzer bir durumun Ali b. Ebî Talha tarikinde de tespit edilebilmesi olasıdır.¹⁶²⁴ Bu sebepten ötürü Ali b. Ebî Talha tarikin de hadis tekniğine göre zayıf olduğu belirtilebilir.¹⁶²⁵ Nitekim Muâviye b. Sâlih → Ali b. Ebî Talha → İbn Abbâs isnadıyla tefsir eserlerinde 1000’in üstünde rivayet zikredilmişken, temel hadis kaynaklarında bu tarikle hiç hadis tahrir edilmemiştir. Tarikin, tefsir rivayetleri söz konusu olduğunda en sahîh isnad şeklinde değerlendirilmesi ise tefsir-hadis ayrımı ve âlimlerin tesâhül tavrını göz önüne sermektedir.

Sonuç olarak, ilk dönemde bazı muhaddislerin zihinlerinde tefsir ile hadis arasında bir ayrımın olduğu söylenebilir. Bu ayrımın bir sonucu olarak, kimi âlimler tefsir rivayetlerinde hadis ilmindeki kriterleri uygulama noktasında daha ılımlı bir yaklaşım benimsemişlerdir. Bu yaklaşım, ilk dönemde izleri görülen bir anlayış olup İbn Hacer ve Süyûtî gibi sonraki dönem âlimleri tarafından da devam ettirilmiştir. Tefsir ve hadis arasındaki bu metodolojik ayrım, doğal olarak, tefsir rivayetlerinin hadis kaynaklarında yer almamasına yol açmıştır. Bununla birlikte, tefsir rivayetlerinin daha esnek bir değerlendirme çerçevesine sahip olması, farklı ilmî disiplinlerin bir arada varlığını sürdürmesine imkân tanımış ve ilk dönemdeki birtakım muhaddislerin, metinlerin sadece sahîhlik değil, aynı zamanda yorumlanabilirlik yönünü de ön plana çıkarmalarına imkan sağlamıştır. Netice itibarıyla hadis ve tefsir arasında gelişen bu ayrım, İslâmî ilimlerdeki bilgi aktarımı ve yorumlama süreçlerinin farklı dinamiklerini ortaya

¹⁶²² İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 56; Nevevî, *Takrîb*, 55-56; İbn Hacer, *Nüzhe*, 84.

¹⁶²³ Sırasıyla bkz.: Horst, “Taberî’nin Kur’ân Tefsir’indeki Rivayetler”, 313; Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, 63.

¹⁶²⁴ Bu tespitin teyide muhtaç olduğunu ifade etmemiz gerekir. Ancak belirtilen hususun tespiti ayrı bir çalışma konusudur. Ali b. Ebi Talha tarihi hakkında da benzer bulgulara ulaşılabilirliğini ifade etmememizin sebebi, her iki tarikin de İbn Hacer ve Süyûtî tarafından güvenilir olarak kabul edilmesi ve isnad yapısının benzemesidir.

¹⁶²⁵ Taberî’nin muhakkiklerinden Ahmed Muhammed Şâkir zikrettiğimiz sebeplere binaen bu tarik ve tarikten nakledilen rivayetler hakkında zayıf hükmünü vermiştir. Bkz.: Taberî, *Câmiu’-beyân*, 2/527. (Ahmed Muhammed Şâkir neşri, muhakkikin dipnotu)

koymaktadır. Bununla birlikte ilk dönemde çoğu âlimin böyle bir tavrı benimsendiği ve tefsir rivayetlerine hoşgörü ile yaklaştığını söylemek çok mümkün değildir. Aşağıdaki başlıklarda da ele alınacağı üzere tefsir rivayetlerinin tenkit edilmesi daha yaygın bir tavır olarak karşımıza çıkar.

4.2. Reyle Tefsirin Zemmi

Muhaddislerin tefsir rivayetlerine yaklaşımında bir diğer önemli tavır, rey ile tefsirin hoş karşılanmamasıdır. Bu yaklaşım, bazı âlimlerin tefsir rivayetlerine kuşkuyla yaklaşmasına ve bu rivayetlerin hadis musannefâtına dâhil edilmemesine neden olmuş olabilir. Nitekim reyle tefsir yapmanın, bizzat Hz. Peygamber tarafından yasaklandığını ifade eden rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden bazıları şu şekildedir:

İbn Abbâs'ın Hz. Peygamber'den rivayet ettiğine göre Resulullah (s.a.s.) “Kim reyi ile Kur’ân’ı tefsir ederse cehennemdeki yerine hazırlansın.” buyurmuştur.¹⁶²⁶ Rivayetin başka bir vechinde “Kim Kur’ân hakkında ilimsiz bir söz söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın” ifadeleri yer almaktadır.¹⁶²⁷ Cündüb b. Abdillâh’ın naklettiği rivayette ise Hz. Peygamber’in “Kim Kitabullah’ta kendi reyi ile bir söz söylerse isabet etse dahi hata etmiş olur” dediği nakledilmiştir.¹⁶²⁸ Bu iki rivayeti değerlendiren Gürler, isnadlarının problemli olduğunu belirtmiş ve bu sebepten dolayı sahîh kabul edilemeyecekleri sonucuna varmıştır. Gürler’e göre, bu rivayetler, tefsirde nakilden reye geçiş sürecinde yaşanan tartışmaların rivayetlere yansımaları olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca Gürler, bu rivayetlerde rey ile kastedilen anlamın ve sakındırılan hususun isrâiliyyât olabileceğine dikkat çekmektedir.¹⁶²⁹

Diğer taraftan, rey ile tefsire ihtiyatla yaklaşan âlimlerden biri de Şa‘bî’dir. Onun, “Resulullah’a yalan isnad etmek Kur’ân’a yalan isnad etmekten yüz kat daha hayırlıdır. Zira Kur’ân hakkında yalan söylemek, Allah hakkında yalan söylemektir.” dediği nakledilmiştir.¹⁶³⁰ Başka bir rivayette ise onun “Kur’ân’ı ben tefsir edemem, çünkü onun hakkında söyleyenin yalanı (yapılan hata), Allah Teâlâ’ya karşı olup ebediyen devam eder.” dediği kaydedilmiştir.¹⁶³¹ Nehaî de benzer bir yaklaşım sergileyerek “Büyüklerimiz Kur’ân’ı tefsir etmeyi münasip görmez, bunu cüretkarlık addederlerdi.” demektedir.¹⁶³²

Ahmed b. Hanbel’in “Üç şeyin aslı yoktur: tefsir, melâhim ve megâzî” sözündeki tefsir rivayetlerinin aslı olmaması hususu, bazı araştırmacılar tarafından rey ile yapılan tefsire yönelik

¹⁶²⁶ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, 1/253.

¹⁶²⁷ Tirmizî, “Tefsîr”, 1.

¹⁶²⁸ Ebû Dâvûd, “İlm”, 5; Tirmizî, “Tefsîr”, 1. Tirmizî rivayet hakkında “hasen-garîb” hükmünü vermiştir.

¹⁶²⁹ Kadir Gürler, “Kur’ân’ın Re’y ile Tefsirini Yasaklayan Rivâyetlere Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (Ocak 2004), 37, 44-45.

¹⁶³⁰ Abdürrezzâk, *Tefsîr*, 1/253.

¹⁶³¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Câmi’*, 1/193.

¹⁶³² Ahmed b. Abdillâh Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ* (Mısır: Matbaatü’s-Saâde, 1384), 4/222.

bir eleştiri olarak yorumlanmıştır.¹⁶³³ Muhaddislerin Kelbî ve Mukâtil'e yönelttiği tenkitler, bu şahsiyetlerin Kur'ân'ı rey ile tefsir etmeleri bağlamında değerlendirilmiştir.¹⁶³⁴

Nakledilen rivayetlerin Hz. Peygamber'e aidiyeti hususunda bir şüphe olsa da bazı âlimlerin tefsirin rey kapsamına ihtiyatla yaklaştığı ortadadır. Bu bağlamda nakledilen rivayetlerin, tefsirde isnad faaliyetinin kurumsallaşmasının hadise göre geç bir tarihe tekabül etmesi ve muhaddislerin reyle tefsir akımının önüne geçmek istemeleri şeklinde yorumlanması isabetli gözükmemektedir. Öte yandan tefsirin genel karakterinin reye dayandığı veya rey temelli olduğu yukarıda da ifade edilmişti. Rey kullanımı muhaddislerin sakındırdığı bir husus olduğu için tefsir rivayetlerinin bu yönünü göz önüne alan âlimlerin, bu rivayetlere ihtiyatla yaklaşmış olması muhtemeldir. Bundan dolayı bazı tefsir rivayetlerinin hadis kaynaklarında zikredilmemesinin bir sebebi olarak, tefsirde reyin sıklıkla başvurulmuş bir husus olması ve hadisçilerin bu tutuma karşı çıkması yaklaşımının etkili olduğunu söylemek isabetli olacaktır.

4.3. İsnadlarından Ötürü Tefsir Rivayetlerinin Tenkidi

Bu çalışmada ele alınan rivayetler özelinde görüldüğü üzere tefsir rivayetlerinin isnadları pek çok problem barındırmaktadır. Muhaddisler ilk dönemden itibaren tefsirin bu sorunlu yapısına dikkat çekerek, tefsir rivayetlerine ihtiyatla yaklaşma veya bazılarını terk etme yolunu tutmuşlardır. Bu tavrın en çok dikkat çekildiği isnadların/tariklerin ise İbn Abbâs merkezli olması dikkat çekicidir. Bu tutumun sebebi İbn Abbâs'ın tefsir rivayetiyle öne çıkan bir şahsiyet olması ve bazı zayıf yahut uydurma rivayetlerin de ona isnad edilmesidir.¹⁶³⁵

İbn Abbâs'a isnad edilen tefsir rivayetlerinin isnad yapısına ilk dikkat çekenlerden biri Şâfiî olmuştur. Onun "İbn Abbâs'tan tefsire dair nakledilen rivayetlerin ancak 100 kadarı sabittir" ifadesi,¹⁶³⁶ İbn Abbâs özelinde tefsir rivayetlerinin senedlerinin problemlili olduğu şeklinde yorumlanmasına sebebiyet vermiştir.¹⁶³⁷ Ahmed b. Hanbel'den nakledilen "Şu üç kitabın aslı yoktur: megâzî, melâhim ve tefsir" sözleri de benzer bir noktaya işaret etmektedir.¹⁶³⁸ Hatîb el-Bağdâdî bu rivayeti naklettikten sonra tefsire dair Kelbî ve Mukâtil'in kitaplarının mutemet olmadığına işaret eder. Kelbî'nin mecruh bir râvi olması ve Mukâtil'in isnad kullanmayarak ayetleri reyiyle tefsir etmesinden dolayı Hatîb'in bu söze tefsir bağlamında

¹⁶³³ Harris Birkeland, *Old Muslim Opposition Against Interpretation of the Koran* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1955), 17; Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı: Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1999), 57.

¹⁶³⁴ Adıgüzel, *Ahmed b. Hanbel'de Tefsirin Mahiyeti ve Meşruiyeti Sorunu*, 217.

¹⁶³⁵ Coşkun, *Tefsirin İlk Çağları*, 368-369.

¹⁶³⁶ Beyhakî, *Menâkıbü's-Şâfiî*, 2/23; Süyûtî, *İtkân*, 2/488.

¹⁶³⁷ Muhammed İzzet b. Abdilhâdî b. Dervîş Derveze, *et-Tefsîru'l-hadis tertîbu's-suver hasebe'n-nüzûl* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1421/2000), 1/211-212.

¹⁶³⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/298; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, 2/162-164; İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 22; Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/292; Süyûtî, *İtkân*, 2/473.

getirdiği yorum, tefsir rivayetlerini aktaran kişilerin sıhhat kriterlerini haiz olmadığı ve isnad kullanımına dikkat etmedikleridir.

Ahmed b. Hanbel'in mezkûr sözünü nakleden İbn Teymiyye bu ifadedeki asıl kelimesinin isnad anlamında olduğunu ve bu ilimlerin genellikle mürsel rivayetler üzerinden inşa edildiğini vurgular. İbn Teymiyye'nin mürselden kastı, tâbiîn (maktû') veya tebe-i tâbiînin sözleri olmalıdır. Nitekim o, bu ifadeleri aktardıktan sonra mezkûr ilimlerde Urve, Şa'bî, Zührî vb. âlimlerin sözleriyle ihticâc edildiğine değinir. Buna göre İbn Teymiyye'nin kastı muhtemelen Ahmed b. Hanbel'in sözünü bu üç konuda merfû rivayetin az olmasına bağlamaktır.¹⁶³⁹ Zerkeşî ise Ahmed b. Hanbel'in takipçilerinin onun bu ifadelerini, mezkûr üç konuda çoğunlukla sahîh ve muttasıl senedli rivayetlerin olmamasına bağladıklarını kaydeder. Süyûtî ise tefsir konusunda merfû rivayetlerin az olmasını Ahmed b. Hanbel'in sözüyle ilişkilendirir.

Ahmed b. Hanbel'in bu ifadelerini değerlendiren Adıgüzel, Şâfiî'nin sözüyle birlikte Ahmed b. Hanbel'in vurgusunun anlam kazandığını belirtir. İbn Abbâs'ın Hz. Peygamber'den naklettiği ve tefsir niteliği taşıyan rivayetlerinin sayısının oldukça az olduğunu belirten Adıgüzel, Şâfiî'nin zikrettiği rakamla merfû olan rivayetlerin sayısının uyduğu dikkat çeker. Bu sebepten ötürü o, Ahmed b. Hanbel'in "Üç kitabın aslı yoktur..." ifadesiyle onun, söz konusu üç ilimde merfû rivayetlerin az olduğuna dikkat çektiği sonucuna ulaşmıştır.¹⁶⁴⁰

Bu değerlendirmeler ışığında, İmâm Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in sözlerinin merfû rivayetlere hamledilmesi, yalnızca bu rivayetlerin azlığına işaret etmekle kalmayıp aynı zamanda merfû rivayetler dışındaki haberlerin isnad yapılarında da ciddi problemler bulunduğunu dolaylı biçimde ortaya koymaktadır. Zira çoğu muhaddisin temel ilgi alanı merfû rivayetler olduğundan, mevkûf ve maktû' rivayetler -genellikle- sistematik bir şekilde tasnif ve tahlile konu edilmemiş, bu durum da hadis literatüründe dikkat çekici bir boşluk meydana getirmiştir. Bu boşluk, özellikle megâzî, tefsir ve melâhim gibi alanlarda daha belirgin hâle gelmiş ve rivayet zincirleri açısından zayıf veya uydurma haberlerin kolaylıkla dolaşıma girmesine zemin hazırlamıştır. İlk dönem hadis âlimlerinin bu alanlara sınırlı ilgi göstermesi, tefsir rivayetlerinin isnadlarında rastlanan problemlerin tespit edilmesini güçleştirmiş; buna karşılık tefsir âlimlerinin rivayetleri daha geniş bir yelpazede aktarmaları, sened yönünden zayıf

¹⁶³⁹ Adıgüzel, İbn Teymiyye'nin mürsel ifadesini munkatî' şeklinde yorumlamaktadır. Onun bu yorumu İbn Teymiyye'nin dedesinin aynı rivayeti mürsel ve munkatî' rivayetlere hamletmesiyle ilişkilendirilmektedir. Bkz. Adıgüzel, *Ahmed b. Hanbel'de Tefsirin Mahiyeti ve Meşruiyeti Sorunu*, 22. Mürsel teriminin munkatî' anlamında kullanılıyor olması bağlamında Adıgüzel'in tespitleri tutarlı bir zemine otursa da İbn Teymiyye'nin rivayeti naklettikten sonra bu ilimlerdeki isnadların tâbiîn ve tebe-i tâbiînde nihayete eriyor olmasına işaret etmesi, onun kastının merfû bir isnadı yoktur şeklinde yorumlanmasına olanak sağlamaktadır.

¹⁶⁴⁰ Adıgüzel, *Ahmed b. Hanbel'de Tefsirin Mahiyeti ve Meşruiyeti Sorunu*, 285-290. Benzer mülahazalar için bkz.: Nabia Abbott, "Erken Dönem Tefsirin Gelişimi", çev. Mehmet Akif Koç, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002), 455-457.

haberlerin tefsir literatüründe daha görünür hâle gelmesine yol açmıştır. Özetle ifade edilecek olursa tefsir rivayetleri içerisinde merfû haberlerin azlığının, dolaylı olarak diğer isnadların problemli bir yapı arz etmesine sebebiyet verdiği söylenebilir.

Tefsir rivayetlerinin isnadlarının problem teşkil ettiği yukarıdaki örneklerle sınırlı değildir. Tefsirle özdeşleşmiş bazı isimlere yöneltilen isnad ve güvenilirlik merkezli tenkitler de bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu bağlamda Ahmed b. Hanbel'in Kelbî'nin tefsir kitapları sorulduğunda "Onlara bakmak bile helal değildir" diye cevap verdiği zikredilmektedir. Onu bu yaklaşıma iten husus, Kelbî'nin kizb ile itham edilmesi ve naklettiği rivayetlerin senedlerinin munkatı' olmasıdır.¹⁶⁴¹

Muhaddislerce tenkit edilen tefsir âlimlerinden biri de Mukâtil b. Süleymân olmuştur. İsnad kullanmaması bazı muhaddislerin dikkatini çekmiş ve bu yönden eleştirilere maruz kalmıştır. Abdullah b. Mübârek onun tefsire dair naklettiklerini överken bir yandan da "Keşke isnadları olsaydı." ve "Keşke sika olsaydı." demiştir.¹⁶⁴² Benzer şekilde Süfyân b. Uyeyne'ye "Mukâtil'in tefsir rivayetlerini mi naklediyorsun?" diye sorulduğunda "Hayır ancak ondan delil getirir ve istifade ederim." cevabını vermiştir.¹⁶⁴³ Mukâtil'in bilgileri isnadsız nakletmesine dikkat çeken diğer bir âlim Abbâs b. Mus'ab (v. ?) olmuştur. O, "Mukâtil kaydettiği bilgilerin isnadını zabtetmezdi." diyerek bu durumu ifade etmiştir. Mukâtil'in Dahhâk'a mülâki olmamasına rağmen ondan tefsire dair nakilde bulunması da eleştiri konusu olmuştur.¹⁶⁴⁴ Bu menkıbeler tefsir âlimlerinin bilgi birikimine duyulan övgüyü göstermekle birlikte tefsir rivayetlerinin ve râvilerinin isnad kullanımını ile güvenilirliklerinin hadis kriterleriyle uyummadığını göstermektedir.¹⁶⁴⁵

İsnad ve güvenilirlik merkezli yaklaşımın izdüşümlerini İbn Abbâs tarikleri üzerinden de teyit etmek mümkündür. Bu çalışmada tetkik edilen ve İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs şeklinde kayıtlanan meşhur İbn İshâk tarikinden temel hadis kaynaklarında sadece iki rivayet kaydedilmişken Taberî'de 151 rivayet zikredildiğine işaret edilmişti. Bu rivayetlerin 14'ü başka tarikler aracılığıyla teyit

¹⁶⁴¹ İbn Adî, *Kâmil*, 9/54.

¹⁶⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/209-213; Zehebî, *Mizân*, 4/375.

¹⁶⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/210. Süfyân'ın Mukâtil'in tefsirini rivayet etmeyip onunla istidlal ve istifade edebileceğini söylemesi rivayet nakli ile istidlali ayırdığını göstermektedir. Esasen güvenilir kabul etmediği bir kişinin rivayetiyle istidlal edebileceğini söylemesi sorundur. Zira istifade ve istidlal için kaynağın güvenilir olması ehemmiyet taşır. Bu bakımdan istidlal faaliyetinin hadis rivayetinden daha önemli olduğu bile söylenebilir. Zira her hadis istidlal yapmaya elverişli değildir. Öyle görünüyor ki Süfyân b. Uyeyne, Mukâtil'in eserinden başkalarına nakilde bulunmayı sakıncalı görüyor ancak kendisi istifade edebiliyordu. Buna göre İbn Uyeyne'nin Mukâtil'in tefsirindeki sakıncalı hususları kendisinin ayırt edebildiğini ancak başkalarının doğru ile yanlış ayırt edememesinden çekindiği için bu kitabı nakletmediği söylenebilir. Zira kendisine niçin Kelbî'den nakilde bulunduğu sorulduğunda "Ben onun doğrusu ile yanlışını ayırabiliyorum" cevabını vermiştir. Bkz.: İbn Adî, *Kâmil*, 9/54. Bu bakımdan Süfyân'ın Mukâtil hakkında da benzer bir yaklaşımda olduğu söylenebilir.

¹⁶⁴⁴ Zehebî, *Mizân*, 4/375.

¹⁶⁴⁵ Muhaddislerin müfessirlere yönelttiği tenkitler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Akbaş, "Muhaddislerin Hicrî İkinci Asır Müfessirleri Hakkındaki Eleştirileri: Gerekçeler ve Etkiler".

edilebilmişken geri kalan 137'si (%76) hadis kriterlerince zayıf olarak kategorize edilmişti. Bu bağlamda tetkik edilen tarikten menkul rivayetlerin hadis kaynaklarında zikredilmemesinde isnadın önem arz ettiği açıktır. İlâveten bu tarikin hasen mertebesinde değerlendirildiğini de ifade etmek gerekir. Benzer şekilde Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbâs'tan naklettiği rivayetler İbn Abbâs tarikleri içerisinde en sağlam tarik olarak öne çıkmıştır.¹⁶⁴⁶ Ancak bu tarikle Taberî'de 1430 civarı hadis nakledilmişken,¹⁶⁴⁷ temel hadis kaynaklarında (isnadı zikredilerek) hiç rivayet kaydedilmemiştir. Zira bu tarik, Ali ile İbn Abbâs arasında likânın sabit olmamasından ötürü zayıftır.

İbn Abbâs'a isnad edilen diğer tefsir tariklerinde de benzer durumları müşahade etmek mümkündür. Bu tarikler içerisinde en zayıfı kabul edilen Kelbî → Ebû Sâlih vechiyle Vâhidî ve Sa'lebî çok fazla hadis nakletmişken¹⁶⁴⁸ hadis kaynaklarında sadece Tirmizî bu tarikten bir rivayeti aktarmış, ardından ilgili rivayetin münker olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁶⁴⁹ Bu tarikin zaafiyet sebebi ise hem İbn Abbâs ile Ebû Sâlih hem de Ebû Sâlih ile Kelbî arasında likânın sabit olmaması ve bu râvilerin münekkitlerce zayıf kabul edildiği de ifade edilmesidir.¹⁶⁵⁰

Taberî *Tefsîr*'inde İbn Abbâs'tan en çok rivayet nakledilen tarik 1560 rivayetle Atiyye tarikidir.¹⁶⁵¹ Ancak Atiyye, hadis münekkitlerince zayıf addedilmiştir.¹⁶⁵² Temel hadis kaynaklarında Atiyye'nin İbn Abbâs'tan naklettiği toplam rivayet sayısı yedidir.¹⁶⁵³ İbn Abbâs'tan tefsire dair en çok nakilde bulunanlardan biri de Dahhâk b. Müzâhim'dir. Nitekim İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*'inde onun İbn Abbâs'tan naklettiği rivayet sayısı 373 olarak tespit edilmiştir.¹⁶⁵⁴ Ancak Dahhâk'ın İbn Abbâs'ı görmediği ve ondan munkatı' olarak nakilde bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁶⁵⁵ Hadis kaynaklarında Dahhâk'ın İbn Abbâs'tan naklettiği rivayet sayısı ise 22'dir.¹⁶⁵⁶

İbn Abbâs'a isnad edilen tariklerin pek çok açıdan problemler barındırdığı ortadadır. Tefsir ve hadis külliyatında bu tariklerden nakledilen rivayetler arasında büyük bir fark olması, yalnızca iki ilim dalının metodolojilerinin farklı olmasıyla ilişkilendirilemez. Metodoloji farklarının yanı sıra tefsirle özdeşleşmiş isimlerin güvenilirlikleri ve isnad kullanımları, aynı

¹⁶⁴⁶ Süyûtî, *İtkân*, 2/496.

¹⁶⁴⁷ Horst, "Taberî'nin Kur'ân Tefsir'indeki Rivayetler", 313.

¹⁶⁴⁸ Süyûtî, *İtkân*, 2/488.

¹⁶⁴⁹ Tirmizî, *Tefsîr*, 6.

¹⁶⁵⁰ İbn Adî, *Kâmil*, 9/54.

¹⁶⁵¹ Horst, "Taberî'nin Kur'ân Tefsir'indeki Rivayetler", 313-314.

¹⁶⁵² Zehebî, *Mîzan*, 3/88.

¹⁶⁵³ Bu tarama hadisveritabani.info üzerinden yapılmıştır.

¹⁶⁵⁴ Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, 63.

¹⁶⁵⁵ Süyûtî, *İtkân*, 2/488.

¹⁶⁵⁶ Bu tarama hadisveritabani.info üzerinden yapılmıştır. Tespit edilen rivayetlerin büyük çoğunluğunun ahkâmla alakalı olduğu ve mevkûf rivayetleri diğer temel hadis kaynaklarına göre daha fazla tahrir eden Abdürrezzâk ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*lerinde yer aldığını da ifade etmek gerekir.

şekilde tefsir ilminin kurucusu kabul edilen Abdullah b. Abbâs'a atfedilen tariklerin çoğunun hadis kriterleriyle uyuşmaması muhaddislerin tefsir rivayetlerine ve râvilerine ihtiyatla yaklaşmasına sebebiyet vermiş olmalıdır.

SONUÇ

Bu çalışma, Taberî Tefsirinde İbn İshâk tarikiyle nakledilen İbn Abbâs rivayetlerinin sened ve metin açısından tespit ve değerlendirilmesini, ayrıca söz konusu rivayetlerin temel hadis kaynaklarında sınırlı ölçüde yer almasının sebeplerini incelemiştir. Araştırma sürecinde, isnad analizleri iki aşamalı olarak ele alınmış; bir yandan İbn İshâk ile İbn Abbâs arasındaki, diğer yandan ise İbn İshâk ile Taberî arasındaki rivayet zincirleri değerlendirilmiştir. Bu inceleme, rivayetlerin literatüre intikalinde râvilerin rolünü ve nakil süreçlerinde yaşanan muhtemel problemleri ortaya koymuştur. Metin analizleri ise mümkün mertebe hadis, tefsir ve siyer kaynakları üzerinden kapsamlı bir şekilde yapılmış; konularına göre tasnif edilen rivayetlerin metinler arası farklar ve ziyade yahut noksanlar gibi değişken unsurları, hangi kaynaklarda ne ölçüde yer aldığı tespit edilmiştir. Bulgular, hem tefsir ve hadis ilimleri arasındaki metodolojik farklılıkların hem de ilk dönem râvi ve isnad merkezli rivayet aktarım pratiklerinin, bu rivayetlerin hadis külliyyatında yer almamasında belirleyici olduğunu göstermektedir. Metodolojik farklılıklar ve isnad kullanımının hadis ve tefsir disiplinleri arasında dönemsel olarak değişken bir yapı arz etmesi, muhaddislerin tefsir rivayetlerine yaklaşımını etkileyen faktörler olarak ön plana çıkmaktadır.

Çalışma sınırları çerçevesinde tespit edilen 244 rivayetin 119'unun (%48,77) merfû, 125'inin (%51,23) mevkûf olduğu tespit edilmiştir. Rivayetlerin hadis usûlü kriterlerince değerlendirilmesi neticesinde 180'inin (%73,8) zayıf, 64'ünün (%26,2) ise hasen ve sahîh arasında değişen hükümler aldığı görülmüştür. Zayıf kapsamında değerlendirilen rivayetlerin %78,30'unun sadece râvinin meçhul olması sebebiyle bu hükmü aldığı belirlenmiştir. Bu hususu, %6,6 ile mecrûh râvi, %6,2 ile inkîta takip etmektedir. Rivayetlerdeki diğer zaafiyet sebepleri olarak; isnadlarda mübhem râvilerin bulunması, bazı rivayetlerin daha sahîh haberlere muhalefet etmesi, bazılarının ise tarihi vakıalara ters düşmesi zikredilebilir.

Tarikler üzerinde yapılan araştırmalar neticesinde İbn İshâk ile Taberî arasındaki râvilerin rivayetlerinin hem hadis literatüründe hem de tefsir külliyyatında yer aldıkları tespit edilmiştir. Bu küme içerisindeki râvilerin güvenilirlik şartlarını taşıyor olması, nakillerinin hadis eserlerinde zikredilmesinde güvenilirliğin belirleyici bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır. İbn İshâk ile Taberî arasındaki râvilerin güvenilirlik hükümleri hakkında sadûk, sika, imâm gibi farklı ifadeler kullanılmakla birlikte hepsinin İbn İshâk'tan nakillerinde güvenilir kabul edildiği anlaşılmaktadır.

Tariklerin İbn İshâk ile Taberî arasında yer alan kısmında güvenilirliği hususunda şüphe olan tek râvi ise rivayetlerin %70,90'ının isnadında bulunan Muhammed b. Humeyd'dir. Ancak tetkiklerimiz neticesinde İbn Humeyd'in naklettiği rivayetlerin %78,6'sının, başka tarikler aracılığıyla, -çoğunlukla- İbn Hişâm'ın *Sîre*'si ve İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*'inde teyit edildiği

neticesine ulaşılmıştır. İbn Humeyd'in naklettiği ve başka kaynaklarda tespit edilemeyen rivayetlerin genellikle isrâiliyyât içerikli olduğu görülmektedir. Bu rivayetlerin içeriği İbn Hişâm'ın eseriyle örtüşmemektedir. İbn Ebî Hâtim ise isrâiliyyât rivayetlerine, Taberî'ye kıyasla, daha mesafeli bir yaklaşım sergilemiştir. Bundan dolayı ilgili rivayetlerin kaynaklarda zikredilmemesinin spesifik sebeplerinin olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda Muhammed b. Humeyd'in İbn İshâk rivayetleri özelinde güvenilir bir râvi olduğu neticesine ulaşılmıştır. Bulgularımız tefsire dair rivayetlerin hadis kaynaklarında yer almamasında İbn İshâk ile Taberî arasındaki tariklerin ve râvilerin güvenilirlik durumlarının etkili olmadığını ortaya koymaktadır. Bu hususu teyit eden diğer delil ise ilgili sınırlar içinde yer alan râvilerin hepsinin, çoğu temel hadis kaynağında İbn İshâk'tan rivayetlerinin yer alıyor olmasıdır.

Tefsire dair rivayetlerin hadis külliyyatında yer almamasının isnad/tarik kaynaklı sebebi İbn İshâk ile İbn Abbâs arasında yer alan tarikler/râvilerdir. Nitekim bu küme içerisinde yer alan 42 râviden 28'inin sika, dördünün sadûk, 10'unun ise zayıf olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bazı rivayetlerin belâğ sîgasıyla nakledilmesi, bazılarının senedlerinde mübhem râviler ve inkıtânın bulunması, tariklerin bu kısımdaki diğer sorunlardır. Bu küme içerisinde yer alan güvenilir râvilerin oranı zayıf râvilere nazaran daha çok olsa da zayıf kabilinden değerlendirilen râvilerden oransal olarak daha fazla rivayet nakledilmiştir. Örneğin incelediğimiz 244 rivayetin 151'inin (%61,8) kaynağı meçhul bir râvi olan Muhammed b. Ebî Muhammed'dir. Bu bulgular neticesinde İbn İshâk ile İbn Abbâs arasındaki tariklerde yer alan râvilerin güvenilirlik şartlarını taşımaması ve tariklerdeki inkıtâlar, incelediğimiz rivayetlerin hadis kaynaklarına intikal etmemesinde etkili olmuştur. Zira hadis kaynaklarında güvenilirlik kriterlerine daha çok riayet edilmiştir. Nitekim tariklerin İbn Abbâs ile İbn İshâk arasında yer alan kısmına göre hadis kaynaklarında mükerrerleriyle birlikte 64 rivayet tespit edilmiş ve bu rivayetlerin 44'ünü İbn İshâk'ın güvenilir hocaları olan Zührî, İbn Ebî Necih ve Dâvûd b. Husayn'dan nakletmiştir. Tersine bir örnek ise Taberî'nin 151 rivayetiyle ihticâc ettiği Muhammed b. Ebî Muhammed'in hadis kaynaklarında sadece iki rivayetin tahric edilmesidir. Bu mülâhazalar hadis kaynaklarında güvenilirlik kriterlerine daha çok önem verildiğini ortaya koymaktadır.

İbn Abbâs ile İbn İshâk arasında yer alan râvilerin zayıflığının özellikle İbn İshâk'ın hocaları tabakasında yoğunlaştığı görülmektedir. Nitekim yapılan incelemeler neticesinde İbn İshâk'ın yedi hocasının zayıf kabul edildiği tespit edilmiştir. Bu yedi râvi aracılığıyla 178 rivayetin nakledilmiş olması, tetkik edilen rivayetlerin zayıf sayılmasının başlıca sebebinin İbn İshâk'ın hocalarının güvenilirlik sorunu olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

İbn İshâk tarikiyle Taberî'ye intikal eden İbn Abbâs rivayetlerinin önemli bir kısmı zayıf olmakla birlikte aynı zamanda ferddir. Nitekim çalışmada tetkik edilen 244 rivayetten sadece 13'ü İbn Abbâs hariç başka sahâbiler aracılığıyla nakledilmiştir. Bununla birlikte rivayetlerin teferrüdü isnad zincirlerinin sahâbe kısmıyla sınırlı değildir. Tetkik edilen

rivayetlerden 29'unun İbn Abbâs'ın birden fazla öğrencisi aracılığıyla nakledildiği tespit edilmiş, geri kalan 225 rivayetin ise hem sahâbe hem de tâbiîn tabakasında ferd hükmünde olduğu ortaya konulmuştur. İncelenen rivayetlerin %80'inin İbn Abbâs'ın önde gelen öğrencileri (ashâbu İbn Abbâs) aracılığıyla nakledildiği ve bu âlimlerin onlarla hatta yüzlerle ifade edilen öğrencisi olduğu göz önüne alındığında tetkik edilen rivayetlerin İbn Abbâs'ın öğrencilerinden daha çok râviler aracılığıyla nakledilmesi gerekirdi. Ancak vâkıa bunun tersine gelişmiştir. Zira 206 rivayet, isnadın ilk üç tabakasında tek kişi tarafından nakledilmiştir.

Çalışmada tetkik edilen rivayetlerin önemli bir kısmının hem zayıf hem de ferd olması bu rivayetlerin İbn Abbâs'a aidiyeti hususunda ihtiyatlı bir yaklaşım sergilenmesini gerektirmektedir. Ancak rivayetlerin İbn İshâk tarafından uydurulduğu, dolaşıma sokulduğu veya isnad formuna aktarıldığı söylenemez. Çünkü rivayetler İbn İshâk tarafından uydurulmuş/formüle edilmiş olsaydı senedlerin daha düzenli bir yapı arz etmesi ve zayıf râvi/râviler bulundurmaması gerekirdi. Ancak onun aktardığı senedler; ibhâm, inkıtâ, belâğ, mecrûh râvi gibi pek çok açıdan düzensiz bir yapı arz etmektedir. Bu durum onun tahammül ettiği rivayetleri büyük ölçüde olduğu gibi aktardığını gösterir. Bununla birlikte İbn İshâk birçok açıdan muhaddislerce tenkit edilmekle birlikte hadis uydurmak gibi bir sebeple cerh edilmemiştir. Eğer İbn İshâk'ın senedleri tamamladığı veya uydurduğu sabit olsaydı tenkit oklarının hedefindeki bir râvinin bu açılardan da eleştirilmesi gerekirdi. Bizim kanaatimiz rivayetlerdeki problemlerin ricâl edebiyatındaki bulguların da işaret ettiği üzere İbn İshâk'ın hocaları konumundaki râvilerden kaynaklandığı yönündedir. Bu noktada tefsir rivayetlerindeki problemlerin hicrî 100 ile 140 tarihleri arasında tetkik edilmesi gerekmektedir. Zira rivayetler bu zaman dilimine tarihlendirilebilmektedir. Bu zaman diliminin Emevî iktidarı dönemine denk gelmesi, tefsire dair rivayetlerin Abbâsiler döneminde İbn Abbâs figürünün otoritesine sığınarak uydurulduğu iddiasının tutarlılığını zayıflatmaktadır.

Zaafiyet ve teferrüd ile ma'lûl olan rivayetlerin uydurma kapsamında değerlendirilmesi için ek delillere ihtiyaç duyulduğunu belirtmek gerekir. Zira cerh-ta'dîl otoritelerinin bir râviyi zayıf kabul etmesi veya rivayetin zayıflıkla birlikte ferd olması, doğrudan uydurma hükmü vermeyi gerektirmez. Hadis tenkidi geleneğinde rivayetin mevzû olarak nitelendirilebilmesi için ya rivayetin metninde aklen ve şer'an kabul edilemeyecek unsurlar bulunması, ya râviler hakkında açıkça 'kezzâb' ve 'vadda' gibi ağır cerh ifadelerinin yer alması yahut rivayetin başka güvenilir kaynaklarla kesin biçimde çelişmesi gerekir. Dolayısıyla, incelenen rivayetlerdeki zaafiyet ve teferrüd olgusu, onları sahîh kategorisinin dışında bırakmakla birlikte, doğrudan mevzû kabul edilmesini de gerektirmez. Bu tür rivayetlerin hükmü, hadis usûlü çerçevesinde 'zayıf' olarak tespit edilmeli, ancak uydurma kategorisine dahil edilebilmesi için ayrıca metin ve isnad açısından bağımsız delillerin bulunması şarttır. Bu durum, tefsir rivayetlerinin hadis rivayetlerinden ayrıldığı en kritik noktalardan birini teşkil etmekte ve özellikle İbn Abbâs'a

nispet edilen tefsir rivayetlerinin değerlendirilmesinde ihtiyatlı bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır.

Rivayetlerin analizi neticesinde Taberî'nin *Tefsîr*'inde tespit ettiğimiz 244 rivayetten 39'unun (%16) hadis kaynaklarında tahrir edildiği neticesine ulaşılmıştır. 39 rivayetin 36'sı merfû üçü ise mevkûftur. Hadis kaynaklarında tespit edilebilen rivayetlerin; 20'si sebab-i nüzûl, sekizi ahkâm, dörder tanesi siyer-megâzî ile Tefsîr-i Nebî, ikisi Tefsîr-i İbn Abbâs biri isrâiliyyât kabilindendir. Bu bağlamda dikkat çeken husus ahkâm ve Tefsîr-i Nebî kapsamında değerlendirilen bütün rivayetlerin hadis kaynaklarında tahrir ediliyor olmasıdır. Bununla birlikte sebab-i nüzûl kapsamında değerlendirilen ve hadis kaynaklarında tespit edilebilen çoğu rivayetin ahkâma taalluk eden bir yönünün olduğu da dikkat çekicidir. Bu mülâhazalar çerçevesinde hadis kaynaklarında daha çok ahkâm rivayetlerinin kendisine yer bulduğu söylenebilir. Öte yandan meşhur hadis kaynaklarında genellikle merfû rivayetlerin tahrir ediliyor olması da tetkik ettiğimiz merfû rivayetlerin daha çok tespit edilebiliyor olmasıyla ilintilidir. Zira merfû olarak değerlendirdiğimiz 119 rivayetin 36'sı (%30,25) hadis kaynaklarında tespit edilebilmiş bununla birlikte 125 mevkûf rivayetten sadece üçü (%2,4) bu külliyyatta kendisine yer bulmuştur.

Çalışma neticesinde ulaştığımız diğer önemli bir sonuç, tefsir tarikleri hakkında verilen hükümlerin tefsir-hadis ayrimından kaynaklandığıdır. İbn Abbâs'ın güvenilir kabul edilen tarikleri arasında yer alan ve İbn İshâk → Muhammed b. Ebî Muhammed → İkrime veya Saîd → İbn Abbâs şeklinde kayıtlanan tarikten 151 rivayet tahrir edilmiştir. Bu rivayetlerin hepsi aslı itibarıyla Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhullüğü sebebiyle zayıftır. Bu tarikten nakledilen rivayetler tetkik edildiğinde ise sadece 14 rivayet başka kaynaklar aracılığıyla tespit edilebilmiş, geriye kalan 137 rivayete (%90,7) mütâbaat sağlanmadığı için zayıf olarak kalmıştır. Nakledilen rivayetlerinin çoğu zayıf kabul edilen bu tarikin, özellikle İbn Hacer gibi hadisçi yönü ağır basan bir âlim tarafından güvenilir addedilmesi, tefsir ve hadis ayrimına gidildiği ve tefsir rivayetleri hakkında hüküm verirken hadis usulü prensiplerinin tam olarak uygulanmadığı (tesâhül) sonucuna yol açmaktadır.

Tefsir ilminin hicrî ikinci asrın ortalarından önce kendisine has bir nakil geleneği olduğu ve bu tarihten itibaren sistematik isnad formuyla nakledilmeye başladığı tespiti bulgularımızla örtüşmektedir. Zira bu çalışmada İbn İshâk'tan önceki isnadların hadis usûlü kriterlerine uymadığı ancak İbn İshâk'tan sonraki tariklerin ve râvilerin bu kriterleri taşıdığı tespit edilmiştir. Buna karşın tefsirde rivayet formunun şekillenmesiyle birlikte nakledilen bilgilerin isnad formuna girdiği ve rivayetlerin isnadlarının uydurulduğu/tamamlandığı iddiası indirgemeci bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Isnad zincirlerinin İbn İshâk ile İbn Abbâs arasında yer alan kısmının isnad pratiğiyle bağdaşmaması isnadların İbn İshâk ile birlikte veya ondan sonra uydurulduğu anlamına gelmemektedir. Aksine söz konusu zaman diliminde isnada

verilen önem arttığı için âlimlerin isnad sistemine riayeti hız kazanmıştır. İbn İshâk'ın tahammül ettiği rivayetleri ilk öğrencilerine isnadsız veya eksik isnadlı aktarırken son öğrencilerine nispeten tam isnadlı bir şekilde aktarması rivayet geleneğinin ve isnad pratiğinin değiştiğini ortaya koymaktadır. Bu değişimle birlikte râvilerin zihinlerinde veya yazılı materyallerinde var olan senedleri artık zikretme gereği hissettikleri anlaşılmaktadır. İki ilim geleneği arasında farklılık arz eden diğer bir husus ise tefsir ilminde mevkûf ve maktû' rivayetlerle daha çok ihticâc edilmekteyken temel hadis kaynaklarında daha ziyade merfû hadislerin kullanılmasıdır. Bizim bulgularımız da bu hususu teyit eder niteliktedir.

Çalışmamızda ulaşılan diğer bir sonuç Taberî'nin İbn İshâk aracılığıyla naklettiği rivayetlerin, büyük oranda kendisine *Megâzî* eseriyle ulaştığıdır. Zira 244 rivayetten sadece sekizi *Megâzî*'nin râvisi olarak zikredilmeyen râviler aracılığıyla Taberî'ye intikal etmiştir. Geriye kalan 236 rivayet *Megâzî* râvileri tarafından nakledilmiştir. İbn İshâk'ın *Megâzî*'si günümüze eksik intikal ettiği için bu husus eseri üzerinden teyit edilememekle birlikte eserini İbn İshâk'ın *Megâzî*'si üzerine kurgulayan İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinde 244 rivayetten 153'ü (%62,7) tespit edilebilmesi, Taberî'nin *Megâzî*'den istifade ettiği varsayımını güçlendirmektedir. Ayrıca *Megâzî* aracılığıyla Taberî'ye intikal eden rivayetlerin senedlerinde İbn İshâk'ın sadece Medine'deki hocalarının yer almaması dikkate alınarak *Megâzî*'nin yazımının Medine'de tamamlanmadığı bilakis eserin belirli periyotlarla sürekli güncellendiği söylenebilir.

Çalışma neticesinde dikkat çeken bir husus doğrudan tefsir niteliğinde olan sebab-i nüzûl ve Tefsîr-i Nebî bağlamındaki merfû rivayetlerin tahrir edilme oranları ve sıhhat derecelerinin farklılık arz ettiğidir. Sebab-i nüzûl bağlamındaki rivayetlerin hadis kaynaklarındaki tahrir oranı %16,8 iken doğrudan Hz. Peygamber'in bir âyeti tefsiri mahiyetindeki (Tefsîr-i Nebî) rivayetlerin tahrir oranı %100'dür. Öte yandan sebab-i nüzûl rivayetlerinin yaklaşık %70'inin zayıf hükmünde olduğu buna karşın Tefsîr-i Nebî rivayetlerinin (mütâbaatla birlikte) %100 oranında sıhhat kriterlerini haiz olduğu görülmektedir. Bu durum sebab-i nüzûl rivayetlerinin merfû kapsamında değerlendirildiği iddiasını ve bu rivayetlerin genel sıhhat niteliğinin ne olduğu konusunda derinlemesine analiz yapılmasını gerekli kılmaktadır. Tarafımızca tez çalışmamızı tamamlayıcı mahiyette bu konuyu irdeleyen bir çalışma yapılması planlanmaktadır.

Çalışma esnasında İbn İshâk ve İbn Hişâm'ın eserlerinde senedsiz veya eksik senedle nakledilen birçok rivayetin Taberî'de tam bir isnadla nakledildiği tespit edilmiştir. Tezde bu hususa kısmen değinilmekle birlikte konunun kapsamlı bir çalışmayı hak ettiği kanaatindeyiz. Bundan dolayı her iki eser üzerine zikredilen hususta da bir çalışma yapmayı düşünmekteyiz.

Öte yandan bu çalışmada tefsire dair rivayetlerin hadis kaynaklarında yer almaması hususu ve tefsir tarikleri hakkında verilen hükümlerin hadis tekniğiyle ne denli uyumlu olup olmadığı İbn İshâk tariki üzerinden ele alınmıştır. Benzer şekilde diğer tefsir tarikleri üzerinden de değinilen hususların çalışmaya açık olduğu belirtilebilir. Diğer tarikler üzerine yapılacak çalışmalarla tefsir-hadis ilişkisine çok yönlü katkıların sunulması muhtemeldir. Özellikle Ali b. Ebî Talha, Dahhâk ve Kays b. Müslim tariklerinin çalışılmaya müsait olduğunu ifade etmek gerekir.

Çalışmada İbn İshâk'ın Abdullah b. Abbâs'tan naklettiği rivayetler tetkik edilmiştir. Öte yandan bu rivayetler İbn İshâk'ın tefsire dair birikiminin çeyreğini oluşturmaktadır. Çalışma esnasında yapılan taramalarda İbn İshâk'ın *Câmiu'l-beyân*'da 500 civarı kendine ait görüşü, 250 civarı diğer sahâbî ve tâbiinden naklettiği rivayeti tespit edilmiştir. Bu bulgular İbn İshâk'ın tefsire dair ciddi bir birikimi olduğunu göstermektedir. Çalışmada sınırlılıklardan ötürü bu husus ele alınamamıştır. Zira İbn İshâk'ın tefsir ilmindeki yeri müstakil bir çalışmayı hak etmektedir.

Bu çalışmada İbn Abbâs rivayetleri üzerinden bir kurgu yapılmıştır. Çalışmada da ele alındığı üzere İbn Abbâs'ın tefsire dair rivayetleri birçok açıdan eleştirilmiştir. Hatta bu eleştirilerden olsa gerek muhaddislerin, aynı konuda İbn Abbâs ve ashâbın diğerlerinden rivayet vârid olduğunda, diğer sahâbîlerin rivayetini tercihe meylettiği görülmektedir. Çalışmada da belirtildiği gibi İbn Abbâs rivayetleriyle bir örnekleme yapıldığında hadis kaynaklarında sınırlı sayıda rivayetin var olduğu ortaya çıkmıştır. İbn Abbâs'ın tefsir rivayetlerine karşı muhaddislerin bir çekincesinin olup olmadığı, başka bir sahâbî üzerinden yapılacak çalışmayla analiz edilebilecektir. Özellikle Abdullah b. Mes'ûd ve Ebû Hüreyre'nin Taberî'de yer alan rivayetlerinin ne kadarının hadis kaynaklarında tahrir edildiğinin tespit etmek söz konusu hususu aydınlatacaktır. Ayrıca bu rivayetlerin genel sıhhat değerlendirmesi İbn Abbâs rivayetleriyle karşılaştırıldığında, tefsire dair rivayetlerdeki problemin sadece İbn Abbâs rivayetleriyle sınırlı olup olmadığını gösterecektir. Bu konunun doktora seviyesinde bir çalışmayla ele alınabileceği kanaatindeyiz.

Çalışmamızda tefsir-hadis-siyer ilminde isnad pratiğinin farklılık arz ettiği tespit edilmiş ve bu hususa dair zaman zaman değerlendirmeler yapılmıştır. Bu konunun, isnadlar üzerinden, müstakil olarak doktora seviyesinde çalışılmaya müsait olduğu kanaatindeyiz. Dikkatle seçilmiş bir örneklem kümesi üzerinden isnad analizleri yapılarak söz konusu husus ele alınabilir. Ayrıca İbn İshâk'ın rivayet aktarımında sergilediği yöntemlerin rivayetlerin muhtevasına göre farklılık arz ettiği düşünülmektedir. Nitekim onun özellikle isrâiliyyât türü rivayetlerde sıkça belâğ sîgasını tercih ettiği görülmektedir. Bu durum, isnad hassasiyetini ikinci planda tuttuğu ve rivayetin içerik aktarımını öncelediği şeklinde yorumlanabilir. Buna karşılık ahkâma dair rivayetlerinde sened zincirlerini eksiksiz ve tam bir şekilde zikretmesi dikkat çekmektedir. Bu

da onun, ahkâm rivayetlerinde hadis ilminin metodolojik kriterlerine daha fazla riayet ettiğini göstermektedir. Öte yandan, tefsir ve siyere dair rivayetlerinde ise yeknesak bir tavır sergilemediği, bazen tam isnadlı bazen de isnad kriterlerini tam olarak karşılamayan bir yöntem izlediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla İbn İshâk'ın rivayet pratiğinin, rivayet türüne göre değişkenlik gösteren esnek bir karakter taşıdığı söylenebilir. Bu duruma çalışmada zaman zaman işaret edilmekle birlikte söz konusu husus kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir. Çalışmamızın temel odak noktası farklı olduğu için bu tespitler yeterince tetkik edilememiştir. Konuya dair yapılacak müstakil bir çalışma, İbn İshâk'ın rivayet anlayışının sistematik bir şekilde ortaya konulmasına, rivayet türlerine yaklaşımındaki farklılıkların sebeplerinin tespit edilmesine ve bu farklılıkların hadis ile tefsir literatürüne yansımalarının daha açık bir şekilde anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

Sonuç olarak, tefsire dair bazı rivayetlerin hadis kaynaklarında niçin yer almadığı sorusuna cevap bulmak amacıyla kaleme alınan bu çalışmada metodolojik farklılıkların, tefsir rivayetlerine hadis âlimlerinin yaklaşımlarının ve rivayetlerin hadis kriterlerine göre sıhhat şartlarını sağlamamasının ilgili hususta etkili olduğu ortaya konulmuştur. Esasen bu sebepler birbirinden bağımsız değildir. Zira metodolojik farklılıklar ve rivayetlere yaklaşımların farklılık arz etmesi doğal olarak haberlerin hadis kriterlerine uygun olmamasına zemin hazırlamıştır. Bu açıdan bakıldığında tek yönlü bir sonuç yahut bulgu yerine iç içe geçmiş ve geçişken bir yapı arz eden birden çok sebepten söz edilmesinin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

Kur'an Yolu. Erişim 18 Kasım 2024. <https://kuran.diyanet.gov.tr>

Abbott, Nabia. “Erken Dönem Tefsirin Gelişimi”. çev. Mehmet Akif Koç. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/2 (2002).

Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed Abdülhamîd b. Humeyd. *el-Müntehab min Müsnedi Abd bin Humeyd*. thk. Ebû Abdillâh Ahmed b. İbrâhîm. 3 Cilt. Mansûriyye: Dârü İbn Abbâs, 1430/2009.

Abdullah b. el-Mübârek, Ebû Abdîrrahman el-Hanzalî el-Mervezî. *Kitâbü'l-cihâd*. thk. Nezîh Hammâd. Beyrut: y.y., 1391/1971.

Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'anî. *el-Musannef*. thk. Heyet. 10 Cilt. Kahire: Darü't-Te'sîl, 1435/2015.

Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'anî. *Tefsîru Abdürrezzâk*. thk. Mahmûd Muhammed Abdûh. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.

Acar, Cafer. “Siyer Rivayetlerinde Bir Aktör Olarak İblis/Şeytan”. *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/30 (2016), 311-338.

Adıgüzel, Abdulcabbar. *Ahmed b. Hanbel'de Tefsirin Mahiyeti ve Meşruiyeti Sorunu*. İstanbul: MÜSBE, Doktora, 2024.

Âdil, Hasan Ali. *Abdullah b. Abbâs (ra): hayâtuhu ve tefsîruhu*. Kahire: Müessesetü'l-muhtâr, 2005.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*. thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1434/2013.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Hey'et. 12 Cilt. y.y.: Cem'iyetü'l-Meknez, 1431/2010.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Fedâilü's-Sahâbe*. thk. Vasiyyullah Muhammed Abbâs. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1983.

Ahmed Muhammed Şâkir, Ebü'l-Eşbâl. *el-Bâisü'l-hasîs Şerhu İhtisârî Ulûmi'l-hadîs*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1432/2010.

Akbaş, Mustafa Yasin. “Hadis Kaynaklarındaki Tefsir Bölümlerinin Taberî Tefsiri ile Mukayesesi”. *Akif* 54/2 (2024), 347-364.

- Akbaş, Mustafa Yasin. *Kitâbu't-Tefsîr Literatürü Teşekkül Döneminde Hadis ve Tefsir*. İstanbul: İFAV, 2025.
- Akbaş, Mustafa Yasin. “Muhaddislerin Hicrî İkinci Asır Müfessirleri Hakkındaki Eleştirileri: Gerekçeler ve Etkiler”. *Hicri İkinci Asırda İslâmî İlimler*-3. ed. Hidayet Aydar vd. 41-56. Ankara: İksad, 2022.
- Akdokur, Fatma. “*Tehzîbu'l-Âsâr*” Bağlamında *et-Taberî'nin Hadisçiliği* (224 - 310 h.). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Akın, Ramazan. “Siyer Yazıcılığında İbn İshâk'ın Sîre'si Özelinde Rivayet Nakli ve Aidiyeti Sorunu”. *Siyer Araştırmaları Dergisi* 8 (2020), 191-208.
- Albânî, Ebû Abdîrrahman Muhammed. *Silsiletü'l-ehâdîs'd-daîfe ve'l-mevzûa' ve eserühe's-seyyi' fi'l-ümme*. 14 Cilt. Riyad: Dârü'l-Meârif, 1412/1992.
- Albânî, Ebû Abdîrrahman Muhammed. *Silsiletü'l-ehâdîs-sahîha ve şeyun min fıkhihâ ve fevâidihâ*. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1415/1995.
- Ali b. el-Medîni, Ebü'l-Hasan Ali b. Abdillâh el-Basrî. *Suâlâtü İbn Ebî Şeybe*. thk. Muvaffak Abdullâh Abdulkâdir. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1404/1983.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker fi mustalahâti ehli'l-eser*. thk. Muhammed Nizâr Temîm-Heysem Nizâr Temîm. Beyrut: Dârü'l-Erkâm, 1415/1994.
- Arslan, Abdurrahim. “Uyûnü'l-Eser Yazarı İbn Seyyidi'n-Nâs'a Göre İbn İshâk'ın Güvenirliği”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2016), 1-22.
- Aşıkkutlu, Emin. “Cerh ve Ta'dîl”. *DİA*. 7/394-401. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Aşıkkutlu, Emin. “Meçhul”. *DİA*. 28/286-288. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003.
- Ateş, Hacı. “Vâkıdî'nin İbn İshâk'tan İntihal Yapıp Yapmadığına Dair Bir Değerlendirme”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 27 (2019), 420-454.
- Aydemir, Abdullah. *Tefsirde İsrailiyyât*. Ankara, 1979.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV, 7. Basım, 2013.
- Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî. *Avnu'l-ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. thk. İsmâüddîn es-Sabâbitî. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1422/2001.
- Babanzâde, Ahmed Naim. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi*. 3 Cilt. İstanbul: Evkâf Matbaası, 1346/1928.

- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef. *et-Ta'dîl ve'tercîh li men hurrice lehu el-Buhâriyyu fî'l-Câmi'i's-sahîh*. thk. Ebû Lübâbe Hüseyin. 3 Cilt. Riyad: Darü'l-Livâ', 1406/1986.
- Bağdatlı İsmail Paşa, İsmail b. Muhammed el-Bağdâdî. *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Vekâletü'l-Meârif, 1958.
- Bedruddîn el-Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî Şerhu Sahihi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Begavî, Ebû'l-Kâsım Abdillâh b. Muhammed. *Mu'cemü's-sahâbe*. thk. Muhammed Avd el-Menkûş-İbrahim İsmail el-Kâdî. Kuveyt: Mibretü'l-Âl ve'l-Âshâb, 1432/2011.
- Berâdeî, Abdüssamed b. Muhammed. *el-Cehâle inde'l-muhaddisîn*. Riyad: Dârü'l-Âsime, 2011.
- Berg, Herbert. "İsnad ve Kültürel Belleğin Üretimi: İbn Abbas Örneği". çev. Gülbeyaz Çiçek. *Hadis Tetkikleri Dergisi* XXI/1 (2023), 125-144.
- Berg, Herbert. *The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period*. Londra-New York: Curzon Press, 2000.
- Berg, Herbert. "The Needle in the Haysack: İslamic Origins and the Nature of the Early Sources". *The Coming of the Comforter: When, Where, and to Whom?: Studies on the Rise of Islam and Various Other Topics in Memory of John Wansbrough*. ed. Carlos A. Segovia vd. 271-302. New Jersey: Gorgias Press, 2012.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin. *Delâilü'n-nübüvve*. thk. Abdulmutî' Kala'cî. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Abdullah et-Türkî. 22 Cilt. Kahire: Merkezü Hicr, 1432/2011.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin. *Menâkibü's-Şâfiî*. thk. Ahmer Sakr. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1390/1970.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Atekî. *el-Bahru'z-zehhâr*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah vd. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988.
- Birkeland, Harris. *Old Muslim Opposition Against Interpretation of the Koran*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1955.
- Brockelmann, Carl. "İbn İshâk". *İslâm Ansiklopedisi*. 5/2/757-758. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978.
- Brockelmann, Carl. *Kitâbu't-târîhi'l-edebi'l-Arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî vd.. Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısıryye, 1993.
- Brown, Jonathan A.C. *Hadith Muhammad's Legacy*. Oxford: A One World Book, 2011.

- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *ed-Duafâü's-sağîr*. thk. Ebû Abdillâh Ahmed b. İsmail b. Ebi'l-Ayneyn. y.y.: Mektebetü İbn Abbas, 1426/2005.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar*. thk. Muhammed Züheyr en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dârü Tavki'n-Necât, 1422/2011.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Edebü'l-müfred*. thk. İ'sâm Mûsa Hâdî. Cübeyl: Dârü's-Sâdık, 1434/2013.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-evsat*. thk. Teysir b. Sa'd-Yahyâ b. Abdillâh. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Hâşim en-Nedvî. 8 Cilt. y.y.: Dârü'l-Fikr, ts.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Abdullah İbn Abbas ve Tefsir İlmindeki Yeri”. *Diyanet İlmi Dergi* 11/2 (1972), 74-83.
- Cerrahoğlu, İsmail. “İbn Ebi Hatim ve Tefsiri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1-4 (1970), 35-46.
- Cerrahoğlu, İsmail. “el-Kelbî, Muhammed b. Sâib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/506-507. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Muhammed İbn Cerir et-Taberî ve Tefsiri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 79-101.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Tefsirde Mücâhid ve Ona İsnad Edilen Tefsir”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (1978), 31-50.
- Civelek, Öznur. *Hadis İlminde Telfîk Yöntemi ve Sahîh-i Buhârî'de Telfikli Rivayetler*. İstanbul: MÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Coşkun, Muhammed. *Tefsirin İlk Çağları Kur'an Yorumunun Hazırlık ve Oluşum Dönemleri*. İstanbul: İFAV, 2019.
- Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî. *Ahvâlü'r-ricâl*. thk. Subhî es-Sâmerrâî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1984.
- Cünük, Mustafa. *İbn Abbas Rivayetlerinde İsrailiyat (Sahifetü Ali b. Ebî Talha ve Taberî Örneği)*. Karabük: Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: İFAV, 13. Basım, 2014.
- Çelik, Abdullah. “Bir Cerh Kriteri Olarak Yöneticilere Yakınlık ve Devlet Görevi Almak”. *Mütefekkir* 11/21 (2024), 169-194.

- Çelik, Taha - Akbaş, Mustafa Yasin. “Hadiste Müphem Tevsîk: ‘İtham Etmediği Kişi’ İfadesine İlişkin Değerlendirmeler”. *Bilimname : Düşünce Platformu* 48 (Şubat 2022), 389-428.
- Çetin, Mustafa. “Abdullah İbn Abbas (r.a.) ve Tefsiri”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1983), 227-238.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer. *el-İlelü'l-vârideti fi'l-ehâdisi'n-nebeviyyeti*. thk. Muhammed b. Sâlih ed-Debbâsî. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1432/2011.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer el-Bağdâdî. *Sünenü'd-Dârekutnî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004.
- Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer. *Zikru esmai't-tâbiîn ve men ba'dehum mimmen sahhat rivâyetehû ani's-sikâti 'inde'l-Buhârî ve Müslim*. thk. Bûrân ed-Danâvî- Kemâl Yusuf el-Hût. 2 Cilt. Beyrut: Müessetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1406/1985.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahman et-Temîmî. *el-Müsned (Sünen)*. thk. Hey'et. 3 Cilt. Kahire: Dârü't-Te'sîl, 1436/2015.
- Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd es-Sicistânî. *et-Târih*. thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1429/2008.
- Demir, Mahmut- Özafşar, Mehmet Emin. “Vehb b. Münebbih”. 42/608-610. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Demircan, Adnan. “Akabe Bey'atları”. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti -I- Hz. Peygamber (sas) Dönemi*. ed. Hüseyin Algül-Rıza Savaş. 265-293. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Derveze, Muhammed İzzet b. Abdilhâdî b. Dervîş. *et-Tefsîru'l-hadîs tertîbu's-suver hasebe'n-nüzûl*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 1421/2000.
- Dinç, Ömer. *Erken Dönem Tefsir Geleneğinde Nakil Anlayışı*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2022.
- Doğan, Halil İbrahim. “Hicrî II. Asırda Hadis Rivayeti: Mu'âfâ b. 'İmrân'ın (öl. 185/801) Vasiyet'indeki Belâğ Rivayetler”. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/1 (2023), 280-307.
- Doğanay, Süleyman. “Hadiste Telfîk: Metin Eksenli Bir Araştırma”. *Bilimname : Düşünce Platformu* 1 (2016), 27-50.
- Duman, M. Zeki - Altındağ, Mustafa. “Hurûf-ı Mukattaa”. *DİA*. 18/401-408. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998.
- Dûrî, Abdülazîz. “İbn Şihâb ez-Zühri ve İslâm Tarih Yazıcılığının Başlamışındaki Rolü”. çev. Casim Avcı. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2002), 57-76.

- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke fî vasfî Sünenihî*. nşr. Muhammed b. Lûtfî es-Sabbâğ. Riyad: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1417/1997.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Suâlatü Ebî Ubeydi'l-Âcurrî li Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1431/2010.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Âdil Muhammed-Ammâr Abbâs. 8 Cilt. Kâhire: Dârü't-Te'sîl, 1436/2015.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'âs b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb Arnaûd. Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Ebû Nuaym el-İsfehânî, Ahmed b. Abdillâh. *Delâilü'n-nübüvve*. thk. Muhammed Ravâs Kal'acî-Abdubberr Abbâs. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1406/1986.
- Ebû Nuaym el-İsfehânî, Ahmed b. Abdillâh. *el-Müsnedü'l-müstahrec alâ Sahîhi'l-İmâm Müslim*. thk. Muhammed Hasan eş-Şâfiî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- Ebû Nuaym el-İsfehânî, Ahmed b. Abdillâh. *Hilyetü'l-evliyâ*. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1384/1974.
- Ebû Nuaym el-İsfehânî, Ahmed b. Abdillâh. *Ma'rîfetü's-sahâbe*. thk. Âdil b. Yûsuf. 7 Cilt. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1419/1988.
- Ebû Süleyman er-Rab'î, Muhammed b. Abdillâh. *Târîhu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim*. thk. Abdullâh Ahmed Süleyman el-Hamd. Riyad: Dârü'l-Âsime, 1410/1989.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsilî. *Müsnedü Ebû Ya'lâ*. thk. Hey'et. 6 Cilt. Kahire: Darü't-Te'sîl, 1438/2017.
- Ebû Zür'a er-Râzî, Ubeydullah b. Abdulkerrîm. *ed-Duafâ ve ecvîbetü Ebî Zür'a alâ suâlati'l-Berzâi*. thk. Muhammed b. Ömer el-Ezherî. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2009.
- Elçi, Aziz. *Sâid b. Cübeyr ve Hadis İlmindeki Yeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019.
- Elmalî, Abdurrahman. *Fahreddin er-Râzî'de Esbab-ı Nüzul Değerlendirmesi*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.
- Erdoğan, Nurullah. *Hadiste Tedvin Faaliyetleri ve İbn Şihâb ez-Zührî'nin Tedvindeki Rolü*. Kayseri: EÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Ergin, Mustafa. "Nüzûl Sebeplerinin Teaddüdü ve Müfessirlerin Tercih Kriterleri Bağlamında Hz. Peygamber'in Gizli Kalmasını İstediği Sırrın Mahiyeti Meselesi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2024), 224-238.

- Erkut, Abdülkadir. “8/el-Enfâl Suresinin 48. ve 30. Ayetlerinin Tefsiri Çerçevesinde Şeytanın Temessülü ile İlgili İbn ‘Abbâs’dan Nakledilen Rivayetler”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/2 (2015), 103-132.
- Ersöz, Muhammed. “Bir Tâbiûn Müfessiri İkrime Hakkındaki İthamların Değerlendirilmesi”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (Ocak 2011), 87-102.
- Erul, Bünyamin. “Telfik”. *DİA*. 40/400-401. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2011.
- Eş’arî, Ebû’l-Hasan. “Hâricilerin Temel Görüşleri”. çev. Harun Yıldız. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1997), 351-356.
- Ezber, Muhammet. *Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetlerinin Hadîs Kaynaklarına İntikali (Abdürrezzâk b. Hemmâm’ın Tefsîri ve Rivâyetleri Özelinde)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2023.
- Fayda, Mustafa. “Hz. Muhammed’in Necranlı Hristiyanlarla Görüşmesi ve Mübâhele”. *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]* 2 (1975), 143-149.
- Fayda, Mustafa. “İbn İshak”. *DİA*. 20/93-99. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1999.
- Fayda, Mustafa. “Taberî, Muhammed b. Cerîr”. *DİA*. 39/314-318. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Fellâs, Ebû Hafs Amr b. Ali. *et-Târîh*. thk. Muhammed et-Taberânî. Riyad: Merkezü’l-Melik Faysal, 1436/2015.
- Ferîh, Hâmid Ya’kûb. “el-Alâka beyne ulûmi’l-hadîs ve usûlü’t-tefsîr”. *Mecelletü’l-Buhûsi’l-İslâmiyye* 2 (2014), 91-128.
- Ferrâ, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyâd ed-Deylemî. *Meâni’l-Kur’ân*. Mısır: Dârü’l-Mısriyye, ts.
- Fesevî, Ebû Yusûf Ya’kub b. Süfyân. *el-Ma’rîfe ve’t-târîh*. thk. Ekrem Ziya Ömerî. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1401/1981.
- Fück, Johann. *Muhammad Ibn Ishâq: literarhistorische Untersuchungen*. Frankfurt: Uitgever Niet Vastgesteld, 1925.
- Genç, Nurdan - Özüdoğru, Bekir. “İsnad Ağı, Otorite Alanı ve Rivayetleri Bağlamında Katâde b. Diâme (öl. 117/735)”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2023), 79-110.
- Goldziher, Ignaz. *Mezâhibü’t-Tefsîri’l-İslâmî*. çev. Abdulhalîm en-Neccâr. Mısır: Mektebetü’l-Hancî, 1955.
- Görücüoğlu, Erkam. *İbn Abbas Rivayetlerinin İntikali*. İstanbul: MÜSBE, Doktora, 2025.

- Guillaume, Alfred. *The Life of Muhammad-Translation of Ibn Ishak's Sirat Rasul Allah*. Karaçi: Oxford University Press, 1995.
- Güngör, Haydar. “Hadis Usûlünde Yer Alan Tedlîs Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”. *İSLARA, Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*. ed. Erdem Can Öztürk-Mahmud Esad Erkaya. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları İslara Kitaplığı. 3, 2002.
- Gürler, Kadir. *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği*. Bursa: Emin Yayınları, 2007.
- Gürler, Kadir. “Kur’ân’ın Re’y ile Tefsirini Yasaklayan Rivâyetlere Eleştirel Bir Yaklaşım”. *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (Ocak 2004), 17-46.
- Gürman, Ceyda. “Kur’an’ın Kur’an ile Tefsirinin Erken Dönem Temsilcisi: Etbâu’t-tâbiinden Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem(ö.182/798)”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2020), 16-37.
- Güşen, Seyit Ali. *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali (Fiten Rivayetleri Örneğinde)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2014.
- Güvenç, Mustafa. “Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerir et-Taberî ve Tefsiri”. *TURAN-SAM: Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi* 11/41 (2019), 404-412.
- Hâkim en-Nîsâbüri, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*. thk. Hey’et. 8 Cilt. y.y.: Darü’t-Te’sîl, 1435/2014.
- Hâkim en-Nîsâbüri, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *Ma’rifetü ulûmi’l-hadîs*. thk. Züheyr Şakîk el-Kebbî. y.y.: Dârü İhyâi’l-Ulûm, 1416/1996.
- Hâlid er-Rabât-Seyyid İzzet. *el-Câmî’ li ulûmi’l-imâm Ahmed*. 22 Cilt. Mısır: Darü’l-Felâh, 1430/2009.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr el-Usfûrî. *Tabakâtu Halîfe b. Hayyât*. thk. Süheyl Zekkâr. y.y.: Dârü’l-Fikr, 1414/1993.
- Hamâm, Abdülcevâd. *Cehâletü’r-ruvât ve eseruhâ fî kabûli’l-hadisi’n-nebevî: dirâase te’sîliyye tatbikiyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2015.
- Hamevî, Yakut. “Muahmmmed b. Cerîr b. Yezid b. Kesîr b. Galib (et-Taberî)”. çev. Fethi Ahmet Polat. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2010), 261-292.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Câmî’ li-ahlâki’r-râvî ve âdâbi’s-sâmî*. thk. Mahmud Tahhan. Riyad: Mektebetü’l-Meârif, ts.

- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. thk. Mâhir Yasin el-Fahl. ed-Demmâm: Darü İbni'l-Cevzî, 1432/2011.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Hatîb, Muhammed Acâc. *es-Sünnetü kable't-tedvîn*. Kahire: y.y., 1383/1963.
- Hatiboğlu, İbrahim. “Şu‘be b. Haccâc”. *DİA*. 39/224-226. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Süleymân el-Bustî. *Meâlimü's-Sünen*. Haleb: el-Matbaatü'l-İlmiyye, 1351/1932.
- Hemmâm, Abdülcevâd. *et-Teferrüd fî rivâyeti'l-hadîs ve menhecu'l-muhaddisîn fî kabûlihî ve reddih*. Beyrut: Dârü'n-Nevâdir, 1429/2008.
- Hıdır, Özcan. *Yahudi Kültürü ve Hadisler (İsrâiliyyât-Hadis İlişkisi)*. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Basım, 2018.
- Horovitz, Josef. *el-Megâzi'l-ûlâ ve müellifühâ*. çev. Hüseyin Nassâr. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
- Horovitz, Josef. “The Earliest Biographies of the Prophet and Their Authors”. *Islamic Culture* 2 (1928).
- Horst, Heribert. “Taberî'nin Kurân Tefsiri'neki Rivayetler”. çev. Sabri Çap. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 309-328.
- Humeydî, Abdülazîz b. Abdillâh. *Tefsîru İbn Abbâs ve merviyâtühû fî't-tefsîr min kütübî's-sünne*. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr el-Kureşî. *el-Müsned*. thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî. 2 Cilt. Dimaşk: Dârü's-Sekâ, 1996.
- Hût, Mücâhid. “et-Tefsîru fî kütübî'l-hadîsi's-sitteti (Dirâse Tahliliyye)”. *Mecelletü'l-Külliyyeti'l-İslâmiyyeti'l-Câmia* 2/70 (2023), 52-70.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdurrahim b. el-Hüseyin. *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd*. thk. Abdurrahman Abdülhamid el-Berr. Cidde: Darü'l-Endelüs el-Hadrâ, 1994.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddin Abdurrahim b. el-Hüseyin. *et-Takyîd ve'l-îdâh şerhu Mukaddimeti İbn Salâh*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. y.y.: Mektebetü's-Selefiyye, 1389/1969.

- İbn Abdi'l-Hâdî, Muhammed b. Ahmed b. Abdi'l-hâdî ed-Dımeşkî. *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*. thk. Ekrem el-Bûşî-İbrahim ez-Zeybek. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fî'd-duafâi'r-ricâl*. thk. Mâzin Muhammed es-Sirsâvî. 11 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1434/2013.
- İbn Aleviyye, Ebû Muhammed el-Hasen b. Ali b. el-Kattân. *el-Cüzü'l-evvel mine'l-Müntehab min Fevâidi İbn Aleviyye*. Dımaşk: Zahirîyye Kütüphanesi, 3772/3511.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım. *ez-Zührî*. thk. Şükrullah b. Nimetullah el-Kucânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan. *Târîhu Dımaşk*. thk. Ömer b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr b. Ahmed eş-Şeybânî. *Kitabü'l-cihâd*. thk. Müsâid b. Süleymân. 2 Cilt. Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1409/1989.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Haydarâbâd-Beyrut: Tab'atü Meclisi Dâireti'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye-Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1371/1952.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Merâsîl*. thk. Şükrullah Nimetullah Kucânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. Mekke-Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1998.
- İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Salâh b. Fethi Hilal. Kahire: Fârukü'l-Hadisi li't-Tab'ati ve'n-Neşr, 1427/2006.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe. *el-Musannef*. thk. Sa'd b. Nâsır eş-Şetrî. 25 Cilt. Riyad: Dârü Kunûzi İşbîliyâ, 1436/2015.
- İbn Habîb es-Sülemî, Ebû Mervân Abdulmelik b. Habîb es-Sülemî. *Vasfî'l-Firdevs*. thk. Abdullatif Hasen. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali. *el-İsâbe fî temyîzi's-Sahâbe*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. 14 Cilt. Mısır: Dârü Hicr, 1429/2008.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali. *el-Ucab fî beyâni'l-esbâb*. thk. Abdulhakîm Muhammed el-Enîs. 2 Cilt. y.y.: Dârü İbni'l-Cevzî, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali. *et-Temyîz fî Telhisi tahrîci ehâdisi şerhi'l-Vecîz*. thk. Muhammed es-Sânî. 7 Cilt. Riyad: Dârü Edvâi's-Selef, 1428/2007.

- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhibbuddîn el-Hatîb. 13 Cilt. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 1379/1959.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali. *İthâfû'l-mehera bi'l-fevâidi'l-mühtekira min etrâfi'l-Aşera*. thk. Merkezü Hidmeti's-Sünne ve's-Sîreti'n-Nebeviyye (Müşrif: Züheyr b. Nâsır). 29 Cilt. Medine: el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye Vizârutü's-Şûûni'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1415/1994.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali. *Lisânü'l-Mizân*. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Alemî, 1390/1971.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali. *Mu'cemü'l-müfehres ev Tecrîdü'l-esânidi'l-kütübi'l-meşhûra ve'l-eczâi'l-mensûra*. thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdinî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali. *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. thk. Nureddin İtr. Dimaşk: Matbaatü's-Sabâh, 1421/2000.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali. *Tabakâtü'l-müdellesîn*. thk. Âsım el-Karyûtî. Ammân: Mektebetü'l-Menâr, 1. Baskı, 1983.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali. *Tehzîbü't-Tehzîb*. y.y.: Dârü'l-Fikr, 1404/1984.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Ahmed. *Takrîbü't-Tehzîb*. thk. Ebü'l-Eşbâl Sağîr Ahmed Şağîf el-Pâkistânî. y.y.: Dârü'l-Âsime, ts.
- İbn Halfûn, Ebû Bekr Muhammed b. İsmâîl el-Endelüsî. *el-Mu'lim bi şüyühi'l-Buhârî ve'l-Müslim*. thk. Ebû Abdulbârî Rıdâ Ebû Şâme el-Cezâirî. y.y.: y.y., 1425/2004.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dârü Sâdır, 1415/1994.
- İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed b. Ömer el-İşbîlî. *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. Tunus: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Bustî. *es-Sikât*. thk. Şerefü'd-Din Ahmed. 9 Cilt. y.y.: Dârü'l-Fikr, 1395/1975.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Bustî. *el-Mecrûhin mine'l-muhaddisîn ve'd-duâfâi ve'l-metrûkîn*. thk. Hamdî Abdulmecîd. Riyad: Darü's-Sem'i, 1420/2000.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Bustî et-Temîmî. *Meşâhiru ulemai'l-emsâr ve a'lami fukahâi'l-aktâr*. thk. Merzûk Ali İbrahim. Mansûriyye: Dârü'l-Vefâ, 1411/1991.

- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Bustî. *Sahîhu İbn Hibbân*. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1434/2013.
- İbn Hişâm, Abdülmelik b. Hişâm el-Hımyerî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa es-Sakka vd. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü Mustafa, 1375/1955.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk en-Nîsâbü'rî. *Muhtasaru'l-muhtasan mine'l-Müsnedi's-Sahih*. thk. Hey'et. Kâhire: Darü't-Te'sîl, 1435/2014.
- İbn İshâk, Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî. *es-Sîre (Kitâbü's-siyer ve'l-megâzî*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1398/1978.
- İbn İshâk, Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî. *Sîretu İbn İshak fî'l-Mübtedei ve'l-Meb'asi ve'l-Megâzî*. thk. Muhammed Hamidullah. Konya: Hayra Hizmet Vakfı, 1401/1981.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer ed-Dımeşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. 21 Cilt. y.y.: Dârü Hicr, 1418/1997.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer ed-Dımeşkî. *Tefsîru İbn Kesîr*. thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Dârü Tayyibe: y.y., 1420/1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Hey'et. 4 Cilt. Kâhire: Dârü't-Te'sîl, 1435/2015.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1414/1993.
- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk. *Risâle fî fadli'l-ahbâr ve mezâhibi ehl'l-âsâr ve hakikatü's-sünen*. thk. Abdurrahman Abdulcebbâr el-Ferivâî. Riyad: Dârü'l-Müslim, 1414/1993.
- İbn Mende, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Abdilvehhâb. *Emâlî İbn Mende (Rivâyetü Hayeviyye)*. y.y.: Mevkiu's-Şebeketi'l-İslâmî, 1425/2004.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynuddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî. *Şerhu İleli't-Tirmizî*. thk. Hümmâm Abdurrahîm Saîd. Zerka: Mektebetü'l-Menâr, 1407/1987.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
- İbn Seyyidinâs, Ebü'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî. *Uyûnü'l-eser fî fûnûni'l-Megâzî ve's-Şemâil ve's-Siyer*. thk. İbrahim Muhammed Ramadân. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1414/1993.

- İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî. *Târîhu esmâi's-sikât*. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1430/2009.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî. *Mukaddimetü fî usûli't-tefsîr*. Beyrut: Darü Mektebeti'l-Hayât, 1490/1980.
- İbn Yûnus, Ebû Saîd Abdurrahman b. Ahmed. *Târîhu İbn Yûnus el-Mısri*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbnü'l-Adîm, Kemaluddîn Ömer b. Ahmed. *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. 10 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1988.
- İbnü'l-Cevzî, Cemalüddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *ed-Duafâ ve'l-metrûkûn*. thk. Abdullah el-Kâdî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1985.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-İlelü'l-mütenâhiye fî ehâdisi'l-vâhiye*. thk. İrşâdü'l-Hakki'l-Eserî. 2 Cilt. Faysalâbâd: İdâretü'l-Ulûmi'l-Esriyye, 1401/1981.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-Tefsîr*. thk. Muhammed Zühre vd. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 3. Basım, 1404/1983.
- İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbü'rî. *Kitâbü Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Sa'd b. Muhammed. 2 Cilt. Medine: Dârü'l-Meâsir, 1423/2022.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman Takiyyüddîn. *Ma'rifetü envâi ulûmi'l-hadîs (Mukaddime)*. thk. Nureddîn İtr. Suriye-Beyrut: Dârü'l-Fikr- Dârü'l-Fikri'l-Muâsir, 1406/1986.
- İbrâhîm b. Tahmân, Ebû Saîd el-Horâsânî. *Meşyhatü İbn Tahmân*. thk. Muhammed Tahir Mâlik. Dımaşk: Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, 1403/1983.
- İbrâhîm el-Harbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk el-Bağdâdî. *Kitâbü'l-menâsik ve emâkini turuki'l-Hac*. thk. Hamed el-Câsir. Riyad: Dârü'l-Yemâme, 1969.
- İclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh el-Kûfî. *es-Sikât*. thk. Abdulalîm Abdulazîm el-Bestevî. Medine: y.y., 1405/1985.
- İnan, Sait. "Abdullah b. Mes'ûd'un Hadis Rivâyetindeki Titizliğini İfade Eden Haberlerin Değerlendirilmesi". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2024), 359-388.
- İshâk b. Râhûye, Ebû Ya'kûb İshâk b. Râhûye el-Mervezî. *Müsnedü İshâk b. Râhûye*. thk. Heyet. 4 Cilt. Kahire: Darü't-Te'sîl, 1437/2016.
- İstemi, Fuat. *Hadis ve Tarih Metodolojilerinin Karşılaştırılması (Hicret Rivayetleri Örneği)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2016.

- Jones, J.M.B. "İbn İshāq and al-Wāqidī: The Dream of 'Ātika and the Raid to Naḫla in Relation to the Charge of Plagiarism". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 22/1(3) (1959), 41-51.
- Jullandri, Rashid Ahmad. "Qur'anic Exegesis and Classical tafsīr". *The Islamic Quarterly* 12 (1968), 71-119.
- Juynboll, G.H.A. "İbn Ömer'in Azadlı Kölesi Nâfi' ve Onun Hadis Literatüründeki Yeri", *İsnad Analiz Yöntemleri*. çev. Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Juynboll, G.H.A. *Muslim Tradition: Studies in Chronology, Provenance and Authorship of Early Hadith*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Juynboll, G.H.A. "Nâfi'". *El2*. Leiden-New York: Brill, 1993.
- Kağıt, Nurullah. "Teorik ve Pratik Yönleriyle Mechûl Râvî". *İdrak Dini Araştırmalar Dergisi* 2/1 (2022), 41-86.
- Kahraman, Hüseyin. *Hadis İlminde Bir Cerh Terimi Olarak İrcâ ve Mürciâ Râvîler*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Kanca, Fatih. "Taberî'nin Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk Adlı Eserinde Esbâb-ı Nüzûl". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 399-429.
- Kandemir, Yaşar. *Mevzû Hadisler*. İstanbul: İFAV, 9. Basım, 2015.
- Karacabey, Salih. "Sâlih Cezere". *DİA*. 36/37. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Karadeniz, Hatice. "İstilahlaşma Sürecinde Münker Hadis Kavramı". *Hadis ve Siyer Araştırmaları (Dergi)* 3/2 (2017), 57-92.
- Karakaya, Zühal. "Ebû Dâvûd'un Sünen'inde Metrûk veya Metrûkü'l-hadîs Râvîler ve Rivayetleri". *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 3/2 (2017), 9-54.
- Karataş, Ali. "Tefsir İlminde Rivayet Algısı". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 21-57.
- Karataş, Mustafa. "Hadislerde İsnâd Sistemi". *Diyanet İlmi Dergi* 39/4 (2003), 71-84.
- Katip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdad: Mektebetü'l-Müsenna, 1941.
- Kaya, Mesut. *Taberî Tefsiri'nin Kaynakları*. İstanbul: İFAV, 2. Basım, 2022.
- Kaya, Süleyman. *Erken Dönem Kitap Tasavvuru -Tefsir-*. İstanbul: İFAV, 2023.

- Kaya, Süleyman. “Üç Sahîfe Üzerinden Tefsir-Hadis İlişkisine Dair Bir Değerlendirme”. *Dergiabant* 10/2 (2022), 302-323.
- Kazan, Tahsin. “Hadis Rivayetinde Teferrüd ve Kısımları”. *Batman Akademi Dergisi [Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi]* 3/2 (2019), 86-97.
- Keskin, Yusuf Ziya. “Hadis Usûlünde Ferd ve Garib”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2000), 27-41.
- Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca’fer. *er-Risâletü’l-müstetrafe li beyânî meşhûri kütübi sünneti’l-müşerrefe*. thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî. y.y.: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 6. Basım, 1421/2001.
- Kızıl, Fatma. *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde İlk Dönem Tefsir Faaliyetleri -İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi-*. Ankara: Kitâbiyât, 2003.
- Koçyiğit, Talat. “Abdullah b. İdrîs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/110. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Köse, Saffet. “İbn Vehb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/441-442. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kurt, Hasan. *Taberî’nin Hayatı ve Tarihçiliği*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 1991.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî. *el-Câmi‘ li-Âhkâmî’l-Kur’ân*. Riyad: Dârü’l-Âlemi’l-Kütüb, 2003.
- Kutlu, Sönmez. “Mürce”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kuzudişli, Ali. “Hadis Hırsız (Sâriku’l-Hadîs): Bir Cerh Teriminin Anlattıkları”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4/8, 2015
- Kuzudişli, Ali. “İsrailiyat Hadis Rivayetleri Arasına Nasıl Karıştı?” *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi* 1 (2017), 25-53.
- Kuzudişli Bekir. *Hadis Rivayetinde Bağlam*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Leknevî, Ebû’l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed. *er-Ref’ ve’t-tekmil fi’l-cerh ve’t-ta’dil*. thk. Abdulfettah Ebû Ğudde. Halep: y.y., 3. Basım, 1407/1986.
- Magomet (Muhammad), Batchaev. *Siret-i İbn İshak’ta Tefsir Rivayetleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2013.

- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Medînî. *el-Muvattâ'*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zâmî. 8 Cilt. Abu Dabi: Müessesetü Zâhid b. Sultân, 1425/2004.
- Mennâu'l-Kattân. "Esbab-ı Nüzûl". çev. Erdoğan Pazarbaşı-İbrahim Görener. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/11 (2001), 153-172.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Motzki, Harald. *Batı'da Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*. ed. Bülent Uçar. İstanbul: Hadisevi Yayınları, 2006.
- Motzki, Harald. *İsnâd ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*. çev. Bekir Kuzudişli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Motzki, Harald. *Reconstruction of a Source of Ibn Ishâq's Life of the Prophet and Early Qur'ân Exegesis: A Study of Early Ibn 'Abbâs Traditions*. New Jersey: Gorgias Press, 2017.
- Muhammed Sâlih Muhammed Süleymân. "Menhecü'l-muhaddisîn fî nakdi merviyâtı't-tefsîr". *Mecelletü Ma'hedi'l-İmâmî's-Şâtibî* 21 (2015), 135-228.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Muhammed Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: y.y., 1423/2002.
- Muranyi, Miklos. "Ibn Ishâq's Kitâb al-Maghâzî in der Riwâya von Yûnus b. Bukayr. Bermerkungen zur frühen Überlieferungsgeschichte". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 14 (1992), 214-275.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar bi nakli'l-adli ani'l-adl ilâ Rasûlillah*. thk. Hey'et. 7 Cilt. Kâhire: Dârü't-Te'sîl, 1435/2014.
- Nagel, Tilman. *Die Qissas al-anbiya-': ein Beitrag zur arabischen Literaturgeschichte*. Bonn: Ren Friedrich Wilhelm, Doktora, 1967.
- Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak el-Bağdâdî. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramadân. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1417/1997.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb el-Horâsânî. *el-Müctebâ (es-Sünenü's-suğrâ)*. thk. Hey'et. 9 Cilt. Kâhire: Dârü't-Te'sîl, 1433/2012.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb el-Horâsânî. *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*. thk. Bûrân ed-Danâvî-Kemâl Yusuf el-Hût. Beyrut: Müessesetü's-Sekafiyye, 1405/1984.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb el-Horâsânî. *Meşyâhatü'n-Nesâî (Tesmîyetü's-şuyûh)*. thk. Şerîf Hâtîm el-Avnî. Mekke: Dârü 'Alemlî'l-Fevâid, 1423/2002.

- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb el-Horâsânî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Kâhire: Dârü't-Te'sîl, 1433/2012.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *et-Takrîb ve't-teysîr li ma'rifeti Süneni'l-beşîri'n-nezîr fî usûli'l-hadîs*. thk. Muhammed Osmân el-Huş. Beyrut: Darü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985.
- Nöldeke vd., Theodor. *Geschichte des Qorâns*. 3 Cilt. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1909.
- Nu'mânî, Muhammed Abdürreşîd. "Kitabü'l-âsâr Mukaddimesi". çev. Mehmet Özşenel. *SÜİFD* 1 (1996), 233-251.
- Ögtem, Ramazan. *İsnadda İbham*. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2024.
- Önder, Abdullah. *Te'vili Açısından Taberî, Zemahşerî ve Bursevî'nin Tefsirlerinde Huruf-u Mukatta'a*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2016.
- Öz, Şaban. *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2006.
- Özafşar, Mehmet Emin. "Vekî' b. Cerrâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/8-9. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özaktan, Fatih. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Siyerin Rolü*. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2017.
- Özçelik, Sedat. *İbn Şihâb ez-Zührî'nin Hayatı ve Hadisçiliği*. Ankara: AÜSBE, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Özkan, Halit. "Tedvin Tarihinde Emevi Sarayı ve Zührî'nin Mirasına Bir Örnek: Şuayb b. Ebû Hamza Nüshası". *Dîvân* 17/32 (2012), 1-37.
- Özkan, Halit. "Zührî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/544-549. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özpınar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu, 2013.
- Özşenel, Mehmet. "Hadiste İlk Musannifler ve Ebû Hanîfe'nin Tasnifteki Rolü". *EKEV Akademi Dergisi* 12/34 (2008), 191-202.
- Özşenel, Mehmet. *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları: Şeybânî Örneği*. İstanbul: İFAV, 2015.
- Öztürk, Mustafa. "Mevâlî Râviler ve Geçmiş Kültürlerin Hadislere Etkisi: Hicrî İlk İki Asır". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 4/1 (2006), 7-37.

- Paksoy, Kadir. “Hadis Metodolojisiinde İdrâc ve Müdrec Hadisler -I-”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/2 (2005), 105-124.
- Polat, Salahattin. “İsmâîl b. Ayyâş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/85. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer et-Teymî. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Rebî' b. Habîb, Rebî' b. Habîb b. Ömer el-Ezdî el-Basrî. *el-Câmiu's-sahîhi'l-Müsned*. thk. Muhammed İdrîs-Aşûr Yûsuf. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Hikme, 1415/1997.
- Reccâl, Râşid Abdülmün'im. *Tefsîru İbn Abbas el-müsemma sahîfetü Ali b. Ebî Talha*. Beyrut: Müessesetü's-Sekafiyye, 1991.
- Rippin, Andrew. “Tafsir Ibn ‘Abbas’s and Criteria for Dating Early Tafsir Text”. *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 19 (1994), 38-83.
- Robson, James. “İbn İshak’ın İsnad Kullanışı”. çev. Talat Koçyiğit. *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1962), 117-126.
- Sabuncu, Ömer. “Siyer Eserleri”. *İslam Tarihi Kaynakları*. ed. Adnan Demircan. 11-42. İstanbul: Mana Yayınları, 2019.
- Saîd b. Mansûr, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr el-Horasânî. *es-Sünen*. thk. Heyet. 10 Cilt. Riyad: Darü'l-Elûke, 2012.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân*. thk. Heyet. Cidde: Dârü't-Tefsîr, 1436/2015.
- San'ânî, Ebû İbrâhîm Muhammed b. İsmâîl el-Kahlânî. *Tavdîhu'l-efkâr li meâni tenkîhi'l-enzâr*. thk. Ebû Abdîrrahmân Salâh b. Muhammed. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Sâyis, Muhammed Ali. *Târîhu'l-fikhî'l-İslâmî*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Schacht, Joseph. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford: The Clarendon Press, 1975.
- Schoeler, Gregor. *İslam'ın İlk Dönemlerinde Yazı ve Rivâyet*. çev. Güllü Yıldız. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022.
- Schöller, Marco. *Exegetisches Denken und Prophetenbiographie: Eine quellenkritische Analyse der Sira-Überlieferung zu Muhammads Konflikt mit den Juden*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1998.

- Schöller, Marco. "Sîra and Tafsîr: Muhammad al-Kalbî on the Jews of Medina". *The Biography of Muhammad: The Issue of the Sources*. thk. Harald Motzki. 18-48. Leiden: Brill, 2000.
- Sehavî, Şemsuddîn Ebü'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahmân. *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfîyyetü'l-hadis li'l-Irâkî*. thk. Ali Huseyn Ali. 4 Cilt. Mısır: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdulkerim b. Muhammed el-Mervezî. *el-Ensâb*. thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1998.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü*. İstanbul: Şule Yayınları, 1994.
- Serrâc, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. İshâk el-Horâsânî. *Hadîsü's-Serrâc*. thk. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ukkâşe. y.y.: el-Fârukü'l-Hadise, 1425/2004.
- Sezgin, Fuad. *Târîhü't-türâsî'l-Arabî (el-Ulûmü's-şer'iyye)*. çev. Mahmûd Fehmi Hicâzî. 4 Cilt. Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991.
- Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Soycan, Mustafa. "Tefsir-Siyer İlişkisi ve Taberî Örneği". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (2019), 471-496.
- Suiçmez, Yusuf. "Ref' Problemi". *İslâmiyât* 10/2 (2007), 123-146.
- Süheyl Zekkâr. "İbn İshak'ın Hayatı". çev. Mustafa Sabri Küçükaşçı. *ÖNERİ: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/4 (1996), 181-187.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Saîd el-Mendûb. 2 Cilt. Lübnân: Darü'l-Fikr, 1. Basım, 1416/1996.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr. *el-Leâliü'l-masnûa'*. thk. Salah b. Muhammed b. Uveydâ. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tabakâtu'l-huffâz*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1982.
- Süyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürü'l-mensûru fî't-Tefsîri bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1433/2011.
- Süyûtî, Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbü'n-Nevâvî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü Kevser, 2. Basım, 1415/1995.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *el-Müsned*. thk. Mâhir Yasin el-Fahl. 4 Cilt. Kuveyt: Ğirâs, 1425/2004.

- Şahyar, Ayşe Esra. *Kütüb-i Sitte'den Örneklerle Zayıf Hadis Rivayeti (Metodolojik Anlam ve Yorum)*. İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.
- Şahyar, Ayşe Esra. *Sahîh-i Buhârî: Kitap Adları ve Muhteva Tahlili*. İstanbul: İFAV, 2023.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali el-Yemenî. *Fethu'l-kadîr*. Dimaşk-Beyrut: Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 2. Basım, 1419/1998.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed eş-Şâmî. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik İvadullah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrâhîm. 10 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Haremeyn, 1415/1994.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed eş-Şâmî. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdilmecîd. 25 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1983.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l- beyân fî te'vîli âyi'l-Kur'ân (Ahmed Muhammed Şakir neşri)*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Âmülî. *Câmiu'l- beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. y.y.: Dârü'l-Hicr, 1422/2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Âmülî. *Tehzîbü'l-âsâr (Müsnedü Ali)*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Beyrut: Matbaatü'l-Medenî, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Âmülî. *Tehzîbü'l-âsâr (Müsnedü İbn Abbâs)*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. 2 Cilt. Beyrut: Matbaatü'l-Medenî, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Âmülî. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 11 Cilt. Beyrut: Dârü't-Türâs, 2. Basım, 1387/1967.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî. *Şerhü meâni'l-âsâr*. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr-Muhammed Seyyid Câdilhak. 5 Cilt. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1414/1994.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. thk. Şuayb el-Arnaûd. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.
- Tarâbîşî, Mutâ'. *Ruvâtü Muhammed b. İshâk fî'l-Megâzî ve's-Siyer ve sâiri'l-merviyât*. Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1414/1994.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd el-Basrî. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hicr, 1419/1999.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleymân (ed.). *Mevsûatü't-tefsîri'l-me'sûr*. 24 Cilt. Cidde-Beyrut: Merkezu'd-Dirâsât-Dârü İbn Hazm, 1439/2017.
- Tehânevî, Zafer Ahmed. *Kavâid fî ulûmi'l-hadis*. thk. Abdulfettah Ebû Ğudde. Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, ts.

- Tekin, Metin. *Ana Hatlarıyla Hâriciler ve Hadis*. Kahramanmaraş: Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2018.
- Terzi, Mustafa Zeki. “Dâvûd b. Husayn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/28-29. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-İlelü's-sağîr*. thk. ‘İsâm Mûsa Hâdî. Cübeyl: Darü's-Sıddîk, 1434/2013.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen*. thk. Hey'et. 5 Cilt. Kâhire: Dârü't-Te'sîl, 1435/2015.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Tertîbü ilelü't-Tirmizî'l-kebîr*. thk. Subhî es-Sâmerrâî vd. Beyrut: Alemü'l-Kütüb-Mektebetü'n-Nahdeti'l-Arabiyye, 1409/1988.
- Tokpınar, Mirza. *Abdürrezzak b. Hemmam ve Musannaf'ı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- Toksarı, Ali. “İbrahim b. Sa'd”. *DİA*. 21/349. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Topal, Ramazan. “İbrâhim b. Sa'd (183/799) ve Kitabü'l-Mübtede' ve'l-Meb'as ve'l-Meğâzî Rivayetinin Ahmed b. Hanbel'in Müsned'ine Yansıması”. *Akademik Siyer Dergisi* 3/6 (2022), 68-92.
- Topgül, Muhammed Enes. “Bir Cerh Sebebi Olarak Teşeyyu' (Şiilik Eğilimi) Kavramına Tarihsel Bir Bakış”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/1 (2012), 47-76.
- Topgül, Muhammed Enes. *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* İstanbul: İFAV, 1. Basım, 2019.
- Turan, Erhan. *Vehb b. Münebbih ve Rivâyetleri*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora, 2024.
- Türcan, Saliha. *Tefsir Rivayet Geleneğinin Dönüşümü- İbn Kesîr ö.774/1373 Tefsiri Örneği Üzerinden-*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2011.
- Türcan, Zişan. “Hadis Rivayet Geleneği ve Tefsir -Sahîhu'l-Buhârî'nin Kitâbu't-Tefsîr'i Örneği-”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (2010), 249-282.
- Türcan, Zişan. “Üçüncü Asır Hadis Musannefatı Üzerine Eş-Şâfiî'nin Etkisi”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 7/1 (2009), 87-100.

- Türk, Nurdoğan. “Klasik Kaynaklarda Menkûl İbn Abbâs’a Atfedilen Bazı Tarikler Üzerine Bir Değerlendirme (Tefsir İlmi Bağlamında)”. *e-Şarkiyat: İlmî Araştırmalar Dergisi* 12/26 (2020), 194-225.
- Ukaylî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr. *ed-Duaîfû’l-kebîr*. thk. Hey’et. y.y.: Dârü’t-Te’sîl, 2013.
- Ulu, Arif. “Hadis Rivâyetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XII/1 (2012), 119-166.
- Uludağ, Süleyman. *İslâm Düşüncesinin Yapısı: Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*. İstan: Dergah Yayınları, 1999.
- Ünal, Saliha. *Hemmâm b. Münebbih ve Vehb b. Münebbih’in Hadis İlmindeki Yeri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2008.
- Ünal, Abdullah. “İbn İshak ve Hadis Rivayetindeki Yeri”. *Şarkiyat: İlmî Araştırmalar Dergisi* I/2 (2009), 97-113.
- Vâhidî, Ebû’l-Hasen Ali b. Ahmed en-Nisâbü’rî. *Esbâbü’n-nüzûl*. thk. Mâhir Yasin el-Fahl. y.y.: Dârü’l-Meymân, 1426/2005.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Kitâbü’l-megâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Alemî, 1409/1989.
- Wellhausen, Julius. *Muhammed In Medina: Das Ist Vakidi’s Kitab Almaghazi In Verkürzter Deutscher Wiedergabe (1882)*. Montana: Kessinger Publishing, 2010.
- Yağcı, Hızır. “Atâ b. Ebû Rebâh ve Hadis İlmindeki Yeri”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi [Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 7/1 (2021), 825-854.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerîyyâ. *Suâlâtü İbni’l-Cüneyd*. thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kahire: el-Fârûku’l-Hadîse, 1428/2007.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerîyyâ. *Târîhu İbn Maîn (Rivâyetü İbn Muhriz)*. thk. Muhammed Kâmil el-Kassâr. 2 Cilt. Dimaşk: Mu’cemü’l-Lügati’l-Arabiyye, 1405/1985.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerîyyâ. *Târîhu İbn Maîn (Rivâyetü’l-Dârimî)*. thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. Dimaşk: Darü’l-Me’mûn, ts.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerîyyâ. *Târîhu İbn Maîn (Rivâyetü’l-Dûrî)*. 2 Cilt. Kâhire: Dârü’l-Fârûk, 1434/2013.
- Ya’kûbî, Ahmed b. Ebi’l-Ya’kûb b. Ca’fer. *Târîhu’l-Ya’kûbî*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1412/1992.

- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh. *Mu‘cemü’l-büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 1995.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh. *Mu‘cemü’l-udebâ’*. thk. Ahmed Ferid Rıfâî. 20 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1357/1938.
- Yaşar, Mehmet. “İbn Abbas’ın Tefsir Kaynakları ve Tefsir Metodunun İncelikleri Üzerine”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/2 (2022), 1499-1539.
- Yatkın, Nihat. *Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe ve Kitâbu’l-Musannef’i*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 1998.
- Yazıcı, Burhan. *Muhammed b. Sâib el-Kelbî’nin Tefsirciliği*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2024.
- Yazıcı, Hafize. *Ubeydullah b. Abdullah ve Hadis İlmindeki Yeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2015.
- Yıldız, Fatma. *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet ve Meçhul Râviler*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora, 2021.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Ca‘fer b. Yahyâ el-Bermekî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/4. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yılmaz, Yasin. “Bir Siyer Müellifi Olan İbn İshak’taki Bazı Hâdiseler Örneğinde Siyer-Tefsir İlişkisi”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22 (2013), 100-127.
- Yılmazörnek, Betül. *Hicrî İlk Üç Asırda Râvî Tekzibi*. İstanbul: MÜSBE, Doktora, 2023.
- Yücel, Ahmet. “Cehâletü’r-Râvî ve İlgili Terimler”. *İLAM Araştırma Dergisi* 1/2 (1996), 145-160.
- Yücel, Ahmet. “Cerh Lafızlarından ‘Münkerü’l-Hadis’ ve Farklı Kullanımları”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15 (1997), 199-210.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Dîvânü’d-duafâ ve’l-metrûkîn ve halkun mine’l-mechûlîn ve sikâtun fihim lîn*. thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî. Mekke: Mektebetü’n-Nahdeti’l-Hadîse, 1387/1967.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-İber fî haberi men ğaber*. thk. Ebû Hâcir Muhammed Zağlul. 4 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Kâşif*. thk. Muhammed Avvâme. Cidde: Dârü’l-Kılble, 1413/1992.

- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Muğnî fî 'd-duâfâ*. thk. Nureddin İtr. 2 Cilt. Haleb: y.y., ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü'l-i 'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Muhammed Rıdvân vd. 5 Cilt. Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Hadîs, 1427/2006.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Zikrû esmâi men tüküllime fîhî ve hüve müvessak*. thk. Muhammed Şekûr. Zerka: Mektebetü'l-Menâr, 1406/1986.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. "Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât". çev. Muhammet Yılmaz. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2002), 155-189.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Bahadır. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kurân*. thk. Yusuf Abdurrahman Mar'aşlı vd. 4 Cilt. Dârü'l-Ma'rife, 1410/1989.
- Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmûd ed-Dımeşkî. *el-A'lâm*. 8 Cilt. y.y.: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

EKLER

Ek-1: Merfû Rivayetler

Tablo 4: Merfû Rivayetler

No	Rivayetin Konusu	İbn İshâk-İbn Abbâs Arası Tarik	Taberî-İbn İshâk Arası Tarik	Rivayetin Hangi Ayet/Ayetler le İlişkili Olduğu	Rivayetin Sıhhati	Zayıfsa Nedeni	Kaynağın a Göre Türü	Meşhur Hadis Eserlerinde Tahriri	Diğer Kaynaklarda Tahriri	Rivayetin Kapsam ı
1	Yahudilerin Hurûf-ı Mukattâ Te'vili	Kelbî<Ebû Sâlih	İbn Humeyd <Seleme	el-Bakara 2/1; Âl-i İmrân 3/7	Zayıf	Kelbî ve Ebû Sâlih'in zayıf râviler olması	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, Buhârî'nin Târihu'l-kebir'inde muhtasar olarak üç ayrı senedle	Sebeb-i Nüzûl
2	İsrâiloğullarının Allah'ın Emrini Değiştirmeleri ve Alay Etmeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd <Seleme	el-Bakara 2/58-59	Zayıf ancak mütâbaala hasen li gayrihi seviyesinde	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Ebû Hureyre'den muttasıl senedle Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim ve Tirmizî'de mevcut.	İbn Hişâm'da; Ebû Hureyre'den Muttasıl senedli, İbn Abbâs'tan müphem senedli.	Tefsîr-i Nebî

3	Yahudilerin cehennem azabının 7 gün süreceği inancında olması	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Bakara 2/80	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm ve İbn Ebî Hâtim'de senedli	Sebeb-i Nüzûl
4	Yukarıdaki Rivayetin Benzeri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	el-Bakara 2/80	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok.	İbn Hişâm, İbn Ebî Hâtim ve Taberânî'nin <i>el-Mu'cemü'l-kebir</i> 'inde muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
5	Muâz b. Cebel ve Bîsr b. Berâ'nın Yahudilerin Hz. Peygamber'in rîsâletinin hak olduğunu bilmelerine rağmen gizlemeleri üzerine onlarla tartışmaları	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	el-Bakara 2/89	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da kısmî/munkatı' senedli, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli, Ebû Nuaym'da munkatı' senedli	Sebeb-i Nüzûl

6	Yukarıdaki Rivayetin Aynısı	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Bakara 2/89	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da kısmî/munkatı' senedli, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli, Ebû Nuaym'da munkatı' senedli	Sebeb-i Nüzûl
7	İbn Sûriyya'nın Hz. Peygamber'i tasdik etmek için mucize istemesi	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime ve Saîd	İbn Humeyd < Seleme	el-Bakara 2/99	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
8	Yukarıdaki rivayetin benzeri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Bakara 2/99	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
9	Mâlik b. Sayf'ın Hz. Peygamber'in risâletine dair Yahudilerin vermiş olduğu ahdi inkar etmesi	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Bakara 2/100	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl

10	Yukarıdaki rivayetin benzeri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humejd < Seleme	el-Bakara 2/100	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
11	Yahudilerden Râfi b. Hureymele ve Vehb b. Zeyd'in Hz. Peygamber'den mucize istemeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humejd < Seleme	el-Bakara 2/108	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
12	Yukarıdaki rivayetin tahvili	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Bakara 2/108	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
13	Yahudilerden Huyeyy b. Ahtab ve kardeşi Ebû Yâsir'in insanları İslâm'dan alıkoymak istemeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humejd < Seleme	el-Bakara 2/109.	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl

14	Yukarıdaki Rivayetin Tahvili	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Bakara 2/109.	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
15	Necrân Hristiyanlarıyla Yahudilerin Birbirlerinin İnançları Üzerine Tartışmaları	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	el-Bakara 2/113	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
16	Yukarıdaki rivayetin tahvili	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Bakara 2/113	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
17	Yahudilerden Râfi b. Hureymele'nin Hz. Peygamber'i tasdik etmek için Allah ile konuşmak istemesi	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Bakara 2/118	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl

18	Yukarıdaki rivayetin tahvili	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humejd < Seleme	el-Bakara 2/118	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
19	Yahudi ve Hristiyanların kendi dinlerini hak görmeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Bakara 2/135	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de senedli ancak İbn Ebî Hâtim rivayetindeki hocasını senedden düşürmüştü.	Sebeb-i Nüzûl
20	Yukarıdaki rivayetin tahvili	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humejd < Seleme	el-Bakara 2/135	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de senedli ancak İbn Ebî Hâtim rivayetindeki hocasını senedden düşürmüştü.	Sebeb-i Nüzûl
21	Yahudilerin İsa'yı inkar etmeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Bakara 2/133-135	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl

22	Yukarıdaki rivayetin benzeri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	el-Bakara 2/133-135	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
23	Yahudilerin Kiblenin Tahvili Sonrası Hz. Peygamber ile Tartışmaları	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Bakara 2/142-143	Zayıf ancak mütâbaatla hasen li gayrihi seviyesinde	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Buhârî ve Nesâî'de (es-Sünenü'l-kübrâ), Berâ b. Âzib ve İbn Ömer'den benzer rivayetler (tam mütâbaat söz konusu değil)	İbn Hişâm'da İbn İshâk'tan nakille senedsiz, İbn Ebî Hâtim ve Beyhâkî'de tam senedli.	Sebeb-i Nüzûl
24	Yukarıdaki rivayetin tahvili	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	el-Bakara 2/142-143	Zayıf ancak mütâbaatla hasen li gayrihi seviyesinde	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Var, Berâ b. Âzib ve İbn Ömer'den benzer rivayetler (tam mütâbaat söz konusu değil)	İbn Hişâm'da İbn İshâk'tan nakille senedsiz, İbn Ebî Hâtim ve Beyhâkî'de tam senedli.	Sebeb-i Nüzûl
25	23 no'lu rivayetin muhtasarı	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	el-Bakara 2/142-143	Zayıf ancak mütâbaatla hasen li gayrihi seviyesinde	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Var, Berâ b. Âzib ve İbn Ömer'den benzer rivayetler (tam mütâbaat söz konusu değil)	İbn Hişâm'da İbn İshâk'tan nakille senedsiz, İbn Ebî Hâtim ve Beyhâkî'de tam senedli.	Sebeb-i Nüzûl

26	Şehitlerin Cennetteki Makamı	Hâris b. Fudayl < Mahmûd b. Lebîd	Ebû Küreyb < Abde ve Abdurrahim	el-Bakara 2/154	Hasen	Yok	Merfû	İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel'de İbn Abbâs-İbn İshâk arası aynı senedle	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de kısmî, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl
27	Yahudilerin Hz. Peygamber'in Rîsâletine Dair Bildiklerini Açıklamayı Reddetmeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Bakara 2/159	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
28	Yukarıdaki rivayetin tahvili	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	el-Bakara 2/159	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
29	Yahudilerin Hz. Peygamber'in İslam Davetini Reddetmeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	el-Bakara 2/170	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
30	Yukarıdaki rivayetin aynısı	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Bakara 2/170	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl

31	Mekke'nin Fethi İçin Ramaza Ayında Oruçlu İken Yola Çıkıldığı	Zührî < Ubeydullah b. Abdillâh	Ebû Küreyb ve Hennâd < Yûnus	el-Bakara 2/185	Aslen hasen. Mütâbaatla sahih li ğayrihî	Yok	Merfû	İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel'de İbn İshâk-İbn Abbâs arası aynı senedle. Sahabeden dağılan başka tarikler mevcut	İbn Hişâm'da senedsiz	Ahkam
32	Yukarıdaki Rivayetin Muhtasarı	Zührî < Ubeydullah b. Abdillâh	Ebû Küreyb ve Hennâd < Abde	el-Bakara 2/185	Aslen hasen. Mütâbaatla sahih li ğayrihî	Yok	Merfû	İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel'de İbn İshâk-İbn Abbâs arası aynı senedle. Sahabeden dağılan başka tarikler mevcut	İbn Hişâm'da senedsiz	Ahkam
33	Münafıkların Rec'i Gazvesi'ne Şehit Olanları Tahkir Etmeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Bakara 2/204-207	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da munkatı, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl

34	Yukarıdaki Rivayetin Benzeri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	el-Bakara 2/204-207	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhullüğü	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da munkatı, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl
35	Hz. Peygamber'in Eşleri Hayızlı İken Onlarla Uyuması	Zührî < Urve < Nüdbe	Temîm el-Muntasır < Yezîd b. Hârûn	el-Bakara 2/222	Zayıf. Ancak manen mütâbaatla hasen li gayrihî addedilebilir	Nüdbe'nin meçhullüğü, seneddeki bazı hatalar	Merfû	Ahmed b. Hanbel aynı tarikle nakletmiştir. Abdürrezzâk, İbn Ebî Şeybe, İbn Râhûye, Dârimî, Ebû Dâvûd ve Nesâî farklı tarikle hadis tahrir etmiştir. Abdürrezzâk ve İbn Râhûye hariç hepsi muttasıl senedle.	İbn Hibbân ve Taberânî'de farklı tarik, muttasıl senedle.	Ahkam
36	Hayızdan Sonra Eşlerin Birbirlerine Yaklaşmalarının Sınırları	Ebân b. Sâlih < Mücâhid	Ya'kûb b. İbrâhîm < İbn Uleyye	el-Bakara 2/222	Aslen hasen. Mütâbaatla sahih li gayrihî	Yok	Hükmen Merfû	Dârimî'de mevcut, İbn İshâk'a kadar isnad aynı, İbn İshâk'tan sonrası farklı bir tarik	İbn Ebî Hâtim'de başka tarikle, benzer ifadeler	Ahkam

37	Cinsî Münasebetin Sınırları	Ebân b. Sâlih < Mucâhid	Ebû Küreyb < Muhâribî	el-Bakara 2/223	Aslen hasen. Mütabaatla sahih li ğayrihî	Yok	Merfû	İbn Ebî Şeybe, Dârimî ve Ebû Dâvûd'da İbn İshâk'tan farklı tariklerle muttasıl sened. Ayrıca İbn Ebî Şeybe'de Mucâhid'den ayrılan ayrı bir tarik daha mevcut.	Taberânî ve Hâkim benzer tarik, muttasıl senedle.	Ahkam
38	Yukarıdaki rivayetin benzeri	Ebân b. Sâlih < Mucâhid	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Bakara 2/223	Aslen hasen. Mütabaatla sahih li ğayrihî	Yok	Merfû	İbn Ebî Şeybe, Dârimî ve Ebû Dâvûd'da İbn İshâk'tan farklı tariklerle muttasıl sened. Ayrıca İbn Ebî Şeybe'de Mucâhid'den ayrılan ayrı bir tarik daha mevcut.	Taberânî ve Hâkim benzer tarik, muttasıl senedle.	Ahkam

39	Dinde Zorlama Yoktur Ayetinin Ensâr'dan Husayn Hakkında Nâzil Olması	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	el-Bakara 2/256	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	Yok. (Rivayetin benzeri Süddî'den nakledilmiş)	Sebeb-i Nüzûl
40	Bedir Savaşı sonrası Hz. Peygamber'in Yahudileri İslam'a Davet Etmesi	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	Âl-i İmrân 3/12-13	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Ebû Dâvûd'da mevcut, aynı tarikle.	İbn Hişâm senedsiz, İbnü'l-Münzir kısmî senedli, İbn Ebî Hâtim Âsım b. Ömer'den mürsel olarak, Beyhakî muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
41	Yahudiler Hakkında Âl-i İmrân 12-13. ayetin inmesi	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	Âl-i İmrân 3/12-13	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn İshâk'da muttasıl senedli ve İbn Hişâm'da munkatı' senedli mevcut.	Sebeb-i Nüzûl

42	Yukarıdaki rivayetin uzun hali	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	Âl-i İmrân 3/12-13	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn İshâk'ta muttasıl senedli, İbn Hişâm'da munkatı' isnadlı ve İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl
43	121. numaralı rivayetin benzeri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humejd < Seleme	Âl-i İmrân 3/12-13	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn İshâk'ta muttasıl senedli, İbn Hişâm'da munkatı' isnadlı ve İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl
44	Yahudilerin Hz. İbrâhîm'i yahudi addetmeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime ve Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	Âl-i İmrân 3/23	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de kısmî, İbn Ebî Hâtim'de İkrime'ye nispetle mürsel senedli.	Sebeb-i Nüzûl

45	Yukarıdaki rivayetin benzeri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime ve Saîd	İbn Humeyd < Seleme	Âl-i İmrân 3/23	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de kısmî, İbn Ebî Hâtim'de İkrime'ye nispetle mürsel senedli.	Sebeb-i Nüzûl
46	Müslümanların Kafirleri Dost Edinmemesi	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	Âl-i İmrân 3/28	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbnü'l-Münzir'de kısmî (İbn İshâk-İbn Abbâs arası zikredilmemiş, İbn Ebî Hâtim'de sened Muhammed b. Ebî Muhammed'de bitiyor	Sebeb-i Nüzûl
47	Necrân Hristiyanlarıyla Yahudilerin Hz. İbrâhîm Üzerine Tartışmaları	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	Âl-i İmrân 3/65	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir ve Beyhakî'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl

48	Yukarıdaki rivayetin tahvili	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	Âl-i İmrân 3/65	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir ve Beyhakî'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl
49	Yahudilerin Hak ile Batılı Birbirine Karıştırmaları	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	Âm-i İmrân 3/71	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de munkatı'	Sebeb-i Nüzûl
50	Necrân Hristiyanları ve Yahudilerin Hz. Peygamber'e Uluhiyet İsnad Etmeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	Âl-i İmrân 3/79-80	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim ve Beyhakî'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl
51	Yukarıdaki Rivayetin Benzeri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	Âl-i İmrân 3/79-80	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim ve Beyhakî'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl
52	129 Numaralı Rivayetin Devamı	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	Âl-i İmrân 3/81	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de munkatı'	Sebeb-i Nüzûl

53	Yukarıdaki Benzeri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	Âl-i İmrân 3/81	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de munkatı'	Sebeb-i Nüzûl
54	Yahudilerin Kendi İçlerinden Müslüman Olanları Tahkir Etmeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	Âl-i İmrân 3/113-114	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de munkatı', İbn Ebî Hâtim ve Beyhakî'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl
55	Yukarıdaki rivayetin benzeri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	Âl-i İmrân 3/113-114	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de munkatı', İbn Ebî Hâtim ve Beyhakî'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl

56	Müslümanların Yahudileri Dost Edinmemesi	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	Âl-i İmrân 3/118	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de İbn İshâk'a, İbn Ebî Hâtim'de Muhammed b. Ebî Muhammed'e Dayanan Senedle	Sebeb-i Nüzûl
57	Meleklerin Bedir Savaşı Hariç Başka Bir Savaşta Fiilen Savaşmaması	Hasan b. Umâre < Hakem b. Uteybe < Miksem	İbn Humeyd < Seleme	Âl-i İmrân 3/124	Aslen zayıf, mütâbaâtla hasen li ğayrihî	Hasan b. Umâre'nin cerh edilmesi	Hükmen Merfû	İbn Ebî Şeybe Mücâhid'den naklediyor (muhtasar olarak). Mücâhid senedde İbn Abbâs'ı zikretmemiş ancak büyük ihtimalle kaynağı İbn Abbâs	İbn Hişâm'da mübhem senedli, Ebû Nuaym'da farklı tarik benzer rivayet mevcut.	Siyer-Megâzî

58	Bedir'de Hz. Abbâs'ın Ebû Yüsr Tarafından Esir Alınması	Hasan b. Umâre < Hakem < Miksem	İbn Humeyd < Seleme	Âl-i İmrân 3/125	Zayıf	Hasan b. Umâre'nin zayıf bir râvî olması	Merfû	Ahmed b. Hanbel'de İbn İshâk'ın İkrime aracılığıyla İbn Abbâs'tan nakli şeklinde mevcut.	Ebû Nuaym'da aynı ve başka bir senedle	Siyer-Megâzî
59	Uhud Şehitlerinin Cennetteki Makamı	İsmâil b. Ümeyye < Ebû'z-Zübeyr el Mekkî	İbn Humeyd < Seleme	Âl-i İmrân 3/156-170	Aslen hasen. Mütabaatla sahih li gayrihî	Yok	Merfû	Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd'da İbn Abbâs-İbn İshâk arası aynı senedle. Ayrıca sahabeden İbn Mes'ûd'a dayanan tahrirleri mevcut.	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl
60	Yukarıdaki rivayetin tahvili	İsmâil b. Ümeyye < Ebû'z-Zübeyr el Mekkî	Yûnus b. Abdî'l-'alâ < İbn Vehb < İsmâil b. Ayyâş	Âl-i İmrân 3/156-170	Aslen hasen. Mütabaatla sahih li gayrihî	Yok	Merfû	Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd'da İbn Abbâs-İbn İshâk arası aynı senedle. Ayrıca sahabeden İbn Mes'ûd'a dayanan tahrirleri	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl

								mevcut.		
61	Şehitlerin Cennetteki Makamı	Hâris b. Fudayl < Mahmûd b. Lebîd	Ebû Küreyb < Abde ve Abdurrahim	Âl-i İmrân 3/156-170	Hasen	Yok	Merfû	İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel'de İbn Abbâs-İbn İshâk arası aynı senedle	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de kısmî, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl
62	Yukarıdaki rivayetin benzeri	Hâris b. Fudayl < Mahmûd b. Lebîd	Ebû Küreyb < Yûnus	Âl-i İmrân 3/156-170	Hasen	Yok	Merfû	İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel'de İbn Abbâs-İbn İshâk arası aynı senedle	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de kısmî, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl

63	Yukarıdaki rivayetin benzeri	Hâris b. Fudayl < Mahmûd b. Lebîd	Süfyan b. Vekî' < Abdullah b. İdrîs	Âl-i İmrân 3/156-170	Hasen	Yok	Merfû	İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel'de İbn Abbâs-İbn İshâk arası aynı senedle	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de kısmî, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl
64	Yukarıdaki rivayetin benzeri	Hâris b. Fudayl < Mahmûd b. Lebîd	İbn Humeyd < Seleme	Âl-i İmrân 3/156-170	Hasen	Yok	Merfû	İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel'de İbn Abbâs-İbn İshâk arası aynı senedle	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de kısmî, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl
65	Yukarıdaki rivayetin benzeri	Hâris b. Fudayl < Mahmûd b. Lebîd	Yûnus b. Abdî'l-'alâ < İbn Vehb < İsmâîl b. Ayyâş	Âl-i İmrân 3/156-170	Hasen	Yok	Merfû	İbn Ebî Şeybe ve Ahmed b. Hanbel'de İbn Abbâs-İbn İshâk arası aynı senedle	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de kısmî, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl

66	H. Ebû Bekir ile Yahudilerden Finhâs'ın Tartışması	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime	Ebû Küreyb < Yûnus	Âl-i İmrân 3/181, 186.	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de İbn İshâk'a kadar senedli, İbn Ebî Hâtim'de tam senedli, Tahavî'nin Şerhu müşkili'l-âsâr isimli eserinde İbn İshâk' kadar aynı senedle mevcut	Sebeb-i Nüzûl

67	Bir Önceki Rivayetin Benzeri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime	İbn Humeyd < Seleme	Âl-i İmrân 3/181, 186.	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de İbn İshâk'a kadar senedli, İbn Ebî Hâtim'de tam senedli, Tahavî'nin Şerhu müşkili'l-âsâr isimli eserinde İbn İshâk' kadar aynı senedle mevcut	Sebeb-i Nüzûl
68	Allah'ın Ehl-i Kitaptan Mîsâk Alması	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime	Ebû Küreyb < Yûnus	Âl-i İmrân 3/177-178	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli, Tahavî'nin Şerhu müşkili'l-âsâr isimli eserinde İbn İshâk' kadar aynı senedle mevcut	Sebeb-i Nüzûl

69	yukardakinin uzun hali	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime	Ebû Küreyb < Yûnus	Âl-i İmrân 3/177-178	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli, Tahavî'nin Şerhu Müşkili'l-âsâr isimli eserinde İbn İshâk' kadar aynı senedle mevcut	Sebeb-i Nüzûl
70	Yahudilerin Müslümanları İnfaktan Alıkoymak İstemeledi	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	en-Nisâ 4/37-39	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de munkatı', İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli ancak isnad İkrime'de nihayet buluyor.	Sebeb-i Nüzûl

71	Rifaâ' b. Zeyd'in Hz. Peygamberle Alay Etmek İstemesi	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	en-Nisâ 4/44-46	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtım ve Beyhakî muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
72	Yukarıdaki Rivayetin Aynısı	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	en-Nisâ 4/44-46	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtım ve Beyhakî muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
73	Abdullah b Suriya ile Ka'b b.Esed'in Hz. Peygamberin Rîsâletini Gizlemeleri ve İnkâr Etmeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	en-Nisâ 4/47	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de İbn İshâk'a kadar senedli, İbn Ebî Hâtım'de sadece İkrime'den ve sened İkrime'de nihayet buluyor, Beyhakî'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl

74	Bir önceki rivayetin tahvili	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	en-Nisâ 4/47	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbnü'l-Münzir'de İbn İshâk'a kadar senedli, İbn Ebî Hâtim'de sadece İkrime'den ve sened İkrime'de nihayet buluyor, Beyhakî'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl
75	Yahudilerin Müşriklerin Dinini İslâm'dan Daha Hayırlı Görmeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	en-Nisâ 4/51-54.	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz	Sebeb-i Nüzûl

76	Yahudilerden Sükeyn ve Adî'nin Hz. Mûsâ'dan Sonra Allah'ın Kitap İndirmediğini Söylemesi	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	en-Nisâ 4/163	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de munkatı‘	Sebeb-i Nüzûl
77	Yukarıdaki rivayetin tahvili	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	en-Nisâ 4/163	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de munkatı‘	Sebeb-i Nüzûl
78	Yahudilerin Hz. Peygamber Hakkında Bildikleri Gerçekleri Gizlemeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	en-Nisâ 4/166	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de munkatı‘, Beyhakî'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl
79	Yukarıdaki Rivayetin Benzeri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	en-Nisâ 4/166	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de munkatı‘, Beyhakî'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl

80	H. Ali'nin Resulullah'ın Abdestini Tarifi Etmesi	Muhammed b. Talha < Ubeydullah el-Havlânî	İbn Humeyd < Ebû Temîle	el-Mâide 5/6	Aslen hasen ancak sıhhat derecesi daha yüksek âlimlerin rivayetine ters düştüğü için şazz	Muhalefet	Merfû	Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Bezzâr ve Ebû Ya'lâ'da İbn Abbâs-İbn İshâk arası aynı senedle	Tahavî ve Beyhakî'de benzer senedle mevcut	ahkam
81	Yukarıdaki Rivayetin Tahvili	Muhammed b. Talha < Ubeydullah el-Havlânî	Ya'kûb b. İbrâhîm < İbn Uleyye	el-Mâide 5/6	Aslen hasen ancak sıhhat derecesi daha yüksek âlimlerin rivayetine ters düştüğü için şazz	Muhalefet	Merfû	Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Bezzâr ve Ebû Ya'lâ'da İbn Abbâs-İbn İshâk arası aynı senedle	Tahavî ve Beyhakî'de benzer senedle mevcut	ahkam
82	Yahudilerin Allah'ın Oğlu Olduklarını Söylerek Onun Gazabından Korkmamaları	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Mâide 5/18	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz mevcut	Sebeb-i Nüzûl

83	Muâz b. Cebel ve bazı sahabilerin Yahudilerin Hz. Peygamber'in rîsâletini gizlemeleri üzerine onlarla tartışmaları	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Mâide 5/19	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, Beyhâki'de muttasıl senedli	Sebeb-i Nüzûl
84	Yahudilerin Kendilerinden Öldürülen Kişinin Diyeti Hususunda İhtilafa Düşmesi	Dâvûd b. Husayn < İkrime	Ebû Küreyb ve Hennâd < Yûnus	el-Mâide 5/42	Hasen	Yok	Merfû	Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd ve Nesâî'de İbn Abbâs-İbn İshâk arası aynı senedle	İbn Hişâm'da senedsiz, Taberânî'de İbn İbbâs-İbn İshâk arası aynı senedle	Sebeb-i Nüzûl
85	Yahudilerin Hz. Peygamber'de n Kendileri Lehine Hüküm Vermelerini İstemeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Mâide 5/49	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hatim'de İbn İshâk'a kadar aynı senedle. İbn Ebî Hâtim, İbn İshâk'tan belâğ yapmış	Sebeb-i Nüzûl
86	Yahudilerin İslam'la Alay Etmeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb ve Hennâd < Yûnus	el-Mâide 5/57-61	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de munkatı‘	Sebeb-i Nüzûl

87	Yahudilerin Hz. İsa'yı inkar etmeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Hennâd b. Serî < Yûnus	el-Mâide 5/59	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
88	Bir grup Yahudinin Hz. Peygamber'in İbrâhîm (a.s.)'in dini üzerine olup olmadığını sorgulamaları ve Hz. Peygamber'in rîsâletini gizlemeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb ve Hennâd < Yûnus	el-Mâide 5/68	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz	Sebeb-i Nüzûl
89	Yemin ve Vasıyyet Ayetlerinin Temîm ed-Dârî ve Arkadaşı Hakkında İnmesi	Kelbî < Ebû Sâlih	Hasan b. Ahmed < Muhammed b. Seleme	el-Mâide 5/106	Zayıf	Kelbî ve Ebû Sâlih'in zayıf râvîler olması + Rivayetin Şazz Unsurlar Barındırması	Merfû	Tirmizî tamamen aynı senedle	İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
90	Yahudilerin Şirki Daha Hayırlı Görmeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb ve Hennâd < Yûnus	el-En'âm 6/19-20	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu+ Muhalefet	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de munkatı'	Sebeb-i Nüzûl

91	Yahudilerin Kıyamet Hakkında Bilgilerinin Olduğunu İddia Etmesi	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb< Yûnus	el-Arâf 7/187	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in Meçhulluğu	Hükmen Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz	Sebeb-i Nüzûl
92	Bedir Savaşı Öncesi Bazı Müslümanların Savaşmaya İsteksiz Olması	Zührî < Âsım ve Abdullah Yezîd < Urve ve gayrihim	İbn Humeyd< Seleme	el-Enfâl 8/5	Hasen	Yok	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da aynı senedle	Sebeb-i Nüzûl
93	Bedir Savaşı Öncesi Bazı Müslümanların Savaşmaya İsteksiz Olması	Zührî < Âsım ve Abdullah Yezîd < Urve ve gayrihim	İbn Humeyd< Seleme	el-Enfâl 8/7	Hasen	Yok	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da aynı senedle	Siyer-Megâzî
94	Kureyş'in Hz. Peygamber'e Suikast Yapmak Üzere Toplanması ve Şeytanın da Bu Toplantıda Necidli Bir Adam Kılığında Yer Alması	İbn Ebî Necîh < Mücâhid	Yahyâ b. Saîd < Saîd b. Yahyâ	el-Enfâl 8/30, Tûr 52/30	Sened itibariyle hasen ancak bazı problemler mevcut	Rivayetin diğer tariklerinin mübhem unsurlar barındırması+Rivayetin tarihi vakıalara ve akla ters düşmesi	Hükmen Merfû	Abdürrezzâk'ın Mûsânef'inde muhtasar hali mevcut. Katâde'nin sözü şeklinde.	İbn Hişâm, İbn Ebî Hâtim, Ebû Nuaym ve Beyhakî'de mevcut. Senedler birbirine benzer ancak aynı değil	Sebeb-i Nüzûl

95	Yukarıdaki Rivayetin Tahvili	Kelbî < Ebû Sâlih	Yahyâ b. Saîd < Saîd b. Yahyâ	el-Enfâl 8/30, Tûr 52/30	Zayıf	Kelbî ve Ebû Sâlih'in cerh edilen râviler olması	Merfû	Abdürrezzâk'ın Mûsânef'inde muhtasar hali mevcut. Katâde'nin sözü şeklinde.	İbn Hişâm, İbn Ebî Hâtim, Ebû Nuaym ve Beyhakî'de mevcut. Senedler birbirine benzer ancak aynı değil	Sebeb-i Nüzûl
96	Kureyşlilerin Gösterişli Bir Şekilde Bedir'e Gitmeleri	Zührî < Âsım ve Abdullah Yezîd < Urve ve gayrihim	İbn Humeyd < Seleme	el-Enfâl 8/47	Hasen	Yok	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz	Siyer-Megâzî
97	Bir Müslümanın Savaşta İki Kafirle Denk Olması	İbn Ebî Necîh < Atâ	İbn Humeyd < Seleme	el-Enfâl 8/65-66	Hasen	Yok	Merfû	Aynı tarikle İshâk b. Râhûye ve İbn Hibbân'da mevcut. Farklı tariklerle İbn Ebî Şeybe, Buhârî ve Ebû Dâvûd'da mevcut	İbn Hişâm'da aynı senedle	Sebeb-i Nüzûl

98	H. Abbâs'ın Müslüman Olduğu İçin Bedir Fidyelerini Geri İstemesi	İbn Ebî Necîh < Mucâhid	Süfyân b. Vekî' < Abdulla h b. İdrîs	el-Enfâl 8/67	Aslen hasen ama mütabaatla sahîh li gayrihi	Yok	Merfû	Yok	İbn İshâk, İbn Ebî Hâtîm, Taberânî ve Beyhakî'de mevcut.	Sebeb-i Nüzûl
99	Yukarıdaki Rivayetin Benzeri	Kelbî < Ebû Sâlih	İbn Humeyd < Seleme	el-Enfâl 8/67	Aslen zayıf ama mütabaatla hasen li gayrihi	Kelbî ve Ebû Sâlih'in cerh edilen râviler olması	Merfû	Yok	İbn İshâk, İbn Ebî Hâtîm, Taberânî ve Beyhakî'de mevcut.	Sebeb-i Nüzûl
100	Yahudilerin Kiblenin Tahvili Sonrası H. Peygamber ile Tartışmaları ve Üzeyr'i Allah'ın Oğlu Addetmeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	et-Tevbe 9/30	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, İbn Ebî Hâtîm'de muttasıl senedli.	Sebeb-i Nüzûl
101	H. Peygamber'in Abdullah b. Selûl'ün Cenazesine İştirak Etmesi	Zührî < Ubeydulla h b. Abdillâh	İbn Humeyd < Seleme	et-Tevbe 9/84	Aslen hasen ama mütabaatla sahîh li gayrihi	Yok	Merfû	Aynı tarikle Ahmed b. Hanbel, Abd b. Humeyd, Tirmizî ve Bezzâr'da mevcut. Farklı tarikle birçok eserde mevcut	İbn Hişâm ve İbn Ebî Hâtîm'de senedli	Sebeb-i Nüzûl

10 2	Bir Grup Yahudinin Kur'ân'ın Kaynağı Hakkındaki Şüpheleri ve Kur'ân'ın Hak Olduğunu Bilmelerine Rağmen Bunu Gizleyip İnkâr Etmeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-İsrâ 17/88	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz	Sebeb-i Nüzûl
10 3	Mekke müşriklerinin Hz. Peygamber'de n mucize istemeleri	Şeyh min ehli Mısır < İkrime	Ebû Küreyb < Yûnus	el-İsrâ 17/92-93	Zayıf	Senedde mübhem bir râvi bulunması	Merfû	Yok	İbn Hişâm ve Ebû Nuaym'da senedli	Sebeb-i Nüzûl
10 4	Yukarıdaki rivayetin benzeri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	el-İsrâ 17/92-93	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Merfû	Yok	İbn Hişâm ve Ebû Nuaym'da senedli	Sebeb-i Nüzûl

10 5	Kur'ân Tilavetinde Sesin Ayarlanması	Dâvûd b. Husayn < İkrime	Ebû Küreyb < Yûnus	el-İsrâ 17/110	Hasen ancak sahih rivayetlere muhalafet ediyor. Bundan dolayı şazz hükümünde	Sahih rivayetlere muhalafet	Merfû	Yok	İbn İshâk İbn Hişâm ve Taberânî'de aynı senedle mevcut.	Sebeb-i Nüzûl
10 6	Mekke müşriklerinin Medine Yahudilerinde n Aldıkları Bilgilerle Hz. Peygamber'in Nübüvvetini Sınamak İstemeleri	Şeyh min ehli Mısır < İkrime	Ebû Küreyb< Yûnus	el-İsra 17/85 ve Kehf sûresinin başı	Zayıf	Senedde mübhem bir râvi bulunması	Merfû	Ahmed b. Hanbel, Tirmizî ve Nesâî'de (Sünen-i kübrâ) benzeri bulunmaktadı r. Tam mütâbaat söz konusu değil.	İbn İshâk (kısmen farklı bir sened), İbn Hişâm (kısmî) ve Beyhâkî'de (kısmen farklı bir sened) mevcut.	Sebeb-i Nüzûl
10 7	H. Mûsânın Hizmetkarının Unuttuğu Balığın Denizde Açtığı Yol	Zührî < Ubeydulla h b. Abdillah	İbn Humeyd< Seleme	el-Kehf 18/60	Hasen	Yok	Merfû	Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Nesâî'de farklı tarikle, muhtasar olarak, ancak bu rivayetle büyük ölçüde örtüşen bir mütâbii mevcuttur.	İbn Ebî Hâtim'de senedsiz (sadece sahabî râvînin ismi zikredilerek).	Tefsîr-i Nebî

108	H. Mûsâ ve Hizmetkarının Balğın İzleri Takip Etmesi	Zührî < Ubeydullah b. Abdillâh	İbn Humeyd < Seleme	el-Kehf 18/64	Hasen	Yok	Merfû	Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Nesâî'de farklı tarikle, muhtasar olarak, ancak bu rivayetle büyük ölçüde örtüşen bir mütâbii mevcuttur.	İbn Ebî Hâtim'de senedsiz (sadece sahabî râvînin ismi zikredilerek).	Tefsîr-i Nebî
109	Mûsâ-Hızır Kıssasındaki H. Mûsâ'nın Farklı Bir Mûsâ Olduğu Fikrine Karşı Çıkılması	Hasan b. Umâre < Hakem b. Uteybe < Saîd b. Cübeyr	İbn Humeyd < Seleme	el-Kehf 16/60-82	Zayıf ancak mütâbaala hasen li gayrihi seviyesinde	Hasan b. Umâre'nin cerh edilmesi	Merfû	Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Nesâî'de farklı tarikle ancak bu rivayetle büyük ölçüde örtüşen bir mütâbii mevcuttur.	Yok	Tefsîr-i Nebî
110	Mekkeli Müşriklerin Ayetleri Öncekilerin Masalları Olarak Nitelemesi	Şeyh min ehli Mısır < İkrime	Ebû Küreyb < Yûnus	el-Kalem 68/15	Zayıf	Mübhem râvî bulundurması	Merfû	Yok	İbn İshâk ve İbn Hişâm'ın eserlerin farklı tariklerle mevcut	Sebeb-i Nüzûl

11 1	Yukarıdaki Benzeri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	el-Kalem 68/15	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in Meçhullüğü	Merfû	Yok	İbn İshâk ve İbn Hişâm'ın eserlerin farklı tariklerle mevcut	Sebeb-i Nüzûl
11 2	110 no'lu rivayetin bir kısmı	Kelbî < Ebû Sâlih	İbn Humeyd < Seleme	el-Kalem 68/15	Zayıf	Kelbî ve Ebû Sâlih'in zayıf râviler olması	Merfû	Yok	İbn İshâk ve İbn Hişâm'ın eserlerin farklı tariklerle mevcut	Sebeb-i Nüzûl
11 3	Müşriklerin Hz. Peygamber'den mucize istemeleri	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	el-Furkân 25/7-8	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhullüğü	Merfû	Yok	İbn Hişâm'da parça parça ve senedsiz, İbn Ebî Hâtim'de rivayetin bir kısmı senedli	Sebeb-i Nüzûl
11 4	Hz. Peygamber'in yakın akrabalarını İslam'a davet etmesi	Abdülğaffâr b. Kâsım < Minhâl b. Amr < Abdülhâris	İbn Humeyd (?) < Seleme	eş-Şuarâ 26/124	Zayıf ancak rivayetin bir kısmına mütabaât söz konusu	Abdülğaffâr'ın Cerh Edilmesi	Merfû	Ahmed b. Hanbel'de muhtasaran (farklı tarikle). Bezzâr'da aynı tarikle mevcut	İbn İshâk'ta mübhem, Ebû Nuaym'da aynı ve Beyhakî'de mübhem tarikle mevcut	Siyer-Megâzî

11 5	Yahudilerin Kendilerine İlimden Az Bir Şey Verimelerini Kabul Etmemeleri	Racül min ehli Mekke < Saîd	Ebû Küreyb < Yûnus	el-İsrâ 17/85, Lokmân 31/27	Zayıf	Mübhem râvî bulundurması	Merfû	Yok	İbn İshâk'ta aynı senedle, İbn Hişâm'da belağ kaydıyla, İbn Ebî Hâtim'de doğrudan İbn Abbâs'tan	Sebeb-i Nüzûl
11 6	Hz. Peygamber'in Yıldız Kaymasını Meleklerin Tesbihi ve Cinlerin Taşlanması Olarak Açıklaması	Zührî < Ali b. Hüseyin	Ebû Küreyb < Yûnus	es-Saffât 37/8	Hasen ancak mütabaatla sahih li gayrihi seviyesinde	Yok	Merfû	Ahmed b. Hanbel, Müslim ve Tirmizî'de başka tariklerle	Yok	Siyer-Megâzî
11 7	Kureys'in Hz. Peygamber'e Suikast Yapmak Üzere Toplanması	İbn Ebî Necîh < Mucâhid	Yahyâ b. Saîd < Saîd b. Yahyâ	et-Tûr 52/30	Sened itibariyle hasen ancak bazı problemler mevcut	Tarihi vakıalara ters düşmesi+ Rivayetin metninin muhteva açısından sorunlu olması	Hükmen Merfû	Abdürrezzâk'ın Mûsânef'inde muhtasar hali mevcut. Katâde'nin sözü şeklinde.	İbn Hişâm, İbn Ebî Hâtim, Ebû Nuaym ve Beyhakî'de mevcut. Senedler birbirine benzer ancak aynı değil	Sebeb-i Nüzûl

11 8	Tahrîm Sûresinin Hangi Olay Üzerine İndiği	Zührî < Ubeydulla h b. Abdillah	Yahyâ b. Saîd < Saîd b. Yahyâ	et-Tahrîm 66/1	Hasen ancak rivayetin bir kısmına mütabaat söz konusu	Yok	Merfû	Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim ve Tirmizî'de başka tariklerle	Yok	Sebeb-i Nüzûl
11 9	İnsanları Hz. Peygamber'de n Uzaklaştırmak Üzere Plan Yapanın Velîd b. Muğîre Olması	Muhamme d b. Ebî Muhamme d < İkrime veya Saîd	Süfyân b. Vekî' < Vekî' < Yûnus	el-Müddesir 7/11	Zayıf ancak mütabaatla hasen li ğayrihi seviyesinde	Muhammed b. Ebî Muhammed'in Meçhullüğü	Hükmen Merfû		İbn İshâk'ta aynı senedle, İbn Hişâm'da senedsiz	Sebeb-i Nüzûl

Ek-2: Mevkûf Rivayetler

Tablo 5: Mevkûf Rivayetler

No	Rivayetin Konusu	Rivayetin Taberî'deki Yeri (Cilt/Sayfa)	İbn İshâk- İbn Abbâs Arası Tarik	Taberî - İbn İshâk Arası Tarik	Rivayetin Hangi Âyet/Âyetlerle İlişkili Olduğu	Rivayetin Sıhhati	Zayıfsa Nedeni	Meşhur Hadis Eserlerinde Tahriri	Diğer Kaynaklarda Tahriri ve Yeri (Cilt/Sayfa)	Rivayetin Kapsamı

1	Rayb Kelimesinin Şekk/Şüphe Şeklinde Açıklanması	1/232	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/2	Zayıf ancak mutabaatla hasen li gayrihi seviyesinde	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Buhârî'de muallak olarak mevcut	İbn Hişâm'da senedsiz (1/530), Taberî ve İbn Ebî Hâtim'de başka tariklerle (1/34)	Tefsîr-i İbn Abbâs
2	Muttakin Kelimesinin Tefsiri	1/137	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/2	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/530), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/35)	Tefsîr-i İbn Abbâs
3	Yu'minûn/İnananlar Kelimesinin Yusaddikûn/Tasdik Edenler Şeklinde Açıklanması	1/240	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/3	Zayıf ancak mutabaatla hasen li gayrihi seviyesinde	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/530), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/38)	Tefsîr-i İbn Abbâs
4	Ğayb Kelimesinin Tefsiri	1/241	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/3	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	Yok	Tefsîr-i İbn Abbâs
5	Namazı İkame Etmenin Tefsiri	1/247	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/3	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/530), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/37)	Tefsîr-i İbn Abbâs

6	İnfakın Zekat Olarak Tefsiri	1/249	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/3	Zayıf ancak mutabaatla hasen li gayrihi seviyesinde	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/530), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/37)	Tefsîr-i İbn Abbâs
7	Kur'an ve Önceki Kitapların Tasdikinin Tefsir Edilmesi	1/250	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/4	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/530), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/38)	Tefsîr-i İbn Abbâs
8	Ahire İmanın Ayrıntıları	1/252	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/4	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/530-531), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/38)	Tefsîr-i İbn Abbâs
9	Hidayet Kelimesinin Nur ve İstikamet Şeklinde Tefsiri	1/256	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/5	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/531), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/39)	Tefsîr-i İbn Abbâs
10	Muflihun Kelimesinin Tefsiri	1/256	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/5	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/531), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/39)	Tefsîr-i İbn Abbâs

11	Küfre Nisbet Edilenlerin Tefsiri	1/258	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/6	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/531), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/39)	Tefsîr-i İbn Abbâs
12	Bakara İlk Yüz Âyetin Yahudi Hahamları ve Münafıklar Hakkında İnmesi	1/259	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	Bakara İlk Yüz Âyet	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/531), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/40)	Tefsîr-i İbn Abbâs
13	Kafirleri Uyarıp Uyarmamanın Tefsiri	1/265	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/6	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/531), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/40)	Tefsîr-i İbn Abbâs
14	Duymazlar, İşitmezler Kelimelerinin Tefsiri	1/272-273	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/7	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/531), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/40)	Tefsîr-i İbn Abbâs
15	Azabın Yahudilere İneceği	1/274	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/7	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/531), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/40)	Tefsîr-i İbn Abbâs

16	Münafıkların Özellikleri	1/275	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/8	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/531), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/42)	Tefsîr-i İbn Abbâs
17	Merad/Hastalık Kelimesinin Şüphe Olarak Açıklanması	1/288	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/10	Zayıf ancak mutabaatla hasen li gayrihi seviyesinde	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/531), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/40)	Tefsîr-i İbn Abbâs
18	Merad/Hastalık Kelimesinin Şüphe Olarak Açıklanması	1/290-291	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/10	Zayıf ancak mutabaatla hasen li gayrihi seviyesinde	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/531), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/40)	Tefsîr-i İbn Abbâs
19	Muslihun/İslah Edenler Kelimesinin Tefsiri	1/299	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/11	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/531), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/45)	Tefsîr-i İbn Abbâs
20	Münafıkların İnsanların Arasına Nifak Sokması	1/307	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/14	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/531), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/45)	Tefsîr-i İbn Abbâs

21	Münafıkların Müslümanlarla Alay Edişinin Tefsiri	1/311	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/14	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/531)	Tefsîr-i İbn Abbâs
22	Hidayet Yerine Dalaleti Seçmelerinin Tefsiri	1/325	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/16	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/532), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/49)	Tefsîr-i İbn Abbâs
23	Münafıkların Yanıp Sönen Bir Ateşe Benzetilmesi	1/336	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/17	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/531), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/52)	Tefsîr-i İbn Abbâs
24	Kör ve Sağır Kelimelerinin Tefsiri	1/347	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/18	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/532)	Tefsîr-i İbn Abbâs
25	"Dönmezler" Kelimesinin Tefsiri	1/349	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/18	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/532), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/53)	Tefsîr-i İbn Abbâs

26	Bakara 18-19. Âyetlerin Tefsiri	1/367	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/18-19	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/533), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/54)	Tefsîr-i İbn Abbâs
27	Bakara 19. Âyetin Tefsiri	1/378	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/19	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/533), İbn Ebî Hâtim'de doğrudan İbn Abbâs'tan (muallak) (1/57)	Tefsîr-i İbn Abbâs
28	Bakara 20. Âyetin Tefsiri	1/381	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/20	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/533), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/59)	Tefsîr-i İbn Abbâs
29	Kulluk Edin Âyetinin Muhatabı	1/385	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/21	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/533), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/60)	Tefsîr-i İbn Abbâs

30	Allaha Şirk Koşmanın Âyetinin Muhatabı	1/393	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/22	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/533), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/60)	Tefsîr-i İbn Abbâs
31	Şahitler Kelimesin Tefsiri	1/399	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/23	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/533-534), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/61)	Tefsîr-i İbn Abbâs
32	Bakara 24. Âyetin Tefsiri	1/402	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/23	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/534)	Tefsîr-i İbn Abbâs
33	Bakara 24. Âyetin Tefsiri	1/405	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/24	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/534), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/65)	Tefsîr-i İbn Abbâs
34	Fısk Kelimesinin Tefsiri	1/434-435	Dâvûd b. Husayn < İkrime	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/59	Hasen	Yok	Yok	İbn Ebî Hâtim'de doğrudan İbn İshâk'tan (1/120)	Tefsîr-i İbn Abbâs

35	İblisin İsmi'nin Azâzîl Olduğu Bilgisi	1/536	Hallâd < Atâ < Tâvûs	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/30, 34	Zayıf	Hallâd'ın Meçhullüğü	Yok	İbn Ebî Hâtim'de başka bir tarikile (1/120)	İsrâiliyyât
36	Yukarıdaki'nin Benzeri	1/536	Hallâd < Atâ < Tâvûs veya Mücâhid	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/30, 34	Zayıf	Hallâd'ın Meçhullüğü	Yok	İbn Ebî Hâtim'de başka bir tarikile (1/120)	İsrâiliyyât
37	Havva'nın Adem'in Kaburgasından Yaratılması	1/514	ehl-i kitaptan tevrat ehli ve diğer ilim ehlerinden	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/33,35	Zayıf	Belağ kaydı ile nakledilmesi	Yok	Yok	İsrâiliyyât
38	Yasak Ağacın Buğday Şeklinde Açıklanması	1/553	ehl-i ilm< Mücâhid	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/35	Zayıf	Senedin Mübhem Olması	Yok	İbn Ebî Hâtim'de başka bir tarikile (5/1449)	İsrâiliyyât
39	İblisin Yılan Kılığına Girmesi	1/566-567	Leys b. Ebî Süleym < Tâvûs	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/35	Hasen ancak mütabaatla sahih li gayrihi seviyesinde	Yok	Yok	Yok	İsrâiliyyât
40	İblisin Adem ve Havva'yı Kontrol Altına Alması	1/569	Belâğ	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/36	Zayıf	Belağ kaydı ile nakledilmesi	Yok	Yok	İsrâiliyyât

41	Ey İsrailoğulları Hitabının Muhatabı	1/594	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/40	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/534), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/95)	Tefsîr-i İbn Abbâs
42	İsrailoğullarına Verilen Nimet	1/595	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/40	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/534), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/95)	Tefsîr-i İbn Abbâs
43	İsrailoğullarından Alınan Ahid	1/596	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/40	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/534), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/96)	Tefsîr-i İbn Abbâs
44	İsrailoğullarının Başına Gelen Azap	1/598	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/40	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/534), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/96)	Tefsîr-i İbn Abbâs
45	Yahudilerin Bildiklerini Gizlememesi	1/603	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/41	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/534), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/97)	Tefsîr-i İbn Abbâs

46	İsrailoğullarına Hakikati Gizlememesi Uyarısı	1/608	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/42	Zayıf ancak mutabaatla hasen li gayrihi seviyesinde	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	Yok	Tefsîr-i İbn Abbâs
47	İsrailoğullarının Hakikati Gizlemelerinin Tefsiri	1/608	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/42	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/534), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/97)	Tefsîr-i İbn Abbâs
48	Yahudilerin İnsanlara İyiliği Emredip Haktan Geri Durmaları	1/613-614	Muhammed b. Ebî Muhammed <İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/44	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/534), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/101)	Tefsîr-i İbn Abbâs
49	Sâmirî'nin Kim Olduğu ve Yaptıkları	1/672-673	Hakîm b. Cübeyr < Saîd b. Cübeyr	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/51	Zayıf ancak mutabaatla hasen li gayrihi seviyesinde	Hakîm b. Cübeyr'in Cerh edilmesi	Yok	İbn Ebî Hâtim'de başka tarikle, benzer ifadeler (5/1368)	İsrâiliyyât
50	Tettekûn Kelimesinin Tefsiri	2/54	Dâvûd b. Husayn < İkrime	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/63	Hasen	Yok	Yok	Yok	Tefsîr-i İbn Abbâs

51	Yahudilere Sebti Çiğnemelerinde Ötörü Verilen Cezalar	2/61-62	Dâvûd b. Husayn < İkrime	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/65	Hasen	Yok	Yok	İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle muhtasar olarak (5/1598)	İsrailiyyat-Tefsir-i İbn Abbâs
52	Kurâ/Şehirler Kelimesinin Tefsiri	2/70	Dâvûd b. Husayn < İkrime	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/66	Hasen	Yok	Yok	İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/133)	Tefsîr-i İbn Abbâs
53	Meviza-Öğüt Kelimesinin Tefsiri	2/74	Dâvûd b. Husayn < İkrime	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/66	Hasen	Yok	Yok	İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/135)	Tefsîr-i İbn Abbâs
54	Münafıkların Vasıfları	2/145	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/76	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/531), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/147)	Tefsîr-i İbn Abbâs
55	Bilmezler Kelimesinin İdrak Etmezler Şeklinde Tefsiri	2/155	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/78	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/538), İbn Ebî Hâtim'de farklı senedle (1/152)	Tefsîr-i İbn Abbâs

56	Yahudilerin Kendilerine Verilen Kitabı Anlamak Yerine Hz. Peygamber'le Mücadele Etmeleri	2/162	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/78	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/538)	Tefsîr-i İbn Abbâs
57	Bakara 80-81'in Tefsiri	2/183	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/80-81	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, (1/533) İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/156)	Tefsîr-i İbn Abbâs
58	Bakara 80-81'in Tefsiri	2/183	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/80-81	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz, (1/533) İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/156)	Tefsîr-i İbn Abbâs
59	Cennetlik Olanların Mükafatları	2/187	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/82	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/539), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/159)	Tefsîr-i İbn Abbâs
60	İsrailoğullarının Verdikleri Misak	2/188	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/83	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/539), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/159)	Tefsîr-i İbn Abbâs

61	Verdikleri Misakı Bozmaları	2/200	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/83	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/539), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/162)	Tefsîr-i İbn Abbâs
62	Misakı Nasıl Bozdukları	2/203	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/84	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/540), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/163)	Tefsîr-i İbn Abbâs
63	İsrailoğullarının Kan Dökmelerinin Medine'deki Yahudilerin Savaşları Şeklinde Yorumlanması	2/207	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/85	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/540), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/170)	Tefsîr-i İbn Abbâs
64	Yahudilerin Kitabın Bir Kısımını İnkâr Edip Bir Kısımını Reddetmeleri	2/211	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/85	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/540), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/165)	Tefsîr-i İbn Abbâs
65	Hz. İsa'ya Verilen Mucizeler	2/220	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/87	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/541), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (1/168)	Tefsîr-i İbn Abbâs

66	Ğulf Kelimesinin Ekinne Şeklinde Açıklanması	2/228	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/88	Zayıf ancak mutabaatla hasen li gayrihi seviyesinde	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/541), İbn Ebî Hâtîm'de başka tarikile (1/170)	Tefsîr-i İbn Abbâs
67	İsrailoğullarının Azap Üstüne Azap Çekmesinin Şekli	2/251	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/90	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/542), İbn Ebî Hâtîm'de aynı senedle (1/173)	Tefsîr-i İbn Abbâs
68	İsrailoğullarının Ölümü Temenni Etmemeleri	2/268	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/94	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/542), İbn Ebî Hâtîm'de aynı senedle (1/177)	Tefsîr-i İbn Abbâs
69	İsrailoğullarına Meydan Okumanın Niteliği	2/269	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/94	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/542), İbn Ebî Hâtîm'de aynı senedle (1/177)	Tefsîr-i İbn Abbâs
70	Yukarıdaki Rivayetin uzun hali	2/272	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/94	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/542), İbn Ebî Hâtîm'de aynı senedle (1/177)	Tefsîr-i İbn Abbâs

71	Yahudilerin Dünya Hayatına En Düşkün Zümre Olması	2/275	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/96	Zayıf ancak mutabaatla hasen li gayrihi seviyesinde	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/542), İbn Ebî Hâtim'de başka tarikle (1/178-179)	Tefsîr-i İbn Abbâs
72	Yukarıdaki Rivayetin Uzun Hali	2/277	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/96	Zayıf ancak mutabaatla hasen li gayrihi seviyesinde	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/542), İbn Ebî Hâtim'de başka tarikle (1/178-179)	Tefsîr-i İbn Abbâs
73	Yahudilerin Uzun Yaşamı Çok Sevmesinin Kendilerine Azap Olarak Döneceği	2/281	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/96	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/542), İbn Ebî Hâtim'de başka tarikle (1/179)	Tefsîr-i İbn Abbâs
74	Yahudilerin Raina Kelimesi İle Alay Etmeleri	2/374	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	el-Bakara 2/104	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/560), İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle (3/393), İbnü'l-Münzir'de İbn İshâk'tan (2/734)	Tefsîr-i İbn Abbâs

75	Hristiyan ve Yahudilerin Kitaplarını Okumalarına Rağmen Yanlışa Düşmeleri	2/437	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb< Yûnus	el-Bakara 2/113	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/549), İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli (1/209)	Tefsîr-i İbn Abbâs
76	Yukarıdaki Rivayetin Tahvili	2/437	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/113	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/549), İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli (1/209)	Tefsîr-i İbn Abbâs
77	Düşmanlık Kelimesinin Tefsiri	3/578	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Ebû Küreyb< Yûnus	el-Bakara 2/204	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da munkatı (2/174), İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli (2/365)	Tefsîr-i İbn Abbâs
78	Münafıkların Ardına Dönmeden Gitmeleri	3/580	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/205	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (2/175), İbn Ebî Hâtim'de muttasıl senedli (2/366)	Tefsîr-i İbn Abbâs

79	Yahudilerin Bir Kısımını İnkâr Edip Bir Kısımını Kabullendiği Kitabın Mahiyeti	5/717	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	Âl-i İmrân 3/119	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/558), İbnü'l-Münzir'de İbn İshâk'a dayanan senedle (1/348)	Tefsîr-i İbn Abbâs
80	Bedir Savaşının Ayrıntıları	6/22	Abdullah b. Ebî Bekr	İbn Humeyd< Seleme	Âl-i İmrân 3/124	Zayıf	Senedin Munkatı' Olması	Yok	İbn Hişâm'da aynı senedle (1/633)	Siyer-Megâzî
81	Havva'nın Adem'in Kaburgasından Yaratılması	1/514	ehl-i kitaptan tevrat ehli ve diğer ilim ehlerinden	İbn Humeyd< Seleme	el-Bakara 2/33,35, en-Nisâ 4/1	Zayıf	Belâğ kaydı ile nakledilmesi	Yok	Yok	İsrâiliyyât
82	Araf 163. Âyetteki Yerin Eyle Şeklinde Açıklanması	10/507	Dâvûd b. Husayn < İkrime	Süfyân b. Vekî'< Abdullah b. İdrîs	el-Arâf 7/163	Hasen ancak mütabaatla sahih li gayrihi seviyesinde	Yok	Yok	İbn Ebî Hâtim'de aynı ve başka tarikle (5/1597)	Tefsîr-i İbn Abbâs
83	Araf 163. Âyetteki Yerin Medyen Şeklinde Açıklanması	10/509	Dâvûd b. Husayn < İkrime	İbn Humeyd< Seleme	el-Arâf 7/163	Hasen ancak diğer Rivayetleri muhalefet ediyor	Yok	Yok	Yok	Tefsîr-i İbn Abbâs
84	Araf 164 Tefsiri	10/511	Dâvûd b. Husayn < İkrime	İbn Humeyd< Seleme	el-Arâf 7/164	Hasen	Yok	Yok	İbn Ebî Hâtim'de aynı tarikle 5/1600	Tefsîr-i İbn Abbâs

85	Yahudilerin Sebti Çiğnemeleri ve Kendilerine Verilen Ceza	10/520	Dâvûd b. Husayn < İkrime	Süfyân b. Vekî' < Abdullah b. İdrîs	el-Arâf 7/165	Hasen	Yok	Yok	İbn Ebî Hâtim'de aynı senedle muhtasar olarak (5/1631)	İsrailiyyat-Tefsir-i İbn Abbâs
86	Şeytanın Adem ile Havva'ya Çocuklarının Ölmemesi İçin Onlara Başka Bir İsim Vermelerini Telkin Etmesi	10/624	Dâvûd b. Husayn < İkrime	İbn Humeyd < Seleme	el-Arâf 7/189	Hasen ancak mütabaatla sahih li gayrihi seviyesinde	Yok	Yok	İbn Ebî Hâtim'de başka tarikle, benzer ifadeler (10/1630-1634)	İsrâiliyyât
87	Hz. Nuh'un Gemi Yapmasının Ayrıntıları	11/225	Hasan b. Dînâr < Ali b. Zeyd < Yûsuf b. Mihrân	İbn Humeyd < Seleme	el-Hûd 11/39	Zayıf	İsnaddaki Birden Fazla Râvinin Zayıf Olması+Yûsuf b. Mihrân'ın Meçhullüğü	Yok	Yok	İsrâiliyyât
88	Hz. Yusuf'u Satın Alan Yöneticinin İsmi	13/62	Kelbî < Ebû Sâlih	İbn Humeyd < Seleme	Yûsuf 12/21	Zayıf	İsnaddaki Birden Fazla Râvinin Zayıf Olması	Yok	İbn Ebî Hatim'de İbn İshâk'a dayanan bir senedle (7/2117)	İsrâiliyyât

89	Risaletin Açıkça Tebliğinin Tefsiri	14/140-141	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	Süfyân b. Vekî' < Yûnus	el-Hicr 15/94	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	Yok	Tefsîr-i İbn Abbâs
90	Velid b. Muğire'nin Kureyş'in Başı Olması	14/147	Muhammed b. Ebî Muhammed < Racül	İbn Humeyd < Seleme	el-Hicr 15/95	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhulluğu	Yok	Benzer ifadelerle: İbn İshâk'ta tam senedli (150), İbn Hişâm'da senedsiz (1/270), Ebû Nuaym'da tam senedli (1/232)	Siyer-Megâzî
91	Kehf Mağarasının Bulunduğu Dağın İsmi	15/159	İbn Ebî Necîh < Mücâhid	İbn Humeyd < Seleme	el-Kehf 18/9	Hasen ancak mütabaatla sahih li gayrihi seviyesinde	Yok	Yok	Yok	İsrâiliyyât
92	Ashab-ı Kehf'in İsimleri ve Başlarına Gelenlerin Ayrıntıları	15/165--172	İbn Ebî Necîh < Mücâhid	İbn Humeyd < Seleme	el-Kehf 18/9	Hasen	Yok	Yok	Yok	İsrâiliyyât
93	İblisin İsminin Azâzîl Olduğu Bilgisi		Hallâd b. Atâ < Tâvûs	İbn Humeyd < Seleme	el-Kehf 18/50	Zayıf	Hallâd'ın Meçhullüğü	Yok	İbn Ebî Hâtim'de başka bir tarikle	İsrâiliyyât

94	H. Musa'nın Hizmetkarının Ölümsüz Olduğu	15/329-330	Hasan b. Umâre < Umare < İkrime	İbn Humeyd< Seleme	el-Kehf 16/60	Zayıf	Hasan b. Umâre'nin cerh edilmesi+ Umâre'nin meçhul olması	Yok	Yok	İsrâiliyyât
95	Kehf 73. Âyetin Tefsiri Unutmak Kelimesini Terk Etmek Şeklinde	15/329	Hasan b. Umâre < Hakem < Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Kehf 16/73	Zayıf	Hasan b. Umâre'nin cerh edilmesi	Yok	Yok	Tefsîr-i İbn Abbâs
96	Hızır'ın Duvarı Doğrultmasının Yeniden İnşa Etmek Olarak Tefsiri	15/350	Hasan b. Umâre < Hakem < Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Kehf 17/77	Zayıf	Hasan b. Umâre'nin cerh edilmesi	Yok	Yok	Tefsîr-i İbn Abbâs
97	Hızır'ın Gemiyi Niçin Tahrib Ettiği	15/359	Hasan b. Dînâr < Hakem < Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Kehf 17/79	Zayıf	Hasan b. Dînâr'ın zayıf bir ravi olması	Yok	Yok	İsrâiliyyât
98	Âyetteki Kenz/Hazine Kelimesinin İlim Olarak Tefsiri	15/364	Hasan b. Umâre < Hakem < Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Kehf 17/82	Zayıf	Hasan b. Umâre'nin zayıf bir ravi olması	Yok	Yok	Tefsîr-i İbn Abbâs
99	Âyetteki Unutan Kişinin Sâmirî Olduğunun Bildirilmesi	16/141	Hakîm b. Cübeyr < Saîd b. Cübeyr	İbn Humeyd< Seleme	Tâhâ 20/88	Zayıf	Hakîm b. Cübeyr'in zayıf bir ravi olması	Yok	Yok	İsrâiliyyât

100	Tâhâ 91-94 Tefsiri	16/145	Hakîm b. Cübeyr < Saîd b. Cübeyr	İbn Humeyd< Seleme	Tâhâ 20/91-94	Zayıf	Hakîm b. Cübeyr'in zayıf bir ravi olması	Yok	Yok	İsrâiliyyât
101	Sâmirî'nin Cebrail'in Topraktaki İzlerini Toplayıp Buzağı Yapması	16/149	Hakîm b. Cübeyr < Saîd b. Cübeyr	İbn Humeyd< Seleme	Tâhâ 20/96	Zayıf ancak mutabaatla hasen li gayrihi seviyesinde	Hakîm b. Cübeyr'in zayıf bir ravi olması	Yok	Yok	İsrâiliyyât
102	Hz. Eyyûb İle Eşinin Kavuşması	16/358-359	Bazu ehli'l-ilm< Vehb b. Münebbih	İbn Humeyd< Seleme	el-Enbiyâ 21/86, Sâd 38/43	Zayıf	İsnadın Mübhem Olması Olması	Yok	Yok	İsrâiliyyât
103	Hz. Yûnus'un Kavmine Kızmasının Ayrıntıları	16/375	Yezîd b. Ziyâd < Abdullah b. Ebî Seleme < Saîd b. Cübeyr	İbn Humeyd< Seleme	el-Enbiyâ 21/87	Hasen	Yok	Yok	Yok	İsrâiliyyât
104	Hz. Yûnus'un Karanlıklarda Rabbine Yakarışı	16/382	Yezîd b. Ziyâd < Abdullah b. Ebî Seleme < Saîd b. Cübeyr	İbn Humeyd< Seleme	el-Enbiyâ 21/87	Hasen ancak mütabaatla sahih li gayrihi seviyesinde	Yok	İbn Ebî Şeybe'de Başka Bir Tarikle	Yok	Tefsîr-i İbn Abbâs

105	H. Yûnusun Pişmanlığı	16/384	Yezîd b. Ziyâd < Abdullah b. Ebî Seleme < Saîd b. Cübeyr	İbn Humeyd< Seleme	el-Enbiyâ 21/87	Hasen	Yok	Yok	Yok	Tefsîr-i İbn Abbâs
106	İsrâ 48. Âyetin Tefsiri	17/405	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-İsrâ 17/48	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhullüğü	Yok	İbn Ebî Hâtim'de İbn İshâk'a dayanan bir senedle (8/2665)	Tefsîr-i İbn Abbâs
107	Müşriklerin H. Peygamber'i Normal Bir İnsan Olarak Gördüklerinin Tefsiri	17/406	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Furkân 25/10	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhullüğü	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/308), İbn Ebî Hâtim'de İbn İshâk'a dayanan bir senedle (8/2666)	Tefsîr-i İbn Abbâs
108	Resulullah'ın Normal Bir İnsan Olmasının İnsanlar İçin İmtihan Oluşu	17/425	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Furkân 25/10	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in meçhullüğü	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (1/309), İbn Ebî Hâtim'de İbn İshâk'a dayanan bir senedle (8/2676)	Tefsîr-i İbn Abbâs

109	H. Musa'nın H. Şuayb'la Sözleştiği Hangi Süreyi Tamamladığı	18/235	Hakîm b. Cübeyr < Saîd b. Cübeyr	İbn Humeyd< Seleme	el-Kasas 28/27-29	Zayıf ancak mutabaatla hasen li gayrihi seviyesinde	Hakîm b. Cübeyr'in zayıf bir ravi olması	Yok	Yok	Tefsîr-i İbn Abbâs
110	Yasin Suresindeki Şehrin Antakya Olduğu	19/415	belâğ < İbn Abbâs, Ka'b, Vehb	İbn Humeyd< Seleme	Yâsîn 35/14	Zayıf	Senedin Belağ Kaydıyla Munkatı' Olması	Yok	Yok	İsrâiliyyât
111	Tâir/Uğursuzluk Kelimesinin Amel Olarak Açıklanması	19/417	belâğ < İbn Abbâs, Ka'b, Vehb	İbn Humeyd< Seleme	Yâsîn 35/19	Zayıf	Senedin Belağ Kaydıyla Munkatı' Olması	Yok	Yok	Tefsîr-i İbn Abbâs
112	Âyette Geçen Şahsın İsmi'nin Habîb en-Neccâr Şeklinde Açıklanması	19/419	belâğ < İbn Abbâs, Ka'b, Vehb	İbn Humeyd< Seleme	Yâsîn 35/20	Zayıf ancak Rivayetin bir kısmına mütabaât söz konusu	Senedin Belağ Kaydıyla Munkatı' Olması	Yok	Yok	İsrâiliyyât
113	Âyette Geçen Şahsın İsmi'nin Habîb en-Neccâr Şeklinde Açıklanması	19/420	Hasan b. Umâre < Hakem b. Uteybe < Miksem < Mücâhid < İbn Abbâs	İbn Humeyd< Seleme	Yâsîn 35/20	Zayıf ancak Rivayetin bir kısmına mütabaât söz konusu	Hasan b. Umâre'nin zayıf bir râvî olması	Yok	Yok	İsrâiliyyât

114	Yâsin 21. Âyetin Tefsiri	19/421	belâğ < İbn Abbâs, Ka'b, Vehb	İbn Humeyd< Seleme	Yâsîn 35/21	Zayıf	Senedin Belağ Kaydıyla Munkatı' Olması	Yok	Yok	Tefsîr-i İbn Abbâs
115	Yâsin 23. Âyetin Tefsiri	19/422	belâğ < İbn Abbâs, Ka'b, Vehb	İbn Humeyd< Seleme	Yâsîn 35/23	Zayıf	Senedin Belağ Kaydıyla Munkatı' Olması	Yok	Yok	Tefsîr-i İbn Abbâs
116	Yâsin 25. Âyetin Tefsiri	19/423	belâğ < İbn Abbâs, Ka'b, Vehb	İbn Humeyd< Seleme	Yâsîn 35/25	Zayıf	Senedin Belağ Kaydıyla Munkatı' Olması	Yok	Yok	Tefsîr-i İbn Abbâs
117	Kavmini Doğru Yola Çağırın Habîb'in Şehit Edilmesi	19/424	belâğ < İbn Abbâs, Ka'b, Vehb	İbn Humeyd< Seleme	Yâsîn 35/25	Zayıf	Senedin Belağ Kaydıyla Munkatı' Olması	Yok	Yok	İsrâiliyyât
118	Hız. İbrâhîm'e İnen Kurbanlığın Koç Olduğu	19/603	Hasan b. Dînâr< Katâde < Ca'fer b. İyâs	İbn Humeyd< Seleme	es-Saffât 37/107	Zayıf ancak Rivayetin bir kısmına mütabaât söz konusu	Hasan b. Dînâr'ın zayıf bir ravi olması	Yok	Yok	İsrâiliyyât

119	H. Yûnus'un Balığın Karnından Çıkması	19/632	Yezîd b. Ziyâd < Abdullah b. Ebî Seleme < Saîd b. Cübeyr	İbn Humeyd< Seleme	es-Saffât 37/145	Hasen ancak mütabaatla sahih li gayrihi seviyesinde	Yok	İbn Ebî Şeybe'de Başka Bir Tarikle	Yok	İsrâiliyyât
120	Müslümanların Savaşta Karşılaşacağı Çetin/Kuvvetli Zümre'nin Farşlar Olarak Tefsiri	21/266	İbn Ebî Necîh < Atâ	İbn Humeyd< Seleme	el-Fetih 48/16	Hasen ancak mütabaatla sahih li gayrihi seviyesinde	Yok	Yok	İbn Hişâm'da aynı senedle (2/320-321), Beyhakî'de farklı bir tarikten (4/165)	Tefsîr-i İbn Abbâs
121	Nifak Çıkaranların Abdullah b. Selûl ve Ashabı Olarak Açıklanması	22/535	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Haşr 59/11	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in Meçhullüğü	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (2/194)	Tefsîr-i İbn Abbâs
122	Münafıkların İş Tuttuğu Zümrenin Benî Nâdir Olarak Açıklanması	22/535	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd < Seleme	el-Haşr 59/11	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in Meçhullüğü	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (2/194)	Tefsîr-i İbn Abbâs
123	Yahudilerin İbret Alması Gereken Zümrenin Benî Kaynukâ' Olarak Açıklanması	22/539	Muhammed b. Ebî Muhammed < İkrime veya Saîd	İbn Humeyd< Seleme	el-Haşr 59/15	Zayıf	Muhammed b. Ebî Muhammed'in Meçhullüğü	Yok	İbn Hişâm'da senedsiz (2/195)	Tefsîr-i İbn Abbâs
124	İbn Abbâs'ın Sünnî Talak Anlayışı	23/23	Dâvûd b. Husayn < İkrime	Süfyân b. Vekî'< Yûnus	et-Talâk 65/1	Hasen	Yok	Yok	Yok	Ahkâm

125	Nutfe Kelimesinin Tefsiri	23/536	Atâ	İbn Humeyd< Seleme	el-İnsân 72/2	Hasen	Yok	Yok	Yok	Tefsîr-i İbn Abbâs